ฯ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ

อภิธมฺมปิฎเก

วิภงฺค-มูลฏีกา

๑. ขนฺธวิภงฺโค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

จตุสจฺจทโสติ จตฺตาริ สจฺจานิ สมาหฏานิ จตุสจฺจํ, จตุสจฺจํ ปสฺสีติ จตุสจฺจทโสฯ สติปิ สาวกานํ ปเจฺจกพุทฺธานญฺจ จตุสจฺจทสฺสนภาเว อนญฺญปุพฺพกตฺตา ภควโต จตุสจฺจทสฺสนสฺส ตตฺถ จ สพฺพญฺญุตาย ทสพเลสุ จ วสีภาวสฺส ปตฺติโต ปรสนฺตาเนสุ จ ปสาริตภาเวน สุปากฏตฺตา ภควาว วิเสเสน ''จตุสจฺจทโส''ติ โถมนํ อรหตีติ ฯ นาถตีติ **นาโถ,** เวเนยฺยานํ หิตสุขํ อาสีสติ ปเตฺถติ, ปรสนฺตานคตํ วา กิเลสพฺยสนํ อุปตาเปติ, ''สาธุ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กาเลน กาลํ อตฺตสมฺปตฺตึ ปจฺจเวกฺขิตา''ติอาทินา (อ. นิ. ๘.๗) วา ตํ ตํ หิตปฏิปตฺตึ ยาจตีติ อโตฺถฯ ปรเมน จิตฺติสฺสริเยน สมนฺนาคโต, สพฺพสเตฺต วา คุเณหิ อีสติ อภิภวตีติ ปรมิสฺสโร ภควา ''นาโถ''ติ วุจฺจติฯ **''สทฺธเมฺม คารวํ กตฺวา กริสฺสามี''**ติ โสตพฺพภาเว การณํ วตฺวา ปุน สวเน นิโยเชโนฺต อาห **''ตํ สุณาถ สมาหิตา''**ติฯ **''โปราณฏฺฐกถานยํ วิคาหิตฺวา กริสฺสามี''**ติ วา เอเตน สกฺกจฺจสวเน จ การณํ วตฺวา ตตฺถ นิโยเชโนฺต อาห **''สทฺธเมฺม คารวํ กตฺวา ตํ สุณาถา''**ติฯ

เอตฺถ จ ''จตุสจฺจทโส''ติ วจนํ โถมนเมว จตุปฺปเภทาย เทสนาย สมานคณนทสฺสนคุเณน, ''อฏฺฐารสหิ พุทฺธธเมฺมหิ อุเปโต''ติ จ อฏฺฐารสปฺปเภทาย เทสนาย สมานคณนคุเณหีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยถาวุเตฺตน วา นิรติสเยน จตุสจฺจทสฺสเนน ภควา จตุธา ธมฺมสงฺคณึ เทเสตุํ สมโตฺถ อโหสิ, อฏฺฐารสพุทฺธธมฺมสมนฺนาคเมน อฏฺฐารสธา วิภงฺคนฺติ ยถาวุตฺตเทสนาสมตฺถตาสมฺปาทกคุณนิทสฺสนเมตํ ''จตุสจฺจทโส อุเปโต พุทฺธธเมฺมหิ อฏฺฐารสหี''ติฯ เตน ยถาวุตฺตาย เทสนาย สพฺพญฺญุภาสิตตฺตา อวิปรีตตํ ทเสฺสโนฺต ตตฺถ สเตฺต อุคฺคหาทีสุ นิโยเชติ, นิฏฺฐานคมนญฺจ อตฺตโน วายามํ ทเสฺสโนฺต อฏฺฐกถาสวเน จ อาทรํ อุปฺปาทยติ, ยถาวุตฺตคุณรหิเตน อสพฺพญฺญุนา เทเสตุํ อสกฺกุเณยฺยตํ ธมฺมสงฺคณีวิภงฺคปฺปกรณานํ ทเสฺสโนฺต ตตฺถ ตทฏฺฐกถาย จ สาติสยํ คารวํ ชนยติ, พุทฺธาทีนญฺจ รตนานํ สมฺมาสมฺพุทฺธตาทิคุเณ วิภาเวติฯ

ตตฺถ จตฺตาริ สจฺจานิ ปากฏาเนว, อฏฺฐารส ปน พุทฺธธมฺมา เอวํ เวทิตพฺพา – ''อตีตํเส พุทฺธสฺส ภควโต อปฺปฏิหตํ ญาณํ, อนาคตํเส…เป.… ปจฺจุปฺปนฺนํเส…เป.… อิเมหิ ตีหิ ธเมฺมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ, สพฺพํ วจีกมฺมํ…เป. … สพฺพํ มโนกมฺมํ…เป.… อิเมหิ ฉหิ ธเมฺมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ, นตฺถิ ธมฺมเทสนาย, นตฺถิ วีริยสฺส, นตฺถิ สมาธิสฺส, นตฺถิ ปญฺญาย, นตฺถิ วิมุตฺติยา หานิฯ อิเมหิ ทฺวาทสหิ ธเมฺมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต นตฺถิ ทวา, นตฺถิ รวา, นตฺถิ อผุฏํ, นตฺถิ เวคายิตตฺตํ, นตฺถิ อพฺยาวฏมโน, นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขานุเปกฺขา''ติฯ

ตตฺถ **นตฺถิ ทวา**ติ ขิฑฺฑาธิปฺปาเยน กิริยา นตฺถิฯ **นตฺถิ รวา**ติ สหสา กิริยา นตฺถิฯ **นตฺถิ อผุฏฺฐนฺ**ติ ญาเณน อผุสิตํ นตฺถิฯ **นตฺถิ เวคายิตตฺตนฺ**ติ ตุริตกิริยา นตฺถิฯ **นตฺถิ อพฺยาวฏมโนติ** นิรตฺถโก จิตฺตสมุทาจาโร นตฺถิฯ **นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขานุเปกฺขา**ติ อญฺญาณุเปกฺขา นตฺถิฯ กตฺถจิ ปน ''นตฺถิ ธมฺมเทสนาย หานี''ติ อลิขิตฺวา ''นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ, นตฺถิ วีริยสฺส, นตฺถิ สตฺติยา''ติ ลิขนฺติฯ

๑. ธมฺมสงฺคเห ธเมฺม กุสลาทิเก ติกทุเกหิ สงฺคเหตฺวา เต เอว ธเมฺม สุตฺตเนฺต ขนฺธาทิวเสน วุเตฺต วิภชิตุํ วิภงฺคปฺปกรณํ วุตฺตํฯ ตตฺถ สเงฺขเปน วุตฺตานํ ขนฺธาทีนํ วิภชนํ วิภโงฺคฯ โส โส วิภโงฺค ปกโต อธิกโต ยสฺสา ปาฬิยา, สา **''วิภงฺคปฺปกรณ''**นฺติ วุจฺจติฯ **อธิกโต**ติ จ วตฺตพฺพภาเวน ปริคฺคหิโตติ อโตฺถฯ ตตฺถ วิภงฺคปฺปกรณสฺส อาทิภูเต ขนฺธวิภเงฺค ''ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขโนฺธ…เป.… วิญฺญาณกฺขโนฺธ''ติ อิทํ สุตฺตนฺตภาชนียํ นามฯ นนุ น เอตฺตกเมว สุตฺตนฺตภาชนียนฺติ? สจฺจํ, **อิติ**-สเทฺทน ปน อาทิ-สทฺทตฺถโชตเกน ปการตฺถโชตเกน วา สพฺพํ สุตฺตนฺตภาชนียํ สงฺคเหตฺวา วิญฺญาณกฺขโนฺธติ เอวมาทิ เอวํปการํ วา อิทํ **สุตฺตนฺตภาชนียนฺ**ติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา เอกเทเสน สมุทายํ นิทเสฺสติ ปพฺพตสมุทฺทาทินิทสฺสโก วิยฯ ตตฺถ นิพฺพานวชฺชานํ สพฺพธมฺมานํ สงฺคาหกตฺตา สพฺพสงฺคาหเกหิ จ อายตนาทีหิ อปฺปกตรปทตฺตา ขนฺธานํ ขนฺธวิภโงฺค อาทิมฺหิ วุโตฺตฯ

น ตโต เหฏฺฐาติ รูปาทีนํ เวทยิตาทิสภาวตฺตาภาวา ยสฺมิํ สภาเว อตีตาทโย ราสี กตฺวา วตฺตพฺพา, ตสฺส รุปฺปนาทิโต อญฺญสฺสาภาวา จ เหฏฺฐา คณเนสุ สงฺขตธมฺมานํ อนิฏฺฐานํ สาวเสสภาวํ, น เหฏฺฐา คณนมตฺตาภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ฉฏฺฐสฺส ปน ขนฺธสฺส อภาวา **''น อุทฺธ''**นฺติ อาหฯ น หิ สวิภาคธเมฺมหิ นิสฺสฏฺฐสฺส อตีตาทิภาวรหิตสฺส เอกสฺส นิพฺพานสฺส ราสโฏฺฐ อตฺถีติฯ **''ราสิมฺหี''**ติ สทฺทตฺถสหิตํ ขนฺธ-สทฺทสฺส วิสยํ ทเสฺสติฯ **''คุเณ ปณฺณตฺติยํ รุฬฺหิย''**นฺติ วิสยเมว ขนฺธ-สทฺทสฺส ทเสฺสติ, น สทฺทตฺถํฯ โลกิยโลกุตฺตรเภทญฺหิ สีลาทิคุณํ นิปฺปเทเสน คเหตฺวา ปวตฺตมาโน ขนฺธ-สโทฺท สีลาทิคุณวิสิฏฺฐํ ราสฏฺฐํ ทีเปตีติฯ เกจิ ปน ''คุณโฏฺฐ เอตฺถ ขนฺธโฏฺฐ''ติ วทนฺติฯ **ทารุกฺขโนฺธ**ติ เอตฺถ ปน น **ขนฺธ**-สโทฺท ปญฺญตฺติ-สทฺทสฺส อเตฺถ วตฺตติ, ตาทิเส ปน ปุถุลายเต ทารุมฺหิ ทารุกฺขโนฺธติ ปญฺญตฺติ โหตีติ ปญฺญตฺติยํ นิปตตีติ วุตฺตํฯ ตถา เอกสฺมิมฺปิ วิญฺญาเณ ปวโตฺต วิญฺญาณกฺขโนฺธติ ขนฺธ-สโทฺท น รุฬฺหี-สทฺทสฺส อตฺถํ วทติ, สมุทาเย ปน นิรุโฬฺห ขนฺธ-สโทฺท ตเทกเทเส ปวตฺตมาโน ตาย เอว รุฬฺหิยา ปวตฺตตีติ ขนฺธ-สโทฺท รุฬฺหิยํ นิปตตีติ วุตฺตํฯ

ราสิโต คุณโตติ สพฺพตฺถ นิสฺสกฺกวจนํ วิสยเสฺสว ขนฺธ-สทฺทปฺปวตฺติยา การณภาวํ สนฺธาย กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ''ราสิโต''ติ อิมมตฺถํ สทฺทตฺถวเสนปิ นิยเมตฺวา ทเสฺสตุํ **''อยญฺหิ ขนฺธโฏฺฐ นาม ปิณฺฑโฏฺฐ''**ติอาทิมาหฯ โกฏฺฐาสเฏฺฐ ขนฺธเฏฺฐ ฉเฏฺฐนปิ ขเนฺธน ภวิตพฺพํฯ นิพฺพานมฺปิ หิ ฉโฏฺฐ โกฏฺฐาโสติฯ ตสฺมา ''ขนฺธโฏฺฐ นาม ราสโฏฺฐ''ติ ยุตฺตํฯ เยสํ วา อตีตาทิวเสน เภโท อตฺถิ, เตสํ รุปฺปนาทิลกฺขณวเสน ตํตํโกฏฺฐาสตา วุจฺจตีติ เภทรหิตสฺส นิพฺพานสฺส โกฏฺฐาสเฏฺฐน จ ขนฺธภาโว น วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

เอตฺตาวตาติ อุเทฺทสมเตฺตนาติ อโตฺถฯ **จตฺตาโร จ มหาภูตา…เป.… รูปนฺ**ติ เอวํ วิภโตฺตฯ กตฺถาติ เจ? เอกาทสสุ โอกาเสสุฯ อิติ-สเทฺทน นิทสฺสนเตฺถน สโพฺพ วิภชนนโย ทสฺสิโตฯ อิทญฺจ วิภชนํ โอฬาริกาทีสุ จกฺขายตนนฺติอาทิวิภชนญฺจ ยถาสมฺภวํ เอกาทสสุ โอกาเสสุ โยเชตพฺพํ, เอวํ เวทนากฺขนฺธาทีสุปิฯ วิญฺญาณกฺขโนฺธ ปน เอกาทโสกาเสสุ ปุริเม โอกาสปญฺจเก ''จกฺขุวิญฺญาณํ…เป.… มโนวิญฺญาณ''นฺติ ฉวิญฺญาณกายวิเสเสน วิภ

โต, น ตตฺถ มโนธาตุ มโนวิญฺญาณธาตูติ วิภชนํ อตฺถิฯ ตํ ปน ทฺวยํ มโนวิญฺญาณนฺติ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ อฏฺฐกถายํ **“มโนธาตุ มโนวิญฺญาณธาตู”**ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

เอวํ ปาฬิเนเยน ปญฺจสุ ขเนฺธสุ ธมฺมปริเจฺฉทํ ทเสฺสตฺวา ปุน อเญฺญน ปกาเรน ทเสฺสตุํ **“อปิจา”**ติอาทิมาหฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมิํ ขนฺธนิเทฺทเสฯ

๑. รูปกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๒. **ยํ กิญฺจี**ติ เอตฺถ **ย**นฺติ สามเญฺญน อนิยมนิทสฺสนํ, **กิญฺจี**ติ ปการนฺตรเภทํ อามสิตฺวา อนิยมนิทสฺสนํฯ อุภเยนปิ อตีตํ วา…เป…. สนฺติเก วา อปฺปํ วา พหุํ วา ยาทิสํ วา ตาทิสํ วา ยํ กิญฺจีติ นปฺุสกนิเทฺทสารหํ สพฺพํ พฺยาเปตฺวา สงฺคณฺหาตีติ อเญฺญสฺุปิ นปฺุสกนิเทฺทสารเหสุ ปสงฺคํ ทิสฺวา ตสฺส อธิเปฺปตตฺถํ อติจฺจ ปวตฺติโต อติปฺปสงฺคสฺส นิยมนตฺถํ **“รูป”**นฺติ อาหฯ **ยํกิญฺจี**ติ สนิปาตํ ยํ-สทฺทํ กิํ-สทฺทญฺจ อนิยเมกตฺถทีปนวเสน เอกํ ปทนฺติ คเหตฺวา **“ปททฺวเยนปี”**ติ วุตฺตํฯ

กิญฺจ, ภิกฺขเว, รูปํ วเทถาติ ตุเมฺหปิ รูปํ รูปนฺติ วเทถ, ตํ เกน การเณน วเทถาติ อโตฺถ, อถ วา เกน การเณน รูปํ, ตํ การณํ วเทถาติ อโตฺถฯ อเถเตสุ ภิกฺขูสุ ตุณฺหีภูเตสุ ภควา อาห **“รุปฺปตีติ โข”**ติอาทิฯ

ภิชฺชตีติ สีตาทิสนฺนิปาเต วิสทิสสนฺตานุปฺปตฺติทสฺสนโต ปุริมสนฺตานสฺส เภทํ สนฺธายาหฯ เภโท จ วิสทิสตาวิการาปตฺตีติ ภิชฺชตีติ วิการํ อาปชฺชตีติ อโตฺถฯ วิการาปตฺติ จ สีตาทิสนฺนิปาเต วิสทิสรูปุปฺปตฺติเยวฯ อรูปกฺขนฺธานํ ปน อติลหุปริวตฺติโต ยถา รูปธมฺมานํ ฐิติกฺขเณ สีตาทีหิ สมาคโม โหติ, เยน ตตฺถ อุตฺโน ฐิติปฺปตฺตสฺส ปุริมสทิสสนฺตานุปฺปาทนสมตฺถตา น โหติ อาหาราทิกสฺส วา, เอวํ อเญฺญหิ สมาคโม นตฺถิฯ สงฺฆฏฺฏเนน จ วิการาปตฺติยํ **รุปฺปน**-สโทฺท นิรุโฬฺห, ตสฺมา อรูปธมฺมานํ สงฺฆฏฺฏนวิรหิตตฺตา รูปธมฺมานํ วิย ปากฏสฺส วิการสฺส อภาวโต จ ‘‘รุปฺปนฺตี’’ติ ‘‘รุปฺปนลกฺขณา’’ติ จ น วุจฺจนฺติฯ ชิฆจฺฉาปิปาสาหิ รุปฺปนญฺจ อุทรคฺคิสนฺนิปาเตน โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ จ **กุปฺปตี**ติ เอเตน กตฺตุอเตฺถ รูปปทสิทฺธิํ ทเสฺสติ, **ฆฏฺฏียติ ปีฬียตี**ติ เอเตหิ กมฺมเตฺถฯ โกปาทิกิริยาเยว หิ รุปฺปนกิริยาติฯ โสปน กตฺตุภูโต กมฺมภูโต จ อโตฺถ ภิชฺชมาโน โหตีติ อิมสฺสตฺถสฺส ทสฺสนตฺถํ **“*ภิชฺชตีติ* อโตฺถ”**ติ วุตฺตํฯ อถ วา **รุปฺปตีติ รูป**นฺติ กมฺมกตฺตุเตฺถ รูปปทสิทฺธิ วุตฺตาฯ วิกาโร หิ รุปฺปนนฺติฯ เตเนว ‘‘ภิชฺชตีติ อโตฺถ’’ติ กมฺมกตฺตุเตฺถน ภิชฺชติ-สเทฺทน อตฺถํ ทเสฺสติฯ ยํ ปน รุปฺปติ ภิชฺชติ, ตํ ยสฺมา กุปฺปติ ฆฏฺฏียติ ปีฬียติ, ตสฺมา เอเตหิ จ ปเทหิ ปทโตฺถ ปากโฏ กโตติฯ ‘‘เกนเฏฺฐนา’’ติ ปุจฺฉาสภาควเสน **“รุปฺปนเฏฺฐนา”**ติ วุตฺตํฯ น เกวลํ สทฺทโตฺถเยว รุปฺปนํ, ตสฺส ปนตฺถสฺส ลกฺขณญฺจ โหตีติ อตฺถลกฺขณวเสน **“รุปฺปนลกฺขเณน รูปนฺติปิ วตฺตุํ วฏฺฏตี”**ติ อาหฯ

ฉิชฺชิตฺวาติ มุจฺฉาปตฺติยา มุจฺจิตฺวา องฺคปจฺจงฺคานํ เฉทนวเสน วา ฉิชฺชิตฺวาฯ **อจฺจนฺตขาเรน สีโตทเกนา**ติ อติสีตภาวเมว สนฺธาย อจฺจนฺตขารตา วุตฺตา สิยาฯ น หิ ตํ กปฺปสณฺฐานํ อุทกํ สมฺปตฺติกรํ ปถวีสนฺธารกํ กปฺปวินาสอุทกํ วิย ขารํ ภวิตุํ อรหติฯ ตถา หิ สติ ปถวี วิลีเยยฺยาติฯ **อวีจิมหานิรเย**ติ สอุสฺสทํ อวีจินิรยํ วุตฺตํฯ เตเนว **“ตตฺถ หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เปตฺติ…เป…. น โหนฺตี**ติ เอวํวิธาปิ สตฺตา อตฺถีติ อธิปฺปาโย เอวํวิธาเยว โหนฺตีติ นิยมาภาวโตฯ เอวํ **กาลกญฺชิกาทีสฺปี**ติฯ **สรนฺตา คจฺฉนฺตี**ติ สรีสป-สทฺทสฺส อตฺถํ วทติฯ

อภิสญฺญูหิตฺวาติ เอตฺถ สมูหํ กตฺวาติปิ อโตฺถฯ **เอเตน สพฺพํ รูปํ...เป.... ทสฺสิตํ โหตี**ติ เอเตน รูปกฺขนฺธ-สทฺทสฺส สมานาธิกรณสมาสภาวํ ทเสฺสติฯ เตเนวาห **“น หิ รูปโต...เป.... อตฺถี”**ติฯ

๓. **ปกฺขิปิตฺวา**ติ เอตฺถ เอกาทโสกาเสสุ รูปํ ปกฺขิปิตฺวาติ อโตฺถฯ น หิ ตตฺถ มาติกํเยว ปกฺขิปิตฺวา มาติกา ฐปิตา, อถ โข ปกรณปฺปตฺตํ รูปนฺติฯ

อปโร นโย...เป.... เอเตฺถว คณนํ คตนฺติ เอเตน **อตีตํเสนา**ติ ภุมฺมเตฺถ กรณวจนนฺติ ทเสฺสติฯ เยน ปกาเรน คณนํ คตํ, ตํ ทเสฺสตุํ **“จตฺตาโร จ มหาภูตา”**ติอาทิ วุตฺตนฺติ อิมสฺมิํ อเตฺถ สติ มหาภูตุปาทายรูปภาโว อตีตโกฏฺฐาเส คณนสฺส การณนฺติ อาปชฺชติฯ น หิ อตีตํสานํ เวทนาทีนํ นิวตฺตนตฺถํ อิทํ วจนํ ‘‘ยํ รูป’’นฺติ เอเตเนว เตสํ นิวตฺติตตฺตา, นาปิ รูปสฺส อญฺญปฺปการนิวตฺตนตฺถํ สพฺพปฺปการสฺส ตตฺถ คณิตตฺตา, น จ อนาคตปจฺจุปฺปนฺนาการนิวตฺตนตฺถํ อตีตํสวจเนน ตํนิวตฺตนโตติฯ อถ ปน ยํ อตีตํเสน คณิตํ, ตํ **จตฺตาโร จ...เป.... รูป**นฺติ เอวํ คณิตนฺติ อยมโตฺถ อธิเปฺปโต, เอวํ สติ คณนนฺตรทสฺสนํ อิทํ สิยา, น อตีตํเสน คณิตปฺปการทสฺสนํ, ตํทสฺสเน ปน สติ ภูตุปาทายรูปปฺปกาเรน อตีตํเส คณิตํ ตํสภาวตฺตาติ อาปนฺนเมว โหติ, น จ เอวํสภาวตา อตีตํเส คณิตตาย การณํ ภวิตุํ อรหติ เอวํสภาวเสฺสว ปจฺจุปฺปนฺนานาคเตสุ คณิตตฺตา สุขาทิสภาวสฺส จ อตีตํเส คณิตตฺตา, ตสฺมา ปุริมนโย เอว ยุโตฺตฯ อชฺฌตฺตพหิทฺธานิเทฺทเสสุปิ ตาทิโส เอวโตฺถ ลพฺภตีติฯ

สุตฺตนฺตปริยายโตติ ปริยายเทสนตฺตา สุตฺตสฺส วุตฺตํฯ **อภิธมฺมนิเทฺทสโต**ติ นิปฺปริยายเทสนตฺตา อภิธมฺมสฺส นิจฺฉเยน เทโส นิเทฺทโสติ กตฺวา วุตฺตํฯ **กิญฺจาปี**ติอาทีสุ อยมธิปฺปาโย – สุตฺตนฺตภาชนียตฺตา ยถา ‘‘อตีตํ นนฺวาคเมยฺยา’’ติอาทีสุ อทฺธานวเสน อตีตาทิภาโวว วุโตฺต, ตถา อิธาปิ นิทฺทิสิตโพฺพ (ม. นิ. ๓.๒๗๒, ๒๗๕; อป. เถร ๒.๕๕.๒๔๔) สิยาฯ เอวํ สเนฺตปิ สุตฺตนฺตภาชนียมฺปิ อภิธมฺมเทสนาเยว สุตฺตเนฺต วุตฺตธเมฺม วิจินิตฺวา วิภชนวเสน ปวตฺตาติ อภิธมฺมนิเทฺทเสเนว อตีตาทิภาโว นิทฺทิโฏฺฐติฯ

อทฺธาสนฺตติสมยขณวเสนาติ เอตฺถ จุติปฏิสนฺธิปริจฺฉิเนฺน กาเล **อทฺธา**-สโทฺท วตฺตตีติ ‘‘อโหสิํ นุ โข อหมตีตมทฺธาน’’นฺติอาทิสุตฺตวเสน (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐) วิญฺญายติฯ ‘‘ตโยเม, ภิกฺขเว, อทฺธาฯ กตเม ตโย? อตีโต อทฺธา, อนาคโต อทฺธา, ปจฺจุปฺปโนฺน อทฺธา’’ติ (อิติวุ. ๖๓; ที. นิ. ๓.๓๐๕) เอตฺถ ปน ปรมตฺถโต ปริจฺฉิชฺชมาโน อทฺธา **นิรุตฺติปถสุตฺต**วเสน (สํ. นิ. ๓.๖๒) ขณปริจฺฉิโนฺน ยุโตฺตฯ ตตฺถ หิ ‘‘ยํ, ภิกฺขเว, รูปํ ชาตํ ปาตุภูตํ, ‘อตฺถี’ติ ตสฺส สงฺขา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๖๒) วิชฺชมานสฺส ปจฺจุปฺปนฺนตา ตโต ปุเพฺพ ปจฺฉา จ อตีตานาคตตา วุตฺตาติฯ เยภุเยฺยน ปน จุติปฏิสนฺธิปริจฺฉิโนฺน (ที. นิ. ๓.๓๐๕; อิติวุ. ๖๓) **สุเตฺตสุ** อตีตาทิโก อทฺธา วุโตฺตติ โส เอว อิธาปิ **“อทฺธาวเสนา”**ติ วุโตฺตฯ สีตํ สีตสฺส สภาโค, ตถา อุณฺหํ อุณฺหสฺสฯ ยํ ปน สีตํ อุณฺหํ วา สรีเร สนฺนิปติตํ สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ อนูนํ อนธิกํ เอกาการํ, ตํ เอโก อุตูติ วุจฺจติฯ สภาคอุตุโน อเนกนฺตสภาวโต เอกคหณํ กตํ, เอวํ อาหาเรปิฯ **เอกวีถิเอกชวนสมุฏฺฐาน**นฺติ ปญฺจฉฏฺฐทฺวารวเสน วุตฺตํฯ **สนฺตติสมย**กถา วิปสฺสกานํ อุปการตฺถาย อฏฺฐกถาสุ กถิตาฯ

นิฏฺฐิตเหตุปจฺจยกิจฺจํ, นิฏฺฐิตเหตุกิจฺจมนิฏฺฐิตปจฺจยกิจฺจํ, อุภยกิจฺจมสมฺปตฺตํ, สกิจฺจกฺขเณ ปจฺจุปฺปนฺนํฯ ชนโก **เหตุ,** อุปตฺถมฺภโก **ปจฺจโย,** เตสํ อุปฺปาทนํ อุปตฺถมฺภนญฺจ **กิจฺจํ**ฯ ยถา พีชสฺส องฺกุรุปฺปาทนํ ปถวีอาทีนญฺจ ตทุปตฺถมฺภนํ กมฺมสฺส กฏตฺตา รูปวิปากุปฺปาทนํ อาหาราทีนํ ตทุปตฺถมฺภนํ, เอวํ เอเกกสฺส กลาปสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส จ ชน

กานํ กมฺมานนฺตราทิปจฺจยภูตานํ อุปตฺถมฺภกานญฺจ สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตานํ กิจฺจํ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํฯ ตตฺถ อุปฺปาทกฺขเณ **เหตุกิจฺจํ** ทฏฺฐพฺพํ, ตีสุปิ ขเณสุ **ปจฺจยกิจฺจํ**ฯ ปถวีอาทีนํ สนฺธารณาทิกํ ผสฺสาทีนํ ผุสนาทิกญฺจ อตฺตโน อตฺตโน กิจฺจํ สกิจฺจํ, ตสฺส กรณกฺขโณ **สกิจฺจกฺขโณ**ฯ สห วา กิเจฺจน สกิจฺจํ, ยสฺมิํ ขเณ สกิจฺจํ รูปํ วา อรูปํ วา โหติ, โส **สกิจฺจกฺขโณ,** ตสฺมิํ ขเณ **ปจฺจุปฺปนฺนํ**ฯ

๖. **เอตฺตกเมวา**ติ ''เตสํ เตส''นฺติ อิมินา อาเมฑิตวจเนน อภิพฺยาปนเตฺถน วุตฺตตฺถเมวฯ ''อปรสฺส อปรสฺสา''ติ ทีปนํ **อปรทีปนํ**ฯ **ปริเยสตู**ติ เอเตน ปริเยสนาย อนิฏฺฐนามนิวตฺตนสฺส อการณภาวํ ทเสฺสติฯ กมฺมโทเสน หิ จิตฺตวิปลฺลาสโทเสน จ คูถภกฺขปาณาทโย อุมฺมตฺตกาทโย จ ปริเยเสยฺยุํ ทิฏฺฐิวิปลฺลาเสน จ โยนกาทโย น อารมฺมณสฺส ปริเยสิตพฺพสภาวตฺตา, อปริเยสิตพฺพสภาวตฺตา ปน เอตสฺส อนิฏฺฐมิเจฺจว นามนฺติ อโตฺถฯ

สมฺปตฺติวิรหโตติ รูปาทีนํ เทวมนุสฺสสมฺปตฺติภเว กุสลกมฺมผลตา สมิทฺธโสภนตา จ สมฺปตฺติ, ตพฺพิรหโตติ อโตฺถฯ ตโต เอว ตํ น ปริเยสิตพฺพนฺติฯ โสภนานิ จ กานิจิ หตฺถิรูปาทีนิ อกุสลกมฺมนิพฺพตฺตานิ น เตสํเยว หตฺถิอาทีนํ สุขสฺส เหตุภาวํ คจฺฉนฺตีติ เตสํ สงฺคณฺหนตฺถํ **''อกนฺต''**นฺติ วุตฺตํฯ ตสฺส ตเสฺสว หิ สตฺตสฺส อตฺตนา กเตน กุสเลน นิพฺพตฺตํ สุขสฺส ปจฺจโย โหติ, อกุสเลน นิพฺพตฺตํ ทุกฺขสฺสฯ ตสฺมา กมฺมชานํ อิฏฺฐานิฏฺฐตา กมฺมการกสตฺตสฺส วเสน โยชนารหา สิยาฯ อฏฺฐกถายํ ปน **''กุสลกมฺมชํ อนิฏฺฐํ นาม นตฺถี''**ติ อิทเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ''อกุสลกมฺมชํ อิฏฺฐํ นาม นตฺถี''ติฯ เตน อกุสลกมฺมชมฺปิ โสภนํ ปรสตฺตานํ อิฏฺฐนฺติ อนุญฺญาตํ ภวิสฺสติฯ กุสลกมฺมชํ ปน สเพฺพสํ อิฏฺฐเมวาติ วทนฺติฯ ติรจฺฉานคตานํ ปน เกสญฺจิ มนุสฺสรูปํ อมนาปํ, ยโต เต ทิสฺวาว ปลายนฺติฯ มนุสฺสา จ เทวตารูปํ ทิสฺวา ภายนฺติ, เตสมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ ตํ รูปํ อารพฺภ กุสลวิปากํ อุปฺปชฺชติ, ตาทิสสฺส ปน ปุญฺญสฺส อภาวา น เตสํ ตตฺถ อภิรติ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ กุสลกมฺมชสฺส ปน อนิฏฺฐสฺสาภาโว วิย อกุสลกมฺมชสฺส โสภนสฺส อิฏฺฐสฺส อภาโว วตฺตโพฺพฯ หตฺถิอาทีนมฺปิ หิ อกุสลกมฺมชํ มนุสฺสานํ อกุสลวิปากเสฺสว อารมฺมณํ, กุสลกมฺมชํ ปน ปวเตฺต สมุฏฺฐิตํ กุสลวิปากสฺสฯ อิฏฺฐารมฺมเณน ปน โวมิสฺสกตฺตา อปฺปกํ อกุสลกมฺมชํ พหุลํ อกุสลวิปากุปฺปตฺติยา การณํ น ภวิสฺสตีติ สกฺกา วตฺตุนฺติฯ วิปากํ ปน กตฺถจิ น สกฺกา วเญฺจตุนฺติ วิปากวเสน อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณววตฺถานํ สุฏฺฐุ วุตฺตํฯ ตสฺมา ตํ อนุคนฺตฺวา สพฺพตฺถ อิฏฺฐานิฏฺฐตา โยเชตพฺพาฯ

อนิฏฺฐา ปญฺจ กามคุณาติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ''จกฺขุวิเญฺญยฺยานิ รูปานิ อิฏฺฐานี''ติ (ม. นิ. ๑.๑๖๖; ๒.๑๕๕; ๓.๑๙๐; สํ. นิ. ๕.๓๐) เอวมาทินา อิฏฺฐาเนว รูปาทีนิ ''กามคุณา''ติ วุตฺตานีติ? กามคุณสทิเสสุ กามคุณโวหารโต, สทิสตา จ รูปาทิภาโวเยว , น อิฏฺฐตาฯ ''อนิฏฺฐา''ติ วา วจเนน อกามคุณตา ทสฺสิตาติ กามคุณวิสภาคา รูปาทโย ''กามคุณา''ติ วุตฺตา อสิเว ''สิวา''ติ โวหาโร วิยฯ สพฺพานิ วา อิฏฺฐานิฏฺฐานิ รูปาทีนิ ตณฺหาวตฺถุภาวโต กามคุณาเยวฯ วุตฺตญฺหิ ''รูปา โลเก ปิยรูปํ สาตรูป''นฺติอาทิ (ที. นิ. ๒.๔๐๐; ม. นิ. ๑.๑๓๓; วิภ. ๒๐๓)ฯ อติสเยน ปน กามนียตฺตา สุเตฺตสุ ''กามคุณา''ติ อิฏฺฐานิ รูปาทีนิ วุตฺตานีติฯ

ทฺวีสุปิ หีนปณีตปเทสุ **''อกุสลกมฺมชวเสน กุสลกมฺมชวเสนา''**ติ วจนํ **''เตสํ เตสํ สตฺตาน''**นฺติ สตฺตวเสน นิยเมตฺวา วิภชิตตฺตา, อยญฺจโตฺถ **''เตสํ เตส''**นฺติ อวยวโยเค สามิวจนํ กตฺวา วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ สตฺตสนฺตานปริยาปเนฺนสุ กมฺมชํ วิสิฏฺฐนฺติ **''กมฺมชวเสนา''**ติ วุตฺตํฯ ยทิ ปน เตหิ เตหีติ เอตสฺมิํ อเตฺถ **เตสํ เตส**นฺติ สามิวจนํ, วิสยวิสยีสมฺพเนฺธ วา, น กมฺมชวเสเนว รูปาทีนิ วิภตฺตานิ, สเพฺพสํ ปน อินฺทฺริยพทฺธานํ วเสน วิภตฺตานีติ

วิญฺญายนฺติฯ เอตฺถ จ ปากเฏหิ รูปาทีหิ นโย ทสฺสิโตติ จกฺขาทีสุปิ หีนปณีตตา โยเชตพฺพาฯ

มนาปปริยนฺตนฺติ มนาปํ ปริยนฺตํ มริยาทาภูตํ ปญฺจสุ กามคุเณสุ วทามีติ อตฺโถฯ กึ การณนฺติ? ยสฺมา เต เอกจฺจสฺส มนาปา โหนฺติ, เอกจฺจสฺส อมนาปา, ยสฺส เยว มนาปา, ตสฺส เตว ปรมา, ตสฺมา ตสฺส ตสฺส อชฺฌาสยวเสน กามคุณานํ ปรมตา โหติ, น เตสํเยว สภาวโตฯ

เอวนฺติ อิมสฺมึ สุตฺเต วุตฺตนเยนฯ เอกสฺมึเยว อสฺสาทนกุชฺฌนโต อารมฺมณสภาวเสฺสว อิฏฺฐานิฏฺฐาภาวโต อนิฏฺฐํ ''อิฏฺฐ''นฺติ คหณโต จ, อิฏฺฐํ ''อนิฏฺฐ''นฺติ คหณโต จ **อิฏฺฐานิฏฺฐํ นาม ปาฏิเยกฺกํ ปฏิวิภตฺตํ นตฺถี**ติ อตฺโถฯ **สญฺญาวิปลฺลาเสน จา**ติอาทินา นิพฺพาเนน วิย อเญฺญสุ อารมฺมเณสุ สญฺญาวิปลฺลาเสน อิฏฺฐานิฏฺฐคฺคหณํ โหติฯ ปิตฺตุมฺมตฺตาทีนํ ขีรสกฺกราทีสุ โทสุสฺสทสมฺมูฬฺหิตสญฺญาวิปลฺลาสวเสน ติตฺตคฺคหณํ วิยาติ อิมมตฺถํ สนฺธาย มนาปปริยนฺตตา วุตฺตาติ ทเสฺสติฯ

วิภตฺตํ อตฺถีติ จ ววตฺถิตํ อตฺถีติ อตฺโถ, อฏฺฐกถาจริเยหิ วิภตฺตํ ปกาสิตนฺติ วาฯ ตญฺจ มชฺฌิมกสตฺตสฺส วเสน ววตฺถิตํ ปกาสิตญฺจ, อเญฺญสญฺจ วิปลฺลาสวเสน อิทํ อิฏฺฐํ อนิฏฺฐญฺจ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ เอวํ ววตฺถิตสฺส ปนิฏฺฐานิฏฺฐสฺส อนิฏฺฐํ อิฏฺฐนฺติ จ คหเณ น เกวลํ สญฺญาวิปลฺลาโสว การณํ, ธาตุโกฺขภวเสน อินฺทฺริยวิการาปตฺติอาทินา กุสลากุสลวิปากุปฺปตฺติเหตุภาโวปีติ สกฺกา วตฺตุํฯ ตถา หิ สีตุทกํ ฆมฺมาภิตตฺตานํ กุสลวิปากสฺส กายวิญฺญาณสฺส เหตุ โหติ, สีตาภิภูตานํ อกุสลวิปากสฺสฯ ตูลปิจุสมฺผโสฺส วเณ ทุโกฺข นิวเณ สุโข, มุทุตรุณหตฺถสมฺพาหนญฺจ สุขํ อุปฺปาเทติ, เตเนว หเตฺถน ปหรณํ ทุกฺขํ, ตสฺมา วิปากวเสน อารมฺมณววตฺถานํ ยุตฺตํฯ

กิญฺจาปีติอาทินา สติปิ สญฺญาวิปลฺลาเส พุทฺธรูปทสฺสนาทีสุ กุสลวิปากเสฺสว คูถทสฺสนาทีสุ จ อกุสลวิปากสฺส อุปฺปตฺตึ ทเสฺสโนฺต เตน วิปาเกน อารมฺมณสฺส อิฏฺฐานิฏฺฐตํ ทเสฺสติฯ วิชฺชมาเนปิ สญฺญาวิปลฺลาเส อารมฺมเณน วิปากนิยมทสฺสนํ อารมฺมณนิยมทสฺสนตฺถเมว กตนฺติฯ

อปิจ ทฺวารวเสนปีติอาทินา ทฺวารนฺตเร ทุกฺขสฺส สุขสฺส จ ปจฺจยภูตสฺส ทฺวารนฺตเร สุขทุกฺขวิปากุปฺปาทนโต วิปาเกน อารมฺมณนิยมทสฺสเนน เอกสฺมึเยว จ ทฺวาเร สมานเสฺสว มณิรตนาทิโผฏฺฐพฺพสฺส สณิกํ ผุสเน โปถเน จ สุขทุกฺขุปฺปาทนโต วิปากวเสน อิฏฺฐานิฏฺฐตา ทสฺสิตาติ วิญฺญายติฯ

เหฏฺฐิมนโยติ มชฺฌิมกสตฺตสฺส วิปากสฺส จ วเสน ววตฺถิตํ อารมฺมณํ คเหตฺวา ''เตสํ เตสํ สตฺตานํ อุญฺญาต''นฺติ (วิภ. ๖) จ อาทินา วุตฺตนโยฯ **สมฺมุติมนาป**นฺติ มชฺฌิมกสตฺตสฺส วิปากสฺส จ วเสน สมฺมตํ ววตฺถิตํ มนาปํ, ตํ ปน สภาเวเนว ววตฺถิตนฺติ อภินฺทิตพฺพโตว น ภินฺทตีติ อธิปฺปาโยฯ สญฺญาวิปลฺลาเสน เนรยิกาทีหิปิ ปุคฺคเลหิ มนาปนฺติ คหิตํ ปุคฺคลมนาปํ **''ตํ ตํ วา ปนา''**ติอาทินา ภินฺทติฯ เวมานิกเปตรูปมฺปิ อกุสลกมฺมชตฺตา กมฺมการณาทิทุกฺขวตฺถุภาวโต จ ''มนุสฺสรูปโต หีน''นฺติ วุตฺตํฯ

๗. โอฬาริกรูปานํ วตฺถารมฺมณปฏิฆาตวเสน สุปริคฺคหิตตา, สุขุมานํ ตถา อภาวโต ทุปฺปริคฺคหิตตา จ โยเชตพฺพาฯ ทุปฺปริคฺคหเฏฺฐเนว ลกฺขณทุปฺปฏิวิชฺฌนตา ทฏฺฐพฺพาฯ **ทสวิธ**นฺติ ''ทูเร''ติ อวุตฺตสฺส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ วุตฺตมฺปิ ปน โอกาสโต ทูเร โหติเยวฯ

เหฏฺฐิมนโยติ ‘‘อิตฺถินฺทฺริยํ…เป…. อิทํ วุจฺจติ รูปํ สนฺติเก’’ติ (วิภ. ๗) เอวํ ลกฺขณโต ทฺวาทสหตฺถวเสน ววตฺถิตโอกาสโต จ ทเสฺสตฺวา นิยฺยาติตนโยฯ โส ลกฺขโณกาสวเสน ทูรสนฺติเกน สห คเหตฺวา นิยฺยาติตตฺตา **ภินฺทมาโน** มิสฺสกํ กโรนฺโต **คโต**ฯ อถ วา **ภินฺทมาโน**ติ สรูปทสฺสเนน ลกฺขณโต เยวาปนเกน โอกาสโตติ เอวํ ลกฺขณโต โอกาสโต จ วิสุํ กโรนฺโต คโตติ อโตฺถฯ อถ วา ลกฺขณโต สนฺติกทูรานํ โอกาสโต ทูรสนฺติกภาวกรเณน สนฺติกภาวํ ภินฺทิตฺวา ทูรภาวํ, ทูรภาวญฺจ ภินฺทิตฺวา สนฺติกภาวํ กโรนฺโต ปวโตฺตติ **‘‘ภินฺทมาโน คโต’’**ติ วุตฺตํฯ **อิธ ปนา**ติ ‘‘ตํ ตํ วา ปน รูปํ อุปาทาย อุปาทายา’’ติ อิธ ปุริมนเยน ลกฺขณโต ทูรํ โอกาสโต สนฺติกภาวกรเณน น ภินฺทติ ภควา, น จ โอกาสทูรโต วิสุํ กรเณน, นาปิ โอกาสทูเรน โวมิสฺสกกรเณนาติ อโตฺถฯ กึ ปน กโรตีติ? โอกาสโต ทูรเมว ภินฺทติฯ เอตฺถ ปน น ปุเพฺพ วุตฺตนเยน ติธา อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ น หิ โอกาสโต ทูรํ ลกฺขณโต สนฺติกํ กโรติ, ลกฺขณโต วา วิสุํ เตน วา โวมิสฺสกนฺติฯ โอกาสโต ทูรสฺส ปน โอกาสโตว สนฺติกภาวกรณํ อิธ ‘‘เภทน’’นฺติ เวทิตพฺพํฯ **อิธ ปน น ลกฺขณโต ทูรํ ภินฺทตี**ติ เอตฺถาปิ วา น ปุเพฺพ วุตฺตนเยน ติธา เภทสฺส อกรณํ วุตฺตํ, ลกฺขณโต สนฺติกทูรานํ ปน ลกฺขณโต อุปาทายุปาทาย ทูรสนฺติกภาโว นตฺถีติ ลกฺขณโต ทูรสฺส ลกฺขณโตว สนฺติกภาวากรณํ ลกฺขณโต ทูรสฺส อเภทนนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ปุริมนโย วิย อยํ นโย น โหตีติ เอตฺตกเมว หิ เอตฺถ ทเสฺสตีติ ภินฺทมาโนติ เอตฺถ จ อญฺญถา เภทนํ วุตฺตํ, เภทนํ อิธ จ อญฺญถา วุตฺตนฺติฯ

รูปกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๒. เวทนากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๘. จกฺขาทโย ปสาทา โอฬาริกมโนมยตฺตภาวปริยาปนฺนา กายโวหารํ อรหนฺตีติ ตพฺพตฺถุกา อทุกฺขมสุขา **‘‘กายิกา’’**ติ ปริยาเยน วุตฺตา, น กายปสาทวตฺถุกตฺตาฯ น หิ จกฺขาทโย กายปสาทา โหนฺตีติฯ **สนฺตติวเสน ขณาทิวเสน จา**ติ เอตฺถ อทฺธาสมยวเสน อตีตาทิภาวสฺส อวจนํ สุขาทิวเสน ภินฺนาย อตีตาทิภาววจนโตฯ น หิ สุขาเยว อทฺธาวเสน สมยวเสน จ อตีตาทิกา โหติ, ตถา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขา จ กายิกเจตสิกาทิภาเวน ภินฺนาฯ เตน เวทนาสมุทโย อทฺธาสมยวเสน อตีตาทิภาเวน วตฺตพฺพตํ อรหติ สมุทายสฺส เตหิ ปริจฺฉินฺทิตพฺพตฺตา, เวทเนกเทสา ปน เอตฺถ คหิตาติ เต สนฺตติขเณหิ ปริเจฺฉทํ อรหนฺติ ตตฺถ ตถา ปริจฺฉินฺทิตพฺพานํ คหิตตฺตาติฯ เอกสนฺตติยํ ปน สุขาทิอเนกเภทสพฺภาเวน เตสุ โย เภโท ปริจฺฉินฺทิตพฺพภาเวน คหิโต, ตสฺส เอกปฺปการสฺส ปากฎสฺส ปริเจฺฉทิกา ตํสหิตทฺวาราลมฺพนปฺปวตฺตา, อวิเจฺฉเทน ตทุปฺปาทเกกวิถิวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา จ สนฺตติ ภวิตุํ อรหตีติ ตสฺส เภทนฺตรํ อนามสิตฺวา ปริเจฺฉทกภาเวน คหณํ กตํฯ ลหุปริวตฺติโน วา ธมฺมา ปริวตฺตเนเนว ปริเจฺฉทํ อรหนฺตีติ สนฺตติขณวเสน ปริเจฺฉโท วุโตฺตฯ **ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺฌคตา**ติ เอเตน เหตุปจฺจยกิจฺจวเสน วุตฺตนยํ ทเสฺสติฯ

๑๑. กิเลสคฺคิสมฺปโยคโต **สทรถา**ฯ เอเตน สภาวโต โอฬาริกตํ ทเสฺสติ, **ทุกฺขวิปากเฎฺฐนา**ติ เอเตน โอฬาริกวิปากนิปฺผาทเนน กิจฺจโตฯ กมฺมเวคกฺขิตฺตา กมฺมปฎิพทฺธภูตา จ กายกมฺมาทิพฺยาปารวิรหโต นิรุสฺสาหา วิปากา, สอุสฺสาหา จ กิริยา อวิปากาฯ สวิปากา จ สคพฺภา วิย โอฬาริกาติ ตพฺพิปกฺขโต อวิปากา **สุขุมา**ติ วุตฺตาฯ

อสาตเฎฺฐนาติ อมธุรเฎฺฐนฯ เตน สาตปฎิปกฺขํ อนิฎฺฐสภาวํ ทเสฺสติฯ **ทุกฺขเฎฺฐนา**ติ ทุกฺขมเฎฺฐนฯ เตน ทุกฺขานํ สนฺตาปนกิจฺจํ ทเสฺสติฯ ‘‘ยายํ, ภเนฺต, อทุกฺขมสุขา เวทนา, สนฺตสฺมึ เอสา ปณีเต สุเข วุตฺตา ภควตา’’ติ (ม. นิ. ๒.๘๘; สํ. นิ. ๔.๒๖๗) วจนโต **อทุกฺขม**

สุขา ผรณสภาววิรหโต อสนฺตานํ กามราคปฏิฆานุสยานํ อนุสยนสฺส อฏฺฐานตฺตา **สนฺตา,** สุเข นิกนฺตึ ปริยาทาย อธิคนฺตพฺพตฺตา ปธานภาวํ นีตาติ **ปณีตา**ติฯ ตถา อนธิคนฺตพฺพา จ กามาวจรชาติอาทิสงฺกรํ อกตฺวา สมานชาติยํ ญาณสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตาทิเก สมานเภเท สุข โต ปณีตาติ โยเชตพฺพาฯ อุปพฺรูหิตานํ ธาตูนํ ปจฺจยภาเวน สุขา **โขเภติ** วิพาธิตานํ ปจฺจย ภาเวน ทุกฺขา จฯ อุภยมฺปิ กายํ พฺยาเปนฺตํ วิย อุปฺปชฺชตีติ **ผรติฯ มทยมาน**นฺติ มทํ ก โรนฺตํฯ **ฉาทยมาน**นฺติ อิจฺฉํ อุปฺปาเทนฺตํ, อวตฺถรมานํ วาฯ ฆมฺมาภิตตฺตสฺส สีโตทกฆเฏน อาสิตฺตสฺส ยถา กาโย อุปพฺรูหิโต โหติ, เอวํ สุขสมงฺคิโนปีติ กตฺวา **"อาสิญฺจมานํ วิยา"**ติ วุตฺตํฯ **เอกตฺตนิมิตฺเตเยวา**ติ ปถวีกสิณาทิเก เอกสภาเว เอว นิมิตฺเตฯ **จรตี**ติ นานาวชฺชเน ชวเน เวทนา วิย วิปฺผนฺทนรหิตตฺตา **สุขุมา**ฯ

อธิปฺปาเย อกุสลตาย **อโกวิโทฯ กุสลตฺติเก...เป.... อาคตตฺตา**ติ "กุสลากุสลา เวทนา โอฬาริกา, อพฺยากตา เวทนา สุขุมา"ติ เอวํ อาคตตฺตาฯ ภูมนฺตรเภเท ทเสฺสตุํ **"ยมฺปี"**ติอาทิ อารทฺธํฯ **อิมินา นีหาเรนา**ติ เอเตน "กามาวจรสุขโต กามาวจรุเปกฺขา สุขุมา"ติ อาทินา สภาวาทิเภเทน จ โอฬาริกสุขุมภาวํ ตตฺร ตเตฺรว กเถนฺเต น ภินฺทตีติ นยํ ทเสฺสติฯ

โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกา กถิตา, ตสฺมา เอกนฺตปณีเต หีนปณีตานํ อุทฺธฏตฺตา เอวเมว เอกนฺตหีเน จ ยถาสมฺภวํ หีนปณีตตา อุทฺธริตพฺพาติ อนุญฺญาตํ โหตีติ อุภยตฺถ ตทุทฺธรเณ น กุกฺกุจฺจายิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ

อกุสลานํ กุสลาทีหิ สุขุมตฺตาภาวโต ปาฬิยา อาคตสฺส อปริวตฺตนียภาเวน **"เหฏฺฐิมน โย น โอโลเกตโพฺพ"**ติ วุตฺตนฺติ วทนฺติ, ตํตํวาปนวเสน กถเนปิ ปริวตฺตนํ นตฺถีติ น ปริวตฺ ตนํ สนฺธาย "เหฏฺฐิมนโย น โอโลเกตโพฺพ"ติ วุตฺตํ, เหฏฺฐิมนยสฺส ปน วุตฺตตฺตา อวุตฺตนยํ ค เหตฺวา "ตํ ตํ วา ปนา"ติ วตฺตุํ ยุตฺตนฺติ "เหฏฺฐิมนโย น โอโลเกตโพฺพ"ติ วุตฺตนฺติ เวทิต โพฺพฯ พหุวิปากา อกุสลา โทสุสฺสนฺนตาย **โอฬาริกา,** ตถา อปฺปวิปากา กุสลาฯ มนฺทโทส ตฺตา อปฺปวิปากา อกุสลา **สุขุมา,** ตถา พหุวิปากา กุสลา จฯ โอฬาริกสุขุมนิกนฺติวตฺถุภาวโต กามาวจราทีนํ **โอฬาริกสุขุมตา** ฯ **สาปี**ติ ภาวนามยาย เภทเนน ทานมยสีลมยานญฺจ ปเจฺจกํ เภทนํ นยโต ทสฺสิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **สาปี**ติ วา ติวิธาปีติ โยเชตพฺพํฯ

๑๓. ชาติอาทิวเสน อสมานโกฏฺฐาสตา **วิสภาคโกฏฺฐ**ฯ ทุกฺขวิปากตาทิวเสน อสทิ สกิจฺจตา, อสทิสสภาวตา วา **วิสํสโกฏฺฐ,** น อสมฺปโยโคฯ ยทิ สิยา, ทูรวิปริยาเยน สนฺติกํ โห ตีติ สํสฏฺฐเฏฺฐน สนฺติกตา อาปชฺชติ, น จ เวทนาย เวทนาสมฺปโยโค อตฺถิฯ สนฺติกปทวณฺณ นาย จ "สภาคเฏฺฐน สริกฺขเฏฺฐน จา"ติ วกฺขตีติ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

น ทูรโต สนฺติกํ อุทฺธริตพฺพนฺติ กสฺมา วุตฺตํ, กึ ยถา สนฺติกโต อกุสลโต อกุสลา ทูเร ติ อุทฺธรียติ, ตถา ตโต ทูรโต กุสลโต กุสลา สนฺติเกติ อุทฺธริตุํ น สกฺกาติ? น สกฺกาฯ ตถา หิ สติ กุสลา กุสลาย สนฺติเกติ กตฺวา สนฺติกโต สนฺติกตา เอว อุทฺธริตา สิยา, ตถา จ สติ สนฺติก สนฺติกตราวจนเมว อาปชฺชติ, อุปาทายุปาทาย ทูรสนฺติกตาว อิธ วุจฺจติ, ตสฺมา ทูรโต ทูรุทฺ ธรณํ วิย สนฺติกโต สนฺติกุทฺธรณญฺจ น สกฺกา กาตุํ ทูรทูรตรตาย วิย สนฺติกสนฺติกตรตาย จ อนธิเปฺปตตฺตาฯ อถ ปน วเทยฺย "น กุสลา กุสลาย เอว สนฺติเกติ อุทฺธริตพฺพา, อถ โข ยโต สา ทูเร, ตสฺสา อกุสลายา"ติ, ตญฺจ นตฺถิฯ น หิ อกุสลาย กุสลา กทาจิ สนฺติเก อตฺถีติฯ อ ถาปิ วเทยฺย "ยา อกุสลา กุสลาย สนฺติเก, สา ตโต ทูรโต กุสลโต อุทฺธริตพฺพา"ติ, ตทปิ นตฺถิฯ น หิ กุสเล อกุสลา อตฺถิ, ยา ตโต สนฺติเกติ อุทฺธริเยยฺย, ตสฺมา อิธ วุตฺตสฺส ทูรสฺส ทูร

โต อจฺจนฺตวิสภาคตฺตา ทูเร สนฺติกํ นตฺถีติ น สกฺกา ทูรโต สนฺติกํ อุทฺธริตุํ, สนฺติเก ปนิธ วุเตฺต ภิเนฺน ตเตฺถว ทูรํ ลพฺภตีติ อาห **“สนฺติกโต ปน ทูรํ อุทฺธริตพฺพ”**นฺติฯ

อุปาทายุปาทาย ทูรโต จ สนฺติกํ น สกฺกา อุทฺธริตุํฯ โลภสหคตาย โทสสหคตา ทูเร โลภสหคตา สนฺติเกติ หิ วุจฺจมาเน สนฺติกโตว สนฺติกํ อุทฺธริตํ โหติฯ ตถา โทสสหคตาย โลภสหคตา ทูเร โทสสหคตา สนฺติเกติ เอตฺถาปิ สภาคโต สภาคนฺตรสฺส อุทฺธฏตฺตา, น จ สกฺกา ‘‘โลภสหคตาย โทสสหคตา ทูเร สา เอว จ สนฺติเก’’ติ วตฺตุํ โทสสหคตาย สนฺติกภาวสฺส อการณตฺตา, ตสฺมา วิสภาคตา เภทํ อคฺคเหตฺวา น ปวตฺตตีติ สภาคาพฺยาปกตฺตา ทูรตาย ทูรโต สนฺติกุทฺธรณํ น สกฺกา กาตุํฯ น หิ โทสสหคตา อกุสลสภาคํ สพฺพํ พฺยาเปตฺวา ปวตฺตตีติฯ สภาคตา ปน เภทํ อโนฺตคธํ กตฺวา ปวตฺตตีติ วิสภาคพฺยาปกตฺตา สนฺติกตาย สนฺติกโต ทูรุทฺธรณํ สกฺกา กาตุํฯ อกุสลตา หิ โลภสหคตาทิสพฺพวิสภาคพฺยาปิกาติฯ เตนาห **“น ทูรโต สนฺติกํ อุทฺธริตพฺพ”**นฺติอาทิฯ

เวทนากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. สญฺญากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๑๗. **จกฺขุสมฺผสฺสชา สญฺญา**ติ เอตฺถ ยทิปิ วตฺถุโต ผสฺสสฺส นามํ ผสฺสโต จ สญฺญาย, วตฺถุวิสิฏฺฐผเสฺสน ปน วิสิฏฺฐสญฺญา วตฺถุนา จ วิสิฏฺฐา โหติ ผสฺสสฺส วิย ตสฺสาปิ ตพฺพตฺถุกตฺตาติ **“วตฺถุโต นาม”**นฺติ วุตฺตํฯ **ปฏิฆสมฺผสฺสชา สญฺญา**ติ เอตฺถาปิ ยถา ผโสฺส วตฺถารมฺมณปฏิฆฏฺฏเนน อุปฺปโนฺน, ตถา ตโต ชาตสญฺญาปีติ **“วตฺถารมฺมณโต นาม”**นฺติ วุตฺตํฯ เอตฺถ จ ปฏิฆโช สมฺผโสฺส, ปฏิฆวิเญฺญเยฺย วา สมฺผโสฺส **ปฏิฆสมฺผโสฺส**ติ อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

วิเญฺญยฺยภาเว วจนํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา, วจนาธีนา วา อรูปกฺขนฺธา, อธิวจนํ วา เอเตสํ ปกาสนํ อตฺถีติ ‘‘อธิวจนา’’ติ วุจฺจนฺติ, ตโตโช สมฺผโสฺส อธิวจนสมฺผโสฺส, สมฺผโสฺสเยว วา ยถาวุเตฺตหิ อเตฺถหิ อธิวจโน จ สมฺผโสฺส จาติ อธิวจนสมฺผโสฺส, อธิวจนวิเญฺญเยฺย วา สมฺผโสฺส อธิวจนสมฺผโสฺส, ตโต ตสฺมิํ วา ชาตา **อธิวจนสมฺผสฺสชา**ฯ ปญฺจทฺวาริกสมฺผเสฺสปิ ยถาวุโตฺต อโตฺถ สมฺภวตีติ เตน ปริยาเยน ตโตชาปิ สญฺญา **“อธิวจนสมฺผสฺสชา”**ติ วุตฺตาฯ ยถา ปน อญฺญปฺปการาสมฺภวโต มโนสมฺผสฺสชา นิปฺปริยาเยน ‘‘อธิวจนสมฺผสฺสชา’’ติ วุจฺจติ, น เอวํ อยํ ปฏิฆสมฺผสฺสชา อาเวณิกปฺปการนฺตรสมฺภวโตติ อธิปฺปาโยฯ

ยทิ เอวํ จตฺตาโร ขนฺธาปิ ยถาวุตฺตสมฺผสฺสโต ชาตตฺตา ‘‘อธิวจนสมฺผสฺสชา’’ติ วตฺตุํ ยุตฺตา, สญฺญาว กสฺมา เอวํ วุตฺตาติ? ติณฺณํ ขนฺธานํ อตฺถวเสน อตฺตโน ปตฺตมฺปิ นามํ ยตฺถ ปวตฺตมาโน อธิวจนสมฺผสฺสช-สโทฺท นิรุฬฺหตาย ธมฺมาภิลาโป โหติ, ตสฺสา สญฺญาย เอว อาโรเปตฺวา สยํ นิวตฺตนํ โหติฯ เตนาห **“ตโย หิ อรูปิโน ขนฺธา”**ติอาทิฯ อถ วา สญฺญาย ปฏิฆสมฺผสฺสชาติ อญฺญมฺปิ วิสิฏฺฐํ นามํ อตฺถีติ อธิวจนสมฺผสฺสชานามํ ติณฺณํเยว ขนฺธานํ ภวิตุํ อรหติฯ เต ปน อตฺตโน นามํ สญฺญาย ทตฺวา นิวตฺตาติ อิมมตฺถํ สนฺธายาห **“ตโย หิ อรูปิโน ขนฺธา”**ติอาทิฯ **ปญฺจทฺวาริกสญฺญา โอโลเกตฺวาปิ ชานิตุํ สกฺกา**ติ อิทํ เตน เตนาธิปฺปาเยน หตฺถวิการาทิกรเณ ตทธิปฺปายวิชานนนิมิตฺตภูตา วิญฺญตฺติ วิย รชฺชิตฺวา โอโลกนาทีสุ รตฺตตาทิวิชานนนิมิตฺตํ โอโลกนํ จกฺขุวิญฺญาณวิสยสมาคเม ปากฏํ โหตีติ ตํสมฺปยุตฺตาย สญฺญายปิ ตถาปากฏภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

รชฺชิตฺวา โอโลกนาทิวเสน ปากฏา ชวนปฺปวตฺตา ภวิตุํ อรหตีติ เอติสฺสา อาสงฺกาย นิวตฺตนตฺถํ **“ปสาทวตฺถุกา เอวา”**ติ อาหฯ **อญฺญํ จิเนฺตนฺตนฺ**ติ ยํ ปุเพฺพ เตน จินฺติตํ ญาตํ, ตโต อญฺญํ จิเนฺตนฺตนฺติ อโตฺถฯ

สญฺญากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. สงฺขารกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐. **เหฏฺฐิมโกฏิยา**ติ เอตฺถ ภุมฺมนิเทฺทโสวฯ ตตฺถ หิ ปธานํ ทสฺสิตนฺติฯ ยทิ เอวํ อุปริมโกฏิยา ตํ น ทสฺสิตนฺติ อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, อุปริมโกฏิคตภาเวน วินา เหฏฺฐิมโกฏิคตภาวาภาวโตฯ เหฏฺฐิมโกฏิ หิ สพฺพพฺยาปิกาติฯ ทุติเย กรณนิเทฺทโส, เหฏฺฐิมโกฏิยา อาคตาติ สมฺพโนฺธฯ ปุริเมปิ วา ‘‘เหฏฺฐิมโกฏิยา’’ติ ยํ วุตฺตํ, ตญฺจ ปธานสงฺขารทสฺสนวเสนาติ สมฺพนฺธกรเณน กรณนิเทฺทโสวฯ **ตํสมฺปยุตฺตา สงฺขารา**ติ เอกูนปญฺญาสปฺปเภเท สงฺขาเร อาหฯ **คหิตาว โหนฺติ** ตปฺปฏิพทฺธตฺตาฯ

สงฺขารกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

สมฺคฺคม-สโทฺท สญฺชาติยํ อาทิอุปฺปตฺติยํ นิรุโฬฺหฯ ตํตํปจฺจยสมาโยเค หิ ปุริมภวสงฺขาตา ปุริมนฺตโต อุทฺธงฺคมนํ **สมฺคฺคโม,** สนฺธิยํ วา ปฏิสนฺธิยํ อุคฺคโม **สมุคฺคโม**ฯ โส ปน ยตฺถ ปญฺจกฺขนฺธา ปริปุณฺณา สมุคฺคจฺฉนฺติ, ตเตฺถว ทสฺสิโตฯ เอเตน นเยน อปริปุณฺณขนฺธสมุคฺคโม เอกโวการจตุโวกาเรสุ สกฺกา วิญฺญาตุนฺติฯ อถ วา ยถาธิคตานํ ปญฺจนฺนมฺปิ ขนฺธานํ สห อุคฺคโม อุปฺปตฺติ **สมุคฺคโม**ฯ เอตสฺมิํ อเตฺถ วิกลุปฺปตฺติ อสงฺคหิตา โหติฯ หิมวนฺตปฺปเทเส ชาติมนฺตเอฬกโลมํ **ชาติอุณฺณาฯ สปฺปิมณฺฑพินฺทู**ติ เอวํ เอตฺถาปิ **พินฺทุ**-สโทฺท โยเชตโพฺพฯ **เอวํวณฺณปฺปฏิภาค**นฺติ เอวํวณฺณํ เอวํสณฺฐานญฺจฯ ปฏิภชนํ วา **ปฏิภาโค,** สทิสตาภชนํ สทิสตาปตฺตีติ อโตฺถฯ เอวํวิโธ วณฺณปฺปฏิภาโค เอตสฺสาติ **เอวํวณฺณปฺปฏิภาคํ**ฯ

สนฺตติสีสานีติ สนฺตติมูลานิ, สนฺตติโกฏฺฐาสา วาฯ อเนกินฺทฺริยสมาหารภาวโต หิ ปธานงฺคํ ‘‘สีส’’นฺติ วุจฺจติ, เอวํ วตฺถุทสกาทิโกฏฺฐาสา อเนกรูปสมุทายภูตา ‘‘สีสานี’’ติ วุตฺตานีติฯ

ปญฺจกฺขนฺธา ปริปุณฺณา โหนฺตีติ คณนาปาริปูริํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ตสฺส ตสฺส ขนฺธสฺส ปริปุณฺณตํฯ กมฺมสมุฏฺฐานปเวณิยา วุตฺตตฺตา ‘‘อุตุจิตฺตาหารชปเวณี จ เอตฺตกํ กาลํ อติกฺกมิตฺวา โหตี’’ติอาทินา วตฺตพฺพา สิยา, ตํ ปน ‘‘ปุพฺพาปรโต’’ติ เอตฺถ วกฺขตีติ อกเถตฺวา กมฺมชปเวณี จ น สพฺพา วุตฺตาติ อวุตฺตํ ทเสฺสตุํ โอปปาติกสมุคฺคโม นาม ทสฺสิโตฯ **เอวํ... เป.... ปญฺจกฺขนฺธา ปริปุณฺณา โหนฺตี**ติ ปริปุณฺณายตนานํ วเสน นโย ทสฺสิโต, อปริปุณฺณายตนานํ ปน กามาวจรานํ รูปาวจรานํ ปริหีนายตนสฺส วเสน สนฺตติสีสหานิ เวทิตพฺพาฯ

ปุพฺพาปรโตติ อยํ วิจารณา น ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อุปฺปตฺติยํ, อถ โข เตสํ รูปสมุฏฺฐาปเนติ ทฏฺฐพฺพาฯ ตํ ทเสฺสโนฺต อาห **“เอวํ ปนา”**ติอาทิฯ **อปจฺฉาอปุเร อุปฺปเนฺนสู**ติ เอเตน สํสยการณํ ทเสฺสติฯ สหุปฺปเนฺนสุ หิ อิทเมว ปฐมํ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ, อิทํ ปจฺฉาติ อทสฺสิตํ น

สกฺกา วิญฺญาตุํฯ เอตฺถ จ ‘‘ปุพฺพาปรโต’’ติ เอติสฺสา วิจารณาย วตฺถุภาเวน ปฏิสนฺธิยํ อุปฺปนฺนา ปวตฺตา ปญฺจกฺขนฺธา คหิตาฯ ตตฺถ จ นิทฺธารเณ ภุมฺมนิเทฺทโสติ **‘‘รูปํ ปฐมํ รูปํ สมุฏฺฐาเปตี’’**ติ อาหฯ อญฺญถา ภาเวนภาวลกฺขณเตฺถ ภุมฺมนิเทฺทเส สติ รูปสฺส รูปสมุฏฺฐาปนกฺขเณ กมฺมสฺสปิ รูปสมุฏฺฐานํ วทนฺตีติ อุภยนฺติ วตฺตพฺพํ สิยาติฯ รูปารูปสนฺตติญฺจ คเหตฺวา อยํ วิจารณา ปวตฺตาติ **‘‘รูปํ ปฐมํ รูปํ สมุฏฺฐาเปตี’’**ติ วุตฺตํฯ อญฺญถา ปฏิสนฺธิกฺขเณ เอว วิชฺชมาเน คเหตฺวา วิจารณาย กริยมานาย อรูปสฺส รูปสมุฏฺฐาปนเมว นตฺถีติ ปุพฺพาปรสมุฏฺฐาปนวิจารณาว อิธ น อุปฺปชฺชตีติ วตฺตพฺพํ สิยาติฯ **วตฺถุ อุปฺปาทกฺขเณ ทุพฺพลํ โหตี**ติ สพฺพรูปานํ อุปฺปาทกฺขเณ ทุพฺพลตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตทา หิ ตํ ปจฺฉาชาตปจฺจยรหิตํ อาหาราทีหิ จ อนุปตฺถทฺธนฺติ ‘‘ทุพฺพล’’นฺติ วุตฺตํฯ **กมฺมเวคกฺขิตฺตตฺตา**ติ อิทํ สติปิ ภวงฺคสฺส กมฺมชภาเวสายํ วิปากสนฺตติ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปุริมภวงฺคสมุฏฺฐาปกโต อเญฺญน กมฺมุนา ขิตฺตา วิย อปฺปติฏฺฐิตา, ตโต ปรญฺจ สมานสนฺตติยํ อนนฺตรปจฺจยํ ปุเรชาตปจฺจยญฺจ ลภิตฺวา ปติฏฺฐิตาติ อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

ปเวณี ฆฏิยตีติ จกฺขาทิวตฺถุสนฺตติ เอกสฺมึ วิชฺชมาเน เอว อญฺญสฺส นิโรธุปฺปตฺติวเสน ฆฏิยติ, น จุติปฏิสนฺธินิสฺสยวตฺถูนํ วิย วิเจฺฉทปฺปวตฺตีติ อโตฺถฯ **องฺคโต**ติ ฌานงฺคโตฯ ฌานงฺคานิ หิ จิเตฺตน สห รูปสมุฏฺฐาปกานิ, เตสํ อนุพลทายกานิ มคฺคงฺคาทีนิ เตสุ วิชฺชมาเนสุ วิเสสรูปปฺปวตฺติทสฺสนโตฯ อถ วา ยานิ จิตฺตงฺคานิ เจตนาทีนิ จิตฺตสฺส รูปสมุฏฺฐาปเน องฺคภาวํ สหายภาวํ คจฺฉนฺติ, เตสํ พลทายเกหิ ฌานงฺคาทีหิ อปริหีนนฺติ อโตฺถฯ ตโต ปริหีนตฺตา หิ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ รูปํ น สมุฏฺฐาเปนฺตีติฯ โย ปน วเทยฺย ‘‘ปฏิสนฺธิจิเตฺตน สหชาตวตฺถุ ตสฺส ฐิติกฺขเณ จ ภงฺคกฺขเณ จ ปุเรชาตนฺติ กตฺวา ปจฺจยเวกลฺลาภาวโต ตสฺมึ ขณทฺวเย รูปํ สมุฏฺฐาเปตู’’ติ, ตํ นิวาเรโนฺต อาห **‘‘ยทิ หิ จิตฺต’’**นฺติอาทิฯ ตตฺถ ฐิติภงฺคกฺขเณสุปิ เตสํ ธมฺมานํ วตฺถุ ปุเรชาตํ น โหตีติ น วตฺตพฺพเมเวตนฺติ อนุชานิ, ตตฺถาปิ โทสํ ทเสฺสติฯ ยทิ ตทา รูปํ สมุฏฺฐาเปยฺย, ตว มเตน ปฏิสนฺธิจิตฺตมฺปิ สมุฏฺฐาเปยฺย, ตทา ปน รูปุปฺปาทนเมว นตฺถิฯ ยทา จ รูปุปฺปาทนํ, ตทา อุปฺปาทกฺขเณ ตว มเตนปิ ปจฺจยเวกลฺลเมว ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปุเรชาตนิสฺสยาภาวโต, ตสฺมา **ปฏิสนฺธิจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตี**ติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโยฯ อุปฺปาทกฺขเณ อฏฺฐ รูปานิ คเหตฺวา อุฏฺฐหติฯ กสฺมา? อรูปธมฺมานํ อนนฺตราทิปจฺจยวเสน สเวคานํ ปริปุณฺณพลานเมว อุปฺปตฺติโตฯ

อวิสยตายาติ อคตปุพฺพสฺส คามสฺส อาคนฺตุกสฺส อวิสยภาวโตฯ **อปฺปหุตตายา**ติ ตตฺถ ตสฺส อนิสฺสรภาวโตฯ **จิตฺตสมุฏฺฐาน...เป.... ฐิตานี**ติ อิทํ เยหากาเรหิ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปานํ จิตฺตเจตสิกา ปจฺจยา โหนฺติ, เตหิ สเพฺพหิ ปฏิสนฺธิยํ จิตฺตเจตสิกา สมตึสกมฺมชรูปานํ ยถาสมฺภวํ ปจฺจยา โหนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ

วฏฺฏมูลนฺติ ตณฺหา อวิชฺชา วุจฺจติฯ จุติจิเตฺตน อุปฺปชฺชมานํ รูปํ ตโต ปุริมตเรหิ อุปฺปชฺชมานํ วิย น ภวนฺตเร อุปฺปชฺชตีติ วฏฺฏมูลสฺส วูปสนฺตตฺตา อนุปฺปตฺติ วิจาเรตพฺพาฯ

รูปสฺส นตฺถิตายาติ รูปานํ นิสฺสรณตฺตา อรูปสฺส, วิราควเสน ปหีนตฺตา อุปฺปาเทตพฺพสฺส อภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ รูโปกาเส วา รูปํ อตฺถีติ กตฺวา รูปปจฺจยานํ รูปุปฺปาทนํ โหติ, อรูปํ ปน รูปสฺส โอกาโส น โหตีติ ยสฺมึ รูเป สติ จิตฺตํ อญฺญํ รูปํ อุปฺปาเทยฺย, ตเทว ตตฺถ นตฺถีติ อโตฺถฯ ปุริมรูปสฺสปิ หิ ปจฺจยภาโว อตฺถิ ปุตฺตสฺส ปิติสทิสตาทสฺสนโตติฯ

อตฺ ปน ปฐมํ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ สมุฏฺฐาปนโตติ อธิปฺปาโยฯ **อตฺ นาม เจส ทนฺธนิโรโธ**ติอาทิ อตฺสฺส ฐานกฺขเณ อุปฺปาทเน การณทสฺสนตฺถํ อรูปานํ อุปฺ

ปาทกาลทสฺสนตฺถญฺจ วุตฺตํฯ ทนฺธนิโรธตฺตา หิ โส ฐิติกฺขเณ พลวาติ ตทา รูปํ สมุฏฺฐาเปติ, ตสฺมึ ธรนฺเต เอว ขิปฺปนิโรธตฺตา โสฬสสุ จิเตฺตสุ อุปฺปเนฺนสุ ปฏิสนฺธิอนนฺตรํ จิตฺตํ อุตฺนา สมุฏฺฐิเต รูเป ปุน สมุฏฺฐาเปตีติ อธิปฺปาโยฯ **ตสฺมึ ธรเนฺต เอว โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺตี**ติ เอเตน ปน วจเนน ยทิ อุปฺปาทนิโรธกฺขณา ธรมานกฺขเณ เอว คหิตา, ‘‘โสฬสจิตฺตกฺขณายุกํ รูป’’นฺติ วุตฺตํ โหติ, อถุปฺปาทกฺขณํ อคฺคเหตฺวา นิโรธกฺขโณว คหิโต, ‘‘สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุก’’นฺติ, สเจ นิโรธกฺขณํ อคฺคเหตฺวา อุปฺปาทกฺขโณ คหิโต, ‘‘อธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุก’’นฺติ, ยทิ ปน อุปฺปาทนิโรธกฺขณา ธรมานกฺขเณ น คหิตา, ‘‘อธิกสตฺตรสจิตฺตกฺขณายุก’’นฺติฯ ยสฺมา ปน **‘‘เตสุ ปฏิสนฺธิอนนฺตร’’**นฺติ ปฏิสนฺธิปิ ตสฺส ธรมานกฺขเณ อุปฺปเนฺนสุ คหิตา, ตสฺมา อุปฺปาทกฺขโณ ธรมานกฺขเณ คหิโตติ นิโรธกฺขเณ อคฺคหิเต อธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา วกฺขมานา, คหิเต วา โสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา อธิเปฺปตาติ เวทิตพฺพาฯ

โอชา ขราติ สวตฺถุกํ โอชํ สนฺธายาหฯ สภาวโต สุขุมาย หิ โอชาย วตฺถุวเสน อตฺถิ โอฬาริกสุขุมตาติฯ

จิตฺตเญฺจวาติ จิตฺตสฺส ปุพฺพงฺคมตาย วุตฺตํ, ตํสมฺปยุตฺตกาปิ ปน รูปสมุฏฺฐาปกา โหนฺตีติฯ ยถาห ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑)ฯ **จิตฺต**นฺติ วา จิตฺตุปฺปาทํ คณฺหาติ, น กมฺมเจตนํ วิย เอกธมฺมเมว อวิชฺชมานํฯ กมฺมสมุฏฺฐานญฺจ ตํสมฺปยุเตฺตหิปิ สมุฏฺฐิตํ โหตูติ เจ? น, เตหิ สมุฏฺฐิตภาวสฺส อวุตฺตตฺตา, อวจนญฺจ เตสํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจยภาวาภาวโตฯ

อทฺธานปริเจฺฉทโตติ กาลปริเจฺฉทโตฯ ตตฺถ ‘‘สตฺตรส จิตฺตกฺขณา รูปสฺส อทฺธา, รูปสฺส สตฺตรสโม ภาโค อรูปสฺสา’’ติ เอโส อทฺธานปริเจฺฉโท อธิเปฺปโตฯ **ปฏิสนฺธิกฺขเณ**ติ อิทํ นยทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ ตโต ปรมฺปิ รูปารูปานํ สหุปฺปตฺติสพฺภาวโต, น ปเนตํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ อสหุปฺปตฺติอภาวํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติภงฺคกฺขเณสุปิ รูปุปฺปตฺตึ สยเมว วกฺขตีติฯ ผลปฺปตฺตนิทสฺสเนน จ รูปารูปานํ อสมานกาลตํ นิทเสฺสติ, น สหุปฺปาทํ ตทตฺถํ อนารทฺธตฺตาฯ สหุปฺปาเทน ปน อสมานกาลตา สุขทีปนา โหตีติ ตํทีปนตฺถเมว สหุปฺปาทคฺคหณํฯ

ยทิ เอวํ รูปารูปานํ อสมานทฺธตฺตา อรูปํ โอหาย รูปสฺส ปวตฺติ อาปชฺชตีติ เอตสฺสา นิวารณตฺถมาห **‘‘ตตฺถ กิญฺจาปิ’’**ติอาทิฯ **เอกปฺปมาณาวา**ติ นิรนฺตรํ ปวตฺตมาเนสุ รูปารูปธเมฺมสุ นิจฺฉิเทฺทสุ อรูปรหิตํ รูปํ, รูปรหิตํ วา อรูปํ นตฺถีติ กตฺวา วุตฺตํฯ อยญฺจ กถา ปญฺจโวการเร กมฺมชรูปปฺปวตฺตึ นิพฺพานปฏิภาคนิโรธสมาปตฺติรหิตํ สนฺธาย กตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ **ปเทปท**นฺติ อตฺตโน ปเท เอว ปทํ นิกฺขิปโนฺต วิย ลหุํ ลหุํ อกฺกมิตฺวาติ อโตฺถฯ **อโนหายา**ติ ยาว จุติ, ตาว อวิชหิตฺวา, จุติกฺขเณ ปน สเหว นิรุชฺฌนฺตีติฯ ยสฺมิญฺจทฺธาเน อญฺญมญฺญํ อโนหาย ปวตฺติ, โส จ ปฏิสนฺธิจุติปริจฺฉิโนฺน อุกฺกํสโต เอเตสํ อทฺธาติฯ **เอว**นฺติ เอเตน ปุเพฺพ วุตฺตํ อวกํสโต อทฺธาปการํ อิมญฺจ สงฺคณฺหาตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

เอกุปฺปาทนานานิโรธโตติ เอตํ ทฺวยมฺปิ สห คเหตฺวา รูปารูปานํ ‘‘เอกุปฺปาทนานานิโรธโต’’ติ เอโก ทฏฺฐพฺพากาโร วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ เอวํ อิโต ปเรสุปิฯ **ปจฺฉิมกมฺมชํ ฐเปตฺวา**ติ ตสฺส จุติจิเตฺตน สห นิรุชฺฌนโต นานานิโรโธ นตฺถีติ กตฺวา วุตฺตนฺติ วทนฺติฯ ตสฺส ปน เอกุปฺปาโทปิ นตฺถิ เหฏฺฐา โสฬสเก ปจฺฉิมสฺส ภงฺคกฺขเณ อุปฺปตฺติวจนโตฯ ยทิ ปน ยสฺส เอกุปฺปาทนานานิโรธา เทฺวปิ น สนฺติ, ตํ ฐเปตพฺพํฯ สพฺพมฺปิ จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ อุปฺ

ปนฺนํ ฐเปตพฺพํ สิยา, ปจฺฉิมกมฺมชสฺส ปน อุปฺปตฺติโต ปรโต จิเตฺตสุ ปวตฺตมาเนสุ กมฺมชรูปสฺส อนุปฺปตฺติโต วเชฺชตพฺพํ คเหตพฺพญฺจ ตทา นตฺถีติ ''ปจฺฉิมกมฺมชํ ฐเปตฺวา''ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตโต ปุเพฺพ ปน อฎฺฐจตฺตาลีสกมฺมชรูปปเวณี อตฺถีติ ตตฺถ ยํ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ, ตํ อญฺญสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิรุชฺฌตีติ ''เอกุปฺปาทนานานิโรธ''นฺติ คเหตฺวา ฐิติภงฺคกฺขเณสุ อุปฺปนฺนรูปานิ วเชฺชตฺวา เอวํ เอกุปฺปาทนานานิโรธโต เวทิตพฺพาติ โยชนา กตาติ ทฎฺฐพฺพาฯ ตญฺหิ รูปํ อรูเปน, อรูปญฺจ เตน เอกุปฺปาทนานานิโรธนฺติฯ ตตฺถ สงฺขลิกสฺส วิย สมฺพโนฺธ ปเวณีติ กตฺวา อฎฺฐจตฺตาลีสกมฺมชิยวจนํ กตํ, อญฺญถา เอกูนปญฺญาสกมฺมชิยวจนํ กตฺตพฺพํ สิยาฯ

นานุปฺปาท...เป.... ปจฺฉิมกมฺมเชน ทีเปตพฺพาติ เตน สุทีปนตฺตา วุตฺตํฯ เอเตน หินเยน สกฺกา ตโต ปุเพฺพปิ เอกสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนรูปํ อญฺญสฺสปิ ภงฺคกฺขเณ เอว นิรุชฺฌตีติ ตํ อรูเปน, อรูปญฺจ เตน นานุปฺปาทํ เอกนิโรธนฺติ วิญฺญาตุนฺติฯ อุภยตฺถาปิ ปน อญฺญสฺส จิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนํ รูปํ อญฺญสฺส ฐิติกฺขเณ, ตสฺส ฐิติกฺขเณ อุปฺปชฺชิตฺวา ฐิติกฺขเณ เอว นิรุชฺฌนกํ อรูปญฺจ น สงฺคหิตํ, ตํ ''นานุปฺปาทโต นานานิโรธโต''ติ เอเตฺถว สงฺคหํ คจฺฉตีติ เวทิตพฺพํฯ จตุสนฺตติกรูเปน หิ นานุปฺปาทนานานิโรธตาทีปนา เอตฺถ ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนสฺส ทสฺสิตตฺตา อทสฺสิตสฺส วเสน นยทสฺสนํ โหตีติฯ สมตึสกมฺมชรูเปสุ เอว ฐิตสฺสปิ คเพฺภ คตสฺส มรณํ อตฺถีติ เตสํ เอว วเสน ปจฺฉิมกมฺมํปิ โยชิตํฯ **อมรา นาม ภเวยฺยุํ,** กสฺมา? ยถา ฉนฺนํ วตฺถูนํ ปวตฺติ , เอวํ ตทุปฺปาทกกเมฺมเนว ภวงฺคาทีนญฺจ ตพฺพตฺถุกานํ ปวตฺติยา ภวิตพฺพนฺติฯ น หิ ตํ การณํ อตฺถิ, เยน ตํ กมฺมเชสุ เอกจฺจํ ปวเตฺตยฺย, เอกจฺจํ น ปวเตฺตยฺยาติฯ ตสฺมา อายุอุสฺมาวิญฺญาณาทีนํ ชีวิตสงฺขารานํ อนูนตฺตา วุตฺตํ **''อมรา นาม ภเวยฺยุ''**นฺติฯ

''อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ อญฺญสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิรุชฺฌติ, ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนํ อญฺญสฺส ฐิติกฺขเณ, ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ อญฺญสฺส ภงฺคกฺขเณ นิรุชฺฌตี''ติ อิทํ อฎฺฐกถายํ อาคตตฺตา วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ อตฺตโน ปนาธิปฺปายํ อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ นิโรธกฺขเณ, ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนญฺจ อุปฺปาทกฺขเณ, ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ ฐิติกฺขเณ นิรุชฺฌตีติ ทีเปติเยวฯ เอวญฺจ กตฺวา อทฺธานปริเจฺฉเท ''ตํ ปน สตฺตรสเมน จิเตฺตน สทฺธึ นิรุชฺฌตี''ติ (วิภ. อฎฺฐ. ๒๖ ปกิณฺณกกถา) วุตฺตํฯ **อิมาย ปาฬิยา วิรุชฺฌติ,** กสฺมา? จตุสมุฎฺฐานิกรูปสฺสปิ สมานายุกตาย ภวิตพฺพตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ยถา ปน เอเตหิ โยชิตํ, ตถา รูปสฺส เอกุปฺปาทนานานิโรธตา นานุปฺปาเทกนิโรธตา จ นตฺถิเยวฯ

ยา ปน เอเตหิ รูปสฺส สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตา วุตฺตา, ยา จ อฎฺฐกถายํ ตติยภาคาธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา, สา **ปฎิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺคฎฺฐกถายํ** (วิภ. อฎฺฐ. ๒๒๗) อตีตารมฺมณาย จุติยา อนนฺตรา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ ปฎิสนฺธึ ทเสฺสตุํ ''เอตฺตาวตา เอกาทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ, ตถา ปญฺจทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ, อถาวเสสปญฺจจิตฺตเอกจิตฺตกฺขณายุเก ตสฺมึ เยวารมฺมเณ ปฎิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชตี''ติ ทสฺสิเตน โสฬสจิตฺตกฺขณายุกภาเวน วิรุชฺฌติฯ น หิ สกฺกา ''ฐิติกฺขเณ เอว รูปํ อาปาถมาคจฺฉตี''ติ วตฺตุํฯ ตถา หิ สติ น รูปสฺส เอกาทส วา ปญฺจทเสว วา จิตฺตกฺขณา อตีตา, อถ โข อติเรกเอกาทสปญฺจทสจิตฺตกฺขณาฯ ตสฺมา ยทิปิ ปญฺจทฺวาเร ฐิติปฺปตฺตเมว รูปํ ปสาทํ ฆเฎฺฎตีติ ยุเชฺชยฺย, มโนทฺวาเร ปน อุปฺปาทกฺขเณปิ อาปาถมาคจฺฉตีติ อิจฺฉิตพฺพเมตํฯ น หิ มโนทฺวาเร อตีตาทีสุ กิญฺจิ อาปาถํ นาคจฺฉตีติฯ มโนทฺวาเร จ เอวํ วุตฺตํ ''เอกาทส จิตฺตกฺขณา อตีตา, อถาวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก''ติ (วิภ. อฎฺฐ. ๒๒๗)ฯ

โย เจตฺถ จิตฺตสฺส ฐิติกฺขโณ วุโตฺต, โส จ อตฺถิ นตฺถีติ วิจาเรตพฺโพฯ **จิตฺตยมเก** (ยม. ๒.จิตฺตยมก.๑๐๒) หิ ‘‘อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชมานนฺติ? ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ, โน จ อุปฺปชฺชมา น’’นฺติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ จา’’ติฯ ตถา ‘‘นุปฺปชฺชมานํ นุปฺ ปนฺนนฺติ? ภงฺคกฺขเณ นุปฺปชฺชมานํ, โน จ นุปฺปนฺน’’นฺติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ จา’’ติฯ เอวํ ‘‘น นิรุทฺธํ น นิรุชฺฌมานํ, น นิรุชฺฌมานํ น นิรุทฺธ’’นฺติ เอเตสํ ปริ ปุณฺณวิสฺสชฺชเน ‘‘อุปฺปาทกฺขเณ อนาคตญฺจา’’ติ วตฺวา ‘‘ฐิติกฺขเณ’’ติ อวจนํ, อติกฺกนฺตกาล วาเร จ ‘‘ภงฺคกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปาทกฺขณํ วีติกฺกนฺต’’นฺติ วตฺวา ‘‘ฐิติกฺขเณ’’ติ อวจนํ ฐิติกฺขณา ภาวํ จิตฺตสฺส ทีเปติฯ **สุเตฺตสุ**ปิ หิ ‘‘ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตี’’ติ ตเสฺสว (สํ. นิ. ๓.๓๘; อ. นิ. ๓.๔๗) เอกสฺส อญฺญถตฺตาภาวโต ‘‘ยสฺสา อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ, สา สนฺตติฐิตี’’ติ น น สกฺกา วตฺตุนฺติ, วิชฺชมานํ วา ขณทฺวยสมงฺคิํ ฐิตนฺติฯ

โย เจตฺถ จิตฺตนิโรธกฺขเณ รูปุปฺปาโท วุโตฺต, โส จ วิจาเรตโพฺพ ‘‘ยสฺส วา ปน สมุทยสจฺจํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส ทุกฺขสจฺจํ อุปฺปชฺชตีติ? โนติ วุตฺต’’นฺติ (ยม. ๑.สจฺจยมก.๑๓๖)ฯ โย จ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ รูปนิโรโธ วุโตฺต, โส จ วิจาเรตโพฺพ ‘‘ยสฺส กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺ ชนฺติ, ตสฺส อพฺยากตา ธมฺมา นิรุชฺฌนฺตีติ? โนติอาทิ (ยม. ๓.ธมฺมยมก.๑๖๓) วุตฺต’’นฺติฯ น จ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปเมว สนฺธาย ปฏิเกฺขโป กโตติ สกฺกา วตฺตุํ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปาธิการสฺส อภา วา, อพฺยากตสทฺทสฺส จ จิตฺตสมุฏฺฐานรูเปเสฺวว อปฺปวตฺติโตฯ ยทิ **สงฺขารยมเก** กายสงฺขา รสฺส จิตฺตสงฺขาเรน สหุปฺปาเทกนิโรธวจนโต อพฺยากต-สเทฺทน จิตฺตสมุฏฺฐานเมเวตฺถ คหิ ตนฺติ การณํ วเทยฺย, ตมฺปิ อการณํฯ น หิ เตน วจเนน อญฺญรูปานํ จิเตฺตน สหุปฺปาทสหนิโรธ ปฏิเกฺขโป กโต, นาปิ นานุปฺปาทนานานิโรธานุชานนํ, เนว จิตฺตสมุฏฺฐานโต อญฺญสฺส อพฺ ยากตภาวนิวารณญฺจ กตํ, ตสฺมา ตถา อปฺปฏิกฺขิตฺตานานุญฺญาตานิวาริตาพฺยากตภาวานํ สหุปฺปาทสหนิโรธาทิกานํ กมฺมชาทีนํ เอเตน จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิโรโธ ปฏิกฺขิโตฺตติ น สกฺกา กมฺมชาทีนํ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิโรธํ วตฺตุํฯ ยมกปาฬิอนุสฺสรเณ จ สติ อุปฺปา ทานนฺตรํ จิตฺตสฺส ภิชฺชมานตาติ ตสฺมิํ ขเณ จิตฺตํ น จ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ วินสฺสมานตฺตา, นาปิ จ อญฺญสฺส รูปสมุฏฺฐาปกสฺส สหายภาวํ คจฺฉตีติ ปฏิสนฺธิจิเตฺตน สหุปฺปโนฺน อุตุ ตทนนฺต รสฺส จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ รูปํ สมุฏฺฐาเปยฺยฯ เอวญฺจ สติ รูปารูปานํ อาทิมฺหิ สห รูปสมุฏ ฐาปนโต ปุพฺพาปรโตติ อิทมฺปิ นตฺถิ, อติลหุปริวตฺตญฺจ จิตฺตนฺติ เยน สหุปฺปชฺชติ, ตํ จิตฺ ตกฺขเณ รูปํ อุปฺปชฺชมานเมวาติ สกฺกา วตฺตุํฯ เตเนว หิ ตํ ปฏิสนฺธิโต อุทฺธํ อจิตฺตสมุฏฺฐานานํ อตฺตนา สห อุปฺปชฺชมานานํ น เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ, ตทนนฺตรญฺจ ตํ ฐิติปฺปตฺตนฺติ ต ทนนฺตรํ จิตฺตํ ตสฺส ปจฺฉาชาตปจฺจโย โหติ, น สหชาตปจฺจโยติฯ ยทิ เอวํ ‘‘ยสฺส กายสงฺขา โร อุปฺปชฺชติ, ตสฺส วจีสงฺขาโร นิรุชฺฌตีติ? โน’’ติ (ยม. ๒.สงฺขารยมก.๑๒๘), วตฺตพฺพนฺติ เจ? น, จิตฺตนิโรธกฺขเณ รูปุปฺปาทารมฺภาภาวโตติฯ นิปฺปริยาเยน หิ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ เอว รูปํ อุปฺปชฺชมานํ โหติ, จิตฺตกฺขเณ ปน อวีติวเตฺต ตํ อตฺตโน รูปสมุฏฺฐาปนปุเรชาตปจฺจ ยกิจฺจํ น กโรติ, อรูปญฺจ ตสฺส ปจฺฉาชาตปจฺจโย น โหตีติ ฐิติปฺปตฺติวิเสสาลาภํ สนฺธาย ปริ ยาเยน อิทํ วุตฺตนฺติฯ

ตโต ปรํ ปนาติ เอตสฺส ‘‘เอตฺถ ปน ยเทต’’นฺติอาทิกายปิ สงฺคหกถาย นิฏฺฐิตาย ปุริมก ถาย สนฺนิฏฺฐานโต ‘‘ตโต ปฏฺฐาย กมฺมชรูปปเวณี น ปวตฺตตี’’ติ เอเตน สห สมฺพโนฺธติ จุติ โต ปรนฺติ อโตฺถฯ

รูปํ ปน รูเปน สหาติอาทินา ยถา อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ, ตถา เอกุปฺปาเทกนิโรธตา รูปานํ อรูเปหิ, อรูปานํ รูเปหิ จ นตฺถีติ กตฺวา รูปานํ รูเปเหว, อรูปานญฺจ อรูเปหิ โยชิตาฯ

สรีรสฺส รูปํ อวยวภูตนฺติ อโตฺถ, ฆนภูโต ปุญฺชภาโว **ฆนปุญฺชภาโว,** น ติลมุคฺคาทิปุญฺชา วิย สิถิลสมฺพนฺธนานํ ปุโญฺชติ อโตฺถฯ **เอกุปฺปาทาทิตา**ติ ยถาวุเตฺต ตโย ปกาเร อาหฯ

เหฎฺฐาติ รูปกณฺฑวณฺณนายํฯ **ปรินิปฺผนฺนาว โหนฺตี**ติ วิการรูปาทีนญฺจ รูปกณฺฑวณฺณนายํ ปรินิปฺผนฺนตาปริยาโย วุโตฺตติ กตฺวา วุตฺตํฯ ปรินิปฺผนฺนนิปฺผนฺนานํ โก วิเสโสติ? ปุพฺพนฺตาปรนฺตปริจฺฉิโนฺน ปจฺจเยหิ นิปฺผาทิโต ติลกฺขณาหโต สภาวธโมฺม **ปรินิปฺผโนฺน, นิปฺผโนฺน** ปน อสภาวธโมฺมปิ โหติ นามคฺคหณสมาปชฺชนาทิวเสน นิปฺผาทิยมาโนติฯ **นิโรธสมาปตฺติ ปนา**ติ เอเตน สพฺพมฺปิ อุปาทาปญฺญตฺติํ ตเทกเทเสน ทเสฺสตีติ เวทิตพฺพํฯ

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

กมาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา

ทสฺสเนน ปหาตพฺพาติอาทินา ปฐมํ ปหาตพฺพา ปฐมํ วุตฺตา, ทุติยํ ปหาตพฺพา ทุติยนฺติ อยํ **ปหานกฺกโม**ฯ อนุปุพฺพปณีตา ภูมิโย อนุปุเพฺพน ววตฺถิตาติ ตาสํ วเสน เทสนาย **ภูมิกฺกโม**ฯ ''จตฺตาโร สติปฎฺฐานา''ติอาทิโก (สํ. นิ. ๕.๓๗๒, ๓๘๒, ๓๘๓; วิภ. ๓๕๕) เอกกฺขเณปิ สติปฎฺฐานาทิสมฺภวโต **เทสนากฺกโมว**ฯ ทานกถาทโย อนุปุพฺพุกฺกํสโต กถิตา, อุปฺปตฺติอาทิววตฺถานาภาวโต ปน ทานาทีนํ อิธ เทสนากฺกมวจนํฯ เทสนากฺกโมติ จ ยถาวุตฺตววตฺถานาภาวโต อเนเกสํ วจนานํ สห ปวตฺติยา อสมฺภวโต เยน เกนจิ ปุพฺพาปริเยน เทเสตพฺพตฺตา เตน เตนาธิปฺปาเยน เทสนามตฺตเสฺสว กโม วุจฺจติฯ **อเภเทน หี**ติ รูปาทีนํ เภทํ อกตฺวา ปิณฺฑคฺคหเณนาติ อโตฺถฯ **จกฺขุอาทีนมฺปิ วิสยภูต**นฺติ เอกเทเสน รูปกฺขนฺธํ สมุทายภูตํ วทติฯ **เอว**นฺติ เอตฺถ วุตฺตนเยนาติ อธิปฺปาโยฯ ''ฉทฺวาราธิปติ ราชา''ติ (ธ. ป. อฎฺฐ. ๒.เอรกปตฺตนาคราชวตฺถุ) ''มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา''ติ (ธ. ป. ๑-๒) จ วจนโต วิญฺญาณํ **อธิปติ**ฯ

รูปกฺขเนฺธ **''สาสวํ อุปาทานิย''**นฺติ วจนํ อนาสวานํ ธมฺมานํ สพฺภาวโต รูปกฺขนฺธสฺส ตํสภาวตานิวตฺตนตฺถํ, น อนาสวรูปนิวตฺตนตฺถนฺติฯ **อนาสวาว ขเนฺธสุ วุตฺตา**ติ เอตฺถ อฎฺฐานปฺปยุโตฺต **เอว**-สโทฺท ทฎฺฐโพฺพ, อนาสวา ขเนฺธเสฺวว วุตฺตาติ อโตฺถฯ

สพฺพสงฺขตานํ สภาเคน เอกชฺฌํ สงฺคโห **สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคโห**ฯ สภาคสภาเคน หิ สงฺคยฺหมานา สพฺพสงฺขตา ผสฺสาทโย ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺติฯ ตตฺถ รุปฺปนาทิสามเญฺญน สมานโกฎฺฐาสา ''สภาคา''ติ เวทิตพฺพาฯ เตสุ สงฺขตาภิสงฺขรณกิจฺจํ อายูหนรสาย เจตนาย พลวนฺติ สา ''สงฺขารกฺขโนฺธ''ติ วุตฺตา, อเญฺญ จ รุปฺปนาทิวิเสสลกฺขณรหิตา ผสฺสาทโย สงฺขตาภิสงฺขรณสามเญฺญนาติ ทฎฺฐพฺพาฯ ผุสนาทโย ปน สภาวา วิสุํ ขนฺธ-สทฺทวจนียา น โหนฺตีติ ธมฺมสภาววิญฺญุนา ตถาคเตน ผสฺสขนฺธาทโย น วุตฺตาติ ทฎฺฐพฺพาติฯ ''เยเกจิ, ภิกฺขเว, สมณา วา พฺราหฺมณา วา สสฺสตวาทา สสฺสตํ โลกญฺจ ปญฺญเปนฺติ อตฺตานญฺจ, สเพฺพ เต อิมเมว ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธ นิสฺสาย ปฎิจฺจ, เอเตสํ วา อญฺญตร''นฺติอาทีนญฺจ สุตฺตานํ วเสน อตฺตตฺตนิยคาหวตฺถุสฺส เอตปรมตา ทฎฺฐพฺพา, เอเตน จ วกฺขมานสุตฺตวเสน จ ขเนฺธ เอว นิสฺสาย ปริตฺตารมฺมณาทิวเสน น วตฺตพฺพา จ ทิฎฺฐิ อุปฺปชฺชติ, ขนฺธนิพฺพานวชฺชสฺส สภาวธมฺมสฺส อภาวโตติ วุตฺตํ โหติฯ อเญฺญสญฺจ ขนฺธ-สทฺทวจนียานํ สีลกฺขนฺธาทีนํ สพฺภาวโต น ปเญฺจวาติ เอตํ โจทนํ นิวเตฺตตุมาห **''อเญฺญสญฺจ ตทวโรธโต''**ติฯ

ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขตาวเสน เวทนาย **อาพาธกตฺตํ** ทฏฺฐพฺพํฯ ราคาทิสมฺปยุตฺตสฺส วิปริณามาทิทุกฺขสฺส อิตฺถิปุริสาทิอาการคฺคาหิกา ตํตํสงฺกปฺปมูลภูตา สญฺญา **สมุฏฺฐานํ**ฯ โรคสฺส ปิตฺตาทีนิ วิย อาสนฺนการณํ **สมุฏฺฐานํ,** อุตุโภชนเวสมาทีนิ วิย มูลการณํ **นิทานํ**ฯ ''จิตฺตสฺสงฺคภูตา เจตสิกา''ติ จิตฺตํ **คิลานูปมํ** วุตฺตํ, สุขสญฺญาทิวเสน เวทนาการณาย เหตุภาวโต เวทนาโภชนสฺส ฉาทาปนโต จ สญฺญา **อปราธูปมา พฺยญฺชนูปมา** จ, ''ปญฺจ วธกา ปจฺจตฺถิกาติ โข, ภิกฺขเว, ปญฺจเนฺนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจน''นฺติ **อาสิวิสูปเม** (สํ. นิ. ๔.๒๓๘) วธกาติ วุตฺตา, ''ภาโรติ โข, ภิกฺขเว, ปญฺจเนฺนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจน''นฺติ **ภารสุเตฺต** (สํ. นิ. ๓.๒๒) ภาราติ, ''อตีตํปาหํ อทฺธานํ รูเปน ขชฺชึ, เสยฺยถาปาหํ เอตรหิ ปจฺจุปฺปเนฺนน รูเปน ขชฺชามิ, อหเญฺจว โข ปน อนาคตํ รูปํ อภินเนฺทยฺยํ, อนาคเตนปาหํ รูเปน ขเชฺชยฺยํฯ เสยฺยถาเปตรหิ ขชฺชามี''ติอาทินา **ขชฺชนียปริยาเยน** (สํ. นิ. ๓.๗๙) ขาทกาติ , ''โส อนิจฺจํ รูปํ 'อนิจฺจํ รูป'นฺติ ยถาภูตํ นปฺปชานาตี''ติอาทินา **ยมกสุเตฺต** (สํ. นิ. ๓.๘๕) อนิจฺจาทิกาติฯ ยทิปิ อิมสฺมึ วิภเงฺค อวิเสเสน ขนฺธา วุตฺตา, พาหุเลฺลน ปน อุปาทานกฺขนฺธานํ ตทโนฺตคธานํ ทฏฺฐพฺพตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาติฯ

เทสิตาทิจฺจพนฺธุนาติ เทสิตํ อาทิจฺจพนฺธุนา, เทสิตานิ วาฯ คาถาสุขตฺถํ อนุนาสิกโลโป, นิการโลโป วา กโตฯ

คเหตุํ น สกฺกาติ นิจฺจาทิวเสน คเหตุํ น ยุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

รูเปน สณฺฐาเนน ผลกสทิโส ทิสฺสมาโน ขรภาวาภาวา ผลกกิจฺจํ น กโรตีติ **''น สกฺกาตํ คเหตฺวา ผลกํ วา อาสนํ วา กาตุ**''นฺติ อาหฯ **น ตถา ติฏฺฐตี**ติ นิจฺจาทิกา น โหตีติ อโตฺถ, ตณฺหาทิฏฺฐีหิ วา นิจฺจาทิคฺคหณวเสน อุปฺปาทาทิอนฺตรํ ภิชฺชนโต คหิตาการา หุตฺวา น ติฏฺฐตีติ อโตฺถฯ **โกฏิสตสหสฺสสงฺขฺยา**ติ อิทํ น คณนปริเจฺฉททสฺสนํ, พหุภาวทสฺสนเมว ปเนตํ ทฏฺฐพฺพํฯ **อุทกชลฺลก**นฺติ อุทกลสิกํฯ ยถา อุทกตเล พินฺทุนิปาตชนิโต วาโต อุทกชลฺลกํ สงฺกฑฺฒิตฺวา ปุฏํ กตฺวา ปุปฺผุฬํ นาม กโรติ, เอวํ วตฺถุมฺหิ อารมฺมณาปาถคมนชนิโต ผโสฺส อนุปจฺฉินฺนํ กิเลสชลฺลํ สหการีปจฺจยนฺตรภาเวน สงฺกฑฺฒิตฺวา เวทนํ นาม กโรติฯ อิทเญฺจ กิเลเสหิ มูลการณภูเตหิ อารมฺมณสฺสาทนภูเตหิ จ นิพฺพตฺตํ วฏฺฏคตเวทนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉเทน วา จตฺตาโร ปจฺจยา วุตฺตา, อูเนหิปิ ปน อุปฺปชฺชเตวฯ

นานาลกฺขโณติ วณฺณคนฺธรสผสฺสาทีหิ นานาสภาโวฯ มายาย ทสฺสิตํ รูปํ **''มายา''**ติ อาหฯ ปญฺจปิ อุปาทานกฺขนฺธา อสุภาทิสภาวา เอว กิเลสาสุจิวตฺถุภาวาทิโตติ อสุภาทิโต ทฏฺฐพฺพา เอวฯ ตถาปิ กตฺถจิ โกจิ วิเสโส สุขคฺคหณีโย โหตีติ อาห **''วิเสสโต จา''**ติอาทิฯ ตตฺถ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตุวิปลฺลาสปฺปหานกราติ เตสํ โคจรภาเวน รูปกฺขนฺธาทีสุ อสุภาทิวเสน ทฏฺฐพฺพตา วุตฺตาฯ

ขเนฺธหิ น วิหญฺญติ ปริวิทิตสภาวตฺตาฯ วิปสฺสโกปิ หิ เตสํ วิปตฺติยํ น ทุกฺขมาปชฺชติ, ขีณาสเวสุ ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ เต หิ อายติมฺปิ ขเนฺธหิ น พาธียนฺตีติ ฯ **กพฬีการาหารํ ปริชานาตี**ติ ''อาหารสมุทยา รูปสมุทโย''ติ (สํ. นิ. ๓.๕๖-๕๗) วุตฺตตฺตา อชฺฌตฺติกรูเป ฉนฺทราคํ ปชหโนฺต ตสฺส สมุทยภูเต กพฬีการาหาเรปิ ฉนฺทราคํ ปชหตีติ อโตฺถ, อยํ ปหานปริญฺญาฯ อชฺฌตฺติกรูปํ ปน ปริคฺคณฺหโนฺต ตสฺส ปจฺจยภูตํ กพฬีการาหารมฺปิ ปริคฺคณฺหาตีติ ญาตปริญฺญาฯ ตสฺส จ อุทยวยานุปสฺสี โหตีติ ตีรณปริญฺญา จ โยเชตพฺพาฯ กามราคภูตํ อภิชฺฌํ สนฺธาย **''อภิชฺฌากายคนฺถ''**นฺติ อาหฯ อสุภานุปสฺสนาย หิ กามราคปฺปหานํ โหตีติฯ

กามราคมุเขน วา สพฺพโลภปฺปหานํ วทติฯ ‘‘ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติ วุตฺตตฺตา อาหารปริชานเน วุตฺตนเยน ผสฺสปริชานนญฺจ โยเชตพฺพํฯ

สุขตฺถเมว ภวปตฺถนา โหตีติ เวทนาย ตณฺหํ ปชหนฺโต **ภโวฆํ อุตฺตรติ**ฯ สพฺพํ เวทนํ ทุกฺขโต ปสฺสนฺโต อตฺตโน ปเรน อปุพฺพํ ทุกฺขํ อุปฺปาทิตํ, สุขํ วา วินาสิตํ น ปสฺสติ, ตโต ‘‘อนตฺถํ เม อจรี’’ติอาทิอาฆาตวตฺถุปฺปหานโต **พฺยาปาทกายคนฺถํ ภินฺทติ**ฯ ‘‘สุขพหุเล สุคติภเว สุทฺธี’’ติ คเหตฺวา โคสีลโควตาทีหิ สุทฺธึ ปรามสนฺโต สุขปตฺถนาวเสเนว ปรามสตีติ เวทนาย ตณฺหํ ปชหนฺโต **สีลพฺพตุปาทานํ น อุปาทิยติ**ฯ มโนสเญฺจตนา สงฺขารกฺขนฺธว, สญฺญา ปน ตํสมฺปยุตฺตาติ สญฺญาสงฺขาเร อนตฺตโต ปสฺสนฺโต มโนสเญฺจตนาย ฉนฺทราคํ ปชหติ เอว, ตญฺจ ปริคฺคณฺหาติ ตีเรติ จาติ **‘‘สญฺญํ สงฺขาเร…เป…. ปริชานาตี’’**ติ วุตฺตํฯ

อวิชฺชาย วิญฺญาเณ ฆนคฺคหณํ โหตีติ ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา ตํ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต **อวิโชฺชฆํ อุตฺตรติ**ฯ โมหพเลเนว สีลพฺพตปรามาสํ โหตีติ ตํ ปชหนฺโต **สีลพฺพตปรามาสกายคนฺถํ ภินฺทติ**ฯ

> ‘‘ยญฺจ โข เอตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจติ จิตฺตํ อิติปิ มโน อิติปิ วิญฺญาณํ อิติปิ, ตตฺราสฺสุตวา ปุถุชฺชโน นาลํ นิพฺพินฺทิตุํ, นาลํ วิรชฺชิตุํ, นาลํ วิมุจฺจิตุํฯ ตํ กิสฺส เหตุ? ทีฆรตฺตํ เหตํ, ภิกฺขเว, อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส อโชฺฌสิตํ มมายิตํ ปรามฎฺฐํ ‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๖๑) –

วจนโต วิญฺญาณํ นิจฺจโต ปสฺสนฺโต ทิฎฺฐุปาทานํ อุปาทิยตีติ อนิจฺจโต ปสฺสนฺโต ตํ น อุปาทิยตีติฯ

กมาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๓๔. เอวํ ยา เอกวิธาทินา วุตฺตเวทนานํ ภูมิวเสน ชานิตพฺพตา, ตํ วตฺวา ปุน สมฺปยุตฺตโต ทสฺสิตตาทิชานิตพฺพปฺปการํ วตฺตุมาห **‘‘อปิจา’’**ติอาทิฯ **อฎฺฐวิเธน ตตฺถาติ ตตฺถ**-สทฺทสฺส สตฺตวิธเภเทเนว โยชนา ฉพฺพิธเภเทน โยชนาย สติ อฎฺฐวิธตฺตาภาวโตฯ

ปูรณตฺถเมว วุโตฺตติ ทสวิธตาปูรณตฺถเมว วุโตฺต, น นววิธเภเท วิย นยทานตฺถํฯ กสฺมา? ตตฺถ นยสฺส ทินฺนตฺตาฯ ภินฺทิตพฺพสฺส หิ เภทนํ นยทานํ, ตญฺจ ตตฺถ กตนฺติฯ ยถา จ กุสลตฺติโก, เอวํ ‘‘กายสมฺผสฺสชา เวทนา อตฺถิ สุขา, อตฺถิ ทุกฺขา’’ติ อิทมฺปิ ปูรณตฺถเมวาติ ทีปิตํ โหติ อฎฺฐวิธเภเท นยสฺส ทินฺนตฺตาฯ

ปุเพฺพ คหิตโต อญฺญสฺส คหณํ วฑฺฒนํ คหณวฑฺฒนวเสน, น ปุริมคหิเต ฐิเต อญฺญุปจยวเสนฯ วฑฺฒน-สโทฺท วา เฉทนโตฺถ เกสวฑฺฒนาทีสุ วิยาติ ปุเพฺพ คหิตสฺส อคฺคหณํ ฉินฺทนํ วฑฺฒนํ, ทุกติกานํ อุภเยสํ วฑฺฒนํ อุภยวฑฺฒนํ, อุภยโต วา ปวตฺตํ วฑฺฒนํ อุภยวฑฺฒนํ, ตเทว อุภโตวฑฺฒนกํ, เตน นยนีหรณํ **อุภโตวฑฺฒนกนีหาโร**ฯ วฑฺฒนกนโย วา วฑฺฒนกนีหาโร, อุภยโต ปวโตฺต วฑฺฒนกนีหาโร **อุภโตวฑฺฒนกนีหาโร**ฯ ตตฺถ ทุกมูลกติกมูลกอุภโตวฑฺฒนเกสุ ทุวิธติวิธเภทานํเยว หิ วิเสโสฯ อเญฺญ เภทา อวิสิฎฺฐา, ต

ถาปิ ปญฺญาปฺปเภทชนนตฺถํ ธมฺมวิตกฺเกน ญาติวิตกฺกาทินิรตฺถกวิตกฺกนิวารณตฺถํ อิมญฺจ ปาฬึ วิตกฺเกนฺตสฺส ธมฺมุปสํหิตปาโมชฺชชนนตฺถํ เอเกกสฺส วารสฺส คหิตสฺส นิยฺยานมุขภาว โต จ ทุวิธติวิธเภทนานตฺตวเสน อิตเรปิ เภทา วุตฺตาติ เวทิตพฺพา อญฺญมญฺญาเปกฺขสฺ เอกสฺส วิเสเสน อิตเรสมฺปิ วิสิฏฺฐภาวโตฯ น เกวลํ เอกวิโธว, อถ โข ทุวิโธ จฯ น จ เอกทุวิ โธว, อถ โข ติวิโธปิฯ นาปิ เอก…เป…. นววิโธว, อถ โข ทสวิโธปีติ หิ เอวญฺจ เต เภทา อญฺญมญฺญาเปกฺขา, ตสฺมา เอโก เภโท วิสิโฏฺฐ อตฺตนา อเปกฺขิยมาเน, อตฺตานญฺจ อเปกฺ ขมาเน อญฺญเภเท วิเสเสตีติ ตสฺส วเสน เตปิ วตฺตพฺพตํ อรหนฺตีติ วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

สตฺตวิเธนาติอาทโย อญฺญปฺปเภทนิรเปกฺขา เกวลํ พหุปฺปการตาทสฺสนตฺถํ วุตฺตาติ ส เพฺพหิ เตหิ ปกาเรหิ **“พหุวิเธน เวทนากฺขนฺธํ ทเสฺสสี”**ติ วุตฺตํฯ มหาวิสโย ราชา วิย สวิ สเย ภควาปิ **มหาวิสยตาย** อปฺปฏิหโต **ยถา ยถา อิจฺฉติ, ตถา ตถา เทเสตุํ สโกฺกติ** สพฺพญฺญุตานาวรณญาณโยคโตติ อโตฺถฯ ทุเก วตฺวา ติกา วุตฺตาติ ติกา ทุเกสุ ปกฺขิตฺตาติ ยุตฺตํ, ทุกา ปน กถํ ติเกสุ ปกฺขิตฺตาติ? ปรโต วุเตฺตปิ ตสฺมึ ตสฺมึ ติเก อเปกฺขกาเปกฺขิตพฺพว เสน ทุกานํ โยชิตตฺตาฯ

กิริยมโนธาตุ อาวชฺชนวเสน ลพฺภตีติ วุตฺตํ, อาวชฺชนา ปน จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา น โหติฯ น หิ สมานวีถิยํ ปจฺฉิโม ธโมฺม ปุริมสฺส โกจิ ปจฺจโย โหติฯ เย จ วทนฺติ ‘‘อาวชฺชนเวท นาว จกฺขุสงฺฆฏฺฏนาย อุปฺปนฺนตฺตา เอวํ วุตฺตา’’ติ, ตญฺจ น ยุตฺตํฯ น หิ ‘‘จกฺขุรูปปฏิฆาโต จกฺขุสมฺผโสฺส’’ติ กตฺถจิ สุเตฺต วา อฏฺฐกถายํ วา วุตฺตํฯ ยทิ โส จ จกฺขุสมฺผโสฺส สิยา, จกฺขุ วิญฺญาณสหชาตาปิ เวทนา จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยาติ สา อิธ อฏฺฐกถายํ น วเชฺชตพฺพา สิยาฯ ปาฬิยญฺจ ‘‘จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา เวทนา อตฺถิ อพฺยากตา’’ติ เอตฺถ สงฺคหิตตฺตา ปุน ‘‘จกฺขุ สมฺผสฺสชา เวทนา’’ติ น วตฺตพฺพํ สิยาติฯ อยํ ปเนตฺถาธิปฺปาโย – อาวชฺชนเวทนํ วินา จกฺขุ สมฺผสฺสสฺส อุปฺปตฺติ นตฺถีติ ตทุปฺปาทิกา สา ตปฺปโยชนตฺตา ปริยาเยน จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา ติ วตฺตุํ ยุตฺตาติ, นิปฺปริยาเยน ปน จกฺขุสมฺผสฺสสฺส ปรโตว เวทนา ลพฺภนฺติฯ

จตฺตฺตึสจิตฺตุปฺปาทวเสนาติ เอตฺถ รูปารูปาวจรานํ อคฺคหณํ เตสํ สยเมว มโนทฺวาร ภูตตฺตาฯ สพฺพภวงฺคมโน หิ มโนทฺวารํ, จุติปฏิสนฺธิโย จ ตโต อนญฺญาติฯ อิมสฺมึ ปน จตุวี สติวิธเภเท จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยาทิกุสลาทีนํ สมานวีถิยํ ลพฺภมานตา อฏฺฐกถายํ วุตฺตา, ปาฬิยํ ปน เอกูนวีสติจตุวีสติกา สงฺขิปิตฺวา อาคตาติ ‘‘จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา เวทนากฺขโนฺธ อตฺถิ อนุปาทินฺนอนุปาทานิโย อสํกิลิฏฺฐอสํกิเลสิโก อวิตกฺกอวิจาโร’’ติอาทินา นานาวีถิค ตานํ ลพฺภมานตาย วุตฺตตฺตา กุสลตฺติกสฺสปิ นานาวีถิยํ ลพฺภมานตา โยเชตพฺพาฯ อฏฺฐกถา ยํ ปน สมานวีถิยํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยาทิกตา เอกนฺติกาติ กตฺวา เอตฺถ ลพฺภมานตา ทสฺสิตา, น ปน อสมานวีถิยํ ลพฺภมานตา ปฏิกฺขิตฺตาฯ เตเนว **“ตานิ สตฺตวิธาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ ฐตฺวา กเถตุํ วฏฺฏนฺตี”**ติ อาหฯ น หิ สมานวีถิยํเยว อุปนิสฺสยโกฏิสมติกฺกมภาวนาหิ ลพฺภมาน ตา โหติฯ ติธาปิ จ ลพฺภมานตํ สนฺธาย **“ยตฺถ กตฺถจิ ฐตฺวา กเถตุํ วฏฺฏนฺตี”**ติ วุจฺจติฯ

เอตานีติ ยถาทสฺสิตานิ กุสลาทีนิ จิตฺตานิ วทติ, เวทนานิเทฺทเสปิ จ เอตสฺมึ ปุพฺพงฺ คมสฺส จิตฺตสฺส วเสน กเถตุํ สุขนฺติ จิตฺตสมฺพโนฺธ กโตฯ เตเนว ปน จิตฺตานิ สตฺตวิธเภเท ติก ภูมิวเสน, จตุวีสติวิธเภเท ทฺวารติกวเสน, ตึสวิธเภเท ทฺวารภูมิวเสน, พหุวิธเภเท ทฺวารติกภู มิวเสน ทีปิตานีติ **“เตสุ ยตฺถ กตฺถจิ ฐตฺวา กเถตุํ วฏฺฏนฺตี”**ติ วุตฺตํฯ กุสลาทีนํ ทีปนา กา มาวจราทิภูมิวเสน กาตพฺพา, ตา จ ภูมิโย ตึสวิธเภเท สยเมวาคตา, น จ สตฺตวิธเภเท วิย ทฺ วารํ อนามฏฺฐํ, อติพฺยตฺตา จ เอตฺถ สมานาสมานวีถีสุ ลพฺภมานตาติ **ตึสวิเธ…เป…. สุขทีป**

นานิ โหนฺตี''ติ วุตฺตํฯ กสฺมา ปน ตึสวิธสฺมึเยว ฐตฺวา ทีปยึสุ, นนุ ทฺวารติกภูมีนํ อามฏฺฐตฺตา พหุวิธเภเท ฐตฺวา ทีเปตพฺพานีติ? น, ทีเปตพฺพฏฺฐานาติกฺกมโตฯ สตฺตวิธเภโท หิ ทฺวารสฺส อนามฏฺฐตฺตา ทีปนาย อฏฺฐานํ, จตุวีสติวิธเภเท อามฏฺฐทฺวารติกา น ภูมิโย อเปกฺขิตฺวา ฐปิตา, ตึสวิธเภเท อามฏฺฐทฺวารภูมิโย วุตฺตาฯ เย จ ฐปิตา, เต เจตฺถ ติกา อเปกฺขิตพฺพรหิตา เกวลํ ภูมีหิ สห ทีเปตพฺพาวฯ เตเนทํ ทีปนาย ฐานํ, ตทติกฺกเม ปน ฐานาติกฺกโม โหตีติฯ

อุปนิสฺสยโกฏิยาติ เอตฺถ ''สทฺธํ อุปนิสฺสาย ทานํ เทตี''ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓) นานาวีถิยํ ปกตูปนิสฺสโย วุโตฺตติ เอกวีถิยํ กุสลาทีนํ จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ตทภาเว อภาวโต ชาติ วิย ชรามรณสฺส อุปนิสฺสยเลเสน ปจฺจโยติ วตฺตุํ ยุเชฺชยฺย, อิธ ปน ''กสิณรูปทสฺสนเหตุ อุปฺปนฺนา ปริกมฺมาทิเวทนา จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา''ติ วกฺขติ, ตสฺมา นานาวีถิยํ คตานิ เอตานิ จิตฺตานิ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา ลพฺภมานานีติ น อุปนิสฺสยเลโส อุปนิสฺสยโกฏิ, พลวพลวานํ ปน ปริกมฺมาทีนํ อุปนิสฺสยานํ สเพฺพสํ อาทิภูโต อุปนิสฺสโย อุปนิสฺสยโกฏิฯ ''วาลโกฏิ น ปญฺญายตี''ติอาทีสุ วิย หิ อาทิ, อวยโว วา โกฏิฯ กสิณรูปทสฺสนโต ปภุติ จ กามาวจรกุสลาทีนํ เวทนานํ อุปนิสฺสโย ปวโตฺตติ ตํ ทสฺสนํ อุปนิสฺสยโกฏิฯ ปริกมฺมาทีนิ วิย วา น พลวอุปนิสฺสโย ทสฺสนนฺติ ตสฺส อุปนิสฺสยนฺตภาเวน อุปนิสฺสยโกฏิตา วุตฺตาฯ ฌานาทิทฺวาเรสุ ตีสุ อุปนิสฺสยโกฏิยา ลพฺภมานตฺตาภาวํ วทโนฺต อิธ สมานวีถิ น คหิตาติ ทีเปติฯ ทสฺสนสวนานิ วิย หิ กสิณปริกมฺมาทีนํ ฌายนาทีนิ อุปนิสฺสยา น โหนฺตีติ ตทลาโภ ทีปิโตติฯ ยทิปิ วาโย กสิณํ ผุสิตฺวาปิ คเหตพฺพํ, ปุริเมน ปน สวเนน วินา ตํ ผุสนํ สยเมว มูลุปนิสฺสโย เยภุเยฺยน น โหตีติ ตสฺส อุปนิสฺสยโกฏิตา น วุตฺตาฯ

อชฺฌาสเยน สมฺปตฺติคโต **อชฺฌาสยสมฺปโนฺน,** สมฺปนฺนชฺฌาสโยติ วุตฺตํ โหติฯ **วตฺตปฺปฏิวตฺต**นฺติ ขุทฺทกเญฺจว มหนฺตญฺจ วตฺตํ, ปุเพฺพ วา กตํ **วตฺตํ,** ปจฺฉา กตํ **ปฏิวตฺตํฯ เอวํ จกฺขุวิญฺญาณ**นฺติ อาทิมฺหิ อุปฺปนฺนํ อาห, ตโต ปรํ อุปฺปนฺนานิปิ ปน กสิณรูปทสฺสนกลฺยาณมิตฺตทสฺสนสํเวควตฺถุทสฺสนาทีนิ อุปนิสฺสยปจฺจยา โหนฺติเยวาติฯ เตน ตทุปนิสฺสยํ จกฺขุวิญฺญาณํ ทเสฺสตีติ เวทิตพฺพํฯ

ยถาภูตสภาวาทสฺสนํ **อสมเปกฺขนา**ฯ ''อสฺมี''ติ รูปาทีสุ **วินิพนฺธสฺส**ฯ สภาวนฺตราม สนวเสน **ปรามฏฺฐสฺส,** ปรามฏฺฐวโตติ อโตฺถฯ อารมฺมณาธิคหณวเสน อนุ อนุ อุปฺปชฺชน ธมฺมตาย ถิรภาวกิเลสสฺส **ถามคตสฺส,** อปฺปหีนกามราคาทิกสฺส วาฯ **ปริคฺคเห ฐิโต**ติ วีมํสาย ฐิโตฯ เอตฺถ จ **อสมเปกฺขนายา**ติอาทินา โมหาทีนํ กิเจฺจน ปากเฏน เตสํ อุปฺปตฺติวเสน วิจารณา ทฏฺฐพฺพาฯ รูปทสฺสเนน อุปฺปนฺนกิเลสสมติกฺกมวเสน ปวตฺตา รูปทสฺสนเหตุกา โหตีติ **''จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา นาม ชาตา''**ติ อาหฯ เอตฺถ จ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส จตุภูมิกเวทนาย อุปนิสฺสยภาโว เอว ปการนฺตเรน กถิโต, ตถา ''ภาวนาวเสนา''ติ เอตฺถ จฯ

กลาปสมฺมสเนน **ตีณิ ลกฺขณานิ อาโรเปตฺวา** อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิกาย **วิปสฺสนาปฏิปาฏิยา** อาทิมฺหิ รูปารมฺมณปริคฺคเหน รูปารมฺมณํ สมฺมสิตฺวา, ตํมูลกํ วา สพฺพํ สมฺมสนํ อาทิภูเต รูปารมฺมเณ ปวตฺตตีติ กตฺวา อาห **''รูปารมฺมณํ สมฺมสิตฺวา''**ติฯ เอตฺถ จ นามรูปปริคฺคหาทิ สพฺพํ สมฺมสนํ **ภาวนา**ติ เวทิตพฺพาฯ **รูปารมฺมณํ สมฺมสิตฺวา**ติ จ ยถาวุตฺตจกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมณภูตํ รูปารมฺมณํ วุตฺตํ, น ยํ กิญฺจิฯ อารมฺมเณน หิ จกฺขุสมฺผสฺสํ ทเสฺสตีติฯ เอวํ ''รูปารมฺมเณ อุปฺปนฺนํ กิเลส''นฺติ เอตฺถาปิ เวทิตพฺพํฯ

อิทํ โผฏฺฐพฺพํ กึนิสฺสิตนฺติ จกฺขุทฺวาเร วิย โยชนาย ยถาสมฺภวํ อาโปธาตุยา อญฺญมญฺญสฺส จ วเสน มหาภูตนิสฺสิตตา โยเชตพฺพาฯ

ชาติ...เป.... พลวปจฺจโย โหตีติ ยถาวุตฺตานํ ภยโต ทิสฺสมานานํ ชาติอาทีนํ พลวปจฺจยภาเวน เตสํ ภยโต ทสฺสเนน สหชาตสฺส มโนสมฺผสฺสสฺส, ตสฺส วา ทสฺสนสฺส ทฺวารภูตสฺส ภวงฺคมโนสมฺผสฺสสฺส พลวปจฺจยภาวํ ทเสฺสติฯ

ธมฺมารมฺมเณติ น ปุเพฺพ วุเตฺต ชาติอาทิอารมฺมเณว, อถ โข สพฺพสฺมิํ ราคาทิวตฺถุภูเต ธมฺมารมฺมเณฯ **วตฺถุนิสฺสิต**นฺติ เอเตฺถ เวทนาทิสงฺขาตสฺส ธมฺมารมฺมเณกเทสสฺส ปริคฺคหมุเขน ธมฺมารมฺมณปริคฺคหํ ทเสฺสติฯ

มโนสมฺผโสฺสติ วิญฺญาณํ สมฺผสฺสสฺส การณภาเวน คหิตํ, ตเทว อตฺตโน ผลเสฺสว ผลภาเวน วตฺตุํ น ยุตฺตํ การณผลสงฺกรภาเวน โสตูนํ สโมฺมหชนกตฺตาติ อาห **“น หิ สกฺกา วิญฺญาณํ มโนสมฺผสฺสชนฺติ นิทฺทิสิตุ”**นฺติ, น ปน วิญฺญาณสฺส มโนสมฺผเสฺสน สหชาตภาวสฺส อภาวาฯ ยสฺมา วา ยถา ‘‘ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๔; ๓.๔๒๐, ๔๒๕-๔๒๖; สํ. นิ. ๔.๖๐) วจนโต อินฺทฺริยวิสยา วิย วิญฺญาณมฺปิ ผสฺสสฺส วิเสสปจฺจโย, น ตถา ผโสฺส วิญฺญาณสฺส, ตสฺมา อินฺทฺริยวิสยา วิย วิญฺญาณมฺปิ จกฺขุสมฺผสฺสชาทิวจนํ น อรหตีติ จกฺขุสมฺผสฺสชาทิภาโว น กโตติ เวทิตโพฺพฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๑๕๐. จิตฺตุปฺปาทรูปวเสน ตํ ตํ สมุทายํ เอเกกํ ธมฺมํ กตฺวา **“ปญฺจปณฺณาส กามาวจรธเมฺม”**ติ อาหฯ **รชฺชนฺตสฺสา**ติอาทีสุ ราคาทโย ฉสุ ทฺวาเรสุ สีลาทโย จ ปญฺจ สํวรา ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพา, สมฺมสนํ ปน มโนทฺวาเร เอวฯ รูปารูปาวจรธเมฺมสุ อภิชฺฌาโทมนสฺสาทิอุปฺปตฺติ อตฺถีติ ตโต สติสํวโร ญาณวีริยสํวรา จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพาฯ ปริคฺคหวจเนน สมฺมสนปจฺจเวกฺขณานิ สงฺคณฺหาติฯ **เตเยวา**ติ จตฺตาโร ขนฺธา วุตฺตาฯ

สมาเน เทสิตเพฺพ เทสนามตฺตสฺส ปริวฎฺฎนํ **ปริวโฎฺฎ**ฯ ตีสุปิ ปริวเฎฺฎสุ กตฺถจิ กิญฺจิ อูนํ อธิกํ วา นตฺถีติ กตฺวา อาห **“เอโกว ปริเจฺฉโท”**ติฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ขนฺธวิภงฺควณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๒. อายตนวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๑๕๒. **วิเสสโต**ติ อายตน-สทฺทโตฺถ วิย อสาธารณโต จกฺขาทิสทฺทตฺถโตติ อโตฺถฯ **อสฺสาเทตี**ติ จกฺขติ-สโทฺท ''มธุํ จกฺขติ พฺยญฺชนํ จกฺขตี''ติ รสสายนโตฺถ อตฺถีติ ตสฺส วเสน อตฺถํ วทติฯ ''จกฺขุํ โข, มาคณฺฑิย, รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิต''นฺติ (ม. นิ. ๒.๒๐๙) วจนโต จกฺขุ รูปํ อสฺสาเทติฯ สติปิ โสตาทีนํ สทฺทารมฺมณาทิรติภาเว นิรุฬฺหตฺตา จกฺขุมฺหิเยว จกฺขุ-สโทฺท ปวตฺตติ ปทุมาทีสุ ปงฺกชาทิสทฺทา วิยาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **วิภาเวติ จา**ติ สทฺทลกฺขณสิทฺธสฺส จกฺขติ-สทฺทสฺส วเสน อตฺถํ วทติฯ จกฺขตีติ หิ อาจิกฺขติ, อภิพฺยตฺตํ วทตีติ อโตฺถฯ นยนสฺส จ วทนฺตสฺส วิย สมวิสมวิภาวนเมว อาจิกฺขนนฺติ กตฺวา อาห **''วิภาเวติ จาติ อโตฺถ''**ติฯ อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ วิภาวนตฺถตา จกฺขุ-สทฺทสฺส ทฏฺฐพฺพาฯ รตฺตทุฏฺฐาทิกาเลสุ กกณฺฏกรูปํ วิย อุทฺทรูปํ วิย จ **วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ** รูปํ **หทยงฺคตภาวํ รูปยติ** รูปมิว ปกาสํ กโรติ, สวิคฺคหมิว กตฺวา ทเสฺสตีติ อโตฺถฯ วิตฺถารณํ วา รูป-สทฺทสฺส อโตฺถ, วิตฺถารณญฺจ ปกาสนเมวาติ อาห **''ปกาเสตี''**ติฯ อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ ปกาสนโตฺถเยว รูป-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพ, วณฺณวาจกสฺส รูป-สทฺทสฺส **รูปยตี**ติ นิพฺพจนํ, รูปวาจกสฺส รุปฺปตีติ อยํ วิเสโสฯ

อุทาหรียตีติ วุจฺจตีติ-อเตฺถ วจนเมว คหิตํ สิยา, น จ วจน-สโทฺทเยว เอตฺถ สโทฺท, อถ โข สโพฺพปิ โสตวิเญฺญเยฺยติ **สปฺปตี**ติ สเกหิ ปจฺจเยหิ สปฺปียติ โสตวิเญฺญยฺยภาวํ คมียตีติ อโตฺถฯ **สูจยตี**ติ อตฺตโน วตฺถุํ คนฺธวเสน อปากฏํ ''อิทํ สุคนฺธํ ทุคฺคนฺธ''นฺติ ปกาเสติ, ปฏิจฺฉนฺนํ วา ปุปฺผาทิวตฺถุํ ''เอตฺถ ปุปฺผํ อตฺถิ จมฺปกาทิ, ผลมตฺถิ อมฺพาที''ติ เปสุญฺญํ กโรนฺตํ วิย โหตีติ อโตฺถฯ รสคฺคหณมูลกตฺตา อาหารโชฺฌหรณสฺส ชีวิตเหตุมฺหิ อาหารรเสนินฺนตาย **ชีวิตํ อวฺหายตี**ติ ชิวฺหา วุตฺตา นิรุตฺติลกฺขเณนฯ **กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโย**ติ วิเสเสน **กาโย** วุโตฺต อนุตฺตริยเหตุภาวํ อนาคจฺฉเนฺตสุ กามราคนิทานกมฺมชนิเตสุ กามราคสฺส จ วิเสสปจฺจเยสุ ฆานชิวฺหากาเยสุ กายสฺส วิเสสตรสาสวปจฺจยตฺตาฯ เตน หิ โผฏฺฐพฺพํ อสฺสาเทนฺตา สตฺตา เมถุนมฺปิ เสวนฺติฯ **อุปฺปตฺติเทโส**ติ อุปฺปตฺติการณนฺติ อโตฺถฯ กายินฺทฺริยวตฺถุกา วา จตฺตาโร ขนฺธา พลวกามาสวาทิเหตุภาวโต วิเสเสน **''สาสวา''**ติ วุตฺตา, เตสํ อุปฺปชฺชนฏฺฐานนฺติ อโตฺถฯ **อตฺตโน ลกฺขณํ ธารยนฺตี**ติ เย วิเสสลกฺขเณน อายตนสทฺทปรา วตฺตพฺพา, เต จกฺขาทโย ตถา วุตฺตาติ อเญฺญ มโนโคจรภูตา ธมฺมา สามญฺญลกฺขเณเนว เอกายตนตฺตํ อุปเนตฺวา วุตฺตาฯ โอฬาริกวตฺถารมฺมณมนนสงฺขาเตหิ วิสยวิสยิภาเวหิ ปุริมานิ ปากฏานีติ ตถา อปากฏา จ อเญฺญ มโนโคจรา น อตฺตโน สภาวํ น ธาเรนฺตีติ อิมสฺสตฺถสฺส ทีปนโตฺถ ธมฺม-สโทฺทติฯ

วายมนฺตีติ อตฺตโน กิจฺจํ กโรนฺติเจฺจว อโตฺถฯ อิมสฺมิญฺจ อเตฺถ อายตนฺติ เอตฺถาติ อายตนนฺติ อธิกรณโตฺถ อายตน-สโทฺท, ทุติยตติเยสุ กตฺตุอโตฺถฯ **เต จา**ติ จิตฺตเจตสิกธมฺมาฯ เต หิ ตํตํทฺวารารมฺมเณสุ อายนฺติ อาคจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ **อายา**ติฯ **วิตฺถาเรนฺตี**ติ ปุเพฺพ อนุปฺปนฺนตฺตา ลีนานิ อปากฏานิ ปุพฺพนฺตโต อุทฺธํ ปสาเรนฺติ ปากฏานิ กโรนฺติ อุปฺปาเทนฺตีติ อโตฺถฯ

รุฬฺหีวเสน อายตน-สทฺทสฺสตฺถํ วตฺตุํ **''อปิจา''**ติอาทิ อารทฺธํฯ **ตํ นิสฺสิตตฺตา**ติ เอตฺถ มโน มโนวิญฺญาณาทีนํ จิตฺตเจตสิกานํ นิสฺสยปจฺจโย น โหตีติ ตสฺส เนสํ ทฺวารภาโว นิสฺสย

ภาโวติ ทฏฺฐพฺพํฯ **อตฺถโต**ติ วจนตฺถโต, น วจนียตฺถโตฯ วจนโตฺถ เหตฺถ วุโตฺต ‘‘จกฺขตี’’ติ อาทินา, น วจนียโตฺถ ‘‘ยํ จกฺขุ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท’’ติอาทินา (ธ. ส. ๕๙๗) วิยาติฯ

ตาวตฺวโตติ อนูนาธิกภาวํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ ทฺวาทสายตนวินิมุตฺตสฺส กสฺสจิ ธมฺมสฺส อ ภาวา อธิกภาวโต โจทนา นตฺถิ, สลกฺขณธารณํ ปน สเพฺพสํ สามญฺญลกฺขณนฺติ อูนโจทนา สมฺภวตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘จกฺขาทโยปิ หี’’**ติอาทิฯ **อสาธารณ**นฺติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อสาธารณํฯ สติปิ อสาธารณารมฺมณภาเว จกฺขาทีนํ ทฺวารภาเวน คหิตตฺตา ธมฺมายตเน อคฺคหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ ทฺวารารมฺมณภาเวหิ วา อสาธารณตํ สนฺธาย **‘‘อสาธารณ’’**นฺติ วุตฺตํฯ

เยภุยฺยสหุปฺปตฺติอาทีหิ อุปฺปตฺติกฺกมาทิอยุตฺติ โยเชตพฺพาฯ **อชฺฌตฺติเกสุ หี**ติ เอเตน อชฺฌตฺติกภาเวน วิสยิภาเวน จ อชฺฌตฺติกานํ ปฐมํ เทเสตพฺพตํ ทเสฺสติฯ เตสุ หิ ปฐมํ เท เสตเพฺพสุ ปากฏตฺตา ปฐมตรํ จกฺขายตนํ เทสิตนฺติฯ **ตโต ฆานายตนาทีนี**ติ เอตฺถ พหู ปการตฺตาภาเวน จกฺขุโสเตหิ ปุริมตรํ อเทเสตพฺพานิ สห วตฺถุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา เอเกน กเมน เทเสตพฺพานีติ ฆานาทิกฺกเมน เทสิตานีติ อธิปฺปาโยฯ อญฺญถาปิ หิ เทสิเตสุ น น สกฺ กา โจเทตุํ, น จ สกฺกา โสเธตพฺพานิ น เทเสตุนฺติฯ โคจโร วิสโย เอตสฺสาติ **โคจรวิสโย,** มโนฯ กสฺส ปน โคจโร เอตสฺส วิสโยติ? จกฺขาทีนํ ปญฺจนฺนมฺปิฯ **วิญฺญาณุปฺปตฺติกา รณววตฺถานโต**ติ เอเตน จ จกฺขาทิอนนฺตรํ รูปาทิวจนสฺส การณมาหฯ

ปจฺจยเภโท กมฺมาทิเภโทฯ นิรยาทิโก อปทาทิคตินานากรณญฺจ **คติเภโท**ฯ หตฺถิอสฺ สาทิโก ขตฺติยาทิโก จ **นิกายเภโท**ฯ ตํตํสตฺตสนฺตานเภโท **ปุคฺคลเภโท**ฯ ยา จ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ อนนฺตเภทตา วุตฺตา, โสเยว หทยวตฺถุสฺส จ เภโท โหติฯ ตโต มนายตนสฺส อนนฺตปฺป เภทตา โยเชตพฺพา ทุกฺขาปฏิปทาทิโต อารมฺมณาธิปติอาทิเภทโต จฯ อิมสฺมิํ สุตฺตนฺตภา ชนีเย วิปสฺสนา วุตฺตาติ วิปสฺสนุปคมนญฺจ วิญฺญาณํ คเหตฺวา เอกาสีติเภทตา มนายตนสฺส วุตฺตา นิเทฺทสวเสนฯ นีลํ นีลเสฺสว **สภาคํ,** อญฺญํ **วิสภาคํ,** เอวํ กุสลสมุฏฺฐานาทิเภเทสุ โย เชตพฺพํฯ **เตภูมกธมฺมารมฺมณวเสนา**ติ ปุเพฺพ วุตฺตํ จกฺขาทิวชฺชํ ธมฺมารมฺมณํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

สปริปฺผนฺทกิริยาวเสน อีหนํ **อีหา**ฯ จินฺตนวเสน พฺยาปารกรณํ **พฺยาปาโร**ฯ ตตฺถ พฺยา ปารํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘น หิ จกฺขุ รูปาทีนํ เอวํ โหตี’’**ติฯ อีหํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘น จ ตานี’’**ติ อาทิฯ อุภยมฺปิ ปน อีหา จ โหติ พฺยาปาโร จาติ อุปฺปฏิปาฏิวจนํฯ **ธมฺมตาวา**ติ สภาโวว, กา รณสมตฺถตา วาฯ อีหาพฺยาปารรหิตานํ ทฺวาราทิภาโว **ธมฺมตา**ฯ อิมสฺมิญฺจ อเตฺถ **ยนฺติ** เอตสฺส ยสฺมาติ อโตฺถฯ ปุริมสฺมิํ สมฺภวนวิเสสนํ ยํ-สโทฺทฯ ‘‘สฺโญฺญ คาโมติ โข, ภิกฺขเว, ฉเนฺนตํ อชฺฌตฺติกานํ อายตนานํ อธิวจน’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๒๓๘) วจนโต **สุญฺญคาโม วิย ทฏฺฐพฺพานิ**ฯ อนฺนปานสโมหิตนฺติ คหิเต สุญฺญคาเม ยญฺญเทว ภาชนํ ปรามสียติ, ตํ ตํ ริตฺ ตกํเยว ปรามสียติ, เอวํ ธุวาทิภาเวน คหิตานิ อุปปริกฺขิยมานานิ ริตฺตกาเนว เอตานิ ทิสฺสนฺตี ติฯ จกฺขาทิทฺวาเรสุ อภิชฺฌาโทมนสฺสุปฺปาทกภาเวน รูปาทีนิ จกฺขาทีนํ **อภิฆาตกานี**ติ วุตฺ ตานิฯ อหิสุสุมารปกฺขิกุกฺกุรสิงฺคาลมกฺกฏา **ฉ ปาณกา**ฯ วิสมพิลากาสคามสุสานวนานิ **เตสํ โคจรา**ฯ ตตฺถ วิสมาทิอชฺฌาสเยหิ จกฺขาทีหิ วิสมภาวพิลากาสคามสุสานสนฺนิสฺสิตสทิสุปา ทินฺนธมฺมวนภาเวหิ อภิรมิตตฺตา รูปาทีนมฺปิ วิสมาทิสทิสตา โยเชตพฺพาฯ

หุตฺวา อภาวเฏฺฐนาติ อิทํ อิตเรสํ จตุนฺนํ อาการานํ สงฺคหกตฺตา วิสุํ วุตฺตํฯ หุตฺวา อภา วากาโร เอว หิ อุปฺปาทวยตฺตาการาทโยติฯ ตตฺถ **หุตฺวา**ติ เอเตน ปุริมนฺตวิวิตฺตตาปุพฺพกํ

มเชฺฌ วิชฺชมานตํ ทเสฺสติ, ตํ วตฺวา **อภาว**วจเนน มเชฺฌ วิชฺชมานตาปุพฺพกํ, อปรเนฺต อวิชฺชมานตํ, อุภเยนปิ สทา อภาโว อนิจฺจลกฺขณนฺติ ทเสฺสติฯ สภาววิชหนํ **วิปริณาโม,** ชราภงฺคหิ วา ปริวตฺตนํ, สนฺตานวิการาปตฺติ วาฯ สทา อภาเวปิ จิรฏฺฐานํ สิยาติ ตํนิวารณตฺถํ **“ตาวกาลิกโต”**ติ อาหฯ อุปฺปาทวยญฺญถตฺตรหิตํ **นิจฺจํ,** น อิตรถาติ **นิจฺจปฏิเกฺขปโต อนิจฺจํ,** นิจฺจปฏิปกฺขโตติ อธิปฺปาโยฯ

ชาติธมฺมตาทีหิ อนิฏฺฐตา **ปฏิปีฬนํ**ฯ **ปฏิปีฬนเฏฺฐนา**ติ จ ยสฺส ตํ ปวตฺตติ, ตํ ปุคฺคลํ ปฏิปีฬนโต, สยํ วา ชราทีหิ ปฏิปีฬนตฺตาติ อโตฺถฯ ปริตฺตฏฺฐิติกสฺสปิ อตฺตโน วิชฺชมานกฺขเณ อุปฺปาทาทีหิ อภิณฺหํ สมฺปฏิปีฬนตฺตา **“อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนโต”**ติ ปุริมํ สามญฺญลกฺขณํ วิเสเสตฺวา วทติ, ปุคฺคลสฺส ปีฬนโต **ทุกฺขมํ**ฯ สุขปฏิปกฺขภาวโต ทุกฺขํ สุขํ ปฏิกฺขิปติ นิวาเรติ, ทุกฺขวจนํ วา อตฺถโต สุขํ ปฏิกฺขิปตีติ อาห **“สุขปฏิเกฺขปโต”**ติฯ

นตฺถิ เอตสฺส วสวตฺตนโก, นาปิ อิทํ วสวตฺตนกนฺติ อวสวตฺตนกํ, อตฺตโน ปรสฺมิํ ปรสฺส จ อตฺตนิ วสวตฺตนภาโว วา วสวตฺตนกํ, ตํ เอตสฺส นตฺถีติ อวสวตฺตนกํ, อวสวตฺตนกสฺส อวสวตฺตนโก วา อโตฺถ สภาโว **อวสวตฺตนกโฎฺฐ,** อิทญฺจ สามญฺญลกฺขณํฯ **เตนา**ติ ปรสฺส อตฺตนิ **วสวตฺตนากาเรน สุญฺญํ**ฯ อิมสฺมิญฺจ อเตฺถ **สุญฺญโต**ติ เอตเสฺสว วิเสสนํ **“อสฺสามิกโต”**ติฯ อถ วา ‘‘ยสฺมา วา เอตํ…เป…. มา ปาปุณาตู’’ติ เอวํ จินฺตยมานสฺส กสฺสจิ ตีสุ ฐาเนสุ วสวตฺตนภาโว นตฺถิ, สุญฺญํ ตํ **เตน** อตฺตโนเยว **วสวตฺตนากาเรนา**ติ อโตฺถฯ น อิทํ กสฺสจิ กามการิยํ, นาปิ เอตสฺส กิญฺจิ กามการิยํ อตฺถีติ **อกามการิยํ**ฯ เอเตน อวสวตฺตนตฺถํ วิเสเสตฺวา ทเสฺสติฯ

วิภวคติ วินาสคมนํฯ สนฺตติยํ ภวนฺตรุปฺปตฺติเยว **ภวสงฺกนฺติคมนํ**ฯ สนฺตติยา ยถาปวตฺตาการวิชหนํ **ปกติภาววิชหนํ**ฯ ‘‘จกฺขุ อนิจฺจ’’นฺติ วุเตฺต จกฺขุอนิจฺจ-สทฺทานํ เอกตฺถตฺตา อนิจฺจานํ เสสธมฺมานมฺปิ จกฺขุภาโว อาปชฺชตีติ เอติสฺสา โจทนาย นิวารณตฺถํ วิเสสสามญฺญลกฺขณวาจกานญฺจ สทฺทานํ เอกเทสสมุทายโพธนวิเสสํ ทีเปตุํ **“อปิจา”**ติอาทิมาหฯ

กิํ ทสฺสิตนฺติ วิปสฺสนาจารํ กเถเนฺตน กิํ ลกฺขณํ ทสฺสิตนฺติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘กตมา จานนฺท, อนตฺตสญฺญา? อิธานนฺท, ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ ‘จกฺขุ อนตฺตา’ติ…เป…. ‘ธมฺมา อนตฺตา’ติฯ อิติ อิเมสุ ฉสุ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ อนตฺตานุปสฺสี วิหรตี’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๖๐) อวิเสเสสุ อายตเนสุ อนตฺตานุปสฺสนา วุตฺตาติ การณภูตานํ จกฺขาทีนํ, ผลภูตานญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ การณผลมตฺตตาย อนตฺตตาย อนตฺตลกฺขณวิภาวนตฺถาย อายตนเทสนาติ อาห **“ทฺวาทสนฺนํ…เป…. อนตฺตลกฺขณ”**นฺติฯ ยทิปิ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณานิ เอตฺถ ทสฺสิตานิ, เตหิ จ อนตฺตลกฺขณเมว วิเสเสน ทสฺสิตนฺติ อธิปฺปาโยฯ **เวติ จา**ติ เอตฺถ **อิติ**-สโทฺท สมาปนโตฺถฯ **อิจฺจสฺสา**ติ เอตฺถ **อิติ**-สโทฺท ยถาสมาปิตสฺส อาโรเปตพฺพโทสสฺส นิทสฺสนโตฺถฯ **เอวน**ฺติ ‘‘จกฺขุ อตฺตา’’ติ เอวํ วาเท สตีติ อโตฺถฯ **อิจฺจสฺสา**ติ วา **อิติ**-สโทฺท ‘‘อิติ วทนฺตสฺสา’’ติ ปรวาทิสฺส โทสลกฺขณาการนิทสฺสนโตฺถฯ **เอวน**ฺติ โทสคมนปฺปการนิทสฺสนโตฺถฯ รูเป อตฺตนิ ‘‘เอวํ เม รูปํ โหตู’’ติ อตฺตนิเย วิย สามินิเทฺทสาปตฺตีติ เจ? น, ‘‘มม อตฺตา’’ติ คหิตตฺตาฯ ‘‘มม อตฺตา’’ติ หิ คหิตํ รูปํ วสวตฺติตาย ‘‘เอวํ เม โหตู’’ติ อิจฺฉิยมานญฺจ ตเถว ภเวยฺย, อิจฺฉโตปิ หิ ตสฺส รูปสงฺขาโต อตฺตา อวสวตฺติ จาติฯ **อาพาธายา**ติ เอวํ ทุเกฺขนฯ **ปญฺญาปน**นฺติ ปเรสํ ญาปนํฯ อนตฺตลกฺขณปญฺญาปนสฺส อเญฺญสํ อวิสยตฺตา อนตฺตลกฺขณทีปกานํ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณานญฺจ ปญฺญาปนสฺส อวิสยตา ทสฺสิตา โหติฯ

เอวํ ปน ทุปฺปญฺญาปนตา เอเตสํ ทุรูปฏฺฐานตาย โหตีติ เตสํ อนุปฏฺฐหนการณํ ปุจฺฉนฺโต อาห **“อิมานิ ปนา”**ติอาทิฯ ฐานาทีสุ นิรนฺตรํ ปวตฺตมานสฺส เหฏฺฐา วุตฺตสฺส **อภิณฺห สมฺปฏิปีฬนสฺส**ฯ ธาตุมตฺตตาย จกฺขาทีนํ สมูหโต วินิพฺภุชฺชนํ **นานาธาตุวินิพฺโภโค**ฯ **ฆเนนา**ติ จตฺตาริปิ ฆนานิ ฆนภาเวน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา วทติฯ ปญฺญาเยว สนฺตติวิโกปนาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ยาถาวสรสโต**ติ อวิปรีตสภาวโตฯ สภาโว หิ รสิยมาโน อวิรทฺธปฏิเวเธน อสฺสาทิยมาโน **“รโส”**ติ วุจฺจติฯ อนิจฺจาทีหิ อนิจฺจลกฺขณาทีนํ อญฺญตฺถ วจนํ รุปฺปนาทิวเสน ปวตฺตรูปาทิคฺคหณโต วิสิฏฺฐสฺส อนิจฺจาทิคฺคหณสฺส สพฺภาวาฯ น หิ นามรูปปริเจฺฉทมตฺเตน กิจฺจสิทฺธิ โหติ, อนิจฺจาทโย จ รูปาทีนํ อาการา ทฏฺฐพฺพาฯ เต ปนาการา ปรมตฺถโต อวิชฺชมานา รูปาทีนํ อาการมตฺตาเยวาติ กตฺวา **อฏฺฐสาลินิยํ** (ธ. ส. อฏฺฐ. ๓๕๐) ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย ขนฺธารมฺมณตา วุตฺตาติ อธิปฺปายมเตฺต ฐาตุํ ยุตฺตํ, นาติธาวิตุํฯ ‘‘อนิจฺจ’’นฺติ จ คณฺหนฺโต ‘‘ทุกฺขํ อนตฺตา’’ติ น คณฺหาติ, ตถา ทุกฺขาทิคฺคหเณ อิตรสฺสาคหณํฯ อนิจฺจาทิคฺคหณานิ จ นิจฺจสญฺญาทินิวตฺตนกานิ สทฺธาสมาธิปญฺญินฺทฺริยาธิกานิ ติวิธวิโมกฺขมุขภูตานิฯ ตสฺมา เอเตสํ อาการานํ ปริคฺคยฺหมานานํ อญฺญมญฺญํ วิเสโส จ อตฺถีติ ตีณิ ลกฺขณานิ วุตฺตานิฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๑๖๗. นามรูปปริเจฺฉทกถา อภิธมฺมกถาติ สุตฺตเนฺต วิย ปจฺจยยุคฬวเสน อกเถตฺวา อชฺฌตฺติกพาหิรวเสน อภิเญฺญยฺยานิ อายตนานิ อโพฺพการโต อภิธมฺมภาชนีเย กถิตานิฯ **อาคมฺมา**ติ สพฺพสงฺขาเรหิ นิพฺพินฺทสฺส วิสงฺขารนินฺนสฺส โคตฺรภุนา วิวฏฺฏิตมานสสฺส มเคฺคน สจฺฉิกรเณนาติ อโตฺถฯ สจฺฉิกิริยมานญฺหิ ตํ อธิคนฺตฺวา อารมฺมณปจฺจยภูตญฺจ ปฏิจฺจ อธิปติปจฺจยภูเต จ ตมฺหิ ปรมสฺสาสภาเวน วินิมุตฺตสงฺขารสฺส จ คติภาเวน ปติฏฺฐานภูเต ปติฏฺฐาย ขยสงฺขาโต มโคฺค ราคาทโย เขเปตีติ ตํสจฺฉิกรณาภาเว ราคาทีนํ อนุปฺปตฺตินิโรธคมนาภาวา **“ตํ อาคมฺม ราคาทโย ขียนฺตี”**ติ วุตฺตํฯ **สุตฺตโต มุญฺจิตฺวา**ติ สุตฺตปทานิ มุญฺจิตฺวาฯ อโญฺญ สุตฺตสฺส อโตฺถ ‘‘มาตรํ ปิตรํ หนฺตฺวา’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๒๙๔-๒๙๕) วิย อาหริตโพฺพ, นตฺถิ สุตฺตปเทเหว นีโต อโตฺถติ อโตฺถฯ

เอกํ นานนฺติ จุณฺณิตํ ขุทฺทกํ วา กรณํ, **จุณฺณีกรณ**นฺติ อพหุมาเนน วทติฯ **น ตฺวํ เอกํ นานํ ชานาสี**ติ กึ เอตฺตกํ ตฺวเมว น ชานาสีติ อโตฺถฯ **นนุ ญาเต**ติ ‘‘ยทิปิ ปุเพฺพ น ญาตํ, อธุนาปิ ญาเต นนุ สาธุ โหตี’’ติ อตฺตโน ชานนํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา วิเกฺขปํ กโรนฺตํ นิพนฺธติฯ **วิภชิตฺวา**ติ อกฺขรตฺถมเตฺต อฏฺฐตฺวา ลีนํ อตฺถํ วิภชิตฺวา อุทฺธริตฺวา นีหริตฺวา กถิตนฺติ อโตฺถฯ **ราคาทีนํ ขโย** นาม อภาวมเตฺต, น จ อภาวสฺส พหุภาโว อตฺถิ อตฺตโน อภาวตฺตาติ วทนฺตสฺส วจนปจฺฉินฺทนตฺถํ ปุจฺฉติ **“ราคกฺขโย นาม ราคเสฺสว ขโย”**ติอาทิฯ ยทิ หิ ราคกฺขโย โทสาทีนํ ขโย น โหติ, โทสกฺขยาทโย จ ราคาทีนํ ขยา, อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐา ภินฺนา อาปนฺนา โหนฺตีติ พหุนิพฺพานตา อาปนฺนา เอว โหติ, อญฺญมญฺญวิเสโส จ นาม นิสฺสภาวสฺส นตฺถีติ สสภาวตา จ นิพฺพานสฺสฯ **นว ตณฺหามูลกา** ‘‘ตณฺหํ ปฏิจฺจ ปริเยสนา’’ติ (ที. นิ. ๒.๑๐๓; ๓.๓๕๙; อ. นิ. ๙.๒๓; วิภ. ๙๖๓) อาทโย, เตสุ ปริเยสนาทโย จ ปริเยสนาทิกรกิเลสา ทฏฺฐพฺพาฯ **ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสํ** นิทานกถายํ วุตฺตํฯ

โอฬาริกตาย กาเรตโพฺพติ อติสุขุมสฺส นิพฺพานสฺส โอฬาริกภาวโทสาปตฺติยา โพเธตโพฺพ, นิคฺคเหตโพฺพ วาฯ **วตฺถุ**นฺติ อุปาทินฺนกโผฏฺฐพฺพํ เมถุนํฯ อจฺฉาทีนมฺปิ นิพฺพาน

ปฺปตฺติ กสฺมา วุตฺตา, นนุ ‘‘กิเลสานํ อจฺจนฺตํ อนุปฺปตฺตินิโรโธ นิพฺพาน’’นฺติ อิจฺฉนฺตสฺส กิเลสานํ วินาโส กญฺจิ กาลํ อปฺปวตฺติ นิพฺพานํ น โหตีติ? น, อภาวสามญฺญโตฯ อจฺจนฺตาปวตฺติ หิ กญฺจิ กาลญฺจ อปฺปวตฺติ อภาโวเยวาติ นตฺถิ วิเสโสฯ สวิเสสํ วา วทนฺตสฺส อภาวตา อาปชฺชตีติฯ ติรจฺฉานคเตหิปิ ปาปุณิตพฺพตฺตา เตสมฺปิ ปากฏํ ปิฬนฺธนํ วิย โอฬาริกํ ถูลํฯ เกวลํ ปน กเณฺณ ปิฬนฺธิตุํ น สโกฺกติ, ปิฬนฺธนโตปิ วา ถูลตฺตา น สกฺกาติ อุปฺปเณฺฑโนฺต วิย นิคฺคณฺหาติฯ

นิพฺพานารมฺมณกรเณน โคตฺรภุกฺขเณ กิเลสกฺขยปฺปตฺติ ปนสฺส อาปนฺนาติ มญฺญมาโน อาห **“ตฺวํ อขีเณสฺเยวา”**ติอาทิฯ นนุ อารมฺมณกรณมเตฺตน กิเลสกฺขโย อนุปฺปโตฺตติ น สกฺกา วตฺตุํฯ จิตฺตญฺหิ อตีตานาคตาทิสพฺพํ อาลเมฺพติ, น นิปฺผนฺนเมวาติ โคตฺรภุปิ มเคฺคน กิเลสานํ ยา อนุปฺปตฺติธมฺมตา กาตพฺพา, ตํ อารพฺภ ปวตฺติสฺสตีติ? น, อปฺปตฺตนิพฺพานสฺส นิพฺพานารมฺมณญาณาภาวโตฯ น หิ อญฺญธมฺมา วิย นิพฺพานํ, ตํ ปน อติคมฺภีรตฺตา อปฺปเตฺตน อาลมฺพิตุํ น สกฺกาฯ ตสฺมา เตน โคตฺรภุนา ปตฺตเพฺพน ติกาลิกสภาวาติกฺกนฺตคมฺภีรภาเวน ภวิตพฺพํ, กิเลสกฺขยมตฺตตํ วา อิจฺฉโต โคตฺรภุโต ปุเรตรํ นิปฺผเนฺนน กิเลสกฺขเยนฯ เตนาห **“ตฺวํ อขีเณสฺเยว กิเลเสสุ กิเลสกฺขยํ นิพฺพานํ ปญฺญเปสี”**ติฯ อปฺปตฺตกิเลสกฺขยารมฺมณกรเณ หิ สติ โคตฺรภุโต ปุเรตรจิตฺตานิปิ อาลเมฺพยฺยุนฺติฯ

มคฺคสฺส กิเลสกฺขยํ นิพฺพานนฺติ มคฺคสฺส อารมฺมณภูตํ นิพฺพานํ กตมนฺติ อโตฺถฯ **มโคฺค**ติอาทินา ปุริมปุจฺฉาทฺวยเมว วิวรติฯ

น จ กิญฺจีติ รูปาทีสุ นิพฺพานํ กิญฺจิ น โหติ, น จ กทาจิ โหติ, อตีตาทิภาเวน น วตฺตพฺพนฺติ วทนฺติ, ตํ อาคมฺม อวิชฺชาตณฺหานํ กิญฺจิ เอกเทสมตฺตมฺปิ น โหติ, ตเทว ตํ อาคมฺม กทาจิ น จ โหตีติ อโตฺถ ยุโตฺตฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๑๖๘. น...เป.... นวตฺตพฺพธมฺมารมฺมณตฺตาติ ยถา สารมฺมณา ปริตฺตาทิภาเวน นวตฺตพฺพํ กิญฺจิ อารมฺมณํ กโรนฺติ, เอวํ กิญฺจิ อาลมฺพนโต น นวตฺตพฺพโกฏฺฐาสํ ภชตีติ อโตฺถฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อายตนวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ธาตุวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๑๗๒. ยทิปิ ธาตุสํยุตฺตาทีสุ ‘‘ธาตุนานตฺตํ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามิ, กตมญฺจ, ภิกฺขเว, ธาตุนานตฺตํ? จกฺขุธาตุ…เป…. มโนวิญฺญาณธาตู’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๘๕) อฏฺฐารส ธาตุโย อาคตา, ตา ปน อภิธมฺเม จ อาคตาติ สาธารณตฺตา อคฺคเหตฺวา สุตฺตเนฺตเสฺวว อาคเตตโย ธาตุฉเกฺก คเหตฺวา สุตฺตนฺตภาชนียํ วิภตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **สพฺพา ธาตุโย**ติ อฏฺฐารส ปิฯ สุเญฺญ สภาวมเตฺต นิรุโฬฺห **ธาตุ**-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ **อสมฺผุฎฺฐธาตู**ติ จตูหิ มหาภูเตหิ อพฺยาปิตภาโวติ อโตฺถฯ

๑๗๓. **ปถวีธาตุทฺวย**นฺติ อฎฺฐกถายํ ปทุทฺธาโร กโต, ปาฬิยํ ปน ‘‘เทฺวย’’นฺติ อาคจฺฉติ, อโตฺถ ปน ยถาวุโตฺตวฯ **ทฺวย**นฺติ ปน ปาเฐ สติ อยมฺปิ อโตฺถ สมฺภวติฯ เทฺว อวยวา เอตสฺสาติ ทฺวยํ, ปถวีธาตูนํ ทฺวยํ **ปถวีธาตุทฺวยํ,** ทฺวินฺนํ ปถวีธาตูนํ สมุทาโยติ อโตฺถฯ เทฺว เอว วา อวยวา สมุทิตา ทฺวยํ, **ปถวีธาตุทฺวย**นฺติฯ ‘‘ตตฺถ กตมา ปถวีธาตุ? ปถวีธาตุทฺวยํ, เอสา ปถวีธาตู’’ติ สเงฺขเปน วิสฺสเชฺชติฯ **อตฺถิ อชฺฌตฺติกา อตฺถิ พาหิรา**ติ เอตฺถ **อชฺฌตฺติก พาหิร**-สทฺทา น อชฺฌตฺติกทุเก วิย อชฺฌตฺติกพาหิรายตนวาจกา, นาปิ อชฺฌตฺตตฺติเก วุเตฺตหิ อชฺฌตฺตพหิทฺธา-สเทฺทหิ สมานตฺถา, อินฺทฺริยพทฺธานินฺทฺริยพทฺธวาจกา ปน เอเตฯ เตน **‘‘สตฺตสนฺตานปริยาปนฺนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **นิยกชฺฌตฺตา**ติ จ น ปจฺจตฺตํ อตฺตนิ ชาตตํ สนฺธาย วุตฺตํ, อถ โข สพฺพสตฺตสนฺตาเนสุ ชาตตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺต**นฺติ วจเนน หิ สตฺตสนฺตานปริยาปนฺนตาย อชฺฌตฺติกภาวํ ทเสฺสติ, น ปาฏิปุคฺคลิกตายฯ **สภาวาการโต**ติ อาปาทีหิ วิสิเฏฺฐน อตฺตโน เอว สภาวภูเตน คเหตพฺพากาเรนฯ

เกสา กกฺขฬตฺตลกฺขณาติ กกฺขฬตาธิกตาย วุตฺตาฯ **ปาฏิเยโกฺก โกฏฺฐาโส**ติ ปถวีโกฏฺฐาสมโตฺต สุโญฺญติ อโตฺถฯ มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺชคฺคหเณน คหิตนฺติ อิธ วิสุํ น วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิมินาติ ‘‘เสยฺยถิทํ เกสา’’ติอาทินาฯ **กมฺมํ กตฺวา**ติ ปโยคํ วีริยํ อายูหนํ วา กตฺวาติ อโตฺถฯ โภคกาเมน กสิยาทีสุ วิย อรหตฺตกาเมน จ อิมสฺมิํ มนสิกาเร กมฺมํ กตฺตพฺพนฺติฯ **ปุพฺพปลิโพธา**ติ อาวาสาทโย ทีฆเกสาทิเก ขุทฺทกปลิโพเธ อปรปลิโพธาติ อเปกฺขิตฺวา วุตฺตาฯ

วณฺณาทีนํ ปญฺจนฺนํ วเสน มนสิกาโร ธาตุปฏิกูลวณฺณมนสิการานํ สาธารโณ ปุพฺพภาโคติ นิพฺพตฺติตธาตุมนสิการํ ทเสฺสตุํ **‘‘อวสาเน เอวํ มนสิกาโร ปวเตฺตตโพฺพ’’**ติ อาหฯ **อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา**ติ การณสฺส จ ผลสฺส จ อพฺยาปารตาย ธาตุมตฺตตํ ทเสฺสติฯ อาโภคปจฺจเวกฺขณาทีนมฺปิ เอวเมว อพฺยาปารตา ทฏฺฐพฺพาฯ น หิ ตานิ, เตสญฺจ การณานิ อาภุชิตฺวา ปจฺจเวกฺขิตฺวา จ อุปฺปชฺชนฺติ กโรนฺติ จาติฯ **ลกฺขณวเสนา**ติ ‘‘กกฺขฬํ ขริคต’’นฺติอาทิวจนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

เวกนฺตกํ เอกา โลหชาติฯ **นาคนาสิกโลหํ** โลหสทิสํ โลหวิชาติ หลิทฺทิวิชาติ วิยฯ ติปุตมฺพาทีหิ มิเสฺสตฺวา กตํ กรเณน นิพฺพตฺตตฺตา **กิตฺติมโลหํฯ โมรกฺขาทีนิ** เอวํนามาเนเวตานิฯ **สามุทฺทิกมุตฺตา**ติ นิทสฺสนมตฺตเมตํ, สพฺพาปิ ปน มุตฺตา มุตฺตา เอวฯ

๑๗๔. อเปฺปตีติ **อาโป,** อาพนฺธนวเสน เสสภูตตฺตยํ ปาปุณาติ สิเลสตีติ อโตฺถ ฯ **ยูสภูโต**ติ รสภูโตฯ **วกฺกหทยยกนปปฺผาสานิ เตเมนฺต**นฺติ เอตฺถ ยกนํ เหฏฺฐาภาคปูรเณน, อิตรานิ เตสํ อุปริ โถกํ โถกํ ปคฺฆรเณน เตเมติฯ **เหฏฺฐา เลฑฺฑุขณฺฑานิ เตมยมาเน**ติ เตมกเตมิตพฺพานํ อพฺยาปารสามญฺญนิทสฺสนตฺถาเยว อุปมา ทฏฺฐพฺพา, น ฐานสามญฺญนิทสฺสนตฺถายฯ สนฺนิจิตโลหิเตน เตเมตพฺพานํ เกสญฺจิ เหฏฺฐา, กสฺสจิ อุปริ ฐิตตญฺหิ สติปฏฺฐานวิภงฺค วกฺขตีติ, ยกนสฺส เหฏฺฐาภาโค ‘‘ฐิตํ มยิ โลหิต’’นฺติ น ชานาติ, วกฺกาทีนิ ‘‘อเมฺห เตมยมานํ โลหิตํ ฐิต’’นฺติ น ชานนฺตีติ เอวํ โยชนา กาตพฺพาฯ ยถา ปน เภสชฺชสิกฺขาปเท นิยโม อตฺถิ ‘‘เยสํ มํสํ กปฺปติ, เตสํ ขีร’’นฺติ, เอวมิธ นตฺถิฯ

๑๗๕. **เตชนวเสนา**ติ นิสิตภาเวน ติกฺขภาเวนฯ สรีรสฺส ปกตึ อติกฺกมิตฺวา อุณฺหภาโว **สนฺตาโป,** สรีรทหนวเสน ปวโตฺต มหาทาโห **ปริทาโห**ฯ อยเมเตสํ วิเสโสฯ **เยน ชีรียตี**ติ เอกาหิกาทิชรโรเคน ชีรียตีติปิ อโตฺถ ยุชฺชติฯ สตวารํ ตาเปตฺวา อุทเก ปกฺขิปิตฺวา อุทฺธฏสปฺปิ **สตโธตสปฺปี**ติ วทนฺติฯ รสโสณิตเมทมํสนฺหารุอฏฺฐิอฏฺฐิมิญฺชา **รสาทโย**ฯ เกจิ นฺหารุํ อปเนตฺวา สุกฺกํ สตฺตมธาตุํ อโวจุนฺติฯ **ปากติโก**ติ โขภํ อปฺปโตฺต สทา วิชฺชมาโนฯ **เปตคฺคิ** มุขโต พหิ นิคฺคโตว อิธ คหิโตฯ

๑๗๖. **วายนวเสนา**ติ สเวคคมนวเสน, สมุทีรณวเสน วาฯ

๑๗๗. **อิมินา ยสฺมึ อากาเส...เป.... ตํ กถิต**นฺติ อิทํ กสิณุคฺฆาฏิมากาสสฺส อกถิตตํ, อชฏากาสสฺส จ กถิตตํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ

๑๗๙. สุขทุกฺขานํ ผรณภาโว สรีรฏฺฐกอุตุสฺส สุขทุกฺขโผฏฺฐพฺพสมุฏฺฐานปจฺจยภาเวน ยถาพลํ สรีเรกเทสสกลสรีรผรณสมตฺถตาย วุโตฺต, โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อิฏฺฐานิฏฺฐจิตฺตชสมุฏฺฐาปเนน ตเถว ผรณสมตฺถตายฯ เอวํ เอเตสํ สรีรผรณตาย เอกสฺส ฐานํ อิตรํ ปหรติ, อิตรสฺส จ อญฺญนฺติ อญฺญมญฺญน สปฺปฏิปกฺขตํ ทเสฺสติ, อญฺญมญฺญปฏิปกฺขโอฬาริกปฺปวตฺติ เอว วา เอเตสํ ผรณํฯ วตฺถารมฺมณานิ จ ปพเนฺธน ปวตฺติเหตุภูตานิ ผรณฏฺฐานํ ทฏฺฐพฺพํ, อุภยวโต จ ปุคฺคลสฺส วเสน อยํ สปฺปฏิปกฺขตา ทสฺสิตา สุขทสฺสนียตฺตาฯ

๑๘๑. **กิเลสกามํ สนฺธายา**ติ ‘‘สงฺกโปฺป กาโม ราโค กาโม’’ติ (มหานิ. ๑; จูฬนิ. อชิตมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘) เอตฺถ วุตฺตํ สงฺกปฺปํ สนฺธายาติ อธิปฺปาโยฯ โสปิ หิ วิพาธติ อุปตาเปติ จาติ กิเลสสนฺถวสมฺภวโต กิเลสกาโม วิภโตฺต กิเลสวตฺถุสมฺภวโต วาฯ **กามปฏิสํยุตฺตา**ติ กามราคสงฺขาเตน กาเมน สมฺปยุตฺตา, กามปฏิพทฺธา วาฯ อเญฺญสุ จ กามปฏิสํยุตฺตธเมฺมสุ วิชฺชมาเนสุ วิตเกฺกเยว กาโมปปโท ธาตุสโทฺท นิรุโฬฺห เวทิตโพฺพ วิตกฺกสฺส กามปฺปสงฺคปฺปวตฺติยา สาติสยตฺตาฯ เอส นโย **พฺยาปาทธาตุ**อาทีสุฯ ปรสฺส อตฺตโน จ ทุกฺขายนํ **วิหึสา**ฯ **วิหึสนฺตี**ติ หนฺตุํ อิจฺฉนฺติฯ

๑๘๒. อุภยตฺถ อุปฺปโนฺนปิ อภิชฺฌาสํโยเคน กมฺมปถชนโต อนภิชฺฌากมฺมปถภินฺทนโต จ กามวิตโกฺก **“กมฺมปถเภโท”**ติ วุโตฺต ฯ **พฺยาปาโท ปนา**ติ พฺยาปาทวจเนน พฺยาปาทวิตกฺกํ ทเสฺสติฯ โส หิ พฺยาปาทธาตูติฯ ตถา วิหึสาย วิหึสาธาตุยา จ พฺยาปาทวเสน ยถาสมฺภวํ ปาณาติปาตาทิวเสน จ กมฺมปถเภโท โยเชตโพฺพฯ **เอตฺถา**ติ ทฺวีสุ ติเกสุฯ สพฺพกามาวจรสพฺพกุสลสงฺคาหเกหิ อิตเร เทฺว เทฺว สงฺคเหตฺวา กถนํ **สพฺพสงฺคาหิกกถา**ฯ **เอตฺถา**ติ ปน เอตสฺมึ ฉเกฺกติ วุจฺจมาเน กามธาตุวจเนน กามาวจรานํ เนกฺขมฺมธาตุอาทีนญฺจ คหณํ อาปชฺชติฯ

ลภาเปตพฺพาติ จกฺขุธาตาทิภาวํ ลภมานา ธมฺมา นีหริตฺวา ทสฺสเนน ลภาเปตพฺพาฯ จรติ เอตฺถาติ จาโร, กึ จรติ? สมฺมสนํ, สมฺมสนสฺส จาโร **สมฺมสนจาโร,** เตภูมกธมฺมานํ อธิวจนํฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๑๘๓. **จกฺขุสฺสา**ติ วิเสสการณํ อสาธารณสามิภาเวน นิทฺทิฏฺฐํฯ ตญฺหิ ปุคฺคลนฺตราสาธารณํ นีลาทิสพฺพรูปสาธารณญฺจฯ **วิทหตี**ติ เอวํ เอวญฺจ ตยา ปวตฺติตพฺพนฺติ วินิยุชฺชมานํ วิย อุปฺปาเทตีติ อโตฺถฯ **วิทหตี**ติ จ ธาตุอโตฺถ เอว วิสิโฏฺฐ อุปสเคฺคน ทีปิโตติ วินาปิ อุปสเคฺคน ธาตูติ เอโส สโทฺท ตมตฺถํ วทตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ กตฺตุกมฺมภาวกรณอธิกรเณสุ ธาตุปทสิทฺธิ โหตีติ ปญฺจปิ เอเต อตฺถา วุตฺตาฯ **สุวณฺณรชตาทิธาตุโย** สุวณฺณาทีนํ พีชภูตา เสลาทโยฯ

อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโยติ เอตฺถาปิ ธาตีติ ธาตูติ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ ธาตุ-สโทฺท เอว หิ ธารณโตฺถปิ โหตีติฯ กตฺตุอโตฺถปิ จายํ ปุริเมน อสทิโสติ นิสฺสตฺตสภาวมตฺตธารณญฺจ ธาตุ-สทฺทสฺส ปธาโน อโตฺถติ วิสุํ วุโตฺตฯ **ธาตุโย วิย ธาตุโย**ติ เอตฺถ สีห-สโทฺท วิย เกสริมฺหิ นิรุโฬฺห ปุริเสสุ, เสลาวยเวสุ นิรุโฬฺห ธาตุ-สโทฺท จ จกฺขาทีสุ อุปจริโต ทฏฺฐโพฺพฯ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ ญาณเญยฺยานิ, เตสํ อวยวา ตปฺปเภทภูตา ธาตุโย **ญาณเญยฺยาวยวา**ฯ ตตฺถ ญาณปฺปเภทา ธมฺมธาตุเอกเทโส, เญยฺยปฺปเภทา อฏฺฐารสาปีติ ญาณเญยฺยาวยวมตฺตา ธาตุโย โหนฺติฯ อถ วา ญาเณน ญาตโพฺพ สภาโว ธาตุสเทฺทน วุจฺจมาโน อวิปรีตโต ญาณเญโยฺย, น ทิฏฺฐิอาทีหิ วิปรีตคฺคาหเกหิ เญโยฺยติ อโตฺถฯ ตสฺส ญาณเญยฺยสฺส อวยวา จกฺขาทโยฯ วิสภาคลกฺขณาวยเวสุ รสาทีสุ นิรุโฬฺห ธาตุ-สโทฺท ตาทิเสสุ อญฺญาวยเวสุ จกฺขาทีสุ อุปจริโต ทฏฺฐโพฺพ, รสาทีสุ วิย วา จกฺขาทีสุ นิรุโฬฺหวฯ **นิชฺชีวมตฺตเสฺสตํ อธิวจน**นฺติ เอเตน นิชฺชีวมตฺตปทเตฺถ ธาตุ-สทฺทสฺส นิรุฬฺหตํ ทเสฺสติฯ ฉ ธาตุโย เอตสฺสาติ **ฉธาตุโย,** โย โลเก ''ปุริโส''ติ ธมฺมสมุทาโย วุจฺจติ, โส ฉธาตุโร ฉนฺนํ ปถวีอาทีนํ นิชฺชีวมตฺตสภาวานํ สมุทายมโตฺต, น เอตฺถ ชีโว ปุริโส วา อตฺถีติ อโตฺถฯ

จกฺขาทีนํ กโม ปุเพฺพ วุโตฺตติ อิธ เอเกกสฺมึ ติเก ติณฺณํ ติณฺณํ ธาตูนํ กมํ ทเสฺสโนฺต อาห **''เหตุผลานุปุพฺพวตฺถานวเสนา''**ติฯ เหตุผลานํ อนุปุพฺพวตฺถานํ เหตุผลภาโววฯ ตตฺถ **เหตู**ติ ปจฺจโย อธิเปฺปโตฯ **ผล**นฺติ ปจฺจยุปฺปนฺนนฺติ อาห **''จกฺขุธาตู''**ติอาทิฯ มโนธาตุธมฺมธาตูนญฺจ มโนวิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพ, ทฺวารภูตมโนวเสน วา ตสฺสา มโนธาตุยาฯ

สพฺพาสํ วเสนาติ ยถาวุตฺตานํ อาภาธาตุอาทีนํ ปญฺจตึสาย ธาตูนํ วเสนฯ อปรมตฺถสภาวสฺส ปรมตฺถสภาเวสุ น กทาจิ อโนฺตคธตา อตฺถีติ อาห **''สภาวโต วิชฺชมานาน''**นฺติฯ จนฺทาภาสูริยาภาทิกา วณฺณนิภา เอวาติ อาห **''รูปธาตุเยว หิ อาภาธาตู''**ติฯ **รูปาทิปฏิพทฺธา**ติ ราควตฺถุภาเวน คเหตพฺพากาโร สุภนิมิตฺตนฺติ สนฺธาย ''รูปาทโยวา''ติ อวตฺวา ปฏิพทฺธวจนํ อาหฯ อสติปิ ราควตฺถุภาเว ''กุสลวิปาการมฺมณา สุภา ธาตู''ติ ทุติโย วิกโปฺป วุโตฺตฯ **วิหึสาธาตุ** เจตนา, ปรวิเหฐนฉโนฺท วาฯ **อวิหึสา** กรุณาฯ

อุโภปีติ ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโยฯ **หีนาทีสุ** ปุริมนเยน หีฬิตา จกฺขาทโย **หีนา,** สมฺภาวิตา **ปณีตา,** นาติหีฬิตา นาติสมฺภาวิตา **มชฺฌิมา**ติ ขนฺธวิภงฺเค อาคตหีนทุกโตเยว นีหริตฺวา มชฺฌิมา ธาตุ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ วิญฺญาณธาตุ ยทิปิ ฉวิญฺญาณธาตุวเสน วิภตฺตา, ตถาปิ ''วิญฺญาณธาตุคฺคหเณน ตสฺสา ปุเรจาริกปจฺฉาจาริกตฺตา มโนธาตุ คหิตาว โหตี''ติ วุตฺตตฺตา อาห **"วิญฺญาณธาตุ...เป.... สตฺตวิญฺญาณสเงฺขโปเยวา"**ติฯ อเนเกสํ จกฺขุธาตุอาทีนํ, ตาสุ จ เอเกกิสฺสา นานปฺปการตาย นานาธาตูนํ วเสน อเนกธาตุนานาธาตุโลโก วุโตฺตติ อาห **"อฏฺฐารสธาตุปฺปเภทมตฺตเมวา"**ติฯ

"จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนา"ติ อฏฺฐกถายํ ลิขิตํฯ ตตฺถ น จกฺขาทีนํ เกวเลน ธาตุ-สเทฺทน สมฺพโนฺธ อธิเปฺปโต วิชานนสภาวสฺส ปเภทวจนโตฯ วิญฺญาณธาตุ-สเทฺทน สมฺพเนฺธ กริยมาเน เทฺว มโนคหณานิ น กตฺตพฺพานิฯ น หิ เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย อตฺถีติฯ **"จกฺขุ...เป.... กายมโนวิญฺญาณมโนธาตู"**ติ วา วตฺตพฺพํ อตุลฺยโยเค ทฺวนฺทสมาสาภาวโตฯ อยํ ปเนตฺถ ปาโฐ สิยา ''จกฺขุ...เป.... กายวิญฺญาณมโนมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนา''ติฯ

ขนฺธายตนเทสนา **สเงฺขปเทสนา,** อินฺทฺริยเทสนา **วิตฺถารเทสนา**ติ ตทุภยํ อเปกฺขิตฺวา **นาติสเงฺขปวิตฺถารา ธาตุเทสนา**ฯ อถ วา สุตฺตนฺตภาชนีเย วุตฺตธาตุเทสนา **อติสเงฺขปเทสนา,** อาภาธาตุอาทีนํ อเนกธาตุนานาธาตุอนฺตานํ วเสน เทเสตพฺพา **อติวิตฺถารเทสนา**ติ ตทุภยํ อเปกฺขิตฺวา อยํ **"นาติสเงฺขปวิตฺถารา"**ติฯ

เภรีตลํ วิย จกฺขุธาตุ สทฺทสฺส วิย วิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวโตฯ เอตาหิ จ อุปมาหิ นิชฺชีวานํ เภรีตลทณฺฑาทีนํ สมาโยเค นิชฺชีวานํ สทฺทาทีนํ วิย นิชฺชีวานํ จกฺขุรูปาทีนํ สมาโยเค นิชฺชีวานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปวตฺตีติ การณผลานํ ธาตุมตฺตตฺตา การกเวทกภาววิรหํ ทเสฺสติฯ

ปุเรจรานุจรา วิยาติ นิชฺชีวสฺส กสฺสจิ เกจิ นิชฺชีวา ปุเรจรานุจรา วิยาติ อโตฺถฯ มโนธาตุเยว วา อตฺตโน ขณํ อนติวตฺตนฺตี อตฺตโน ขณํ อนติวตฺตนฺตานํเยว จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อวิชฺชมาเนปิ ปุเรจรานุจรภาเว ปุพฺพกาลาปรกาลตาย **ปุเรจรานุจรา** วิย ทฏฺฐพฺพาติ อโตฺถฯ **สลฺลมิว สูลมิว** ติวิธทุกฺขตาสมาโยคโต ทฏฺฐโพฺพฯ อาสาเยว ทุกฺขํ **อาสาทุกฺขํ,** อาสาวิฆาตํ ทุกฺขํ วาฯ สญฺญา หิ อภูตํ ทุกฺขทุกฺขมฺปิ สุภาทิโต สญฺชานนฺตี ตํ อาสํ ตสฺสา จ วิฆาตํ อาสีสิตสุภาทิอสิทฺธิยา ชเนตีติฯ กมฺมปฺปธานา สงฺขาราติ **"ปฏิสนฺธิยํ ปกฺขิปนโต"**ติอาทิมาหฯ **ชาติทุกฺขานุพนฺธนโต**ติ อตฺตนา นิพฺพตฺติยมาเนน ชาติทุเกฺขน อนุพนฺธตฺตาฯ ภวปจฺจยา ชาติ หิ ชาติทุกฺขนฺติฯ ปทุมํ วิย ทิสฺสมานํ ขุรจกฺกํ วิย รูปมฺปิ อิตฺถิยาทิภาเวน ทิสฺสมานํ นานาวิธุปทฺทวํ ชเนติฯ สเพฺพ อนตฺถา ราคาทโย ชาติอาทโย จ วิสภูตา อสนฺตา สปฺปฏิภยา จาติ ตปฺปฏิปกฺขภูตตฺตา อมตาทิโต ทฏฺฐพฺพาฯ

มุญฺจิตฺวาปิ อญฺญํ คเหตฺวาวาติ เอเตน มกฺกฏสฺส คหิตํ สาขํ มุญฺจิตฺวาปิ อากาเส ฐาตุํ อสมตฺถตา วิย คหิตารมฺมณํ มุญฺจิตฺวาปิ อญฺญํ อคฺคเหตฺวา ปวตฺติตุํ อสมตฺถตาย มกฺกฏสมานตํ ทเสฺสติฯ อฏฺฐิเวธวิโทฺธปิ **ทมถํ** อนุปคจฺฉโนฺต ทุฏฺฐโสฺส **อสฺสขฬุโงฺก**ฯ รงฺคคโต นโฏ **รงฺคนโฏ**ฯ

๑๘๔. จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จาติอาทินา ทฺวารารมฺมเณสุ เอกวจนพหุวจนนิเทฺทสา เอกนานาสนฺตานคตานํ เอกสนฺตานคตวิญฺญาณปจฺจยภาวโต เอกนานาชาติกตฺตา จฯ

สพฺพธมฺเมสูติ เอตฺถ **สพฺพ**-สทฺโท อธิการวเสน ยถาวุตฺตวิญฺญาณสงฺขาเต อารมฺมณสงฺขาเต วา ปเทสสพฺพสฺมึ ติฏฺฐตีติ ทฏฺฐพฺโพฯ มโนวิญฺญาณธาตุนิเทฺทเส ‘‘จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ มโนธาตุ, มโนธาตุยาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ จิตฺต’’นฺติ จกฺขุวิญฺญาณธาตานนฺตรํ มโนธาตุ วิย มโนธาตานนฺตรมฺปิ อุปฺปชฺชติ จิตฺตนฺติ ยาว อญฺญา มโนธาตุ อุปฺปชฺชิสฺสติ, ตาว ปวตฺตํ สพฺพํ จิตฺตํ เอกเตฺตน คเหตฺวา วุตฺตนฺติ เอวมฺปิ อโตฺถ ลพฺภติฯ เอวญฺหิ สติ มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ อุปฺปนฺนาย มโนธาตุยา มโนวิญฺญาณธาตุภาวปฺปสโงฺค น โหติเยวฯ ปญฺจวิญฺญาณธาตุมโนธาตุกฺกมนิทสฺสนญฺหิ ตพฺพิธุรสภาเวน อุปฺปตฺติฏฺฐาเนน จ ปริจฺฉินฺนสฺส จิตฺตสฺส มโนวิญฺญาณธาตุภาวทสฺสนตฺถํ, น อนนฺตรุปฺปตฺติมเตฺตนาติ ตพฺพิธุรสภาเว เอกตฺตํ อุปเนตฺวา ทสฺสนํ ยุชฺชติฯ อนุปนีเตปิ เอกเตฺต ตพฺพิธุรสภาเว เอกสฺมึ ทสฺสิเต สามญฺญวเสน อญฺญมฺปิ สพฺพํ ตํ สภาวํ ทสฺสิตํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ปิ**-สเทฺทน มโนวิญฺญาณธาตุสมฺปิณฺฑเนน จ สติ ‘‘มโนวิญฺญาณธาตุยาปิ สมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ…เป.… ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตู’’ติ มโนวิญฺญาณธาตุคฺคหเณน ภวงฺคานนฺตรํ อุปฺปนฺนํ มโนธาตุจิตฺตํ นิวตฺติตํ โหตีติ เจ? น, ตสฺสา มโนวิญฺญาณธาตุภาวาสิทฺธิโตฯ น หิ ยํ โจทียติ, ตเทว ปริหาราย โหตีติฯ

มโนธาตุยาปิ มโนวิญฺญาณธาตุยาปีติ มนทฺวยวจเนน ทฺวินฺนํ อญฺญมญฺญวิธุรสภาวตา ทสฺสิตาติ เตเนว มโนธาตาวชฺชนสฺส มโนวิญฺญาณธาตุภาโว นิวตฺติโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ วุโตฺต หิ ตสฺส มโนวิญฺญาณธาตุวิธุโร มโนธาตุสภาโว **“สพฺพธมฺเมสุ วา ปน ปฐมสมนฺนาหาโร อุปฺปชฺชตี”**ติอาทินาฯ **สา สพฺพาปี**ติ เอตํ มุขมตฺตนิทสฺสนํฯ น หิ ชวนปริโยสานาเอว มโนวิญฺญาณธาตุ, ตทารมฺมณาทีนิปิ ปน โหนฺติเยวาติฯ เอวํ ปญฺจวิญฺญาณธาตุมโนธาตุวิสิฏฺฐสภาววเสน สพฺพํ มโนวิญฺญาณธาตุํ ทเสฺสตฺวา ปุน มโนทฺวารวเสน สาติสยํ ชวนมโนวิญฺญาณธาตุํ ทเสฺสโนฺต **“มนญฺจ ปฏิจฺจา”**ติอาทิมาหฯ ยทิ ปน ฉนฺนํ ทฺวารานํ วเสน ชวนาวสานาเนว จิตฺตานิ อิธ ‘‘มโนวิญฺญาณธาตู’’ติ ทสฺสิตานีติ อยมโตฺถ คเยฺหยฺย, จุติปฏิสนฺธิภวงฺคานํ อคฺคหิตตฺตา สาวเสสา เทสนา อาปชฺชติ, ตสฺมา ยถาวุเตฺตน นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ฉทฺวาริกจิเตฺตหิ วา สมานลกฺขณานิ อญฺญานิปิ ‘‘มโนวิญฺญาณธาตู’’ติ ทสฺสิตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

ปฏิจฺจาติ อาคตฏฺฐาเนติ เอตฺถ ‘‘มโน จ เนสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๔๕๕) วิสุํ กาตุํ ยุตฺตํ, อิธ ปน ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจา’’ติอาทีสุ จ-สเทฺทน สมฺปิเณฺฑตฺวา อาวชฺชนสฺสปิ จกฺขาทิสนฺนิสฺสิตตากรณํ วิย **มนญฺจ ปฏิจฺจาติ อาคตฏฺฐาเน** มโนทฺวารสงฺขาตภวงฺคสนฺนิสฺสิตเมว อาวชฺชนํ กาตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

ปญฺหปุจฺฉกํ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา อุตฺตานเมวาติฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ธาตุวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. สจฺจวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

อุเทฺทสวณฺณนา

๑๘๙. **สาสนกฺกโม**ติ อริยสจฺจานิ วุจฺจนฺติ อริยสจฺจเทสนา วาฯ สกลมฺหิ สาสนํ ภควโต วจนํ สจฺจวินิมุตฺตํ นตฺถีติ สเจฺจสุ กมติ, สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตํ วา สาสนํ เอเตสุ กมติ, ตสฺมา กมติ เอตฺถาติ กโม, กึ กมติ? สาสนํ, สาสนสฺส กโม **สาสนกฺกโม**ติ สจฺจานิ สาสนปวตฺติฏฺฐานานิ วุจฺจนฺติ, ตํเทสนา จ ตโพฺพหาเรนาติฯ

ตถาติ ตํสภาวาวฯ **อวิตถา**ติ อมุสาสภาวาฯ **อนญฺญถา**ติ อญฺญาการรหิตาฯ ทุกฺขทุกฺขตาตํนิมิตฺตตาหิ อนิฏฺฐตา ปีฬนโฏฺฐ, ทฺวิธาปิ ปริทหนํ, กิเลสทาหสมาโยโค วา **สนฺตาปโฏฺฐ**ติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ ปุคฺคลหึสนํ วา **ปีฬนํ,** อตฺตโน เอว ติขิณภาโว สนฺตาปนํ **สนฺตาโป**ติฯ เอตฺถ จ **ปีฬนโฏฺฐ** ทุกฺขสฺส สรเสเนว อาวิภวนากาโร, อิตเร ยถากฺกมํ สมุทยมคฺคนิโรธทสฺสเนหิ อาวิภวนาการาติ อยํ จตุนฺนมฺปิ วิเสโสฯ ตตฺรตตฺราภินนฺทนวเสน พฺยาเปตฺวา อูหนํ ราสิกรณํ ทุกฺขนิพฺพตฺตนํ **อายูหนํ,** สมฺุทยโต อาคจฺฉตีติ วา อายํ, ทุกฺขํฯ ตสฺส อูหนํ ปวตฺตนํ **อายูหนํ,** สรสาวิภาวนากาโร เอโสฯ นิททาติ ทุกฺขนฺติ **นิทานํ,** ''อิทํ ตํ ทุกฺข''นฺติ สมฺปฏิจฺฉาเปนฺตํ วิย สมุฏฺฐาเปตีติ อโตฺถฯ ทุกฺขทสฺสเนน จายํ **นิทานโฏฺฐ** อาวิ ภวติฯ **สํโยคปลิโพธฏฺฐา** นิโรธมคฺคทสฺสเนหิ, เต จ สํสารสํโยชนมคฺคนิวารณาการา ทฏฺฐพฺพาฯ

นิสฺสรนฺติ เอตฺถ สตฺตา, สยเมว วา นิสฺสฏํ วิสํยุตฺตํ สพฺพสงฺขเตหิ สพฺพุปธิปฏินิสฺสคฺคภาวโตติ **นิสฺสรณํ**ฯ อยมสฺส สภาเวน อาวิภวนากาโรฯ **วิเวกาสงฺขตามตฏฺฐา** สมุทยมคฺคทุกฺขทสฺสนาวิภวนาการา, สมุทยกฺขยอปฺปจฺจยอวินาสิตา วาฯ สํสารโต นิคฺคมนํ **นิยฺยานํ**ฯ อยมสฺส สรเสน ปกาสนากาโร, อิตเร สมุทยนิโรธทุกฺขทสฺสเนหิฯ ตตฺถ ปลิโพธุปเจฺฉทวเสน นิพฺพานาธิคโมว นิพฺพานนิมิตฺตตา **เหตฺวโฏฺฐ**ฯ ปญฺญาปธานตฺตา มคฺคสฺส นิพฺพานทสฺสนํ, จตุสจฺจทสฺสนํ วา **ทสฺสนโฏฺฐ**ฯ จตุสจฺจทสฺสเน กิเลสทุกฺขสนฺตาปวูปสมเน จ อาธิปจฺจํ กโรนฺติ มคฺคงฺคธมฺมา สมฺปยุตฺตธเมฺมสูติ โส มคฺคสฺส **อธิปเตยฺยโฏฺฐ**ติฯ วิเสสโต วา อารมฺมณาธิปติภูตา มคฺคงฺคธมฺมา โหนฺติ ''มคฺคาธิปติโน ธมฺมา''ติ วจนโตติ โส เตสํ อากาโร **อธิปเตยฺยโฏฺฐ**ฯ เอวมาทิ อาหาติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ **อภิสมยโฏฺฐ**ติ อภิสเมตพฺพโฏฺฐ, อภิสมยสฺส วา วิสยภูโต อโตฺถ **อภิสมยโฏฺฐ,** อภิสมยเสฺสว วา ปวตฺติอากาโร **อภิสมยโฏฺฐ,** โส เจตฺถ อภิสเมตเพฺพน ปีฬนาทินา ทสฺสิโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

กุจฺฉิตํ ขํ **ทุกฺขํ**ฯ **''สมาคโม สเมต''**นฺติอาทีสุ เกวลสฺส **อาคม**-สทฺทสฺส **เอต**-สทฺทสฺส จ ปโยเค สํโยคตฺถสฺส อนุปลพฺภนโต **สํ**-สทฺทสฺส จ ปโยเค อุปลพฺภนโต **''สํโยคํ ทีเปตี''**ติ อาห, เอวํ **''อุปฺปนฺนํ อุทิต''**นฺติ เอตฺถาปิฯ **อย**-สโทฺท คติอตฺถสิโทฺธ เหตุ-สโทฺท วิย การณํ ทีเปติ อตฺตโน ผลนิปฺผาทเนน อยติ ปวตฺตติ, เอติ วา เอตสฺมา ผลนฺติ อโยติ, สํโยเค อุปฺปตฺติการณํ สมุทโยติ เอตฺถ วิสุํ ปยุชฺชมานาปิ อุปสคฺค-สทฺทา สธาตุกํ สํโยคตฺถํ อุปฺปาทตฺถญฺจ ทีเปนฺติ กิริยาวิเสสกตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

อภาโว เอตฺถ โรธสฺสาติ นิโรโธติ เอเตน นิพฺพานสฺส ทุกฺขวิเวกภาวํ ทเสฺสติฯ สมธิคเต ตสฺมึ ตทธิคมวโต ปุคฺคลสฺส โรธาภาโว ปวตฺติสงฺขาตสฺส โรธสฺส ปฏิปกฺขภูตาย นิวตฺติยา

อธิคตตฺตาติ เอตสฺมิญฺจเตฺถ อภาโว เอตสฺมึ โรธสฺสาติ นิโรโธอิเจฺจว ปทสมาโสฯ ทุกฺขาภาโว ปเนตฺถ ปุคฺคลสฺส, น นิพฺพานเสฺสวฯ อนุปฺปาโท เอว นิโรโธ **อนุปฺปาทนิโรโธ**ฯ อายติภวาทีสุ อปฺปวตฺติ, น ปน ภโงฺคติ ภงฺควาจกํ นิโรธ-สทฺทํ นิวเตฺตตฺวา อนุปฺปาทวาจกํ คณฺหาติฯ เอตสฺมึ อเตฺถ การเณ ผลูปจารํ กตฺวา นิโรธปจฺจโย นิโรโธติ วุโตฺตฯ **ปฏิปทา จ โหติ** ปุคฺคลสฺส **ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา**ฯ นนุ สา เอว ทุกฺขนิโรธปฺปตฺตีติ ตสฺสา เอว สา ปฏิปทาติ น ยุชฺชตีติ? น, ปุคฺคลาธิคมสฺส เยหิ โส อธิคจฺฉติ, เตสํ การณภูตธมฺมานญฺจ ปตฺติภาเวน ปฏิปทาภาเวน จ วุตฺตตฺตาฯ สจฺฉิกิริยาสจฺฉิกรณธมฺมานํ อญฺญตฺตาภาเวปิ หิ ปุคฺคลสจฺฉิกิริยธมฺมภาเวหิ นานตฺตํ กตฺวา นิเทฺทโส กโตฯ อถ วา ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา นิฏฺฐานํ ผลนฺติ ตสฺสา ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา ปฏิปทตา ทฏฺฐพฺพาฯ

พุทฺธาทโย อริยา ปฏิวิชฺฌนฺตีติ เอตฺถ ปฏิวิทฺธกาเล ปวตฺตํ พุทฺธาทิโวหารํ ‘‘อคมา ราชคหํ พุโทฺธ’’ติอาทีสุ (สุ. นิ. ๔๑๐) วิย ปุริมกาเลปิ อาโรเปตฺวา ‘‘พุทฺธาทโย’’ติ วุตฺตํฯ เตหิ พุทฺธาทโย จตูหิ มเคฺคหิ ปฏิวิชฺฌนฺตีติฯ อริยปฏิวิชฺฌิตพฺพานิ สจฺจานิ **อริยสจฺจานี**ติ เจตฺถ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลโป ทฏฺฐโพฺพฯ **อริยา อิม**นฺติ ปฏิวิชฺฌิตพฺพเฏฺฐน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา ‘‘อิม’’นฺติ วุตฺตํฯ **ตสฺมา**ติ ตถาคตสฺส อริยตฺตา ตสฺส สจฺจานีติ **อริยสจฺจานี**ติ วุจฺจนฺตีติ อโตฺถฯ ตถาคเตน หิ สยํ อธิคตตฺตา, เตเนว ปกาสิตตฺตา, ตโต เอว จ อเญฺญหิ อธิคมนียตฺตา ตานิ ตสฺส โหนฺตีติฯ **อริยภาวสิทฺธิโตปี**ติ เอตฺถ อริยสาธกานิ สจฺจานิ **อริยสจฺจานี**ติ ปุเพฺพ วิย อุตฺตรปทโลโป ทฏฺฐโพฺพฯ **อริยานิ สจฺจานีติปี**ติ เอตฺถ อวิตถภาเวน อรณียตฺตา อธิคนฺตพฺพตฺตา อริยานิ, อริยโวหาโร วา อยํ อวิสํวาทโก อวิตถรูโป ทฏฺฐโพฺพฯ

พาธนลกฺขณนฺติ เอตฺถ ทุกฺขทุกฺขตนฺนิมิตฺตภาโว พาธนา, อุทยพฺพยปีฬิตตา วาฯ ภวาทีสุ ชาติอาทิวเสน จกฺขุโรคาทิวเสน จ อเนกธา ทุกฺขสฺส ปวตฺตนเมว ปุคฺคลสฺส **สนฺตาปนํ,** ตทสฺส กิจฺจํ **รโส**ฯ ปวตฺตินิวตฺตีสุ สํสารโมเกฺขสุ ปวตฺติ หุตฺวา คยฺหตีติ **ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ ปภวติ เอตสฺมา ทุกฺขํ ปฏิสนฺธิยํ นิพฺพตฺตติ ปุริมภเวน ปจฺฉิมภโว ฆฏิโต สํยุโตฺต หุตฺวา ปวตฺตตีติ **ปภโว**ฯ ‘‘เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต นิพฺพตฺตตี ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุน’’นฺติ (ธ. ป. ๓๓๘) เอวํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปาทนํ **อนุปเจฺฉทกรณํ**ฯ ภวนิสฺสรณนิวารณํ **ปลิโพโธ**ฯ ราคกฺขยาทิภาเวน สพฺพทุกฺขสนฺตตา **สนฺติฯ อจฺจุติรส**นฺติ อจฺจุติสมฺปตฺติกํฯ จวนํ วา กิจฺจนฺติ ตทภาวํ กิจฺจมิว โวหริตฺวา อจฺจุติกิจฺจนฺติ อโตฺถฯ อจวนญฺจ สภาวสฺสาปริจฺจชนํ อวิการตา ทฏฺฐพฺพาฯ ปญฺจกฺขนฺธนิมิตฺตสุญฺญตาย อวิคฺคหํ หุตฺวา คยฺหตีติ **อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ อนุสยุปเจฺฉทนวเสน สํสารจารกโต นิคฺคมนูปายภาโว **นิยฺยานํ**ฯ นิมิตฺตโต ปวตฺตโต จ จิตฺตสฺส วุฏฺฐานํ หุตฺวา คยฺหตีติ **วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

อสุวณฺณาทิ สุวณฺณาทิ วิย ทิสฺสมานํ มายาติ วตฺถุสพฺภาวา ตสฺสา **วิปรีตตา** วุตฺตาฯ อุทกํ วิย ทิสฺสมานา ปน มรีจิ อุปคตานํ ตุจฺฉา โหติ, วตฺถุมตฺตมฺปิ ตสฺสา น ทิสฺสตีติ **วิสํวาทิกา** วุตฺตาฯ มรีจิมายาอตฺตานํ วิปโกฺข ภาโว **ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโวฯ อริยญาณสฺสา**ติ อวิตถคาหกสฺส ญาณสฺส, เตน ปฏิเวธปจฺจเวกฺขณานิ คยฺหนฺติ, เตสญฺจ **โคจร**ภาโว ปฏิวิชฺฌิตพฺพตาอารมฺมณภาโว จ ทฏฺฐโพฺพฯ **อคฺคิลกฺขณํ** อุณฺหตฺตํฯ ตญฺหิ กตฺถจิ กฏฺฐาทิอุปาทานเภเทปิ วิสํวาทกํ วิปรีตํ อภูตํ วา กทาจิ น โหติฯ ‘‘พฺยาธิธมฺมา ชราธมฺมา, อโถ มรณธมฺมิโน’’ติ (อ. นิ. ๓.๓๙; ๕.๕๗) เอตฺถ วุตฺตา ชาติอาทิกา **โลกปกติ**ฯ มนุสฺสานํ อุทฺธํ ทีฆตา, เอกจฺจานํ ติรจฺฉานานํ ติริยํ ทีฆตา, วุทฺธินิฏฺฐํ ปตฺตานํ ปุน อวฑฺฒนํ เอวมาทิกา จาติ วทนฺติฯ ตจฺฉาวิปรีตภูตภาเวสุ ปจฺฉิโม **ตถตา,** ปฐโม **อวิตถตา,** มชฺฌิโม **อนญฺญถตา**ติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

ทุกฺขา อญฺญํ น พาธกนฺติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ตณฺหาปิ ชาติ วิย ทุกฺขนิมิตฺตตาย พาธิกาติ? น, พาธกปภวภาเวน วิสุํ คหิตตฺตาฯ ชาติอาทีนํ วิย วา ทุกฺขสฺส อธิฏฺฐานภาโว ทุกฺขทุกฺขตา จ **พาธกตา,** น ทุกฺขสฺส ปภวกตาติ นตฺถิ ตณฺหาย ปภวกภาเวน คหิตาย พาธกตฺตปฺปสงฺโคฯ เตนาห **"ทุกฺขา อญฺญํ น พาธก"**นฺติฯ **พาธกตฺตนิยาเมนา**ติ ทุกฺขํ พาธกเมว, ทุกฺขเมว พาธกนฺติ เอวํ ทุวิธาปิ พาธกตฺตาวธารเณนาติ อโตฺถฯ **ตํ วินา นาญฺญโต**ติ สติปิ อวเสสกิเลสอวเสสากุสลสาสวกุสลมูลาวเสสสาสวกุสลธมฺมานํ ทุกฺขเหตุภาเว น ตณฺหาย วินา เตสํ ทุกฺขเหตุภาโว อตฺถิ, เตหิ ปน วินาปิ ตณฺหาย ทุกฺขเหตุภาโว อตฺถิ กุสเลหิ วินา อกุสเลหิ, รูปาวจราทีหิ วินา กามาวจราทีหิ จ ตณฺหาย ทุกฺขนิพฺพตฺตกตฺตาฯ **ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตา**ติ ทุวิธาปิ นิยเมน ตโจฺฉ นิยฺยานภาโว เอตสฺส, น มิจฺฉามคฺคสฺส วิย วิปรีตตาย, โลกิยมคฺคสฺส วิย วา อเนกนฺติกตาย อตโจฺฉติ ตจฺฉนิยฺยานภาโว, มโคฺคฯ ตสฺส ภาโว ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตํ, ตสฺมา **ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตา**ฯ สพฺพตฺถ ทุวิธาปิ นิยเมน ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโว วุโตฺตติ อาห **"อิติ ตจฺฉาวิปลฺลาสา"**ติอาทิฯ

สจฺจ-สทฺทสฺส สมฺภวนฺตานํ อตฺถานํ อุทฺธรณํ, สมฺภวเนฺต วา อเตฺถ วตฺวา อธิเปฺปตตฺถสฺส อุทฺธรณํ **อตฺถุทฺธาโรฯ วิรติสเจฺจ**ติ มุสาวาทวิรติยํฯ น หิ อญฺญวิรตีสุ สจฺจ-สโทฺท นิรุโฬฺหติฯ "อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญ"นฺติ คหิตา ทิฏฺฐิ **ทิฏฺฐิสจฺจํ**ฯ "อโมสธมฺมํ นิพฺพานํ , ตทริยา สจฺจโต วิทู"ติ (สุ. นิ. ๗๖๓) อโมสธมฺมตฺตา นิพฺพานํ **ปรมตฺถสจฺจํ** วุตฺตํฯ ตสฺส ปน ตํสมฺปาปกสฺส จ มคฺคสฺส ปชานนา ปฏิเวโธ อวิวาทการณนฺติ ทุวยมฺปิ "เอกญฺหิ สจฺจํ น ทุติยมตฺถิ, ยสฺมิํ ปชา โน วิวเท ปชาน"นฺติ (สุ. นิ. ๘๙๐; มหานิ. ๑๑๙) มิสฺสา คาถาย สจฺจนฺติ วุตฺตํฯ

เนตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ อาคเจฺฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตีติ เอเตน ชาติอาทีนํ ทุกฺขอริยสจฺจภาเว อวิปรีตตํ ทเสฺสติ, **อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ อาคเจฺฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี**ติ อิมินา ทุกฺขอริยสจฺจภาวสฺส ชาติอาทีสุ นิยตตํฯ สเจปิ กถญฺจิ โกจิ เอวํจิโตฺต อาคเจฺฉยฺย, ปญฺญาปเน ปน สหธเมฺมน ปญฺญาปเน อตฺตโน วาทสฺส จ ปญฺญาปเน สมโตฺถ นตฺถีติ ทเสฺสตุํ **"อหเมตํ...เป.... ปญฺญาเปสฺสามีติ อาคเจฺฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี"**ติ วุตฺตํฯ ชาติอาทีนํ อนญฺญถตา อญฺญสฺส จ ตถาภูตสฺส อภาโวเยเวตฺถ ฐานาภาโวฯ สเจปิ โกจิ อาคเจฺฉยฺย, อาคจฺฉตุ, ฐานํ ปน นตฺถีติ อยเมตฺถ สุตฺตโตฺถฯ เอส นโย ทุติยสุเตฺตปิฯ ตตฺถ ปน สมฺปตฺตตาปจฺจกฺขตา จ **ปฐมตา,** ตํนิมิตฺตตา **ทุติยตา,** ตทุปสมตา **ตติยตา,** ตํสมฺปาปกตา **จตุตฺถตา**ติ ทฏฺฐพฺพาฯ

นิพฺพุติกาเมน ปริชานนาทีหิ อญฺญํ กิญฺจิ กิจฺจํ กาตพฺพํ นตฺถิ, ธมฺมญาณกิจฺจํ วา อิโต อญฺญํ นตฺถิ, ปริเญฺญยฺยาทีนิ จ เอตปฺปรมาเนวาติ **จตฺตาเรว วุตฺตานิ**ฯ ตณฺหาย อาทีนวทสฺสาวีนํ วเสน "ตณฺหาวตฺถุอาทีนํ เอตํปรมตายา"ติ วุตฺตํฯ ตถา อาลเย ปญฺจกามคุณสงฺขาเต, สกลวตฺถุกามสงฺขาเต, ภวตฺตยสงฺขาเต วา ทุเกฺข โทสทสฺสาวีนํ วเสน "อาลยาทีนํ เอตํปรมตายา"ติ วุตฺตํฯ

สเหตุเกน ทุเกฺขนาติ เอเตน ทุกฺขสฺส อโพฺพจฺฉินฺนตาทสฺสเนน อติสํเวควตฺถุตํ ทเสฺสติฯ

น ปฏิเวธญาณํ วิย สกิเทว พุชฺฌติ, อถ โข อนุ อนุ พุชฺฌนโต **อนุโพโธ,** อนุสฺสวาการปริวิตกฺกทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติอนุคโต วา โพโธ **อนุโพโธ**ฯ น หิ โส ปจฺจกฺขโต พุชฺฌติ, อนุสฺสวาทิวเสน ปน กเปฺปตฺวา คณฺหาตีติฯ **กิจฺจโต**ติ ปริชานนาทิโตฯ ตํกิจฺจกรเณเนว หิ ตานิ ตสฺส ปากฏานิฯ วิวฏฺฏานุปสฺสนาย หิ สงฺขาเรหิ ปติลียมานมานสสฺส อุปฺปชฺชมานํ มคฺค

ญาณํ วิสงฺขารํ ทุกฺขนิสฺสรณํ อารมฺมณํ กตฺวา ทุกฺขํ ปริจฺฉินฺทติ, ทุกฺขคตญฺจ ตณฺหํ ปชหติ, นิโรธญฺจ ผุสติ อาทิโจฺจ วิย ปภาย, สมฺมาสงฺกปฺปาทีหิ สห อุปฺปนฺนํ ตํ มคฺคํ ภาเวติ, น จ สงฺขาเร อมุญฺจิตฺวา ปวตฺตมาเนน ญาเณน เอตํ สพฺพํ สกฺกา กาตุํ นิมิตฺตปวเตฺตหิ อวุฏฺฐิตตฺตา, ตสฺมา เอตานิ กิจฺจานิ กโรนฺตํ ตํ ญาณํ ทุกฺขาทีนิ วิภาเวติ ตตฺถ สโมฺมหนิวตฺตเนนาติ **''จตฺตาริปิ สจฺจานิ ปสฺสตี''**ติ วุตฺตํฯ

ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตีติ กาลนฺตรทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เจ? น, ''โย นุ โข, อาวุโส, ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) เอกทสฺสิโน อญฺญตฺตยทสฺสิตาวิจารณาย ตสฺสา สาธนตฺถํ ควํปติเตฺถเรน อิมสฺส สุตฺตสฺส อาหริตตฺตา ปเจฺจกญฺจ สเจฺจสุ ทิสฺสมาเนสุ อญฺญตฺตยทสฺสนสฺส โยชิตตฺตาฯ อญฺญถา อนุปุพฺพาภิสมเย ปุริมทิฏฺฐสฺส ปจฺฉา อทสฺสนโต สมุทยาทิทสฺสิโน ทุกฺขาทิทสฺสนตา น โยเชตพฺพา สิยาติฯ สุทฺธสงฺขารปุญฺชมตฺตทสฺสนโต **สกฺกายทิฏฺฐิ**ปริยุฏฺฐานํ นิวาเรติฯ ''โลกสมุทยํ โข, กจฺจาน, ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก นตฺถิตา, สา น โหตี''ติ วจนโต สมุทยทสฺสนํ เหตุผลปฺปพนฺธาวิเจฺฉททสฺสนวเสน **อุเจฺฉททิฏฺฐิ**ปริยุฏฺฐานํ นิวเตฺตติฯ ''โลกนิโรธํ โข… เป…. ปสฺสโต ยา โลเก อตฺถิตา, สา น โหตี''ติ (สํ. นิ. ๒.๑๕) วจนโต นิโรธทสฺสนํ เหตุนิโรธา ผลนิโรธทสฺสนวเสน **สสฺสตทิฏฺฐิ**ปริยุฏฺฐานํ นิวาเรติฯ อตฺตการสฺส ปจฺจกฺขทสฺสนโต มคฺคทสฺสเนน ''นตฺถิ อตฺตกาเร, นตฺถิ ปรกาเร, นตฺถิ ปุริสกาเร''ติอาทิกํ (ที. นิ. ๑.๑๖๘) **อกิริยทิฏฺฐิ**ปริยุฏฺฐานํ ปชหติฯ ''นตฺถิ เหตุ, นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สํกิเลสาย, อเหตู อปฺปจฺจยา สตฺตา สํกิลิสฺสนฺติฯ นตฺถิ เหตุ…เป…. วิสุทฺธิยา, อเหตู อปฺปจฺจยา สตฺตา วิสุชฺฌนฺตี''ติอาทิกา อเหตุกทิฏฺฐิ จ อิธ อกิริยทิฏฺฐิคฺคหเณน คหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ สาปิ หิ วิสุทฺธิมคฺคทสฺสเนน ปหียตีติฯ

ทุกฺขญาณํ สมุทยผลสฺส ทุกฺขสฺส อธุวาทิภาวํ ปสฺสตีติ **ผเล วิปฺปฏิปตฺตึ** นิวเตฺตติฯ ''อิสฺสโร โลกํ ปวเตฺตติ นิวเตฺตติ จา''ติ **อิสฺสรการณิโน** วทนฺติ, ปธานโต อาวิ ภวติ, ตเตฺถว จ ปติลียตีติ **ปธานการณิโน**ฯ ''กาลวเสเนว ปวตฺตติ นิวตฺตติ จา''ติ **กาลวาทิโน**ฯ ''สภาเวเนว สโมฺภติ วิโภติ จา''ติ **สภาววาทิโนฯ อาทิ**-สเทฺทน อณูหิ โลโก ปวตฺตติ, สพฺพํ ปุเพฺพกตเหตูติ เอวมาทิ อการณปริคฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ รามุทกาฬาราทีนํ วิย **อรูปโลเก,** นิคณฺฐาทีนํ วิย **โลกถุปิกาย อปวโคฺค** โมโกฺขติ คหณํ ฯ **อาทิ**-สเทฺทน ปธานสฺส อปฺปวตฺติ, คุณวิยุตฺตสฺส อตฺตโน สกตฺตนิ อวฏฺฐานํ, พฺรหฺมุนา สโลกตา, ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทาติ เอวมาทิคฺคหณญฺจ ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ **คุณวิยุตฺตสฺสา**ติ พุทฺธิสุขทุกฺขอิจฺฉาโทสปยตฺตธมฺมาธมฺมสงฺขาเรหิ นวหิ อตฺตคุเณหิ วิปฺปยุตฺตสฺสาติ กณาทภกฺขวาโทฯ อินฺทฺริยตปฺปนปุตฺตมุขทสฺสนาทีหิ วินา อปวโคฺค นตฺถีติ คเหตฺวา ตถาปวตฺตนํ **กามสุขลฺลิกานุโยโค**ฯ

อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ ทฺวาทสสุ อายตเนสุ กามภววิภวตณฺหาวเสน ทฺวาทส ติกา **ฉตฺตึสตณฺหาวิจริตานิ**ฯ **ขุทฺทกวตฺถุวิภเงฺค** วา อาคตนเยน กาลวิภาคํ อนามสิตฺวา วุตฺตานิฯ วีมํสิทฺธิปาทาทโย โพธิปกฺขิยา กิจฺจนานเตฺตน วุตฺตา, อตฺถโต เอกตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิมุเขน ตตฺถ อโนฺตคธาฯ **ตโย เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโย**ติ โลกิยกฺขเณ อโลภเมตฺตากรุณาสมฺปโยควเสน ภินฺนา มคฺคกฺขเณ โลภพฺยาปาทวิหึสาสมุเจฺฉทวเสน ตโยติ เอโกปิ วุโตฺตฯ เอส นโย สมฺมาวาจาทีสุฯ อปฺปิจฺฉตาสนฺตุฏฺฐิตานํ ปน ภาเว สมฺมาอาชีวสมฺภวโต เตน เตสํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ ภวนฺตเรปิ ชีวิตเหตุปิ อริเยหิ อวีติกฺกมนียตฺตา อริยกนฺตานํ สมฺมาวาจาทิสีลานํ คหเณน เยน สทฺธาหเตฺถน ตานิ ปริคฺคเหตพฺพานิ, โส สทฺธาหโตฺถ คหิโตเยว โหตีติ ตโต อนญฺญานิ สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลานิ ตตฺถ อโนฺตคธานิ โหนฺติฯ **เตสํ อตฺถิตายา**ติ สทฺธินฺทฺ

ริยสทฺธาพลฉนฺทิทฺธิปาทานํ อตฺถิตาย สีลสฺส อตฺถิภาวโต ติวิเธนปิ สีเลน เต ตโยปิ คหิตาติ ตตฺถ อโนฺตคธาฯ **จิตฺตสมาธี**ติ จิตฺติทฺธิปาทํ วทติฯ ‘‘จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวย’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๒๓, ๑๙๒) หิ จิตฺตมุเขน สมาธิ วุโตฺตติ สมาธิมุเขน จิตฺตมฺปิ วตฺตพฺพตํ อรหติฯ จิตฺติทฺธิปาทภาวนาย ปน สมาธิปิ อธิมโตฺต โหตีติ วีมํสิทฺธิปาทาทิวจนํ วิย จิตฺติทฺธิปาทวจนํ อวตฺวา อิธ **‘‘จิตฺตสมาธี’’**ติ วุตฺตํฯ ‘‘ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๕๙; สํ. นิ. ๕.๓๗๖; อ. นิ. ๓.๙๖; ๑๑.๑๒) วจนโต สมาธิอุปการา ปีติปสฺสทฺธิโย, ตสฺมา สมาธิคฺคหเณน คหิตา, อุเปกฺขา ปน สมาธิอุปการกโต ตํสทิสกิจฺจโต จ, ตสฺมา สมฺมาสมาธิวเสน เอเตสํ อโนฺตคธตา ทฎฺฐพฺพาฯ

ภาโร วิย วิฆาตกตฺตาฯ **ทุพฺภิกฺขมิว** พาธกตฺตาฯ ‘‘นิพฺพานปรมํ สุข’’นฺติ (ม. นิ. ๒.๒๑๕, ๒๑๗; ธ. ป. ๒๐๓, ๒๐๔) สุขภาวโต **สุภิกฺขมิว**ฯ อนิฎฺฐภาวโต สาสงฺกสปฺปฎิภยโต จ ทุกฺขํ **เวรีวิสรุกฺขภยโอริมตีรูปมํ**ฯ

ตถเตฺถนาติ ตถสภาเวน, ปริเญฺญยฺยภาเวนาติ อโตฺถฯ เอเตน อริยสจฺจทฺวยํ สิยา ทุกฺขํ, น อริยสจฺจํ, สิยา อริยสจฺจํ, น ทุกฺขนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติฯ อริยสจฺจ-สทฺทปรา หิ ทุกฺขาทิสทฺทา ปริเญฺญยฺยาทิภาวํ วทนฺติฯ เตเนว อริยสจฺจ-สทฺทานเปกฺขํ ทุกฺข-สทฺทํ สนฺธาย มคฺคสมฺปยุตฺตสามญฺญผลธมฺมานํ อาทิปทสงฺคโห วุโตฺต, ตทเปกฺขํ สนฺธาย จตุตฺถปทสงฺคโหฯ สมุทยาทีสุ อวเสสกิเลสาทโย สมุทโย, น อริยสจฺจํ, สงฺขารนิโรโธ นิโรธสมาปตฺติ จ นิโรโธ, น อริยสจฺจํ, อริยมคฺคโต อญฺญานิ มคฺคงฺคานิ มโคฺค, น อริยสจฺจนฺติ อิมินา นเยน โยชนา กาตพฺพาฯ ทุกฺขํ เวทนียมฺปิ สนฺตํ เวทกรหิตํ, เกวลํ ปน ตสฺมิํ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ปวตฺตมาเน ทุกฺขํ เวเทตีติ โวหารมตฺตํ โหติฯ เอวํ อิตเรสุปิฯ

กิริยาว วิชฺชตีติ สมุทยเมว วทติ, ตสฺส วา ทุกฺขปจฺจยภาวํฯ มโคฺค อตฺถีติ วตฺตเพฺพ **‘‘มคฺคมตฺถี’’**ติ โอการสฺส อภาโว กโตติ ทฎฺฐโพฺพฯ **คมโก**ติ คนฺตาฯ สาสวตา อสุภตาติ กตฺวา นิโรธมคฺคา **สุภา เอว**ฯ ทุกฺขาทีนํ ปริยาเยน สมุทยาทิภาโว จ อตฺถิ, น ปน นิโรธภาโว, นิโรธสฺส วา ทุกฺขาทิภาโวติ น อญฺญมญฺญสมงฺคิตาติ อาห **‘‘นิโรธสุญฺญานิ วา’’**ติ อาทิฯ **สมุทเย ทุกฺขสฺสาภาวโต**ติ โปโนพฺภวิกาย ตณฺหาย ปุนพฺภวสฺส อภาวโตฯ ยถา วา ปกติวาทีนํ วิการาวิภาวโต ปุเพฺพ ปฎิปฺปลีนา จ ปกติภาเวเนว ติฎฺฐนฺติ, น เอวํ สมุทยสมฺปยุตฺตมฺปิ ทุกฺขํ สมุทยภาเวน ติฎฺฐตีติ อาห **‘‘สมุทเย ทุกฺขสฺสาภาวโต’’**ติฯ ยถา อวิภเตฺตหิ วิกาเรหิ มหนฺตา วิเสสินฺทฺริยภูตวิเสเสหิ ปกติภาเวเนว ฐิเตหิ ปกติ สคพฺภา ปกติวาทีนํ, เอวํ น ผเลน สคโพฺภ เหตูติ อโตฺถฯ **ทุกฺขสมุทยานํ นิโรธมคฺคานญฺจ อสมวายา**ติ เอตํ วิวรโนฺต อาห **‘‘น เหตุสมเวตํ เหตุผล’’**นฺติอาทิฯ ตตฺถ อิธ ตนฺตูสุ ปโฎ, กปาเลสุ ฆโฎ, พิรเณสุ กโฎ, ทฺวีสุ อณูสุ ทฺวิอณุกนฺติอาทินา อิธ พุทฺธิโวหารชนโก อวิสุํ สิทฺธานํ สมฺพโนฺธ สมวาโย, เตน สมวาเยน การเณสุ ทฺวีสุ อณูสุ ทฺวิอณุกํ ผลํ สมเวตํ เอกีภูตมิว สมฺพนฺธํ, ตีสุ อณูสุ ติอณุกนฺติ เอวํ มหาปถวิมหาอุทกมหาอคฺคิมหาวาตกฺขนฺธปริยนฺตํ ผลํ อตฺตโน การเณสุ สมเวตนฺติ สมวายวาทิโน วทนฺติฯ เอวํ ปน วทเนฺตหิ อปริมาเณสุ การเณสุ มหาปริมาณํ เอกํ ผลํ สมเวตํ อตฺตโน อโนฺตคเธหิ การเณหิ สคพฺภํ อสุญฺญนฺติ วุตฺตํ โหติ, เอวมิธ สมวายาภาวา ผเล เหตุ นตฺถีติ เหตุสุญฺญํ ผลนฺติ อโตฺถฯ

ปวตฺติภาวโตติ สํสารสฺส ปวตฺติภาวโตฯ **จตุอาหารเภทโต**ติ อิมินา จตฺตาโร อาหารเภเท เตหิ ภิเนฺน ตปฺปจฺจยธมฺมเภเท จ สงฺคณฺหาติฯ **รูปาภินนฺทนาทิเภโท** รูปาทิขนฺธวเสน, อารมฺมณวเสน วาฯ อุปาทาเนหิ อุปาทียตีติ อุปาทิ, อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํฯ นิพฺพาน

ญฺจ ตํนิสฺสรณภูตํ ตสฺส วูปสโม ตํสนฺตีติ กตฺวา ตสฺส ยาว ปจฺฉิมํ จิตฺตํ, ตาว เสสตํ, ตโต ปรญฺจ อนวเสสตํ อุปาทาย **"สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตู"**ติ ทฺวิธา โวหรียตีติฯ ''สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป **วิปสฺสนา,** อิตเร **สมโถ"**ติ วทนฺติฯ สีลมฺปิ หิ สมถสฺส อุปการกตฺตา สมถคฺคหเณน คยฺหตีติ เตสํ อธิปฺปาโยฯ อถ วา ยานทฺวยวเสน ลโทฺธ มโคฺค **สมโถ วิปสฺสนา**ติ อาคมนวเสน วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ **สปฺปเทสตฺตา**ติ สีลกฺขนฺธาทีนํ เอกเทสตฺตาติ อโตฺถฯ สีลกฺขนฺธาทโย หิ สพฺพโลกิยโลกุตฺตรสีลาทิสงฺคาหกา, อริยมโคฺค โลกุตฺตโรเยวาติ ตเทกเทโส โหติฯ

โอนตสหาโย วิย วายาโม ปคฺคหกิจฺจสามญฺญโตฯ **อํสกูฏํ ทตฺวา ฐิตสหาโย วิย สติ** อปิลาปนวเสน นิจฺจลภาวกรณสามญฺญโตฯ **สชาติโต**ติ สวิตกฺกสวิจาราทิเภเทสุ สมานาย สมาธิชาติยาติ อโตฺถฯ **กิริยโต**ติ สมาธิอนุรูปกิริยโตฯ ตโต เอว หิ ''จตฺตาโร สติปฏฺฐานา สมาธินิมิตฺตา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา สมาธิปริกฺขารา''ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒) สติวายามานํ สมาธิสฺส นิมิตฺตปริกฺขารภาโว วุโตฺตติฯ

อาโกเฏเนฺตน วิยาติ ''อนิจฺจํ อนิจฺจ''นฺติอาทินา ปญฺญาสหิเสน กิเจฺจน สมนฺตโต อาโกเฏเนฺตน วิย ''อนิจฺจํ ขยเฏฺฐน, ทุกฺขํ ภยเฏฺฐนา''ติอาทินา **ปริวตฺตเนฺตน วิย** จ อาทาย อูหิตฺวา ทินฺนเมว ปญฺญา ปฏิวิชฺฌติฯ ทฺวินฺนํ สมานกาลเตฺตปิ ปจฺจยภาเวน สงฺกปฺปสฺส ปุริมกาลสฺส วิย นิเทฺทโส กโตฯ **สชาติโต**ติ ''ทุเกฺข ญาณ''นฺติอาทีสุ สมานาย ปญฺญาชาติยาฯ **กิริยโต**ติ เอตฺถ ปญฺญาสทิสกิจฺจํ กิริยาติ วุตฺตํ, ปุเพฺพ ปน สมาธิอุปการกํ ตทนุรูปํ กิจฺจนฺติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ ''สพฺพํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย''นฺติ (สํ. นิ. ๔.๔๖) วจนโต จตฺตาริปิ อภิมุขํ ปจฺจกฺขโต ญาตพฺพานิ, อภิวิสิเฏฺฐน วา ญาเณน ญาตพฺพานีติ **อภิเญฺญยฺยานิ**ฯ

ทุรภิสมฺภวตรนฺติ อภิสมฺภวิตุํ สาเธตุํ อสกฺกุเณยฺยตรํ, สตฺติวิฆาเตน ทุรธิคมนฺติ อโตฺถฯ พาธกปภวสนฺตินิยฺยานลกฺขเณหิ ววตฺถานํ **สลกฺขณววตฺถานํ**ฯ **ทุรวคาหเตฺถน คมฺภีรตฺตา**ติ โอฬาริกา ทุกฺขสมุทยาฯ ติรจฺฉานคตานมฺปิ หิ ทุกฺขํ อาหาราทีสุ จ อภิลาโส ปากโฏ, ปีฬนาทิอายูหนาทิวเสน ปน ''อิทํ ทุกฺขํ, อิทมสฺส การณ''นฺติ ยาถาวโต โอคาหิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา **คมฺภีรา,** สณฺหสุขุมธมฺมตฺตา นิโรธมคฺคา สภาวโต เอว คมฺภีรตฺตา **ทุรวคาหา,** เตเนว อุปฺปเนฺน มเคฺค นตฺถิ นิโรธมคฺคานํ ยาถาวโต อนวคาโหติฯ นิพฺพานมฺปิ มเคฺคน อธิคนฺตพฺพตฺตา ตสฺส ผลนฺติ อปทิสฺสตีติ อาห **"ผลาปเทสโต"**ติฯ วุตฺตญฺหิ ''ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา''ติ (วิภ. ๗๑๙)ฯ มโคฺคปิ นิโรธสฺส สมฺปาปกภาวโต เหตูติ อปทิสฺสตีติ อาห **"เหตุอปเทสโต"**ติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ''ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา''ติ (วิภ. ๗๑๙)ฯ **อิติ วิชญฺญา**ติ **อิติ**-สเทฺทน วิชานนกฺกมํ ทเสฺสติฯ **เอวํปกาเรหีติ เอวํ**-สเทฺทน วิชานนการณภูเต นเยฯ

อุเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑. ทุกฺขสจฺจนิเทฺทโส

ชาตินิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๐. ตตฺถ ...เป.... อยํ มาติกาติ นิเทฺทสวารอาทิมฺหิ วุเตฺต ชาติอาทินิเทฺทเส เตสํ ชาติอาทีนํ นิเทฺทสวเสน ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส กถนตฺถาย, เตสุ วา ชาติอาทีสุ เตสญฺจ ทุกฺขเฏฺฐ เวทิตเพฺพ ชาติอาทีนํ นิเทฺทสวเสน ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส กถนตฺถาย ทุกฺขทุกฺขนฺติ

อาทิกา ทุกฺขมาติกา เวทิตพฺพาติ อโตฺถฯ อถ วา **ตตฺถาติ** ตสฺมึ นิเทฺทสวาเรฯ ‘‘ชาติปิ ทุกฺขา…เป…. สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา’’ติ อยํ ทุกฺขสฺส อริยสจฺจสฺส กถนตฺถาย มาติกาติ ยถาทสฺสิตสฺส ชาติอาทินิเทฺทสสฺส มาติกาภาวํ ทีเปติฯ ตํ ทีเปตฺวา ปุน ยสฺมึ ปททฺวเย ฐตฺวา ทุกฺขํ อริยสจฺจํ กเถตพฺพํ, ตสฺส นิทฺธารณตฺถํ สพฺพํ ทุกฺขํ สงฺกเฑฺฒโนฺต อาห **‘‘อิทญฺหิ ทุกฺขํ นามา’’**ติอาทิฯ

สภาวโตติ ทุกฺขเวทยิตสภาวโตฯ **นามโต**ติ เตเนว สภาเวน ลทฺธนามโตฯ เตน น อเญฺญน ปริยาเยน อิทํ ทุกฺขํ นาม, อถ โข ทุกฺขตฺตาเยวาติ สภาเวน นามํ วิเสเสติฯ อถ วา **นามโต**ติ อุทยพฺพยวนฺตตาย ลทฺธนามโตฯ ยถา อเญฺญ อุทยพฺพยวโนฺต ธมฺมา น สภาวโต ทุกฺขา, น เอวํ อิทํ, อถ โข สภาวโต ทุกฺขา, ภูตเมเวทํ ทุกฺขนฺติ ปุริเมน ทุกฺข-สเทฺทน ปจฺฉิมํ วิเสเสติฯ วิปริณามวนฺตตาย สุขํ อนิฎฺฐเมว โหตีติ ทุกฺขํ นาม ชาตํฯ เตเนวาห **‘‘ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโต’’**ติฯ กณฺณสูลาทีหิ อภิภูตสฺส นิตฺถุนนาทีหิ ทุกฺขาภิภูตตาย วิญฺญายมานายปิ กึ ตว รุชฺชตีติ ปุจฺฉิตฺวาว กณฺณสูลาทิทุกฺขํ ชานิตพฺพํ โหตีติ **ปฎิจฺฉนฺนทุกฺขตา** ตสฺส วุตฺตาฯ **อุปกฺกมสฺส จ ปากฎภาวโต**ติ การณาวเสน ทุกฺขวิเสสสฺส ปากฎภาวํ ทเสฺสติฯ

สภาวํ มุญฺจิตฺวา ปการนฺตเรน ทุกฺขนฺติ วุจฺจมานํ **ปริยายทุกฺขํ**ฯ กเถตพฺพตฺตา ปฎิญฺญาตํ ยถา กเถตพฺพํ, ตํปการทสฺสนตฺถํ **‘‘อริยสจฺจญฺจ นาเมต’’**นฺติอาทิมาหฯ **สเงฺขโป** สามญฺญํ, สามญฺญญฺจ วิเสเส อโนฺตกริตฺวา ปวตฺตตีติ ตตฺถ อุภยถาปิ กเถตุํ วฎฺฎติฯ **วิตฺถาโร ปน** วิเสโส ชาติอาทิโก, วิเสโส จ วิเสสนฺตรนิวตฺตโกติ ชาติอาทีสุ ชราทีนํ สงฺขิปนํ น สกฺกา กาตุนฺติ ตตฺถ วิตฺถาเรเนว กเถตพฺพํฯ

๑๙๑. ‘‘อปรสฺส อปรสฺสา’’ติ ทีปนํ **อปรตฺถทีปนํ**ฯ สามิอเตฺถปิ หิ อปรตฺถ-สโทฺท สิชฺฌตีติฯ **เตสํ เตส**นฺติ วา สามิวเสน วุตฺตํ อตฺถํ ภุมฺมวเสน วตฺตุกามตาย อาห **‘‘อปรตฺถทีปน’’**นฺติ, อปรสฺมึ อปรสฺมึ ทีปนนฺติ อโตฺถฯ อปรสฺส อปรสฺส วา ชาติสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส ทีปนํ **อปรตฺถทีปนํ**ฯ ปญฺจคติวเสน เอเกกายปิ คติยา ขตฺติยาทิภุมฺมเทวาทิหตฺถิอาทิชาติวเสน จาติ **คติชาติวเสน**ฯ

ติณาทิกาโร **ติณชาติ,** โส จ อุปาทาปญฺญตฺตีติ **‘‘ปญฺญตฺติย’’**นฺติ อาหฯ **ตทุปาทายา**ติ ตํ ปฐมํ วิญฺญาณํ อุปาทาย อยํ ชาติ, นาสฺส กุโตจิ นิคฺคมนํ อุปาทายฯ ยสฺมา จ เอวํ, ตสฺมา **สาวสฺส ชาติ** ปฐมวิญฺญาณสงฺขาตาติ อโตฺถฯ อถ วา ตทุปาทาย สชาโตติ วุจฺจตีติ **สาวสฺส ชาติ** ปฐมวิญฺญาณสงฺขาตาติ อโตฺถฯ วิญฺญาณมุเขน จ ปญฺจปิ ขนฺธา วุตฺตา โหนฺตีติ **‘‘ปฎิสนฺธิย’’**นฺติ อาหฯ อริยภาวกรณตฺตา **อริยสีล**นฺติ ปาติโมกฺขสํวโร วุจฺจติฯ ชาติอาทีนิปิ ลกฺขณานิ ธมฺมานํ อาการวิการาติ กตฺวา สหุปฺปาทกา สหวิการกาติ วุตฺตาฯ **ชายนเฎฺฐนา**ติอาทิ อายตนวเสน โยนิวเสน จ ทฺวีหิ ทฺวีหิ ปเทหิ สพฺพสเตฺต ปริยาทิยิตฺวา ชาตึ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ปุริมนเย ปน เอเกเกเนว ปเทน สพฺพสเตฺต ปริยาทิยิตฺวา ชาติ ทสฺสิตาติ อยํ วิเสโสฯ เกจิ ปน ‘‘ปุริมนเย กตฺตุนิเทฺทโส, ปจฺฉิมนเย ภาวนิเทฺทโส กโต’’ติ วทนฺติ, ‘‘เตสํ เตสํ สตฺตานํ ชาตี’’ติ ปน กตฺตริ สามินิเทฺทสสฺส กตตฺตา อุภยตฺถาปิ ภาวนิเทฺทโสว ยุโตฺตฯ สมฺปุณฺณา ชาติ **สญฺชาติ**ฯ ปากฎา นิพฺพตฺติ **อภินิพฺพตฺติ**ฯ ‘‘เตสํ เตสํ สตฺตานํ…เป…. อภินิพฺพตฺตี’’ติ สตฺตวเสน ปวตฺตตฺตา **สมฺมุติกถา**ฯ

ตตฺร ตตฺราติ เอกจตุโวการภเวสุ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ, เสเส รูปธาตุยํ ปฎิสนฺธิกฺขเณ อุปฺปชฺชมานานํ ปญฺจนฺนํ, กามธาตุยํ วิกลาวิกลินฺทฺริยานํ วเสน สตฺตนฺนํ นวนฺนํ ทสนฺนํ ปุน ทสนฺนํ เอกาทสนฺนญฺจ อายตนานํ วเสน สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ เอกภวปริยาปนฺนสฺส ขนฺธสนฺตานสฺส

ปฐมาภินิพฺพตฺติภูตา ปฏิสนฺธิกฺขนฺธาติ อาห **“ปฐมาภินิพฺพตฺติลกฺขณา”**ติฯ ตเมว สนฺตานํ นิยฺยาเตนฺตํ วิย ‘‘หนฺท คณฺหถา’’ติ ปฏิจฺฉาเปนฺตํ วิย ปวตฺตตีติ **นิยฺยาตนรสา**ฯ สนฺตติยา เอว อุมฺมุชฺชนํ หุตฺวา คยฺหตีติ **อุมฺมุชฺชนปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ ทุกฺขราสิสฺส วิจิตฺตตา ทุกฺขวิจิตฺตตา, ทุกฺขวิเสสา วา ตทวยวา, ตํ ปจฺจุปฏฺฐาเปติ ผลตีติ **ทุกฺขวิจิตฺตตาปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

ปริยายนิปฺปริยายทุเกฺขสุ ยํ ทุกฺขํ ชาติ โหติ, ตํ ทุกฺขภาโวเยว ตสฺสา ทุกฺขโฏฺฐฯ ยทิ อกฺขาเนน ปาปุณิตพฺพํ สิยา, ภควา อาจิเกฺขยฺยฯ ภควตาปิ –

> ‘‘ตํ กิํ มญฺญถ, ภิกฺขเว, กตโม นุ โข มหนฺตตโร? โย จายํ มยา ปริโตฺต ปาณิมโตฺต ปาสาโณ คหิโต, โย จ หิมวา ปพฺพตราชาติฯ อปฺปม…เป.… คหิโต, หิมวนฺตํ ปพฺพตราชานํ อุปนิธาย สงฺขมฺปิ น อุเปติ, กลภาคมฺปิ น อุเปติ, อุปนิธมฺปิ น อุเปติฯ เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ยํ โส ปุริโส ตีหิ สตฺติสเตหิ หญฺญมาโน ตโตนิทานํ ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ, ตํ เนรยิกสฺส ทุกฺขสฺส อุปนิธาย สงฺขมฺปิ…เป.… อุปนิธมฺปิ น อุเปตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๕๐) –

อุปมาวเสน ปกาสิตํ **อาปายิกทุกฺขํ**ฯ สุขุปฺปตฺติการณานิ สุจีนิ อุปฺปลาทีนีติ กตฺวา ตตฺถ นิพฺพตฺตินิวารเณน ชาติยา ทุกฺขวตฺถุภาวํ ทเสฺสติ **“อถ โข”**ติอาทินาฯ ทุกฺขุปฺปตฺติการเณ นิพฺพตฺตเนน คพฺภปริหรณูปกฺกเมน วินา มาตุกุจฺฉิสมฺภวเมว **ทุกฺขํ คโพฺภกฺกนฺติมูลกํ** อญฺญานเปกฺขตฺตา, อุปกฺกมนิพฺพตฺตํ ปน **ปริหรณมูลกํ** โอกฺกนฺติมตฺตานเปกฺขตฺตาฯ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

อตฺตโน อภิมุขํ กฑฺฒนํ **อากฑฺฒนํ,** ปริโต สพฺพโตภาเคน กฑฺฒนํ **ปริกฑฺฒนํ**ฯ อโธธุนนํ **โอธุนนํ,** ติริยํ, สพฺพโต วา ธุนนํ **นิธุนนํ**ฯ ตเจฺฉตฺวา ขารปกฺขิปนํ **ขาราปฏิจฺฉกํ**ฯ

สกลสรีรนฺหาปนํ **นฺหาปนํ,** เอกเทสโธวนํ **โธวนํ,** สูริยาภิมุขปวตฺตเนน **อาตาปนํ,** ปญฺจคฺคิตาเปน **ปริตาปนํ** ทฎฺฐพฺพํฯ สโพฺพเยว วา ตาโป ทฺวิธาปิ วุโตฺตฯ

กุหิํ นุ ปติฎฺฐํ ลเภถ, ชาติยา วินา น ตสฺส ทุกฺขสฺส ปติฎฺฐานํ อตฺถีติ อโตฺถ, ชาติยา วา วินา โส สโตฺต กุหิํ นุ ปติฎฺฐํ, กตฺถ นุ ปติฎฺฐโนฺต ตํ ทุกฺขํ ลเภถาติ อโตฺถฯ ตตฺถ ติรจฺฉาเนสุ กถํ ทุกฺขํ ภเวยฺย ตหิํ ติรจฺฉาเนสุ ชาติํ วินาฯ **น จสฺสา**ติ น เจ อสฺสฯ นนุ เนวตฺถีติ สมฺพโนฺธ กาตโพฺพ, นนุ อาหาติ วาฯ **ยทโต**ติ ยสฺมา เนวตฺถิ, ตสฺมา อาหาติ อโตฺถฯ

ชรานิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๒. ชีรณเมว **ชีรณตา,** ชีรณสฺส วา อากาโร **ตา**-สเทฺทน วุโตฺตฯ

ยถาปุเร อสลฺลเกฺขนฺตติ คารวกรณอุปฏฺฐานาทีนิ อสลฺลเกฺขนฺต ตํนิมิตฺตํ โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ

สตาทีนนฺติ สติสุตวีริยปญฺญาทีนํ วิปฺปวาสนิมิตฺตํ อตฺตนา อปสาเทตเพฺพหิปิ อตฺตโน ปุตฺตทาเรหิ อปสาทนียโตฯ อวสวตฺตงฺคปจฺจงฺคตาย สุจิอสุจิอาทิวิจารณวิรเหน จ พาลกุมารกกาโล วิย ชิณฺณกาโล โหตีติ อาห **“ภิโยฺย พาลตฺตปฺปตฺติยา”**ติฯ

มรณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๓. ‘‘กาลสฺส อนฺตกสฺส กิริยา’’ติ ยา โลเก วุจฺจติ, สา จุติ, มรณนฺติ อโตฺถฯ จวนกาโลเยว วา อนติกฺกมนียตฺตา วิเสเสน กาโลติ วุโตฺต, ตสฺส กิริยา จุติกฺขนฺธานํ เภทปฺปตฺติเยวฯ **มจฺจุ มรณ**นฺติ เอตฺถาปิ สมาสํ อกตฺวา โย มจฺจุ วุจฺจติ เภโท, ยญฺจ มรณํ ปาณจาโค, อิทํ วุจฺจติ มรณนฺติ วิสุํ สมฺพโนฺธ น น ยุชฺชติฯ

ยสฺส ขนฺธเภทสฺส ปวตฺตตฺตา ‘‘ติโสฺส มโต, ผุโสฺส มโต’’ติ โวหาโร โหติ, โส ขนฺธปฺปพนฺธสฺส อนุปจฺฉินฺนตาย **‘‘สมฺมุติมรณ’’**นฺติ วุโตฺต, ปพนฺธสมุเจฺฉโท จ **‘‘สมุเจฺฉทมรณ’’**นฺติฯ มรณมฺปิ ทุกฺขนฺติ อิมสฺมิํ ปนเตฺถ ทุกฺขสจฺจกถา วฎฺฎกถาติ กตฺวา **‘‘สมฺมุติมรณํ อธิเปฺปต’’**นฺติ อาหฯ **ตเสฺสว นาม**นฺติ ตพฺภาวโต ตเทกเทสภาวโต จ มรณ-สทฺทพหุเตฺต อสโมฺมหตฺถํ วุตฺตํฯ **จุติลกฺขณ**นฺติ ‘‘จวนตา’’ติ นิทสฺสิตจวนลกฺขณเมว วทติฯ สมฺปตฺติภวขเนฺธหิ วิโยเชตีติ **วิโยครสํ,** วิโยคกิริยาภูตตาย วา **‘‘วิโยครส’’**นฺติ วุตฺตํฯ สตฺตสฺส ปุริมภวโต วิปฺปวาโส หุตฺวา อุปฎฺฐาตีติ **วิปฺปวาสปจฺจุปฎฺฐานํ**ฯ

มรณนฺติกาติ มรณสฺส อาสนฺนาฯ ยทิ มรณํ น ภวิสฺสติ, ยถาวุตฺตํ กายิกํ เจตสิกญฺจ ทุกฺขํ น ภวิสฺสตีติ อาห **‘‘ทฺวินฺนมฺปิ ทุกฺขานํ วตฺถุภาเวนา’’**ติฯ

ปาปกมฺมาทินิมิตฺตนฺติ ปาปกมฺมนิมิตฺตํ ปาปคตินิมิตฺตญฺจาติ อโตฺถ, กมฺมมฺปิ วา เอตฺถ ‘‘นิมิตฺต’’นฺติ วุตฺตํ อุปปตฺตินิมิตฺตภาเวน อุปฎฺฐานโตฯ ตทุปฎฺฐาเนปิ หิ ‘‘อกตํ วต เม กลฺยาณ’’นฺติอาทินา อนปฺปกํ โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชตีติฯ **ภทฺทสฺสา**ติ กลฺยาณกมฺมสฺสาติ อโตฺถฯ **อวิเสสโต**ติ ‘‘สเพฺพส’’นฺติ เอเตน โยเชตพฺพํฯ **สเพฺพส**นฺติ จ เยสํ กายิกํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, เตเยว สเพฺพ คหิตา **‘‘วิตุชฺชมานมมฺมาน’’**นฺติ วิเสสิตตฺตาฯ สนฺธีนํ พนฺธนานิ สนฺธิพนฺธนานิ , เตสํ เฉทเนน นิพฺพตฺตํ ทุกฺขํ **‘‘สนฺธิพนฺธนเจฺฉทน’’**นฺติ วุตฺตํฯ **อาทิ**-สโทฺท วา การณโตฺถ, สนฺธิพนฺธนเจฺฉทนมูลกนฺติ อโตฺถฯ

อนยพฺยสนาปาทนํ วิยาติ อนยพฺยสนาปตฺติ วิยาติ อโตฺถฯ วาฬาทีหิ กเต หิ อนยพฺยสนาปาทเน อโนฺตคธา อนยพฺยสนาปตฺติ เอตฺถ นิทสฺสนนฺติฯ

โสกนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๔. สุขการณํ **หิตํ,** ตสฺส ผลํ **สุขํฯ ญาติกฺขโย**ติ โภคาทีหิ ญาตีนํ ปริหานิ มรณญฺจฯ **อยํ ปน วิเสโส**ติ โภคพฺยสนาทิปทตฺถวิเสสํ โรคพฺยสนาทีสุ สมาสวิเสสญฺจ สนฺธายาหฯ ญาติโภคา ปญฺญตฺติมตฺตา ตพฺพินาสาวาติ อิมินา อธิปฺปาเยน อปรินิปฺผนฺนตํ สนฺธาย **‘‘อนิปฺผนฺนานี’’**ติ อาหฯ อปรินิปฺผนฺนตํเยว หิ สนฺธาย **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๒.๔๔๗ อาทโย) จ ‘‘ทส รูปานิ อนิปฺผนฺนานี’’ติ วุตฺตํฯ **รูปกณฺฑวณฺณนายญฺหิ** (ธ. ส. อฎฺฐ. ๙๗๕ ปกิณฺณกกถา) นิ ‘‘อปรินิปฺผนฺนานี’’ติ วุตฺตานิฯ **ขนฺธวิภเงฺค** จ นิปฺผาเทตพฺพสฺส นิโรธสมาปตฺติอาทิกสฺส นิปฺผนฺนตา วุตฺตาติ อสภาวธมฺมสฺส จ นิปฺผนฺนตา, นิพฺพานเสฺสว อนิปฺผนฺนตาติฯ

ธมฺม-สโทฺท เหตุอโตฺถติ อาห **‘‘ทุกฺขสฺส อุปฺปตฺติเหตุนา’’**ติฯ **ฌาม**นฺติ ทฑฺฒํฯ ปุเพฺพ วุตฺตลกฺขณาทิกา โทมนสฺสเวทนา โสโกติ ตสฺส ปุน ลกฺขณาทโย น วตฺตพฺพา สิยุํ, ตถาปิ โทมนสฺสวิเสสตฺตา โสกสฺส จ วิสิฎฺฐา ลกฺขณาทโย วตฺตพฺพาติ **‘‘กิญฺจาปี’’**ติอาทิม

าหฯ วิสารรหิตํ อโนฺต เอว สงฺกุจิตํ จินฺตนํ, สุกฺขนํ วา **อโนฺตนิชฺฌานํฯ ปรินิชฺฌายนํ** ทหนํฯ ญาติพฺยสนาทิอนุรูปํ โสจนํ **อนุโสจนํ,** ตํ ตํ วา คุณํ โทสญฺจ อนุคนฺตฺวา โสจนํ ตปฺปนํ **อนุโสจนํ**ฯ

ชวนกฺขเณติ มโนทฺวารชวนกฺขเณฯ ตถา หิ ตํ ทเสฺสโนฺต **“เอตฺตกา เม”**ติอาทิมาหฯ กายวิญฺญาณาทิวีถิยมฺปิ ปน ชวนกฺขเณ โทมนสฺสสฺส ปจฺจโย โหติ เอวฯ เตเนว **“ชวนกฺขเณ จา”**ติ อาหฯ อญฺญถา กายิกเจตสิกทุกฺขานํ กายวตฺถุกมโนทฺวารปฺปวตฺตานเมว ปจฺจโยติ คเณฺหยฺย ตตฺถ วิเสเสน กายิกเจตสิกสทฺทปฺปวตฺติโตฯ

ตุชฺชตีติ ‘‘ตุทตี’’ติ วตฺตเพฺพ พฺยตฺตยวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

ปริเทวนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๕. อาเทวนฺติ เอเตนาติ อาเทโวติ อาเทวน-สทฺทํ กตฺวา อสฺสุวิโมจนาทิวิการํ อาปชฺชนฺตานํ ตพฺพิการาปตฺติยา โส สโทฺท กรณภาเวน วุโตฺตติฯ วีหิปลาปาทโย วิย ตุจฺฉํ วจนํ **ปลาโป**ฯ คุณโทเส กิเตฺตติ โพเธตีติ **คุณโทสกิตฺตนรโส** ลาลปฺป-สโทฺทฯ อตฺถานเตฺถ หิริยิตพฺพชเน จ อวิจาเรตฺวา ปุคฺคลสฺส สมฺภมภาโว หุตฺวา ปริเทวน-สโทฺท อุปฺปฏฺฐาตีติ **“สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโน”**ติ วุโตฺต, โสกวตฺถุอวิฆาเตน วา สมฺภโม, น อุตฺตาสสมฺภโม, โส จ ปริเทวน-สเทฺทน ปากโฏ โหตีติ ปริเทโว **“สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโน”**ติ วุโตฺตฯ

โสกาภิภูโต ปริเทวนนิมิตฺตํ มุฏฺฐิโปถนาทีนิ กโรติ, ปริเทวนนิมิตฺตเมว จ ญาติอพฺภตฺถงฺคมนาทีนิ จิเนฺตตีติ ปริเทวสฺส ทุกฺขโทมนสฺสานํ **วตฺถุภาโว** วุโตฺตฯ

ภิโยฺยติ เยน วินา น โหติ, ตโต ปริเทวสมุฏฺฐาปกโทมนสฺสโต, ปุเพฺพ วุตฺตทุกฺขโต วา ภิโยฺย, กโณฺฐฏฺฐตาลุอาทิโสสชโตปิ วา ภิโยฺยติ อญฺญญฺจ กายิกํ เจตสิกํ ตํนิทานทุกฺขํ สงฺคณฺหาติฯ

ทุกฺขโทมนสฺสนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๖-๗. กายิกํ ทุกฺขํ กายิกสฺส ทุกฺขสฺส อุปนิสฺสยปจฺจโยติ **“ทุกฺขิตสฺส ทุกฺขํ อุปฺปชฺชตี”**ติ วุตฺตํฯ เอเตน ทุเกฺขน อภิภูตตฺตา นกฺขตฺตํ กีฬิตุํ น ลภามีติ พลวโทมนสฺสํ อุปฺปชฺชตีติ ทุกฺขสฺส โทมนสฺสวตฺถุตา โหติฯ

อตฺตโน ปวตฺติกฺขณํ สนฺธาย **“ปีเฬตี”**ติ วุตฺตํ กายิกทุกฺขํ, ตทุปนิสฺสยโต วาฯ

อาวฏฺฏนฺตีติ ปริวฏฺฏนฺติฯ **วิวฏฺฏนฺตี**ติ ปพฺภาเร ขิตฺตตฺตถโมฺภ วิย ลุฐนฺติฯ มูลจฺฉินฺนรุโกฺข วิย **ฉินฺนปปาตํ ปปตนฺติ,** ปริทยฺหมานจิตฺตา ปุริมโทมนสฺสุปนิสฺสยวเสน **จิเนฺตนฺติ,** วิคเต โทมนเสฺส ตถาจินฺตนํ นตฺถีติฯ

อุปายาสนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๘. สพฺพวิสยปฺปฏิปตฺตินิวารณวเสน สมนฺตโต สีทนํ **สํสีทนํ,** อุเฏฺฐตุมฺปิ อสกฺกุเณยฺยตากรณวเสน อติพลวํ, วิรูปํ วา สีทนํ **วิสีทนํ**ฯ อญฺญํ วิสยํ อคนฺตฺวา ญาติพฺยสนาทีสุ วิ

รูโป อาสโงฺค ตเตฺถว อวพนฺธตา **พฺยาสตฺติ**ฯ นิตฺถุนนกรณโต **นิตฺถุนนรโส**ฯ วิสีทนํ **วิสาโท**ฯ

สยํ น ทุโกฺข โทสตฺตา สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนธมฺมนฺตรตฺตา วาฯ เย ปน โทมนสฺสเมว อุปายาโสติ วเทยฺยุํ, เต ‘‘อุปายาโส ตีหิ ขเนฺธหิ เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา สมฺปยุโตฺต, เอเกน ขเนฺธน เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา เกหิจิ สมฺปยุโตฺต’’ติ (ธาตุ. ๒๔๙) อิมาย ปาฬิยา ปฏิกฺขิปิตพฺพาฯ วิสาทปฺปตฺติยา สุขทุกฺขการณํ อคณยิตฺวา ทุกฺขฏฺฐานาทีนิ กโรนฺตานํ อุปายาโส กายิกทุกฺขสฺส วตฺถุ โหติ, วิสาทนวเสเนว ญาติวินาสาทีนิ จิเนฺตนฺตานํ โทมนสฺสสฺสฯ อตฺตโน ปวตฺติกฺขเณเยว อุปายาโส โทมนสฺสสมฺปโยคโต จิตฺตํ ปริทหติ, อวิปฺผาริกตากรณวเสน กายํ วิสาเทติ, ตทุภยกรเณเนว ตโต ปรํ ตํนิมิตฺตํ กายิกํ เจตสิกญฺจ อธิมตฺตํ ทุกฺขํ ชนยตีติ ทุโกฺข วุโตฺตฯ

อปฺปิยสมฺปโยคนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๙. **น อปฺปิยนฺตี**ติ น คมิยนฺติ, น ปเวสียนฺตีติ อโตฺถฯ **อนตฺถ**นฺติ พฺยสนํ, ทุกฺขํ วาฯ **อหิต**นฺติ ตสฺส เหตุํฯ ทุติเย อตฺถวิกเปฺป อตฺถํ น กาเมนฺตีติ **อนตฺถกามา**ติอาทิ อสมตฺถสมาโสปิ โยชิโตฯ ‘‘อสูริยปสฺสานิ มุขานี’’ติอาทีสุ วิย หิ เยน สมาโส, น ตสฺสายํ ปฏิเสธโก **อ**-กาโรติฯ ยสฺมิํ กิสฺมิญฺจิ นิพฺภเย โยคเกฺขม-สโทฺท นิรุโฬฺห ทุกฺขโยคโต เขมตฺตาฯ

สงฺคติอาทีสุ สงฺขารวเสน ยํ ลพฺภติ, ตํ คเหตพฺพํฯ น หิ สงฺขารานํ ฐานนิสชฺชาทโย โภชนาทิกิเจฺจสุ วา สหกรณํ วิชฺชตีติ ปจฺฉิมทฺวยํ ตทตฺถวเสน ลพฺภตีติ น สกฺกา วตฺตุนฺติฯ **ยํ ลพฺภตี**ติ วา ยํ อตฺถชาตํ ลพฺภตีติ อโตฺถฯ เตน ยถา ลพฺภติ สงฺคติอาทีสุ อโตฺถ, ตถา โยเชตโพฺพฯ ปุคฺคลสฺส หิ สงฺคติ คนฺตฺวา สงฺขาเรหิ สํโยโค โหติ, อาคเตหิ จ เตหิ, ปุคฺคลสฺส จ อตฺตโน ฐานาทีสุ สงฺขาเรหิ สหภาโว โหติ, สพฺพกิริยาสุ จ มิสฺสีภาโวติฯ **อนตฺถภาโว** อุปทฺทวภาโวฯ

อนิฏฺฐานํ อาปาถคมนมตฺตํ ตํคหณมตฺตญฺจ **อปฺปิยสมฺปโยโค,** น ปน ปถวิผสฺสาทโย วิย อปฺปิยสมฺปโยโค นาม เอโก ธโมฺม อตฺถีติ อาห **‘‘โส อตฺถโต เอโก ธโมฺม นาม นตฺถี’’**ติฯ อนิฏฺฐานิ กณฺฏกาทีนิ อมิตฺตา จ อุสฺอาทีหิ วิชฺฌนาทิทุกฺขํ อุปฺปาเทนฺติฯ

อิธาติ อิมสฺมิํ โลเก ทุกฺขํ โหตีติ วา อิธ อิมสฺมิํ ทุกฺขสจฺจนิเทฺทเส ทุโกฺข วุโตฺตติ วา โยเชตพฺพํฯ

ปิยวิปฺปโยคนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๐. **มินนฺตี**ติ นาฬิยาทีสุ ธญฺญํ วิย อโนฺต ปกฺขิปนฺติ, น พหิ กโรนฺตีติ อโตฺถฯ **อมา**-สโทฺท สหภาวทีปโกฯ **ญายนฺติ วา** อชฺฌตฺติกาอิเจฺจวฯ ญาติพฺยสนาทิโก หุตฺวา อุปฏฺฐาตีติ **พฺยสนปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ โสกุปฺปาทเนเนว สรีรํ โสเสนฺติ, กิสํ กโรนฺติ, อกิสมฺปิ นิโรชตากรเณน มิลาเปนฺติ, ตโต จ กายิกํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชตีติ ตทุปฺปาทกตา วุตฺตาฯ

โสกสรสมฺปฺปิตาติ เอเตน เจตสิกทุกฺขํ ทเสฺสติ, **วิตุชฺชนฺตี**ติ เอเตน กายิกํ ทุกฺขํฯ

อิจฺฉานิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๑. ยสฺมึ กาเล ชาติยา น อาคนฺตพฺพํ, ตํ กาลํ คเหตฺวา อาห **“ปรินิพฺพุเตสุ จ วิชฺชมานํ ชาติยา อนาคมน”**นฺติฯ **ยมฺปี**ติ เยนปีติ อโตฺถ วุโตฺตฯ ยทาปิ ปน **ยํ**-สโทฺท ‘‘อิจฺฉ’’นฺติ เอตํ อเปกฺขติ, ตทาปิ อลาภวิสิฏฺฐา อิจฺฉา วุตฺตา โหติฯ ยทา ‘‘น ลภตี’’ติ เอตํ อเปกฺขติ, ตทา อิจฺฉาวิสิโฏฺฐ อลาโภ วุโตฺต โหติฯ โส ปนตฺถโต อโญฺญ ธโมฺม นตฺถิ, ตถาปิ อลพฺภเนยฺยอิจฺฉาว วุตฺตา โหติฯ อปาปุณิตเพฺพสุ ปวตฺตตฺตา เอว **“อปฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา”**ติ วุตฺตาฯ ยตฺถ หิ สา อิจฺฉา ปวตฺตา, ตํ วตฺถุํ อปาปุณนฺตี หุตฺวา คยฺหตีติฯ

ฉินฺนภินฺนคเณนาติ นิลฺลชฺเชน ธุตฺตคเณน, กปฺปฏิกคเณน วาฯ

วิฆาตมยนฺติ จิตฺตวิฆาตมยํ โทมนสฺสํ จิตฺตวิฆาตโต เอว อุปฺปนฺนํ อุพฺพนฺธนชราติสาราทิกายิกํ ทุกฺขญฺจฯ **อิจฺฉิตาลาภ**นฺติ อลพฺภเนยฺยอิจฺฉเมว วทติฯ

อุปาทานกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๒. วิตฺถิณฺณสฺส ทุกฺขสฺส เอตฺตกนฺติ ทสฺสนํ ทุกฺขสฺส สเงฺขโป, ตํ กาตุํ น สกฺกา วิตฺถารสฺส อนนฺตตฺตาฯ ทุกฺขวิตฺถารคตํ ปน เทสนาวิตฺถารํ ปหาย ยตฺถ สโพฺพ ทุกฺขวิตฺถาโร สโมธานํ คจฺฉติ, ตตฺถ เทสนาย ววตฺถานํ สเงฺขโป, ตํ กาตุํ สกฺกา ตาทิสสฺส วตฺถุโน สพฺภาวาฯ

เทสํ ชานโนฺต มคฺคกฺขายิกปุริโส **เทสโก**ฯ ภควาปิ **ทุกฺขสฺส เทสโก**ฯ **“ทุกฺขนฺตเทสเกนา”**ติ วา ปาโฐ, ทุกฺขนฺตกฺขายิโกติ อโตฺถฯ

ปาวกาทโย ยถา อินฺธนาทีนิ พาเธนฺติ, เอวํ **พาธยมานาฯ มารณนฺติกทุกฺขาภิฆาเตนา**ติ อิมินา อติปากเฏน ชาติชราทุกฺขวิฆาตชโสกาทโย ทเสฺสติฯ **ตโต**ติ ปริเทวโต อุทฺธํฯ กณฺฐ โสสาทิ สนฺธิ พนฺธเจฺฉทนาทิ ชนก ธาตุโกฺขภ สมาโยคโต **กายสฺส อาพาธนทุกฺขํ ทุกฺขํฯ เยสุ เกสุจี**ติ ติสฺสสฺส วา ผุสฺสสฺส วา อุปาทานกฺขเนฺธสุ สพฺพมฺปิ จกฺขุโรคาทิทุกฺขํ สพฺพสตฺตคตํ เอวํปการเมวาติ สงฺขิปิตฺวา ทเสฺสโนฺตติ อโตฺถฯ

ทุกฺขสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. สมุทยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๓. อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา **“ปุนพฺภวกรณํ ปุโนพฺภโว”**ติอาหฯ ‘‘มโนสมฺผโสฺส’’ติ เอตฺถ มโน วิย จ ปุริมปทสฺส โอการนฺตตา ทฏฺฐพฺพาฯ อถ วา สีลเฏฺฐน อิก-สเทฺทน คมิยตฺถตฺตา กิริยาวาจกสฺส สทฺทสฺส อทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ ยถา ‘‘อปูปภกฺขนสีโล อาปูปิโก’’ติฯ ‘‘ตทฺธิตา’’อิติ พหุวจนนิเทฺทสา วิจิตฺตตฺตา วา ตทฺธิตานํ อภิธานลกฺขณตฺตา วา ‘‘ปุนพฺภวํ เทตี’’ติอาทีสุ อเตฺถสุ โปโนพฺภวิกสทฺทสิทฺธิ ทฏฺฐพฺพาฯ ตตฺถ กมฺมสหชาตา ปุนพฺภวํ เทติ, กมฺมสหายภูตา ตทสหชาตา ปุนพฺภวาย สํวตฺตติ, ทุวิธาปิ ปุนปฺปุนํ ภเว นิพฺพเตฺตติฯ เตเนวาห **“ปุนพฺภวสฺส ทายิกาปี”**ติอาทิฯ **โปโนพฺภวิกาเยวาติ นามํ ลภตี**ติ ปุนพฺภวํ ทายิกาปิ อทายิกาปิ ปุนพฺภวํ เทติเจฺจว โปโนพฺภวิกาติ สมานวิปากาติ นามํ ลภติ สมานสภาวตฺตา ตทานุภาวตฺตา จฯ เอวํ อิตเรสุ ทฏฺฐพฺพํฯ ตตฺถ อุปธิมฺหิ ยถานิพฺพเตฺต อตฺตภาเว วิปจฺจนกมฺมํ เอติสฺสาติ **อุปธิเวปกฺกา**ฯ นนฺทนเฏฺฐน **นนฺที,** รญฺชนเฏฺฐน **ราโค**ฯ โย จ นนฺทิราโค, ยา จ ตณฺหา, อุภยเมตํ เอกตฺถํ, พฺยญฺชนเมว นานนฺติ ตณฺหา **“นนฺทิราเคน สทฺธิํ อตฺถโต

เอกตฺตํ คตา”ติ วุตฺตาฯ ราคสมฺพเนฺธน “**อุปฺปนฺนสฺสา**”ติ วุตฺตํฯ รูปารูปภวราโค วิสุํ วกฺขตีติ กามภเว เอว ภวปตฺถนาอุปฺปตฺติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

ตสฺมิํ ตสฺมิํ ปิยรูเป ปฐมุปฺปตฺติวเสน “**อุปฺปชฺชตี**”ติ วุตฺตา, ปุนปฺปุนํ ปวตฺติวเสน “**นิวิสตี**”ติ, ปริยุฎฺฐานานุสยวเสน วา อุปฺปตฺตินิเวสา โยเชตพฺพาฯ **สมฺปตฺติยนฺ**ติ มนุสฺสโสภคฺเค เทวเตฺต จฯ **อตฺตโน จกฺขุ**นฺติ สวตฺถุกํ จกฺขุมาห, สปสาทํ วา มํสปิณฺฑํฯ **วิปฺปสนฺนปญฺจปสาท**นฺติ ปริสุทฺธนีลปีตโลหิตกณฺหโอทาตวณฺณปสาทํฯ **รชตปนาฬิกํ วิย** ฉิทฺทํ อพฺภนฺตเร โอทาตตฺตาฯ **ปามงฺคสุตฺตํ วิย** ลมฺพกณฺณพทฺธํฯ ตุงฺคา อุจฺจา ทีฆา นาสิกา **ตุงฺคนาสิกา,** เอวํ **ลทฺธโวหารํ** อตฺตโน **ฆานํ**ฯ ‘‘ลทฺธโวหารา’’ติ วา ปาโฐฯ ตสฺมิํ สติ ตุงฺคา นาสิกา เยสํ, เต **ตุงฺคนาสิกา**ฯ เอวํ **ลทฺธโวหารา** สตฺตา อตฺตโน ฆานนฺติ โยชนา กาตพฺพาฯ **ชิวฺหํ…เป…. มญฺญนฺติ** วณฺณา สณฺฐานโต กิจฺจโต จฯ **มนํ…เป…. อุฬารํ มญฺญนฺติ** อตีตาทิอตฺถวิจินนสมตฺถํฯ **อตฺตนา ปฎิลทฺธานี**ติ อชฺฌตฺตญฺจ สรีรคนฺธาทีนิ พหิทฺธา จ วิเลปนคนฺธาทีนิฯ **อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชตี**ติ ยทา อุปฺปชฺชมานา โหติ, ตทา เอตฺถ อุปฺปชฺชตีติ สามญฺญน คหิตา อุปฺปาทกิริยา ลกฺขณภาเวน วุตฺตา, วิสยวิสิฎฺฐา ลกฺขิตพฺพภาเวนฯ น หิ สามญฺญวิเสเสหิ นานตฺตโวหาโร น โหตีติฯ **อุปฺปชฺชมานา**ติ วา อนิจฺฉิโต อุปฺปาโท เหตุภาเวน วุโตฺตฯ **อุปฺปชฺชตี**ติ นิจฺฉิโต ผลภาเวน ‘‘ยทิ อุปฺปชฺชมานา โหติ, เอตฺถ อุปฺปชฺชตี’’ติฯ โส หิ เตน อุปโยชิโต วิย โหติฯ

สมุทยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๓. นิโรธสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๔. **อนูหเต**ติ อนุทฺธเต, อปฺปหีเนติ อโตฺถฯ

สีโห เวธเก ปฎิปชฺชติ, น อุสุมฺหิ, สุวาโน เลฑฺฑุมฺหิ ปฎิปชฺชติ, น ปหารเกฯ ขยคมนวเสน **วิรชฺชติ,** อปฺปวตฺติคมนวเสน **นิรุชฺฌติ**ฯ อนเปกฺขตาย จชนวเสน หานิวเสน จ **จชียติ,** ปุน ยถา น ปวตฺตติ, ตถา ทูรขิปนวเสน **ปฎินิสฺสชฺชียติ,** พนฺธนภูตาย โมจนวเสน **มุจฺจติ,** อสํกิเลสวเสน **น อลฺลียติ**ฯ อาฬูหนํ สมุทโย, ตปฺปฎิปกฺขวเสน **อนาฬูหนํ**ฯ

อปณฺณตฺตินฺติ อปญฺญาปนํ, ‘‘ติตฺตอลาพุ อตฺถี’’ติ โวหาราภาวํ วาฯ ติตฺตอลาพุวลฺลิยา อปฺปวตฺติํ อิจฺฉโนฺต ปุริโส วิย มโคฺค ทฎฺฐโพฺพ, ตสฺส ตสฺสา อปฺปวตฺตินิมิตฺตสฺส มูลเจฺฉทนํ วิย มคฺคสฺส นิพฺพานารมฺมณสฺส ตณฺหาปหานํฯ ตทาปฺปวตฺติ วิย ตณฺหาย อปฺปวตฺติภูตํ นิพฺพานํ ทฎฺฐพฺพํฯ ทุติยูปมาย ทกฺขิณทฺวารํ วิย นิพฺพานํ, โจรฆาตกา วิย มโคฺค ทฎฺฐโพฺพ, ปุริมา วา อุปมา มเคฺคน นิรุทฺธาย ปิยรูปสาตรูเปสุ นิรุทฺธาติ วตฺตพฺพตาทสฺสนตฺถํ วุตฺตา, ปจฺฉิมา นิพฺพานํ อาคมฺม นิรุทฺธายปิฯ

นิโรธสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๔. มคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๕. **อญฺญมคฺคปฎิเกฺขปนตฺถ**นฺติ ติตฺถิเยหิ กปฺปิตสฺส มคฺคสฺส ทุกฺขนิโรธคามินิปฎิปทาภาวํ ปฎิเกฺขเปตุนฺติ อโตฺถ, อญฺญสฺส วา มคฺคภาวปฎิเกฺขโป **อญฺญมคฺคปฎิเกฺขโป**ฯ ปุคฺคลสฺส อริยภาวกรตฺตา อริยํ กโรตีติ **อริโย,** อริยผลปฎิลาภกรตฺตา อริยํ ลภาเปติ ชเนตีติ **อริโย**ฯ อตฺตโน กิจฺจวเสน ผลวเสน จ อริยนามลาโภ เอว วุโตฺตติ ทฎฺฐโพฺพฯ อฎฺฐ

องฺคานิ อสฺสาติ อญฺญปทตฺถสมาสํ อกตฺวา **“อฏฺฐงฺคานิ อสฺส สนฺตีติ อฏฺฐงฺคิโก”**ติ ปท สิทฺธิ ทฏฺฐพฺพาฯ

จตุรงฺคสมนฺนาคตา วาจา ชนํ สงฺคณฺหาตีติ ตพฺพิปกฺขวิรติสภาวา สมฺมาวาจา เภทกร มิจฺฉาวาจาปหาเนน ชเน สมฺปยุตฺเต จ ปริคฺคณฺหนกิจฺจวตี โหตีติ **“ปริคฺคหลกฺขณา”**ติ วุตฺตาฯ ยถา จีวรกมฺมาทิโก กมฺมโนฺต เอกํ กาตพฺพํ สมุฏฺฐาเปติ นิปฺผาเทติ, ตํตํกิริยานิปฺผาทโก วา เจตนาสงฺขาโต กมฺมโนฺต หตฺถปาทจลนาทิกํ กิริยํ สมุฏฺฐาเปติ, เอวํ สาวชฺชกตฺตพฺพกิริยาสมุฏฺฐาปกมิจฺฉากมฺมนฺตปฺปหาเนน สมฺมากมฺมโนฺต นิรวชฺชสมุฏฺฐาปนกิจฺจวา โหติ, สมฺปยุตฺตธมฺเม จ สมุฏฺฐาเปโนฺต เอว ปวตฺตตีติ **“สมุฏฺฐาปนลกฺขโณ”**ติ วุโตฺตฯ กายวาจานํ ขนฺธสนฺตานสฺส จ สํกิเลสภูตมิจฺฉาอาชีวปฺปหาเนน สมฺมาอาชีโว **“โวทาปน ลกฺขโณ”**ติ วุโตฺตฯ

อตฺตโน ปจฺจนีกกิเลสา ทิเฏฺฐกฏฺฐา อวิชฺชาทโยฯ **ปสฺสตี**ติ ปกาเสตีติ อโตฺถฯ เตเนว หิ อเงฺคน ตตฺถ ปจฺจเวกฺขณา ปวตฺตตีติฯ **ตเถวา**ติ อตฺตโน ปจฺจนีกกิเลเสหิ สทฺธินฺติ อโตฺถฯ

กิจฺจโตติ ปุพฺพภาเคหิ ทุกฺขาทิญาเณหิ กตฺตพฺพกิจฺจสฺส อิธ นิปฺผตฺติโต, อิมเสฺสว วา ญาณสฺส ทุกฺขาทิปฺปกาสนกิจฺจโตฯ **ตีณิ นามานิ ลภติ** กามสงฺกปฺปาทิปฺปหานกิจฺจนิปฺผตฺติโตฯ **สิกฺขาปทวิภเงฺค** (วิภ. ๗๐๓ อาทโย) “วิรติเจตนา สเพฺพ สมฺปยุตฺตธมฺมา จ สิกฺขาปทานี”ติ วุตฺตาติ ตตฺถ ปธานานํ วิรติเจตนานํ วเสน **“วิรติโยปิ โหนฺติ เจตนาโยปี”**ติ อาหฯ มุสาวาทาทีหิ วิรมณกาเล วา วิรติโย สุภาสิตาทิวาจาภาสนาทิกาเล จ เจตนาโย โยเชตพฺพา, **มคฺคกฺขเณ วิรติโยว** เจตนานํ อมคฺคงฺคตฺตา เอกสฺส ญาณสฺส ทุกฺขาทิญาณตา วิย เอกาย วิรติยา มุสาวาทาทิวิรติภาโว วิย จ เอกาย เจตนาย สมฺมาวาจาทิกิจฺจตฺตยสาธนสภาวาภาวา สมฺมาวาจาทิภาวาสิทฺธิโต, ตํสิทฺธิยญฺจ องฺคตฺตยตฺตาสิทฺธิโต จฯ

ปุพฺพภาเคปิ มคฺคกฺขเณปิ สมฺมาสมาธิ เอวาติ ยทิปิ สมาธิอุปการกานํ อภินิโรปนานุมชฺชนสมฺปิยายนพฺรูหนสนฺตสุขานํ วิตกฺกาทีนํ วเสน จตูหิ ฌาเนหิ สมฺมาสมาธิ วิภโตฺต, ตถาปิ วายาโม วิย อนุปฺปนฺนากุสลานุปฺปาทนาทิจตุวายามกิจฺจํ, สติ วิย จ อสุภาสุขานิจฺจานเตฺตสุ กายาทีสุ สุภาทิสญฺญาปหานจตุสติกิจฺจํ, เอโก สมาธิ จตุกฺกชฺฌานสมาธิกิจฺจํ น สาเธตีติ ปุพฺพภาเคปิ ปฐมชฺฌานสมาธิจิเตฺต ฌานสมาธิ ปฐมชฺฌานสมาธิ เอว มคฺคกฺขเณปิ, ตถา ปุพฺพภาเคปิ จตุตฺถชฺฌานสมาธิจิเตฺต ฌานสมาธิ จตุตฺถชฺฌานสมาธิ เอว มคฺคกฺขเณปีติ อโตฺถฯ

วจีเภทสฺส อุปการโก วิตโกฺก สาวชฺชานวชฺชวจีเภทนิวตฺตนปวตฺตนกราย สมฺมาวาจายปิ อุปการโก เอวาติ **“สฺวาย”**นฺติอาทิมาหฯ วจีเภทนิยามิกา **วาจา** กายิกกิริยานิยามกสฺส สมฺมากมฺมนฺตสฺส **อุปการิกาฯ อิทํ วีริย**นฺติ จตุสมฺมปฺปธานวีริยํฯ **คติโย**ติ นิปฺผตฺติโย, กิจฺจาทิสภาเว วาฯ **สมเนฺวสิตฺวา**ติ อุปธาเรตฺวาฯ

ปุริมานิ เทฺว สจฺจานิ อุคฺคณฺหิตฺวาติ สมฺพโนฺธฯ **อิฏฺฐํ กนฺต**นฺติ นิโรธมเคฺคสุ นินฺนภาวํ ทเสฺสติ, น อภินนฺทนํ, ตนฺนินฺนภาโวเยว จ ตตฺถ กมฺมกรณํ ทฏฺฐพฺพํฯ

กิจฺจโตติ ปริญฺญาทิโตฯ **อารมฺมณปฏิเวโธ**ติ สจฺฉิกิริยาปฏิเวธมาหฯ **สพฺพมฺปิ ปฏิเวธญาณํ โลกุตฺตร**นฺติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ อุคฺคหาทิปฏิเวโธ จ ปฏิเวโธว, น จ โส โลกุตฺตโรติ? น, เกวเลน ปฏิเวธ-สเทฺทน อุคฺคหาทิปฏิเวธานํ อวจนียตฺตา, ปฏิเวธนิมิตฺตตฺตา วา อุคฺ

คหาทิวเสน ปวตฺตํ ทุกฺขาทีสุ ปุพฺพภาเค ญาณํ ‘‘ปฏิเวโธ’’ติ วุตฺตํ, น ปฏิเวธตฺตา, ปฏิเวธภูต เมว ปน ญาณํ สนฺธายาห **“สพฺพมฺปิ ปฏิเวธญาณํ โลกุตฺตร”**นฺติฯ อุคฺคหปริปุจฺฉาญาณา นิปิ สวนญาเณ เอว อวโรธํ คจฺฉนฺตีติ **“สวนธารณสมฺมสนญาณํ โลกิย”**นฺติ ติวิธเมว ญาณมาหฯ อุคฺคหาทีหิ สจฺจปริคฺคณฺหนํ **ปริคฺคโห**ฯ

ปโยโคติ กิริยา, วายาโม วาฯ ตสฺส มหนฺตตรสฺส อิจฺฉิตพฺพตํ ทุกฺกรตรตญฺจ อุปมาหิ ท เสฺสติ **“ภวคฺคคหณตฺถ”**นฺติอาทินาฯ

ปทฆาตนฺติ เอตฺถ คตมโคค ‘‘ปท’’นฺติ วุจฺจติฯ เยน จุปาเยน การเณน กามวิตโกฺก อุปฺ ปชฺชติ, โส ตสฺส คตมโคคติ ตสฺส ฆาโต **ปทฆาโตฯ อุสฺสุกฺกาเปตฺวา**ติ อุทฺธํ อุทฺธํ สนฺติวิเส สยุตฺตํ กตฺวา, วเฑฺฒตฺวาติ อโตฺถฯ

ปาฟิยํ วิภเตฺตสูติ กตรปาฟิยํ? **ธมฺมสงฺคเห** ตาว อฏฺฐ กสิณานิ ทส อสุภา จตฺตาโร พฺรหฺมวิหารา จตฺตาริ อารุปฺปานิ วิภตฺตานิ, **อาคเมสุ** ทส อนุสฺสติโย อาหาเร ปฏิกูลสญฺญา จตุธาตุววตฺถานนฺติ อิมานิ จาติ ตตฺถ ตตฺถ วิภตฺตํฯ **อิเมสุ ตีสู**ติ กามาทีสุ ตีสุ ฐาเนสุฯ

มิจฺฉาวาจาสงฺขาตายาติ เอเตน เอกาย เจตนาย ปหาตพฺพเอกตฺตํ ทเสฺสติฯ อิธ อริย สาวโก สกลฺยาณปุถุชฺชนโก เสโกฺขฯ **กายทฺวารวีติกฺกมา**ติ อาชีวเหตุกโต ปาณาติปาตา ทิโต วิสุํ วิสุํ วิรมณํ โยเชตพฺพํฯ

อยํ ปนสฺสาติ มคฺคภาเวน จตุพฺพิธมฺปิ เอกเตฺตน คเหตฺวา อสฺส มคฺคสฺส อยํ ฌานวเสน สพฺพสทิสสพฺพาสทิสเอกจฺจสทิสตา **วิเสโสฯ ปาทกชฺฌานนิยาเมน โหตี**ติ อิธ ปาทกชฺ ฌานนิยามํ ธุรํ กตฺวา อาห, **อฏฺฐสาลินิยํ** ปน วิปสฺสนานิยามํ ตตฺถ สพฺพวาทาวิโรธโต, อิธ ปน สมฺมสิตชฺฌานปุคฺคลชฺฌาสยวาทนิวตฺตนโต ปาทกชฺฌานนิยามํฯ วิปสฺสนานิยาโม ปน สาธารณตฺตา อิธาปิ น ปฏิกฺขิโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ อเญฺญ จาจริยวาทา วกฺขมานา วิภชิตพฺพา ติ ยถาวุตฺตเมว ตาว ปาทกชฺฌานนิยามํ วิภชโนฺต อาห **“ปาทกชฺฌานนิยาเมน ตาวา”**ติฯ

อารุเปฺป จตุกฺกปญฺจก…เป…. วุตฺตํ อฏฺฐสาลินิยนฺติ อธิปฺปาโยฯ นนุ ตตฺถ ‘‘อารุเปฺป ติกจตุกฺกชฺฌานํ อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตํ, น ‘‘จตุกฺกปญฺจกชฺฌาน’’นฺติ? สจฺจํ, เยสุ ปน สํสโย อตฺถิ, เตสํ อุปฺปตฺติทสฺสเนน, เตนตฺถโต จตุกฺกปญฺจกชฺฌานํ อุปฺปชฺชตีติ วุตฺตเมว โหตีติ เอวมาหาติ เวทิตพฺพํฯ สมฺทายญฺจ อเปกฺขิตฺวา **“ตญฺจ โลกุตฺตรํ, น โลกิย”**นฺติ อาหฯ จตุ ตฺถชฺฌานเมว หิ โลกิยํ ตตฺถ อุปฺปชฺชติ, น จตุกฺกํ ปญฺจกญฺจาติฯ **เอตฺถ กถ**นฺติ ปาทกชฺฌาน สฺส อภาวา กถํ ทฏฺฐพฺพนฺติ อโตฺถฯ **ตํฌานิกาว ตสฺส ตตฺถ ตโย มคฺคา อุปฺปชฺชนฺติ** ตชฺ ฌานิกํ ปฐมผลาทิํ ปาทกํ กตฺวา อุปริมคฺคภาวนายาติ อธิปฺปาโย, ติกจตุกฺกชฺฌานิกํ ปน มคฺคํ ภาเวตฺวา ตตฺถุปฺปนฺนสฺส อรูปชฺฌานํ ตชฺฌานิกํ ผลญฺจ ปาทกํ กตฺวา อุปริมคฺคภาวนาย อญฺญฌานิกาปิ อุปฺปชฺชนฺตีติ ฌานงฺคาทินิยามิกา ปุพฺพาภิสงฺขารสมาปตฺติ ปาทกํ, น สมฺมสิ ตพฺพาติ ผลสฺสปิ ปาทกตา ทฏฺฐพฺพาฯ

ทุกฺขญาณาทีนํ รูปาทิฉฬารมฺมณตฺตา เนกฺขมฺมสงฺกปฺปาทีนํ กสิณาทิตํตํกุสลารมฺมณา รมฺมณตฺตา สมฺมาวาจาทีนํ องฺคานํ ตํตํวิรมิตพฺพาทิอารมฺมณตฺตา **“ยถานุรูป”**นฺติ อาหฯ **ต ทนุรูโป**ติ อวิปฺปฏิสารกรสีลํ วายามสฺส วิเสสปจฺจโยติ สีลานุรูปตา วายามสฺส วุตฺตา สมฺป ยุตฺตสฺสปิ, สมฺปยุตฺตเสฺสว จ วจนโต ‘‘สีลภูมิยํ ปติฏฺฐิตสฺสา’’ติ อวตฺวา **“ปติฏฺฐมานสฺสา”**ติ

วุตฺตํฯ **เจตโส อสโมฺมโส**ติ ‘‘เอการโกฺข’’ติ เอตฺถ วุเตฺตน สตารเกฺขน เจตโส รกฺขิตตาฯ เตนาห **“อิติ...เป.... สุวิหิตจิตฺตารกฺขสฺสา**”ติฯ

อาสวกฺขยญาณสฺส วิชฺชาภาโว วุโตฺตติ อาสวกฺขยสงฺขาเต มเคฺค ตีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิเต ปญฺญากฺขโนฺธ **วิชฺชา,** สีลสฺส จตุนฺนญฺจ ฌานานํ จรณภาโว วุโตฺตติ อิตเร เทฺว ขนฺธา **จรณํ**ฯ ยนฺติ เอเตน นิพฺพานํ คจฺฉนฺตีติ ยานํ, วิปสฺสนาว ยานํ **วิปสฺสนายานํ**ฯ สีลํ สมาธิสฺส วิเสสปจฺจโย, สมาธิ วิปสฺสนายาติ สมถสฺส อุปการตฺตา สีลกฺขโนฺธ จ **สมถยาเนน** สงฺคหิโตฯ **วิปสฺสนายาเนน** กาเมสุ อาทีนวํ วิภาเวโนฺต สมถยาเนน นิรามิสํ ฌานสุขํ อปริจฺจชโนฺต อนฺตทฺวยกุมฺมคฺคํ วิวเชฺชติฯ ปญฺญา วิย โมหสฺส, สีลสมาธโย จ โทสโลภานํ อุชุวิปจฺจนีกา อโทสาโลเภหิ สาเธตพฺพตฺตาฯ สีลสมาธิปญฺญาโยคโต **อาทิมชฺฌปริโยสานกลฺยาณํ**ฯ สีลาทีนิ หิ สาสนสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานนฺติฯ ยสฺมิํ ฐิโต มคฺคโฎฺฐ ผลโฎฺฐ จ อริโย โหติ, ตํ มคฺคผลสงฺขาตํ ขนฺธตฺตยสงฺคหิตํ สาสนํ **อริยภูมิ**ฯ

มคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๒๐๖-๒๑๔. **อริยสจฺจ**-สโทฺท สมุทเย วตฺตมาโน ปริเญฺญยฺยภาวรหิเต เอกนฺตปหาตเพฺพ ตณฺหาสงฺขาเต สมุทเย ปวตฺตติ, น ปหาตพฺพปริเญฺญยฺยสฺ อวเสสกิเลสาวเสสากุสเลสุ อปฺปหาตเพฺพสุ จ สาสวกุสลมูลาวเสสสาสวกุสเลสูติ สปฺปเทโส ตตฺถ สมุทโย โหติ, เกวลํ สจฺจสเทฺท นิปฺปเทโสติ อาห **“นิปฺปเทสโต สมุทยํ ทเสฺสตุ”**นฺติฯ ทุกฺขนิโรธา ปน อริยสจฺจเทสนายํ ธมฺมโต นิปฺปเทสา เอวฯ น หิ ตโต อโญฺญ ธโมฺม อตฺถิ, โย สจฺจเทสนายํ ทุกฺขํ นิโรโธติ จ วตฺตโพฺพ สิยา, มโคฺคปิ อฎฺฐงฺคิกปญฺจงฺคิกวาเรสุ อปุโพฺพ นตฺถิ, ตสฺมา สมุทยเมว ‘‘นิปฺปเทสโต ทเสฺสตุ’’นฺติ วทติ ตสฺส สพฺพตฺถ ตีสุปิ วาเรสุ อปุพฺพสฺส ทสฺสิตตฺตาฯ อปุพฺพสมุทยทสฺสนตฺถายปิ หิ สจฺจเทสนายํ ‘‘ตตฺถ กตโม ทุกฺขสมุทโย? ตณฺหา’’ติ วจนํ เกวลาย ตณฺหาย สจฺจ-สทฺทสฺส ปวตฺติทสฺสนตฺถนฺติฯ เทสนาวเสน ปน ตํ ตํ สมุทยํ ฐเปตฺวา ทุกฺขํ ตสฺส ตสฺส ปหานวเสน นิโรโธ อฎฺฐงฺคิกปญฺจงฺคิกสพฺพโลกุตฺตรกุสลวเสน มโคฺค จ อริยสจฺจเทสนายํ น วุโตฺตติ ทุกฺขาทีนิ จ ตตฺถ สปฺปเทสานิ ทสฺสิตานิ โหนฺตีติ ตานิ จ นิปฺปเทสานิ ทเสฺสตุํ สจฺจเทสนา วุตฺตาติ วตฺตุํ วฎฺฎติฯ **ปจฺจยสงฺขาต**นฺติ กมฺมกิเลสวเสน ชาติอาทิทุกฺขสฺส มูลภูตนฺติ อโตฺถฯ

นิโรธสจฺจํ...เป.... ปญฺจหากาเรหิ นิทฺทิฎฺฐนฺติ อริยสจฺจเทสนโต สจฺจเทสนาย วิเสสํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ ‘‘ติณฺณนฺนญฺจ กุสลมูลานํ อวเสสานญฺจ สาสวกุสลานํ ปหาน’’นฺติ อิทํ เตสํ ปจฺจยานํ อวิชฺชาตณฺหาอุปาทานานํ ปหานวเสน, อวิชฺชาทีสุ วา ปหีเนสุ เตสํ อปฺปวตฺติวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ น หิ กุสลา ปหาตพฺพาติฯ **ปหาน**นฺติ จ มคฺคกิจฺจวเสน ตทธิคมนียํ นิโรธํ ทเสฺสติ, นิโรธเสฺสว วา ตณฺหาทีนํ อปฺปวตฺติภาโว **ปหาน**นฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

ยทิปิ ‘‘ปุเพฺพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุโทฺธ โหติ, เอวมสฺสายํ อริโย อฎฺฐงฺคิโก มโคฺค ภาวนาปาริปูริํ คจฺฉตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๔๓๑) โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ อฎฺฐงฺคิกมคฺคปาริปูริยา อุปนิสฺสยทสฺสนตฺถํ อิทํ วุตฺตํ, ตถาปิ ‘‘ปุเพฺพว โข ปนา’’ติ วจนํ กายกมฺมาทิสุทฺธิยา ทูรตรุปนิสฺสยตํ, จกฺขาทีสุ อสารชฺชนฺตสฺส อสํยุตฺตสฺส อสมฺมูฬฺหสฺส อาทีนวานุปสฺสิ

โน วิหรโต ตาเยว วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย อายตึ ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธสุ อปจยํ คจฺฉเนฺตสุ สพฺพสงฺขาเรสุ วิวฏฺฏนวเสน, โปโนพฺภวิกตณฺหาย ปหียมานาย กิเลสทูรีภาเวน, กายิกเจตสิกทรถสนฺตาปปริฬาเหสุ ปหียมาเนสุ ปสฺสทฺธกายจิตฺตวเสน กายิกเจตสิกสุเข ปฏิสํเวทิยมาเน ''ยา ตถาภูตสฺส ทิฏฺฐิ, สาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐี''ติอาทินา (ม. นิ. ๓.๔๓๑) วุตฺตานํ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนากฺขเณ ปวตฺตานํ ปญฺจนฺนํ สมฺมาทิฏฺฐาทีนํ องฺคานํ อาสนฺนตรุปนิสฺสยตญฺจ ทเสฺสตีติ อาสนฺนตรุปนิสฺสยวเสน ปญฺจงฺคิกํ มคฺคํ สุขํ พุชฺฌนฺตานํ ปุคฺคลานํ อชฺฌาสยวเสน ปญฺจงฺคิกมคฺคเทสนาย ปวตฺตตํ ทีเปติฯ เตนาห **''ปุเพฺพว โข…เป…. สุปริสุทฺโธ โหตีติ วจนโต''**ติอาทิฯ เอวมิทํ **วจนโต**ติ นิสฺสกฺกวจนํ เทสนุปายสฺส ญาปกนิทสฺสนํ โหติ, **วจนโต**ติ วา อตฺตโน วจนานุรูปํ ปญฺจงฺคิโกปิ มโคฺค ปฏิปทา เอวาติ ภควตา เทสิโตติ อโตฺถฯ กตฺถาติ? เทวปุเร, ตสฺมา ตํ เทสิตนยํ ทเสฺสตุํ ปญฺจงฺคิกวาโรปิ นิทฺทิโฏฺฐ ธมฺมสงฺคาหเกหิฯ อถ วา ''ปุเพฺพว โข ปนสฺสา''ติ วจเนเนว อชฺฌาสยวิเสสการณนิทสฺสเกน ปุคฺคลชฺฌาสยวเสน ปญฺจงฺคิโก มโคฺคปิ ปฏิปทา เอวาติ เทสิโต โหตีติ อาห **''ปุเพฺพว โข ปน…เป…. วจนโต ปน…เป…. เทสิโต''**ติ, ตสฺมา ตํ สุตฺตเนฺต เทสิตนยํ ทเสฺสตุํ ปญฺจงฺคิกวาโรปิ นิทฺทิโฏฺฐ ภควตา เทวปุเรติ อโตฺถฯ

ฌาเนหิ เทสนาปเวโส, ภาวนาปเวโส วา **ฌานาภินิเวโส**ฯ เอเกกสฺมิํ โกฏฺฐาเส จตุนฺนํ จตุนฺนํ นยสหสฺสานํ ทสฺสนํ คณนาสุขตฺถนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยถา ปน ปาฬิ ฐิตา, ตถา เอเกกิสฺสา ปฏิปทาย สุญฺญตาทีสุ จ ปญฺจ ปญฺจ โกฏฺฐาเส โยเชตฺวา ปาฬิคมนํ กตนฺติ วิญฺญายติฯ ตตฺถ อฏฺฐงฺคิกวาเร ทุติยชฺฌานาทีสุ ตสฺมิํ สมเย สตฺตงฺคิโก มโคฺค โหตีติ โยชนา กาตพฺพา, สพฺพสงฺคาหิกวาเร จ ยถา วิชฺชมานธมฺมวเสนาติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๒๑๕. เอวํ ปุริเมสุปิ ทฺวีสูติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ สุตฺตนฺตภาชนีเย ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทานิเทฺทเส โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสโก มโคฺค วุโตฺตฯ ตสฺส หิ อฏฺฐกถายํ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๐๕) ''จตูสุ สเจฺจสุ อุคฺคหาทิวเสน ปุพฺพภาคญาณุปฺปตฺติํ สนฺธาย อิทํ 'ทุเกฺข ญาณ'นฺติอาทิ วุตฺตํ, ปฏิเวธกฺขเณ ปน เอกเมว ญาณํ โหตี''ติ สมฺมาทิฏฺฐิยา, ตถา สมฺมาสงฺกปฺปาทีนญฺจ โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกตา ทสฺสิตา ''อปิเจสา สมฺมาทิฏฺฐิ นาม ปุพฺพภาเค นานากฺขณา นานารมฺมณา โหติ, มคฺคกฺขเณ เอกกฺขณา เอการมฺมณา''ติอาทินา จาติ? สจฺจเมตํ, เอวํ ปน อาคมนวเสน ตตฺถาปิ จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานทสฺสนาทิมฺเขน อริโยว อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค ทสฺสิโตฯ เอวญฺจ กตฺวา ''ปฏิเวธกฺขเณ ปน เอกเมว ญาณํ โหตี''ติ มคฺคญาณสฺส เอกเสฺสว ทุกฺขญาณาทิตา, ''มคฺคกฺขเณ ปน…เป…. เอโกว กุสลสงฺกโปฺป อุปฺปชฺชติ, อยํ สมฺมาสงฺกโปฺป นามา''ติอาทินา มคฺคสงฺกปฺปาทีนํ สมฺมาสงฺกปฺปาทิตา จ นิทฺธาริตา, ปาฬิยญฺจ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ อุทฺทิสิตฺวา ตเมว นิทฺทิสิตุํ ''ทุเกฺข ญาณ''นฺติอาทิ วุตฺตํฯ เตน สุตฺตนฺตภาชนีเยปิ ทฺวินฺนํ โลกิยตา, ทฺวินฺนํ โลกุตฺตรตา วุตฺตา **''เอวํ ปุริเมสุปิ ทฺวีสู**ติ เอเตนาติฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สจฺจวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. อินฺทฺริยวิภงฺโค

๑. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๒๑๙. **จกฺขุทฺวาเร อินฺทฏฺฐํ กาเรตี**ติ จกฺขุทฺวารภาเว ตํทฺวาริเกหิ อตฺตโน อินฺทภาวํ ปรมิสฺสรภาวํ การยตีติ อโตฺถฯ ตณฺหิ เต รูปคฺคหเณ อตฺตานํ อนุวเตฺตติ, เต จ ตํ อนุวตฺตนฺตีติฯ เอส นโย อิตเรสฺปิฯ เยน ตํสมงฺคีปุคฺคโล ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา วา อญฺญาตาวิโน โหนฺติ, โส อญฺญาตาวิภาโว ปรินิฏฺฐิตกิจฺจชานนํฯ

กตฺถจิ เทฺวติ ''ทฺวินฺนํ โข, ภิกฺขเว, อินฺทฺริยานํ ภาวิตตฺตา พหุลีกตตฺตา ขีณาสโว ภิกฺขุ อญฺญํ พฺยากโรติ…เป…. อริยาย จ ปญฺญาย อริยาย จ วิมุตฺติยาฯ ยา หิสฺส, ภิกฺขเว, อริยา ปญฺญา, ตทสฺส ปญฺญินฺทฺริยํฯ ยา หิสฺส อริยา วิมุตฺติ, ตทสฺส สมาธินฺทฺริย''นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๕.๕๑๖) เทฺว, ''ติณฺณํ โข, ภิกฺขเว, อินฺทฺริยานํ ภาวิตตฺตา พหุลีกตตฺตา ปิโณฺฑลภารทฺวาเชน ภิกฺขุนา อญฺญา พฺยากตา…เป…. สตินฺทฺริยสฺส สมาธินฺทฺริยสฺส ปญฺญินฺทฺริยสฺสา''ติ (สํ. นิ. ๕.๕๑๙), ''ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, อินฺทฺริยานิฯ กตมานิ ตีณิ? อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริย''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๔๙๓), ''ตีณิมานิ…เป…. อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริย''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๔๙๒) จ เอวมาทีสุ ตีณิ, ''ปญฺจิมานิ, พฺราหฺมณ, อินฺทฺริยานิ นานาวิสยานิ…เป…. จกฺขุนฺทฺริยํ…เป…. กายินฺทฺริย''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๕๑๒), ''ปญฺจิ…เป…. สุขินฺทฺริยํ…เป…. อุเปกฺขินฺทฺริย''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๕๐๑ อาทโย), ''ปญฺจิ…เป…. สทฺธินฺทฺริยํ…เป…. ปญฺญินฺทฺริย''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๔๘๖ อาทโย) จ เอวมาทีสุ ปญฺจฯ ตตฺถ สุตฺตเนฺต ทุกาทิวจนํ นิสฺสรณุปายาทิภาวโต ทุกาทีนํฯ สพฺพานิ ปน อินฺทฺริยานิ อภิเญฺญยฺยานิ, อภิเญฺญยฺยธมฺมเทสนา จ อภิธโมฺมติ อิธ สพฺพานิ เอกโต วุตฺตานิฯ

ขีณาสวสฺส ภาวภูโต หุตฺวา อุปฺปตฺติโต **''ขีณาสวเสฺสว อุปฺปชฺชนโต''**ติ วุตฺตํฯ

ลิเงฺคติ คเมติ ญาเปตีติ ลิงฺคํ, ลิงฺคียติ วา เอเตนาติ ลิงฺคํ, กึ ลิเงฺคติ, กิญฺจ วา ลิงฺคียตีติ? อินฺทํ อิโนฺท วา, อินฺทสฺส ลิงฺคํ อินฺทลิงฺคํ, อินฺทลิงฺคสฺส อโตฺถ ตํสภาโว **อินฺทลิงฺคโฏฺฐ,** อินฺทลิงฺคเมว วา อินฺทฺริย-สทฺทสฺส อโตฺถ **อินฺทลิงฺคโฏฺฐ**ฯ สชฺชิตํ อุปฺปาทิตนฺติ สิฏฺฐํ, อิเนฺทน สิฏฺฐํ **อินฺทสิฏฺฐํ**ฯ **ชุฏฺฐํ** เสวิตํฯ กมฺมสงฺขาตสฺส อินฺทสฺส ลิงฺคานิ, เตน จ สิฏฺฐานีติ กมฺมชาเนว โยเชตพฺพานิ, น อญฺญานิฯ เต จ เทฺว อตฺถา กเมฺม เอว โยเชตพฺพา, อิตเร จ ภควติ เอวาติ **''ยถาโยค''**นฺติ อาหฯ **เตนา**ติ ภควโต กมฺมสฺส จ อินฺทตฺตาฯ **เอตฺถา**ติ เอเตสุ อินฺทฺริเยสุฯ **อุฬาลิเงฺคนฺติ** ปกาเสนฺติ ผลสมฺปตฺติวิปตฺตีหิ การณสมฺปตฺติวิปตฺติอวโพธโตฯ ''โส ตํ นิมิตฺตํ อาเสวตี''ติอาทีสุ (อ. นิ. ๙.๓๕) โคจรกรณมฺปิ อาเสวนาติ วุตฺตาติ อาห **''กานิจิ โคจราเสวนายา''**ติฯ ตตฺถ สเพฺพสํ โคจรีกาตพฺพเตฺตปิ ''กานิจี''ติ วจนํ อวิปสฺสิตพฺพานํ พหุลีมนสิกรเณน อนาเสวนียตฺตาฯ ปจฺจเวกฺขณามตฺตเมว หิ เตสุ โหตีติฯ ''ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต''ติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๑๗๐) ภาวนา ''อาเสวนา''ติ วุตฺตาติ ภาเวตพฺพานิ สทฺธาทีนิ สนฺธายาห **''กานิจิ ภาวนาเสวนายา''**ติฯ **อาธิปจฺจํ** อินฺทฺริยปจฺจยภาโว, อสติ จ อินฺทฺริยปจฺจยภาเว อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานํ อตฺตโน ปจฺจยวเสน ปวตฺตมาเนหิ ตํสหิตสนฺตาเน อญฺญากาเรน อนุปฺปชฺชมาเนหิ ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียภาโว, อิมสฺมิญฺจเตฺถ อินฺทนฺติ ปรมิสฺสริยํ กโรนฺติเจฺจว อินฺทฺริยานิฯ จกฺขาทีสุ ทสฺสิเตน นเยน อเญฺญสญฺจ ตทนุวตฺตีสุ อาธิปจฺจํ ยถารหํ โยเชตพฺพํฯ

เหฏฺฐาติ อฏฺฐสาลินิยํฯ **อโมโห เอว,** น วิสุํ จตฺตาโร ธมฺมา, ตสฺมา อโมหสฺส ปญฺญินฺทฺริยปเท วิภาวิตานิ ลกฺขณาทีนิ เตสญฺจ เวทิตพฺพานีติ อธิปฺปาโยฯ **เสสานิ** อฏฺฐสาลินิยํ ลกฺขณาทีหิ **สรูเปเนว อาคตานิ**ฯ นนุ จ สุขินฺทฺริยทุกฺขินฺทฺริยานํ ตตฺถ ลกฺขณาทีนิ น วุตฺตานีติ? กิญฺจาปิ น วุตฺตานิ, โสมนสฺสโทมนสฺสินฺทฺริยานํ ปน วุตฺตลกฺขณาทิวเสน วิเญฺญยฺยโต เอเตสมฺปิ วุตฺตาเนว โหนฺติฯ กถํ? อิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ สุขินฺทฺริยํ, อิฏฺฐาการสโมฺภครสํ, กายิกสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํ, กายินฺทฺริยปทฏฺฐานํ ฯ อนิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ ทุกฺขินฺทฺริยํ, อนิฏฺฐาการสโมฺภครสํ, กายิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ, กายินฺทฺริยปทฏฺฐานนฺติฯ เอตฺถ จ อิฏฺฐานิฏฺฐาการานเมว อารมฺมณานํ สโมฺภครสตา เวทิตพฺพา, น วิปรีเตปิ อิฏฺฐากาเรน อนิฏฺฐากาเรน จ สโมฺภครสตาติฯ

สตฺตานํ อริยภูมิปฏิลาโภ ภควโต เทสนาย สาธารณํ ปธานญฺจ ปโยชนนฺติ อาห **“อชฺฌตฺตธมฺมํ ปริญฺญายา”**ติอาทิฯ อฏฺฐกถายํ อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยเทสนกฺกโม วุโตฺต, โส อินฺทฺริยยมกเทสนาย สเมติฯ อิธ ปน อินฺทฺริยวิภเงฺค มนินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยํ วุตฺตํ, ตํ ปุริมปจฺฉิมานํ อชฺฌตฺติกพาหิรานํ อนุปาลกเตฺตน เตสํ มเชฺฌ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยญฺจ กิญฺจิ เวทยิตํ, สพฺพํ ตํ ทุกฺขํฯ ยาว จ ทุวิธตฺตภาวานุปาลกสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส ปวตฺติ, ตาว ทุกฺขภูตานํ เอเตสํ เวทยิตานํ อนิวตฺตีติ **ญาปนตฺถํ**ฯ เตน จ จกฺขาทีนํ ทุกฺขานุพนฺธตาย ปริเญฺญยฺยตํ ญาเปติฯ **ตโต อนนฺตรํ ภาเวตพฺพตฺตา**ติ ภาวนามคฺคสมฺปยุตฺตํ อญฺญินฺทฺริยํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ทสฺสนานนฺตรา หิ ภาวนาติฯ

สติปิ ปุเรชาตาทิปจฺจยภาเว อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพเมว กิจฺจํ **“กิจฺจ”**นฺติ อาห ตสฺส อนญฺญสาธารณตฺตา อินฺทฺริยกถาย จ ปวตฺตตฺตาฯ ปุพฺพงฺคมภาเวน มนินฺทฺริยสฺส **วสวตฺตาปนํ** โหติ, นาเญฺญสํฯ ตํสมฺปยุตฺตานิปิ หิ อินฺทฺริยานิ สาเธตพฺพภูตาเนว อตฺตโน อตฺตโน อินฺทฺริยกิจฺจํ สาเธนฺติ เจตสิกตฺตาติฯ ‘‘สพฺพตฺถ จ อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพ’’นฺติ อยํ อธิกาโร อนุวตฺตตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ อนุปฺปาทเน อนุปตฺถเมฺภ จ ตปฺปจฺจยานํ ตปฺปวตฺตเน นิมิตฺตภาโว **อนุวิธานํ**ฯ ฉาเทตฺวา ผริตฺวา อุปฺปชฺชมานา สุขทุกฺขเวทนา สหชาเต อภิภวิตฺวา สยเมว ปากฏา โหติ, สหชาตา จ ตพฺพเสน สุขทุกฺขภาวปฺปตฺตา วิยาติ อาห **“ยถาสกํ โอฬาริกาการานุปาปน”**นฺติฯ อสนฺตสฺส อปณีตสฺสปิ อกุสลตพฺพิปากาทิสมฺปยุตฺตสฺส มชฺฌตฺตาการานุปาปนํ โยเชตพฺพํ, สมานชาติยํ วา สุขทุเกฺขหิ สนฺตปณีตาการานุปาปนญฺจฯ ปสนฺนปคฺคหิตอุปฏฺฐิตสมาหิตทสฺสนาการานุปาปนํ ยถากฺกมํ สทฺธาทีนํฯ **อาทิ**-สเทฺทน อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานิ คหิตานิ, มคฺคสมฺปยุตฺตเสฺสว จ อินฺทฺริยสฺส กิจฺจํ ทสฺสิตํ, เตเนว ผลสมฺปยุตฺตสฺส ตํตํสํโยชนานํเยว ปฏิปฺปสฺสทฺธิปหานกิจฺจตา ทสฺสิตา โหตีติฯ สพฺพกตกิจฺจํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ อญฺญสฺส กาตพฺพสฺส อภาวา อมตาภิมุขเมว ตพฺภาวปจฺจโย จ โหติ, น อิตรานิ วิย กิจฺจนฺตรปสุตญฺจฯ เตนาห **“อมตาภิมุขภาวปจฺจยตา จา”**ติฯ

๒๒๐. **เอวํ สเนฺตปี**ติ สติปิ สพฺพสงฺคาหกเตฺต วีริยินฺทฺริยปทาทีหิ สงฺคเหตพฺพานิ กุสลากุสลวีริยาทีนิ, จกฺขุนฺทฺริยปทาทีหิ สงฺคเหตพฺพานิ กาลปุคฺคลปจฺจยาทิเภเทน ภินฺนานิ จกฺขาทีนิ สงฺคณฺหนฺติเจฺจว **สพฺพสงฺคาหกานิ,** น ยสฺสา ภูมิยา ยานิ น วิชฺชนฺติ, เตสํ สงฺคาหกตฺตาติ อโตฺถฯ เตน จ อวิเสสิตตฺตา สเพฺพสํ สพฺพภูมิกตฺตคฺคหณปฺปสเงฺค ตํนิวตฺตเนน สพฺพสงฺคาหกวจนํ อวิชฺชมานสฺส สงฺคาหกตฺตทีปกํ น โหตีติ ทเสฺสติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๒๒๓. อิธ อนาภฎฺฐนฺติ เอกนฺตานารมฺมณเตฺตน ภาสิตํฯ **‘‘รูปมิสฺสกตฺตา อนารมฺมเณสุ รูปธเมฺมสุ สงฺคหิต’’**นฺติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ มิสฺสกตฺตา เอว ชีวิตินฺทฺริยํ อนารมฺมเณสุ อสงฺคหิตํฯ น หิ อฎฺฐินฺทฺริยา อนารมฺมณาติ วุตฺตาติ? สจฺจเมตํ, ชีวิตินฺทฺริยเอกเทสสฺส ปน อนารมฺมเณสุ รูปธเมฺมสุ สงฺคหิตตํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ, อรูปโกฎฺฐาเสน ปริตฺตารมฺมณาทิตา อตฺถีติ สิยาปเกฺข สงฺคหิตนฺติ อธิปฺปาโยฯ อรูปโกฎฺฐาเสน ปน ปริตฺตารมฺมณาทิตา, รูปโกฎฺฐาเสน จ นวตฺตพฺพตา อตฺถีติ มิสฺสกสฺส สมุทายเสฺสว วเสน สิยาปเกฺข สงฺคหิตํ, น เอกเทสวเสนาติ ทฎฺฐพฺพํฯ น หิ อนารมฺมณํ ปริตฺตารมฺมณาทิภาเวน นวตฺตพฺพํ น โหตีติฯ ‘‘รูปญฺจ นิพฺพานญฺจ อนารมฺมณา, สตฺตินฺทฺริยา อนารมฺมณา’’ติอาทิวจนญฺจ อวิชฺชมานารมฺมณา นารมฺมเณสุ นวตฺตเพฺพสุ อนารมฺมณตฺตา นวตฺตพฺพตํ ทเสฺสติ, น สารมฺมณเสฺสว นวตฺตพฺพตํ, นวตฺตพฺพสฺส วา สารมฺมณตํฯ น หิ นวตฺตพฺพ-สโทฺท สารมฺมเณ นิรุโฬฺหฯ ยทิปิ สิยา, ‘‘ติโสฺส จ เวทนา รูปญฺจ นิพฺพานญฺจ อิเม ธมฺมา นวตฺตพฺพา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา’’ติอาทิ น วุเจฺจยฺย, อถาปิ ปริตฺตารมฺมณาทิสมฺพโนฺธ นวตฺตพฺพ-สโทฺท สารมฺมเณเสฺวว วตฺตติ, ‘‘ทฺวายตนา สิยา ปริตฺตารมฺมณา’’ติอาทิํ อวตฺวา ‘‘มนายตนํ สิยา ปริตฺตารมฺมณํ…เป.… อปฺปมาณารมฺมณ’’นฺติปิ, ‘‘ธมฺมายตนํ สิยา ปริตฺตารมฺมณํ…เป.… อปฺปมาณารมฺมณ’’นฺติปิ, ‘‘สิยา อนารมฺมณ’’นฺติปิ วตฺตพฺพํ สิยาฯ น หิ ปญฺหปุจฺฉเก สาวเสสา เทสนา อตฺถีติ ฯ ‘‘อฎฺฐินฺทฺริยา สิยา อชฺฌตฺตารมฺมณา’’ติ เอตฺถ จ ชีวิตินฺทฺริยสฺส อากิญฺจญฺญายตนกาเล อรูปสฺส รูปสฺส จ อนารมฺมณตฺตา นวตฺตพฺพตา เวทิตพฺพาฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อินฺทฺริยวิภงฺควณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๖. ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

อุเทฺทสวารวณฺณนา

๒๒๕. '''กึวาที ภนฺเต สมฺมาสมฺพุทฺธ'ติ? 'วิภชฺชวาที มหาราชา'''ติ (ปารา. อฏฺฐ. ๑.ตติยสงฺคีติกถา) โมคฺคลิปุตฺตติสฺสตฺเถเรน วุตฺตตฺตา สมฺมาสมฺพุทฺธสาวกา วิภชฺชวาทิโนฯ เต หิ เวนยิกาทิภาวํ วิภชฺช วทนฺติ, จีวราทีนํ เสวิตพฺพาเสวิตพฺพภาวํ วา สสฺสตุเจฺฉทวาเท วา วิภชฺช วทนฺติ ''สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา''ติอาทีนํ ฐปนียานํ ฐปนโต ราคาทิกฺขยสฺส สสฺสตสฺส ราคาทิกายทุจฺจริตาทิอุเจฺฉทสฺส จ วจนโต, น ปน เอกํสพฺยากรณียาทโย ตโย ปเญฺห อปเนตฺวา วิภชฺชพฺยากรณียเมว วทนฺตีติฯ วิภชฺชวาทีนํ มณฺฑลํ สมูโห **วิภชฺชวาทิมณฺฑลํ,** วิภชฺชวาทิโน วา ภควโต ปริสา **วิภชฺชวาทิมณฺฑล**นฺติปิ วทนฺติฯ อาจริเยหิ วุตฺตอวิปรีตตฺถทีปเนน เต **อนพฺภาจิกฺขนฺเตน**ฯ ''อวิชฺชา ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารานํ เหตุปจฺจโย โหตี''ติอาทึ วทโนฺต กถาวตฺถุมฺหิ ปฏิกฺขิเตฺต ปุคฺคลวาทาทิเก จ วทโนฺต สกสมยํ โวกฺกมติ นาม, ตถา **อโวกฺกมเนฺตน**ฯ ปรสมยํ โทสาโรปนพฺยาปารวิรเหน **อนายูหเนฺตน**ฯ ''อิทมฺปิ ยุตฺตํ คเหตพฺพ''นฺติ ปรสมยํ อสมฺปิเณฺฑเนฺตนาติ เกจิ วทนฺติฯ

''ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา ตเทวิทํ วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ อนญฺญ''นฺติอาทึ (ม. นิ. ๑.๓๙๖) วทโนฺต สุตฺตํ ปฏิพาหติ นาม, ตถา **อปฺปฏิพาหเนฺตน**ฯ ''ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา เยเม อนฺตรายิกา ธมฺมา วุตฺตา ภควตา, เต ปฏิเสวโต นาลํ อนฺตรายายา''ติ (ม. นิ. ๑.๒๓๔; ปาจิ. ๔๑๘, ๔๒๙), ''สุปินเนฺต กโต วีติกฺกโม อาปตฺติกโร โหตี''ติ จ เอวมาทึ วทโนฺต วินยํ ปฏิโลเมติ นาม, ตพฺพิปริยาเยน ตํ **อนุโลเมเนฺตน**ฯ ปฏิโลเมโนฺต หิ กมฺมนฺตรํ ภินฺทโนฺต ธมฺมตญฺจ วิโลเมติฯ สุตฺตเนฺต วุเตฺต จตฺตาโร **มหาปเทเส,** อฏฺฐกถายญฺจ วุเตฺต สุตฺตสุตฺตานุโลมอาจริยวาทอตฺตโนมติ**มหาปเทเส โอโลเกเนฺตน**ฯ ตํโอโลกเนน หิ สุเตฺต วินเย จ สนฺติฏฺฐติ นาติธาวติฯ **ธมฺม**นฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปาฬึฯ **อตฺถ**นฺติ ตทตฺถํฯ เหตุเหตุผลานิ อิธ นาธิเปฺปตานิฯ ''ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณํ อวิชฺชา''ติ วุตฺตมตฺถํ ปริวตฺติตฺวา ปุน ''ปุพฺพเนฺต อญฺญาณ''นฺติอาทีหิ **อปเรหิปิ ปริยาเยหิ นิทฺทิสเนฺตน**ฯ ''สงฺขารา อิมินา ปริยาเยน ภโวติ วุจฺจนฺติ, ตณฺหา อิมินา ปริยาเยน อุปาทาน''นฺติอาทินา **นิทฺทิสเนฺตนา**ติ วทนฺติฯ

สโตฺตติ สตฺตสุญฺญตาติ วทนฺติ, สตฺตสุเญฺญสุ วา สงฺขาเรสุ สตฺตโวหาโรฯ **ปจฺจยาการเมว จา**ติ ปจฺจยากาโร เอว จ, **ม**-กาโร ปทสนฺธิกโรฯ

ตสฺมาติ วุตฺตนเยน อตฺถวณฺณนาย กาตพฺพตฺตา ทุกฺกรตฺตา จฯ

ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามีติ ยตฺถ ฐิตสฺส วณฺณนา สุกรา โหติ, ตํ นยํ อตฺตโนเยว ญาณพเลน นาธิคจฺฉามีติ อโตฺถฯ นิสฺสยํ ปน อาจิกฺขโนฺต อาห **"สาสนํ ปนิท"**นฺติอาทิฯ อิธ **สาสน**นฺติ ปาฬิธมฺมมาห, ปฏิจฺจสมุปฺปาทเมว วาฯ โส หิ อนุโลมปฏิโลมาทินานาเทสนานยมณฺฑิโต อโพฺพจฺฉิโนฺน อชฺชาปิ ปวตฺตตีติ นิสฺสโย โหติฯ ตทฏฺฐกถาสงฺขาโต จ **ปุพฺพาจริยมโคฺค**ติฯ

''ตํ สุณาถ สมาหิตา''ติ อาทรชนเน กึ ปโยชนนฺติ ตํ ทเสฺสโนฺต อาห **"วุตฺตเญฺหต"**นฺติอาทิฯ **อฏฺฐึ กตฺวา**ติ อตฺถํ กตฺวา, ยถา วา น นสฺสติ, เอวํ อฏฺฐิคตํ วิย กโรเนฺต อฏฺฐึ กตฺวาฯ

ปุพฺพกาลโต อปรกาเล ภวํ **ปุพฺพาปริยํ**ฯ ปฐมารมฺภาทิโต ปภุติ ขเณ ขเณ ญาณวิเสสํ กิเลสกฺขยวิเสสญฺจ ลภตีติ อโตฺถฯ

กมฺมวิปากกิเลสวฏฺฏานํ มูลการณตฺตา อาทิโต วุตฺตตฺตา จ อวิชฺชา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส มูลํฯ ตตฺถ วลฺลิยา มูเล ทิฏฺเฐ ตโต ปภุติ วลฺลิยา หรณํ วิย ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส มูเล ทิฏฺเฐ ตโต ปภุติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนาติ อุปมาสํสนฺทนา น กาตพฺพาฯ น หิ ภควโต ''อิทเมว ทิฏฺฐํ, อิตรํ อทิฏฺฐ''นฺติ วิภชนียํ อตฺถิ สพฺพสฺส ทิฏฺฐตฺตาฯ มูลโต ปภุติ ปน วลฺลิยา หรณํ วิย มูลโต ปภุติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา กตาติ อิทเมตฺถ สามญฺญมธิเปฺปตํ, โพธเนยฺยชฺฌาสยวเสน วา โพเธตพฺพภาเวน มูลาทิทสฺสนสามญฺญญฺจ โยเชตพฺพํฯ

ตสฺสาติ –

''ส โข โส, ภิกฺขเว, กุมาโร วุทฺธิมนฺวาย อินฺทฺริยานํ ปริปากมนฺวาย ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต…เป.… รชนีเยหิ, โส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา ปิยรูเป รูเป สารชฺชติ, อปิยรูเป รูเป พฺยาปชฺชติ, อนุปฏฺฐิตกายสตี จ วิหรติ ปริตฺตเจตโสฯ โส ตญฺจ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ยถาภูตํ นปฺปชานาติฯ ยตฺถสฺส เต อุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺติ, โส เอวํ อนุโรธวิโรธํ สมาปนฺโน ยํ กิญฺจิ เวทนํ เวเทติ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, โส ตํ เวทนํ อภินนฺทติ อภิวทติ อโชฺฌสาย ติฏฺฐตี''ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๘) –

เอวํ วุตฺตสฺสฯ เอวํ โสตทฺวาราทีสุปิฯ **อภิวทโต**ติ ''อโห สุขํ, อโห สุข''นฺติ วจีเภทกรปฺปตฺตาย พลวตณฺหาย ''อหํ มมา''ติ อภิวทโตฯ ตโต พลวติยา โมเจตุํ อสกฺกุเณยฺยภาเวน **อโชฺฌสาย ติฏฺฐโต**ฯ ตโตปิ พลวตี อุปาทานภูตา ตณฺหา **นนฺที**ฯ เอตฺถ จ อภินนฺทนาทินา ตณฺหา วุตฺตา, นนฺทีวจเนน ตปฺปจฺจยํ อุปาทานํ จตุพฺพิธมฺปิ นนฺทิตาตทวิปฺปโยคตาหิ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนภาเวหิ จาติ เวทิตพฺพํฯ **''ชาติปจฺจยา ชรามรณ''**นฺติอาทิกญฺจ ตเตฺถว **มหาตณฺหาสงฺขยวิมุตฺติสุเตฺต** (ม. นิ. ๑.๔๐๒-๔๐๓) วุตฺตํฯ

วิปากวฏฺฏภูเต ปฏิสนฺธิปวตฺติผสฺสาทโย กมฺมสมุฏฺฐานญฺจ โอชํ สนฺธาย **''จตฺตาโร อาหารา ตณฺหานิทานา''**ติอาทิ วุตฺตํ, วฏฺฏูปตฺถมฺภกา ปน อิตเรปิ อาหารา ตณฺหาปภเว ตสฺมึ อวิชฺชมาเน น วิชฺชนฺตีติ ''ตณฺหานิทานา''ติ วตฺตุํ วฏฺฏนฺติฯ

ตโต ตโตติ จตุพฺพิธาสุ เทสนาสุ ตโต ตโต เทสนาโตฯ **ญายปฺปฏิเวธาย สํวตฺตตี**ติ **ญาโย**ติ มโคฺค, โสเยว วา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ''อริโย จสฺส ญาโย ปญฺญาย สุทิโฏฺฐ โหตี''ติ (สํ. นิ. ๒.๔๑) วจนโตฯ สยเมว หิ สมนฺตภทฺรกตฺตา ตถา ตถา ปฏิวิชฺฌิตพฺพตฺตา ตาย ตาย เทสนาย อตฺตโน ปฏิเวธาย สํวตฺตตีติฯ สมนฺตภทฺรกตฺตํ เทสนาวิลาสปฺปตฺติ จ จตุนฺนมฺปิ เทสนานํ สมานํ การณนฺติ วิเสสการณํ วตฺตุกาโม อาห **''วิเสสโต''**ติฯ **อสฺส** ภควโต เทสนา, **อสฺส** วา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เทสนาติ โยเชตพฺพํฯ **ปวตฺติการณวิภาโค** อวิชฺชาทิโกว, การณนฺติ วา คหิตานํ ปกติอาทีนํ อวิชฺชาทีนญฺจ อการณตา การณตา จฯ ตตฺถ สมฺมูฬฺหา เกจิ อการณํ ''การณ''นฺติ คณฺหนฺติ, เกจิ น กิญฺจิ การณํ พุชฺฌนฺตีติ เตสํ ยถาสเกหิ อนุรูเปหิ การเณหิ **สงฺขาราทิปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ** อนุโลมเทสนา ปวตฺตา, อิตราสํ ตทตฺถตาสมฺภเวปิ น ตาสํ ตทตฺถเมว ปวตฺติ อตฺถนฺตรสพฺภาวโตฯ อยํ ปน ตทตฺถา เอวาติ เอติสฺสา ตทตฺถตา วุตฺตาฯ ปวตฺติอาทีนวปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา อาทิ, ตโต สงฺขารา อุปฺปชฺชนฺติ ตโต วิญฺญาณนฺติ เอวํ ปวตฺติยา **อุปฺปตฺติกฺกมสนฺทสฺสนตฺถญฺจ**ฯ

อนุวิโลกยโต โย สโมฺพธิโต ปุพฺพภาเค ตํตํผลปฏิเวโธ ปวโตฺต, ตทนุสาเรน ตทนุคเมน ชรามรณาทิกสฺส ชาติอาทิการณํ ยํ อธิคตํ, ตสฺส สนฺทสฺสนตฺถํ อสฺส ปฏิโลมเทสนา ปวตฺตา, อนุวิโลกยโต ปฏิโลมเทสนา ปวตฺตาติ วา สมฺพโนฺธฯ เทเสนฺตปิ หิ ภควา กิจฺฉาปนฺนํ โลกํ อนุวิโลเกตฺวา **ปุพฺพภาค…เป…. สนฺทสฺสนตฺถํ** เทเสตีติฯ อาหารตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปนฺนทฺธา, สงฺขาราวิชฺชา อตีตทฺธาติ อิมินา อธิปฺปาเยนาห **“ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวา**”ติ, อาหารา วา ตณฺหาย ปภาเวตพฺพา อนาคโต อทฺธา, ตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปโนฺน, สงฺขาราวิชฺชา อตีโตติฯ ปจฺจกฺขํ ปน ผลํ ทเสฺสตฺวา ตํนิทานทสฺสนวเสน ผลการณปรมฺปรายทสฺสนํ ยุชฺชตีติ อาหารา ปุริมตณฺหาย อุปฺปาทิตา ปจฺจุปฺปโนฺน อทฺธา, ตณฺหาทโย อตีโต, สงฺขาราวิชฺชา ตโตปิ อตีตตโร สํสารสฺส อนาทิภาวทสฺสนตฺถํ วุโตฺตติ **ยาว อตีตํ อทฺธาน**นฺติ ยาว อตีตตรํ อทฺธานนฺติ อโตฺถ ยุโตฺตฯ

อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติอาหารกา วา จตฺตาโร อาหารา –

> ‘‘อาหาเรตีติ อหํ น วทามิ, อาหาเรตีติ จาหํ วเทยฺยํ, ตตฺรสฺส กโลฺล ปโญฺห ‘โก นุ โข, ภเนฺต, อาหาเรตี’ติฯ เอวํ จาหํ น วทามิ, เอวํ ปน อวทนฺตํ มํ โย เอวํ ปุเจฺฉยฺย ‘กิสฺส นุ โข, ภเนฺต, วิญฺญาณาหาโร’ติฯ เอส กโลฺล ปโญฺห, ตตฺร กลฺลํ เวยฺยากรณํ, วิญฺญาณาหาโร อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติยา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๒) –

วจนโต ตํสมฺปยุตฺตตฺตา ผสฺสเจตนานํ ตปฺปวตฺติเหตุตฺตา จ กพฬีการาหารสฺสฯ เตน หิ อุปตฺถมฺภิตรูปกายสฺส, ตณฺจ อิจฺฉนฺตสฺส กมฺมวิญฺญาณายูหนํ โหติฯ โภชนญฺหิ สทฺธาทีนํ ราคาทีนญฺจ อุปนิสฺสโยติ วุตฺตนฺติฯ ตสฺมา ‘‘เต กมฺมวฏฺฏสงฺคหิตา อาหารา ปจฺจุปฺปโนฺน อทฺธา’’ติ อิมสฺมึ ปริยาเย ปุริโมเยวโตฺถ ยุโตฺตฯ อตีตทฺธุโต ปภุติ ‘‘อิติ โข, ภิกฺขเว, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๓) อตีเต ตโต ปรญฺจ เหตุผลปฏิปาฏึ ปจฺจกฺขานํ อาหารานํ นิทานทสฺสนวเสน อาโรหิตฺวา นิวตฺตเนน วินา อพุชฺฌนฺตานํ ตํสนฺทสฺสนตฺถํ สา อยํ เทสนา ปวตฺตาติ อโตฺถฯ **อนาคตทฺธุโน สนฺทสฺสนตฺถ**นฺติ อนาคตทฺธุโน ทุปฺปฏิวิชฺฌนฺตานํ อปสฺสนฺตานํ ปจฺจกฺขํ ปจฺจุปฺปนฺนํ เหตุํ ทเสฺสตฺวา เหตุผลปรมฺปราย ตสฺส สนฺทสฺสนตฺถนฺติ อโตฺถฯ

มูลการณสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา **“น อการณ**”นฺติ นปุํสกนิเทฺทโส กโตฯ อการณํ ยทิ สิยา, สุตฺตํ ปฏิพาหิตํ สิยาติ ทเสฺสโนฺต สุตฺตํ อาหรติฯ **วฏฺฏกถาย สีสภาโว** วฏฺฏเหตุโน กมฺมสฺสปิ เหตุภาโวฯ ตตฺถ ภวตณฺหายปิ เหตุภูตา อวิชฺชา, ตาย ปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ภเว ตณฺหุปฺปตฺติโตติ อวิชฺชา วิเสเสน สีสภูตาติ **“มูลการณ**”นฺติ วุตฺตาฯ ปุริมาย โกฏิยา อปญฺญายมานาย อุปฺปาทวิรหโต นิจฺจตํ คเณฺหยฺยาติ อาห **“เอวเญฺจตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจตี**”ติ อาทิฯ เตน อิโต ปุเพฺพ อุปฺปนฺนปุพฺพตา นตฺถีติ อปญฺญายนโต ปุริมโกฏิอปญฺญายนํ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติฯ

อวิชฺชาตณฺหาเหตุกกเมน ผเลสุ วตฺตเพฺพสุ **“สุคติทุคฺคติคามิโน**”ติ วจนํ สทฺทลกฺขณาวิโรธนตฺถํฯ ทฺวเนฺท หิ ปูชิตสฺส ปุพฺพนิปาโตติฯ สวรา กิร มํสสฺส อฏฺฐินา อลคฺคนตฺถํ ปุนปฺปุนํ ตาเปตฺวา โกเฏฺฏตฺวา อุโณฺหทกํ ปาเยตฺวา วิริตฺตํ สูนํ อฏฺฐิโต มุตฺตมํสํ คาวึ มาเรนฺติฯ เตนาห **“อคฺคิสนฺตาปิ”**จฺจาทิฯ ตตฺถ ยถา วชฺฌา คาวี จ อวิชฺชาภิภูตตาย ยถาวุตฺตํ อุโณฺหทกปานํ อารภติ, เอวํ ปุถุชฺชโน ยถาวุตฺตํ ทุคฺคติคามิกมฺมํฯ ยถา ปน สา อุโณฺหทกปาเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตณฺหาวเสน สีตุทกปานํ อารภติ, เอวมยํ อวิชฺชาย มนฺทตฺตา ทุคฺคติ

คามิกเมฺม อาทีนวํ ทิสฺวา ตณฺหาวเสน สุคติคามิกมฺมํ อารภติฯ ทุเกฺข หิ อวิชฺชํ ตณฺหา อนุวตฺตติ, สุเข ตณฺหํ อวิชฺชาติฯ

เอวนฺติ อวิชฺชาย นิวุตตฺตา ตณฺหาย สํยุตฺตตฺตา จฯ **อยํ กาโย**ติ สวิญฺญาณกกาโย ขนฺธปญฺจกํ, ''สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส''ติ วจนโต ผสฺสการณเญฺจตํ วุจฺจตีติ อายตนฉกฺกํ วาฯ **สมุทาคโต**ติ อุปฺปโนฺนฯ **พหิทฺธา จ นามรูป**นฺติ พหิทฺธา สวิญฺญาณกกาโย ขนฺธปญฺจกํ, สฬายตนานิ วาฯ **อิเตฺถต**นฺติ อิตฺถํ เอตํฯ อตฺตโน จ ปเรสญฺจ ปญฺจกฺขนฺธา ทฺวาทสายตนานิ จ ทฺวารารมฺมณภาเวน ววตฺถิตานิ ทฺวยนามานีติ อโตฺถฯ **''ทฺวยํ ปฏิจฺจ ผโสฺส**ติ อญฺญตฺถ จกฺขุรูปาทีนิ ทฺวยานิ ปฏิจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทโย วุตฺตา, อิธ ปน อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิฯ มหาทฺวยํ นาม กิเรต''นฺติ (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒.๑๙) วุตฺตํฯ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย – อญฺญตฺถ ''จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส''ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๔๓) ''จกฺขุ เจว รูปา จ…เป.… มโน เจว ธมฺมา จา''ติ วุตฺตานิ ทฺวยานิ ปฏิจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทโย วุตฺตา, อิธ ปน ''อยเญฺจว กาโย''ติ จกฺขาทินิสฺสเย เสสธเมฺม จกฺขาทินิสฺสิเต เอว กตฺวา วุตฺตํ, จกฺขาทิกายํ เอกเตฺตน ''อชฺฌตฺติกายตน''นฺติ คเหตฺวา ''พหิทฺธา นามรูป''นฺติ วุตฺตํ, รูปาทิอารมฺมณํ เอกเตฺตเนว พาหิรายตนนฺติ ตานิ อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ ปฏิจฺจ ผโสฺส วุโตฺต, ตสฺมา มหาทฺวยํ นาเมตนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา ''อตฺตโน จ ปรสฺส จ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ ฉหายตเนหิ จาปิ อยมโตฺถ ทีเปตโพฺพวา''ติ (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒.๑๙) วุตฺตํฯ ''อยํ กาโย''ติ หิ วุตฺตานิ สนิสฺสยานิ จกฺขาทีนิ อตฺตโน ปญฺจกฺขนฺธา, ''พหิทฺธา นามรูป''นฺติ วุตฺตานิ รูปาทีนิ ปเรสํฯ ตถา อยํ กาโย อตฺตโนว อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ, พหิทฺธา นามรูปํ ปเรสํ พาหิรานีติฯ อญฺญถา อชฺฌตฺติกายตนมเตฺต เอว ''อยํ กาโย''ติ วุเตฺต น อชฺฌตฺติกายตนาเนว อตฺตโน ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺตีติ อตฺตโน จ ปเรสญฺจ ปญฺจกฺขเนฺธหิ ทีปนา น สมฺภเวยฺยาติฯ **สเฬวายตนานี**ติ สเฬว สมฺผสฺสการณานิ, เยหิ การณภูเตหิ อายตเนหิ อุปฺปเนฺนน ผเสฺสน ผุโฏฺฐ พาโล สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวเทติฯ

อาทิ-สเทฺทน ''เอเตสํ วา อญฺญตเรน อวิชฺชานีวรณสฺส, ภิกฺขเว, ปณฺฑิตสฺส ตณฺหาย สํยุตฺตสฺสา''ติอาทิ โยเชตพฺพํฯ ตสฺมิญฺหิ สุเตฺต สงฺขาเร อวิชฺชาตณฺหานิสฺสิเต เอว กตฺวา กายคฺคหเณน วิญฺญาณนามรูปสฬายตนานิ คเหตฺวา เอตสฺมิญฺจ กาเย สฬายตนานํ ผสฺสํ ตํนิสฺสิตเมว กตฺวา เวทนาย วิเสสปจฺจยภาวํ ทเสฺสเนฺตน ภควตา พาลปณฺฑิตานํ อตีตทฺธาวิชฺชาตณฺหามูลโก เวทนาโนฺต ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ทสฺสิโตฯ ปุน จ พาลปณฺฑิตานํ วิเสสํ ทเสฺสเนฺตน –

> ''ยาย จ, ภิกฺขเว, อวิชฺชาย นิวุตสฺส พาลสฺส ยาย จ ตณฺหาย สํยุตฺตสฺส อยํ กาโย สมุทาคโต, สา เจว อวิชฺชา พาลสฺส อปฺปหีนา, สา จ ตณฺหา อปริกฺขีณาฯ ตํ กิสฺส เหตุ? น, ภิกฺขเว, พาโล อจริ พฺรหฺมจริยํ สมฺมา ทุกฺขกฺขยาย, ตสฺมา พาโล กายสฺส เภทา กายูปโค โหติ, โส กายูปโค สมาโน น ปริมุจฺจติ ชาติยา…เป.… ทุกฺขสฺมาติ วทามี''ติ (สํ. นิ. ๒.๑๙) –

เวทนาปภวํ สาวิชฺชํ ตณฺหํ ทเสฺสตฺวา อุปาทานภเว จ ตํนิสฺสิเต กตฺวา ''กายูปโค โหตี''ติอาทินา ชาติอาทิเก ทเสฺสเนฺตน ปจฺจุปฺปนฺนเหตุสมุฏฺฐานโต ปภุติ อุภยมูโลว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุโตฺต, ตพฺพิปริยาเยน จ ปณฺฑิตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนเหตุปริกฺขยโต ปภุติ อุภยมูลโก ปฏิโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโทติฯ

ทุคฺคติคามิกมฺมสฺส วิเสสปจฺจยตฺตา อวิชฺชา **“อวินฺทิยํ วินฺทตี”**ติ วุตฺตา, ตถา วิเสสปจฺจโย วินฺทิยสฺส น โหตีติ **“วินฺทิยํ น วินฺทตี**’ติ จฯ อตฺตนิ นิสฺสิตานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปวตฺตนํ อุปฺปาทนํ **อายตนํ**ฯ สโมฺมหภาเวเนว อนภิสมยภูตตฺตา **อวิทิตํ** อญฺญาตํ **กโรติ**ฯ **อนฺตวิรหิเต ชวาเปตี**ติ จ วณฺณาคมวิปริยายวิการวินาสธาตุอตฺถวิเสสโยเคหิ ปญฺจวิธสฺส นิรุตฺติลกฺขณสฺส วเสน ตีสุปิ ปเทสุ อ-การ วิ-การ ช-กาเร คเหตฺวา อเญฺญสํ วณฺณานํ โลปํ กตฺวา ช-การสฺส จ ทุติยสฺส อาคมํ กตฺวา **“อวิชฺชา”**ติ วุตฺตาฯ พฺยญฺชนตฺถํ ทเสฺสตฺวา สภาวตฺถํ ทเสฺสตุํ **“อปิจา”**ติอาทิมาหฯ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณานิ ‘‘อิทํ วตฺถุ, อิทมารมฺมณ’’นฺติ อวิชฺชาย ญาตุํ น สกฺกาติ อวิชฺชา ตปฺปฏิจฺฉาทิกา วุตฺตาฯ วตฺถารมฺมณสภาวจฺฉาทนโต เอว อวิชฺชาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทภาวสฺส, ชรามรณาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนภาวสฺส จ ฉาทนโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนฉาทนํ เวทิตพฺพํฯ

สงฺขาร-สทฺทคฺคหเณน อาคตา สงฺขารา **สงฺขาร-สเทฺทน อาคตสงฺขารา**ฯ ยทิปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราปิ สงฺขาร-สเทฺทน อาคตา, เต ปน อิมิสฺสา เทสนาย ปธานาติ วิสุํ วุตฺตาฯ ตสฺมา **“ทุวิธา”**ติ เอตฺถ อภิสงฺขรณกสงฺขารํ สงฺขาร-สเทฺทนาคตํ สนฺธาย ตตฺถ วุตฺตมฺปิ วเชฺชตฺวา สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขารา โยเชตพฺพาฯ ‘‘สงฺขาร-สเทฺทนาคตสงฺขารา’’ติ วา สมุทาโย วุโตฺต, ตเทกเทโส จ อิธ วณฺณิตพฺพภาเวน ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ, ตสฺมา วณฺณิตพฺพสพฺพสงฺคหณวเสน ทุวิธตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ **ปฐมํ นิรุชฺฌติ วจีสงฺขาโร**ติ อาทินา วิตกฺกวิจารอสฺสาสปสฺสาสสญฺญาเวทนาวจีสงฺขาราทโย วุตฺตา, น อวิชฺชาสงฺขาเรสุ วุตฺตา กายสเญฺจตนาทโยฯ

ปริตสฺสตีติ ปิปาสติฯ **ภวตี**ติ อุปฺปตฺติภวํ สนฺธาย วุตฺตํ, **ภาวยตี**ติ กมฺมภวํฯ จุติ ขนฺธานํ มรณนฺติ **“มรนฺติ เอเตนา”**ติ วุตฺตํฯ ‘‘ทุกฺขา เวทนา อุปฺปาททุกฺขา ฐิติทุกฺขา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๕) วจนโต **เทฺวธา ขณติฯ อายาโส**ติ ปริสฺสโม วิสาโทฯ เกวล-สโทฺท อสมฺมิสฺสวาจโก โหติ ‘‘เกวลา สาลโย’’ติ, นิรวเสสวาจโก จ ‘‘เกวลา องฺคมคธา’’ติ, ตสฺมา เทฺวธาปิ อตฺถํ วทติฯ ตตฺถ **อสมฺมิสฺสสฺสา**ติ สุขรหิตสฺสฯ น หิ เอตฺถ กิญฺจิ อุปฺปาทวยรหิตํ อตฺถีติฯ

ตํสมฺปยุเตฺต, ปุคฺคลํ วา สโมฺมหยตีติ **สโมฺมหนรสา**ฯ อารมฺมณสภาวสฺส ฉาทนํ หุตฺวา คยฺหตีติ **ฉาทนปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ ‘‘อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๐๓) วจนโต **อาสวปทฏฺฐานา**ฯ ปฏิสนฺธิชนนตฺถํ อายูหนฺติ พฺยาปารํ กโรนฺตีติ **อายูหนรสา,** ราสิกรณํ วา **อายูหนํ**ฯ นามรูปสฺส ปุเรจาริกภาเวน ปวตฺตตีติ **ปุพฺพงฺคมรสํ**ฯ ปุริมภเวน สทฺธิํ ฆฏนํ หุตฺวา คยฺหตีติ **ปฏิสนฺธิปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ วิญฺญาเณน สห สมฺปยุชฺชตีติ **สมฺปโยครสํ**ฯ อญฺญมญฺญํ สมฺปโยคาภาวโต รูปํ วิกิรตีติ **วิกิรณรสํ**ฯ เอวญฺจ กตฺวา ปิสิยมานา ตณฺฑุลาทโย วิกิรนฺติ จุณฺณี ภวนฺตีติฯ นามสฺส กทาจิ กุสลาทิภาโว จ อตฺถีติ ตโต วิเสสนตฺถํ **“อพฺยากตปจฺจุปฏฺฐาน”**นฺติ อาหฯ ‘‘อเจตนา อพฺยากตา’’ติ เอตฺถ วิย อนารมฺมณตา วา **อพฺยากตตา** ทฏฺฐพฺพาฯ **อายตนลกฺขณ**นฺติ ฆฏนลกฺขณํ, อายานํ ตนนลกฺขณํ วาฯ ทสฺสนาทีนํ การณภาโว **ทสฺสนาทิรสตา**ฯ อกุสลวิปากุเปกฺขาย อนิฏฺฐภาวโต ทุเกฺขน อิตราย จ อิฏฺฐภาวโต สุเขน สงฺคหิตตฺตา **“สุขทุกฺขปจฺจุปฏฺฐานา”**ติ อาหฯ ทุกฺขสมุทยตฺตา **เหตุลกฺขณา ตณฺหา**ฯ ‘‘ตตฺรตตฺราภินนฺทินี’’ติ (ที. นิ. ๒.๔๐๐; ม. นิ. ๑.๑๓๓, ๔๖๐; วิภ. ๒๐๓) วจนโต **อภินนฺทนรสา**ฯ จิตฺตสฺส, ปุคฺคลสฺส วา รูปาทีสุ อติตฺตภาโว หุตฺวา คยฺหตีติ **อติตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ ตณฺหาทฬฺหตฺตํ หุตฺวา กามุปาทานํ, เสสานิ ทิฏฺฐิ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตีติ **ตณฺหาทฬฺหตฺตทิฏฺฐิปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ กมฺมุปฺปตฺติภววเสน ภวสฺส ลกฺขณาทโย โยเชตพฺพาฯ

อาทิ-สเทฺทน อนุโพธาทิภาวคฺคหณํฯ ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณํ **อปฺปฏิปตฺติ,** อสุภาทีสุ สุภาทิวิปลฺลาสา **มิจฺฉาปฏิปตฺติ**ฯ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตา วา **อปฺปฏิปตฺติ,** ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา **มิจฺฉาปฏิปตฺติ**ฯ น อวิชฺชาย เอว ฉทฺวาริกตา ฉฬารมฺมณตา จ, อถ โข อเญฺญสุปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเงฺคสุ อรูปธมฺมานนฺติ อาห **"สเพฺพสุปี"**ติฯ **โนภยโคจร**นฺติ มนายตนมาหฯ น หิ อรูปธมฺมานํ เทสวเสน อาสนฺนตา ทูรตา จ อตฺถิ อสณฺฐานตฺตา, ตสฺมา มนายตนสฺส โคจโร น มนายตนํ สมฺปโตฺต อสมฺปโตฺต วาติ วุจฺจตีติฯ

โสกาทีนํ สพฺภาวา องฺคพหุตฺตปฺปสเงฺค ''ทฺวาทเสวา''ติ องฺคานํ ววตฺถานํ เวทิตพฺพํฯ น หิ โสกาทโย องฺคภาเวน วุตฺตา, ผเลน ปน การณํ อวิชฺชํ มูลงฺคํ ทเสฺสตุํ เต วุตฺตาติฯ ชรามรณพฺภาหตสฺส หิ พาลสฺส เต สมฺภวนฺตีติ โสกาทีนํ ชรามรณการณตา วุตฺตาฯ ''สารีริกาย ทุกฺขาย เวทนาย ผุโฎฺฐ''ติ (สํ. นิ. ๔.๒๕๒) จ **สุเตฺต** ชรามรณนิมิตฺตญฺจ ทุกฺขํ สงฺคหิตนฺติ ตํตํนิมิตฺตานํ สาธกภาเวน วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน ชรามรเณเนว โสกาทีนํ เอกสเงฺขโป กโต, ตสฺมา เตสํ ชาติปจฺจยตา ยุชฺชติฯ ชรามรณปจฺจยภาเว หิ อวิชฺชาย เอกสเงฺขโป กาตโพฺพ สิยา, ชาติปจฺจยา ปน ชรามรณํ โสกาทโย จ สมฺภวนฺตีติฯ ตตฺถ ชรามรณํ เอกนฺติกํ องฺคภาเวเนว คหิตํ, โสกาทโย ปน รูปภวาทีสุ อภาวโต อเนกนฺติกา เกวลํ ปากเฎน ผเลน อวิชฺชานิทสฺสนตฺถํ คหิตาฯ เตน อนาคเต ชาติยา สติ ตโต ปราย ปฏิสนฺธิยา เหตุเหตุภูตา อวิชฺชา ทสฺสิตาติ ภวจกฺกสฺส อวิเจฺฉโท ทสฺสิโต โหตีติฯ สุตฺตญฺจ โสกาทีนํ อวิชฺชา การณนฺติ เอตเสฺสวตฺถสฺส สาธกํ ทฎฺฐพฺพํ, น โสกาทีนํ พาลสฺส ชรามรณนิมิตฺตตามตฺตสฺสฯ ''อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน''ติ (สํ. นิ. ๔.๒๕๒) หิ วจเนน อวิชฺชา โสกาทีนํ การณนฺติ ทสฺสิตา, น จ ชรามรณนิมิตฺตเมว ทุกฺขํ ทุกฺขนฺติฯ

อุเทฺทสวารวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อวิชฺชาปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๖. **"อวิชฺชาปจฺจยา** ๙๒ **สงฺขารา"ติ หิ วุตฺต**นฺติ เอเตน อวิชฺชาย วิเสสนภาเวน สงฺขารานญฺจ ปธานภาเวน วุตฺตตฺตา สงฺขารานํ นิทฺทิสิตพฺพภาวสฺส การณํ ทเสฺสติฯ **ปิตา กถียติ** ''ทีโฆ สาโม, มิโตฺต รโสฺส, โอทาโต ทโตฺต''ติฯ

รสิตโพฺพ ปฏิวิชฺฌิตโพฺพ สภาโว รโส, อตฺตโน รโส สรโส, ยาถาโว สรโส ยาถาวสรโส, โส เอว ลกฺขิตพฺพตฺตา ลกฺขณนฺติ **ยาถาวสรสลกฺขณํ**ฯ ''กตมา จ, ภิกฺขเว, อวิชฺชา? ทุเกฺข อญฺญาณ''นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๒; ม. นิ. ๑.๑๐๓) สุเตฺต จตฺตาเรว วุตฺตานีติ **"สุตฺตนฺติกปริยาเยนา"**ติ อาหฯ **นิเกฺขปกเณฺฑ ปนา**ติอาทินา อิธ จตูสุ ฐาเนสุ กถิตาย เอว อวิชฺชาย นิเกฺขปกเณฺฑ อฎฺฐสุ ฐาเนสุ กิจฺจชาติโต ปญฺจวีสติยา ปเทหิ ลกฺขณโต จ กถิตตฺตา ตทตฺถสํวณฺณนาวเสน วิภาวนํ กโรติฯ อหาเปตฺวา วิภชิตพฺพวิภชนญฺหิ **อภิธมฺมปริยาโย**ฯ

ชายติ เอตฺถาติ **ชาติ,** อุปฺปตฺติฎฺฐานํฯ ยทิปิ นิโรธมเคฺค อวิชฺชา อารมฺมณํ น กโรติ, เต ปน ชานิตุกามสฺส ตปฺปฏิจฺฉาทนวเสน อนิโรธมเคฺคสุ นิโรธมคฺคคฺคหณกอารณวเสน จ ปวตฺตมานา ตตฺถ อุปฺปชฺชตีติ วุจฺจตีติ เตสมฺปิ อวิชฺชาย อุปฺปตฺติฎฺฐานตา โหติ, อิตเรสํ อารมฺมณภาเวน จาติฯ สงฺฆิกพลเทวโคณาทีนํ สงฺฆาฏินงฺคลาทีนิ วิย อญฺญเสตาทีนํ อวิชฺชาย ทุกฺขาทิวิสยานํ อนุธตฺตกรานํ โลภาทีนํ นิวตฺตโก อญฺญาณาทิสภาโว ลกฺขณนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

อตฺถตฺถนฺติ ผลผลํฯ อาเมฑิตวจนญฺหิ สเพฺพสํ อตฺถานํ วิสุํ วิสุํ ปากฏกรณภาวปฺปกาสนตฺถํฯ อโตฺถ เอว วา อโตฺถ **อตฺถโตฺถ**ติ อตฺถสฺส อวิปรีตตาทสฺสนตฺถํ อเตฺถเนวตฺถํ วิเสสยติฯ น หิ ญาณํ อนตฺถํ อโตฺถติ คณฺหาตีติฯ เอวํ **การณการณ**นฺติ เอตฺถาปิ ทฏฺฐพฺพํฯ **ตํ อาการ**นฺติ อตฺถตฺถาทิอาการํฯ **คเหตฺวา**ติ จิเตฺต ปเวเสตฺวา, จิเตฺตน ปุคฺคเลน วา คหิตํ กตฺวาฯ ปฏิวิทฺธสฺส ปุน อเวกฺขณา **ปจฺจเวกฺขณา**ฯ ทุจฺจินฺติตจินฺติตาทิลกฺขณสฺส พาลสฺส ภาโว **พาลฺยํฯ ปชานาตี**ติ ปกาเรหิ ชานาติฯ พลวโมหนํ **ปโมโห**ฯ สมนฺตโต โมหนํ **สโมฺมโห**ฯ

ทุกฺขารมฺมณตาติ ทุกฺขารมฺมณตาย, ยาย วา อวิชฺชาย ฉาเทนฺติยา ทุกฺขารมฺมณา ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา, สา เตสํ ภาโวติ **ทุกฺขารมฺมณตา,** อารมฺมณเมว วา อารมฺมณตา, ทุกฺขํ อารมฺมณตา เอติสฺสาติ **ทุกฺขารมฺมณตา**ฯ

ทุทฺทสตฺตา คมฺภีรา น สภาวโต, ตสฺมา ตทารมฺมณตา อวิชฺชา อุปฺปชฺชติ, อิตเรสํ สภาวโต คมฺภีรตฺตา ตทารมฺมณตา นุปฺปชฺชตีติ อธิปฺปาโยฯ **อปิจ โข ปนา**ติ มคฺคสฺส สงฺขตสภาวตฺตา ตโตปิ นิโรธสฺส คมฺภีรตรตํ ทเสฺสติฯ

อวิชฺชาปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สงฺขารปทนิเทฺทสวณฺณนา

ปุนาตีติ โสเธติ อปุญฺญผลโต ทุกฺขสํกิเลสโต จ, หิตสุขชฺฌาสเยน ปุญฺญํ กโรตีติ ตํนิปฺผาทเนน การกสฺสชฺฌาสยํ ปูเรตีติ **ปุโญฺญ,** ปูรโก ปุชฺชนิพฺพตฺตโก จ นิรุตฺติลกฺขเณน **"ปุโญฺญ"**ติ เวทิตโพฺพฯ สมาธิปจฺจนีกานํ อติทูรตาย **น อิญฺชติ** น จลตีติ อโตฺถฯ **กายสฺสา**ติ ทฺวารสฺส สามิภาเวน นิเทฺทโส กโตฯ

ปุญฺญุปคนฺติ ภวสมฺปตฺตุปคํฯ **ตตฺถา**ติ วิภงฺคสุเตฺต (สํ. นิ. ๒.๒)ฯ ตญฺหิ ปธานภาเวน คหิตนฺติฯ **สมฺมาทิฏฺฐิสุเตฺต** (ม. นิ. ๑.๑๐๒) ปน ''ตโยเม, อาวุโส, สงฺขารา''ติ อาคตนฺติฯ **สพฺพญฺญุชินภาสิโต ปน อยํ,** น ปเจฺจกชินภาสิโต, อิมสฺสตฺถสฺส ทีปนตฺถํ เอเตสํ สุตฺตานํ วเสน เต คหิตาฯ กถํ ปเนเตน คหเณนายมโตฺถ ทีปิโต โหตีติ ตํทสฺสนตฺถมาห **"อภิธเมฺมปิ หิ สุเตฺตปิ เอกสทิสาว ตนฺติ นิทฺทิฏฺฐา"**ติฯ **สพฺพญฺญุภาสิโต**ติ ปากเฏน สุตฺตเนฺตน สทิสตฺตา อยมฺปิ สพฺพญฺญุภาสิโตติ ญายตีติ วุตฺตํ โหตีติฯ

"เตรสาปี"ติ วุตฺตํ, ตตฺถ ญาณวิปฺปยุตฺตานํ น ภาวนามยตา ปากฏาติ **"ยถา หี"**ติอาทิมาห ฯ ปถวี ปถวีติอาทิภาวนา จ กสิณปริกมฺมกรณํ มณฺฑลกรณญฺจ ภาวนํ ภชาเปนฺติฯ

ทานวเสน ปวตฺตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา **ทานํ**ฯ ตตฺถ พฺยาปารภูตา อายูหนเจตนา **ทานํ อารพฺภ ทานํ อธิกิจฺจ อุปฺปชฺชตี**ติ วุจฺจติ, เอวํ อิตเรสุฯ **โสมนสฺสจิเตฺตนา**ติ อนุโมทนาปวตฺตินิทสฺสนมตฺตเมตํ ทฏฺฐพฺพํฯ อุเปกฺขาสหคเตนปิ หิ อนุสฺสรติ เอวาติฯ

อสริกฺขกมฺปิ สริกฺขเกน จตุตฺถชฺฌานวิปาเกน เวหปฺผลาทีสุ วินาปิ อสเญฺญสุ กฏตฺตารูปํฯ รูปเมว สผนฺทนตฺตา **"สอิญฺชน"**นฺติ วุตฺตํ อิญฺชนกรนีวรณาทีนํ อวิกฺขมฺภนโต, รูปตณฺหาสงฺขาตสฺส อิญฺชนกสฺส การณตฺตา วาฯ เตเนว รูปารมฺมณํ นิมิตฺตารมฺมณญฺจ สพฺพมฺปิ จตุตฺถชฺฌานํ นิปฺปริยาเยน **"อนิญฺชน"**นฺติ น วุจฺจตีติฯ มหาตุลาย ธารยมาโน นาฬิยา มินมาโน จ สมุทายเมว ธาเรติ มินติ จ, น เอเกกํ คุญฺชํ, เอเกกํ ตณฺฑุลํ วา, เอวํ ภควาปิ อปริมาณา

ปฐมกุสลเจตนาโย สมุทายวเสเนว คเหตฺวา เอกชาติกตฺตา เอกเมว กตฺวา ทเสฺสติฯ เอวํ ทุติยาทโยปีติฯ

‘‘กายทฺวาเร ปวตฺตา’’ติ อวตฺวา **‘‘อาทานคฺคหณโจปนํ ปาปยมานา อุปฺปนฺนา’’**ติปิ วตฺตุํ วฏฺฏตีติ วจนวิเสสมตฺตเมว ทเสฺสติฯ กายทฺวาเร ปวตฺติ เอว หิ อาทานาทิปาปนาติฯ ปุริเมน วา ทฺวารสฺส อุปลกฺขณภาโว วุโตฺต, ปจฺฉิเมน เจตนาย สวิญฺญตฺติรูปสมุฎฺฐาปนํฯ ตตฺถ อากฑฺฒิตฺวา คหณํ **อาทานํ,** สมฺปยุตฺตสฺส คหณํ **คหณํ,** ผนฺทนํ **โจปนํ**ฯ

เอตฺถาติ กายวจีสงฺขารคฺคหเณ, กายวจีสเญฺจตนาคหเณ วาฯ อฎฺฐกถายํ อภิญฺญาเจตนา น คหิตา วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหตีติฯ กสฺมา ปน น โหติ, นนุ สาปิ กุสลา วิปากธมฺมา จาติ? สจฺจํ, อนุปจฺฉินฺนตณฺหาวิชฺชามาเน ปน สนฺตาเน สพฺยาปารปฺปวตฺติยา ตสฺสา กุสลตา วิปากธมฺมตา จ วุตฺตา, น วิปากุปฺปาทเนน, สา ปน วิปากํ อุปฺปาทยนฺตี รูปาวจรเมว อุปฺปาเทยฺยฯ น หิ อญฺญภูมิกํ กมฺมํ อญฺญภูมิกํ วิปากํ อุปฺปาเทตีติฯ อตฺตนา สทิสารมฺมณญฺจ ติฎฺฐานิกํ ตํ อุปฺปาเทยฺย จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ รูปาวจรวิปากสฺส กมฺมสทิสารมฺมณเสฺสว วุตฺตตฺตา, น จ รูปาวจรวิปาโก ปริตฺตาทิอารมฺมโณ อตฺถิ, อภิญฺญาเจตนา จ ปริตฺตาทิอารมฺมณาว โหติ, ตสฺมา วิปากํ น อุปฺปาเทตีติ วิญฺญายติฯ กสิเณสุ จ อุปฺปาทิตสฺส จตุตฺถชฺฌานสมาธิสฺส อานิสํสภูตา อภิญฺญาฯ ยถาห ‘‘โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต’’ติอาทิ (ที. นิ. ๑.๒๔๔-๒๔๕; ม. นิ. ๑.๓๘๔-๓๘๖)ฯ ตสฺมา สมาธิผลสทิสา สา, น จ ผลํ เทตีติ ทานสีลานิสํโส ตสฺมิํ ภเว ปจฺจยลาโภ วิย สาปิ วิปากํ น อุปฺปาเทติฯ **ยถา จ อภิญฺญาเจตนา, เอวํ อุทฺธจฺจเจตนาปิ น โหตี**ติ อิทํ อุทฺธจฺจสหคเต ธเมฺม วิสุํ อุทฺธริตฺวา ‘‘เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฎิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๒๕) วุตฺตตฺตา วิจาเรตพฺพํฯ

อยํ ปเนตฺถ อมตคฺคปถานุคโต วินิจฺฉโย – ทสฺสนภาวนานํ อภาเวปิ เยสํ ปุถุชฺชนานํ เสกฺขานญฺจ ทสฺสนภาวนาหิ ภวิตพฺพํ, เตสํ ตทุปฺปตฺติกาเล เตหิ ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา อกุสลา ‘‘ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพา’’ติ จ วุจฺจนฺติ, ปุถุชฺชนานํ ปน ภาวนาย อภาวา ภาวนาย ปหาตพฺพจินฺตา นตฺถิฯ เตน เตสํ ปวตฺตมานา เต ทสฺสเนน ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยาปิ ‘‘ภาวนาย ปหาตพฺพา’’ติ น วุจฺจนฺติฯ ยทิ วุเจฺจยฺยุํ, ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพานํ เกสญฺจิ เกจิ กทาจิ อารมฺมณารมฺมณาธิปติอุปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจโย ภเวยฺยุํ, น จ ปฎฺฐาเน ‘‘ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพานํ เกสญฺจิ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตาฯ เสกฺขานํ ปน วิชฺชมานา ภาวนาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ภาวนาย ปหาตพฺพาฯ เตเนว เสกฺขานํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพา จตฺตตฺตา วนฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนตฺตา ปฎินิสฺสฎฺฐตฺตา อุเกฺขฎิตตฺตา สมุเกฺขฎิตตฺตา อสฺสาทิตพฺพา อภินนฺทิตพฺพา จ น โหนฺติ, ปหีนตาย เอว โสมนสฺสเหตุภูตา อวิเกฺขปเหตุภูตา จ น โทมนสฺสํ อุทฺธจฺจญฺจ อุปฺปาเทนฺตีติ น เต เตสํ อารมฺมณารมฺมณาธิปติภาวํ ปกตูปนิสฺสยภาวญฺจ คจฺฉนฺติฯ น หิ ปหีเน อุปนิสฺสาย อริโย ราคาทิกิเลเส อุปฺปาเทติฯ

วุตฺตญฺจ ‘‘โสตาปตฺติมเคฺคน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลเส น ปุเนติ น ปเจฺจติ น ปจฺจาคจฺฉติ…เป.… อรหตฺตมเคฺคน…เป.… น ปจฺจาคจฺฉตี’’ติ (มหานิ. ๘๐; จูฬนิ. เมตฺตคูมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๒๗), น จ ปุถุชฺชนานํ ทสฺสเนน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา อิตเรสํ น เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย โหนฺตีติ สกฺกา วตฺตุํ ‘‘ทิฎฺฐิํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฎฺฐิ วิจิกิจฺฉา อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติฯ วิจิกิจฺฉํ อารพฺภ วิจิกิจฺฉา ทิฎฺฐิ อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี’’ติ ทิฎฺฐิวิจิกิจฺฉานํ อุทฺธจฺจารมฺมณปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตาฯ เอตฺถ หิ **อุทฺธจฺจ**นฺติ อุทฺธจฺจสหคตํ

จิตฺตุปฺปาทํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา อธิปติปจฺจยนิทฺเทเส ‘‘ทิฏฺฐึ ครุํ กตฺวา อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ ครุํ กตฺวา ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชตี’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๙) เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี’’ติฯ ตสฺมา ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพานํ อตีตาทิภาเวน นวตฺตพฺพเตฺตปิ ยาทิสานํ ตาหิ อนุปฺปตฺติธมฺมตา อาปาเทตพฺพา, เตสุ ปุถุชฺชเนสุ วตฺตมานา ทสฺสนํ อเปกฺขิตฺวา เตน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, เสเกฺขสุ วตฺตมานา ภาวนํ อเปกฺขิตฺวา ตาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ภาวนาย ปหาตพฺพาฯ เตสุ ภาวนาย ปหาตพฺพา สหายวิรหา วิปากํ น ชนยนฺตีติ ภาวนาย ปหาตพฺพเจตนาย นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุโตฺต, อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ ปน ปุถุชฺชเนสุ อุปฺปชฺชมานานํ สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนํ อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาทสฺส จ สํโยชนตฺตยตเทกฏฺฐกิเลสานํ อนุปจฺฉินฺนตาย อปริกฺขีณสหายานํ วิปากุปฺปาทนํ น สกฺกา ปฏิกฺขิปิตุนฺติ อุทฺธจฺจสหคตธมฺมานํ วิปาโก **วิภเงฺค** วุโตฺตติฯ

ยทิ เอวํ, อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ อกุสลานํ เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพตา อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, อปฺปหาตพฺพานํ ‘‘เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๘) วุตฺตตฺตา, อปฺปหาตพฺพวิรุทฺธสภาวตฺตา จ อกุสลานํฯ เอวมฺปิ เตสํ อิมสฺมึ ติเก นวตฺตพฺพตา อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ ทสฺสิตานํ ทฺวาทสอกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ ทฺวีหิ ปเทหิ สงฺคหิตตฺตาฯ ยถา หิ ธมฺมวเสน สงฺขตธมฺมา สเพฺพ สงฺคหิตาติ อุปฺปนฺนตฺติเก กาลวเสน อสงฺคหิตาปิ อตีตา นวตฺตพฺพาติ น วุตฺตา จิตฺตุปฺปาทรูปภาเวน คหิเตสุ นวตฺตพฺพสฺส อภาวา, เอวมิธาปิ จิตฺตุปฺปาทภาเวน คหิเตสุ นวตฺตพฺพสฺส อภาวา นวตฺตพฺพตา น วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ยตฺถ หิ จิตฺตุปฺปาโท โกจิ นิโยคโต นวตฺตโพฺพ อตฺถิ, ตตฺถ เตสํ จตฺโตฺถ โกฏฺฐาโส อตฺถีติ ยถาวุตฺตปเทสุ วิย ตตฺถาปิ ภินฺทิตฺวา ภชาเปตเพฺพ จิตฺตุปฺปาเท ภินฺทิตฺวา ภชาเปติ ‘‘สิยา นวตฺตพฺพา ปริตฺตารมฺมณา’’ติอาทินาฯ ตทภาวา อุปฺปนฺนตฺติเก อิธ จ ตถา น วุตฺตาฯ

อถ วา ยถา สปฺปฏิเฆหิ สมานสภาวตฺตา รูปธาตุยํ ตโย มหาภูตา ‘‘สปฺปฏิฆา’’ติ วุตฺตาฯ ยถาห ‘‘อสญฺญสตฺตานํ อนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา, เทฺว มหาภูเต ปฏิจฺจ เอกํ มหาภูต’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๒.๒๒.๙)ฯ เอวํ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานา ภาวนาย ปหาตพฺพสมานสภาวา ‘‘ภาวนาย ปหาตพฺพา’’ติ วุเจฺจยฺยุนฺติ นตฺถิ นวตฺตพฺพตาปสโงฺคฯ เอวญฺจ สติ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานาปิ ภาวนาย ปหาตพฺพา สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทโย ปรภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนํ อุปนิสฺสยปจฺจโย, ราโค จ ราคทิฏฺฐีนํ อธิปติปจฺจโยติ อยมโตฺถ ลทฺโธ โหติฯ ยถา ปน อโผฏฺฐพฺพตฺตา รูปธาตุยํ ตโย มหาภูตา น ปรมตฺถโต สปฺปฏิฆา, เอวํ อเปกฺขิตพฺพภาวนารหิตา ปุถุชฺชเนสุ ปวตฺตมานา สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทโย น ปรมตฺถโต ภาวนาย ปหาตพฺพาติ ภาวนาย ปหาตพฺพานํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยตา น วุตฺตา, น จ ‘‘ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตาฯ เย หิ ทสฺสเนน ปหาตพฺพปจฺจยา กิเลสา, น เต ทสฺสนโต อุทฺธํ ปวตฺตนฺติ, ทสฺสเนน ปหาตพฺพปจฺจยสฺสปิ ปน อุทฺธจฺจสหคตสฺส สหายเวกลฺลมตฺตเมว ทสฺสเนน กตํ, น ตสฺส โกจิ ภาโว ทสฺสเนน อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาทิโตติ ตสฺส เอกนฺตภาวนาย ปหาตพฺพตา วุตฺตาฯ ตสฺมา ตสฺส ตาทิสเสฺสว สติ สหาเย วิปากุปฺปาทนวจนํ, อสติ จ วิปากานุปฺปาทนวจนํ น วิรุชฺฌตีติฯ

สาปิ วิญฺญาณปจฺจยภาเว ยทิ อปเนตพฺพา, กสฺมา ‘‘สมวีสติ เจตนา’’ติ วุตฺตนฺติ ตสฺส การณํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อวิชฺชาปจฺจยา ปน สพฺพาเปตา โหนฺตี’’**ติฯ ยทิ เอวํ, อภิญฺญาเจตนาย สห ‘‘เอกวีสตี’’ติ วตฺตพฺพนฺติ? น, อวจนสฺส วุตฺตการณตฺตา, ตํ ปน อิตราวจนสฺสปิ

การณนฺติ สมานเจตนาวจนการณวจเนน ยํ การณํ อเปกฺขิตฺวา เอกา วุตฺตา, เตน การเณน อิตรายปิ วตฺตพฺพตํ, ยญฺจ การณํ อเปกฺขิตฺวา อิตรา น วุตฺตา, เตน การเณน วุตฺตายปิ อวตฺตพฺพตํ ทเสฺสติฯ อาเนญฺชาภิสงฺขาโร จิตฺตสงฺขาโร เอวาติ เภทาภาวา ปากโฏติ น ตสฺส สํโยโค ทสฺสิโตฯ

สุขสญฺญาย คเหตฺวาติ เอเตน ตณฺหาปวตฺตึ ทเสฺสติฯ **ตณฺหาปริกฺขาเร**ติ ตณฺหาย ปริวาเร, ตณฺหาย ''สุขํ สุภ''นฺติอาทินา สงฺขเต วา อลงฺกเตติ อโตฺถฯ ตณฺหา หิ ทุกฺขสฺส สมุทโยติ อชานโนฺต ''อโห วตาหํ กายสฺส เภทา ปรํ มรณา ขตฺติยมหาสาลานํ วา สหพฺยตํ อุปปเชฺชยฺย''นฺติ สงฺขาเร ปริกฺขโรตีติฯ อมรณตฺถาติ คหิตา ทุกฺกรกิริยา **อมรตโป,** เทวภาวตฺถํ ตโป วา, ทุกฺขตฺตา วา มโร มารโก ตโป **อมรตโป**ฯ ทิเฏฺฐ อทิฏฺฐ-สโทฺท วิย มเรสุ อมร-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ

ชาติอาทิปปาตทุกฺขชนนโต **มรุปปาตสทิสตา** ปุญฺญาภิสงฺขารสฺส วุตฺตาฯ รมณียภาเวน จ อสฺสาทภาเวน จ คยฺหมานํ ปุญฺญผลํ **ทีปสิขามธุลิตฺตสตฺถธาราสทิสํ,** ตทโตฺถ จ ปุญฺญาภิสงฺขาโร ตํนิปาตเลหนสทิโสฯ

''สุโข อิมิสฺสา ปริพฺพาชิกาย ตรุณาย มุทุกาย โลมสาย พาหาย สมฺผโสฺส''ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๔๖๙) สุขสญฺญาย **พาโล วิย คูถกีฬนํ** กิเลสาภิภูตตาย โกธารติอภิภูโต อสวโส **มริตุกาโม วิย วิสขาทนํ** กรณผลกฺขเณสุ ชิคุจฺฉนียํ ทุกฺขญฺจ **อปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติ**ฯ โลภสหคตสฺส วา คูถกีฬนสทิสตา, โทสสหคตสฺส วิสขาทนสทิสตา โยเชตพฺพาฯ กามคุณสมิทฺธิยา สภยสฺสปิ ปิสาจนครสฺส สุขวิปลฺลาสเหตุภาโว วิย อรูปวิปากานํ นิรนฺตรตาย อนุปลกฺขิยมานอุปฺปาทวยานํ, ทีฆสนฺตานตาย อคยฺหมานวิปริณามานํ, สงฺขารวิปริณามทุกฺขภูตานมฺปิ นิจฺจาทิวิปลฺลาสเหตุภาโวติ เตสํ **ปิสาจนครสทิสตา, ตทภิมุขคมนสทิสตา** จ อาเนญฺชาภิสงฺขารสฺส โยเชตพฺพาฯ

ตาวาติ วตฺตพฺพนฺตราเปกฺข นิปาโต, ตสฺมา อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโยติ อิทํ ตาว สิทฺธํ, อิทํ ปน อปรํ วตฺตพฺพนฺติ อโตฺถฯ อวิชฺชาปจฺจยา ปน สพฺพาเปตา โหนฺตีติ วุตฺตนฺติ อภิญฺญาเจตนานํ ปจฺจยภาวํ ทเสฺสติฯ เจโตปริยปุเพฺพนิวาสอนาคตํสญาเณหิ ปเรสํ อตฺตโน จ สโมหจิตฺตชานนกาเลติ โยเชตพฺพาฯ

อวิชฺชาสมฺมูฬฺหตฺตาติ ภวาทีนวปฏิจฺฉาทิกาย อวิชฺชาย สมฺมูฬฺหตฺตาฯ **ราคาทีน**นฺติ ราคทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจโทมนสฺสานํ อวิชฺชาสมฺปยุตฺตราคาทิอสฺสาทนกาเลสุ อวิชฺชํ อารพฺภ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาฯ ครุํ กตฺวา อสฺสาทนํ ราคทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาย เอว อวิชฺชาย โยเชตพฺพํ, อสฺสาทนญฺจ ราโค, ตทวิปฺปยุตฺตา จ ทิฏฺฐีติ อสฺสาทนวจเนเนว ยถาวุตฺตํ อวิชฺชํ ครุํ กโรนฺตี ทิฏฺฐิ จ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ราคาทีหิ จ ปาฬิยํ สรูเปน วุเตฺตหิ ตํสมฺปยุตฺตสงฺขารสฺส อวิชฺชารมฺมณาทิตํ ทเสฺสติฯ อนวิชฺชารมฺมณสฺส ปฐมชวนสฺส อารมฺมณาธิปติอนนฺตราทิปจฺจยวจเนสุ อวุตฺตสฺส วุตฺตสฺส จ สพฺพสฺส สงฺคณฺหนตฺถํ **''ยํ กิญฺจี''**ติ อาหฯ **วุตฺตนเยนา**ติ สมติกฺกมภวปตฺถนาวเสน วุตฺตนเยนฯ

เอกการณวาโท อาปชฺชตีติ โทสปฺปสโงฺค วุโตฺตฯ อนิโฏฺฐ หิ เอกการณวาโท สพฺพสฺส สพฺพกาเล สมฺภวาปตฺติโต เอกสทิสสภาวาปตฺติโต จฯ ยสฺมา ตีสุ ปกาเรสุ อวิชฺชมาเนสุ ปาริเสเสน จตุเตฺถ เอว จ วิชฺชมาเน เอกเหตุผลทีปเน อโตฺถ อตฺถิ, ตสฺมา น นุปปชฺชติฯ

ยถาผสฺสํ เวทนาววตฺถานโตติ ‘‘สุขเวทนียํ, ภิกฺขเว, ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขา เวทนา’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๖๒), ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ…เป…. ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๔๓) จ สุขเวทนียาทิจกฺขุสมฺผสฺสาทิอนุรูเปน สุขเวทนาทิจกฺขุสมฺผสฺสชาเวทนาทีนํ ววตฺถานโต, สมาเนสุ จกฺขุรูปาทีสุ ผสฺสวเสน สุขาทิวิปริยายาภาวโต, สมาเนสุ จ รูปมนสิการาทีสุ จกฺขาทิสงฺฆฏฺฏนวเสน จกฺขุสมฺผสฺสชาทิวิปริยายาภาวโต, อญฺญปจฺจยสามญฺญปิ ผสฺสวเสน สุขาทิจกฺขุสมฺผสฺสชาทีนํ โอฬาริกสุขุมาทิสงฺกราภาวโต จาติ อโตฺถฯ สุขาทีนํ ยถาวุตฺตสมฺผสฺสสฺส อวิปรีโต ปจฺจยภาโว เอว **ยถาเวทนํ ผสฺสววตฺถานํ,** การณผลวิเสเสน วา ผลการณวิเสสนิจฺฉโย โหตีติ อุภยตฺถาปิ นิจฺฉโย ววตฺถานนฺติ วุโตฺตฯ **กมฺมาทโย**ติ กมฺมาหารอุตุอาทโย อปากฏา เสมฺหปฏิกาเรน โรควูปสมโตฯ

‘‘อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตี’’ติ วจนโตติ ‘‘สํโยชนีเยสุ, ภิกฺขเว, ธเมฺมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ (สํ. นิ. ๒.๕๓-๕๔) อิมินา สุเตฺตน ตณฺหาย สงฺขารการณภาวสฺส วุตฺตตฺตาติ อโตฺถฯ ปุน ตสฺสาปิ อวิชฺชา การณนฺติ ทสฺสนตฺถํ **‘‘อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโยติ วจนโต’’**ติ อาหฯ ตณฺหา วา จตุรุปาทานภูตา กามภวทิฏฺฐาสวา จ สงฺขารสฺส การณนฺติ ปากฏาติ สุตฺตทฺวเยนปิ อวิชฺชาย สงฺขารการณภาวเมว ทเสฺสติฯ **อสฺสาทานุปสฺสิโน**ติ หิ วจเนน อาทีนวปฏิจฺฉาทนกิจฺจา อวิชฺชา ตณฺหาย การณนฺติ ทสฺสิตา โหตีติฯ ยสฺมา อวิทฺวา, ตสฺมา ปุญฺญาภิสงฺขาราทิเก อภิสงฺขโรตีติ อวิชฺชาย สงฺขารการณภาวสฺส **ปากฏตฺตา** อวิทฺทสุภาโว สงฺขารการณภาเวน วุโตฺต ขีณาสวสฺส สงฺขาราภาวโต **อสาธารณตฺตา** จฯ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ สาธารณานิ วตฺถารมฺมณาทีนีติ ปุญฺญภวาทิอาทีนวปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ อสาธารณํ การณนฺติ วา อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ **ฐานวิรุโทฺธ**ติ อตฺถิตาวิรุโทฺธฯ เกจิ ปน ‘‘ปฏิสนฺธิอาทีนิ ฐานานี’’ติ วทนฺติ, เอวํ สติ ปุริมจิตฺตํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส ฐานวิรุโทฺธ ปจฺจโยติ น อิทํ เอกนฺติกํ สิยาฯ ภวงฺคมฺปิ หิ ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจโย, ชวนํ ชวนสฺสาติ, น จ สิปฺปาทีนํ ปฏิสนฺธิอาทิฐานํ อตฺถีติ น ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ กมฺมํ รูปสฺส นมนรุปฺปนวิโรธา สารมฺมณานารมฺมณวิโรธา จ **สภาววิรุโทฺธ ปจฺจโย, ขีราทีนิ ทธิอาทีนํ** มธุรมฺพิลรสาทิสภาววิโรธาฯ อวิชานนกิโจฺจ **อาโลโก** วิชานนกิจฺจสฺส **วิญฺญาณสฺส,** อมทนกิจฺจา จ **คุฬาทโย** มทนกิจฺจสฺส **อาสวสฺส**ฯ

โคโลมาวิโลมานิ ทพฺพาย ปจฺจโย, **ทธิ**อาทีนิ **ภูติณกสฺส**ฯ เอตฺถ จ **อวี**ติ รตฺตาเอฬกา วุจฺจนฺติฯ วิปากาเยว เต จ น, ตสฺมา ทุกฺขวิปากายปิ อวิชฺชาย ตทวิปากานํ ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารานํ ปจฺจยตฺตํ น น ยุชฺชตีติ อโตฺถฯ ตทวิปากเตฺตปิ สาวชฺชตาย ตทวิรุทฺธานํ ตํสทิสานญฺจ อปุญฺญาภิสงฺขารานเมว ปจฺจโย, น อิตเรสนฺติ เอตสฺส ปสงฺคสฺส นิวารณตฺถํ ‘‘วิรุโทฺธ จาวิรุโทฺธ จ, สทิสาสทิโส ตถาฯ ธมฺมานํ ปจฺจโย สิโทฺธ’’ติ วุตฺตํ, ตสฺมา ตมตฺถํ ปากฏํ กโรโนฺต **‘‘อิติ อยํ อวิชฺชา’’**ติอาทิมาหฯ

อเจฺฉชฺชสุตฺตาวุตาเภชฺชมณีนํ วิย ปุพฺพาปริยววตฺถานํ นิยติ, นิยติยา, นิยติ เอว วา สงฺคติ สมาคโม นิยติสงฺคติ, ตาย ภาเวสุ ปริณตา มนุสฺสเทววิหงฺคาทิภาวํ ปตฺตา **นิยติสงฺคติภาวปริณตา**ฯ นิยติยา สงฺคติยา ภาเวน จ ปริณตา นานปฺปการตํ ปตฺตา **นิยติสงฺคติภาวปริณตา**ติ จ อตฺถํ วทนฺติฯ เอเตหิ จ วิกปฺปเนหิ อวิชฺชา อกุสลํ จิตฺตํ กตฺวา ปุญฺญาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ ปวตฺตตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘โส เอวํ อวิชฺชายา’’**ติอาทิฯ

อปริณายโก พาโลติ อรหตฺตมคฺคสมฺปฏิปาทกกลฺยาณมิตฺตรหิโตติ อโตฺถฯ อรหตฺตมคฺคาวสานํ วา ญาณํ สมวิสมํ ทเสฺสตฺวา นิพฺพานํ นยตีติ ปริณายกนฺติ วุตฺตํ, เตน รหิโต **อปริณายโก**ฯ **ธมฺมํ ญตฺวา**ติ สปฺปุริสูปนิสฺสเยน จตุสจฺจปฺปกาสกสุตฺตาทิธมฺมํ ญตฺวา, มคฺคญาเณเนว วา สพฺพธมฺมปวรํ นิพฺพานํ ญตฺวา, ตํชานนายตฺตตฺตา ปน เสสสจฺจาภิสมยสฺส สมานกาลมฺปิ ตํ ปุริมกาลํ วิย กตฺวา วุตฺตํฯ

สงฺขารปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

วิญฺญาณปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๗. ยถาวุตฺตสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชมานํ ตํกมฺมนิพฺพตฺตเมว วิญฺญาณํ ภวิตุํ อรหตีติ **"พาตฺตึส โลกิยวิปากวิญฺญาณานิ สงฺคหิตานิ โหนฺตี"**ติ อาหฯ **ธาตุกถายํ** (ธาตุ. ๔๖๖) ปน วิปฺปยุเตฺตนสงฺคหิตาสงฺคหิตปทนิเทฺทเส –

> ''สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณน เย ธมฺมา…เป…. สฬายตนปจฺจยา ผเสฺสน, ผสฺสปจฺจยา เวทนาย เย ธมฺมา วิปฺปยุตฺตา, เต ธมฺมา กติหิ ขเนฺธหิ…เป…. สงฺคหิตา? เต ธมฺมา อสงฺขตํ ขนฺธโต ฐเปตฺวา เอเกน ขเนฺธน เอกาทสหายตเนหิ เอกาทสหิ ธาตูหิ สงฺคหิตาฯ กติหิ อสงฺคหิตา? จตูหิ ขเนฺธหิ เอเกนายตเนน สตฺตหิ ธาตูหิ อสงฺคหิตา''ติ –

วจนโต สพฺพวิญฺญาณผสฺสเวทนาปริคฺคโห กโตฯ ยทิ หิ เอตฺถ วิญฺญาณผสฺสเวทนา สปฺปเทสา สิยุํ, ''วิปากา ธมฺมา''ติ อิมสฺส วิย วิสฺสชฺชนํ สิยา, ตสฺมา ตตฺถ อภิธมฺมภาชนียวเสน สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณาทโย คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา จ อภิธมฺมภาชนีเย จตุภูมกกุสลสงฺขาโร อกุสลสงฺขาโร จ วุโตฺตติ โส เอว ธาตุกถายํ คหิโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ ภโว ปน **ธาตุกถายํ** กมฺมุปฺปตฺติภววิเสสทสฺสนตฺถํ น อภิธมฺมภาชนียวเสน คหิโตฯ เอวญฺจ กตฺวา ตตฺถ ''อุปาทานปจฺจยา ภโว''ติ อนุทฺธริตฺวา ''กมฺมภโว''ติอาทินาว นเยน ภโว อุทฺธโฏฯ **วิปากเณฺหต**นฺติ วิญฺญาณสฺส วิปากตฺตา สงฺขารปจฺจยตฺตํ สาเธติ, ตสฺส ปน สาธนตฺถํ ''อุปจิตกมฺมาภาเว วิปากาภาวโต''ติ วุตฺตนฺติ ตํ วิวรโนฺต **"วิปากญฺจา"**ติอาทิมาหฯ

เยภุเยฺยน โลภสมฺปยุตฺตชวนาวสาเนติ ชวเนน ตทารมฺมณนิยเม โสมนสฺสสหคตานนฺตรํ โสมนสฺสสหคตตทารมฺมณสฺส วุตฺตตฺตา โสมนสฺสสหคตาเนว สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยสฺมา ปน ติเหตุกชวนาวสาเน จ กทาจิ อเหตุกํ ตทารมฺมณํ โหติ, ตสฺมา **"เยภุเยฺยนา"**ติ อาหฯ **สกึ วา**ติ ''ทิรตฺตติรตฺตา''ทีสุ วิย เวทิตพฺพํฯ ทฺวิกฺขตฺตุเมว ปน อุปฺปชฺชนฺตีติ วทนฺติฯ ''ทิรตฺตติรตฺต''นฺติ เอตฺถ ปน วา-สทฺทสฺส อภาวา วจนสิลิฏฺฐตามเตฺตน ทิรตฺตคฺคหณํ กตนฺติ ยุชฺชติ, ''นิรนฺตรติรตฺตทสฺสนตฺถํ วา''ติฯ อิธ ปน วา-สโทฺท วิกปฺปนโตฺถ วุโตฺตติ สกึ เอว จ กทาจิ ปวตฺตึ สนฺธาย **"สกึ วา"**ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตเนว หิ สกึ ตทารมฺมณปฺปวตฺติยา วิจาเรตพฺพตํ ทเสฺสโนฺต **"จิตฺตปฺปวตฺติคณนายํ ปนา"**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **จิตฺตปฺปวตฺติคณนาย**นฺติ วิปากกถายํ พลวรูปาทิเก อารมฺมเณ วุตฺตํ จิตฺตปฺปวตฺติคณนํ สนฺธายาหฯ ตตฺถ หิ เทฺวว ตทารมฺมณุปฺปตฺติวารา อาคตาฯ ชวนวิสยานุภวนญฺหิ ตทารมฺมณํ อาสนฺนเภเท ตสฺมึ วิสเย เอกจิตฺตกฺขณาวสิฏฺฐายุเก น อุปฺปเชฺชยฺยาติ อธิปฺปาโยฯ **อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา**ติ อกุสลวิปากสฺส อปายปฏิสนฺธิ, กามาวจราทิกุสลวิปากานํ กามรูปารูปสุคติปฏิสนฺธิโย ยถากมฺมํ อนุรูปาฯ

ปฏิสนฺธิกถา มหาวิสยาติ กตฺวา ปวตฺติเมว ตาว ทเสฺสโนฺต **“ปวตฺติยํ ปนา”**ติอาทิมาหฯ อเหตุกทฺวยาทีนํ ทฺวารนิยมานิยมาวจนํ ภวงฺคภูตานํ สยเมว ทฺวารตฺตา จุติปฏิสนฺธิภูตานญฺจ ภวงฺคสงฺขาเตน อเญฺญน จ ทฺวาเรน อนุปฺปตฺติโต นิยตํ อนิยตํ วา ทฺวารํ เอเตสนฺติ วตฺตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตาฯ เอกสฺส สตฺตสฺส ปวตฺตรูปาวจรวิปาโก ปถวีกสิณาทีสุ ยสฺมึ อารมฺมเณ ปวโตฺต, ตโต อญฺญสฺมึ ตสฺส ปวตฺติ นตฺถีติ รูปาวจรานํ นิยตารมฺมณตา วุตฺตาฯ **ตตฺรสฺสา**ติ ปวตฺติยํ พาตฺตึสวิธสฺสฯ

อินฺทฺริยปฺปวตฺติอานุภาวโต เอว จกฺขุโสตทฺวารเภเทน, ตสฺส จ วิญฺญาณวีถิเภทายตฺตตา วีถิเภเทน จ ภวิตพฺพํ, ตสฺมิญฺจ สติ ‘‘อาวชฺชนานนฺตรํ ทสฺสนํ สวนํ วา ตทนนฺตรํ สมฺปฏิจฺฉน’’นฺติอาทินา จิตฺตนิยเมน ภวิตพฺพํฯ ตถา จ สติ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณานมฺปิ ภาโว สิโทฺธ โหติ, น อินฺทฺริยปฺปวตฺติอานุภาเวน ทสฺสนสวนมตฺตเสฺสว, นาปิ อินฺทฺริยานํ เอว ทสฺสนสวนกิจฺจตาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห **“ทฺวารวีถิเภเท จิตฺตนิยมโต จา”**ติฯ ปฐมกุสเลน เจ ตทารมฺมณสฺส อุปฺปตฺติ โหติ, ตํ ปฐมกุสลานนฺตรํ อุปฺปชฺชมานํ ชนกํ อนุพนฺธติ นาม, ทุติยกุสลาทิอนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานํ ชนกสทิสํ อนุพนฺธติ นาม, อกุสลานนฺตรํ อุปฺปชฺชมานญฺจ กามาวจรตาย ชนกสทิสนฺติฯ

เอกาทส ตทารมฺมณจิตฺตานิ...เป.... ตทารมฺมณํ น คณฺหนฺตีติ ตทารมฺมณภาวตาย ‘‘ตทารมฺมณ’’นฺติ ลทฺธนามานิ ตทารมฺมณภาวํ น คณฺหนฺติ, ตทารมฺมณภาเวน นปฺปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ อถ วา นามโคตฺตํ อารพฺภ ชวเน ชวิเต ตทารมฺมณํ ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ น คณฺหนฺติ, นาลมฺพนฺตีติ อโตฺถฯ **รูปารูปธเมฺม**ติ รูปารูปาวจเร ธเมฺมฯ อิทํ ปน วตฺวา **“อภิญฺญาญาณํ อารพฺภา”**ติ วิเสสนํ ปริตฺตาทิอารมฺมณตาย กามาวจรสทิเสสุ เจว ตทารมฺมณานุปฺปตฺติทสฺสนตฺถํฯ มิจฺฉตฺตนิยตา ธมฺมา มโคฺค วิย ภาวนาย สิทฺธา มหาพลา จาติ ตตฺถ ชวเนน ปวตฺตมาเนน สานุพนฺธเนน น ภวิตพฺพนฺติ เตสุ ตทารมฺมณํ ปฏิกฺขิตฺตํฯ **โลกุตฺตรธเมฺม อารพฺภา**ติ เอเตเนว สิเทฺธ **“สมฺมตฺตนิยตธเมฺมสู”**ติ วิสุํ อุทฺธรณํ สมฺมตฺตมิจฺฉตฺตนิยตธมฺมานํ อญฺญมญฺญปฏิปกฺขาติ พลวภาเวน ตทารมฺมณสฺส อวตฺถุภาวทสฺสนตฺถํฯ

เอวํ ปวตฺติยํ วิญฺญาณปฺปวตฺตึ ทเสฺสตฺวา ปฏิสนฺธิยํ ทเสฺสตุํ **“ยํ ปน วุตฺต”**นฺติอาทิมาหฯ **เกน กตฺถา**ติ เกน จิเตฺตน กสฺมึ ภเวฯ เอกูนวีสติ ปฏิสนฺธิโย เตน เตน จิเตฺตน ปวตฺตมานา ปฏิสนฺธิกฺขเณ รูปารูปธมฺมาติ เตน เตน จิเตฺตน สา สา ตตฺถ ตตฺถ ปฏิสนฺธิ โหตีติ วุตฺตาฯ **ตสฺสา**ติ จิตฺตสฺสฯ

อาคนฺตฺวาติ อาคตํ วิย หุตฺวาฯ **โคปกสีวลี**ติ รโญฺญ หิตารเกฺข โคปกกุเล ชาโต สีวลินามโกฯ กมฺมาทิอนุสฺสรณพฺยาปารรหิตตฺตา **“สมฺมูฬฺหกาลกิริยา”**ติ วุตฺตาฯ อพฺยาปาเรเนว หิ ตตฺถ กมฺมาทิอุปฏฺฐานํ โหตีติฯ ‘‘ปีสิยมานาย มกฺขิกาย ปฐมํ กายทฺวาราวชฺชนํ ภวงฺคํ นาวเฏฺฐติ อตฺตนา จินฺติยมานสฺส กสฺสจิ อตฺถิตายา’’ติ เกจิ การณํ วทนฺติ, ตเทตํ อการณํ ภวงฺควิสยโต อญฺญสฺส จินฺติยมานสฺส อภาวา อญฺญจิตฺตปฺปวตฺตกาเล จ ภวงฺคาวฏฺฐเนเสฺสว อสมฺภวโตฯ อิทํ ปเนตฺถ การณํ สิยา – ‘‘ตานิสฺส ตมฺหิ สมเย โอลมฺพนฺติ อโชฺฌลมฺพนฺติ อภิปฺปลมฺพนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๔๘) วจนโต ตีสุ ชวนวาเรสุ อปฺปวเตฺตเสฺวว กมฺมาทิอุปฏฺฐาเนน ภวิตพฺพํฯ อเนกชวนวารปฺปวตฺติยา หิ อโชฺฌลมฺพนํ อภิปฺปลมฺพนญฺจ โหตีติฯ ตสฺมา กายทฺวาราวชฺชนํ อนาวเฏฺฐตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนเมว กมฺมาทิอาลมฺพณํ ปฐมํ ภวงฺคํ อาวเฏฺฐติ, ตโต โผฏฺฐพฺพสฺส พลวตฺตา ทุติยวาเร กายวิญฺญาณวีถิ ปจฺจุปฺปเนฺน โผฏฺฐเพฺพ

ปวตฺตติ, ตโต ปุริมชวนวารคหิเตเสฺวว กมฺมาทีสุ กเมน มโนทฺวารชวนํ ชวิตฺวา มูลภวงฺคสงฺขาตํ อาคนฺตุกภวงฺคสงฺขาตํ วา ตทารมฺมณํ ภวงฺคํ โอตรติ, ตทารมฺมณาภาเว วา ภวงฺคเมวฯ **เอตสฺมิํ ฐาเน กาลํ กโรตี**ติ ตทารมฺมณานนฺตเรน จุติจิตฺเตน, ตทารมฺมณาภาเว วา ภวงฺคสงฺขาเตเนว จุติจิตฺเตน จวตีติ อโตฺถฯ ภวงฺคเมว หิ จุติจิตฺตํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ จุติจิตฺตํ อิธ ‘‘ภวงฺค’’นฺติ วุตฺตนฺติฯ มโนทฺวารวิสโย ลหุโกติ ลหุกปจฺจุปฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตํ **‘‘อรูปธมฺมานํ…เป.… ลหุโก’’**ติฯ อรูปธมฺมสฺส หิ มโนทฺวารสฺส วิสโย ลหุกปจฺจุปฏฺฐาโนติฯ พลวติ จ รูปธมฺมสฺส กายทฺวารสฺส วิสเย อปฺปวตฺติตฺวา มโนทฺวารวิสเย กมฺมาทิมฺหิ ปฐมํ จิตฺตปฺปวตฺติทสฺสเนน อรูปธมฺมานํ วิสยสฺส ลหุกตา ทีปิตาติฯ รูปานํ วิสยาภาเวปิ วา ‘‘อรูปธมฺมาน’’นฺติ วจนํ เยสํ วิสโย อตฺถิ, ตํทสฺสนตฺถเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตน ลหุกมฺมาทีสุ จิตฺตปฺปวตฺติโต ลหุคหณียตา วิสยสฺส ลหุกตาฯ

กมฺมาทีนํ ภูมิจิตฺตุปฺปาทาทิวเสน วิตฺถารโต อนโนฺต ปเภโทติ **‘‘สเงฺขปโต’’**ติ อาหฯ

อวิชฺชาตณฺหาทิกิเลเสสุ อนุปจฺฉิเนฺนเสฺวว กมฺมาทิโน อุปฏฺฐานํ, ตญฺจารพฺภ จิตฺตสนฺตานสฺส ภวนฺตรนิเนฺนโปณปพฺภารตา โหตีติ อาห **‘‘อนุปจฺฉิเนฺนกิเลสพลวินามิต’’**นฺติฯ สนฺตาเน หิ วินามิเต ตเทกเทสภูตํ ปฏิสนฺธิจิตฺตญฺจ วินามิตเมว โหติ, น จ เอกเทสวินามิตภาเวน วินา สนฺตานวินามิตตา อตฺถีติฯ สพฺพตฺถ ปน ‘‘ทุคฺคติปฏิสนฺธินิฺนาย จุติยา ปุริมชวนานิ อกุสลานิ, อิตราย จ กุสลานี’’ติ นิจฺฉินนฺติฯ ‘‘นิมิตฺตสฺสาทคธิตํ วา, ภิกฺขเว, วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺฐติ อนุพฺยญฺชนสฺสาทคธิตํ วาฯ ตสฺมิํ เจ สมเย กาลํ กโรติ, ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ ทฺวินฺนํ คตีนํ อญฺญตรํ คติํ อุปปเชฺชยฺย นิรยํ วา ติรจฺฉานโยนิํ วา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๓๕) วุตฺตํฯ ตสฺมา อาสนฺนํ อกุสลํ ทุคฺคติยํ, กุสลญฺจ สุคติยํ ปฏิสนฺธิยา อุปนิสฺสโย โหตีติฯ

ราคาทิเหตุภูตํ หีนมารมฺมณนฺติ อกุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ ภวิตุํ ยุตฺตํ อนิฏฺฐารมฺมณํ อาหฯ ตมฺปิ หิ สงฺกปฺปวเสน ราคสฺสปิ เหตุ โหตีติฯ อกุสลวิปากชนกกมฺมสหชาตานํ วา ตํสทิสาสนฺนจุติชวนเจตนาสหชาตานญฺจ ราคาทีนํ เหตุภาโว เอว หีนตาฯ ตญฺหิ ปจฺฉานุตาปชนกกมฺมานมารมฺมณํ กมฺมวเสน อนิฏฺฐํ อกุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ ภเวยฺย, อญฺญถา จ อิฏฺฐารมฺมเณ ปวตฺตสฺส อกุสลกมฺมสฺส วิปาโก กมฺมนิมิตฺตารมฺมโณ น ภเวยฺยฯ น หิ อกุสลวิปาโก อิฏฺฐารมฺมโณ ภวิตุมรหตีติฯ ปญฺจทฺวาเร จ อาปาถมาคจฺฉนฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ กมฺมนิมิตฺตํ อาสนฺนกตกมฺมารมฺมณสนฺตติยํ อุปฺปนฺนํ ตํสทิสญฺจ ทฏฺฐพฺพํ, อญฺญถา ตเทว ปฏิสนฺธิอารมฺมณุปฏฺฐาปกํ ตเทว จ ปฏิสนฺธิชนกํ ภเวยฺย, น จ ปฏิสนฺธิยา อุปจารภูตานิ วิย ‘‘เอตสฺมิํ ตยา ปวตฺติตพฺพ’’นฺติ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ อนุปาเทนฺตานิ วิย จ ปวตฺตานิ จุติอาสนฺนานิ ชวนานิ ปฏิสนฺธิชนกานิ ภเวยฺยุํฯ ‘‘กตตฺตา อุปจิตตฺตา’’ติ (ธ. ส. ๔๓๑) หิ วุตฺตํฯ ตทา จ ตํสมานวีถิยํ วิย ปวตฺตมานานิ กถํ กตูปจิตานิ สิยุํ, น จ อสฺสาทิตานิ ตทา, น จ โลกิยานิ โลกุตฺตรานิ วิย สมานวีถิผลานิ โหนฺติฯ

> ‘‘ปุเพฺพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคติํ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๐๓) –

อาทินา สุเตฺต มรณกาเล สมตฺตาย สมาทินฺนาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สมฺมาทิฏฺฐิยา จ สหชาตเจตนาย ปฏิสนฺธิทานํ วุตฺตํ, น จ ทุพฺพเลหิ ปญฺจทฺวาริกชวเนหิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมฺมาทิฏฺฐิ วา สมตฺตา โหติ สมาทินฺนาฯ วกฺขติ จ –

> ‘‘สพฺพมฺปิ เหตํ กุสลากุสลธมฺมปฏิวิชานนาทิจวนปริโยสานํ กิจฺจํ มโนทฺวาริกจิตฺเตเนว โหติ, น ปญฺจทฺวาริเกนาติ สพฺพสฺสเปตสฺส กิจฺจสฺส กรเณ สหชวนกานิ วีถิจิตฺตานิ ปฏิกฺขิตฺตานี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๖๖)ฯ

ตตฺถ หิ ‘‘น กิญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาตีติ ‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา’ติ (ธ. ป. ๑-๒) เอวํ วุตฺตํ เอกมฺปิ กุสลํ วา อกุสลํ วา น ปฏิวิชานาตี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๖๖) จ วุตฺตํฯ เยสํ ปฏิวิภาวนปฺปวตฺติยา สุขํ วา ทุกฺขํ วา อเนฺวติ, เตสํ สา ปวตฺติ ปญฺจทฺวาเร ปฏิกฺขิตฺตา, กุสลากุสลกมฺมสมาทานญฺจ ตาทิสเมวาติฯ ตทารมฺมณานนฺตรํ ปน จวนํ, ตทนนฺตรา จ อุปฺปตฺติ มโนทฺวาริกา เอว โหติ, น สหชวนกวีถิจิเตฺต ปริยาปนฺนาติ อิมินา อธิปฺปาเยน อิธ ปญฺจทฺวาริกตทารมฺมณานนฺตรํ จุติ, ตทนนฺตรํ ปฏิสนฺธิ จ วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ตตฺถ อวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก รูปาทิมฺหิ อุปฺปนฺนํ ปฏิสนฺธึ สนฺธาเยว ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อุปฺปตฺติจิตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ, อวเสเสกจิตฺตกฺขณายุเก จ อุปฺปนฺนํ สนฺธาย ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อุปฺปตฺติจิตฺตํ อตีตารมฺมณสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๙.๒๘) วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

สุทฺธาย วาติ มหคฺคตกมฺมนิมิตฺตารมฺมณาย ชวนวีถิยา ตทารมฺมณรหิตายาติ อโตฺถฯ สา ปน ชวนวีถิ มหคฺคตวิปากสฺส อุปจาโร วิย ทฏฺฐพฺพาฯ เกจิ ปน ตํ วีถึ มหคฺคตาวสานํ วทนฺติฯ อตีตารมฺมณา เอกาทสวิธา, นวตฺตพฺพารมฺมณา สตฺตวิธาฯ

เอเตนานุสาเรน อารุปฺปจุติยาปิ อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ เวทิตพฺพาติ อิทํ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ‘‘ปถวีกสิณชฺฌานาทิวเสน ปฏิลทฺธมหคฺคตสุคติยํ ฐิตสฺสา’’ติ เอวมาทิเก เอว นเย อยมฺปิ ปฏิสนฺธิ อวรุทฺธาติ? น, ตตฺถ รูปาวจรจุติอนนฺตราย เอว ปฏิสนฺธิยา วุตฺตตฺตาฯ ตตฺถ หิ ‘‘ปถวีกสิณาทิกํ วา นิมิตฺตํ มหคฺคตจิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติฯ จกฺขุโสตานํ วา’’ติอาทิเกน รูปาวจรจุติยา เอว อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ วุตฺตาติ วิญฺญายติฯ อถาปิ ยถาสมฺภวโยชนาย อยมฺปิ ปฏิสนฺธิ ตเตฺถว อวรุทฺธา, อรูปาวจรจุติอนนฺตรา ปน รูปาวจรปฏิสนฺธิ นตฺถิ, อรูปาวจเร จ อุปรูปริจุติยา เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ปฏิสนฺธีติ จตุตฺถารุปฺปจุติยา นวตฺตพฺพารมฺมณา ปฏิสนฺธิ นตฺถิฯ เตน ตโต ตเตฺถว อตีตารมฺมณา กามาวจเร จ อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิ อิตราหิ จ ยถาสมฺภวํ อตีตนวตฺตพฺพารมฺมณา อารุปฺปปฏิสนฺธิ, อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา จ กามาวจรปฏิสนฺธิ โยเชตพฺพาติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ วิสุํ อุทฺธรณํ กตํฯ

เอวํ อารมฺมณวเสน เอกวิธาย กามาวจรสุคติจุติยา ทุวิธา ทุคฺคติปฏิสนฺธิ, ทุคฺคติจุติยา ทุวิธา สุคติปฏิสนฺธิ, กามาวจรสุคติจุติยา ทฺวิเอกทฺวิปฺปการานํ กามรูปารุปฺปานํ วเสน ปญฺจวิธา สุคติปฏิสนฺธิ, รูปาวจรจุติยา จ ตเถว ปญฺจวิธา, ทุวิธาย อารุปฺปจุติยา ปเจฺจกํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ กามารุปฺปานํ วเสน อฏฺฐวิธา จ ปฏิสนฺธิ ทสฺสิตา, ทุคฺคติจุติยา ปน เอกวิธาย ทุคฺคติปฏิสนฺธิ ทุวิธา น ทสฺสิตา, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘ทุคฺคติยํ ฐิตสฺส ปนา’’**ติอาทิมาหฯ ยถาวุตฺตา ปน –

> ทฺวิทฺวิปญฺจปฺปการา จ, ปญฺจาฏฺฐทฺวิธาปิ จ;
> จตุวีสติ สพฺพาปิ, ตา โหนฺติ ปฏิสนฺธิโยฯ

‘‘กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๔๓๑, ๔๕๕, ๔๙๘) นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว ทสฺสิตปฺปกาโรติ อุปนิสฺสยปจฺจยภาวเมว ทเสฺสโนฺต **‘‘วุตฺตเญฺหต’’**นฺติ อาทิมาหฯ

อาทินา สหาติอาทินา วิมิสฺสวิญฺญาเณน สหฯ **โอมโต เทฺว วา ตโย วา ทสกา อุปฺปชฺชนฺตี**ติ คพฺภเสยฺยกานํ วเสน วุตฺตํฯ อญฺญตฺถ หิ อเนเก กลาปา สห อุปฺปชฺชนฺติฯ พฺรหฺมตฺตภาเวปิ หิ อเนกคาวุตปฺปมาเณ อเนเก กลาปา สหุปฺปชฺชนฺตีติ ตึสโต อธิกาเนว รูปานิ โหนฺติ คนฺธรสาหารานํ ปฏิกฺขิตฺตตฺตา จกฺขุโสตวตฺถุสตฺตกชีวิตฉกฺกภาเวปิ เตสํ พหุตฺตาฯ **อฏฺฐกถายํ** ปน ตตฺถปิ จกฺขุโสตวตฺถุทสกานํ ชีวิตนวกสฺส จ อุปฺปตฺติ วุตฺตา, **ปาฬิยํ** ปน ''รูปธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ ฐเปตฺวา อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺติ, ปญฺจ ธาตุโย ปาตุภวนฺตี''ติ วุตฺตํ, ตถา ''รูปธาตุยา ฉ อายตนานิ นว ธาตุโย''ติ สพฺพสงฺคหวเสน ตตฺถ วิชฺชมานายตนธาตุโย ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ **กถาวตฺถุมฺหิ** จ ฆานายตนาทีนํ วิย คนฺธายตนาทีนญฺจ ตตฺถ ภาโว ปฏิกฺขิโตฺต ''อตฺถิ ตตฺถ ฆานายตนนฺติ? อามนฺตา, อตฺถิ ตตฺถ คนฺธายตนนฺติ? น เหวํ วตฺตเพฺพ''ติอาทินา (กถา. ๕๑๙), น จ อโผฏฺฐพฺพายตนานํ ปถวีธาตุอาทีนํ วิย อคนฺธรสายตนานํ คนฺธรสานํ ตตฺถ ภาโว สกฺกา วตฺตุํ ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยตาวินิมุตฺตสฺส ปถวีอาทิสภาวสฺส วิย คนฺธรสภาววินิมุตฺตสฺส คนฺธรสสภาวสฺส อภาวาฯ

ยทิ จ ฆานสมฺผสฺสาทีนํ การณภาโว นตฺถีติ อายตนานีติ เตน วุเจฺจยฺยุํ, ธาตุ-สโทฺท ปน นิสฺสตฺตนิชฺชีววาจโกติ คนฺธธาตุรสธาตูติ อวจเน นตฺถิ การณํ, ธมฺมภาโว จ เตสํ เอกเนฺตน อิจฺฉิตโพฺพ สภาวธารณาทิลกฺขณโต อญฺญสฺส อภาวา, ธมฺมานญฺจ อายตนภาโว เอกนฺตโต **ยมเก** (ยม. ๑. อายตนยมก.๑๓) วุโตฺต ''ธโมฺม อายตนนฺติ? อามนฺตา''ติฯ ตสฺมา เตสํ คนฺธรสายตนภาวาภาเวปิ โกจิ อายตนสภาโว วตฺตโพฺพฯ ยทิ จ โผฏฺฐพฺพภาวโต อโญฺญ ปถวีธาตุอาทิภาโว วิย คนฺธรสภาวโต อโญฺญ เตสํ โกจิ สภาโว สิยา, เตสํ ธมฺมายตเน สงฺคโหฯ คนฺธรสภาเว ปน อายตนภาเว จ สติ คโนฺธ จ โส อายตนญฺจ คนฺธายตนํ, รโส จ โส อายตนญฺจ รสายตนนฺติ อิทมาปนฺนเมวาติ คนฺธรสายตนภาโว จ น สกฺกา นิวาเรตุํ, ''ตโย อาหารา''ติ (วิภ. ๙๙๓) จ วจนโต กพฬีการาหารสฺส ตตฺถ อภาโว วิญฺญายติฯ ตสฺมา ยถา ปาฬิยา อวิโรโธ โหติ, ตถา รูปคณนา กาตพฺพาฯ เอวญฺหิ ธมฺมตา น วิโลมิตา โหตีติฯ

ชาติอุณฺณายาติ คพฺภํ ผาเลตฺวา คหิตอุณฺณายาติปิ วทนฺติฯ **สมฺภวเภโท**ติ อตฺถิตาเภโทฯ นิชฺฌามตณฺหิกา กิร นิจฺจํ ทุกฺขาตุรตาย กามํ เสวิตฺวา คพฺภํ น คณฺหนฺติฯ

รูปีพฺรเหฺมสุ ตาว โอปปาติกโยนิเกสูติ โอปปาติกโยนิเกหิ รูปีพฺรเหฺม นิทฺธาเรติฯ ''สํเสทโชปปาตีสุ อวกํสโต ตึสา''ติ เอตํ วิวรโนฺต อาห **''อวกํสโต ปนา''**ติอาทิ, ตํ ปเนตํ ปาฬิยา น สเมติฯ น หิ ปาฬิยํ กามาวจรานํ สํเสทโชปปาติกานํ อฆานกานํ อุปปตฺติ วุตฺตาฯ **ธมฺมหทยวิภเงฺค** (วิภ. ๑๐๐๗) หิ –

> ''กามธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺติ, กสฺสจิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ นวายตนานิ, กสฺสจิ สตฺตายตนานิ ปาตุภวนฺตี''ติ –

วุตฺตํ, น วุตฺตํ ''อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี''ติฯ ตถา ''ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี''ติ ติกฺขตฺตุํ วตฺตพฺพํ สิยา, อฆานกอุปปตฺติยา วิชฺชมานาย ติกฺขตฺตุญฺจ ''นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี''ติ, น จ ตํ วุตฺตํฯ เอวํ ธาตุปาตุภาวาทิปเญฺหสุ ยมเกปิ ฆานชิวฺหากายานํ สหจาริตา วุตฺตาติฯ

จุติปฏิสนฺธีนํ ขนฺธาทีหิ อญฺญมญฺญํ สมานตา **อเภโท,** อสมานตา **เภโท**ฯ นยมุขมตฺตํ ทเสฺสตฺวา วุตฺตํ อวุตฺตญฺจ สพฺพํ สงฺคณฺหิตฺวา อาห **''อยํ ตาว อรูปภูมีสุเยว นโย''**ติฯ รูปารูปาวจรานํ อุปจารสฺส พลวตาย ตโต จวิตฺวา ทุคฺคติยํ อุปปตฺติ นตฺถีติ **''เอกจฺจสุคติจุติ**

ยา’’ติ อาหฯ **เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี**ติ เอตฺถ **เอกจฺจ**คฺคหณสฺส ปโยชนํ มคฺคิตพฺพํฯ อยํ ปเนตฺถาธิปฺปาโย สิยา – นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีสุ วุตฺตา เอกเจฺจ วินิปาติกา ติเหตุกาทิปฏิสนฺธิกา, เตสํ ตํ ปฏิสนฺธึ วินิปาตภาเวน ทุคฺคติปฏิสนฺธีติ คเหตฺวา สพฺพสุคติจุติยาว สา ปฏิสนฺธิ โหติ, น เอกจฺจสุคติจุติยา เอวาติ ตํนิวตฺตนตฺถํ เอกจฺจทุคฺคติคฺคหณํ กตํฯ อปายปฏิสนฺธิ เอว หิ เอกจฺจสุคติจุติยา โหติ, น สพฺพสุคติจุติยาฯ อถ วา ทุคฺคติปฏิสนฺธิ ทุวิธา เอกจฺจสุคติจุติยา อนนฺตรา ทุคฺคติจุติยา จาติฯ ตตฺถ ปจฺฉิมํ วชฺเชตฺวา ปุริมํ เอว คณฺหิตุํ อาห **“เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี”**ติฯ **อเหตุกจุติยา สเหตุกปฏิสนฺธี**ติ ทุเหตุกา ติเหตุกา จ โยเชตพฺพาฯ มณฺฑูกเทวปุตฺตาทีนํ วิย หิ อเหตุกจุติยา ติเหตุกปฏิสนฺธิปิ โหตีติฯ

ตสฺส ตสฺส วิปรีตโต จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพนฺติ ‘‘เอกจฺจสุคติจุติยา เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี’’ติอาทีสุ เภทวิเสเสสุ ‘‘เอกจฺจทุคฺคติจุติยา เอกจฺจสุคติปฏิสนฺธี’’ติอาทินา ยํ ยํ ยุชฺชติ, ตํ ตํ โยเชตพฺพนฺติ อโตฺถฯ ยุชฺชมานมตฺตาเปกฺขนวเสน นปุํสกนิเทฺทโส กโต, โยเชตพฺพนฺติ วา ภาวโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณาติ อาทีสุ ปน วิปรีตโยชนา น กาตพฺพาฯ น หิ มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณาย จุติยา อรูปภูมีสุ อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณา ปฏิสนฺธิ อตฺถิฯ จตุกฺขนฺธาย อรูปจุติยา ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรปฏิสนฺธีติ เอตสฺส วิปริยาโย สยเมว โยชิโตฯ อตีตารมฺมณจุติยา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธีติ เอตสฺส จ วิปริยาโย นตฺถิ เอวาติฯ เภทวิเสโส เอว จ เอวํ วิตฺถาเรน ทสฺสิโต, อเภทวิเสโส ปน เอเกกสฺมึ เภเท ตตฺถ ตเตฺถว จุติปฏิสนฺธิโยชนาวเสน โยเชตโพฺพ ‘‘ปญฺจกฺขนฺธาย กามาวจราย ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรา…เป…. อวิตกฺกอวิจาราย อวิตกฺกอวิจารา’’ติ, จตุกฺขนฺธาย ปน จตุกฺขนฺธา สยเมว โยชิตาฯ เอเตเนว นเยน สกฺกา ญาตุนฺติ ปญฺจกฺขนฺธาทีสุ อเภทวิเสโส น ทสฺสิโตติฯ **ตโต เหตุํ วินา**ติ ตตฺถ เหตุํ วินาฯ

องฺคปจฺจงฺคสนฺธีนํ พนฺธนานิ **องฺคปจฺจงฺคสนฺธิพนฺธนานิ,** เตสํ **เฉทกานํฯ นิรุเทฺธสุ จกฺขาทีสู**ติ อติมนฺทภาวูปคมนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปญฺจทฺวาริกวิญฺญาณานนฺตรมฺปิ หิ ปุเพฺพ จุติ ทสฺสิตาฯ **ยมเก** จ (ยม. ๑.อายตนยมก.๑๒๐) –

> ‘‘ยสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส มนายตนํ นิรุชฺฌตีติ? อามนฺตาฯ ยสฺส วา ปน มนายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌตีติ? สจิตฺตกานํ อจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ มนายตนํ นิรุชฺฌติ, โน จ เตสํ จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติฯ สจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ มนายตนญฺจ นิรุชฺฌติ, จกฺขายตนญฺจ นิรุชฺฌตี’’ติ –

อาทินา จกฺขายตนาทีนํ จุติจิเตฺตน สห นิโรโธ วุโตฺตติฯ ลทฺธ อวเสโส อวิชฺชาทิโก วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย เอเตนาติ **ลทฺธาวเสสปจฺจโย,** สงฺขาโรฯ อวิชฺชาปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ตสฺมึ กมฺมาทิวิสเย ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อารมฺมณภาเวน อุปฺปตฺติฏฺฐานภูเต ตณฺหาย อปฺปหีนตฺตา เอว ปุริมุปฺปนฺนาย จ สนฺตติยา ปริณตตฺตา ปฏิสนฺธิฏฺฐานาภิมุขํ วิญฺญาณํ นินฺนโปณปพฺภารํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อาห **“ตณฺหา นาเมตี”**ติฯ **สหชาตสงฺขารา**ติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณสหชาตเจตนา, สเพฺพปิ วา ผสฺสาทโยฯ ตสฺมึ ปฏิสนฺธิฏฺฐาเน กมฺมาทิวิสเย วิญฺญาณํ **ขิปนฺติ,** ขิปนฺตา วิย ตสฺมึ วิสเย ปฏิสนฺธิวเสน วิญฺญาณปติฏฺฐานสฺส เหตุภาเวน ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ

ตนฺติ ตํ วิญฺญาณํ, จุติปฏิสนฺธิตทาสนฺนวิญฺญาณานํ สนฺตติวเสน วิญฺญาณนฺติ อุปนีเตกตฺตํฯ **ตณฺหาย นามิยมานํ…เป…. ปวตฺตตี**ติ นมนขิปนปุริมนิสฺสยชหนาปรนิสฺสยสฺสาทนนิสฺสยรหิตปวตฺตนานิ สนฺตติวเสน ตเสฺสเวกสฺส วิญฺญาณสฺส โหนฺติ, น อญฺญสฺสาติ ทเสฺ

สติฯ **สนฺตติวเสนา**ติ จ วทนฺต ‘‘ตเทวิทํ วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ อนญฺญ’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๓๙๖) อิทญฺจ มิจฺฉาคาหํ ปฏิกฺขิปติฯ สติ หิ นานตฺตนเย สนฺตติวเสน เอกตฺตนโย โหตีติฯ โอริมตีรรุกฺขวินิพทฺธรชฺชุ วิย ปุริมภวตฺตภาววินิพนฺธํ กมฺมาทิอารมฺมณํ ทฏฺฐพฺพํ, ปุริโส วิย วิญฺญาณํ, ตสฺส มาติกาติกฺกมนิจฺฉา วิย ตณฺหา, อติกฺกมนปโยโค วิย ขิปนกสงฺขาราฯ ยถา จ โส ปุริโส ปรตีเร ปติฏฺฐหมาโน ปรตีรรุกฺขวินิพทฺธํ กิญฺจิ อสฺสาทยมาโน อนสฺสาทยมาโน วา เกวลํ ปถวิยํ สพลปโยเคเหว ปติฏฺฐาติ, เอวมิทมฺปิ ภวนฺตรตฺตภาววินิพทฺธํ หทยวตฺถุนิสฺสยํ ปญฺจโวการภเว อสฺสาทยมานํ จตุโวการภเว อนสฺสาทยมานํ วา เกวลํ อารมฺมณสมฺปยุตฺตก เมฺมเหว ปวตฺตติฯ ตตฺถ **อสฺสาทยมาน**นฺติ ปาปุณนฺตํ, ปฏิลภมานนฺติ อโตฺถฯ

ภวนฺตราทิปฏิสนฺธานโตติ ภวนฺตรสฺส อาทิสมฺพนฺธนโต, ภวนฺตราทโย วา ภวโยนิคติ วิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสนฺตรา, เตสํ ปฏิสนฺธานโตติ อโตฺถฯ **กมฺมม**นฺติ ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมํฯ **สงฺขารา**ติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณสหคตา ขิปนกสงฺขาราฯ

สทฺทาทิเหตุกาติ เอตฺถ ปฏิโฆโส สทฺทเหตุโก, ปทีโป ปทีปนฺตราทิเหตุโก, มุทฺทา ลญฺฉนเหตุกา, ฉายา อาทาสาทิคตมุขาทิเหตุกาฯ **อญฺญตฺร อคนฺตฺวา โหนฺตี**ติ สทฺทาทิป จฺจยเทสํ อคนฺตฺวา สทฺทาทิเหตุกา โหนฺติ ตโต ปุเพฺพ อภาวา, เอวมิทมฺปิ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ น เหตุเทสํ คนฺตฺวา ตํเหตุกํ โหติ ตโต ปุเพฺพ อภาวา, ตสฺมา น อิทํ เหตุเทสโต ปุริมภวโต อาคตํ ปฏิโฆสาทโย วิย สทฺทาทิเทสโต, นาปิ ตตฺถ เหตุนา วินา อุปฺปนฺนํ สทฺทาทีหิ วินา ปฏิโฆสาทโย วิยาติ อโตฺถฯ อถ วา **อญฺญตฺร อคนฺตฺวา โหนฺตี**ติ ปุเพฺพ ปจฺจยเทเส สนฺนิ หิตา หุตฺวา ตโต อญฺญตฺร คนฺตฺวา ตปฺปจฺจยา น โหนฺติ อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ อภาวา, นาปิ สทฺ ทาทิปจฺจยา น โหนฺติ, เอวมิทมฺปีติ วุตฺตนเยน โยเชตพฺพํฯ **เอส นโย**ติ พีชงฺกุราทีสุ สพฺพ เหตุเหตุสมุปฺปเนฺนสุ ยถาสมฺภวํ โยชนา กาตพฺพาติ ทเสฺสติฯ อิธาปิ หิ เหตุเหตุสมุปฺปนฺ นวิญฺญาณานํ เอกนฺตเมกเตฺต สติ น มนุสฺสคติโก เทวคติภูโต สิยา, เอกนฺตนานเตฺต น กมฺมวโต ผลํ สิยาฯ ตโต ‘‘รตฺตสฺส พีชํ, รตฺตสฺส ผล’’นฺติอาทิกสฺส วิย ‘‘ภูตปุพฺพาหํ, ภเนฺต, โรหิตโสฺส นาม อิสี’’ติอาทิกสฺส (สํ. นิ. ๑.๑๐๗) โวหารสฺส โลโป สิยา, ตสฺมา เอตฺถ สนฺตา นพเนฺธ สติ เหตุเหตุสมุปฺปเนฺนสุ น เอกนฺตเมว เอกตา วา นานตา วา อุปคนฺตพฺพาฯ เอตฺถ จ เอกนฺตเอกตาปฏิเสเธน ‘‘สยํกตํ สุขํ ทุกฺข’’นฺติ อิมํ ทิฏฺฐึ นิวาเรติ, เอกนฺตนานตาปฏิเสเธน ‘‘ปรํกตํ สุขํ ทุกฺข’’นฺติ, เหตุเหตุสมุปฺปนฺนภาววจเนน ‘‘อธิจฺจสมุปฺปนฺน’’นฺติฯ **เอตฺถา**ติ เอก สนฺตาเนฯ

จตุมธุรอลตฺตกรสาทิภาวนา อมฺพมาตุลุงฺคาทิพีชานํ **อภิสงฺขาโร**ฯ เอตฺถ พีชํ วิย กมฺม วา สโตฺต, อภิสงฺขาโร วิย กมฺมํ, พีชสฺส องฺกุราทิปฺปพโนฺธ วิย สตฺตสฺส ปฏิสนฺธิวิญฺญาณา ทิปฺปพโนฺธ, ตตฺถุปฺปนฺนสฺส มธุรสฺส รตฺตเกสรสฺส วา ผลสฺส วา ตเสฺสว พีชสฺส, ตโต เอว จ อภิสงฺขารโต ภาโว วิย กมฺมการกเสฺสว สตฺตสฺส, ตํกมฺมโต เอว จ ผลสฺส ภาโว เวทิตโพฺพฯ พาลสรีเร กตํ วิชฺชาปริยาปุณนํ สิปฺปสิกฺขนํ โอสธปฺปโยโค จ น วุฑฺฒสรีรํ คจฺฉนฺติฯ อถ จ ตํ นิมิตฺตํ วิชฺชาปาฏวํ สิปฺปชานนํ อนามยตา จ วุฑฺฒสรีเร โหติ, น จ ตํ อญฺญสฺส โหติ ตํสนฺตติ ปริยาปเนฺน เอว วุฑฺฒสรีเร อุปฺปชฺชนโต, น จ ยถาปยุเตฺตน วิชฺชาปริยาปุณนาทินา วินา อญฺญโต โหติ ตทภาเว อภาวโตฯ เอวมิธาปิ สนฺตาเน ยํ ผลํ, เอตํ นาญฺญสฺส, น จ อญฺญโต ติ โยเชตพฺพํฯ **น อญฺญโต**ติ เอเตน จ สงฺขาราภาเว ผลาภาวเมว ทเสฺสติ, นาญฺญปจฺจยนิ วารณํ กโรติฯ

ยมฺปิ วุตฺตํ, ตตฺถ วทามาติ วจนเสโสฯ ตตฺถ วา อุปภุญฺชเก อสติ สิทฺธา ภุญฺชกสมฺมุตีติ สมฺพโนฺธฯ ผลตีติ สมฺมุติ **ผลติสมฺมุติ**ฯ

เอวํ สเนฺตปีติ อสงฺกนฺติปาตุภาเว, ตตฺถ จ ยถาวุตฺตโทสปริหรเณ สติ สิเทฺธติ อโตฺถฯ **ปวตฺติโต ปุเพฺพ**ติ กมฺมายูหนกฺขณโต ปุเพฺพฯ **ปจฺฉา จา**ติ วิปจฺจนปวตฺติโต ปจฺฉา จฯ อวิปกฺกวิปากา กตตฺตา เจ ปจฺจยา, วิปกฺกวิปากานมฺปิ กตตฺตํ สมานนฺติ เตสมฺปิ ผลาวหตา สิยาติ อาสงฺกานิวตฺตนตฺถํ อาห **"น จ นิจฺจํ ผลาวหา"**ติฯ **น วิชฺชมานตฺตา วา อวิชฺชมานตฺตา วา**ติ เอเตน วิชฺชมานตฺตํ อวิชฺชมานตฺตญฺจ นิสฺสาย วุตฺตโทเสว ปริหรติฯ

ตสฺสา ปาฏิโภคกิริยาย, ภณฺฑกีณนกิริยาย, อิณคหณาทิกิริยาย วา กรณมตฺตํ **ตํกิริยากรณมตฺตํ**ฯ ตเทว **ตทตฺถนิยฺยาตเน** ปฏิภณฺฑทาเน อิณทาเน จ ปจฺจโย โหติ, อผลิตนิยฺยาตนาทิผลนฺติ อโตฺถฯ

อวิเสเสนาติ ''ติเหตุโก ติเหตุกสฺสา''ติอาทิกํ เภทํ อกตฺวาว สามญฺญโต, ปิณฺฑวเสนาติ อโตฺถฯ สพฺพตฺถ อุปนิสฺสยปจฺจโย พลวกมฺมสฺส วเสน โยเชตโพฺพฯ ''ทุพฺพลญฺหิ อุปนิสฺสยปจฺจโย น โหตี''ติ วกฺขมานเมเวตํ ปฏฺฐานวณฺณนายนฺติฯ **อวิเสเสนา**ติ สพฺพปุญฺญาภิสงฺขารํ สห สงฺคณฺหาติฯ **ทฺวาทสากุสลเจตนาเภโท**ติ เอตฺถ อุทฺธจฺจสหคตา กสฺมา คหิตาติ วิจาเรตพฺพเมตํฯ **เอกสฺส วิญฺญาณสฺส ตเถว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวเตฺต**ติ เอกเสฺสว ปจฺจยภาวนิยโม ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวเตฺตฯ ปวเตฺต หิ สตฺตนฺนมฺปิ ปจฺจโยติ อธิปฺปาโยฯ ''ตถา กามาวจรเทวโลเกปิ อนิฏฺฐา รูปาทโย นตฺถี''ติ วุตฺตํ, เทวานํ ปน ปุพฺพนิมิตฺตปาตุภาวกาเล มิลาตมาลาทีนํ อนิฏฺฐตา กถํ น สิยาฯ

เสฺวว ทฺวีสุ ภเวสูติ เอตฺถ เอกูนตึสเจตนาเภทมฺปิ จิตฺตสงฺขารํ จิตฺตสงฺขารภาเวน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา **"เสฺววา"**ติ วุตฺตํฯ ตเทกเทโส ปน กามาวจรจิตฺตสงฺขาโรว เตรสนฺนํ นวนฺนญฺจ ปจฺจโย ทฏฺฐโพฺพฯ เอกเทสปจฺจยภาเวน หิ สมุทาโย วุโตฺตติฯ

ยตฺถ จ วิตฺถารปฺปกาสนํ กตํ, ตโต ภวโต ปฏฺฐาย มุขมตฺตปฺปกาสนํ กาตุกาโม อาห **"อาทิโต ปฏฺฐายา"**ติฯ เตน ''ทฺวีสุ ภเวสู''ติอาทิ วุตฺตํฯ **ตติยชฺฌานภูมิวเสนา**ติ เอเตน เอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสามเญฺญน จตุตฺถชฺฌานภูมิ จ อสญฺญารุปฺปวชฺชา คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ **ยถาสมฺภว**นฺติ เอกวีสติยา กามาวจรรูปาวจรกุสลวิปาเกสุ จุทฺทสนฺนํ ปฏิสนฺธิยํ ปวเตฺต จ, สตฺตนฺนํ ปวเตฺต เอวฯ อยํ ยถาสมฺภโวฯ

จตุนฺนํ วิญฺญาณานนฺติ ภวาทโย อเปกฺขิตฺวา วุตฺตํ, จตูสุ อโนฺตคธานํ ปน ติณฺณํ วิญฺญาณานํ ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ จ ปจฺจยภาโว โยเชตโพฺพ, อวิญฺญาณเก สตฺตาวาเส สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณ อวิชฺชมาเนปิ ตสฺส สงฺขารเหตุกตฺตํ ทเสฺสตุํ **"อปิจา"**ติอาทิมาหฯ เอตสฺมิญฺจ มุขมตฺตปฺปกาสเน ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ทุคฺคติอาทีสุ ปวตฺติยํ กุสลวิปากาทิวิญฺญาณานํ ปจฺจยภาโว ภเวสุ วุตฺตนเยเนว วิญฺญายตีติ น วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

วิญฺญาณปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นามรูปปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๘. สุตฺตนฺตาภิธเมฺมสุ นามรูปเทสนาวิเสโส **เทสนาเภโทฯ ตโย ขนฺธา**ติ เอตํ ยทิปิ ปาฬิยํ นตฺถิ, อตฺถโต ปน วุตฺตเมว โหตีติ กตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อญฺญชานญฺจ อภาวกานนฺติ โยเชตพฺพํฯ **สนฺตติสีสานี**ติ กลาปสนฺตานมูลานิฯ ยทิปิ วิการรูปานิ ปฏิสนฺธิกฺขเณ น สนฺติ, ลกฺขณปริเจฺฉทรูปานิ ปน สนฺตีติ ตานิ อปรินิปฺผนฺนานิ ปรมตฺถโต วิวเชฺชนฺโต อาห “**รูปรูปโต**”ติฯ

กามภเว ปน ยสฺมา เสสโอปปาติกานนฺติ เอตฺถ กิญฺจาปิ กามภเว ‘‘โอปปาติกา’’ติ วุตฺตา น สนฺติ, เยน เสสคฺคหณํ สาตฺถกํ ภเวยฺย, อญฺญชคพฺภเสยฺยเกหิ ปน โอปปาติกสํเสท ชา เสสา โหนฺตีติ เสสคฺคหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา พฺรหฺมกายิกาทิเกหิ โอปปาติเกหิ วุ เตฺตหิ เสเส สนฺธาย “**เสสโอปปาติกาน**”นฺติ อาหฯ เต ปน อรูปิโนปิ สนฺตีติ “**กามภเว**”ติ วุตฺตํ, อปริปุณฺณายตนานํ ปน นามรูปํ ยถาสมฺภวํ รูปมิสฺสกวิญฺญาณนิเทฺทเส วุตฺตนเยน สกฺ กา ธมฺมคณนาโต วิญฺญาตุนฺติ น วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อวกํสโต เทฺว อฏฺฐกาเนว อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานานิ โหนฺตีติ สสทฺทกาลํ สนฺธาย “**อุกฺกํส โต ทฺวินฺนํ นวกาน**”นฺติ วุตฺตํฯ **ปุเพฺพ**ติ ขนฺธวิภเงฺคติ วทนฺติฯ ตตฺถ หิ ‘‘เอเกกจิตฺตกฺขเณ ติกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชมาน’’นฺติ วุตฺตํฯ อิเธว วา วุตฺตํ สนฺตติทฺวยาทิกํ สตฺตกปริโยสานํ สนฺธายาห “**ปุเพฺพ วุตฺตํ กมฺมสมุฏฺฐานํ สตฺตติวิธ**”นฺติ, ตํ ปนุปฺปชฺชมานํ เอเกกจิตฺตกฺขเณ ติกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชตีติ อิมินาธิปฺปาเยน วุตฺตํ ‘‘เอเกกจิตฺตกฺขเณ ติกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชมาน’’นฺติฯ **จตุทฺทิสา ววตฺถาปิตา**ติ อญฺญมญฺญสํสฏฺฐสีสา มูเลน จตูสุ ทิสาสุ ววตฺถาปิตา อญฺญมญฺญํ อาลิเงฺคตฺ วา ฐิตา ภินฺนวาหนิกา วิยฯ

ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติยนฺติ รูปาชนกกมฺมชํ ปญฺจวิญฺญาณปฺปวตฺติกาลํ สหชาต วิญฺญาณปจฺจยญฺจ สนฺธายาหฯ ตทา หิ ตโต นามเมว โหตีติ, กมฺมวิญฺญาณปจฺจยา ปน ส ทาปิ อุภยํ โหตีติ สกฺกา วตฺตุํ, ปจฺฉาชาตวิญฺญาณปจฺจยา จ รูปํ อุปตฺถทฺธํ โหตีติฯ **อสเญฺญ สู**ติอาทิ กมฺมวิญฺญาณปจฺจยํ สนฺธาย วุตฺตํ, **ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติย**นฺติ ภวงฺคาทิชนก กมฺมโต อเญฺญน รูปุปฺปตฺติกาลํ นิโรธสมาปตฺติกาลํ ภวงฺคาทิอุปฺปตฺติกาลโต อญฺญกาลญฺจ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ยุตฺตํฯ ภวงฺคาทิอุปฺปตฺติกาเล หิ ตํชนเกเนว กมฺมุนา อุปฺปชฺชมานํ รูปํ, โส จ วิปาโก กมฺมวิญฺญาณปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุํฯ สหชาตวิญฺญาณปจฺจยานเปกฺขมฺปิ หิ ปวตฺติยํ กเมฺมน ปวตฺตมานํ รูปํ นามญฺจ น กมฺมวิญฺญาณานเปกฺขํ โหตีติฯ **สพฺพตฺถา**ติ ปฏิ สนฺธิยํ ปวเตฺต จฯ สหชาตวิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, กมฺมวิญฺญาณปจฺจยา จ นามรูปญฺจ ยถา สมฺภวํ โยเชตพฺพํฯ **นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูป**นฺติ เอตฺถ นามรูป-สโทฺท อตฺตโน เอกเทเสน นาม-สเทฺทน นาม-สทฺทสฺส สรูโป, รูป-สเทฺทน จ รูป-สทฺทสฺส, ตสฺมา ‘‘สรูปานํ เอกเสโส’’ติ นามรูป-สทฺทสฺส ฐานํ อิตเรสญฺจ นามรูป-สทฺทานํ อทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ

วิปากโต อญฺญํ **อวิปากํ**ฯ ยโต ทฺวิธา มตํ, ตโต ยุตฺตเมว อิทนฺติ โยเชตพฺพํฯ **กุสลาทิ จิตฺตกฺขเณ**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อกุสลกิริยจิตฺตกฺขเณ วิย วิปากจิตฺตกฺขเณปิ วิปากาชนกกมฺม สมุฏฺฐานํ สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ วิปากจิตฺตกฺขเณ ปน อภิสงฺขารวิญฺญาณปจฺจยา ปุเพฺพ วุตฺ ตนเยน อุภยญฺจ อุปลพฺภตีติ ตาทิสวิปากจิตฺตกฺขณวชฺชนตฺถํ “**กุสลาทิจิตฺตกฺขเณ**”ติ วุตฺตํฯ

สุตฺตนฺติกปริยาเยนาติ ปฏฺฐาเน รูปานํ อุปนิสฺสยปจฺจยสฺส อวุตฺตตฺตา วุตฺตํ, สุตฺตเนฺต ปน ‘‘ยสฺมิํ สติ ยํ โหติ, อสติ จ น โหติ, โส ตสฺส อุปนิสฺสโย นิทานํ เหตุ ปภโว’’ติ กตฺวา ‘‘วิญฺญาณูปนิสํ นามรูป’’นฺติ รูปสฺส จ วิญฺญาณูปนิสฺสยตา วุตฺตาฯ วนปตฺถปริยาเย จ วน สณฺฑคามนิคมนครชนปทปุคฺคลูปนิสฺสโย อิริยาปถวิหาโร, ตโต จ จีวราทีนํ ชีวิตปริกฺขารานํ กสิเรน จ อปฺปกสิเรน จ สมุทาคมนํ วุตฺตํ, น จ วนสณฺฑาทโย อารมฺมณูปนิสฺสยาทิภาวํ

อิริยาปถานํ จีวราทิสมุทาคมนสฺส จ ภชนฺติ, ตสฺมา วินา อภาโว เอว จ สุตฺตนฺตปริยายโต อุปนิสฺสยภาโว ทฏฺฐโพฺพฯ นามสฺส อภิสงฺขารวิญฺญาณํ กมฺมารมฺมณปฏิสนฺธิอาทิกาเล อารมฺมณปจฺจโยว โหตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ รูปเสฺสว สุตฺตนฺติกปริยายโต เอกธา ปจฺจยภาโว วุโตฺตฯ สสํสยสฺส หิ รูปสฺส ตํปจฺจโย โหตีติ วุเตฺต นามสฺส โหตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติฯ

ปวตฺตสฺส ปากฏตฺตา อปากฏํ ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา ปุจฺฉติ **“กถํ ปเนต”**นฺติอาทินาฯ สุตฺตโต นามํ, ยุตฺติโต รูปํ วิญฺญาณปจฺจยา โหตีติ ชานิตพฺพํฯ ยุตฺติโต สาเธตฺวา สุเตฺตน ตํ ทฬฺหํ กโรโนฺต **“กมฺมสมุฏฺฐานสฺสปิ หี”**ติอาทิมาหฯ **จิตฺตสมุฏฺฐานเสฺสวา**ติ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส วิยฯ ยสฺมา นามรูปเมว ปวตฺตมานํ ทิสฺสติ, ตสฺมา ตเทว วทเนฺตน อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํฯ สุญฺญตาปกาสนญฺหิ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนนฺติ อธิปฺปาโยฯ นามรูปมตฺตตาวจเนเนว วา ปวตฺติยา ทุกฺขสจฺจมตฺตตา วุตฺตา, ทุกฺขสจฺจปฺปกาสเนน จ ตสฺส สมุทโย, ตสฺส จ นิโรโธ, นิโรธคามี จ มโคฺค ปกาสิโต เอว โหติฯ อเหตุกสฺส ทุกฺขสฺส เหตุนิโรธา, อนิรุชฺฌนกสฺส จ อภาวา, นิโรธสฺส จ อุปาเยน วินา อนธิคนฺตพฺพตฺตาติ จตุสจฺจปฺปกาสนํ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนํ โยเชตพฺพํฯ

นามรูปปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สฬายตนปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๙. **นิยมโต**ติ จ อิทํ จตุนฺนํ ภูตานํ, ฉนฺนํ วตฺถูนํ, ชีวิตสฺส จ ยถาสมฺภวํ สหชาตนิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยาทินา เอกเนฺตน สฬายตนสฺส ปวตฺตมานสฺส ปจฺจยภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ รูปายตนาทีนํ ปน สหชาตนิสฺสยานุปาลนภาโว นตฺถีติ อคฺคหณํ เวทิตพฺพํฯ อารมฺมณารมฺมณปุเรชาตาทิภาโว จ เตสํ น สนฺตติปริยาปนฺนานเมว, น จ จกฺขาทีนํ วิย เอกปฺปกาเรเนวาติ อนิยมโต ปจฺจยภาโวฯ **นิยมโต…เป.… ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอวน**ฺติ เอตฺถ **เอวํ**-สเทฺทน วา รูปายตนาทีนมฺปิ สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ **ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตน**นฺติ เอตฺถ ยทิปิ ฉฏฺฐายตนสฬายตน-สทฺทานํ สทฺทโต สรูปตา นตฺถิ, อตฺถโต ปน สฬายตเนกเทโสว ฉฏฺฐายตนนฺติ เอกเทสสรูปตา อตฺถีติ เอกเทสสรูเปกเสโส กโตติ เวทิตโพฺพฯ อตฺถโตปิ หิ สรูปานํ เอกเทสสรูเปกเสสํ อิจฺฉนฺติ ‘‘วโงฺก จ กุฏิโล จ กุฏิลา’’ติ, ตสฺมา อตฺถโต เอกเทสสรูปานญฺจ เอกเสเสน ภวิตพฺพนฺติฯ

อถ วา ฉฏฺฐายตนญฺจ มนายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนนฺติ วา, มนายตนนฺติ วา, ฉฏฺฐายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนนฺติ วา, มนายตนญฺจ มนายตนญฺจ มนายตนนฺติ วา เอกเสสํ กตฺวา จกฺขาทีหิ สห ‘‘สฬายตน’’นฺติ วุตฺตนฺติ ตเมว เอกเสสํ นามมตฺตปจฺจยสฺส, นามรูปปจฺจยสฺส จ มนายตนสฺส วเสน กตํ อตฺถโต ทเสฺสโนฺต อาห **“ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอวํ กเตกเสสสฺสา”**ติฯ ยถาวุโตฺตปิ หิ เอกเสโส อตฺถโต ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจาติ เอวํ กโต นาม โหตีติฯ สพฺพตฺถ จ เอกเสเส กเต เอกวจนนิเทฺทโส กเตกเสสานํ สฬายตนาทิสทฺทวจนียตาสามญฺญวเสน กโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ **อพฺยากตวาเร วกฺขตี**ติ กิญฺจาปิ อกุสลวาเร กุสลวาเร จ ‘‘นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตน’’นฺติ วุตฺตํ, สุตฺตนฺตภาชนีเย ปน วิปากฉฏฺฐายตนเมว คหิตนฺติ อธิปฺปาเยน อพฺยากตวารเมว สาธกภาเวน อุทาหฏนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปจฺจยนเย ปน ‘‘ฉฏฺฐา โหติ ตํ อวกํสโต’’ติอาทินา อวิปากสฺสปิ ปจฺจโย อุทฺธโฏ, โส นิรวเสสํ วตฺตุกามตาย อุทฺธโฏติ เวทิตโพฺพฯ **อิธ สงฺคหิต**นฺติ อิธ เอกเสสนเยน สงฺคหิตํ, ตตฺถ อพฺยากตวาเร โลกิยวิปากภาชนีเย วิภตฺตนฺติ เวทิตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ

เนยฺยนฺติ เญยฺยํฯ **อุกฺกํสาวกํโส**ติ เอตฺถ สตฺตธา ปจฺจยภาวโต อุกฺกํโส อฏฺฐธา ปจฺจยภาโว, ตโต ปน นวธา ตโต วา ทสธาติ อยํ อุกฺกํโส, อวกํโส ปน ทสธา ปจฺจยภาวโต นวธา ปจฺจยภาโว, ตโต อฏฺฐธา, ตโต สตฺตธาติ เอวํ เวทิตโพฺพ, น ปน สตฺตธา ปจฺจยภาวโต เอว เทฺวปิ อุกฺกํสาวกํสา โยเชตพฺพา ตโต อวกํสาภาวโตติฯ

หทยวตฺถุโน สหายํ หุตฺวาติ เอเตน อรูเป วิย อสหายํ นามํ น โหติ, หทยวตฺถุ จ นาเมน สห ฉฏฺฐายตนสฺส ปจฺจโย โหตีติ เอตฺตกเมว ทเสฺสติ, น ปน ยถา หทยวตฺถุ ปจฺจโย โหติ, ตถา นามมฺปีติ อยมโตฺถ อธิเปฺปโตฯ วตฺถุ หิ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย โหติ, น นามํ, นามญฺจ วิปากเหตาทิปจฺจโย โหติ, น วตฺถูติฯ ปวเตฺต อรูปธมฺมา กมฺมชรูปสฺส ฐิติปฺปตฺตเสฺสว ปจฺจยา โหนฺติ, น อุปฺปชฺชมานสฺสาติ วิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตา จ ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺตาทโย เอว จกฺขาทีนํ โยเชตพฺพาฯ

อวเสสมนายตนสฺสาติ เอตฺถ ‘‘ปญฺจกฺขนฺธภเว ปนา’’ติ เอตสฺส อนุวตฺตมานตฺตา ปญฺจโวการภเว เอว ปวตฺตมานํ ปญฺจวิญฺญาเณหิ อวเสสมนายตนํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ นามรูปสฺส สหชาตาทิสาธารณปจฺจยภาโว สมฺปยุตฺตาทิอสาธารณปจฺจยภาโว จ ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพฯ

สฬายตนปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ผสฺสปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๐. ‘‘ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผโสฺส’’ติ อภิธมฺมภาชนียปาฬิ อารุปฺปํ สนฺธาย วุตฺตาติ **‘‘ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผโสฺสติ ปาฬิอนุสารโต’’**ติ อาหฯ **อชฺฌตฺต**นฺติ สสนฺตติปริยาปนฺนเมว คณฺหาติฯ ตญฺหิ สสนฺตติปริยาปนฺนกมฺมนิพฺพตฺตํ ตาทิสสฺส ผสฺสสฺส ปจฺจโย โหติ, รูปาทีนิ ปน พหิทฺธา อนุปาทินฺนานิ จ ผสฺสสฺส อารมฺมณํ โหนฺติ, น ตานิ จกฺขาทีนิ วิย สสนฺตติปริยาปนฺนกมฺมกิเลสนิมิตฺตปวตฺติภาเวน ผสฺสสฺส ปจฺจโยติ ปฐมาจริยวาเท น คหิตานิ, ทุติยาจริยวาเท ปน ยถา ตถา วา ปจฺจยภาเว สติ น สกฺกา วเชฺชตุนฺติ คหิตานีติฯ

ยทิ สพฺพายตเนหิ เอโก ผโสฺส สมฺภเวยฺย, ‘‘สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส’’ติ เอกสฺส วจนํ ยุเชฺชยฺยฯ อถาปิ เอกมฺหา อายตนา สเพฺพ ผสฺสา สมฺภเวยฺยุํ, ตถาปิ สพฺพายตเนหิ สพฺพผสฺสสมฺภวโต อายตนเภเทน ผสฺสเภโท นตฺถีติ ตทเภทวเสน เอกสฺส วจนํ ยุเชฺชยฺย, ตถา ปน อสมฺภวโต น ยุตฺตนฺติ โจเทติ **‘‘น สพฺพายตเนหี’’**ติอาทินาฯ อญฺญสฺสปิ วา อสมฺภวนฺตสฺส วิธานสฺส โพธนตฺถเมว **‘‘นาปิ เอกมฺหา อายตนา สเพฺพ ผสฺสา’’**ติ วุตฺตํ, ‘‘น สพฺพายตเนหิ เอโก ผโสฺส สโมฺภตี’’ติ อิทเมว ปน เอกผสฺสวจนสฺส อยุตฺตทีปกํ การณนฺติ เวทิตพฺพํฯ นิทสฺสนวเสน วา เอตํ วุตฺตํ, นาปิ เอกมฺหา อายตนา สเพฺพ ผสฺสา สโมฺภนฺติ, เอวํ น สพฺพายตเนหิ เอโก ผโสฺส สโมฺภติ, ตสฺมา เอกสฺส วจนํ อยุตฺตนฺติฯ ปริหารํ ปน อเนกายตเนหิ เอกผสฺสสฺส สมฺภวโตติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ตตฺริทํ วิสฺสชฺชน’’**นฺติอาทิมาหฯ เอโกปิ อเนกายตนปฺปภโว **เอโกปเนกายตนปฺปภโว**ฯ ฉธาปจฺจยเตฺต ปญฺจวิภาวเยติ เอวํ เสเสสุปิ โยชนาฯ **ตถา จา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนานิ รูปาทีนิ ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ ธมฺมายตนปริยาปนฺนํ รูปรูปํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อารมฺมณปจฺจยมเตฺตนา**ติ ตํ สพฺพํ อปจฺจุปฺปนฺนํ อญฺญญฺจ ธมฺมายตนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

ผสฺสปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เวทนาปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๑. ‘‘เสสาน’’นฺติ เอตฺถ สมฺปฏิจฺฉนสฺส จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ปญฺจ ยทิปิ อนนฺตราทีหิปิ ปจฺจยา โหนฺติ, อนนฺตราทีนํ ปน อุปนิสฺสเย อโนฺตคธตฺตา สนฺตีรณตทารมฺมณานญฺจ สาธารณสฺส ตสฺส วเสน **‘‘เอกธา’’**ติ วุตฺตํฯ

เตภูมกวิปากเวทนานมฺปิ สหชาตมโนสมฺผสฺสสงฺขาโต โส ผโสฺส อฏฺฐธา ปจฺจโย โหตีติ โยเชตพฺพํฯ ปจฺจยํ อนุปาทินฺนมฺปิ เกจิ อิจฺฉนฺตีติ **‘‘ยา ปนา’’**ติอาทินา มโนทฺวาราวชฺชนผสฺสสฺส ปจฺจยภาโว วุโตฺต, ตญฺจ มุขมตฺตทสฺสนตฺถํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอเตน นเยน สพฺพสฺส อนนฺตรสฺส อนานนฺตรสฺส จ ผสฺสสฺส ตสฺสา ตสฺสา วิปากเวทนาย อุปนิสฺสยตา โยเชตพฺพาติฯ

เวทนาปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ตณฺหาปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๒. **มมเตฺตนา**ติ สมฺปิยายมาเนน, อสฺสาทนตณฺหายาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ ปุโตฺต วิย เวทนา ทฏฺฐพฺพา, ขีราทโย วิย เวทนาย ปจฺจยภูตา รูปาทโย, ขีราทิทายิกา ธาติ วิย รูปาทิฉฬารมฺมณทายกา จิตฺตการาทโย ฉฯ ตตฺถ เวโชฺช รสายโนชาวเสน ตทุปตฺถมฺภิตชีวิตวเสน จ ธมฺมารมฺมณสฺส ทายโกติ ทฏฺฐโพฺพฯ อารมฺมณปจฺจโย อุปฺปชฺชมานสฺส อารมฺมณมตฺตเมว โหติ, น อุปนิสฺสโย วิย อุปฺปาทโกติ อุปฺปาทกสฺส อุปนิสฺสยเสฺสว วเสน **‘‘เอกธาวา’’**ติ วุตฺตํฯ อุปนิสฺสเยน วา อารมฺมณูปนิสฺสโย สงฺคหิโต, เตน จ อารมฺมณภาเวน ตํสภาโว อโญฺญปิ อารมฺมณภาโว ทีปิโต โหตีติ อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจยภาโว วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

ยสฺมา วาติอาทินา น เกวลํ วิปากสุขเวทนา เอว, ติโสฺสปิ ปน เวทนา วิปากา วิเสเสน ตณฺหาย อุปนิสฺสยปจฺจโย, อวิเสเสน อิตรา จาติ ทเสฺสติฯ **อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา, สุขมิเจฺจว ภาสิตา**ติ ตสฺมา สาปิ ภิโยฺย อิจฺฉนวเสน ตณฺหาย อุปนิสฺสโยติ อธิปฺปาโย ฯ อุเปกฺขา ปน อกุสลวิปากภูตา อนิฏฺฐตฺตา ทุเกฺข อวโรเธตพฺพา, อิตรา อิฏฺฐตฺตา สุเขติ สา ทุกฺขํ วิย สุขํ วิย จ อุปนิสฺสโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุนฺติฯ ‘‘เวทนาปจฺจยา ตณฺหา’’ติ วจเนน สพฺพสฺส เวทนาวโต ปจฺจยสฺส อตฺถิตาย ตณฺหุปฺปตฺติปฺปสเงฺค ตํนิวารณตฺถมาห **‘‘เวทนาปจฺจยา จาปี’’**ติอาทิฯ

นนุ ‘‘อนุสยสหายา เวทนา ตณฺหาย ปจฺจโย โหตี’’ติ วจนสฺส อภาวา อติปฺปสงฺคนิวตฺตนํ น สกฺกา กาตุนฺติ? น, วฏฺฏกถาย ปวตฺตตฺตาฯ วฏฺฏสฺส หิ อนุสยวิรเห อภาวโต อนุสยสหิตาเยว ปจฺจโยติ อตฺถโต วุตฺตเมตํ โหตีติฯ อถ วา ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา’’ติ อนุวตฺตมานตฺตา อนุสยสหิตาว ปจฺจโยติ วิญฺญายติฯ ‘‘เวทนาปจฺจยา ตณฺหา’’ติ จ เอตฺถ เวทนาปจฺจยา เอว ตณฺหา, น เวทนาย วินาติ อยํ นิยโม วิญฺญายติ, น เวทนาปจฺจยา ตณฺหา โหติ เอวาติ, ตสฺมา อติปฺปสโงฺค นตฺถิ เอวาติฯ

วุสีมโตติ วุสิตวโต, วุสิตพฺรหฺมจริยวาสสฺสาติ อโตฺถฯ วุสฺสตีติ วา ‘‘วุสี’’ติ มโคฺค วุจฺจติ, โส เอตสฺส วุโตฺถ อตฺถีติ **วุสีมา**ฯ อคฺคผลํ วา ปรินิฏฺฐิตวาสตฺตา ‘‘วุสี’’ติ วุจฺจติ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ **วุสีมา**ฯ

ตณฺหาปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อุปาทานปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๓. **สสฺสโต อตฺตา**ติ อิทํ ปุริมทิฏฺฐึ อุปาทิยมานํ อุตฺตรทิฏฺฐึ นิทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ยถา หิ เอสา ทิฏฺฐิ ทฬฺหีกรณวเสน ปุริมํ อุตฺตรา อุปาทิยติ, เอวํ ''นตฺถิ ทินฺน''นฺติอาทิกาปีติฯ **อตฺต**คฺคหณํ ปน อตฺตวาทุปาทานนฺติ น อิทํ ทิฏฺฐุปาทานทสฺสนนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **โลโก จา**ติ วา อตฺตคฺคหณวินิมุตฺตํ คหณํ ทิฏฺฐุปาทานภูตํ อิธ ปุริมทิฏฺฐิอุตฺตรทิฏฺฐิวจเนหิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ''ธมฺมสเงฺขปวิตฺถาเร ปน สเงฺขปโต ตณฺหาทฬฺหตฺตํ, สเงฺขปโต ทิฏฺฐิมตฺตเมว, วิตฺถารโต ปนา''ติ เอวํ ธมฺมสเงฺขปวิตฺถารโต สเงฺขปํ วิตฺถารญฺจ นิทฺธาเรตีติฯ **ธมฺมสเงฺขปวิตฺถาเร**ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปกติอณฺอาทีนํ สสฺสตคาหปุพฺพงฺคโม, สรีรสฺส อุเจฺฉทคฺคาหปุพฺพงฺคโม จ เตสํ สามิภูโต โกจิ สสฺสโต อุจฺฉิชฺชมาโน วา อตฺตา อตฺถีติ อตฺตคฺคาโห กทาจิ โหตีติ **''เยภุเยฺยนา''**ติ วุตฺตํฯ เยภุเยฺยน ปฐมํ อตฺตวาทุปาทานนฺติอาทินา วา สมฺพโนฺธฯ

ยทิปิ ภวราคชวนวีถิ สพฺพปฐมํ ปวตฺตติ คหิตปฺปฏิสนฺธิกสฺส ภวนิกนฺติยา ปวตฺติตพฺพตฺตา, โส ปน ภวราโค ตณฺหาทฬฺหตฺตํ น โหตีติ มญฺญมาโน น กามุปาทานสฺส ปฐมุปฺปตฺติ มาหฯ ตณฺหา กามุปาทานนฺติ ปน วิภาคสฺส อกรเณ สพฺพาปิ ตณฺหา กามุปาทานนฺติ, กรเณปิ กามราคโต อญฺญาปิ ตณฺหา ทฬฺหภาวํ ปตฺตา กามุปาทานนฺติ ตสฺส อรหตฺตมคฺควชฺฌตา วุตฺตาฯ

อุปฺปตฺติฏฺฐานภูตา จิตฺตุปฺปาทา **วิสโย**ฯ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อาลโย, ตตฺถ รมตีติ **อาลยรามา** , ปชาฯ เตเนว สา อาลยรามตา จ สกสนฺตาเน ปรสนฺตาเน จ ปากฏา โหตีติฯ อุปนิสฺสยวจเนน อารมฺมณานนฺตรปกตูปนิสฺสยา วุตฺตาติ อนนฺตรปจฺจยาทีนมฺปิ สงฺคโห กโต โหติฯ

อุปาทานปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ภวปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๔. ผลโวหาเรน กมฺมภโว ภโวติ วุโตฺตติ อุปฺปตฺติภวนิพฺพจนเมว ทฺวยสฺสปิ สาธารณํ กตฺวา วทโนฺต อาห **''*ภวตีติ ภโว*''**ติฯ ***ภวํ คจฺฉตี***ติ นิปฺผาทนผลวเสน อตฺตโน ปวตฺติกาเล ภวาภิมุขํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อโตฺถ, นิพฺพตฺตนเมว วา เอตฺถ คมนํ อธิเปฺปตํฯ

สญฺญาวตํ ภโว สญฺญาภโวติ เอตฺถ วนฺตุ-สทฺทสฺส โลโป ทฏฺฐโพฺพ, ตสฺส วา อเตฺถ อการํ กตฺวา ''สญฺญภโว''ติปิ ปาโฐฯ โวกิรียติ ปสารียติ วิตฺถารียตีติ โวกาโร, โวกิรณํ วา โวกาโร, โส เอกสฺมึ ปวตฺตตฺตา **เอโก โวกาโร**ติ วุโตฺต, ปเทสปสฏุปฺปตฺตีติ อโตฺถฯ

เจตนาสมฺปยุตฺตา วา...เป.... สงฺคหิตาติ อาจยคามิตาย กมฺมสงฺขาตตํ ทเสฺสตฺวา กมฺมภเว สงฺคหิตภาวํ ปริยาเยน วทติ, นิปฺปริยาเยน ปน เจตนาว กมฺมภโวฯ วุตฺตญฺหิ ''กมฺมภโว ตีหิ ขเนฺธหิ เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา สมฺปยุโตฺต, เอเกน ขเนฺธน เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา เกหิจิ สมฺปยุโตฺต''ติ (ธาตุ. ๒๘๔)ฯ อุปฺปตฺติภโว ตีหิปิ ติเกหิ วุตฺตา อุปฺปตฺติกฺขนฺธาวฯ ยถาห ''อุปฺปตฺติภโว กามภโว สญฺญาภโว ปญฺจโวการภโว ปญฺจหิ ขเนฺธหิ เอกาทสหายตเนหิ สตฺตรสหิ ธาตูหิ สงฺคหิโต''ติอาทิ (ธาตุ. ๖๗)ฯ ยทิ หิ อนุปาทินฺนกานมฺปิ คหณํ สิยา, ''ทฺวาทสหายตเนหิ อฏฺฐารสหิ ธาตูหี''ติ วตฺตพฺพํ สิยาติฯ

สงฺขารภวานํ ธมฺมเภทโต น สงฺขารา เอว ปุน วุตฺตาติ **“สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจน”**นฺติ เอตํ น ยุตฺตนฺติ เจ? น, ภเวกเทสภาเวน สงฺขารานํ ภโวติ ปุน วุตฺตตฺตาฯ ปเรน วา ธมฺมวิเสสํ อคเณตฺวา ปุนวจนํ โจทิตนฺติ โจทกาภิลาสวเสน **“สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจน”**นฺติ วุตฺตํฯ

กามภวาทินิพฺพตฺตนกสฺส กมฺมสฺส กามภวาทิภาโว ผลโวหาเรน อฎฺฐกถายํ วุโตฺตฯ อ โนฺตคเธ วิสุํ อคเณตฺวา อพฺภนฺตรคเต เอว กตฺวา กามภวาทิเก กมฺมุปปตฺติภววเสน ทุคุเณ กตฺวา อาห **“ฉ ภวา”**ติฯ

อวิเสเสนาติ อุปาทานเภทํ อกตฺวาติ อโตฺถฯ อุปาทานเภทากรเณเนว จ ทฺวาทสปฺป เภทสฺส สงฺคหวเสน สงฺคหโต **“ฉ ภวา”**ติ วุตฺตํฯ

โคสีเลน กุกฺกุรสีเลน จ สมเตฺตน สมาทิเนฺนน คุนฺนํ กุกฺกุรานญฺจ สหพฺยตา วุตฺตาติ สีลพฺพตุปาทานวโต ฌานภาวนา น อิชฺฌตีติ มญฺญมานา เตน **รูปารูปภวา น โหนฺตีติ เกจิ วทนฺติ,** วกฺขมาเนน ปน ปกาเรน ปจฺจยภาวโต **“ตํ น คเหตพฺพ”**นฺติ อาหฯ อสุทฺธิมเคฺค จ สุทฺธิมคฺคปรามสนํ สีลพฺพตุปาทานนฺติ สุทฺธิมคฺคปรามสเนน รูปารูปาวจรชฺฌานานํ นิพฺพตฺตนํ น ยุชฺชตีติฯ ปุราณภารตสีตาหรณปสุพนฺธวิธิอาทิสวนํ **อสทฺธมฺมสวนํฯ อาทิ**-สเทฺทน อสปฺปุริสูปนิสฺสยํ ปุเพฺพ จ อกตปุญฺญตํ อตฺตมิจฺฉาปณิธิตญฺจ สงฺคณฺหาติฯ **ตทโนฺตคธา เอวา**ติ ตสฺมิํ ทุจฺจริตนิพฺพเตฺต สุจริตนิพฺพเตฺต จ กามภเว อโนฺตคธา เอวาติ อโตฺถฯ

อโนฺตคธาติ จ สญฺญาภวปญฺจโวการภวานํ เอกเทเสน อโนฺตคธตฺตา วุตฺตํฯ น หิ เต นิรวเสสา กามภเว อโนฺตคธาติฯ **สปฺปเภทสฺสา**ติ สุคติทุคฺคติมนุสฺสาทิปฺปเภทวโตฯ กเมน จ อวตฺวา สีลพฺพตุปาทานสฺส อเนฺต ภวปจฺจยภาววจนํ อตฺตวาทุปาทานํ วิย อภิณฺหํ อสมุทาจรณโต อตฺตวาทุปาทานนิมิตฺตตฺตา จฯ

เหตุปจฺจยปฺปเภทหีติ เอตฺถ มคฺคปจฺจโย จ วตฺตโพฺพฯ ทิฎฺฐุปาทานาทีนิ หิ มคฺคปจฺจยา โหนฺตีติฯ

ภวปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ชาติชรามรณาทิปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๕. อุปฺปตฺติภวุปฺปตฺติเยว ชาตีติ อาห **“น อุปฺปตฺติภโว”**ติฯ ชายมานสฺส ปน ชาติ ชาตีติ อุปฺปตฺติภโวปิ อสติ อภาวา ชาติยา ปจฺจโยติ สกฺกา วตฺตุํฯ ชายมานรูปปทฎฺฐานตาปิ หิ รูปชาติยา วุตฺตา ‘‘อุปจิตรูปปทฎฺฐาโน (ธ. ส. อฎฺฐ. ๖๔๑) อุปจโย, อนุปฺปพนฺธรูปปทฎฺฐานา สนฺตตี’’ติฯ

ขนฺธานํ ชาตานํ อุฬฺญาตตานุญฺญาตตาจ **หีนปณีตตาฯ อาทิ**-สเทฺทน สุวณฺณทุพฺพณฺณาทิวิเสสํ สงฺคณฺหาติฯ อชฺฌตฺตสนฺตานคตโต อญฺญสฺส วิเสสการกสฺส การณสฺส อภาวา **“อชฺฌตฺตสนฺตาเน”**ติ อาหฯ

เตน เตนาติ ญาติพฺยสนาทินา ชรามรณโต อเญฺญน ทุกฺขธเมฺมนฯ **อุปนิสฺสยโกฎิยา**ติ อุปนิสฺสยํเสน, อุปนิสฺสยเลเสนาติ อโตฺถฯ โย หิ ปฎฺฐาเน อนาคโต สติ ภาวา อสติ จ อภาวา สุตฺตนฺติกปริยาเยน อุปนิสฺสโย, โส ‘‘อุปนิสฺสยโกฎี’’ติ วุจฺจติฯ

ภวจกฺกกถาวณฺณนา

๒๔๒. สมิตนฺติ สงฺคตํ, อโพฺพจฺฉินฺนนฺติ อโตฺถฯ **กามยานสฺสา**ติ กามยมานสฺส, กาโม ยานํ เอตสฺสาติ วา กามยาโน, ตสฺส **กามยานสฺสฯ รุปฺปตี**ติ โสเกน รุปฺปติฯ

ปริยุฏฺฐานตาย ติฏฺฐนสีโล **ปริยุฏฺฐานฏฺฐายี**ฯ ‘‘ปริยุฏฺฐฏฺฐายิโน’’ติ วา ปาโฐ, ตตฺถ ปริยุฏฺฐาตีติ ปริยุฏฺฐํ, ทิฏฺฐิปริยุฏฺฐํ, เตน ติฏฺฐตีติ **ปริยุฏฺฐฏฺฐายี**ติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ **ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานี**ติ ‘‘มาลา มิลายนฺติ, วตฺถานิ กิลิสฺสนฺติ, กเจฺฉหิ เสทา มุจฺจนฺติ, กาเย เววณฺณิยํ โอกฺกมติ, เทโว เทวาสเน นาภิรมตี’’ติ (อิติวุ. ๘๓) วุตฺตานิ ปญฺจ มรณปุพฺพนิมิตฺตานีติ อโตฺถฯ ตานิ หิ ทิสฺวา กมฺมนิพฺพตฺตกฺขนฺธสงฺขาเต อุปฺปตฺติภเว ภวฉนฺทพเลน เทวานํ พลวโสโก อุปฺปชฺชตีติฯ **พาโล**ติ อวิทฺวาฯ เตน อวิชฺชาย การณภาวํ ทเสฺสติฯ **ติวิธ**นฺติ ตสฺสารุปฺปกถาสวนกมฺมการณาทสฺสนมรณกาลกโมฺมปฏฺฐานนิทานํ โสกาทิทุกฺขํฯ **อาสเว สาเธนฺตี**ติ อาสเว คเมนฺติ โพเธนฺตีติ อโตฺถฯ

เอวํ สตีติ อวิทิตาทิตาย อนาทิภาเว สติฯ **อาทิมตฺตกถน**นฺติอาทิ เอตสฺส อตฺถีติ อาทิมํ, ภวจกฺกํฯ ตสฺส ภาโว อาทิมตฺตํ, ตสฺส กถนํ อาทิมตฺตกถนํฯ วิเสสนิวตฺติอโตฺถ วา **มตฺต**-สโทฺท, สติ อนาทิภาเว อวิชฺชา อาทิมฺหิ มเชฺฌ ปริโยสาเน จ สพฺพตฺถ สิยาติ อาทิมตฺตาย อวิชฺชาย กถนํ วิรุชฺฌตีติ อโตฺถฯ **อวิชฺชาคฺคหเณนา**ติ อวิชฺชาย อุปฺปาทเนน กถเนน, อปฺปหาเนน วา, อตฺตโน สนฺตาเน สนฺนิหิตภาวกรเณนาติ อโตฺถฯ **กมฺมาทีนี**ติ กมฺมวิปากวฏฺฏานิฯ วฏฺฏการณภาเวน ปธานตฺตา ‘‘ปธานธโมฺม’’ติ อวิชฺชา กถิตาฯ วทตีติ **วโท**ฯ เวเทติ, เวทิยตีติ วา **เวเทโยฺย,** สุขาทึ อนุภวติ, สพฺพวิสเย วา ชานาติ, ‘‘สุขิโต’’ติอาทินา อตฺตนา ปเรหิ จ ชานาติ ญายติ จาติ อโตฺถฯ **พฺรหฺมาทินา วา อตฺตนา วา**ติ **วา**-สโทฺท จ-สทฺทโตฺถฯ เตนาห **‘‘การกเวทกรหิต’’**นฺติ จ-สทฺทตฺถสมาสํฯ

ทฺวาทสวิธสฺุญฺญตาสฺุญฺญนฺติ อวิชฺชาทีนํ ทฺวาทสวิธานํ สฺุญฺญตาย สฺุญฺญํ, จตุพฺพิธมฺปิ วา สฺุญฺญตํ เอกํ กตฺวา ทฺวาทสงฺคตาย ทฺวาทสวิธาติ ตาย ทฺวาทสวิธาย สฺุญฺญตาย สฺุญฺญนฺติ อโตฺถฯ

ปุพฺพนฺตาหรณโตติ ปุพฺพนฺตโต ปจฺจุปฺปนฺนวิปากสฺส อาหรณโต ปริจฺฉินฺนเวทนาวสานํ เอตํ ภวจกฺกนฺติ อโตฺถฯ ภวจเกฺกกเทโสปิ หิ ภวจกฺกนฺติ วุจฺจติฯ เวทนา วา ตณฺหาสหายาย อวิชฺชาย ปจฺจโย โหตีติ เวทนาโต อวิชฺชา, ตโต สงฺขาราติ สมฺพชฺฌนโต เวทนาวสานํ ภวจกฺกนฺติ ยุตฺตเมตํ, เอวํ ตณฺหามูลเก จ โยเชตพฺพํฯ ทฺวินฺนมฺปิ หิ อญฺญมญฺญํ อนุปฺปเวโส โหตีติฯ อวิชฺชา ธมฺมสภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา วิปรีตาภินิเวสํ กโรนฺตี ทิฏฺฐิจริเต สํสาเร นยติ, เตสํ วา สํสารํ สงฺขาราทิปวตฺตึ นยติ ปวเตฺตตีติ **‘‘สํสารนายิกา’’**ติ วุตฺตาฯ **ผลุปฺปตฺติยา**ติ กตฺตุนิเทฺทโสฯ วิญฺญาณาทิปจฺจุปฺปนฺนผลุปฺปตฺติ หิ อิธ ทิฏฺฐา, อทิฏฺฐานญฺจ ปุริมภเว อตฺตโน เหตูนํ อวิชฺชาสงฺขารานํ ผลํ อชเนตฺวา อนุปจฺฉิชฺชนํ ปกาเสติฯ อถ วา ปุริมภวจกฺกํ ทุติเยน สมฺพนฺธํ วุตฺตนฺติ เวทนาสงฺขาตสฺส ผลสฺส อุปฺปตฺติยา ตณฺหาทีนํ เหตูนํ อนุปเจฺฉทํ ปกาเสติ, ตสฺมา ผลุปฺปตฺติยา การณภูตาย ปฐมสฺส ภวจกฺกสฺส เหตูนํ อนุปเจฺฉทปฺปกาสนโตติ อโตฺถฯ สงฺขาราทีนเมว วา ผลานํ อุปฺปตฺติยา อวิชฺชาทีนํ เหตูนํ ผลํ อชเนตฺวา อนุปเจฺฉทเมว, วิญฺญาณาทิเหตูนํ วา สงฺขาราทีนํ อนุพนฺธนเมว ปกาเสติ ปฐมํ ภวจกฺกํ, น ทุติยํ วิย ปริโยสานมฺปีติ **‘‘ผลุปฺปตฺติยา เหตูนํ อนุปเจฺฉทปฺปกาสนโต’’**ติ วุตฺตํฯ ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นาม

รูป''นฺติ เอตฺถ อปริปุณฺณายตนกลลรูปํ วตฺวา ตโต อุทฺธํ ''นามรูปปจฺจยา สฬายตน''นฺติ สฬายตนปฺปวตฺติ วุตฺตาติ อาห **"อนุปุพฺพปวตฺติทีปนโต"**ติฯ ''ภวปจฺจยา ชาตี''ติ เอตฺถ น อายตนานํ กเมน อุปฺปตฺติ วุตฺตาติ อาห **"สหุปฺปตฺติทีปนโต"**ติฯ

เหตุอาทิปุพฺพกา ตโย สนฺธี เอตสฺสาติ **เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธิ,** ภวจกฺกํฯ เหตุผล เหตุผลวเสน จตุปฺปเภโท องฺคานํ สงฺคโห เอตสฺสาติ **จตุเภทสงฺคหํ**ฯ สรูปโต อวุตฺตาปิ ตสฺ มิํ ตสฺมิํ สงฺคเห อากิรียนฺติ อวิชฺชาสงฺขาราทิคฺคหเณหิ ปกาสียนฺตีติ **อาการา,** อตีตเหตุอา ทีนํ วา ปการา **อาการา**ฯ กิเลสกมฺมวิปากา วิปากกิเลสกเมฺมหิ สมฺพนฺธา หุตฺวา ปุนปฺปุนํ ปริ วตฺตนฺตีติ เตสุ วฏฺฏนามํ อาโรเปตฺวา **"ติวฏฺฏ"**นฺติ วุตฺตํ, วเฏฺฏกเทสตฺตา วา ''วฏฺฏานี''ติ วุตฺ ตานิฯ

สนฺธีนํ อาทิปริโยสานววตฺถิตาติ สนฺธีนํ ปุพฺพาปรววตฺถิตาติ อโตฺถฯ

"ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโว, เจตนาสมฺปยุตฺตา อายูหนสงฺขารา"ติ อิทํ อิมิสฺสา ธมฺมฏฺฐิติญาณภาชนีเย วุตฺตาย **ปฏิสมฺภิทาปาฬิยา** (ปฏิ. ม. ๑.๔๗) วเสน วุตฺตํฯ เอตฺถ หิ ''เจตนา ภโว''ติ อาคตาติฯ ภวนิเทฺทเส ปน **"สาตฺถโต"**ติ เอตฺถ ''เจตนาว สงฺขารา, ภโว ปน เจตนาสมฺปยุตฺตาปี''ติ วิภงฺคปาฬิยา วเสน ทสฺสิตํฯ ''ตตฺถ กตโม ปุญฺญาภิสงฺขาโร? กุ สลา เจตนา กามาวจรา''ติอาทินา หิ สงฺขารานํ เจตนาภาโว **วิภงฺคปาฬิยํ** (วิภ. ๒๒๖) วุ โตฺตติฯ ตตฺถ **ปฏิสมฺภิทาปาฬิยํ** ''เจตนาสมฺปยุตฺตา วิปากธมฺมตฺตา สวิปาเกน อายูหนสงฺ ขาเตน สงฺขตาภิสงฺขรณกิเจฺจน สงฺขารา''ติ วุตฺตาฯ **วิภงฺคปาฬิยํ** (วิภ. ๒๓๔) ''สพฺพมฺปิ ภว คามิกมฺมํ กมฺมภโว''ติ ภวสฺส ปจฺจยภาเวน ภวคามิภาวโต กมฺมสํสฏฺฐสหายตาย กมฺมภาวโต จ อุปฺปตฺติภวํ ภาเวนฺตีติ ภโวติ วุตฺตา, อุปฺปตฺติภวภาวนกิจฺจํ ปน เจตนาย สาติสยนฺติ **ปฏิสมฺ ภิทาปาฬิยํ** เจตนา ''ภโว''ติ วุตฺตา, ภวาภิสงฺขรณกิจฺจํ เจตนาย สาติสยนฺติ **วิภงฺคปาฬิยํ** ''กุสลา เจตนา''ติอาทินา เจตนา ''สงฺขารา''ติ วุตฺตา, ตสฺมา เตน เตน ปริยาเยน อุภยํ อุ ภยตฺถ วตฺตุํ ยุตฺตนฺติ นเตฺถตฺถ วิโรโธ ฯ **คหณ**นฺติ กามุปาทานํ กิเจฺจนาหฯ **ปรามสน**นฺติ อิ ตรานิฯ **อายูหนาวสาเน**ติ ตีสุปิ อตฺถวิกเปฺปสุ วุตฺตสฺส อายูหนสฺส อวสาเนฯ

ทฺวีสุ อตฺถวิกเปฺปสุ วุเตฺต อายูหนสงฺขาเร **"ตสฺส ปุพฺพภาคา"**ติ อาห, ตติเย วุเตฺต **"ตํ สมฺปยุตฺตา"**ติฯ ทหรสฺส จิตฺตปฺปวตฺติ ภวงฺคพหุลา เยภุเยฺยน ภวนฺตรชนกกมฺมายูหนสมตฺ ถา น โหตีติ **"อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนาน"**นฺติ วุตฺตํฯ **กมฺมกรณกาเล สโมฺมโห**ติ เอเตน กมฺมสฺส ปจฺจยภูตํ สโมฺมหํ ทเสฺสติ, น กมฺมสมฺปยุตฺตเมวฯ

กมฺมาเนว วิปากํ สมฺภรนฺติ วเฑฺฒนฺตีติ **กมฺมสมฺภารา,** กมฺมํ วา สงฺขารภวา, ตทุปการ กานิ อวิชฺชาตณฺหุปาทานานิ **กมฺมสมฺภารา,** ปฏิสนฺธิทายโก วา ภโว กมฺมํ, ตทุปการกา ยถาวุตฺตอายูหนสงฺขารา อวิชฺชาทโย จ **กมฺมสมฺภารา**ติ กมฺมญฺจ กมฺมสมฺภารา จ กมฺมสมฺ ภาราติ เอกเสสํ กตฺวา **"กมฺมสมฺภารา"**ติ อาหฯ **ทส ธมฺมา กมฺม**นฺติ อวิชฺชาทโยปิ กมฺม สหายตาย กมฺมสริกฺขกา ตทุปการกา จาติ ''กมฺม''นฺติ วุตฺตาฯ

สงฺขิปฺปนฺติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ สเงฺขโป, กมฺมํ วิปาโก จฯ กมฺมํ วิ ปาโกติ เอวํ สงฺขิปียตีติ วา สเงฺขโป, อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จฯ สเงฺขปภาวสามเญฺญน ปน เอกวจนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ สเงฺขปสโทฺท วา ภาคาธิวจนนฺติ กมฺมภาโค **กมฺมสเงฺขโป**ฯ

เอวํ สมุปฺปนฺนนฺติ กมฺมโต วิปาโกฯ ตตฺถาปิ อวิชฺชาโต สงฺขาราติ เอวํ สมุปฺปนฺนํ, ติ สนฺธิอาทิวเสน วา สมุปฺปนฺนํ อิทํ ภวจกฺกนฺติ อโตฺถฯ **อิตฺตร**นฺติ คมนธมฺมํ, วินสฺสธมฺมนฺติ อ โตฺถฯ เตน อุปฺปาทวยวนฺตตาทีปเกน **อนิจฺจ**-สเทฺทน วิการาปตฺติทีปเกน **จล**-สเทฺทน จ อ ทีปิตํ กาลนฺตรฏฺฐายิตาปฏิเกฺขปํ ทีเปติ, **อธุว**นฺติ เอเตน ถิรภาวปฏิเกฺขปํ นิสฺสารตํฯ เหตู เอว สมฺภารา **เหตุสมฺภารา**ฯ ‘‘ฐานโส เหตุโส’’ติ เอตฺถ เอวํ วุตฺตํ วา ฐานํ, อญฺญมฺปิ ตสฺส ตสฺส สาธารณํ การณํ **สมฺภาโร,** อสาธารณํ **เหตุ**ฯ **เอว**นฺติ เอวํ เหตุโต ธมฺมมตฺตสมฺภเว เหตุนิโรธ า จ วฏฺฏุปเจฺฉเท ธเมฺม จ ตํนิโรธาย เทสิเต สตีติ อโตฺถฯ พฺรหฺมจริยํ อิธ **พฺรหฺมจริยิธฯ ส เตฺต จา**ติ เอตฺถ **จ**-สโทฺท เอวํ พฺรหฺมจริยญฺจ วิชฺชติ, สสฺสตุเจฺฉทา จ น โหนฺตีติ สมุจฺจย โตฺถฯ เอวญฺหิ เหตุอายเตฺต ธมฺมมตฺตสมฺภเว สโตฺต นุปลพฺภติ, ตสฺมิญฺจ อุปลพฺภเนฺต สสฺส โต อุเจฺฉโท วา สิยา, นุปลพฺภเนฺต ตสฺมิํ เนวุเจฺฉโท น สสฺสตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

สจฺจปฺปภวโตติ สจฺจโต, สจฺจานํ วา ปภวโตฯ **กุสลากุสลํ กมฺม**นฺติ วฏฺฏคามิ วตฺ ตมานตฺตา สาสวนฺติ วิญฺญายติฯ **อวิเสเสนา**ติ เจตนา เจตนาสมฺปยุตฺตกาติ วิเสสํ อกตฺวา สพฺพมฺปิ ตํ กุสลากุสลํ กมฺมํ ‘‘สมุทยสจฺจ’’นฺติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ ‘‘ตณฺหา จ…เป.… อวเสสา จ สาสวา กุสลา ธมฺมา’’ติ หิ เจตนาเจตนาสมฺปยุตฺตวิเสสํ อกตฺวา วุตฺตนฺติ, อริยสจฺจวิเสสํ วา อกตฺวา สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

วตฺถูสูติ อารมฺมเณสุ, จกฺขาทีสุ วา ปฏิจฺฉาเทตเพฺพสุ วตฺถูสุฯ **โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตา**ติ เตสํ การณตฺตา, เตหิ สิทฺธาย อวิชฺชาย สหิเตหิ สงฺขาเรหิ ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุ ภาวายาติ อธิปฺปาโยฯ จุติจิตฺตํ วา ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อนนฺตรปจฺจโย โหตีติ **“ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุภาวายา”**ติ วุตฺตํ ฯ ตํ ปน จุติจิตฺตํ อวิชฺชาสงฺขารรหิตํ ภวนฺตรสฺส ปจฺจโย น โหตีติ ตสฺส สหายทสฺสนตฺถมาห **“โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตา”**ติฯ **ทฺวิธา**ติ อตฺตโนเยว สร เสน ธมฺมนฺตรปจฺจยภาเวน จาติ ทฺวิธาฯ

อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติ เอเตน สงฺขารานํ ปจฺจยุปฺปนฺนตาทสฺสเนน ‘‘โก นุ โข อภิ สงฺขโรตีติ เอส โน กโลฺล ปโญฺห’’ติ ทเสฺสติฯ เตเนตํ การกทสฺสนนิวารณนฺติฯ **เอวมาทิทสฺ สนนิวารณ**นฺติ เอเตน ‘‘โสจติ ปริเทวติ ทุกฺขิโต’’ติอาทิทสฺสนนิวารณมาหฯ โสกาทโยปิ หิ ปจฺจยายตฺตา อวสวตฺติโนติ ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสก…เป.… สมฺภวนฺตี’’ติ เอเตน วุตฺตนฺ ติฯ

คณฺฑเภทปีฬกา วิยาติ คณฺฑเภทนตฺถํ ปจฺจมาเน คเณฺฑ ตสฺสปิ อุปริ ชายมานขุทฺ ทกปีฬกา วิย, คณฺฑสฺส วา อเนกธาเภเท ปีฬกา วิยฯ **คณฺฑวิการา** สูนตาสราคปุพฺพ คหณาทโยฯ

ปฏลาภิภูตจกฺขุโก รูปานิ น ปสฺสติ, กิญฺจิปิ ปสฺสโนฺต จ วิปรีตํ ปสฺสติ, เอวํ อวิชฺชาภิภู โต ทุกฺขาทีนิ น ปฏิปชฺชติ น ปสฺสติ, มิจฺฉา วา ปฏิปชฺชตีติ **ปฏลํ วิย อวิชฺชา** , กิมินา วิย อตฺตนา กตตฺตา วฏฺฏสฺส อตฺตโนเยว ปริพฺภมนการณตฺตา จ **โกสปฺปเทสา วิย สงฺขารา,** สงฺ ขารปริคฺคหํ วินา ปติฏฺฐํ อลภมานํ **วิญฺญาณํ** ปริณายกปริคฺคหํ วินา ปติฏฺฐํ อลภมาโน **ราช กุมาโร วิยา**ติ ปริคฺคเหน วินา ปติฏฺฐาลาโภ เอตฺถ สามญฺญํฯ **อุปปตฺตินิมิตฺต**นฺติ กมฺมาทิ อารมฺมณมาหฯ **ปริกปฺปนโต**ติ อารมฺมณกรณโต, สมฺปยุเตฺตน วา วิตเกฺกน วิตกฺกนโตฯ เทว มนุสฺสมิควิหงฺคาทิวิวิธปฺปการตาย **มายา วิย นามรูปํ,** ปติฏฺฐาวิเสเสน วุฑฺฒิวิเสสาปตฺติโต **วนปฺปคุโมฺพ วิย สฬายตนํ**ฯ อายตนานํ วิสยิวิสยภูตานํ อญฺญมญฺญาภิมุขภาวโต **อาย**

ตนฆฏฺฐนโตฯ เอตฺถ จ สงฺขาราทีนํ โกสปฺปเทสปริณายกาทีหิ ทฺวีหิ ทฺวีหิ สทิสตาย เทฺว เทฺว อุปมา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

คมฺภีโร เอว หุตฺวา โอภาสติ ปกาสติ ทิสฺสตีติ **คมฺภีราวภาโส**ฯ **ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตโฏฺฐ**ติ ชาติปจฺจยา สมฺภูตํ หุตฺวา สหิตสฺส อตฺตโน ปจฺจยานุรูปสฺส อุทฺธํ อุทฺธํ อาคตภาโว, อนุปฺปพนฺธติ อโตฺถฯ อถ วา สมฺภูตโฏฺฐ จ สมุทาคตโฏฺฐ จ **สมฺภูตสมุทาคตโฏฺฐ**ฯ ‘‘น ชาติโต ชรามรณํ น โหติ, น จ ชาตึ วินา อญฺญโต โหตี’’ติ หิ ชาติปจฺจยสมฺภูตโฏฺฐ วุโตฺตฯ **อิตฺถญฺจ ชาติโต สมุทาคจฺฉตีติ** ปจฺจยสมุทาคตโฏฺฐ, ยา ยา ชาติ ยถา ยถา ปจฺจโย โหติ, ตทนุรูปปาตุภาโวติ อโตฺถฯ

อนุโลมปฏิโลมโตติ อิธ ปน ปจฺจยุปฺปาทา ปจฺจยุปฺปนฺนุปฺปาทสงฺขาตํ อนุโลมํ, นิโรธา นิโรธสงฺขาตํ ปฏิโลมญฺจาหฯ อาทิโต ปน อนฺตคมนํ อนุโลมํ, อนฺตโต จ อาทิคมนํ ปฏิโลมมาหาติฯ ‘‘อิเม จตฺตาโร อาหารา กึนิทานา’’ติอาทิกาย (สํ. นิ. ๒.๑๑) เวมชฺฌโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมเทสนาย, ‘‘จกฺขุํ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติอาทิกาย (สํ. นิ. ๒.๔๓-๔๔; ๒.๔.๖๐) อนุโลมเทสนาย จ **ทฺวิสนฺธิติสเงฺขปํ,** ‘‘สํโยชนีเยสุ, ภิกฺขเว, ธเมฺมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๕๓-๕๔) **เอกสนฺธิทฺวิสเงฺขปํ**ฯ

อวิชฺชาทีนํ สภาโว ปฏิวิชฺฌียตีติ **ปฏิเวโธ**ฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘เตสํ เตสํ วา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตธมฺมานํ ปฏิวิชฺฌิตโพฺพ สลกฺขณสงฺขาโต อวิปรีตสภาโว ปฏิเวโธ’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. นิทานกถา)ฯ อปุญฺญาภิสงฺขาเรกเทโส **สราโค,** อโญฺญ **วิราโค,** ราคสฺส วา อปฏิปกฺขภาวโต ราคปฺปวฑฺฒโก สโพฺพปิ อปุญฺญาภิสงฺขาโร **สราโค,** อิตโร ปฏิปกฺขภาวโต **วิราโค**ฯ ‘‘ทีฆรตฺตเญฺหตํ, ภิกฺขเว, อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส อโชฺฌสิตํ มมายิตํ ปรามฏฺฐํ ‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๖๒) อตฺตปรามาสสฺส วิญฺญาณํ วิสิฏฺฐํ วตฺถุ วุตฺตนฺติ วิญฺญาณสฺส **สุญฺญตโฏฺฐ** คมฺภีโร, อตฺตา วิชานาติ สํสรตีติ สพฺยาปารตาสงฺกนฺติอภินิเวสพลวตาย **อพฺยาปารฏฺฐอสงฺกนฺติปฏิสนฺธิปาตุภาวฏฺฐา** จ คมฺภีรา, นามสฺส รูเปน, รูปสฺส จ นาเมน อสมฺปโยคโต **วินิโพฺภโค,** นามสฺส นาเมน **อวินิโพฺภโค** โยเชตโพฺพฯ เอกุปฺปาเทกนิโรเธหิ อวินิโพฺภเค อธิเปฺปเต รูปสฺส จ รูเปน ลพฺภติฯ อถ วา เอกจตุโวการภเวสุ นามรูปานํ อสหวตฺตนโต อญฺญมญฺญวินิโพฺภโค, ปญฺจโวการภเว สหวตฺตนโต อวินิโพฺภโค จ เวทิตโพฺพฯ

อธิปติยโฏฺฐ นาม อินฺทฺริยปจฺจยภาโวฯ ‘‘โลโกเปโส ทฺวาราเปสา เขตฺตเมฺปต’’นฺติ (ธ. ส. ๕๙๘-๕๙๙) วุตฺตา **โลกาทิอตฺถา** จกฺขาทีสุ ปญฺจสุ โยเชตพฺพาฯ มนายตนสฺสปิ ลุชฺชนโต มโนสมฺผสฺสาทีนํ ทฺวารเขตฺตภาวโต จ เอเต อตฺถา สมฺภวเนฺตวฯ อาปาถคตานํ รูปาทีนํ ปกาสนโยคฺยตาลกฺขณํ โอภาสนํ จกฺขาทีนํ **วิสยิภาโว,** มนายตนสฺส วิชานนํฯ **สงฺฆฏฺฏนโฏฺฐ** วิเสเสน จกฺขุสมฺผสฺสาทีนํ ปญฺจนฺนํ, อิตเร ฉนฺนมฺปิ โยเชตพฺพาฯ ผุสนญฺจ ผสฺสสฺส สภาโว, สงฺฆฏฺฏนํ รโส, อิตเร อุปฏฺฐานาการาฯ **อารมฺมณรสานุภวนโฏฺฐ** รสวเสน วุโตฺต, **เวทยิตโฏฺฐ** ลกฺขณวเสนฯ อตฺตา เวทยตีติ อภินิเวสสฺส พลวตาย **นิชฺชีวโฏฺฐ** เวทนาย คมฺภีโรฯ นิชฺชีวาย เวทนาย เวทยิตํ นิชฺชีวเวทยิตํ, นิชฺชีวเวทยิตเมว อโตฺถ **นิชฺชีวเวทยิตโฏฺฐ**ฯ

อาทานโฏฺฐ จตุนฺนมฺปิ อุปาทานานํ สมาโน, **คหณโฏฺฐ** กามุปาทานสฺส, อิตเรสํ ติณฺณํ **อภินิเวสาทิ**อโตฺถฯ ‘‘ทิฏฺฐิกนฺตาโร’’ติ หิ วจนโต ทิฏฺฐีนํ **ทุรติกฺกมนโฏฺฐปี**ติฯ ทพฺพํ

คหณตฺตา วา จตุนฺนมฺปิ **ทุรติกฺกมนโฏฺฐ** โยเชตพฺโพฯ **โยนิคติฐิตินิวาเสสุขิปน**นฺติ สมาเส ภุมฺมวจนสฺส อโลโป ทฏฺฐพฺโพ, ตสฺมา เตน อายูหนาภิสงฺขรณปทานํ สมาโส โหติฯ ชรามรณงฺคํ มรณปฺปธานนฺติ มรณฏฺฐา **เอว ขยาทโย** คมฺภีรา ทสฺสิตาฯ นวนวานญฺหิ ปริกฺขเยน ขณฺฑิจฺจาทิปริปกฺกปฺปวตฺติ ชราติ, **ขยโฏฺฐ** วา ชราย วุโตฺตติ ทฏฺฐพฺโพฯ นวภาวาปคโม หิ ขโยติ วตฺตุํ ยุโตฺตติฯ **วิปริณามโฏฺฐ** ทฺวินฺนมฺปิฯ สนฺตติวเสน วา ชราย ขยวยภาโว, สมฺมุติขณิกวเสน มรณสฺส เภทวิปริณามตา โยเชตพฺพาฯ

อตฺถนยาติ อตฺถานํ นยาฯ อวิชฺชาทิอเตฺถหิ เอกตฺตาที เสน ภาเวน นียนฺติ คเมฺมนฺตีติ เอกตฺตาทโย เตสํ นยาติ วุตฺตาฯ นียนฺตีติ หิ นยาติฯ อตฺถา เอว วา เอกตฺตาทิภาเวน นียมานา ญายมานา **“อตฺถนยา”**ติ วุตฺตาฯ นียนฺติ เอเตหีติ วา นยา, เอกตฺตาทีหิ จ อตฺถา ‘‘เอก’’นฺติอาทินา นียนฺติ, ตสฺมา เอกตฺตาทโย อตฺถานํ นยาติ **อตฺถนยา**ฯ สนฺตานานุปเจฺฉเทน พีชํ รุกฺขภาวํ ปตฺตํ รุกฺขภาเวน ปวตฺตนฺติ เอกเตฺตน วุจฺจตีติ สนฺตานานุปเจฺฉโท เอกตฺตํ, เอวมิธาปิ อวิชฺชาทีนํ **สนฺตานานุปเจฺฉโท เอกตฺต**นฺติ ทเสฺสติฯ

***ภินฺน*สนฺตานเสฺสวา**ติ สมฺพนฺธรหิตสฺส นานตฺตสฺส คหณโต สตฺตนฺตโร อุจฺฉิโนฺน สตฺตนฺตโร อุปฺปโนฺนติ คณฺหโนฺต อุเจฺฉททิฏฺฐิมุปาทิยติฯ

ยโต กุโตจีติ ยทิ อญฺญสฺมา อญฺญสฺสุปฺปตฺติ สิยา, วาลิกโต เตลสฺส, อุจฺฉุโต ขีรสฺส กสฺมา อุปฺปตฺติ น สิยา, ตสฺมา น โกจิ กสฺสจิ เหตุ อตฺถีติ **อเหตุกทิฏฺฐึ,** อวิชฺชมาเนปิ เหตุมฺหิ นิยตตาย ติลคาวีสุกฺกโสณิตาทีหิ เตลขีรสรีราทีนิ ปวตฺตนฺตีติ **นิยติวาทญฺจ อุปาทิยตีติ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ**ฯ

กสฺมา? ยสฺมา อิทญฺหิ ภวจกฺกํ อปทาเลตฺวา สํสารภยมตีโต น โกจิ สุปินนฺตเรปิ อตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ **ทุรภิยาน**นฺติ ทุรติกฺกมํฯ **อสนิวิจกฺกมิวา**ติ อสนิมณฺฑลมิวฯ ตญฺหิ นิมฺมถนเมว, นานิมฺมถนํ ปวตฺตมานํ อตฺถิ, เอวํ ภวจกฺกมฺปิ เอกนฺตํ ทุกฺขุปฺปาทนโต **“นิจฺจนิมฺมถน”**นฺติ วุตฺตํฯ

ญาณาสินา อปทาเลตฺวา สํสารภยํ อตีโต นตฺถีติ เอตสฺส สาธกํ ทเสฺสโนฺต อาห **“วุตฺตมฺปิ เจต”**นฺติอาทิฯ ตนฺตูนํ อากุลกํ ตนฺตากุลกํ, ตนฺตากุลกมิว ชาตา **ตนฺตากุลกชาตา,** กิเลสกมฺมวิปาเกหิ อตีว ชฏิตาติ อโตฺถฯ คุณาย สกุณิยา นีฑํ **คุณาคุณฺฑิกํ**ฯ วฏฺฏฺฏิมิอภาวโต **อปายํ** ทุกฺขคติภาวโต **ทุคฺคตึ** สุขสมุสฺสยโต วินิปาตตฺตา **วินิปาตญฺจ** จตุพฺพิธํ **อปายํ,** ‘‘ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ’’ติอาทินา วุตฺตํ **สํสารญฺจ นาติวตฺตติ**ฯ สํสาโร เอว วา สโพฺพ อิธ วฏฺฏฺฏิมิอปคมาทีหิ อเตฺถหิ อปายาทินามโก วุโตฺต เกวลํ ทุกฺขกฺขนฺธภาวโตฯ

ภวจกฺกกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๒๔๓. ปถวีอากาสา วิย ปฏิจฺจสมุปฺปาโท มหาปตฺถฏวิตฺถาริตานํ อตฺถานํ ปริกปฺปวเสน กถิโตฯ ตญฺหิ อปตฺถฏํ อวิตฺถตญฺจ ปถวึ อากาสญฺจ ปตฺถรโนฺต วิตฺถารยโนฺต วิย จ เอเกกจิตฺตาวรุทฺธํ อกตฺวา สพฺพสตฺตสพฺพจิตฺตสาธารณวเสน ปตฺถฏวิตฺถตํ กตฺวา สุตฺตนฺตภาชนีเยน ภควา ทเสฺสติฯ ตตฺถ **นานาจิตฺตวเสนา**ติ อสหชาตานํ สหชาตานญฺจ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺ

นานํ นานาจิตฺตคตานํ ทสฺสิตภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ นว มูลปทานิ เอเตสนฺติ **นวมูลปทา,** นยาฯ ‘‘เอเกเกน นเยน จตุนฺนํ จตุนฺนํ วารานํ สงฺคหิตตฺตา’’ติ วุตฺตํ, เอตฺถ ‘‘เอเกเกน จตุเกฺกนา’’ติ วตฺตพฺพํฯ นยจตุกฺกวารา หิ เอตฺถ ววตฺถิตา ทสฺสิตานํ จตุกฺกานํ นยภาวาติฯ

๑. ปจฺจยจตุกฺกวณฺณนา

อวิชฺชํ องฺคํ อคฺคเหตฺวา ตโต ปรํ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร’’ติอาทีนิ ปจฺจยสหิตานิ ปจฺจยุปฺปนฺนานิ องฺคภาเวน วุตฺตานีติ อาห **‘‘น, ตสฺส อนงฺคตฺตา’’**ติฯ เอวญฺจ กตฺวา **นิเทฺทเส** (วิภ. ๒๒๖) ‘‘ตตฺถ กตมา อวิชฺชา’’ติ อวิชฺชํ วิสุํ วิสฺสเชฺชตฺวา ‘‘ตตฺถ กตโม อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร’’ติอาทินา ตํตํปจฺจยวนฺโต สงฺขาราทโย วิสฺสชฺชิตาติฯ ตีสุ ปกาเรสุ ปฐมปฐมวาโร ทุติยวาราทีสุ ปวิสนฺโต ปจฺจยวิเสสาทิสพฺพนานตฺตสาธารณตฺตา เต วารวิเสเส คณฺหาตีติ **‘‘สพฺพสงฺคาหโก’’**ติ วุโตฺตฯ ปฐมวาโร เอว หิ น เกวลํ ฉฏฺฐายตนเมว, อถ โข นามญฺจ ผสฺสสฺส ปจฺจโย, นามํ วา น เกวลํ ฉฏฺฐายตนเสฺสว, อถ โข ผสฺสสฺสาปีติ ปจฺจยวิเสสทสฺสนตฺถํ, เยน อตฺถวิเสเสน มหานิทานสุตฺตเทสนา ปวตฺตา, ตํทสฺสนตฺถญฺจ ฉฏฺฐายตนงฺคํ ปริหาเปตฺวา วุโตฺตติ ตสฺส ทุติยวาเร จ ปเวโส วุโตฺต, น สพฺพงฺคสโมโรธโตฯ

ยตฺถาติ วารจตุเกฺก เอเกกวาเร จฯ **อญฺญถา**ติ สุตฺตนฺตภาชนียโต อญฺญถา สงฺขาโรติ วุตฺตํฯ **อวุตฺตน**ฺติ ‘‘รูปํ สฬายตน’’นฺติ, เตสฺวปิ จ วาเรสุ จตูสุปิ โสกาทโย อวุตฺตา สุตฺตนฺตภาชนีเยสุ วุตฺตาฯ ตตฺถ จ วุตฺตเมว อิธ ‘‘ฉฏฺฐายตน’’นฺติ อญฺญถา วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

สพฺพฎฺฐานสาธารณโตติ วุตฺตนเยน สพฺพวารสาธารณโต, สพฺพวิญฺญาณปวตฺติฎฺฐานภวสาธารณโต วาฯ วินา อภาเวน วิญฺญาณสฺส ขนฺธตฺตยมฺปิ สมานํ ผลํ ปจฺจโย จาติ อาห **‘‘อวิเสเสนา’’**ติฯ ‘‘ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๔; สํ. นิ. ๒.๔๓) วจนโต ปน วิญฺญาณํ ผสฺสสฺส วิเสสปจฺจโยติ ตสฺส ผโสฺส วิสิฎฺฐํ ผลํ, สติปิ ปจฺจยสมฺปยุตฺตานํ อาหารปจฺจยภาเว มโนสเญฺจตนาย วิญฺญาณาหรณํ วิสิฎฺฐํ กิจฺจนฺติ สงฺขาโร จสฺส วิสิโฎฺฐ ปจฺจโยฯ **อจิตฺตกฺขณมตฺตานี**ติ จิตฺตกฺขณปฺปมาณรหิตานิฯ **ตสฺสโตฺถ**ติ ตสฺส วุตฺตสฺส อวิชฺชาทิกสฺส อโตฺถ สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

เหตุกาทีนีติ เอตฺถ ยสฺมิํ จตุเกฺก เหตุก-สโทฺท วุโตฺต, ตํ เหตุก-สทฺทสหจริตตฺตา ‘‘เหตุก’’นฺติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เหตุ-สโทฺท คติสูจโก อวิคตตา จ วิคตตานิวารณวเสน คติ เอว โหตีติ เหตุกจตุกฺกํ อวิคตปจฺจยวเสน วุตฺตนฺติ วุตฺตํฯ

ติธา จตุธา ปญฺจธา วาติ **วา**-สโทฺท ‘‘ฉธา วา’’ติปิ วิกเปฺปตีติ ทฎฺฐโพฺพฯ สมาธิ หิ สาธารเณหิ ตีหิ ฌานินฺทฺริยมคฺคปจฺจเยหิ จ ปจฺจโยติฯ **อุปาทานํ ภวสฺส มคฺคปจฺจเยน จาติ สตฺตธา**ติ กามุปาทานวชฺชานํ วเสน วทติฯ กามุปาทานํ ปน ยถา ภวสฺส ปจฺจโย โหติ, โส ปกาโร ตณฺหายํ วุโตฺต เอวาติ น วุโตฺตฯ

อิมสฺมิํ จตุเกฺก สหชาตปจฺจเยน ปจฺจยา โหนฺตีติ วจนวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ อโตฺถ หิ น กตฺถจิ อตฺตโน ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส ยถาสเกหิ ปจฺจโย น โหติ, สหชาตปจฺจยวเสเนว ปน อิมสฺส จตุกฺกสฺส วุตฺตตฺตา โสเยเวตฺถ โหตีติ วทนฺติฯ **ปฐมวาโร**ติ ปฐมจตุโกฺกติ เอวํ วตฺตพฺพํฯ **ภวาทีนํ ตถา อภาว**นฺติ ยทิ สหชาตปจฺจยวเสเนว ปฐมจตุโกฺก วุโตฺต, ภโว ชาติยา, ชาติ จ มรณสฺส สหชาตปจฺจโย น โหตีติ ยถา อวิคตจตุกฺกาทีสุ ‘‘ภวปจฺจยา ชาติ ภวเหตุกา’’ติอาทิ น วุตฺตํ ภวาทีนํ อวิคตาทิปจฺจยตาย อภาวโต, เอวมิธาปิ ‘‘ภวปจฺจยา

ชาตี’’ติอาทิ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ ปจฺจยวจนเมว หิ เตสํ สหชาตสูจกํ อาปนฺนํ อวิคตจตุกฺกาทีสุ วิย อิธ ปจฺจยวิเสสสูจกสฺส วจนนฺตรสฺส อภาวา, น จ ตํ น วุตฺตํ, น จ ภวาทโย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, ตสฺมา น สหชาตปจฺจยวเสเนวายํ จตุโกฺก วุโตฺตฯ **เสสปจฺจยานญฺจ สมฺภวนฺ**ติ อิทํ ‘‘ภวาทีน’’นฺติ เอเตน สห อโยเชตฺวา สามเญฺญน อวิชฺชาทีนํ สหชาเตน สห เสสปจฺจยภาวานญฺจ สมฺภวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อยเญฺหตฺถ อโตฺถ – ปจฺจยวิเสสสูจกสฺส วจนนฺตรสฺส อภาวา สหชาตโต อเญฺญ ปจฺจยภาวา อวิชฺชาทีนํ น สมฺภวนฺตีติ สหชาตปจฺจยวเสเนวายํ จตุโกฺก อารโทฺธติ วุเจฺจยฺย, น จ เต น สมฺภวนฺติ, ตสฺมา นายํ ตถา อารโทฺธติฯ

‘‘มหานิทานสุตฺตเนฺต เอกาทสงฺคิโก ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุโตฺต’’ติ วุตฺตํ, ตตฺถ ปน ‘‘นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามปจฺจยา ผโสฺส’’ติอาทินา (ที. นิ. ๒.๙๗) ทฺวิกฺขตฺตุํ อาคเต นามรูเป เอกธา คหิเต นวงฺคิโก, ทฺวิธา คหิเต ทสงฺคิโก วุโตฺต, อญฺญตฺถ ปน วุเตฺตสุ อวิชฺชาสงฺขาเรสุ อทฺธตฺตยทสฺสนตฺถํ โยชิยมาเนสุ เอกาทสงฺคิโก โหตีติ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **มหานิทานสุตฺตนฺตเทสนาย ปริคฺคหตฺถนฺ**ติ ตตฺถ หิ จกฺขายตนาทีนิ วิย รูเป ฉฏฺฐายตนญฺจ นาเม อโนฺตคธํ กตฺวา ผสฺสสฺส นิรวเสสรูปปจฺจยํ วิย นิรวเสสนามปจฺจยญฺจ ทเสฺสตุํ **‘‘นามรูปปจฺจยา ผโสฺส’’**ติ วุตฺตํ, เอวมิธาปิ ตตฺถ ทสฺสิตวิเสสทสฺสเนน ตํเทสนาปริคฺคหตฺถํ เอกจิตฺตกฺขณิเก ปฏิจฺจสมุปฺปาเท ฉฏฺฐายตนํ นามโนฺตคธํ กตฺวา ‘‘นามปจฺจยา ผโสฺส’’ติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

รูปปฺปวตฺติเทสํ สนฺธาย เทสิตตฺตา ‘‘อิมสฺสา’’ติ วจนเสโส, น ปุริมานนฺติ, เตเนว **‘‘อยญฺหี’’**ติอาทิมาหฯ

โยนิวเสน โอปปาติกานนฺติ เจตฺถ สํเสทชโยนิกาปิ ปริปุณฺณายตนภาเวน โอปปาติกสงฺคหํ กตฺวา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ ปธานาย วา โยนิยา สพฺพปริปุณฺณายตนโยนิํ ทเสฺสตุํ **‘‘โอปปาติกาน’’**นฺติ วุตฺตํฯ เอวํ สงฺคหนิทสฺสนวเสเนว หิ **ธมฺมหทยวิภเงฺค**ปิ (วิภ. ๑๐๐๙) ‘‘โอปปาติกานํ เปตาน’’นฺติอาทินา โอปปาติกคฺคหณเมว กตํ, น สํเสทชคฺคหณนฺติฯ เอกจิตฺตกฺขเณ ฉหายตเนหิ ผสฺสสฺส ปวตฺติ นตฺถิ, น เจกสฺส อกุสลผสฺสสฺส ฉฏฺฐายตนวชฺชํ อายตนํ สมานกฺขเณ ปวตฺตมานํ ปจฺจยภูตํ อตฺถิ, อารมฺมณปจฺจโย เจตฺถ ปวตฺตโก น โหตีติ น คยฺหติ, ตสฺมา ‘‘สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส’’ติ น สกฺกา วตฺตุนฺติ ทสฺสนตฺถํ **‘‘ยสฺมา ปเนโส’’**ติอาทิมาหฯ

ปุริมโยนิทฺวเย สมฺภวนฺตมฺปิ เกสญฺจิ สฬายตนํ กลลาทิกาเล น สมฺภวตีติ **‘‘สทา อสมฺภวโต’’**ติ อาหฯ ปจฺฉิมโยนิทฺวเย ปน เยสํ สมฺภวติ, เตสํ สทา สมฺภวตีติฯ **อิโต**ติ อิมสฺมา จตุกฺกโต, นยโต วา, โย วิเสโสฯ

ปจฺจยจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. เหตุจตุกฺกวณฺณนา

๒๔๔. **ชาติกฺขณมเตฺต เอว อภาวโต**ติ ตโต อุทฺธํ ภาวโตติ อโตฺถฯ **อวิคตปจฺจยนิยมาภาวโต** ภเว อุปาทานเหตุกฺคหณํ น กตํ, **อภาวโต อวิคตปจฺจยสฺส** ชาติอาทีสุ ภวเหตุกาทิคฺคหณํ น กตนฺติ โยเชตพฺพํฯ ยถา ปน ยาว วตฺถุ, ตาว อนุปลพฺภมานสฺส วิญฺญาณสฺส วตฺถุ อวิคตปจฺจโย โหติ วิญฺญาณโต อุทฺธํ ปวตฺตนกมฺปิ, เอวํ อุปาทานํ ภวสงฺคหิตานํ ชาติอาทีนํ, ภโว จ ชาติยา อวิคตปจฺจโย สิยาฯ อถ น สิยา, สงฺขารกฺขเนฺธ ชาติอาทีนํ สงฺคหิตตฺ

ตา วิญฺญาณํ นามสฺส, นามญฺจ อตกฺขณิกสมฺภวา ฉฏฺฐายตนสฺส อวิคตปจฺจโย น สิยาติ อิธ วิย ตตฺถาปิ เหตุกคฺคหณํ น กตฺตพฺพํ สิยา, ตสฺมา ยาว อุปาทานํ, ตาว ชาติอาทีนํ อนุปลโพฺภ, ชาติกฺขณมเตฺต เอว ภวสฺส อภาโว จ การณนฺติ น สกฺกา กาตุํฯ สงฺขตลกฺขณานํ ปน ชาติอาทีนํ อสภาวธมฺมานํ ภเวน สงฺคหิตตฺตา อสภาวธมฺมสฺส จ ปรมตฺถโต ภวนฺตรสฺส อภาวโต เหตุอาทิปจฺจยา น สนฺตีติ ภวสฺส อุปาทานํ น นิยเมน อวิคตปจฺจโย, ภโว ปน ชาติยา, ชาติ ชรามรณสฺส เนว อวิคตปจฺจโยติ อวิคตปจฺจยนิยมาภาวโต อภาวโต จ อวิคตปจฺจยสฺส ภวาทีสุ เหตุกคฺคหณํ น กตนฺติ ยุตฺตํฯ

นนุ เอวํ ‘‘นามํ วิญฺญาณเหตุกํ ฉฏฺฐายตนํ นามเหตุก’’นฺติ วจนํ น วตฺตพฺพํฯ น หิ นามสงฺคหิตานํ ชาติอาทีนํ อวิคตปจฺจโย อญฺญสฺส อวิคตปจฺจยภาโว จ อตฺถิ อสภาวธมฺมตฺตาติ? น, เตสํ นาเมน อสงฺคหิตตฺตาฯ นมนกิจฺจปริจฺฉินฺนญฺหิ นามํ, ตญฺจ กิจฺจํ สภาวธมฺมานเมว โหตีติ สภาวธมฺมภูตา เอว ตโย ขนฺธา ‘‘นาม’’นฺติ วุตฺตา, ตสฺมา ตตฺถ เหตุกคฺคหณํ ยุตฺตํ, อิธ ปน ภวตีติ ภโว, น จ ชาติอาทีนิ น ภวนฺติ ‘‘ภวปจฺจยา ชาติ สมฺภวติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ สมฺภวตี’’ติ โยชนโต , ตสฺมา สงฺขรณโต สงฺขาเร วิย ภวนโต ภเว ชาติอาทีนิ สงฺคหิตานีติ นิยมาภาวาภาเวหิ ยถาวุเตฺตหิ เหตุกคฺคหณํ น กตนฺติฯ

เกจิ ปนาติอาทินา เรวตเตฺถรมตํ วทติฯ **อรูปกฺขนฺธา หิ อิธ ภโวติ อาคตา**ฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘ตตฺถ กตโม อุปาทานปจฺจยา ภโว, ฐเปตฺวา อุปาทานํ เวทนากฺขโนฺธ…เป.… วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’ติ (วิภ. ๒๔๙)ฯ

‘‘วตฺตพฺพปเทสาภาวโต’’ติ วุตฺตํ, สติปิ ปน ปเทเส อุปาทานํ วิย สภาวานิ ชาติอาทีนิ น โหนฺตีติ ฐเปตพฺพสฺส ภาวนฺตรสฺส อภาวโต เอว ฐปนํ น กาตพฺพนฺติ ยุตฺตํฯ ชายมานานํ ปน ชาติ, ชาตานญฺจ ชรามรณนฺติ ‘‘ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ (วิภ. ๒๒๕) วุตฺตํฯ ยถา ปน ‘‘นามปจฺจยา ผโสฺสติ ตตฺถ กตมํ นามํ? ฐเปตฺวา ผสฺสํ เวทนากฺขโนฺธ…เป.… วิญฺญาณกฺขโนฺธฯ อิทํ วุจฺจติ นาม’’นฺติ (วิภ. ๒๕๙), ‘‘นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺติ อตฺถิ นามํ อตฺถิ รูปํฯ ตตฺถ กตมํ นามํ? เวทนากฺขโนฺธ สญฺญากฺขโนฺธ สงฺขารกฺขโนฺธฯ อิทํ วุจฺจติ นามํฯ ตตฺถ กตมํ รูปํ? จตฺตาโร มหาภูตา ยญฺจ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุ วตฺตติ, อิทํ วุจฺจติ รูป’’นฺติ (วิภ. ๒๖๑) จ ยํ นามรูปญฺจ ผสฺสสฺส สฬายตนสฺส ปจฺจโย, ตสฺส วตฺตพฺพปเทโส นิทฺทิโฏฺฐ, เอวํ โย ภโว ชาติยา ปจฺจโย, ตสฺสปิ ฐเปตพฺพคเหตพฺพวิเสเส สติ น สกฺกา วตฺตพฺพปเทโส นตฺถีติ วตฺตุนฺติฯ

เหตุจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. อญฺญมญฺญจตุกฺกวณฺณนา

๒๔๖. นิปฺปเทสตฺตา ภเวน อุปาทานํ สงฺคหิตนฺติ ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส อุปาทานสฺส วิสุํ ฐิตสฺส อภาวา ‘‘ภวปจฺจยาปิ อุปาทาน’’นฺติ น สกฺกา วตฺตุนฺติ ทเสฺสตุํ **‘‘ยสฺมา ปน ภโว นิปฺปเทโส’’**ติอาทิมาหฯ เอวํ สติ ‘‘นามปจฺจยาปิ วิญฺญาณ’’นฺติ น วตฺตพฺพํ สิยา, นามํ ปน ปจฺจยุปฺปนฺนภูตํ ปจฺจยภูตญฺจ สปฺปเทสเมว คหิตนฺติ อธิปฺปาโยฯ ยถา ปน ‘‘นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนํ, นามปจฺจยา ผโสฺส’’ติอาทีสุ (วิภ. ๑๕๐-๑๕๔) ปจฺจยุปฺปนฺนํ ฐเปตฺวา นามํ คหิตํ, เอวํ ‘‘ภวปจฺจยาปิ อุปาทาน’’นฺติ อิธาปิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ ฐเปตฺวา ภวสฺส คหณํ น น สกฺกา กาตุํ, ตสฺมา อุปาทานสฺส อวิคตปจฺจยนิยมาภาโว วิย อญฺญมญฺญปจฺจยนิยมาภาโว ภเว ปุเพฺพ วุตฺตนเยน อตฺถีติ ‘‘ภวปจฺจยาปิ อุปาทาน’’นฺติ น วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อญฺญมญฺญปจฺจโยติ เจตฺถ สมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตอตฺถิปจฺจโย อธิเปฺปโต สิยาฯ ‘‘นามรูปปจฺจยาปิ วิญฺญาณ’’นฺติ หิ วุตฺตํ, น จ วตฺถุ อกุสลวิญฺญาณสฺส อญฺญมญฺญปจฺจโย โหติ, ปุเรชาตวิปฺปยุตฺโต ปน โหตีติฯ ตถา ‘‘ฉฏฺฐายตนปจฺจยาปิ นามรูป’’นฺติ วุตฺตํ, น จ ฉฏฺฐายตนํ จกฺขายตนฺปจยาทีนํ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปสฺส จ อญฺญมญฺญปจฺจโย โหติ, ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺโต ปน โหตีติฯ

อญฺญมญฺญจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สงฺขาราทิมูลกนยมาติกาวณฺณนา

๒๔๗. **‘‘อปุพฺพสฺส อญฺญสฺส อวิชฺชาปจฺจยสฺส วตฺตพฺพสฺส อภาวโต ภวมูลกนโย น วุโตฺต**’’ติ วุตฺตํ, เอวํ สติ ‘‘ฉฏฺฐายตนปจฺจยา อวิชฺชา’’ติอาทิกา ฉฏฺฐายตนาทิมูลกา จ น วตฺตพฺพา สิยุํฯ ‘‘นามปจฺจยา อวิชฺชา’’ติ เอตฺถ หิ อวิชฺชาปจฺจยา สเพฺพ จตฺตาโร ขนฺธา นามนฺติ วุตฺตาติฯ ตตฺถายํ อธิปฺปาโย สิยา – นามวิเสสานํ ฉฏฺฐายตนาทีนํ อวิชฺชาย ปจฺจยภาโว วตฺตโพฺพติ ฉฏฺฐายตนาทิมูลกา วุตฺตาฯ ยเทว ปน นามํ อวิชฺชาย ปจฺจโย, ตเทว ภวปจฺจยา อวิชฺชาติ เอตฺถาปิ วุเจฺจยฺย, น วตฺตพฺพวิเสโส โกจิ, ตสฺมา อปุพฺพาภาวโต น วุโตฺตติฯ ภวคฺคหเณน จ อิธ อวิชฺชาย ปจฺจยภูตา สภาวธมฺมา คเณฺหยฺยํอุ, น ชาติอาทีนีติ อปุพฺพาภาวโต น วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ **‘‘อวิชฺชาปจฺจยา อวิชฺชาติปิ วุตฺตํ สิยา**’’ติ วุตฺตํ, ยถา ปน ‘‘นามปจฺจยา ผโสฺส’’ติ วุเตฺต ‘‘ผสฺสปจฺจยา ผโสฺส’’ติ วุตฺตํ น โหติ ปจฺจยุปฺปนฺนํ ฐเปตฺวา ปจฺจยสฺส คหณโต, เอวมิธาปิ น สิยา, ตสฺมา ภวนวเสน สภาวธมฺมาสภาวธเมฺมสุ สามเญฺญน ปวโตฺต ภว-สโทฺทติ น โส อวิชฺชาย ปจฺจโยติ สกฺกา วตฺตุํฯ เตน ภวมูลกนโย น วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

‘‘อุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ เอตฺถ วิย ภเวกเทเส วิสุํ ปุเพฺพ อคฺคหิเต ภว-สโทฺท ปจฺจยโสธนตฺถํ อาทิโต วุจฺจมาโน นิรวเสสโพธโก โหติ, น นาม-สโทฺทฯ เอวํสภาวา หิ เอตา นิรุตฺติโยติ อิมินาวา อธิปฺปาเยน **‘‘อวิชฺชาปจฺจยา อวิชฺชาติปิ วุตฺตํ สิยา**’’ติ อาหาติ ทฏฺฐพฺพํ, อิมินาว อธิปฺปาเยน ‘‘ภวสฺส นิปฺปเทสตฺตา ภวปจฺจยาปิ อุปาทานนฺติ น วุตฺต’’นฺติ อยมโตฺถ อญฺญมญฺญปจฺจยวาเร วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ ตตฺถ **ปจฺฉินฺนตฺตา**ติ เอเตน ชาติชรามรณานํ อวิชฺชาย ปจฺจยภาโว อนุญฺญาโต วิย โหติฯ ชายมานานํ ปน ชาติ, น ชาติยา ชายมานา, ชียมานมียมานญฺจ ชรามรณํ, น ชรามรณสฺส ชียมานมียมานาติ ชาติอาทีนิ เอกจิตฺตกฺขเณ น อวิชฺชาย ปจฺจโย โหนฺติ, ตสฺมา อสมฺภวโต เอว ตมฺมูลกา นยา น คหิตา, ปเจฺฉโทปิ ปน อตฺถีติ **‘‘ตตฺถ ปจฺฉินฺนตฺตา**’’ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตเนว **‘‘อปิจา**’’ติอาทิมาหฯ

มาติกาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลนิเทฺทสวณฺณนา

๒๔๘-๒๔๙. **อุปาทานสฺส อุปาทานปจฺจยตฺตํ อาปเชฺชยฺยา**ติ นนุ นายํ โทโสฯ กามุปาทานญฺหิ ทิฏฺฐุปาทานสฺส, ตญฺจ อิตรสฺส ปจฺจโย โหตีติ? สจฺจํ, กามุปาทานสฺส ปน ตณฺหาคหเณน คหิตตฺตา นาเม วิย วิเสสปจฺจยตฺตาภาวา จ อุปาทานคฺคหเณน ตณฺหาปจฺจยา ภวสฺส จ ปจฺจยภูตา ทิฏฺฐิ เอว คหิตาติ อยํ โทโส วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ ยสฺมา จ อุปาทานฏฺฐาเน ปจฺจยุปฺปนฺนํ ปจฺจโย จ เอกเมว, ตสฺมา ‘‘นามปจฺจยา ผโสฺส, นามรูปปจฺจยา สฬายตน’’นฺติ เอเตสํ นิเทฺทเสสุ วิย ‘‘อุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ เอตสฺส นิเทฺทเส ปจฺจโย วิสุํ น วิภ

โตฺตฯ สติปิ วา ภวสฺส ปจฺจยภาเวน กามุปาทานสฺสปิ คหเณ ‘‘ฐเปตฺวา อุปาทาน’’นฺติ อวุจฺจมาเน กามุปาทานํ กามุปาทานสฺส, ทิฏฺฐิ จ ทิฏฺฐิยา ปจฺจโยติ อาปชฺชยฺยาติ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนตานิวารณตฺถํ **‘‘ฐเปตฺวา อุปาทาน’’**นฺติ วุตฺตนฺติ ทเสฺสติฯ

๒๕๒. จกฺขายตนาทิอุปตฺถมฺภกสฺส จิตฺตสมุฏฺฐานรูปสฺส ชนกํ วิญฺญาณํ จกฺขายตนุปจยาทีนํ ปจฺจโยติ วุตฺตํ ตทชนกมฺปีติ อธิปฺปาเยน **‘‘ยสฺส จิตฺตสมุฏฺฐานรูปสฺสา’’**ติอาทิมาหฯ **ตาสมฺปิ หีติ** อุตุอาหารชสนฺตตีนมฺปิ หิ อุปตฺถมฺภกสมุฏฺฐาปนปจฺฉาชาตปจฺจยวเสน วิญฺญาณํ ปจฺจโย โหติ เอวาติ อโตฺถฯ

๒๕๔. **ยถานุรูป**นฺติ มหาภูตสงฺขาตํ ปญฺจนฺนํ สหชาตาทิปจฺจโย, วตฺถุสงฺขาตํ ฉฏฺฐสฺส ปุเรชาตาทิปจฺจโย, นามํ ปญฺจนฺนํ ปจฺฉาชาตาทิปจฺจโย, ฉฏฺฐสฺส สหชาตาทิปจฺจโยติ เอสา ยถานุรูปตาฯ

๒๖๔. **ยสฺสา**ติ ยสฺส ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส นามสฺส วิญฺญาณสฺส สมฺปยุตฺตปจฺจยภาโว โหตีติ โยเชตพฺพํฯ

๒๗๒. ‘‘ผสฺสปจฺจยาปิ นาม’’นฺติ ผสฺสปจฺจยภาเวน วตฺตพฺพเสฺสว นามสฺส อตฺตโน ปจฺจยุปฺปเนฺนน ปวตฺติ ทสฺสิตาติ **‘‘ฐเปตฺวา ผสฺส’’**นฺติ ปุน วจเน โกจิ อโตฺถ อตฺถีติ น วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ตถาปี’’**ติอาทิมาหฯ

๒๘๐. ยสฺมา อธิโมโกฺขปิ นตฺถิ, ตสฺมา อุปาทานฏฺฐานํ ปริหีนเมวาติ สมฺพโนฺธฯ พลวกิเลเสน ปน ปทปูรณสฺส การณํ ตณฺหาย อภาโว โทมนสฺสสหคเตสุ วุโตฺต เอวาติ ตสฺส เตน สมฺพโนฺธ โยเชตโพฺพฯ **สพฺพตฺถา**ติ ตติยจิตฺตาทีสุ ‘‘ตณฺหาปจฺจยา อธิโมโกฺข’’ติอาทิมฺหิ วิสฺสชฺชนเมว วิเสสํ ทเสฺสตฺวา ปาฬิํ สํขิตฺตาฯ **เหฏฺฐา**ติ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑาทีสุฯ

อกุสลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กุสลาพฺยากตนิเทฺทสวณฺณนา

๒๙๒. **ปสาโท**ติ สทฺธาฯ

๓๐๖. ‘‘อโลโภ นิทานํ กมฺมานํ สมุทยายา’’ติอาทิวจนโต (อ. นิ. ๓.๓๔) สพฺยาปารานิ กุสลมูลานิ สงฺขารานํ นิทานานิ โหนฺติ, น กมฺมเวคกฺขิเตฺตสุ วิปาเกสุ อโลภาทิสหคตกมฺมปฏิพิมฺพภูตา วิย ปวตฺตมานา อโลภาทโยติ ปญฺจวิญฺญาเณสุ วิย นิทานรหิตตา **โสตปติตตา**ติ ทฏฺฐพฺพาฯ กิริยธมฺมา กิริยมตฺตตฺตา กมฺมนิทานรหิตาอิเจฺจว ปริหีนาวิชฺชาฏฺฐานา เวทิตพฺพาฯ

ตติยจตุตฺถวารา อสมฺภวโต เอวาติ กสฺมา วุตฺตํ, กิํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ จกฺขายตนุปจยาทีนํ ปจฺฉาชาตปจฺจยา น โหนฺตีติ? โหนฺติ, ตทุปตฺถมฺภกสฺส ปน จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส อสมุฏฺฐาปนํ สนฺธาย **‘‘อสมฺภวโต’’**ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ สหชาตปจฺฉาชาตวิญฺญาณสฺส ปน วเสน ตทาปิ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, ปจฺฉาชาตสหชาตนามสฺส สหชาตปุเรชาตภูตจกฺขาทิรูปสฺส จ วเสน นามรูปปจฺจยา สฬายตนญฺจ ลพฺภตีติ ตติยจตุตฺถวารา น น สมฺภวนฺตีติฯ

กุสลาพฺยากตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อวิชฺชามูลกกุสลนิเทฺทสวณฺณนา

๓๓๔. **สโมฺมหวเสนา**ติ กุสลผเล อนิจฺจาทิตาย สภเย สาทุรสวิสรุกฺขพีชสทิเส ตํ นิพฺพตฺตกกุสเล จ อนาทีนวทสฺสิตาวเสนฯ สมติกฺกมตฺถํ ภาวนา **สมติกฺกมภาวนา,** ตทงฺค วิกฺขมฺภนวเสน สมติกฺกมภูตา วา ภาวนา **สมติกฺกมภาวนา**ฯ

ตถา อิธ น ลพฺภนฺตีติ อวิชฺชาย เอว สงฺขารานํ อวิคตาทิปจฺจยตฺตาภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ, วิญฺญาณาทีนํ ปน สงฺขาราทโย อวิคตาทิปจฺจยา โหนฺตีติ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ สงฺขารเหตุกนฺติอาทินา โยชนา น น สกฺกา กาตุนฺติ อวิคตจตุกฺกาทีนิปิ น อิธ ลพฺภนฺติฯ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ วิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ นามนฺติอาทินา หิ ยถาลาภโยชนาย นโย ทสฺสิโตติฯ

อวิชฺชามูลกกุสลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กุสลมูลกวิปากนิเทฺทสวณฺณนา

๓๔๓. **“นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเย ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถี”**ติ วุตฺตํ, กึ กุสลมูลํ อกุสลมูลญฺจ กมฺมปจฺจโย โหตีติ? น โหติ, กมฺมปจฺจยภูตาย ปน เจตนาย สํสฏฺฐํ กมฺมํ วิย ปจฺจโย โหติฯ เตน เอกีภาวมิว คตตฺตาติ เอวํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยถา กุสลากุสลมูเลหิ วินา กมฺมํ วิปากํ น ชเนตีติ ตานิ วิปากสฺส ปริยาเยน อุปนิสฺสโยติ วุตฺตานิ, เอวํ กเมฺมน เอกีภูตานิ สํสฏฺฐานิ หุตฺวา กมฺมชานํ ปจฺจยา โหนฺตีติ ปริยาเยน เตสํ กมฺมปจฺจยตา วุตฺตาฯ **เอสา**ติ เอส กุสลมูลปจฺจโย อกุสลมูลปจฺจโย จาติ โยเชตพฺพํฯ

กุสลากุสลวิปากานํ วิย กิริยานํ อุปฺปาทกานิ อวิชฺชากุสลากุสลมูลานิ จ น โหนฺตีติ อาห **“อุปนิสฺสยตํ น ลภนฺตี”**ติฯ มนสิกาโรปิ ชวนวีถิปฏิปาทกมตฺตตฺตา กุสลากุสลานิ วิย อวิชฺชํ อุปนิสฺสยํ น กโรติ, อวิชฺชูปนิสฺสยานํ ปน ปวตฺติอตฺถํ ภวงฺคาวฏฺฏนมตฺตํ โหติ, ปหีนาวิชฺชานญฺจ กิริยานํ อวิชฺชา เนวุปฺปาทิกา, อารมฺมณมตฺตเมว ปน โหติฯ เอวญฺจ กตฺวา ‘‘กุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส ธมฺมสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓), ‘‘วิปากธมฺมธโมฺม เนววิปากนวิปากธมฺมธมฺมสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๓.๑๐๓) จ เอวมาทีสุ กิริยานํ อกุสลา อุปนิสฺสยปจฺจยภาเวน น อุทฺธฏาติฯ อปิจ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ เอตสฺส วเสน อวิชฺชามูลโก กุสลนโย วุโตฺต, ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ เอตสฺส วเสน กุสลากุสลมูลโก วิปากนโย, กิริยานํ ปน เนว สงฺขารคฺคหเณน, น จ วิญฺญาณคฺคหเณน คหณํ คจฺฉตีติ ตํมูลโก กิริยานโย น ลพฺภตีติ น วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

อเนกเภทโตติ อวิชฺชาทีนํ มูลปทานํ เอกจิตฺตกฺขณิกานํ กิริยเนฺต ปฐมนเย สหชาตาทิอเนกปจฺจยภาเวน คหิตตฺตา เตสํ ปจฺจยานํ วเสน นวาทิมูลปทานํ นยานํ วเสน, อเนกปฺปการโต จตุนฺนํ จตุกฺกานํ วเสนาติ วา อธิปฺปาโยฯ **กุสลากุสลานํ ปน วิปาเก จา**ติ เอตฺถ กุสลากุสเลสุ กุสลากุสลานํ วิปาเก จาติ วตฺตพฺพํฯ ปุริมปจฺฉิเมสุ หิ นเยสุ ยถา ปจฺจยากาโร วุโตฺต, ตํทสฺสนตฺถํ ‘‘อเนกเภทโต เอกธาววา’’ติ วุตฺตํ, น จ ปจฺฉิมนเย กุสเล อเนกเภทโต ปจฺจยากาโร วุโตฺต, อถ โข **“เอกธาววา”**ติฯ **เอกธาววา**ติ จ มูลปเทกปจฺจยตาวเสน, เอกเสฺสว วา นยสฺส วเสน เอกปฺปกาเรนาติ อโตฺถ, ปฐมจตุกฺกเสฺสว วเสนาติ วา อธิปฺปาโยฯ **ธมฺมปจฺจยเภเท**ติ อวิชฺชาทีนํ ธมฺมานํ ปจฺจยภาวเภเท ชรามรณาทีนํ ธมฺมานํ ชาติอาทิปจฺจยเภเท, ตํตํจิตฺตุปฺปาทสมยปริจฺฉินฺนานํ วา ผสฺสาทีนํ ธมฺมานํ เอกกฺขณิกาวิชฺชาทิป

จฺจยเภเทฯ ปริยตฺติอาทีนํ กโม **ปริยตฺติ...เป.... ปฏิปตฺติกฺกโม**ฯ ปจฺจยากาเร หิ ปาฬิปริยาปุณนตทตฺถสวนปาฬิอตฺถจินฺตนานิ ‘‘ชรามรณํ อนิจฺจํ สงฺขตํ…เป…. นิโรธธมฺม’’นฺติอาทินา ภาวนาปฏิปตฺติ จ กเมน กาตพฺพาติ **กม**-คฺคหณํ กโรติฯ **ตโต**ติ ญาณปฺปเภทชนกโต กมโตฯ อญฺญํ กรณียตรํ นตฺถิฯ ตทายตฺตา หิ ทุกฺขนฺตกิริยาติฯ

กุสลมูลกวิปากนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. สติปฏฺฐานวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

อุทฺเทสวารวณฺณนา

๓๕๕. **ตโย สติปฏฺฐานา**ติ สติปฏฺฐาน-สทฺทสฺส อตฺถุทฺธารํ กโรติ, น อิธ ปาฬิยํ วุตฺตสฺส สติปฏฺฐาน-สทฺทสฺส อตฺถทสฺสนํฯ **อาทีสุ หิ สติโคจโร**ติ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘ผสฺสสมุทยา เวทนานํ สมุทโย, นามรูปสมุทยา จิตฺตสฺส สมุทโย, มนสิการสมุทยา ธมฺมานํ สมุทโย’’ติ (สํ. นิ. ๕.๔๐๘) สติปฏฺฐานนฺติ วุตฺตานํ สติโคจรานํ ทีปเก สุตฺตปฺปเทเส สงฺคณฺหาติฯ เอวํ ปฏิสมฺภิทาปาฬิยมฺปิ อวเสสปาฬิปฺปเทสทสฺสนโตฺถ อาทิ-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ ทานาทีนิปิ กโรนฺตสฺส รูปาทีนิ กสิณาทีนิ จ สติยา ฐานํ โหตีติ ตํนิวารณตฺถมาห **‘‘ปธานํ ฐาน’’**นฺติฯ **ป**-สโทฺท หิ ปธานตฺถทีปโกติ อธิปฺปาโยฯ

อริโยติ อริยํ เสฏฺฐํ สมฺมาสมฺพุทฺธมาหฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมิํ สฬายตนวิภงฺคสุเตฺตติ อโตฺถฯ สุเตฺตกเทเสน หิ สุตฺตํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ หิ –

> ‘‘ตโย สติปฏฺฐานา ยทริโย…เป.… อรหตีติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ, กิเญฺจตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ? อิธ, ภิกฺขเว, สตฺถา สาวกานํ ธมฺมํ เทเสติ อนุกมฺปโก หิเตสี อนุกมฺปํ อุปาทาย ‘อิทํ โว หิตาย อิทํ โว สุขายา’ติฯ ตสฺส สาวกา น สุสฺสูสนฺติ, น โสตํ โอทหนฺติ, น อญฺญา จิตฺตํ อุปฏฺฐาเปนฺติ, โวกฺกมฺม จ สตฺถุสาสนา วตฺตนฺติฯ ตตฺร, ภิกฺขเว, ตถาคโต น เจว อนตฺตมโน โหติ, น จ อนตฺตมนตํ ปฏิสํเวเทติ, อนวสฺสุโต จ วิหรติ สโต สมฺปชาโนฯ อิทํ, ภิกฺขเว, ปฐมํ สติปฏฺฐานํฯ ยทริโย…เป.… อรหติฯ
>
> ‘‘ปุน จปรํ ภิกฺขเว สตฺถา…เป.… อิทํ โว สุขายาติฯ ตสฺส เอกเจฺจ สาวกา น สุสฺสูสนฺติ…เป.… วตฺตนฺติฯ เอกเจฺจ สาวกา สุสฺสูสนฺติ …เป.… น จ โวกฺกมฺม สตฺถุสาสนา วตฺตนฺติฯ ตตฺร, ภิกฺขเว, ตถาคโต น เจว อตฺตมโน โหติ, น จ อตฺตมนตํ ปฏิสํเวเทติฯ น เจว อนตฺตมโน โหติ, น จ อนตฺตมนตํ ปฏิสํเวเทติฯ อตฺตมนตญฺจ อนตฺตมนตญฺจ ตทุภยํ อภินิวเชฺชตฺวา อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต สมฺปชาโนฯ อิทํ, ภิกฺขเว, ทุติยํ…เป.…ฯ
>
> ‘‘ปุน จปรํ…เป.… สุขายาติฯ ตสฺส สาวกา สุสฺสูสนฺติ…เป.… วตฺตนฺติฯ ตตฺร, ภิกฺขเว, ตถาคโต อตฺตมโน เจว โหติ, อตฺตมนตญฺจ ปฏิสํเวเทติ, อนวสฺสุโต จ วิหรติ สโต สมฺปชาโนฯ อิทํ, ภิกฺขเว, ตติย’’นฺติ (ม. นิ. ๓.๓๑๑) –

เอวํ ปฏิฆานุนเยหิ อนวสฺสุตตา, นิจฺจํ อุปฏฺฐิตสติตา, ตทุภยวีติวตฺตตา สติปฏฺฐานนฺติ วุตฺตาฯ พุทฺธานเมว กิร นิจฺจํ อุปฏฺฐิตสติตา โหติ, น ปเจฺจกพุทฺธาทีนนฺติฯ

ป-สโทฺท อารมฺภํ โชเตติ, อารโมฺภ จ ปวตฺตีติ กตฺวา อาห **‘‘ปวตฺตยิตพฺพโตติ อโตฺถ’’**ติฯ สติยา กรณภูตาย ปฏฺฐานํ ปฏฺฐาเปตพฺพํ **สติปฏฺฐานํ**ฯ อน-สทฺทญฺหิ พหุลํ-วจเนน กมฺมตฺถํ อิจฺฉนฺติ สทฺทวิทู, ตเถว กตฺตุอตฺถมฺปิ อิจฺฉนฺตีติ ปุน ตติยนเย **‘‘ปติฏฺฐาตีติ ปฏฺฐาน’’**นฺติ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ป**-สโทฺท ภุสตฺถํ ปกฺขนฺทนํ ทีเปตีติ **‘‘โอกฺกนฺติตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา

วตฺตตีติ อโตฺถ”ติ อาหฯ ปุน ภาวเตฺถ สติ-สทฺทํ ปฏฺฐาน-สทฺทญฺจ วเณฺณนฺโต **“อถ วา”**ติ อาทิมาหฯ เตน ปฺริมเตฺถ สติ-สโทฺท ปฏฺฐาน-สโทฺท จ กตฺตุอโตฺถติ วิญฺญายติฯ

วิเสเสน กาโย จ เวทนา จ อสุสาทสฺส การณนฺติ ตปฺปหานตฺถํ เตสํ ตณฺหาวตฺถูนํ โอฬาริกสุขุมานํ อสุภทุกฺขตาทสฺสนานิ มนฺทติกฺขปเญฺญหิ ตณฺหาจริเตหิ สุกรานีติ ตานิ เตสํ วิสุทฺธิมโคฺคติ วุตฺตานิ, เอวํ ทิฏฺฐิยา วิเสสการเณสุ จิตฺตธเมฺมสุ อนิจฺจานตฺตตาทสฺสนานิ นาติปเภทาติปเภทคเตสุ เตสุ ตปฺปหานตฺถํ มนฺทติกฺขานํ ทิฏฺฐิจริตานํ สุกรานีติ เตสํ ตานิ วิสุทฺธิมโคฺคติฯ ติโกฺข สมถยานิโก โอฬาริการมฺมณํ ปริคฺคณฺหโนฺต ตตฺถ อฏฺฐตฺวา ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เวทนํ ปริคฺคณฺหาตีติ อาห **“โอฬาริการมฺมเณ อสณฺฐหนฺโต”**ติฯ วิปสฺสนายานิกสฺส สุขุเม จิเตฺต ธเมฺมสุ จ จิตฺตํ ปกฺขนฺทตีติ ตทนุปสฺสนานํ ตํวิสุทฺธิมคฺคตา วุตฺตาฯ

เตสํ ตตฺถาติ เอตฺถ **ตตฺถ**-สทฺทสฺส ปหานตฺถนฺติ เอเตน โยชนาฯ ปญฺจ กามคุณา สวิเสสา กาเย ลพฺภนฺตีติ วิเสเสน กาโย กาโมฆสฺส วตฺถุ, ภเว สุขคฺคหณวเสน ภวสฺสาโท โหตีติ ภโวฆสฺส เวทนา, สนฺตติฆนคฺคหณวเสน จิเตฺต อตฺตาภินิเวโส โหตีติ ทิโฏฺฐฆสฺส จิตฺตํ, ธมฺมวินิโพฺภคสฺส ธมฺมานํ ธมฺมมตฺตตาย จ ทุปฺปฏิวิชฺฌตฺตา สโมฺมโห โหตีติ อวิโชฺชฆสฺส ธมฺมา, ตสฺมา เตสุ เตสํ ปหานตฺถํ จตฺตาโรว วุตฺตา, ทุกฺขาย เวทนาย ปฏิฆานุสโย อนุเสตีติ ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขภูตา เวทนา วิเสเสน พฺยาปาทกายคนฺถสฺส วตฺถุ, จิเตฺต นิจฺจคฺคหณวเสน สสฺสตสฺส อตฺตโน สีเลน สุทฺธีติอาทิปรามสนํ โหตีติ สีลพฺพตปรามาสสฺส จิตฺตํ, นามรูปปริเจฺฉเทน ภูตํ ภูตโต อปสฺสนฺตสฺส ภววิภวทิฏฺฐิสงฺขาโต อิทํสจฺจาภินิเวโส โหตีติ ตสฺส ธมฺมา…เป…. สุขเวทนาสฺสาทวเสน ปรโลกนิรเปโกฺข ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทิปรามาสํ อุปฺปาเทตีติ ทิฏฺฐุปาทานสฺส เวทนาฯ สนฺตติฆนคฺคหณวเสน สราคาทิจิเตฺต สโมฺมโห โหตีติ โมหาคติยา จิตฺตํ, ธมฺมสภาวานวโพเธน ภยํ โหตีติ ภยาคติยา ธมฺมา…เป…. อวุตฺตานํ วุตฺตนเยน วตฺถุภาโว โยเชตโพฺพฯ

‘‘อาหารสมุทยา กายสมุทโย, ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโย (สํ. นิ. ๕.๔๐๘), สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติ (ม. นิ. ๓.๑๒๖; สํ. นิ. ๒.๑; อุทา. ๑) วจนโต กายาทีนํ สมุทยภูตา กพฬีการาหารผสฺสมโนสเญฺจตนาวิญฺญาณาหารา กายาทิปริชานเนน ปริญฺญาตา โหนฺตีติ อาห **“จตุพฺพิธาหารปริญฺญตฺถ”**นฺติฯ **ปกรณนโย**ติ ตมฺพปณฺณิภาสาย วณฺณนานโยฯ เนตฺติเปฏกปฺปกรเณ ธมฺมกถิกานํ โยชนานโยติปิ วทนฺติฯ

สรณวเสนาติ กายาทีนํ กุสลาทิธมฺมานญฺจ ธารณตาวเสนฯ สรนฺติ คจฺฉนฺติ เอตายาติ สตีติ อิมสฺมิํ อเตฺถ เอกเตฺต นิพฺพาเน สมาคโม **เอกตฺตสโมสรณํ**ฯ เอตเทว หิ ทเสฺสตุํ **“ยถา หี”**ติอาทิมาหฯ เอกนิพฺพานปฺปเวสเหตุภูโต วา สมานตาย เอโก สติปฏฺฐานสภาโว เอกตฺตํ, ตตฺถ สโมสรณํ ตํสภาคตา **เอกตฺตสโมสรณํ**ฯ เอกนิพฺพานปฺปเวสเหตุภาวํ ปน ทเสฺสตุํ **“ยถา หี”**ติอาทิมาหฯ เอตสฺมิํ อเตฺถ สรเณกตฺตสโมสรณานิ สห สติปฏฺฐาเนกภาวสฺส การณเตฺตน วุตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพานิ, ปุริมสฺมิํ วิสุํฯ **สรณวเสนา**ติ วา คมนวเสนาติ อเตฺถ สติ ตเทว คมนํ สโมสรณนฺติ สโมสรเณ วา สติ-สทฺทตฺถวเสน อวุจฺจมาเน ธารณตาว สตีติ สติ-สทฺทตฺถนฺตราภาวา ปุริมํ สติภาวสฺส การณํ, ปจฺฉิมํ เอกภาวสฺสาติ นิพฺพานสโมสรเณปิ สหิตาเนว ตานิ สติปฏฺฐาเนกภาวสฺส การณานิฯ

จุทฺทสวิเธนาติ อิทํ **มหาสติปฏฺฐานสุเตฺต** (ที. นิ. ๒.๓๗๒ อาทโย; ม. นิ. ๑.๑๐๕ อาทโย) วุตฺตานํ อานาปานปพฺพาทีนํ วเสนฯ ตถา **ปญฺจวิเธน ธมฺมานุปสฺสน**นฺติ เอตฺถาปิ

ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ จ อุฏฺฐานกภณฺฑสทิสตา ตํตํสติปฏฺฐานภาวนานุภาวสฺส ทฏฺฐพฺพาฯ **ภิกฺขุโคจรา หิ เอเต**ฯ วุตฺตญฺหิ ''โคจเร, ภิกฺขเว, จรถ สเก เปตฺติเก วิสเย''ติอาทิ (สํ. นิ. ๕.๓๗๒; ที. นิ. ๓.๘๐)ฯ

กายานุปสฺสนาทิปฏิปตฺติยา ภิกฺขุ โหตีติ ภิกฺขุํ ''กายานุปสฺสี วิหรตี''ติอาทินา ทเสฺสติ ภิกฺขุมฺหิ ตํนิยมโตฯ เตนาห **''ปฏิปตฺติยา วา ภิกฺขุภาวทสฺสนโต''**ติฯ

สมํ จเรยฺยาติ กายาทิวิสมจริยํ ปหาย กายาทีหิ สมํ จเรยฺยฯ ราคาทิวูปสเมน **สโนฺต,** อินฺทฺริยทมเนน **ทโนฺต,** จตุมคฺคนิยเมน **นิยโต,** เสฏฺฐจาริตาย **พฺรหฺมจารี**ฯ กายทณฺฑาทิโอโรปเนน **นิธาย ทณฺฑํ**ฯ โส เอวรูโป พาหิตปาปสมิตปาปภินฺนกิเลสตาหิ **พฺราหฺมณา**ทิสมโญฺญ เวทิตโพฺพฯ

กายานุปสฺสนาอุเทฺทสวณฺณนา

อสมฺมิสฺสโตติ เวทนาทโยปิ เอตฺถ สิตา, เอตฺถ ปฏิพทฺธาติ กาเย เวทนาทิอนุปสฺสนาปสเงฺคปิ อาปเนฺน ตทมิสฺสโตติ อโตฺถฯ อวยวีคาหสมญฺญาติธาวนสาราทานาภินิเวสนิเสธนตฺถํ กายํ องฺคปจฺจเงฺคหิ, ตานิ จ เกสาทีหิ, เกสาทิเก จ ภูตุปาทายรูเปหิ วินิพฺภุชฺชโนฺต **''ตถา น กาเย''**ติอาทิมาหฯ ปาสาทาทินคราวยวสมูเห อวยวีวาทิโนปิ อวยวีคาหํ น กโรนฺติฯ นครํ นาม โกจิ อโตฺถ อตฺถีติ ปน เกสญฺจิ สมญฺญาติธาวนํ สิยาติ อิตฺถิปุริสาทิสมญฺญาติธาวเน นครนิทสฺสนํ วุตฺตํฯ

ยํ ปสฺสติ อิตฺถิํ วา ปุริสํ วา, นนุ จกฺขุนา อิตฺถิปุริสทสฺสนํ นตฺถีติ? สจฺจํ นตฺถิ, ''อิตฺถิํ ปสฺสามิ, ปุริสํ ปสฺสามี''ติ ปน ปวตฺตสญฺญาย วเสน **''ยํ ปสฺสตี''**ติ วุตฺตํฯ มิจฺฉาทสฺสเน วา ทิฏฺฐิยา ยํ ปสฺสติ, น ตํ ทิฏฺฐํ, ตํ รูปายตนํ น โหติ, รูปายตนํ วา ตํ น โหตีติ อโตฺถฯ อถ วา ตํ เกสาทิภูตุปาทายสมูหสงฺขาตํ ทิฏฺฐํ น โหติ, ทิฏฺฐํ วา ยถาวุตฺตํ น โหตีติ อโตฺถฯ **ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสฺสตี**ติ ยํ รูปายตนํ, เกสาทิภูตุปาทายสมูหสงฺขาตํ วา ทิฏฺฐํ, ตํ ปญฺญาจกฺขุนา ภูตโต น ปสฺสตีติ อโตฺถฯ

น อญฺญธมฺมานุปสฺสีติ น อญฺญสภาวานุปสฺสี, อสุภาทิโต อญฺญาการานุปสฺสี น โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ **ปถวีกาย**นฺติ เกสาทิปถวิํ ธมฺมสมูหตฺตา กาโยติ วทติ, ลกฺขณปถวิเมว วา อเนกปฺปเภทสกลสรีรคตํ ปุพฺพาปริยภาเวน ปวตฺตมานํ สมูหวเสน คเหตฺวา กาโยติ วทติ, เอวํ อญฺญตฺถาปิฯ

อชฺฌตฺตพหิทฺธาติ อชฺฌตฺตพหิทฺธาธมฺมานํ **ฆฏิตารมฺมณํ** เอกโต อารมฺมณภาโว นตฺถีติ อโตฺถ, อชฺฌตฺตพหิทฺธา ธมฺมา วา ฆฏิตารมฺมณํ อิทํ นตฺถีติ อโตฺถฯ **ตีสุ ภเวสุ กิเลสาน**นฺติ ภวตฺตยวิสยานํ กิเลสานนฺติ อโตฺถฯ

สพฺพตฺถิกนฺติ สพฺพตฺถ ภวํฯ สพฺพสฺมิํ ลีเน อุทฺธเฏ จ จิเตฺต อิจฺฉิตพฺพตฺตา, สเพฺพ วา ลีเน อุทฺธเฏ จ ภาเวตพฺพา โพชฺฌงฺคา อตฺถิกา เอตายาติ **สพฺพตฺถิกา**ฯ **อโนฺตสเงฺขโป**ติ อโนฺตโอลียนา โกสชฺชนฺติ อโตฺถฯ

อวิเสเสน ทฺวีหิปิ นีวรณปฺปหานํ วุตฺตนฺติ กตฺวา ปุน เอเกเกน วุตฺตปฺปหานวิเสสํ ทเสฺสตุํ **''วิเสเสนา''**ติ อาห, ''วิเนยฺย นีวรณานี''ติ อวตฺวา อภิชฺฌาโทมนสฺสวินยสฺส วา ปโยชนํ ทเสฺสโนฺต **''วิเสเสนา''**ติอาทิมาหฯ กายานุปสฺสนาภาวนาย อุชุวิปจฺจนีกานํ อนุโรธวิโรธาทีนํ

ปหานทสฺสนญฺหิ เอตสฺส ปโยชนนฺติฯ **กายภาวนายา**ติ กายานุปสฺสนาภาวนา อธิเปฺปตาฯ **เตนา**ติ อนุโรธาทิปฺปหานวจเนนฯ

สพฺพตฺถิกกมฺมฏฺฐานํ พุทฺธานุสฺสติ เมตฺตา มรณสฺสติ อสุภภาวนา จฯ สติสมฺปชญฺญูน เอเตน โยคินา ปริหริยมานํ ตํ สพฺพตฺถิกกมฺมฏฺฐานํ วุตฺตํ สติสมฺปชญฺญพเลน อวิจฺฉินฺนสฺส ตสฺส ปริหริตพฺพตฺตา, สติยา วา สมโถ วุตฺโต สมาธิกฺขนฺธสงฺคหิตตฺตาฯ

กายานุปสฺสนาอุทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เวทนานุปสฺสนาทิอุทฺเทสวณฺณนา

เกวลํ ปนิธาติอาทินา อิธ เอตฺตกํ เวทิตพฺพนฺติ เวทิตพฺพํ ปริเจฺฉทํ ทเสฺสติฯ **อทุทม ทกฺขี**ติ เทฺวปิ เอกตฺถาฯ **สมฺมทฺทโส**ติ สมฺมา ปสฺสโกฯ

สุขทุกฺขโตปิ จาติ สุขาทีนํ ฐิติวิปริณามญาณสุขตาย, วิปริณามฏฺฐิติอญฺญาณทุกฺขตาย จ วุตฺตตฺตา ติโสฺสปิ จ สุขโต ติโสฺสปิ จ ทุกฺขโต อนุปสฺสิตพฺพาติ อโตฺถฯ

รูปาทิอารมฺมณฉนฺทาทิอธิปติญาณาทิสหชาตกามาวจราทิภูมินานตฺตเภทานํ กุสลากุสลตพฺพิปากกิริยานานตฺตเภทสฺส จ **อาทิ**-สเทฺทน สสงฺขาริกาสงฺขาริกสวตฺถุกาวตฺถุกาทินานตฺตเภทานญฺจ วเสนาติ โยเชตพฺพํฯ **สุญฺญตาธมฺมสฺสา**ติ ‘‘ธมฺมา โหนฺติ, ขนฺธา โหนฺตี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๒๑) สุญฺญตาวาเร อาคตสุญฺญตาสภาวสฺส วเสนฯ **กามเญฺจตฺถา**ติ อาทินา ปุเพฺพ ปหีนตฺตา ปุน ปหานํ น วตฺตพฺพนฺติ โจทนํ ทเสฺสติ, มคฺคจิตฺตกฺขเณ วา เอกตฺถ ปหีนํ สพฺพตฺถ ปหีนํ โหตีติ วิสุํ วิสุํ น วตฺตพฺพนฺติฯ ตตฺถ ปุริมโจทนาย นานาปุคฺคลปริหาโร, ปจฺฉิมาย นานาจิตฺตกฺขณิกปริหาโรฯ โลกิยภาวนาย หิ กาเย ปหีนํ น เวทนาทีสุ วิกฺขมฺภิตํ โหติฯ ยทิปิ น ปวเตฺตยฺย, น ปฏิปกฺขภาวนาย ตตฺถ สา อภิชฺฌาโทมนสฺสสฺส อปฺปวตฺติ โหตีติ ปุน ตปฺปหานํ วตฺตพฺพเมวาติฯ อุภยตฺถ วา อุภยํ สมฺภวโต โยเชตพฺพํฯ **เอกตฺถ ปหีนํ เสเสสฺปิ ปหีนํ โหตี**ติ มคฺคสติปฏฺฐานภาวนํ, โลกิยภาวนาย วา สพฺพตฺถ อปฺปวตฺติมตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ‘‘ปญฺจปิ ขนฺธา โลโก’’ติ หิ จตูสุปิ วุตฺตนฺติฯ

เวทนานุปสฺสนาทิอุทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อุเทฺทสวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กายานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา

๓๕๖. สพฺพปฺปการวจเนน อุเทฺทเส ทสฺสิตา อชฺฌตฺตาทิอนุปสฺสนา ปการา จ คหิตาฯ ตตฺถ อโนฺตคธา จุทฺทส ปการา, กายคตาสติสุเตฺต วุตฺตา เกสาทิวณฺณกสิณารมฺมณจตุกฺกชฺฌานปฺปการา, โลกิยาทิปฺปการา จาติ เตปิ คหิตา เอวฯ นิเทฺทเส หิ เอกปฺปการนิเทฺทเสน นิทสฺสนมตฺตํ กตนฺติ, สพฺพปฺปการคฺคหณญฺจ พาหิเรสุปิ เอกเทสสมฺภวโต กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ติริยํ ตจปริจฺฉินฺนนฺติ เอตฺถ นนุ เกสโลมนขานํ อตจปริจฺฉินฺนตา ตจสฺส จ อตฺถีติ? ยทิปิ อตฺถิ, ตจปริจฺฉินฺนพหุลตาย ปน ตจปริจฺฉินฺนตา น น โหติ กายสฺสาติ เอวํ วุตฺตํฯ ตโจ ปริยโนฺต อสฺสาติ ตจปริยโนฺตติ วุโตฺตติ เอเตน ปน วจเนน กาเยกเทสภูโต ตโจ คหิโต เอวฯ

ตปฺปฏิพทฺธา จ เกสาทโย ตทนุปวิฏฺฐมูลา ตจปริยนฺตาว โหนฺตีติ ทฺวตฺตึสาการสมูโห ส
โพฺพปิ กาโย ตจปริยโนฺตติ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

“**ปูรํ นานปฺปการสฺสา**”ติ วุตฺตํ, เก ปน เต ปการา? เยหิ นานปฺปการํ อสุจิ วุตฺตนฺติ
เกสา โลมาติอาทิ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทีเปโนฺต อาห “**เอเต เกสาทโย อาการา**”ติฯ อาการา
ปการาติ หิ เอโก อโตฺถฯ

นิสินฺนสฺส ยาว อปริปฺผนฺทนิสชฺชามูลกํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชติ, ยาวตา อุฏฺฐาติ วา, ตาว เอโก
นิสชฺชวาโรฯ เยน วิธินา อุคฺคเห กุสโล โหติ, โส สตฺตวิโธ วิธิ “**อุคฺคหโกสลฺล**”นฺติ วุจฺจติ,
ตํนิพฺพตฺตํ วา ญาณํฯ

ปถวีธาตุพหุลภาวโต มตฺถลุงฺคสฺส กรีสาวสาเน ตนฺติอาโรปนมาหฯ เอตฺถ ปน **มํสํ…
เป…. วกฺกํ…เป…. เกสา**ติ เอวํ วกฺกปญฺจกาทีสุ อนุโลมสชฺฌายํ วตฺวา ปฏิโลมสชฺฌาโย
ปุริเมหิ สมฺพโนฺธ วุโตฺตฯ สฺวายํ เย ปรโต วิสุํ ติปญฺจาหํ, ปุริเมหิ เอกโต ติปญฺจาหนฺติ ฉปญฺ
จาหํ สชฺฌายา วกฺขมานา, เตสุ อาทิอนฺตทสฺสนวเสน วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ อนุโลมปฏิโลม
สชฺฌาเยปิ หิ ปฏิโลมสชฺฌาโย อนฺติโมติฯ สชฺฌายปฺปการนฺตรํ วา เอตมฺปีติ เวทิตพฺพํฯ
หตฺถสงฺขลิกา องฺคุลิปนฺติฯ **ลกฺขณปฏิเวธสฺสา**ติ อสุภลกฺขณปฏิเวธสฺส, ธาตุ
ลกฺขณปฏิเวธสฺส วาฯ

อตฺตโน ภาโค สภาโค, สภาเคน ปริเจฺฉโท **สภาคปริเจฺฉโท,** เหฏฺฐุปริติริยเนฺตหิ สก
โกฏฺฐาสิกเกสนฺตราทีหิ จ ปริเจฺฉโทติ อโตฺถฯ

ธาตุวิภโงฺค (ม. นิ. ๓.๓๔๒ อาทโย) ปุกฺกุสาติสุตฺตํฯ **สาธารณวเสนา**ติ เอตฺตเกเนว
สิเทฺธ **สพฺพ**-คฺคหณํ วณฺณกสิณวเสน จตุกฺกชฺฌานิกสมถสาธารณตฺตสฺส จ ทสฺสนตฺถํฯ

โอกฺกมนวิสฺสชฺชนนฺติ ปฏิปชฺชิตพฺพวเชฺชตเพฺพ มเคฺคติ อโตฺถฯ **พหิทฺธา ปุถุตฺตา
รมฺมเณ**ติ เอตฺถ กายานุปสฺสนํ หิตฺวา สุภาทิวเสน คยฺหมานา เกสาทโยปิ พหิทฺธา ปุถุตฺตา
รมฺมณาเนวาติ เวทิตพฺพาฯ **อุกฺกุฏฺฐุกฺกฏฺฐิฏฺฐาเนเยว อุฏฺฐหิตฺวา**ติ ปุเพฺพ วิย เอกตฺถ
กตาย อุกฺกุฏฺฐิยา กเมน สพฺพตาเลสุ ปติตฺวา อุฏฺฐหิตฺวา ปริยนฺตตาลํ อาทิตาลญฺจ อคนฺตฺวา
ตโต ตโต ตตฺถ ตเตฺถว กตาย อุกฺกุฏฺฐิยา อุฏฺฐหิตฺวาติ อโตฺถฯ

อธิจิตฺตนฺติ สมถวิปสฺสนาจิตฺตํฯ **อนุยุเตฺตนา**ติ ยุตฺตปยุเตฺตน, ภาเวเนฺตนาติ อโตฺถฯ
สมาธินิมิตฺตํ อุปลกฺขณากาโร สมาธิเยวฯ **มนสิ กาตพฺพ**นฺติ จิเตฺต กาตพฺพํ, อุปฺปาเทตพฺ
พนฺติ อโตฺถฯ สมาธิการณํ วา อารมฺมณํ สมาธินิมิตฺตํ อาวชฺชิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ ฐานํ อตฺถีติ ว
จนเสโส, ตํ จิตฺตํ โกสชฺชาย สํวเตฺตยฺย, เอตสฺส สํวตฺตนสฺส การณํ อตฺถีติ อโตฺถฯ ตํ วา มนสิ
กรณํ จิตฺตํ โกสชฺชาย สํวเตฺตยฺยาติ เอตสฺส ฐานํ การณนฺติ อโตฺถฯ **น จ ปภงฺคู**ติ กมฺมนิย
ภาวูปคมเนน จ ปภิชฺชนสภาวนฺติ อโตฺถฯ

อาลิเมฺปตีติ อาทีเปติ ชาเลติฯ **ตญฺจา**ติ ตํ ปิฬนฺธนวิกติสงฺขาตํ อตฺถํ ปโยชนํฯ **อสฺ
สา**ติ สุวณฺณการสฺส **อนุโภติ** สโมฺภติ สาเธติ ฯ **อสฺส** วา สุวณฺณสฺส **ตํ** อตฺถํ สุวณฺณกาโร **อนุ
โภติ** ปาปุณาติฯ

อภิญฺญาย อิทฺธิวิธาทิญาเณน สจฺฉิกรณียสฺส อิทฺธิวิธปจฺจนุภวนาทิกสฺส **อภิ
ญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส**ฯ ปจฺจกฺขํ ยสฺส อตฺถิ, โส สกฺขิ, สกฺขิโน ภพฺพตา **สกฺขิภพฺพตา,**

สกฺขิภวนตาติ วุตฺตํ โหติฯ สกฺขิ จ โส ภโพฺพ จาติ วา **สกฺขิภโพฺพ**ฯ อยญฺหิ อิทฺธิวิธาทีนํ ภโพฺพ, ตตฺถ จ สกฺขีติ สกฺขิภโพฺพ, ตสฺส ภาโว **สกฺขิภพฺพตา,** ตํ ปาปุณาติฯ **อายตเน**ติ ปุพฺพเหตาทิเก การเณ สติฯ

สีติภาวนฺติ นิพฺพานํ, กิเลสทรถวูปสมํ วาฯ **สมฺปหํเสตี**ติ สมปวตฺตํ จิตฺตํ ตถาปวตฺติยา ปญฺญาย โตเสติ อุเตฺตเชติฯ ยทา วา นิรสฺสาทํ จิตฺตํ ภาวนาย น ปกฺขนฺทติ, ตทา ชาติอาทีนิ สํเวควตฺถูนิ ปจฺจเวกฺขิตฺวา **สมฺปหํเสติ** สมุเตฺตเชติฯ

ติริยํ อญฺญมญฺญูน ปริจฺฉินฺนา, กถํ? **เทฺว เกสา เอกโต นตฺถี**ติฯ **อาสโย**ติ นิสฺสโย, ปจฺจโยติ อโตฺถฯ

นขา ติริยํ อญฺญมญฺญูน ปริจฺฉินฺนาติ วิสุํ ววตฺถิตตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตเมว หิ อตฺถํ ทเสฺสตุํ **''เทฺว นขา เอกโต นตฺถี''**ติ อาหาติฯ

สุขุมมฺปีติ ยถาวุตฺตโอฬาริกจมฺมโต สุขุมํ อโนฺตมุขจมฺมาทิฯ โกฎฺฐาเสสุ วา ตเจน ปริจฺฉินฺนตฺตา ยํ ทุรุปลกฺขณียํ, ตํ ''สุขุม''นฺติ วุตฺตํฯ ตญฺหิ วุตฺตนเยน ตจํ วิวริตฺวา ปสฺสนฺตสฺส ปากฎํ โหตีติฯ

ตาลคุฬปฎลํ นาม ปกฺกตาลผลลสิกํ ตาลปฎฺฎิกาย ลิมฺปิตฺวา สุกฺขาเปตฺวา อุทฺธริตฺวา คหิตปฎลํฯ

เอวํ ติมตฺตานีติ เอวํ-มตฺต-สเทฺทหิ โคปฺผกฎฺฐิกาทีนิ อวุตฺตานิปิ ทเสฺสตีติ เวทิตพฺพํฯ **กีฬาโคฬกานิ** สุเตฺตน พนฺธิตฺวา อญฺญมญฺญํ ฆเฎฺฎตฺวา กีฬนโคฬกานิฯ

ตตฺถ ชงฺฆฎฺฐิกสฺส ปติฎฺฐิตฎฺฐานนฺติ ชณฺณุกฎฺฐิมฺหิ ปวิสิตฺวา ฐิตฎฺฐานนฺติ อธิปฺปาโยฯ **เตน** อฎฺฐินา **ปติฎฺฐิตฎฺฐานํ** ยํ **กฎิฎฺฐิโน,** ตํ **อคฺคฉินฺนมหาปุนฺนาคผลสทิสํฯ สีสกปฎฺฎเวฐกํ** เวเฐตฺวา ฐปิตสีสมยํ ปฎฺฎกํฯ สุตฺตกนฺตนสลากาวิทฺธา โคฬกา วฎฺฎนาติ วุจฺจนฺติ, วฎฺฎนานํ อาวลิ **วฎฺฎนาวลิฯ อวเลขนสตฺถกํ** อุจฺฉุตจาวเลขนสตฺถกํฯ

วกฺกภาเคน ปริจฺฉินฺนนฺติ วกฺกปริยนฺตภาเคน ปริจฺฉินฺนํฯ

สกฺขรสุธาวณฺณนฺติ มรุมฺปมฺปิ กตสุธาวณฺณํฯ ''เสตสกฺขรสุธาวณฺณ''นฺติ จ ปาฐํ วทนฺติ, เสตสกฺขราวณฺณํ สุธาวณฺณญฺจาติ อโตฺถฯ

ยตฺถ อนฺนปานํ นิปติตฺวา ติฎฺฐตีติ สมฺพโนฺธฯ

วิสมจฺฉินฺนกลาโป วิสมํ อุทกํ ปคฺฆรติ, เอวเมว สรีรํ เกสกูปาทิวิวเรหิ อุปริ เหฎฺฐา ติริยญฺจ วิสมํ ปคฺฆรตีติ ทเสฺสตุํ **วิสมจฺฉินฺน**-คฺคหณํ กโรติฯ

อติกฺกฎุกอจฺจุณฺหาทิโก **วิสภาคาหาโร** อุณฺหกาเล ปวตฺตมานานํ ธาตูนํ วิสภาคตฺตาฯ

เอกตฺตารมฺมณพเลเนว วาติ วิกฺขมฺภิตนีวรเณน สุสมาหิตจิเตฺตน อุปฎฺฐิตสฺส นานารมฺมณวิปฺผนฺทนวิรเหน เอกสภาวสฺส อารมฺมณสฺส วเสนฯ ตญฺหิ เอกตฺตารมฺมณํ อุปฎฺฐหมานเมว อตฺตนิ อภิรตึ, สาติสยํ ผรณปีตึ, อิฎฺฐาการานุภวนญฺจ โสมนสฺสํ อุปฺปาเทติฯ น หิ อภิรติโสมนเสฺสหิ วินา อนติกฺกนฺตปีติสุขสฺส เอกตฺตุปฎฺฐานํ อตฺถีติฯ

อวิเสสโต ปน สาธารณวเสนาติ ปฏิกูลธาตุวณฺณวิเสสํ อกตฺวา สมถวิปสฺสนาสาธารณวเสนาติ อโตฺถฯ **ติวิเธนา**ติ อนุโลมาทินา วกฺขมาเนนฯ **ฉ มาเส**ติ อทฺธมาเส อูเนปิ มาสปริเจฺฉเทน ปริจฺฉิชฺชมาเน สชฺฌาเย ฉ มาสา ปริเจฺฉทกา โหนฺตีติ กตฺวา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปริจฺฉิชฺชมานสฺส มาสนฺตรคมนนิวารณฺหิ ฉมาสคฺคหณํ, น สกลฉมาเส ปริวตฺตทสฺสนตฺถํฯ **อาจริยา**ติ อฏฺฐกถาจริยาฯ

ลกฺขณนฺติ ธาตุปฏิกูลลกฺขณํฯ ชนํ น อรหนฺตีติ **อชญฺญา,** ชเน ปเวเสตุํ อยุตฺตา ชิคุจฺฉนียาติ วุตฺตํ โหติฯ

ปฏิปาฏิยา อฏฺฐีนีติ ปฏิปาฏิยา อฏฺฐีนิ โกฏิยา ฐิตานิฯ น เอตฺถ โกจิ อตฺตา นาม อตฺถิ, อฏฺฐีนิ เอว อฏฺฐิปุญฺชมโตฺต เอวายํ สงฺฆาโฏติ ทเสฺสติ ฯ **อเนกสนฺธิยมิโต**ติ อเนเกหิ สนฺธีหิ ยมิโต สมฺพโทฺธ โส อฏฺฐิปุโญฺชติ ทเสฺสติฯ **น เกหิจี**ติ ยเมนฺตํ อตฺตานํ ปฏิเสเธติฯ **โจทิโต** ชราย มรณาภิมุขคมเนน โจทิโตฯ

มหาภูตํ อุปาทารูเปน ปริจฺฉินฺนํ ‘‘นีลํ ปีตํ สุคนฺธํ ทุคฺคนฺธ’’นฺติอาทินาฯ **อุปาทารูปํ มหาภูเตน** ตนฺนิสฺสิตสฺส ตสฺส ตโต พหิ อภาวาฯ ฉายาตปานํ อาตปปจฺจยฉายุปฺปาทกภาโว อญฺญมญฺญปริเจฺฉทกตาฯ รูปกฺขนฺธสฺส ปริคฺคหิตตฺตา ตทโนฺตคธานํ จกฺขาทิอายตนทฺวารานํ วเสน ตํตํทฺวาริกา อรูปิโน ขนฺธา ปากฏา โหนฺติ, อายตนานิ จ ทฺวารานิ จ อายตนทฺวารานีติ วา อโตฺถฯ เตน รูปายตนาทีนญฺจ วเสนาติ วุตฺตํ โหติฯ

สปฺปจฺจยาติ สปฺปจฺจยภาวา, ปจฺจยายตฺตํ หุตฺวา นิพฺพตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ สมาโน วา สทิโส ยุโตฺต ปจฺจโย สปฺปจฺจโย, ตสฺมา **สปฺปจฺจยา**ฯ

เอตฺตโกติ ยถาวุเตฺตน อากาเรน ปคุโณ โกฏฺฐาโสฯ อุคฺคโหว **อุคฺคหสนฺธิ**ฯ วณฺณาทิมุเขน หิ อุปฏฺฐานํ เอตฺถ สนฺธียติ สมฺพชฺฌตีติ ‘‘สนฺธี’’ติ วุจฺจติฯ

อุปฏฺฐาตีติ วณฺณาทิวเสน อุปฏฺฐาตีติ อโตฺถฯ **ปญฺจงฺคสมนฺนาคเต**ติ นาติทูรนาจฺจาสนฺนคมนาคมนสมฺปนฺนนฺติ เอกงฺคํ, ทิวา อโพฺพกิณฺณํ รตฺติํ อปฺปสทฺทํ อปฺปนิโคฺฆสนฺติ เอกํ, อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺสนฺติ เอกํ, ตสฺมิํ โข ปน เสนาสเน วิหรนฺตสฺส อปฺปกสิเรน อุปฺปชฺชติ จีวร…เป…. ปริกฺขาโรติ เอกํ, ตสฺมิํ ปน เสนาสเน เถรา ภิกฺขู วิหรนฺติ พหุสฺสุตาติ เอกํ (อ. นิ. ๑๐.๑๑)ฯ **ปญฺจงฺคสมนฺนาคเตนา**ติ อปฺปาพาธาสาเฐยฺยสทฺธาปญฺญาวีริเยหิ ปธานิยเงฺคหิ สมนฺนาคเตนฯ

อุฏฺฐานกทายกนฺติ เตหิ เขเตฺตหิ อุฏฺฐานกํ, เตหิ ทาตพฺพธญฺญนฺติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ อฏฺฐกุมฺภทายกเขตฺตํ วิย มุขโธวนกิจฺจํ, โสฬสกุมฺภทายกํ วิย ขาทนภุญฺชนกิจฺจํ ทฏฺฐพฺพํ ลหุกครุกภาวโตฯ ตโต ปน ยํ ทุกฺขํ นิพฺพตฺตติ, ตํ อญฺญญฺจ ทฺวตฺติํสาการมนสิกาเรน จ นิวตฺตตีติ อาห **‘‘เอเตฺถว กมฺมํ กาตพฺพ’’**นฺติฯ **เอตฺตาวตา**ติ เอกทิวสํ ติํส วาเร มนสิการฏฺฐปเนนฯ

สหสฺสุทฺธารํ สาเธตฺวาติ สหสฺสวฑฺฒิตํ อิณํ โยเชตฺวาฯ อุทฺธริตโพฺพติ **อุทฺธาโร**ติ หิ วฑฺฒิ วุจฺจตีติฯ **สุทฺธจิเตฺตนา**ติ วิเกฺขปาทิกิเลสวิรหิตจิเตฺตนฯ เกสาทีสุ ตเจ รชฺชนฺตา สุจฺฉวิจมฺมํ ตโจติ คเหตฺวา ‘‘สุวณฺณาทิวโณฺณ เม ตโจ’’ติอาทินา รชฺชนฺติฯ

เตสุ เทฺว เอกมคฺคํ ปฏิปชฺชมานา นาม น โหนฺตีติ ยถา ตถา วา ปลายนฺตีติ อโตฺถฯ ตตฺถ ราคาทิวตฺถุภาเวน ทฺวตฺติํสาการานํ โจรสทิสตา อนตฺถาวหตา ทฏฺฐพฺพาฯ

กมฺมเมว วิเสสาธิคมสฺส ฐานนฺติ **กมฺมฏฺฐานํ** ภาวนา วุจฺจติฯ เตนาห **"มนสิกโรนฺตสฺส อปฺปนํ ปาปุณาตี"**ติฯ กมฺมสฺส วา ภาวนาย ฐานํ อารมฺมณํ อปฺปนารมฺมณภาวูปคมเนน อปฺปนํ ปาปุณาตีติ วุตฺตํฯ

มานชาติโกติ เอเตน ลงฺฆนสมตฺถตาโยเคน อุปสมรหิตตํ ทเสฺสติฯ จิตฺตมฺปิ หิ ตถา นานารมฺมเณสุ วฑฺฒิตํ อุปสมรหิตนฺติ ทเสฺสตพฺพนฺติฯ

หเตฺถ คหิตปญฺหวตฺถุ ปากติกเมวาติ วิสุทฺธิมเคฺค วุตฺตตํ สนฺธายาหฯ ตตฺถ หิ วุตฺตํ –

> "มาลกเตฺถโร กิร ทีฆภาณกอภยเตฺถรํ หเตฺถ คเหตฺวา 'อาวุโส อภย, อิมํ ตาว ปญฺหํ อุคฺคณฺหาหี'ติ วตฺวา อาห 'มาลกเตฺถโร ทฺวตฺติํสโกฏฺฐาเสสุ ทฺวตฺติํสปฐมชฺฌานลาภี, สเจ รตฺติํ เอกํ, ทิวา เอกํ สมาปชฺชติ, อติเรกฑฺฒมาเสน ปุน สมฺปชฺชติฯ สเจ ปน เทวสิกํ เอกเมว สมาปชฺชติ, อติเรกมาเสน ปุน สมฺปชฺชตี'''ติฯ

อิทํ ปน **เอกํ มนสิกโรนฺตสฺส เอกํ ปาฏิเยกฺกํ มนสิกโรนฺตสฺส ทฺวตฺติํสา**ติ เอตสฺส สาธนตฺถํ นิทสฺสนวเสน อานีตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อนุปาทินฺนกปเกฺข ฐิตานีติ เอเตน เจติยปพฺพตวาสี มหาติสฺสเตฺถโร วิย, สงฺฆรกฺขิตเตฺถรุปฏฺฐากสามเณโร วิย จ อนุปาทินฺนกปเกฺข ฐเปตฺวา คเหตุํ สโกฺกนฺตสฺส ทสวิธาสุภวเสน ชีวมานกสรีเรปิ อุปฏฺฐิเต อุปจารปฺปตฺติ ทสฺสิตา โหตีติ เวทิตพฺพาฯ "อตฺถิสฺส กาเย"ติ ปน สตฺตวเสน เกสาทีสุ คยฺหมาเนสุ ยถา "อิมสฺมิํ กาเย"ติ สตฺต-คฺคหณรหิเต อหํการวตฺถุมฺหิ วิทฺธสฺตาหํกาเร สทา สนฺนิหิเต ปากเฏ จ อตฺตโน กาเย อุปฏฺฐานํ โหติ, น ตถา ตตฺถาติ อปฺปนํ อปฺปตฺตา อาทีนวานุปสฺสนาว ตตฺถ โหตีติ อธิปฺปาเยนาห **"อสุภานุปสฺสนาสงฺขาตา ปน วิปสฺสนาภาวนา โหตีติ เวทิตพฺพา"**ติฯ

๓๕๗. อาทิมฺหิ เสวนา **อาเสวนา,** วฑฺฒนํ **ภาวนา,** ปุนปฺปุนํ กรณํ **พหุลีกมฺม**นฺติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

๓๖๒. วตฺถุปริญฺญายาติ อภิชฺฌาโทมนสฺสานํ วตฺถุภูตสฺส กายสฺส ปริชานเนนฯ **อปฺปิตา**ติ คมิตา, สา จ วินาสิตตาติ อาห **"วินาสิตา"**ติฯ อปฺปวตฺติยํ ฐปิตาติปิ **อปฺปิตา**ติ อยมโตฺถ นิรุตฺติสิทฺธิยา วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ **วิคตนฺตา กตา**ติ อิทานิ กาตโพฺพ อโนฺต เอเตสํ นตฺถีติ วิคตนฺตา, เอวํภูตา กตาติ อโตฺถฯ กมฺมเมว วิเสสาธิคมสฺส ฐานํ **กมฺมฏฺฐานํ,** กเมฺม วา ฐานํ ภาวนารโมฺภ **กมฺมฏฺฐานํ,** ตญฺจ อนุปสฺสนาติ อาห **"อนุปสฺสนาย กมฺมฏฺฐาน"**นฺติ, อนุปสฺสนาย วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ

กายานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เวทนานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา

๓๖๓. สมฺปชานสฺส เวทิยนํ **สมฺปชานเวทิยนํ**ฯ **วตฺถุ**นฺติ สุขาทีนํ อารมฺมณมาห, เตน วตฺถุ อารมฺมณํ เอติสฺสาติ **วตฺถุอารมฺมณา**ติ สมาโส ทฏฺฐโพฺพฯ **โวหารมตฺตํ โหตี**ติ เอ

เตน ‘‘สุขํ เวทนํ เวทยามี’’ติ อิทํ โวหารมเตฺตน วุตฺตนฺติ ทเสฺสติฯ

วีริยสมาธิํ โยเชตฺวาติ อธิวาสนวีริยสฺส อธิมตฺตตาย ตสฺส สมตาย อุภยํ สห โยเชตฺวาฯ **สห ปฏิสมฺภิทาหี**ติ โลกุตฺตรปฏิสมฺภิทาหิ สหฯ โลกิยานมฺปิ วา สติ อุปฺปตฺติกาเล ตตฺถ สมตฺถตํ สนฺธาย **‘‘สห ปฏิสมฺภิทาหี’’**ติ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ **สมสีสี**ติ วารสมสีสี หุตฺวา ปจฺจเวกฺขณวารสฺส อนนฺตรวาเร ปรินิพฺพายีติ อโตฺถฯ **สเงฺขปมนสิการวเสน** มหาสติปฏฺฐาเน, **วิตฺถารมนสิการวเสน** ราหุโลวาทธาตุวิภงฺคาทีสุฯ

ผสฺสปญฺจมเกเยวาติ **เอว**-สเทฺทน วุเตฺตสุ ตีสุปิ มุเขสุ ปริคฺคหสฺส สมานตํ ทเสฺสติฯ นามรูปววตฺถานสฺส อธิเปฺปตตฺตา นิรวเสสรูปปริคฺคหสฺส ทสฺสนตฺถํ **‘‘วตฺถุ นาม กรชกาโย’’**ติ อาห, น จกฺขาทีนิ ฉวตฺถูนีติฯ กรชกายสฺส ปน วตฺถุภาวสาธนตฺถํ ‘‘อิทญฺจ ปน เม วิญฺญาณํ เอตฺถ สิตํ, เอตฺถ ปฏิพทฺธ’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๒๓๕; ม. นิ. ๒.๒๕๒) สุตฺตํ อาภตํฯ

ผสฺสวิญฺญาณานํ ปากฏตา เกสญฺจิ โหตีติ เยสํ น โหติ, เต สนฺธายาห **‘‘ผสฺสวเสน วา หิ...เป.... น ปากฏํ โหตี’’**ติฯ เตสํ ปน อเญฺญสญฺจ สเพฺพสํ เวเนยฺยานํ เวทนา ปากฏาติ อาห **‘‘เวทนาวเสน ปน ปากฏํ โหตี’’**ติฯ **สตโธตสปฺปิ** นาม สตวารํ วิลาเปตฺวา วิลาเปตฺวา อุทเก ปกฺขิปิตฺวา อุทฺธริตฺวา คหิตสปฺปิฯ

วินิวเฎตฺวาติ จตุกฺขนฺธสมุทายโต วิสุํ อุทฺธริตฺวาฯ มหาสติปฏฺฐานสุตฺตาทีสุ กตฺถจิ ปฐมํ รูปกมฺมฏฺฐานํ วตฺวา ปจฺฉา อรูปกมฺมฏฺฐานํ เวทนาวเสน วินิวเฎตฺวา ทสฺสิตํฯ กตฺถจิ อรูปกมฺมฏฺฐานํ เอว เวทนาวเสน อรูปราสิโต, ญาตปริญฺญาย ปริญฺญาตโต วา รูปารูปราสิโต วา วินิวเฎตฺวา ทสฺสิตํฯ ตตฺถาปิ เยสุ ปฐมํ ญาตปริญฺญา วุตฺตา, เตสุ ตทโนฺตคธํ ฯ เยสุ น วุตฺตา, เตสุ จ เวทนาย อารมฺมณมตฺตํ สํขิตฺตํ ปาฬิอนารุฬฺหํ รูปกมฺมฏฺฐานํ สนฺธาย รูปกมฺมฏฺฐานสฺส ปฐมํ กถิตตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

‘‘มโนวิเญฺญยฺยานํ ธมฺมานํ อิฏฺฐานํ กนฺตาน’’นฺติอาทินา (ม. นิ. ๓.๓๐๖) นเยน วุตฺตํ ฉเคหสฺสิตโสมนสฺสํ ปญฺจกามคุเณสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน เอว โหตีติ อาห **‘‘ปญฺจกามคุณามิสนิสฺสิตา ฉ เคหสฺสิตโสมนสฺสเวทนา’’**ติฯ

เวทนานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จิตฺตานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา

๓๖๕. กิเลสสมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ เกหิจิ กิเลเสหิ วิปฺปโยเคปิ สติ เยหิ สมฺปยุตฺตา, เตหิ สํกิเลสภาเวน สทิเสหิ สํกิลิฏฺฐตฺตา อิตเรหิปิ น วิสุทฺธตา โหตีติ อาห **‘‘น ปจฺฉิมปทํ ภชนฺตี’’**ติฯ **ทุวิธ**นฺติ วิสุํ วจนํ สราคสโทเสหิ วิสิฏฺฐคฺคหณตฺถํฯ อวิปสฺสนุปคตฺตา **‘‘อิธ โอกาโสว นตฺถี’’**ติ วุตฺตํฯ

จิตฺตานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ธมฺมานุปสฺสนานิเทฺทโส

ก. นีวรณปพฺพวณฺณนา

๓๖๗. กณฺหสุกฺกานํ ยุคนทฺธตา นตฺถีติ ปชานนกาเล อภาวา **“อภิณฺหสมุทาจารวเสนา”**ติ อาหฯ

สุภมฺปีติ กามจฺฉโนฺทปิฯ โส หิ อตฺตโน คหณากาเรน ‘‘สุภ’’นฺติ วุจฺจติ, เตนากาเรน ปวตฺตมานกสฺส อญฺญสฺส กามจฺฉนฺทสฺส นิมิตฺตตฺตา **“นิมิตฺต”**นฺติ จาติฯ อากงฺขิตสฺส หิต สุขสฺส อนุปายภูโต มนสิกาโร **อนุปายมนสิกาโรฯ ตตฺถา**ติ นิปฺผาเทตเพฺพ อารมฺมณภูเต จ ทุวิเธปิ สุภนิมิเตฺตฯ

อสุภมฺปีติ อสุภชฺฌานมฺปิฯ ตํ ปน ทสสุ อสุเภสุ เกสาทีสุ จ ปวตฺตํ ทฎฺฐพฺพํฯ เกสาทีสุ หิ สญฺญา อสุภสญฺญาติ คิริมานนฺทสุเตฺต วุตฺตาติฯ เอตฺถ จตุพฺพิธสฺสปิ อโยนิโสมนสิการสฺส โยนิโสมนสิการสฺส จ ทสฺสนํ นิรวเสสทสฺสนตฺถํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เตสุ ปน อสุเภ สุภนฺติ อสุภนฺติ จ มนสิกาโร อิธาธิเปฺปโต, ตทนุกุลตฺตา วา อิตเรปีติฯ

โภชเน มตฺตญฺญุโน ถินมิทฺธาภิภวาภาวา โอตารํ อลภมาโน กามราโค ปหียตีติ วทนฺติฯ โภชนนิสฺสิตํ ปน อาหาเรปฏิกูลสญฺญํ, ตพฺพิปริณามสฺส ตทาธารสฺส ตสฺส จ อุปนิสฺสย ภูตสฺส อสุภตาทิทสฺสนํ, กายสฺส จ อาหารฎฺฐิติกตาทิทสฺสนํ โส อุปฺปาเทตีติ ตสฺส กามจฺฉ โนฺท ปหียเตว, อภิธมฺมปริยาเยน สโพฺพปิ โลโภ กามจฺฉนฺทนีวรณนฺติ อาห **“อรหตฺตมเคฺคนา”**ติฯ

โอทิสฺสกาโนทิสฺสกทิสาผรณานนฺติ อตฺตครุอติปฺปิยสหายมชฺฌตฺตวเสน โอทิสฺสกตา, สีมาเภเท กเต อโนทิสฺสกตา, เอกทิสาผรณวเสน ทิสาผรณตา เมตฺตาย อุคฺคหเณ เวทิตพฺพาฯ วิหารรจฺฉาคามาทิวเสน วา โอทิสฺสกทิสาผรณํ, วิหาราทิอุเทฺทสรหิตํ ปุรตฺถิมาทิทิสาวเสน อโนทิสฺสกทิสาผรณนฺติ เอวํ วา ทุวิธา อุคฺคหํ สนฺธาย **“โอทิสฺสกาโนทิสฺสกทิสาผรณาน”**นฺติ วุตฺตํฯ อุคฺคโห จ ยาว อุปจารา ทฎฺฐโพฺพ, อุคฺคหิตาย อาเสวนา **ภาวนา**ฯ ตตฺถ ‘‘สเพฺพ สตฺตา ปาณา ภูตา ปุคฺคลา อตฺตภาวปริยาปนฺนา’’ติ เอเตสํ วเสน ปญฺจวิธา, เอเกกสฺมิํ ‘‘อเวรา โหนฺตุ, อพฺยาปชฺชา, อนีฆา, สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตู’’ติ จตุธา ปวตฺติโต วีสติวิธา วา อโนธิโสผรณา เมตฺตา, ‘‘สพฺพา อิตฺถิโย ปุริสา อริยา อนริยา เทวา มนุสฺสา วินิปาติกา’’ติ สโตฺตธิกรณวเสน ปวตฺตา สตฺตวิธา, อฎฺฐวีสติวิธา วา โอธิโสผรณา เมตฺตา, ทสหิ ทิสาหิ ทิโสธิกรณวเสน ปวตฺตา ทสวิธา จ ทิสาผรณา เมตฺตา, เอเกกาย วา ทิสาย สตฺตาทิอิตฺถิอาทิอเวราทิโยเคน อสีตาธิกจตุสตปฺปเภทา อโนธิโสโอธิโสผรณา เวทิตพฺพาฯ

กายวินามนาติ กายสฺส วิวิเธน อากาเรน นามนาฯ

อติโภชเน นิมิตฺตคฺคาโหติ อติโภชเน ถินมิทฺธสฺส นิมิตฺตคฺคาโห, ‘‘เอตฺตเก ภุเตฺต ถินมิทฺธสฺส การณํ โหติ, เอตฺตเก น โหตี’’ติ ถินมิทฺธสฺส การณาการณคฺคาโหติ อโตฺถฯ ธุตงฺคานํ วีริยนิสฺสิตตฺตา อาห **“ธุตงฺคนิสฺสิตสปฺปายกถายปี”**ติฯ

กุกฺกุจฺจมฺปิ กตากตานุโสจนวเสน ปวตฺตมานํ อุทฺธเจฺจน สมานลกฺขณํ อวูปสมสภาวเมวาติ เจตโส อวูปสโม **“อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจเมวา”**ติ วุโตฺตฯ

พหุสฺสุตสฺส คนฺถโต จ อตฺถโต จ อตฺถาทีนิ วิจินนฺตสฺส เจตโส วิเกฺขโป น โหติ ยถาวิธิปฏิปตฺติยา ยถานุรูปปติการปฺปวตฺติยา กตากตานุโสจนญฺจาติ **“พาหุสเจฺจนปิ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ ปหียตี”**ติ อาหฯ วุฑฺฒเสวิตา จ วุฑฺฒสีลิตํ อาวหตีติ เจโตวูปสมกรตฺตา อุทฺธจฺจกุกฺ

กุจฺจปฺปหานการิตา วุตฺตาฯ วุฑฺฒตํ ปน อนเปกฺขิตฺวา วินยธรา กุกฺกุจฺจวิโนทกา กลฺยาณมิตฺตา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐานียา, วิจิกิจฺฉาย ฐานียา **วิจิกิจฺฉาฐานียา**ฯ ฐาตพฺพาติ วา ฐานียา, วิจิกิจฺฉา ฐานียา เอเตสูติ **วิจิกิจฺฉาฐานียา**ฯ

กามํ พหุสฺสุตตาปริปุจฺฉกตาหิ อฏฺฐวตฺถุกาปิ วิจิกิจฺฉา ปหียติ, ตถาปิ รตนตฺตยวิจิกิจฺฉามูลิกา เสสวิจิกิจฺฉาติ กตฺวา อาห **"ตีณิ รตนานิ อารพฺภา"**ติฯ วินเย ปกตญฺญุตา ''สิกฺขายกงฺขตี''ติ (ธ. ส. ๑๐๐๘; วิภ. ๙๑๕) วุตฺตาย วิจิกิจฺฉาย ปหานํ กโรตีติ อาห **"วินเย จิณฺณวสีภาวสฺสปี"**ติฯ **โอกปฺปนิยสทฺธาสงฺขาตอธิโมกฺขพหุลสฺสา**ติ อนุปวิสนสทฺธาสงฺขาตอธิโมเกฺขน อธิมุจฺจนพหุลสฺสฯ อธิมุจฺจนญฺจ อธิโมกฺขุปฺปาทนเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ สทฺธาย วา นินฺนตา **อธิมุตฺติ**ฯ

นีวรณปพฺพวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ข. โพชฺฌงฺคปพฺพวณฺณนา

ขนฺธาทิปาฬิยา อโตฺถ ขนฺธาทีนํ อโตฺถติ กตฺวา อาห **"ขนฺธ...เป.... วิปสฺสนานํ อตฺถสนฺนิสฺสิตปริปุจฺฉาพหุลตา"**ติฯ เตน ปาฬิมุตฺตกปุจฺฉา น ตถา ปญฺญาสํวตฺตนิกา, ยถา อตฺถปฏิปุจฺฉาติ ทเสฺสติฯ

มนฺทตฺตา อคฺคิชาลาทีสุ อาโปธาตุอาทีนํ วิย วีริยาทีนํ สกิเจฺจ อสมตฺถตา วุตฺตาฯ

ปตฺตํ นีหรโนฺตว ตํ สุตฺวาติ เอตฺถ ปญฺจาภิญฺญตฺตา ทิพฺพโสเตน อโสฺสสีติ วทนฺติฯ

ปสาทสิเนหาภาเวนาติ ปสาทสงฺขาตสฺส สิเนหสฺส อภาเวนฯ **คทฺรภปิเฏฺฐ** ลูขรโชลูขตโร หุตฺวา ทิสฺสตีติ อติลูขตาย ตํสทิเสฯ

สํเวชนปสาทเนหิ เตชนํ โตสนญฺจ **สมฺปหํสนา**ติฯ

โพชฺฌงฺคปพฺพวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สมถวิปสฺสนาสุทฺธวิปสฺสนาวเสน ปฐมสฺส อิตเรสญฺจ กถิตตฺตาติ อโตฺถฯ **มคฺคสมฺปยุตฺตา สติ กายานุปสฺสนา นามา**ติ อาคมนวเสน วุตฺตํฯ **เอวํ ตาว เทสนา ปุคฺคเล ติฏฺฐตี**ติ กายานุปสฺสีอาทีนํ อาคมนวเสน วิเสเสตฺวา วุตฺตา สติปฏฺฐานเทสนา ปุคฺคเล ติฏฺฐตีติ อโตฺถฯ น หิ สกฺกา เอกสฺส อเนกสมงฺคิตา วตฺตุํ เอกกฺขเณ อเนกสติสมฺภวาวโพธปสงฺคา, ปุคฺคลํ ปน อามสิตฺวา สกิจฺจปริจฺฉิเนฺน ธเมฺม วุจฺจมาเน กิจฺจเภเทน เอกิสฺสาปิ สติยา อเนกนามตา โหตีติ ทเสฺสโนฺต **"กาเย ปนา"**ติอาทิมาหฯ ยถา หิ ปุคฺคลกิจฺจํ ธมฺมา เอวาติ ธมฺมเภเทน กายานุปสฺสีอาทิปุคฺคลเภโทว โหติ, น เอวํ ธมฺมสฺส ธโมฺม กิจฺจนฺติ น ธมฺมเภเทน ตสฺส เภโท, ตสฺมา เอกาว สติ จตุวิปลฺลาสปฺปหานภูตา มเคฺค สมิทฺธา อนตฺถนฺตเรน ตปฺปหานกิจฺจเภเทน จตฺตาริ นามานิ ลภตีติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโยฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๓๗๔. อภิธมฺมภาชนีเย ‘‘กถญฺจ ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ? อิธ ภิกฺขุ ยสฺมึ สมเย…เป…. ทนฺธาภิญฺญํ กาเย กายานุปสฺสี, ยา ตสฺมึ สมเย สตี’’ติอาทินา อาคมนวเสน วิเสสิตานิ สติปฏฺฐานานิ ปุคฺคเล ฐเปตฺวา เทเสตฺวา ปุน ‘‘ตตฺถ กตมํ สติปฏฺฐานํ? อิธ ภิกฺขุ ยสฺมึ สมเย…เป…. ทนฺธาภิญฺญํ…เป…. ยา ตสฺมึ สมเย สตี’’ติอาทินา ปุคฺคลํ อนามสิตฺวา อาคมวิเสสนญฺจ อกตฺวา จตุกิจฺจสาธเกกสติวเสน สุทฺธิกสติปฏฺฐานนโย วุตฺโตติ อยเมตฺถ นยทฺวเย วิเสโสฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สติปฏฺฐานวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๘. สมฺมปฺปธานวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๓๙๐. **การณปฺปธานา**ติ ‘‘อนุปฺปนฺนปาปกานุปฺปาทาทิอตฺถา’’ติ คหิตา ตเถว เต โหนฺตีติ ตํ อตฺถํ สาเธนฺติเยวาติ เอตสฺส อตฺถสฺส ทีปโก สมฺมา-สโทฺทติ ยถาธิเปฺปตตฺถสฺส อนุปฺปนฺนปาปกานุปฺปาทาทิโน การณภูตา, ปธานการณภูตาติ อโตฺถฯ สมฺมาสทฺทสฺส อุปายโยนิโสอตฺถทีปกตํ สนฺธาย **‘‘อุปายปฺปธานา โยนิโสปธานา’’**ติ วุตฺตํฯ **ปฏิปนฺนโก**ติ ภาวนมนุยุโตฺตฯ ภุสํ โยโค ปโยโค, ปโยโคว ปรกฺกโม **ปโยคปรกฺกโม**ฯ **เอตานี**ติ ‘‘วายมตี’’ติอาทีนิ ‘‘อาเสวมาโน วายมตี’’ติอาทินา โยเชตพฺพานิฯ

อนุปฺปนฺนาติ อวตฺตพฺพตํ อาปนฺนานนฺติ ภูมิลทฺธารมฺมณาธิคฺคหิตาวิกฺขมฺภิตาสมุคฺฆาติตุปฺปนฺนานํฯ

๓๙๑. **ธมฺมจฺฉโนฺท**ติ ตณฺหาทิฏฺฐิวีริยจฺฉนฺทา วิย น อโญฺญ ธโมฺม, อถ โข ฉนฺทนิยสภาโว เอวาติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘สภาวจฺฉโนฺท’’**ติฯ ตตฺถ ‘‘โย กาเมสุ กามจฺฉโนฺท’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑๑๐๓) ตณฺหา ฉโนฺทติ วุตฺตาติ เวทิตโพฺพ, ‘‘สเพฺพว นุ โข, มาริส, สมณพฺราหฺมณา เอกนฺตวาทา เอกนฺตสีลา เอกนฺตฉนฺทา เอกนฺตอโชฺฌสานา’’ติ (ที. นิ. ๒.๓๖๖) เอตฺถ ทิฏฺฐิ, ปมาทนิเทฺทเส ‘‘นิกฺขิตฺตฉนฺทตา นิกฺขิตฺตธุรตา’’ติ วีริยนฺติ วเณฺณติฯ

๓๙๔. **วายมติ วีริยํ อารภตี**ติ ปททฺวยสฺสปิ นิเทฺทโส วีริยนิเทฺทโสเยวาติ อธิปฺปาเยนาห ‘‘วีริยนิเทฺทเส’’ติฯ

๔๐๖. **สพฺพปุพฺพภาเค**ติ สพฺพมคฺคานํ ปุพฺพภาเคฯ **ปุริมสฺมิ**นฺติ ‘‘อนุปฺปนฺนา เม กุสลา ธมฺมา อนุปฺปชฺชมานา อนตฺถาย สํวเตฺตยฺยุ’’นฺติ เอตฺถาปิ **‘‘สมถวิปสฺสนาว คเหตพฺพา’’**ติ วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ, ตํ ปน มคฺคานุปฺปนฺนตาย ภาวโต อนุปฺปชฺชมาเน จ ตสฺมิํ วฏฺฏฐานตฺถสํวตฺตนโต น ยุตฺตนฺติ ปฏิกฺขิปติฯ

มหนฺตํ คารวํ โหติ, ตสฺมา ‘‘สงฺฆคารเวน ยถารุจิ วินฺทิตุํ น สกฺกา’’ติ สเงฺฆน สห น นิกฺขมิฯ **อติมนฺทานิ โน**ติ นนุ อติมนฺทานีติ อโตฺถฯ สนฺตสมาปตฺติโต อญฺญํ สนฺถมฺภนการณํ พลวํ นตฺถีติ **‘‘ตโต ปริหีนา สนฺถมฺภิตุํ น สโกฺกนฺตี’’**ติ อาหฯ น หิ มหารชฺชุมฺหิ ฉิเนฺน สุตฺตตนฺตู สนฺธาเรตุํ สโกฺกนฺตีติฯ สมเถ วตฺถุํ ทเสฺสตฺวา เตน สมานคติกา วิปสฺสนา จาติ อิมินา อธิปฺปาเยนาห **‘‘เอวํ อุปฺปนฺนา สมถวิปสฺสนา...เป.... สํวตฺตนฺตี’’**ติฯ

ตตฺถ อนุปฺปนฺนานนฺติ เอตฺถ ตตฺถ ทุวิธาย สมฺมปฺปธานกถาย, **ตตฺถ** วา ปาฬิยํ ‘‘อนุปฺปนฺนาน’’นฺติ เอตสฺส อยํ วินิจฺฉโยติ อธิปฺปาโยฯ **เอเตเยวา**ติ อนมตเคฺค สํสาเร อุปฺปนฺนาเยวฯ

จุทฺทส มหาวตฺตานิ ขนฺธเก วุตฺตานิ อาคนฺตุกอาวาสิกคมิกอนุโมทน ภตฺตคฺค ปิณฺฑจาริก อารญฺญิก เสนาสน ชนฺตาฆรวจฺจกุฏิ อาจริยอุปชฺฌายสทฺธิวิหาริกอเนฺตวาสิกวตฺตานิ จุทฺทสฯ ตโต อญฺญานิ ปน กทาจิ ตชฺชนียกมฺมกตาทิกาเล ปาริวาสิกาทิกาเล จ จริตพฺพานิ ทฺวาสีติ ขุทฺทกวตฺตานีติ กถิตานิ ทฏฺฐพฺพานิฯ น หิ ตานิ สพฺพาสุ อวตฺถาสุ จริตพฺพานิ, ตสฺมา มหาวเตฺต อคณิตานิฯ ตตฺถ ‘‘ปาริวาสิกานํ ภิกฺขูนํ วตฺตํ ปญฺญาเปสฺสามี’’ติ อารภิตฺวา ‘‘น

อุปสมฺปาเทตพฺพํ…เป…. น ฉมายํ จงฺกมเนฺต จงฺกเม จงฺกมิตพฺพ’’นฺติ (จูฬว. ๗๖) วุตฺตานิ ปกตเตฺต จริตพฺพวตฺตาวสานานิ ฉสฏฺฐิ, ตโต ปรํ ‘‘น, ภิกฺขเว, ปาริวาสิเกน ภิกฺขุนา ปาริวาสิกวุฑฺฒตเรน ภิกฺขุนา สทฺธึ, มูลายปฏิกสฺสนารเหน, มานตฺตารเหน, มานตฺตจาริเกน, อพฺภานารเหน ภิกฺขุนา สทฺธึ เอกจฺฉเนฺน อาวาเส วตฺถพฺพ’’นฺติอาทีนิ (จูฬว. ๘๒) ปกตเตฺต จริตเพฺพหิ อนญฺญตฺตา วิสุํ วิสุํ อคเณตฺวา ปาริวาสิกวุฑฺฒตราทีสุ ปุคฺคลเนฺตเรสุ จริตพฺพตฺตา เตสํ วเสน สมฺปิเณฺฑตฺวา เอเกกํ กตฺวา คเณตพฺพานิ ปญฺจาติ เอกสตฺตติ วตฺตานิ, อุเกฺขปนียกมฺมกตวเตฺตสุ วตฺตปญฺญาปนวเสน วุตฺตํ ‘‘น ปกตตฺตสฺส ภิกฺขุโน อภิวาทนํ ปจฺจุฎฺฐานํ…เป…. นหาเน ปิฎฺฐิปริกมฺมํ สาทิตพฺพ’’นฺติ (จูฬว. ๗๕) อิทํ อภิวาทนาทีนํ อสฺสาทิยนํ เอกํ, ‘‘น ปกตโตฺต ภิกฺขุ สีลวิปตฺติยา อนุทฺธํเสตโพฺพ’’ติอาทีนิ (จูฬว. ๕๑) จ ทสาติ เอวํ ทฺวาสีติ โหนฺติฯ เอเตเสฺวว กานิจิ ตชฺชนียกมฺมกตาทิวตฺตานิ, กานิจิ ปาริวาสิกาทิวตฺตานีติ อคฺคหิตคฺคหเณน ทฺวาสีติวตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

อิธ วิปากานุภวนวเสน ตทารมฺมณํ, อวิปกฺกวิปากสฺส สพฺพถา อวิคตตฺตา ภวิตฺวา วิคตมตฺตวเสน กมฺมญฺจ **‘‘ภุตฺวา วิคตุปฺปนฺน’’**นฺติ วุตฺตํ, **น อฎฺฐสาลินิยํ** (ธ. ส. อฎฺฐ. ๑) วิย รชฺชนาทิวเสน อนุภุตฺวาปคตํ ชวนํ, อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธตาวเสน ภูตาปคตสงฺขาตํ เสสสงฺขตญฺจ ‘‘ภูตาปคตุปฺปนฺน’’นฺติ, ตสฺมา อิธ โอกาสกตุปฺปนฺนํ วิปากเมว วทติ, น ตตฺถ วิย กมฺมมฺปีติฯ **อนุสยิตกิเลสา**ติ อปฺปหีนา มเคฺคน ปหาตพฺพา อธิเปฺปตาฯ เตนาห **‘‘อตีตา วา…เป…. น วตฺตพฺพา’’**ติฯ เตสญฺหิ อมฺพตรุโณปมาย วตฺตมานาทิตา น วตฺตพฺพาติฯ

อาหตขีรรุโกฺข วิย นิมิตฺตคฺคาหวเสน อธิคตํ อารมฺมณํ, อนาหตขีรรุโกฺข วิย อวิกฺขมฺภิตตาย อโนฺตคธกิเลสํ อารมฺมณํ ทฎฺฐพฺพํ, นิมิตฺตคฺคาหกาวิกฺขมฺภิตกิเลสา วา ปุคฺคลา อาหตานาหตขีรรุกฺขสทิสาฯ **ปุริมนเยเนวา**ติ อวิกฺขมฺภิตุปฺปเนฺน วิย ‘‘อิมสฺมึ นาม ฐาเน นุปฺปชฺชิสฺสนฺตีติ น วตฺตพฺพา อสมุคฺฆาฎิตตฺตา’’ติ โยเชตฺวา วิตฺถาเรตพฺพํฯ

ปาฬิยนฺติ ปฎิสมฺภิทาปาฬิยํ (ปฎิ. ม. ๓.๒๑)ฯ มเคฺคน ปหีนกิเลสานเมว ติธา นวตฺตพฺพตํ อปากฎํ ปากฎํ กาตุํ อชาตผลรุโกฺข อาภโต, อตีตาทีนํ อปฺปหีนตาทสฺสนตฺถมฺปิ **‘‘ชาตผลรุเกฺขน ทีเปตพฺพ’’**นฺติ อาหฯ ตตฺถ ยถา อจฺฉิเนฺน รุเกฺข นิพฺพตฺติรหานิ ผลานิ ฉิเนฺน อนุปฺปชฺชมานานิ น กทาจิ สสภาวานิ อเหสุํ โหนฺติ ภวิสฺสนฺติ จาติ อตีตาทิภาเวน น วตฺตพฺพานิ, เอวํ มเคฺคน ปหีนกิเลสา จ ทฎฺฐพฺพาฯ ยถา จ เฉเท อสติ ผลานิ อุปฺปชฺชิสฺสนฺติ, สติ จ นุปฺปชฺชิสฺสนฺตีติ เฉทสฺส สาตฺถกตา, เอวํ มคฺคภาวนาย จ สาตฺถกตา โยเชตพฺพาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๔๒๗. ปญฺหปุจฺฉเก ยํ วุตฺตํ **‘‘วีริยเชฎฺฐิกาย ปน อญฺญสฺส วีริยสฺส อภาวา น วตฺตพฺพานิ มคฺคาธิปตีนีติ วา น มคฺคาธิปตีนีติ วา’’**ติ, เอตฺถ ‘‘มคฺคาธิปตีนี’’ติ น วตฺตพฺพตาย เอว อญฺญสฺส วีริยสฺส อภาโว การณนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ฉนฺทสฺส ปน จิตฺตสฺส วา นมคฺคภูตสฺส อธิปติโน ตทา อภาวา ‘‘น มคฺคาธิปตีนี’’ติ น วตฺตพฺพานีติ วุตฺตํฯ ฉนฺทจิตฺตานํ วิย นมคฺคภูตสฺส อญฺญสฺส วีริยาธิปติโน อภาวาติ วา อธิปฺปาโยฯ สมฺมปฺปธานานํ ตทา มคฺคสงฺขาตอธิปติภาวโต วา ‘‘น มคฺคาธิปตีนี’’ติ นวตฺตพฺพตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สมฺมปฺปธานวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๙. อิทฺธิปาทวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๔๓๑. **อิทฺธิ**-สทฺทสฺส ปฐโม กตฺตุอโตฺถ, ทุติโย กรณโตฺถ วุโตฺต, **ปาท**-สทฺทสฺส เอโก กรณเมวโตฺถ วุโตฺตฯ ปชฺชิตพฺพาว อิทฺธิ วุตฺตา, น จ อิชฺฌนฺตี ปชฺชิตพฺพา จ อิทฺธิ ปชฺชนกรเณน ปาเทน สมานาธิกรณา โหตีติ **“ปฐเมนเตฺถน อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท”**ติ น สกฺกา วตฺตุํ, ตถา อิทฺธิกิริยากรเณน สาเธตพฺพา จ วุทฺธิสงฺขาตา อิทฺธิ ปชฺชนกิริยากรเณน ปชฺชิตพฺพาติ ทฺวินฺนํ กรณานํ น อสมานาธิกรณตา สมฺภวตีติ **“ทุติเยนเตฺถน อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท”**ติ จ น สกฺกา วตฺตุํ, ตสฺมา ปฐเมนเตฺถน อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท, ทุติเยน เตฺถน อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโทติ เอวํ โยชนา ยุชฺชติฯ

‘‘ฉนฺทํ เจ…เป…. อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธี’’ติ อิมาย ปาฬิยา ฉนฺทาธิปติ สมาธิ **ฉนฺทสมาธี**ติ อธิปติ-สทฺทโลปํ กตฺวา สมาโส วุโตฺตติ วิญฺญายติ, อธิปติ-สทฺทตฺถทสฺสนวเสน ปน **“ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ ฉนฺทสมาธี”**ติ อฏฺฐกถายํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ปธานภูตา**ติ วีริยภูตาติ เกจิ วทนฺติฯ สงฺขตสงฺขาราทินิวตฺตนตฺถญฺหิ ปธานคฺคหณนฺติฯ อถ วา ตํ ตํ วิเสสํ สงฺขโรตีติ **สงฺขาโร,** สพฺพํ วีริยํฯ ตตฺถ จตุกิจฺจสาธกโต อญฺญสฺส นิวตฺตนตฺถํ ปธานคฺคหณนฺติ **ปธานภูตา** เสฏฺฐภูตาติ อโตฺถฯ จตุพฺพิธสฺส ปน วีริยสฺส อธิเปฺปตตฺตา พหุวจนนิเทฺทโส กโตฯ **อธิฏฺฐานเฏฺฐนา**ติ ทฺวิธตฺถายปิ อิทฺธิยา อธิฏฺฐานเตฺถนฯ **ปาทภูต**นฺติ อิมินา วิสุํ สมาสโยชนาวเสน ปน โย ปุเพฺพ อิทฺธิปาทโตฺถ ปาท-สทฺทสฺส อุปายตฺถตํ คเหตฺวา ยถายุโตฺต วุโตฺต, โส วกฺขมานานํ ปฏิลาภปุพฺพภาคานํ กตฺตุกรณิทฺธิภาวํ, อุตฺตรจูฬภาชนีเย วา วุเตฺตหิ ฉนฺทาทีหิ อิทฺธิปาเทหิ สาเธตพฺพาย อิทฺธิยา กตฺติทฺธิภาวํ, ฉนฺทาทีนญฺจ กรณิทฺธิภาวํ สนฺธาย วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

วีริยิทฺธิปาทนิเทฺทเส ‘‘วีริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคต’’นฺติ ทฺวิกฺขตฺตุํ วีริยํ อาคตํฯ ตตฺถ ปุริมํ สมาธิวิเสสนํ ‘‘วีริยาธิปติ สมาธิ วีริยสมาธี’’ติ, ทุติยํ สมนฺนาคมงฺคทสฺสนํฯ เทฺวเยว หิ สพฺพตฺถ สมนฺนาคมงฺคานิ สมาธิ ปธานสงฺขาโร จ, ฉนฺทาทโย สมาธิวิเสสนานิ, ปธานสงฺขาโร ปน ปธานวจเนเนว วิเสสิโต, น ฉนฺทาทีหีติ น อิธ วีริยาธิปติตา ปธานสงฺขารสฺส วุตฺตา โหติฯ วีริยญฺจ สมาธึ วิเสเสตฺวา ฐิตเมว สมนฺนาคมงฺควเสน ปธานสงฺขารวจเนน วุตฺตนฺติ นาปิ ทฺวีหิ วีริเยหิ สมนฺนาคโม วุโตฺต โหตีติฯ ยสฺมา ปน ฉนฺทาทีหิ วิสิโฏฺฐ สมาธิ, ตถา วิสิเฏฺฐเนว จ เตน สมฺปยุโตฺต ปธานสงฺขาโร เสสธมฺมา จ, ตสฺมา สมาธิวิเสสนานํ วเสน จตฺตาโร อิทฺธิปาทา วุตฺตาฯ วิเสสนภาโว จ ฉนฺทาทีนํ ตํตํอวสฺสยนวเสน โหตีติ **“ฉนฺทสมาธิ…เป…. อิทฺธิปาท”**นฺติ เอตฺถ นิสฺสยเตฺถปิ ปาท-สเทฺท อุปายเตฺถน ฉนฺทาทีนํ อิทฺธิปาทตา วุตฺตา โหติฯ เตเนว อุตฺตรจูฬภาชนีเย ‘‘จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท’’ติอาทินา ฉนฺทาทีนเมว อิทฺธิปาทตา วุตฺตาฯ ปญฺหปุจฺฉเก จ ‘‘จตฺตาโร อิทฺธิปาทา อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธี’’ติอาทินาว (วิภ. ๔๖๒) อุเทฺทสํ กตฺวาปิ ปุน ฉนฺทาทีนํเยว กุสลาทิภาโว วิภโตฺตติฯ อุปายิทฺธิปาททสฺสนตฺถเมว หิ นิสฺสยิทฺธิปาททสฺสนํ กตํ, อญฺญถา จตุพฺพิธตา น โหตีติ อยเมตฺถ ปาฬิวเสน อตฺถวินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

๔๓๓. **รถธุเร**ติ รถสฺส ปุรโตฯ **หีนชาติโก** จณฺฑาโล อุปฏฺฐานาทิคุณโยเคปิ เสนาปติฏฺฐานาทีนิ น ลภตีติ อาห **“ชาตึ โสเธตฺวา…เป…. ชาตึ อวสฺสยตี”**ติฯ **อมนฺตนีโย**ติ หิตาหิตมนฺตเน น อรโหฯ

รฎฺฐปาลเตฺถโร ฉนฺท สติ กถํ นานุชานิสฺสนฺตีติ สตฺตปิ ภตฺตานิ อภุญฺชิตฺวา มาตาปิตโร อนุชานาเปตฺวา ปพฺพชิตฺวา ฉนฺทเมว อวสฺสาย โลกุตฺตรธมฺมํ นิพฺพเตฺตสีติ อาห **“รฎฺฐปาล เตฺถโร วิยา”**ติฯ

โมฆราชเตฺถโร วีมํสํ อวสฺสยีติ ตสฺส ภควา ‘‘สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสู’’ติ (สุ. นิ. ๑๑๒๕) สุญฺญตากถํ กเถสิ, ปญฺญานิสฺสิตมานนิคฺคหตฺถญฺจ ทฺวิกฺขตฺตุํ ปุจฺฉิโต ปญฺหํ น กเถสิฯ ตตฺถ ปุนปฺปุนํ ฉนฺทุปฺปาทนํ โตสนํ วิย โหตีติ ฉนฺทสฺส อุปฏฺฐานสทิสตา วุตฺตา, ถามภาวโต วีริยสฺส สูรตฺตสทิสตา, ‘‘ฉทฺวาราธิปติ ราชา’’ติ (ธ. ป. อฏฺฐ. ๒.๑๘๑ เอรกปตฺตนาคราชวตฺถุ) วจนโต ปุพฺพงฺคมตฺตา จิตฺตสฺส วิสิฏฺฐชาติสทิสตาฯ

อเภทโตติ ฉนฺทาทิเก ตโย ตโย ธเมฺม สมฺปิเณฺฑตฺวา, อิทฺธิอิทฺธิปาเท อมิเสฺสตฺวา วา กถนนฺติ อโตฺถฯ ตตฺถ ฉนฺทวีริยาทโย วิเสเสน อิชฺฌนฺติ เอตายาติ อิทฺธีติ วุจฺจนฺติ, อิชฺฌตีติ อิทฺธีติ อวิเสเสน สมาธิปธานสงฺขาราปีติฯ

ฉนฺทิทฺธิปาทสมาธิทฺธิปาทาทโย วิสิฏฺฐา, ปาโท สพฺพิทฺธีนํ สาธารณตฺตา อวิสิโฏฺฐ, ตสฺมา วิสิเฏฺฐเสฺวว ปเวสํ อวตฺวา อวิสิเฏฺฐ จ ปเวสํ วตฺตุํ ยุตฺตนฺติ ทเสฺสตุํ สพฺพตฺถ **“ปาเท ปติฏฺฐาติปิ วตฺตุํ วฎฺฎตี”**ติ อาหฯ **ตเตฺถวา**ติ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารอิทฺธิปาเทสุ, จตูสุ ฉนฺทาทิเกเสฺววาติ อโตฺถฯ ‘‘ฉนฺทวโต โก สมาธิ น อิชฺฌิสฺสตี’’ติ สมาธิภาวนามุเขน ภาวิตา สมาธิภาวิตาฯ

เอตฺถ ปนาติ เภทกถายํ อเภทกถนโต อภินวํ นตฺถีติ อโตฺถฯ เย หิ ตโย ธมฺมา อเภทกถายํ อิทฺธิอิทฺธิปาโทเตฺวว วุตฺตา, เต เอว เภทกถายํ อิทฺธีปิ โหนฺติ อิทฺธิปาทาปิ, เสสา อิทฺธิปาทา เอวาติ เอวํ อภินวาภาวํ ทเสฺสโนฺต **“ฉโนฺท สมาธี”**ติอาทิมาหฯ **อิเม หิ ตโย… เป…. น วินา,** ตสฺมา เสสา สมฺปยุตฺตกา จตฺตาโร ขนฺธา เตสํ ติณฺณํ อิชฺฌเนน อิทฺธิ นาม ภเวยฺยุํ, น อตฺตโน สภาเวนาติ เต อิทฺธิปาทา เอว โหนฺติ, น อิทฺธีติ เอวมิทํ ปุริมสฺส การณภาเวน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา ติณฺณํ อิทฺธิตา อิทฺธิปาทตา จ วุตฺตา, เสสานญฺจ อิทฺธิปาทตาว, ตํ สพฺพํ สาเธตุํ **“อิเม หิ ตโย…เป…. น วินา”**ติ อาหฯ เตน ยสฺมา อิชฺฌนฺติ, ตสฺมา อิทฺธิฯ อิชฺฌมานา จ ยสฺมา สมฺปยุตฺตเกหิ สเหว อิชฺฌนฺติ, น วินา, ตสฺมา สมฺปยุตฺตกา อิทฺธิปาทา, ตทโนฺตคธตฺตา ปน เต ตโย ธมฺมา อิทฺธิปาทาปิ โหนฺตีติ ทเสฺสติฯ สมฺปยุตฺตกานมฺปิ ปน ขนฺธานํ อิทฺธิภาวปริยาโย อตฺถีติ ทเสฺสตุํ **“สมฺปยุตฺตกา ปนา”**ติอาทิมาหฯ จตูสุ ขเนฺธสุ เอกเทสสฺส อิทฺธิตา, จตุนฺนมฺปิ ‘‘อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท’’ติ อิมินา อเตฺถน อิทฺธิปาทตา, ปุนปิ จตุนฺนํ ขนฺธานํ ‘‘อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท’’ติ อิมินา อเตฺถน อิทฺธิปาทตา จ ทสฺสิตา, น อญฺญสฺสาติ กตฺวา อาห **“น อญฺญสฺส กสฺสจิ อธิวจน”**นฺติฯ อิมินา ‘‘อิทฺธิ นาม อนิปฺผนฺนา’’ติ อิทํ วาทํ ปฏิเสเธติฯ

ปฏิลาภปุพฺพภาคานํ ปฏิลาภเสฺสว จ อิทฺธิอิทฺธิปาทตาวจนํ อปุพฺพนฺติ กตฺวา ปุจฺฉติ **“เกนเฎฺฐน อิทฺธิ, เกนเฎฺฐน ปาโท”**ติฯ ปฏิลาโภ ปุพฺพภาโค จาติ วจนเสโสฯ อุปาโย จ อุปายภาเวเนว อตฺตโน ผลสฺส ปติฏฺฐา โหตีติ อาห **“ปติฏฺฐานเฎฺฐเนว ปาโท”**ติฯ **ฉโนฺทเยว…เป…. วีมํสาว วีมํสิทฺธิปาโทติ กถิตํ,** ตสฺมา น จตฺตาโร ขนฺธา อิทฺธิยา สมานกาลิกา นานากฺขณิกา วา อิทฺธิปาทา, เชฎฺฐกภูตา ปน ฉนฺทาทโย เอว สพฺพตฺถ อิทฺธิปาทาติ อยเมว เตสํ อฎฺฐกถาจริยานํ อธิปฺปาโยฯ สุตฺตนฺตภาชนีเย หิ อภิธมฺมภาชนีเย จ สมาธิวิเสสนวเสน ทสฺสิตานํ อุปายภูตานํ อิทฺธิปาทานํ ปากฎกรณตฺถํ อุตฺตรจูฬภาชนียํ วุตฺตนฺติฯ **เกจี**ติ อุตฺตรวิหารวาสิเถรา กิรฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๔๔๔. อภิธมฺมภาชนีเย ‘‘อิทฺธิปาโทติ ตถาภูตสฺส ผโสฺส…เป…. ปคฺคาโห อวิเกฺข โป’’ติ (วิภ. ๔๔๗) อิทฺธิอิทฺธิปาทตฺถทสฺสนตฺถํ ปคฺคาหาวิเกฺขปา วุตฺตา, จิตฺตปญฺญา จ สงฺขิปิตฺวาติฯ **จตฺตาริ นยสหสฺสานิ วิภตฺตานี**ติ อิทํ สาธิปติวารานํ ปริปุณฺณานํ อภาวา วิจาเรตพฺพํฯ น หิ อธิปตีนํ อธิปตโย วิชฺชนฺติ, เอเกกสฺมึ ปน อิทฺธิปาทนิเทฺทเส เอเกโก อธิปติวาโร ลพฺภตีติ โสฬส โสฬส นยสตานิ ลพฺภนฺติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

นนุ จ จตฺตาโรปิ อธิปตโย เอกกฺขเณ ลพฺภนฺติ, อญฺญมญฺญสฺส ปน อธิปตโย น ภวนฺติ ‘‘จตฺตาโร อิทฺธิปาทา น มคฺคาธิปติโน’’ติ วุตฺตตฺตาฯ ราชปุโตฺตปมาปิ หิ เอตมตฺถํ ทีเปตีติ? น, เอกกฺขเณ ทุติยสฺส อธิปติโน อภาวโต เอว, ‘‘น มคฺคาธิปติโน’’ติ วุตฺตตฺตา ราชปุโตฺตปมา อธิปตึ น กโรนฺตีติ อิมเมวตฺถํ ทีเปติ, น อธิปตีนํ สหภาวํฯ ตํ กถํ ชานิตพฺพนฺติ? ปฏิกฺขิตฺตตฺตาฯ อธิปติปจฺจยนิเทฺทเส หิ **อฏฺฐกถายํ** (ปฏฺฐา. อฏฺฐ. ๑.๓) วุตฺตา ‘‘กสฺมา ปน ยถา เหตุปจฺจยนิเทฺทเส ‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกาน’นฺติ วุตฺตํ, เอวมิธ ‘อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺตกาน’นฺติ อวตฺวา ‘ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาน’นฺติอาทินา นเยน เทสนา กตาติ? เอกกฺขเณ อภาวโต’’ติฯ สติ จ จตุนฺนํ อธิปตีนํ สหภาเว ‘‘อริยมคฺคสมงฺคิสฺส วีมํสาธิปเตยฺยํ มคฺคํ ภาเวนฺตสฺสา’’ติ วิเสสนํ น กตฺตพฺพํ สิยา อวีมํสาธิปติกสฺส มคฺคสฺส อภาวาฯ ฉนฺทาทีนํ อญฺญมญฺญาธิปติกรณภาเว จ ‘‘วีมํสํ ฐเปตฺวา ตํสมฺปยุโตฺต’’ติอาทินา ฉนฺทาทีนํ วีมํสาธิปติกตฺตวจนํ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตถา ‘‘จตฺตาโร อริยมคฺคา สิยา มคฺคาธิปติโน, สิยา น วตฺตพฺพา มคฺคาธิปติโน’’ติ (ธ. ส. ๑๔๒๙) เอวมาทีหิปิ อธิปตีนํ สหภาโว ปฏิกฺขิโตฺต เอวาติฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิทฺธิปาทวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๐. โพชฺฌงฺควิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

ปฐมนยวณฺณนา

๔๖๖. **ปติฏฺฐานายูหนา** โอฆตรณสุตฺตวณฺณนายํ (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๑) –

> ‘‘กิเลสวเสน ปติฏฺฐานํ, อภิสงฺขารวเสน อายูหนาฯ ตถา ตณฺหาทิฏฺฐีหิ ปติฏฺฐานํ, อวเสสกิเลสาภิสงฺขาเรหิ อายูหนาฯ ตณฺหาวเสน ปติฏฺฐานํ, ทิฏฺฐิวเสน อายูหนาฯ สสฺสตทิฏฺฐิยา ปติฏฺฐานํ, อุจฺเฉททิฏฺฐิยา อายูหนาฯ ลีนวเสน ปติฏฺฐานํ, อุทฺธจฺจวเสน อายูหนาฯ กามสุขานุโยควเสน ปติฏฺฐานํ, อตฺตกิลมถานุโยควเสน อายูหนาฯ สพฺพากุสลาภิสงฺขารวเสน ปติฏฺฐานํ, สพฺพโลกิยกุสลาภิสงฺขารวเสน อายูหนา’’ติ –

วุตฺเตสุ ปกาเรสุ อิธ อวุตฺตานํ วเสน เวทิตพฺพาฯ

สมฺมปฺปวตฺเต ธมฺเม ปฏิสญฺจิกฺขติ, อุปฺปตฺติโต อิกฺขติ, ตทากาโร หุตฺวา ปวตฺตตีติ **ปฏิสงฺขานลกฺขโณ อุเปกฺขาสโมฺพชฺฌโงฺค**ฯ เอวญฺจ กตฺวา ‘‘ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนา คหเณ มชฺฌตฺตตา’’ติ อุเปกฺขากิจฺจาธิมตฺตตาย สงฺขารุเปกฺขา วุตฺตาฯ อนุกฺกมนิเกฺขเป ปโยชนํ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมปจฺฉิมการณภาโวฯ

๔๖๗. พลวตี เอว สติ สติสโมฺพชฺฌโงฺคติ กตฺวา พลวภาวทีปนตฺถํ ปญฺญา คหิตา, น ยสฺส กสฺสจิ สมฺปธารณสติ, กุสลุปฺปตฺติการณสฺส ปน สรณํ สตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘วตฺตํ วา’’**ติอาทิมาหฯ **วตฺตสีเส ฐตฺวา**ติ ‘‘อโห วต เม ธมฺมํ สุเณยฺยุํ, สุตฺวา จ ธมฺมํ ปสีเทยฺยุํ, ปสนฺนา จ เม ปสนฺนาการํ กเรยฺยุ’’นฺติ เอวํจิโตฺต อหุตฺวา ‘‘สฺวากฺขาโต ภควตา ธโมฺม…เป.… วิญฺญูหิ, อโห วต เม ธมฺมํ สุเณยฺยุํ, สุตฺวา จ ธมฺมํ อาชาเนยฺยุํ, อาชานิตฺวา จ ปน ตถตฺตาย ปฏิปเชฺชยฺยุ’’นฺติ ธมฺมสุธมฺมตํ ปฏิจฺจ การุญฺญํ อนุทฺทยํ อนุกมฺปํ อุปาทาย มหากสฺสปเตฺถเรน วิย ภาสิตนฺติ อโตฺถฯ **วิมุตฺตายตนสีเส**ติ ‘‘น เหว โข สตฺถา, อปิจ โข ยถาสุตํ ยถาปริยตฺตํ ธมฺมํ วิตฺถาเรน ปเรสํ เทเสสฺสามี’’ติ เอวํ วิมุตฺติการณปธานภาเว ฐตฺวาฯ จิรกตวตฺตาทิวเสน ตํสมุฏฺฐาปโก อรูปโกฏฺฐาโส วุโตฺต, ภาวตฺถตฺตา เอว วา กตภาสิต-สทฺทา กิริยาภูตสฺส อรูปโกฏฺฐาสสฺส วาจกาติ กตฺวา อาห **‘‘กายวิญฺญตฺติํ…เป.… โกฏฺฐาส’’**นฺติฯ

โพชฺฌงฺคสมุฏฺฐาปกตา ปุริมานํ ฉนฺนํ อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตริกสฺส, ปเรสํ สเพฺพสํ วา ตํตํปริยาเยน สมุฏฺฐาปนวเสน โยเชตพฺพาฯ **กามโลกวฏฺฏามิสา**ติ ตณฺหา ตทารมฺมณา ขนฺธาติ วทนฺติ, ปญฺจกามคุณิโก จ ราโค ตทารมฺมณญฺจ **กามามิสํ,** ‘‘สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา’’ติอาทินา โลกคฺคหณวเสน ปวโตฺต สสฺสตุเจฺฉทสหคโต ราโค ตทารมฺมณญฺจ **โลกามิสํ,** โลกธมฺมา วา, วฏฺฏสฺสาทวเสน อุปฺปโนฺน สํสารชนโก ราโค ตทารมฺมณญฺจ **วฏฺฏามิสํ**ฯ มคฺคสฺส ปุพฺพภาคตฺตา **ปุพฺพภาคา**ฯ

ปฐมนยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุติยนยวณฺณนา

๔๖๘-๔๖๙. **อภิเญฺเญยฺยา ธมฺมา** นาม ‘‘สเพฺพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา, เทฺว ธาตุโย, ติโสฺส ธาตุโย, จตฺตาริ อริยสจฺจานิ, ปญฺจ วิมุตฺตายตนานิ, ฉ อนุตฺตริยานิ, สตฺต นิทฺทสวตฺถูนิ, อฏฺฐาภิภายตนานิ, นวานุปุพฺพวิหารา, ทส นิชฺชรวตฺถูนี’’ติ เอวํปเภทา ธมฺมา , ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๔๖) ทสฺสิตา ขนฺธาทโย จฯ **วาน**นฺติ วินนฺธนํ ภวาทีนํ, คมนํ วา ปิยรูปสาตรูเปสุฯ

จงฺกมํ อธิฏฺฐหนฺตสฺส อุปฺปนฺนวีริยํ วิปสฺสนาสหคตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **เอตฺตเกนา**ติ ‘‘โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกา กถิตา’’ติ เอตฺตาวตาฯ **โลกิยนฺติ วทโนฺต น กิลมตี**ติ กายวิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกสฺส โลกิยตฺตา อโจทนีโยติ อโตฺถฯ **อลพฺภ...เป.... ปฏิกฺขิตฺตา**ติ รูปาวจเร อลพฺภมานกํ ปีติสโมฺพชฺฌงฺคํ อุปาทาย ลพฺภมานาปิ อวิตกฺกอวิจารา ปีติ ปฏิกฺขิตฺตา, ‘‘ปีติสโมฺพชฺฌโงฺค’’ติ น วุโตฺตติ อโตฺถฯ กามาวจเร วา อลพฺภมานกํ อวิตกฺกอวิจารํ ปีติํ อุปาทาย ลพฺภมานกาว ปีติโพชฺฌงฺคภูตา ปฏิกฺขิตฺตา, อวิตกฺกอวิจาโร ปีติสโมฺพชฺฌโงฺค น วุโตฺตติ อโตฺถฯ

อชฺฌตฺตวิโมกฺขนฺติ อชฺฌตฺตธเมฺม อภินิวิสิตฺวา ตโต วุฏฺฐิตมโคฺค ‘‘อชฺฌตฺตวิโมโกฺข’’ติ อิธ วุโตฺตติ อธิปฺปาโยฯ **น วาเรตโพฺพ**ติ วิปสฺสนาปาทเกสุ กสิณาทิฌาเนสุ สติอาทีนํ นิเพฺพธภาคิยตฺตา น ปฏิกฺขิปิตโพฺพติ อโตฺถฯ อนุทฺธรนฺตา ปน วิปสฺสนา วิย โพธิยา มคฺคสฺส อาสนฺนการณํ ฌานํ น โหติ, น จ ตถา เอกนฺติกํ การณํ, น จ วิปสฺสนากิจฺจสฺส วิย ฌานกิจฺจสฺส นิฏฺฐานํ มโคฺคติ กตฺวา น อุทฺธรนฺติฯ ตตฺถ กสิณชฺฌานคฺคหเณน ตทายตฺตานิ อารุปฺปานิปิ คหิตานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ อสุภชฺฌานานํ อวจนํ อวิตกฺกาวิจารสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ

ทุติยนยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ตติยนยวณฺณนา

๔๗๐-๔๗๑. ตทงฺคสมุเจฺฉทนิสฺสรณวิเวกนิสฺสิตตํ วตฺวา ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิเวกนิสฺสิตตฺตสฺส อวจนํ ‘‘สติสโมฺพชฺฌงฺคํ ภาเวตี’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๘๒; วิภ. ๔๗๑) อิธ ภาเวตพฺพานํ โพชฺฌงฺคานํ วุตฺตตฺตาฯ ภาวิตโพชฺฌงฺคสฺส หิ สจฺฉิกาตพฺพา ผลโพชฺฌงฺคา อภิธมฺมภาชนีเย วุตฺตาติฯ โวสฺสคฺค-สโทฺท ปริจฺจาคโตฺถ ปกฺขนฺทนโตฺถ จาติ โวสฺสคฺคสฺส ทุวิธตา วุตฺตาฯ **ยถาวุเตฺตนา**ติ ตทงฺคสมุเจฺฉทปฺปกาเรน ตนฺนินฺนภาวารมฺมณกรณปฺปกาเรน จฯ **ปริณาเมนฺตํ** วิปสฺสนากฺขเณ, **ปริณตํ** มคฺคกฺขเณฯ

ตติยนยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๔๗๒. **อุเปกฺขนวเสนา**ติ สภาวนิเทฺทสตํ ทเสฺสติ, หาปนวฑฺฒเนสุ พฺยาปารํ อกตฺวา อุปฺปตฺติโต อิกฺขนวเสนาติ อโตฺถฯ **โลกิยอุเปกฺขนาย อธิกา อุเปกฺขนา อชฺฌุเปกฺขนา**ติ อยมโตฺถ อิธ โลกุตฺตรา เอว อธิเปฺปตาติ ยุโตฺตติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โพชฺฌงฺควิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๑. มคฺคงฺควิภงฺโค

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๔๙๐. อภิธมฺเม โลกุตฺตรจิตฺตภาชนีเยปิ ‘‘ตสฺมึ โข ปน สมเย จตฺตาโร ขนฺธา โหนฺติ… เป…. อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค โหตี’’ติ (ธ. ส. ๓๓๗) วุตฺตตฺตา อิธาปิ อภิธมฺมภาชนีเย อภิธมฺมานุรูปํ เทสนํ กโรนฺโต ‘‘อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค’’ติ อริโยปปทํ น กโรติฯ

๔๙๓. **ตสฺมึ สมเย**ติ โลกิยกาเลน เอเตสํ อติเรกกิจฺจํ ทเสฺสติฯ วิรติอุปฺปาทเนน มิจฺฉาวาจาทีนิ ปุคฺคลํ ปชหาเปนฺตีติ สมฺมาทิฏฺฐาทีนิ ปญฺจ **‘‘การาปกงฺคานี’’**ติ วุตฺตานิฯ สมฺมาวาจาทิกิริยา หิ วิรติ, ตญฺจ เอตานิ การาเปนฺตีติฯ **วิรติวเสนา**ติ วิรมณกิริยาวเสน, น การาปกภาเวน กตฺตุภาเวน จาติ อโตฺถฯ **อิมํ…เป…. กิจฺจาติเรกตํ ทเสฺสตุ**นฺติ โลกุตฺตรกฺขเณปิ อิมาเนว ปญฺจ สมฺมาวาจาทิตฺตยสฺส เอกกฺขเณ การาปกานีติ ทเสฺสตุนฺติ อโตฺถฯ มิจฺฉาทิฏฺฐาทิกา ทส, ตปฺปจฺจยา อกุสลา จ ทสาติ วีสติ อกุสลปกฺขิยา, สมฺมาทิฏฺฐาทิกา ทส, ตปฺปจฺจยา จ กุสลา ทสาติ วีสติ กุสลปกฺขิยา จ มหาจตฺตารีสกสุเตฺต (ม. นิ. ๓.๑๓๖) วุตฺตาติ ตสฺส เอตํ นามํฯ

ปุญฺญภาคิยาติ ปุญฺญโกฏฺฐาเส ภวา, ปุญฺญาภิสงฺขาเรกเทสภูตาติ อโตฺถฯ ขนฺธุปธึ วิปจฺจติ, ตตฺถ วา วิปจฺจตีติ **อุปธิเวปกฺกา**ฯ

ปญฺจงฺคิกมคฺคํ อุทฺทิสิตฺวา ตตฺถ เอเกกํ ปุจฺฉิตฺวา ตสฺส ตเสฺสว สมยววตฺถานํ กตฺวา วิสฺสชฺชนํ **‘‘ปาฏิเยกฺกํ ปุจฺฉิตฺวา ปาฏิเยกฺกํ วิสฺสชฺชน’’**นฺติ วุตฺตํฯ สห ปน ปุจฺฉิตฺวา ปญฺจนฺนมฺปิ สมยววตฺถานํ กตฺวา วิสฺสชฺชเน ‘‘ตตฺถ กตมา สมฺมาทิฏฺฐิยา ปญฺญา’’ติอาทิโก ปฏินิเทฺทโส เอกโต วิสฺสชฺชนปฏินิเทฺทสตฺตา น ปาฏิเยกฺกํ ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนํ นาม โหตีติฯ ตตฺถ ปญฺจงฺคิกวาเร เอว ปาฏิเยกฺกํ ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนํ สมฺมาทิฏฺฐาทีสุ การาปกเงฺคสุ เอเกกมุขาย ภาวนาย มคฺคุปฺปตฺตึ สนฺธาย กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ วาจาทีนิ หิ ปุพฺพสุทฺธิยา สิชฺฌนฺติ, น มคฺคสฺส อุปจาเรนาติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

มคฺคงฺควิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๒. ฌานวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

มาติกาวณฺณนา

๕๐๘. ฌานสฺส **ปุพฺพภาคกรณียสมฺปทา** ปาติโมกฺขสํวราทิฯ อสุภานุสฺสติโย โลกุตฺตรชฺฌานานิ จ อิโต พหิทฺธา นตฺถีติ **สพฺพปฺปการ**-คฺคหณํ กโรติ, **สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณภี**ติ (ม. นิ. ๑.๑๓๙; อ. นิ. ๔.๒๔๑) วจเนน สมณภาวกรปุพฺพภาคกรณียสมฺปทาสมฺปนฺนสฺสปิ อภาวํ ทเสฺสติฯ สิกฺขาปเทสุ นามกายาทิวเสน วุเตฺตสุ วจนานติกฺกมวเสน สิกฺขิตเพฺพสุ, อวีติกฺกมนวิรติเจตนาสงฺขาเตสุ วา สิกฺขาโกฏฺฐาเสสุ ปริปูรณวเสน สิกฺขิตเพฺพสุ สา สา ภิกฺขุสิกฺขาทิกา สิกฺขาปเทกเทสภูตา สิกฺขิตพฺพาติ อาห **“สิกฺขาปเทสูติ อิทมสฺส สิกฺขิตพฺพธมฺมปริทีปน”**นฺติฯ

สโนฺตสาทิวเสน อิตรีตรสโนฺตสํ, ตสฺส จ วณฺณวาทิตํ, อลทฺธา จ อปริตสฺสนํ, ลทฺธา จ อคธิตปริโภคนฺติ เอเต คุเณ ทเสฺสติฯ ฌานภาวนาย การโกติ ปริทีปนํ **การกภาวปริทีปนํ**ฯ **อรญฺญ**นฺติอาทินา เสนาสนสฺส ปเภทํ, **อปฺปสทฺทน**ฺติอาทินา นิราทีนวตํ, **ปฏิสลฺลานสารุปฺป**นฺติ อานิสํสํ ทีเปตีติ อาห **“เสนาสนปฺปเภเท...เป.... ปริทีปน”**นฺติฯ

มาติกาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิเทฺทสวณฺณนา

๕๐๙. กมฺมเตฺถหิ ทิฏฺฐิ-สทฺทาทีหิ สาสนํ วุตฺตนฺติ **“ทิฏฺฐตฺตา ทิฏฺฐี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **สภาวเฏฺฐนา**ติ อวิปรีตเฏฺฐนฯ สิกฺขิยมาโน กายาทีนิ วิเนติ, น อญฺญถาติ อาห **“สิกฺขิตพฺพเฏฺฐน วินโย”**ติ, วินโย วา สิกฺขิตพฺพานิ สิกฺขาปทานิ, ขนฺธตฺตยํ สิกฺขิตพฺพนฺติ วินโย วิยาติ วินโยติ ทเสฺสติฯ สตฺถุ อนุสาสนทานภูตํ สิกฺขตฺตยนฺติ อาห **“อนุสิฏฺฐิทานวเสนา”**ติฯ

สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยตฺตาติ สมฺมาทิฏฺฐิยา ปจฺจยตฺตาฯ ติโสฺส หิ สิกฺขา สิกฺขนฺตสฺส สมฺมาทิฏฺฐิ ปริปูรตีติฯ ‘‘ตสฺมาติห ตฺวํ ภิกฺขุ อาทิเมว วิโสเธหิ กุสเลสุ ธเมฺมสุ, โก จาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ? สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ ทิฏฺฐิ จ อุชุกา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๓๖๙) วจนโต สมฺมาทิฏฺฐิปุพฺพงฺคมํ สิกฺขตฺตยํฯ เอตสฺมิญฺจ อตฺถทฺวเย ผลการโณปจาเรหิ สิกฺขตฺตยํ ‘‘ทิฏฺฐี’’ติ วุตฺตํ, กุสลธเมฺมหิ วา อตฺตโน เอกเทสภูเตหีติ อธิปฺปาโยฯ ภควโต วินยนกิริยตฺตา วินโย สิกฺขตฺตยํ, ตํ ปน วินยนํ ธเมฺมเนว อวิสมสภาเวน, เทสนาธเมฺมน วา ปวตฺตํ, น ทณฺฑาทินาติ **“ธมฺมวินโย”**ติ วุตฺตํฯ

อนวชฺชธมฺมตฺถนฺติ ปรมานวชฺชนิพฺพานตฺถํ, อกุปฺปเจโตวิมุตฺติอตฺถํ วาฯ ธเมฺมสุ อภิเญฺญยฺยาทีสุ อภิชานนาทิการณํ สิกฺขตฺตยนฺติ ตํ **“ธมฺมวินโย”**ติ วุตฺตํฯ ‘‘อิมิสฺสา อิมสฺมิ’’นฺติ ปุนปฺปุนํ วุจฺจมานํ นิยมกรณํ โหติ, **เอว**-สทฺทโลโป วา กโตติ อธิปฺปาเยนาห **“นิยโม กโต”**ติฯ

๕๑๐. ***ภิกฺขุโก***ติ อนญฺญเตฺถน **ก**-กาเรน ปทํ วฑฺฒิตนฺติ **“*ภิกฺขนธมฺมตายา*”**ติ อตฺถมาหฯ ***ภิกฺขโก***ติ ปน ปาเฐ ภิกฺขตีติ ภิกฺขโกติ อโตฺถฯ **ชลฺลิกํ** รชมิสฺสํ มลํ, อมิสฺสํ **มลเมว**ฯ ***ภินฺนปฏธโร***ติ นิพฺพจนํ ภินฺนปฏธเร ภิกฺขุ-สทฺทสฺส นิรุฬฺหตฺตา วุตฺตํฯ

ยสฺส ภาเวตโพฺพ ปหาตโพฺพ จ โอธิ อวสิโฎฺฐ อตฺถิ, โส โอธิโส, อรหา ปน ตทภาวา โอธิรหิโตติ **“อโนธิโส กิเลสานํ ปหานา *ภิกฺขู*”**ติ วุโตฺตฯ โอธิ-สโทฺท วา เอกเทเส นิรุโฬฺหติ สพฺพมคฺคา สพฺพกิเลสา จ อรหตา ภาวิตา ปหีนา จ ‘‘โอธี’’ติ น วุจฺจนฺติฯ **ปหานา**ติ อิทญฺจ นิพฺพจนํ เภทนปริยายวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เสโกฺขติอาทินา ภิกฺขุ-สเทฺทน วุจฺจมานํ อตฺถํ คุณวเสน ทเสฺสติ, เหฎฺฐา ปน ‘‘สมญฺญาย ปฏิญฺญายา’’ติ ปญฺญายนวเสน, ‘‘ภิกฺขตี’’ติอาทินา นิพฺพจนวเสน ทสฺสิโตฯ

เสโกฺข *ภิกฺขูติ* สตฺต เสกฺขา กถิตา, *ภินฺนตฺตา* ปาปกานํ...เป.... *ภิกฺขูติ* ขีณาสโวว กถิโตติ อิทํ ทฺวยํ ‘‘เสโกฺขติ ปุถุชฺชนกลฺยาณเกน สทฺธิํ สตฺต อริยา, ภินฺนตฺตาติ อิมินา ปน จตฺตาโร ผลฎฺฐา’’ติ อิมินา ทฺวเยน น สเมติ, ตทิทํ นิปฺปริยายทสฺสนํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **“เสสฎฺฐาเนสุ ปุถุชฺชนกลฺยาณกาทโย กถิตา”**ติ วุตฺตํ, นนุ ปฏิญฺญาย ภิกฺขุสีโลปิ วุโตฺตติ? วุโตฺต, น ปน อิธาธิเปฺปโต สพฺพปฺปการชฺฌานนิพฺพตฺตกสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ

ภควโต วจนํ อุปสมฺปทากมฺมกรณสฺส การณตฺตา ฐานํ, ตทนุรูปํ **ฐานารหํ,** อนูนญฺตฺติอนุสฺสาวนํ อุปฺปฏิปาฎิยา จ อวุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

๕๑๑. **นิปฺปริยายโต สีลํ** สมาทานวิรติอวีติกฺกมนวิรติภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ อนภิชฺฌาทีนิ สนฺธาย เจตสิกสีลสฺส ปริยายสีลตา วุตฺตาฯ **นครวฑฺฒกี** วตฺถุวิชฺชาจริโยติ วทนฺติฯ **จตุพฺพิโธ อาหาโร** อสิตาทีนิ, ภกฺขิตพฺพภุญฺชิตพฺพเลหิตพฺพจุพิตพฺพานิ วาฯ

ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต ปิหิตินฺทฺริโย โหติ ติณฺณํ สุจริตานํ อินฺทฺริยสํวราหารตฺตา, ปาติโมกฺขสํวโร วา อินฺทฺริยสํวรสฺส อุปนิสฺสโย โหติฯ อิติ ปาติโมกฺขสํวเรน ปิหิตินฺทฺริโย ‘‘ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต’’ติ วุโตฺตฯ อิมินา อธิปฺปาเยน ‘‘สํวุโต’’ติ เอตสฺส ปิหิตินฺทฺริโยติ อตฺถมาหฯ **ปาติโมเกฺขน จ สํวเรน จา**ติ อิทํ ปาติโมกฺขโต อญฺญํ สีลํ กายิกอวีติกฺกมาทิคฺคหเณน คหิตนฺติ อิมินา อธิปฺปาเยน วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ทุติโย ปนโตฺถ ทฺวินฺนมฺปิ เอกตฺถตํ สนฺธาย วุโตฺตฯ

๕๑๓. **สพฺพมฺปิ ทุสฺสีลฺยน**ฺติ อิมินา อภิชฺฌาทโย จ คหิตาติ สนฺธายาห **“มนสาปิ อาจรติ เอว, ตสฺมา ตํ ทเสฺสตุ”**นฺติฯ **ตตฺถา**ติ กายิกวีติกฺกมาทิวเสน วุเตฺตสุ อนาจาเรสุฯ **ครุภณฺฑวิสฺสชฺชนมาปชฺชตี**ติ ถุลฺลจฺจยํ อาปชฺชตีติ อโตฺถฯ

อโรปิโมติ สงฺฆิกภูมิยํ อุฎฺฐิโต วุโตฺตฯ **ผาติกมฺมน**ฺติ ครุภณฺฑทนฺตรภูตํ กมฺมํฯ **ทณฺฑกมฺมน**ฺติ ยถาวุตฺตํ หตฺถกมฺมมาหฯ สินายนฺติ เอเตนาติ **สินานํ,** จุณฺณาทิฯ

สจฺจาลีเกน ปิยวาที ‘‘จาฎู’’ติ วุจฺจติ, จาฎุํ อตฺตานํ อิจฺฉตีติ จาฎุกาโม, ตสฺส ภาโว **จาฎุกมฺยตาฯ มุคฺคสูปสฺส อปฺปวิสนฎฺฐานํ นาม นตฺถิ** สพฺพาหาเรหิ อวิรุทฺธตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ปริภฎติ ธาเรติ, โปเสติ วาติ **ปริภโฎ,** อถ วา ปริวารภูโต ภโฎ เสวโก **ปริภโฎ**ฯ

ภณฺฑาคาริกกมฺมํ คิหีนํ กริยมานํ วุตฺตํฯ ปิณฺฑตฺถํ ปฏิปิณฺฑทานํ, ปิณฺฑํ ทตฺวา ปฏิปิณฺฑคฺคหณํ วา **ปิณฺฑปฏิปิณฺฑํ**ฯ สงฺฆโภคเจติยโภคานํ อโยนิโส วิจารณํ **สงฺฆุปฺปาทเจติยุปฺปาทปฏฺฐปนํ,** อตฺตโน สนฺตเก วิย ปฏิปชฺชนนฺติ เกจิฯ

๕๑๔. คาโว จรนฺติ เอตฺถาติ โคจโร, โคจโร วิยาติ **โคจโร,** อภิณฺหํ จริตพฺพฏฺฐานํฯ คาโว วา จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิ, เตหิ จริตพฺพฏฺฐานํ **โคจโร**ฯ อยุตฺโต โคจโร **อโคจโร**ติ ตทโญฺญ ยุตฺโต ‘‘โคจโร’’ติ วุตฺโตฯ

วา-สโทฺท วิธุนนโตฺถปิ โหตีติ กตฺวา อาห **‘‘วินิทฺธุตกิพฺพิสานิ วา’’**ติฯ

๕๑๕. อวรา ปจฺฉิมา มตฺตา เอเตสนฺติ **โอรมตฺตกานิฯ สํยมกรณียานี**ติ กายวาจาสํยมมเตฺตน กตฺตพฺพปฏิกมฺมานิ, วิกฺขิปิตพฺพานิ วาฯ ‘‘ปุน น เอวํ กโรมี’’ติ จิเตฺตน สํวรมเตฺตน, อินฺทฺริยสํวเรเนว วา กรณียานิ **สํวรกรณียานิ**ฯ ทิวิวิหารชนปทวาสี **ทิวิวิหารวาสี**ฯ มนสฺส อธิฏฺฐานเมว **อธิฏฺฐานาวิกมฺมํ**ฯ เทสนา อิธ **‘‘วุฏฺฐานาวิกมฺม’’**นฺติ อธิเปฺปตาฯ ตตฺถ ‘‘จิตฺตุปฺปาทกรณียานิ มนสิการปฏิพทฺธานี’’ติ วจนโต ปาติโมกฺขสํวรวิสุทฺธตฺถํ อนติกฺกมนียานิ อนาปตฺติคมนียานิ วชฺชานิ วุตฺตานีติ อาจริยสฺส อธิปฺปาโยฯ **จตุพฺพิธสฺสา**ติ อตฺตานุวาทปรานุวาททณฺฑทุคฺคติภยสฺสฯ

๕๑๖. ‘‘อิธ ภิกฺขู’’ติ ภิกฺขุ เอว อธิเปฺปโตติ สนฺธาย **‘‘เสสสิกฺขา ปน อตฺถุทฺธารวเสน สิกฺขา-สทฺทสฺส อตฺถทสฺสนตฺถํ วุตฺตา’’**ติ อาหฯ ภิกฺขุคฺคหณํ ปน องฺคปริสามุเขน สพฺพชฺฌานนิพฺพตฺตกานํ จตุนฺนมฺปิ ปริสานํ ทสฺสนตฺถํ กตํฯ คุณโต วา ภิกฺขุ อธิเปฺปโตติ สพฺพาปิ สิกฺขา อิธาธิเปฺปตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ **สเพฺพน สิกฺขาสมาทาเนนา**ติ เอตฺถ เยน สมาทาเนน สพฺพาปิ สิกฺขา สมาทินฺนา โหนฺติ, ตํ เอกมฺปิ สพฺพสมาทานกิจฺจกรตฺตา สพฺพสมาทานํ นาม โหติ, อเนเกสุ ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ **สเพฺพน สิกฺขิตพฺพากาเรนา**ติ อวีติกฺกมเทสนาวุฏฺฐานวตฺตจรณาทิอากาเรนฯ วีติกฺกมนวเสน เสสสฺสปิ นิเสฺสสตากรณํ สนฺธาย **‘‘ภินฺนสฺสปี’’**ติ อาทิมาหฯ

๕๑๙. อาวรณีเยหิ จิตฺตปริโสธนภาวนา ชาคริยานุโยโคติ กตฺวา อาห **‘‘*ภาวน*’’**นฺติฯ **สุปฺปปริคฺคาหก**นฺติ ‘‘สุปฺปปริคฺคาหกํ นาม อิทํ อิโต ปุเพฺพ อิโต ปรญฺจ นตฺถิ, อยเมตสฺส ปจฺจโย’’ติอาทินา ปริคฺคาหกํฯ

๕๒๐-๕๒๑. **ยุโตฺต**ติ อารมฺภมาโนฯ สาตจฺจํ เนปกฺกญฺจ ปวตฺตยมาโน ชาคริยานุโยคํ อนุยุโตฺต โหตีติ สมฺพนฺธํ ทเสฺสติฯ

๕๒๒. **โลกิยายปิ...เป.... อาหา**ติ อิทํ วิปสฺสนาภาวนาย สติปฏฺฐานาทโย เอกสฺมิํ อารมฺมเณ สห นปฺปวตฺตนฺติ, ปวตฺตมานานิปิ อินฺทฺริยพลานิ โพชฺฌเงฺคเสฺวว อโนฺตคธานิ โหนฺติฯ ปีติสโมฺพชฺฌงฺคคฺคหเณน หิ ตทุปนิสฺสยภูตํ สทฺธินฺทฺริยํ สทฺธาพลญฺจ คหิตเมว โหติ ‘‘สทฺธูปนิสํ ปาโมชฺช’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๒๓) วุตฺตตฺตาฯ มคฺคงฺคานิ ปเญฺจว วิปสฺสนากฺขเณ ปวตฺตนฺตีติ อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๕๒๓. สมนฺตโต, สมฺมา, สมํ วา สาตฺถกาทิปชานนํ สมฺปชานํ, ตเทว **สมฺปชญฺญํฯ เตนา**ติ สติสมฺปยุตฺตตฺตา เอว อุเทฺทเส อวุตฺตาปิ สติ นิเทฺทเส ‘‘สโต’’ติ อิมินา วุตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ

สาตฺถกานํ อภิกฺกมาทีนํ สมฺปชานนํ **สาตฺถกสมฺปชญฺญํฯ เอวํ สปฺปายสมฺปชญฺญํ**ฯ อภิกฺกมาทีสุ ปน ภิกฺขาจารโคจเร อญฺญตฺถาปิ จ ปวตฺเตสุ อวิชหิเต กมฺมฏฺฐานสงฺขาเต โคจเร สมฺปชญฺญํ **โคจรสมฺปชญฺญํ**ฯ อภิกฺกมาทีสุ อสมฺมุยฺหนเมว สมฺปชญฺญํ **อสมฺโมห สมฺปชญฺญํ**ฯ

เทฺว กถาติ วจนกรณากรณกถา น กถิตปุพฺพาฯ วจนํ กโรมิ เอว, ตสฺมา สุพฺพจตฺตา ปฏิวจนํ เทมีติ อโตฺถฯ

กมฺมฏฺฐานสีเสเนวาติ กมฺมฏฺฐานเคฺคเนว, กมฺมฏฺฐานํ ปธานํ กตฺวา เอวาติ อโตฺถฯ เตน ‘‘ปตฺตมฺปิ อเจตน’’นฺติอาทินา วกฺขมานํ กมฺมฏฺฐานํ, ยถาปริหริยมานํ วา อวิชหิตฺวาติ ทเสฺสติฯ ‘‘ตสฺมา’’ติ เอตสฺส ‘‘ธมฺมกถา กเถตพฺพาเยวาติ วทนฺตี’’ติ เอเตน สมฺพโนฺธฯ **ภเย**ติ ปรจกฺกาทิภเยฯ

อวเสสฏฺฐาเนติ ยาคุอคฺคหิตฏฺฐาเนฯ **ฐานจงฺกมนเมวา**ติ อธิฏฺฐาตพฺพิริยาปถวเสน วุตฺตํ, น โภชนาทิกาเล อวสฺสํ กตฺตพฺพนิสชฺชายปิ ปฏิเกฺขปวเสนฯ

เถโร ทารุจีริโย –

> ‘‘ตสฺมาติห เต, พาหิย, เอวํ สิกฺขิตพฺพํฯ ทิเฏฺฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ, สุเต มุเต วิญฺญาเตฯ ยโต โข เต, พาหิย, ทิเฏฺฐ ทิฏฺฐมตฺตํ ภวิสฺสติ, สุเต มุเต วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺตํ ภวิสฺสติ, ตโต ตฺวํ, พาหิย, น เตน, ยโต ตฺวํ, พาหิย, น เตนฯ ตโต ตฺวํ, พาหิย, น ตตฺถ, ยโต ตฺวํ, พาหิย, น ตตฺถฯ ตโต ตฺวํ, พาหิย, เนวิธ น หุรํ น อุภยมนฺตเรนฯ เอเสวโนฺต ทุกฺขสฺสา’’ติ (อุทา. ๑๐) –

เอตฺตเกน อรหตฺตํ สจฺฉากาสิฯ

ขาณุอาทิปริหรณตฺถํ, ปติฏฺฐิตปาทปริหรณตฺถํ วา ปเสฺสน หรณํ **วีติหรณ**นฺติ วทนฺติฯ ยาว ปติฏฺฐิตปาโท, ตาว อาหรณํ **อติหรณํ,** ตโต ปรํ หรณํ **วีติหรณ**นฺติ อยํ วา เอเตสํ วิเสโสฯ **อวีจิ**นฺติ นิรนฺตรํฯ

ปฐมชวเนปิ…เป…. น โหตีติ อิทํ ปญฺจวิญฺญาณวีถิยํ อิตฺถิปุริโสติ รชฺชนาทีนํ อภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตตฺถ หิ อาวชฺชนโวฏฺฐพฺพนานํ อโยนิโส อาวชฺชนโวฏฺฐพฺพนวเสน อิเฏฺฐ อิตฺถิรูปาทิมฺหิ โลโภ, อนิเฏฺฐ จ ปฏิโฆ อุปฺปชฺชติฯ มโนทฺวาเร ปน อิตฺถิปุริโสติ รชฺชนาทิ โหติ, ตสฺส ปญฺจทฺวารชวนํ มูลํ, ยถาวุตฺตํ วา สพฺพํ ภวงฺคาทิฯ เอวํ มโนทฺวารชวนสฺส มูลวเสน **มูลปริญฺญา** วุตฺตาฯ **อาคนฺตุกตาวกาลิกตา** ปน ปญฺจทฺวารชวนเสฺสว อปุพฺพติตฺตรตาวเสนฯ **มณิสโปฺป** สีหฬทีเป วิชฺชมานา เอกา สปฺปชาตีติ วทนฺติฯ **จลน**นฺติ กมฺปนํฯ

อติหรตีติ ยาว มุขา อาหรติฯ **วีติหรตี**ติ ตโต ยาว กุจฺฉิ, ตาว หรติ, กุจฺฉิคตํ วา ปสฺสโต หรติฯ **อลฺลตฺตญฺจ อนุปาเลตี**ติ วายุอาทีหิ อติวิโสสนํ ยถา น โหติ, ตถา ปาเลติฯ **อาภุชตี**ติ ปริเยสนโชฺฌหรณชิณฺณาชิณฺณตาทิํ อาวเชฺชติ, วิชานาตีติ อโตฺถฯ ตํตํวิชานนนิปฺผาทโกเยว หิ ปโยโค **“สมฺมาปโยโค”**ติ วุโตฺตติฯ อถ วา ‘‘สมฺมาปฏิปตฺติมาคมฺม อพฺภนฺตเร อตฺตา นาม โกจิ ภุชนโก นตฺถี’’ติอาทินา วิชานนํ **อาภุชนํ**ฯ

อฏฺฐาเนติ มนุสฺสามนุสฺสปริคฺคหิเต อยุตฺต ฐาเน เขตฺตเทวายตนาทิเกฯ **ตุมฺพโต** เวฬุนาฬิอาทิอุทกภาชนโตฯ **ตนฺ**ติ ฉฑฺฑิตํ อุทกํฯ

คเตติ คมเนติ ปุเพฺพ อภิกฺกมปฏิกฺกมคฺคหเณน คมเนปิ ปุรโต ปจฺฉโต จ กายสฺส อติหรณํ วุตฺตนฺติ อิธ คมนเมว คหิตนฺติ เวทิตพฺพํ, วกฺขมาโน วา เอเตสํ วิเสโสฯ

เอตฺตเกนาติ กมฺมฏฺฐานํ อวิสฺสเชฺชตฺวา จตุนฺนํ อิริยาปถานํ ปวตฺตนวจนมเตฺตน โคจรสมฺปชญฺญํ น ปากฏํ โหตีติ อโตฺถฯ **เอวํ ปน สุเตฺต กมฺมฏฺฐานํ อวิภูตํ โหตี**ติ จงฺกมนฏฺฐานนิสชฺชาสุ เอว ปวเตฺต ปริคฺคณฺหนฺตสฺส สุเตฺต ปวตฺตา อปากฏา โหนฺตีติ อโตฺถฯ

กายาทิกิริยามยตฺตา อาวชฺชนกิริยาสมุฏฺฐิตตฺตา จ ชวนํ, สพฺพมฺปิ วา ฉทฺวารปฺปวตฺตํ **กิริยามยปวตฺตํ** นาม, ทุติยชฺฌานํ วจีสงฺขารวิรหา ''ตุณฺหีภาโว''ติ วุจฺจติฯ

๕๒๖. **อุปาสนฏฺฐานนฺ**ติ อิสฺสาสานํ วิย อุปาสนสฺส สิกฺขาโยคกรณสฺส กมฺมฏฺฐานอุปาสนสฺส ฐานนฺติ อโตฺถฯ ตเมว หิ อตฺถํ ทเสฺสตุํ **''โยคปถ''**นฺติ อาหาติฯ **สีสํ โธวตี**ติ อิจฺฉาทาสพฺยา ภุชิสฺสตํ ญาปยติ, มิจฺฉาปฏิปเนฺนหิ วา ปกฺขิตฺตํ อยสรชํ โธวติฯ

๕๒๙. **วินยปริยาเยน** อทินฺนาทานปาราชิเก อาคตํฯ **สุตฺตนฺตปริยาเยน** อารญฺญกสิกฺขาปเท ''ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิม''นฺติ อาคตํ อารญฺญิกํ ภิกฺขุํ สนฺธายฯ น หิ โส วินยปริยายิเก อรเญฺญ วสนโต ''อารญฺญโก ปนฺตเสนาสโน''ติ สุเตฺต วุโตฺตติฯ

๕๓๐. **''นิตุมฺพ''นฺติปิ ''นทีกุญฺช''นฺติปิ ยํ วทนฺติ,** ตํ กนฺทรนฺติ อปพฺพตปเทเสปิ วิทุคฺคนทีนิวตฺตนปเทสํ **กนฺทร**นฺติ ทเสฺสติฯ

๕๓๑. ***ภาเชตฺวา ทสฺสิต**นฺ*ติ เอเตน ภาเชตพฺพตํ อเนฺต นิเทฺทสสฺส การณํ ทเสฺสติฯ

๕๓๓. รหสฺส กิริยา รหสฺสํ, ตํ อรหติ ตสฺส โยคฺคนฺติ **ราหเสฺสยฺยกํ**ฯ วิจิตฺตา หิ ตทฺธิตาติฯ รหสิ วา สาธุ รหสฺสํ, ตสฺส โยคฺคํ **ราหเสฺสยฺยกํ**ฯ

๕๓๖. **ปณิหิโต**ติ สุฏฺฐุ ฐปิโตฯ

๕๓๗. **ปริคฺคหิตนิยฺยานนฺ**ติ ปริคฺคหิตนิยฺยานสภาวํ, กายาทีสุ สุฏฺฐุ ปวตฺติยา นิยฺยานสภาวยุตฺตนฺติ อโตฺถฯ กายาทิปริคฺคหณํ ญาณํ วา ปริคฺคโห, ตํ-สมฺปยุตฺตตาย ปริคฺคหิตํ นิยฺยานภูตํ อุปฏฺฐานํ กตฺวาติ อโตฺถฯ

๕๔๒-๕๔๓. **วิการปฺปตฺติยา**ติ จิตฺตสฺส วิการาปตฺติภาเวนาติ อโตฺถฯ **สพฺพสงฺคาหิกวเสนา**ติ สตฺตสงฺขารคตสพฺพโกธสงฺคาหิกวเสนฯ สพฺพสงฺคหณญฺจ สมุเจฺฉทปฺปหานสฺสปิ อธิเปฺปตตฺตา กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๕๔๖. **อิทํ สนฺธายา**ติ ''เทฺว ธมฺมา''ติ สนฺธายฯ เอกวจเนน ''ถินมิทฺธ''นฺติ อุทฺทิสิตฺวาปิ นิเทฺทเส ''สนฺตา''ติ **วจนเภโท,** พหุวจนํ กตนฺติ อโตฺถฯ **นิโรธสนฺตตายา**ติ วจนํ องฺคสนฺตตาย, สภาวสนฺตตาย วา สนฺตตานิวารณตฺถํฯ

๕๕๐. ถินมิทฺธวิการวิรหา ตปฺปฏิปกฺขสญฺญา **อาโลกสญฺญา** นาม โหติฯ เตเนว วุตฺตํ ''อยํ สญฺญา อาโลกา โหตี''ติฯ

๕๕๓. ‘‘วนฺตตฺตา มุตฺตตฺตา’’ติอาทีนิ, ‘‘อาโลกา โหตี’’ติอาทีนิ จ **‘‘จตฺตตฺตาติอาทีนี’’**ติ วุตฺตานิฯ **อาทิ**-สทฺเทน วา ทุวินฺนมฺปิ นิทฺเทสปทานิ สงฺคเหตฺวา ตตฺถ ยานิ เยสํ เววจนานิ, ตาเนว สนฺธาย **‘‘อญฺญมญฺญเววจนานี’’**ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ปฏิมุญฺจโต**ติ เอเตน สารมฺภํ อภิภวํ ทเสฺสติฯ นิราวรณา หุตฺวา อาภุชติ สมฺปชานาตีติ **นิราวรณาโภคา,** ตํสภาวตฺตา **วิวฏา**ฯ

๕๕๖. ‘‘วิกาโล นุ โข, น นุ โข’’ติ อนิจฺฉยตาย กตวตฺถุชฺฌาจารมูลโก วิปฺปฏิสาโร **วตฺถุชฺฌาจาโร** การณโวหาเรน วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

๕๖๒. **กิลิสฺสนฺตี**ติ กิเลเสนฺตีติ อตฺถํ วทนฺติ, สทรถภาเวน สยเมว วา กิลิสฺสนฺติฯ น หิ เต อุปฺปชฺชมานา กิเลสรหิตา อุปฺปชฺชนฺตีติฯ

๕๖๔. **อิเธว** จ วิภเงฺค ‘‘อุเปโต โหตี’’ติอาทิ **ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตเมว**ฯ

๕๘๘. **นิเทฺทสวเสนา**ติ ‘‘ตตฺถ กตมา อุเปกฺขา? ยา อุเปกฺขา’’ติอาทินิเทฺทสวเสนฯ ‘‘อิมาย อุเปกฺขาย อุเปโต โหตี’’ติอาทิ **ปฏินิเทฺทสวเสนา**ติ วทนฺติฯ ‘‘ตตฺถ กตมา…เป.… อิมาย อุเปกฺขาย อุเปโต โหตี’’ติ เอเตน ปุคฺคโล นิทฺทิโฎฺฐ โหติ, ‘‘สมฺเปโต’’ติอาทินา ปฏินิทฺทิโฎฺฐฯ ยาว วา ‘‘สมนฺนาคโต’’ติ ปทํ, ตาว นิทฺทิโฎฺฐ, ‘‘เตน วุจฺจติ อุเปกฺขโก’’ติ อิมินา ปฏินิทฺทิโฎฺฐติ เตสํ วเสน นิเทฺทสปฏินิเทฺทสา โยเชตพฺพาฯ **ปกาเรนา**ติ อุเปกฺขาย ‘‘อุเปกฺขนา’’ติอาทิธมฺมปฺปกาเรน ‘‘อุเปโต สมฺเปโต’’ติอาทิปุคฺคลปฺปกาเรน จ อุเปกฺขกสทฺทสฺส อตฺถํ ฐเปโนฺต **ปฏฺฐเปนฺติ**ฯ ‘‘อุเปกฺขา’’ติ เอตสฺส อตฺถสฺส ‘‘อุเปกฺขนา’’ติ **การณํ**ฯ อุเปกฺขนาวเสน หิ อุเปกฺขาติฯ ตถา ‘‘อุเปโต สมฺเปโต’’ติ เอเตสํ ‘‘อุปาคโต สมฺปาคโต’’ติ **การณ**นฺติ เอวํ ธมฺมปุคฺคลวเสน **ตสฺส ตสฺสตฺถสฺส การณํ ทเสฺสนฺตา วิวรนฺติ,** ‘‘อุเปกฺขโก’’ติ อิมเสฺสว วา อตฺถสฺส ‘‘อิมาย อุเปกฺขาย อุเปโต โหตี’’ติอาทินา **การณํ ทเสฺสนฺตา**ฯ ‘‘อุเปกฺขนา อชฺฌุเปกฺขนา สมฺเปโต’’ติอาทินา พฺยญฺชนานํ วิภาคํ **ทเสฺสนฺตา วิภชนฺติ**ฯ อุเปกฺขก-สทฺทโนฺตคธาย วา อุเปกฺขาย ตเสฺสว จ อุเปกฺขก-สทฺทสฺส วิสุํ อตฺถวจนํ ‘‘ยา อุเปกฺขา อุเปกฺขนา’’ติอาทินา, ‘‘อิมาย อุเปกฺขาย อุเปโต โหตี’’ติอาทินา จ **พฺยญฺชนวิภาโค**ฯ สพฺพถา อญฺญาตตฺตา **นิกฺกุชฺชิตภาโว,** เกนจิ ปกาเรน วิญฺญาเตปิ นิรวเสสปริจฺฉินฺทนาภาโว **คมฺภีรภาโว**ฯ

๖๐๒. **อุปริภูมิปฺปตฺติยา**ติ อิทํ ‘‘รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา’’ติ เอเตฺถว โยเชตพฺพํฯ วิญฺญาณญฺจายตนาทีนิปิ วา อากาสานญฺจายตนาทีนํ อุปริภูมิโยติ สพฺพตฺถาปิ น น ยุชฺชติฯ

๖๑๐. วิญฺญาณญฺจายตนนิเทฺทเส ‘‘อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ ตํเยว อากาสํ วิญฺญาเณน ผุฎํ มนสิ กโรติ อนนฺตํ ผรติ, เตน วุจฺจติ อนนฺตํ วิญฺญาณ’’นฺติ เอตฺถ **วิญฺญาเณนา**ติ เอตํ อุปโยคเตฺถ กรณวจนํ, ตํเยว อากาสํ ผุฎํ วิญฺญาณํ มนสิ กโรตีติ กิร อฎฺฐกถายํ วุตฺตํฯ อยํ วา เอตสฺส อโตฺถ – ตํเยว อากาสํ ผุฎํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณญฺจายตนวิญฺญาเณน มนสิ กโรตีติฯ อยํ ปนโตฺถ ยุโตฺต – ตํเยว อากาสํ วิญฺญาเณน ผุฎํ เตน คหิตาการํ มนสิ กโรติ, เอวํ ตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ ผรตีติฯ ยญฺหิ อากาสํ ปฐมารุปฺปสมงฺคี วิญฺญาเณน อนนฺตํ ผรติ, ตํ ผรณาการสหิตเมว วิญฺญาณํ มนสิกโรโนฺต ทุติยารุปฺปสมงฺคี อนนฺตํ ผรตีติ วุจฺจตีติฯ

๖๑๕. **ตํเยว วิญฺญาณํ อภาเวตี**ติ ยํ ปุเพฺพ ‘‘อนนฺตํ วิญฺญาณ’’นฺติ มนสิ กตํ, ตํเยวาติ อโตฺถฯ ตเสฺสว หิ อารมฺมณภูตํ ปฐเมน วิย รูปนิมิตฺตํ ตติเยนารุเปฺปน อภาเวตีติฯ

นิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๖๒๓. อภิธมฺมภาชนีเย ปญฺจกนยทสฺสเน ‘‘ปญฺจ ฌานานี’’ติ จ, ‘‘ตตฺถ กตมํ ปฐมํ ฌาน’’นฺติ จ อาทินา อุทฺธฏํฯ อุทฺธฏานํเยว จตุนฺนํ ปฐมตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานานํ ทสฺสนโต, ทุติยเสฺสว วิเสสทสฺสนโต จฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๖๔๐. **โลกุตฺตราปเนตฺถา**ติ เอเตสุ ตีสุฌาเนสุ ‘‘โลกุตฺตรา สิยา อปฺปมาณา รมฺมณา’’ติ เอวํ โกฏฺฐาสิกา ปน มคฺคกาเล, ผลกาเล วา โลกุตฺตรภูตา เอวาติ อธิปฺปาโยฯ ปริจฺฉินฺนากาสกสิณาโลกกสิณานาปานพฺรหฺมวิหารจตุตฺถานิ **สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถ** สงฺคหิตานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ

พุทฺธปเจฺจกพุทฺธขีณาสวา มคฺคํ ภาวยิํสุ, ผลํ สจฺฉิกริํสูติ, **ภาเวสฺสนฺติ สจฺฉิกริสฺสนฺตี**ติ จ เหฏฺฐิมมคฺคผลานํ วเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ กุสลโต เตรสสุ หิ จตุตฺถสุ อยํ กถา ปวตฺตา, น จ กุสลจตุตฺเถน อรหตฺตมคฺคผลานิ ทฏฺฐุํ สโกฺกติฯ

‘‘กิริยโต เตรสนฺน’’นฺติ เอตฺถ โลกุตฺตรจตุตฺถํ กิริยํ นตฺถีติ ‘‘ทฺวาทสนฺน’’นฺติ วตฺตพฺพํ, กุสลโต วา เตรสสุ เสกฺขผลจตุตฺถํ อโนฺตคธํ กตฺวา ‘‘กิริยโต เตรสนฺน’’นฺติ อเสกฺขจตุตฺเถน สห วทตีติ เวทิตพฺพํฯ สพฺพตฺถปาทกเญฺจตฺถ ขีณาสวานํ ยานิ อภิญฺญาทีนิ สนฺติ, เตสํ ส เพฺพสํ ปาทกตฺตา **สพฺพตฺถปาทก**นฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ น หิ เตสํ วฏฺฏํ อตฺถีติฯ ปริจฺฉนฺนากาสกสิณจตุตฺถาทีนิ วิย วา นวตฺตพฺพตาย สพฺพตฺถปาทกสมานตฺตา **สพฺพตฺถปาทกตา** ทฏฺฐพฺพาฯ

มโนสงฺขารา นาม สญฺญาเวทนา, จตฺตาโรปิ วา ขนฺธาฯ **นิมิตฺตํ อารพฺภา**ติ เอตฺถ ‘‘นิมิตฺตํ นิพฺพานญฺจา’’ติ วตฺตพฺพํฯ

‘‘อชฺฌโตฺต ธโมฺม อชฺฌตฺตสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๒๐.๒๘) เอตฺถ ‘‘อชฺฌตฺตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตตฺตา น เจโตปริยญาณํ วิย ยถากมฺมูปคญาณํ ปรสนฺตานคตเมว ชานาติ, สสนฺตานคตมฺปิ ปน อปากฏํ รูปํ ทิพฺพจกฺขุ วิย อปากฏํ กมฺมํ วิภาเวติฯ เตนาห **‘‘อตฺตโน กมฺมชานนกาเล’’**ติฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ฌานวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๓. อปฺปมญฺญาวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๖๔๒. **สพฺพธี**ติ ทิสาเทโสธินา อโนธิโสผรณํ วุตฺตํ, **สพฺพตฺตตาย สพฺพาวนฺต**นฺติ ส โตฺตธินาฯ เตนาห **“อโนธิโส ทสฺสนตฺถ”**นฺติฯ **ตถา-สโทฺท อิติ-สโทฺท วา น วุโตฺต**ติ ‘‘เมตฺตาสหคเตน เจตสา’’ติ เอตสฺส อนุวตฺตกํ ตํ ทฺวยํ ตสฺส ผรณนฺตราทิฏฺฐานํ อฏฺฐานนฺติ กตฺวา น วุตฺตํ, ปุน ‘‘เมตฺตาสหคเตน เจตสา’’ติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

๖๔๓. **หิโรตฺตปฺปานุปาลิตา เมตฺตา น ปริหายติ** อาสนฺนสปตฺตสฺส ราคสฺส สิ เนหสฺส จ วิปตฺติยา อนุปฺปตฺติโตติ อธิปฺปาโยฯ

๖๔๕. **อธิมุญฺจิตฺวา**ติ สุฏฺฐุ ปสาเรตฺวาติ อโตฺถฯ ตํ ทเสฺสโนฺต **“อธิกภาเวนา”**ติอาทิมาห, พลวตา วา อธิโมเกฺขน **อธิมุจฺจิตฺวา**ฯ

๖๔๘. **เหฏฺฐา วุโตฺตเยวา**ติ ‘‘สเพฺพน สพฺพํ สพฺพถา สพฺพ’’นฺติ เอเตสํ ‘‘สเพฺพน สิกฺขาสมาทาเนน สพฺพํ สิกฺขํ, สเพฺพน สิกฺขิตพฺพากาเรน สพฺพํ สิกฺข’’นฺติ จ **ฌานวิภเงฺค** (วิภ. อฏฺฐ. ๕๑๖) อโตฺถ วุโตฺตฯ อิธ ปน สเพฺพน อวธินา อตฺตสมตาย สพฺพสตฺตยุตฺตตาย จ สพฺพํ โลกํ, สพฺพาวธิทิสาทิผรณากาเรหิ สพฺพํ โลกนฺติ จ อโตฺถ ยุชฺชติฯ

๖๕๐. **ปจฺจตฺถิกวิฆาตวเสนา**ติ เมตฺตาทีนํ อาสนฺนทูรปจฺจตฺถิกานํ ราคพฺยาปาทาทีนํ วิฆาตวเสนฯ **ยํ อปฺปมาณํ, โส อเวโร**ติ โส อเวรภาโวติ อยํ วา ตสฺส อโตฺถติฯ

๖๕๓. นิรยาทิ **คติ,** จณฺฑาลาทิ **กุลํ,** อนฺนาทีนํ อลาภิตา **โภโคฯ อาทิ**-สเทฺทน ทุพฺพณฺณตาทิ คหิตํฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๖๙๙. **อิมสฺมิํ ปน...เป.... กถิตา**ติ อิมินา อิมสฺมิํ วิภเงฺค กถิตานํ โลกิยภาวเมว ทเสฺสโนฺต ขนฺธวิภงฺคาทีหิ วิเสเสตีติ น อญฺญตฺถ โลกุตฺตรานํ อปฺปมญฺญานํ กถิตตา อนุญฺญาตา โหติฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อปฺปมญฺญาวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๔. สิกฺขาปทวิภงฺโค

๑. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๗๐๓. **ปติฏฺฐานเฎฺฐนา**ติ สมฺปโยควเสน อุปนิสฺสยวเสน จ โอกาสภาเวนฯ ปิฏฺฐปูวโอทนกิณฺณนานาสมฺภาเร ปกฺขิปิตฺวา มทฺทิตฺวา กตา **สุรา** นามฯ มธุกาทิปุปฺผปนสาทิผลอุจฺฉุมุทฺทิกาทินานาสมฺภารานํ รสา จิรปริวาสิตา **เมรยํ** นาม, อาสโวติ อโตฺถฯ

๗๐๔. **ตํสมฺปยุตฺตตฺตา**ติ วิรติสมฺปยุตฺตตฺตา, วิรติเจตนาสมฺปยุตฺตตฺตา วาฯ

กมฺมปถา เอวาติ อสพฺพสาธารเณสุ ฌานาทิโกฏฺฐาเสสุ กมฺมปถโกฏฺฐาสิกา เอวาติ อโตฺถฯ สุราปานมฺปิ ‘‘สุราปานํ, ภิกฺขเว, อาเสวิตํ…เป.… นิรยสํวตฺตนิก’’นฺติ (อ. นิ. ๘.๔๐) วิสุํ กมฺมปถภาเวน อาคตนฺติ วทนฺติฯ เอวํ สติ เอกาทส กมฺมปถา สิยุํ, ตสฺมาสฺส ยถาวุเตฺตเสฺวว กมฺมปเถสุ อุปการกตฺตสภาคตฺตวเสน อนุปเวโส ทฎฺฐโพฺพฯ

สตฺตอิตฺถิปุริสารมฺมณตา ตถาคหิตสงฺขารารมฺมณตาย ทฎฺฐพฺพาฯ ‘‘ปญฺจ สิกฺขาปทา ปริตฺตารมฺมณา’’ติ หิ วุตฺตํฯ ‘‘สพฺพาปิ หิ เอตา วีติกฺกมิตพฺพวตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา เวรเจตนาหิ เอว วิรมนฺตี’’ติ (วิภ. อฎฺฐ. ๗๐๔) จ วกฺขตีติฯ

โครูปสีลโก ปกติภโทฺทฯ **กากณิกมตฺตสฺส อตฺถายา**ติอาทิ โลภวเสน มุสากถเน วุตฺตํฯ โทสวเสน มุสากถเน จ นิฎฺฐปฺปโตฺต สงฺฆเภโท คหิโตฯ โทสวเสน ปรสฺส พฺยสนตฺถาย มุสากถเน ปน ตสฺส ตสฺส คุณวเสน อปฺปสาวชฺชมหาสาวชฺชตา โยเชตพฺพา, มนฺทาธิมตฺตพฺยสนิจฺฉาวเสน จฯ นิสฺสคฺคิยถาวรวิชฺชามยิทฺธิมยา สาหตฺถิกาณตฺติเกเสฺวว ปวิสนฺตีติ เทฺว เอว คหิตาฯ

ปญฺจปิ กมฺมปถา เอวาติ เจตนาสงฺขาตํ ปริยายสีลํ สนฺธาย วุตฺตํ, วิรติสีลํ ปน มคฺคโกฏฺฐาสิกนฺติฯ **เตสํ ปนา**ติ เสสสีลานํฯ

๗๑๒. **‘‘โกฏฺฐาสภาเวนา’’**ติ วุตฺตํ, ‘‘ปติฏฺฐานภาเวนา’’ติ ปน วตฺตพฺพํฯ เอตฺถ ปน สิกฺขาปทวาเร ปหีนปญฺจาภพฺพฎฺฐานสฺส อรหโต วิรมิตพฺพเวรสฺส สพฺพถา อภาวา กิริเยสุ วิรติโย น สนฺตีติ น อุทฺธฎา, เสกฺขานํ ปน ปหีนปญฺจเวรเตฺตปิ ตํสภาคตาย เวรภูตานํ อกุสลานํ เวรนิทานานํ โลภาทีนญฺจ สพฺภาวา วิรตีนํ อุปฺปตฺติ น น ภวิสฺสติฯ อกุสลสมุฎฺฐิตานิ จ กายกมฺมาทีนิ เตสํ กายทุจฺจริตาทีนิ เวราเนว, เตหิ จ เตสํ วิรติโย โหเนฺตว, ยโต นผลภูตสฺสปิ อุปริมคฺคตฺตยสฺส อฎฺฐงฺคิกตา โหติฯ สิกฺขาวาเร จ อภาเวตพฺพตาย ผลธมฺมาปิ น สิกฺขิตพฺพา, นาปิ สิกฺขิตสิกฺขสฺส อุปฺปชฺชมานา กิริยธมฺมาติ น เกจิ อพฺยากตา สิกฺขาติ อุทฺธฎาฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๒. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๗๑๔. **สมฺปตฺตวิรติวเสนา**ติ สมฺปเตฺต ปจฺจุปฺปเนฺน อารมฺมเณ ยถาวิรมิตพฺพโต วิรติวเสนาติ อโตฺถฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สิกฺขาปทวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๕. ปฏิสมฺภิทาวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

๑. สงฺคหวารวณฺณนา

๗๑๘. **เอเสว นโย**ติ สงฺเขเปน ทเสฺสตฺวา ตเมว นยํ วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ “**ธมฺมปฺปเภทสฺส หี**”ติอาทิมาหฯ นิรุตฺติปฏิภานปฺปเภทา ตพฺพิสยานํ อตฺถาทีนํ ปจฺจยุปฺปนฺนาทิเภเทหิ ภินฺทิตฺวา เวทิตพฺพาฯ

“**ยํ กิญฺจิ ปจฺจยสมุปฺปนฺน**”นฺติ เอเตน สจฺจเหตุธมฺมปจฺจยาการวาเรสุ อาคตานิ ทุกฺขาทีนิ คหิตานิฯ สจฺจปจฺจยาการวาเรสุ นิพฺพานํ, ปริยตฺติวาเร ภาสิตโตฺถ, อภิธมฺมภาชนีเย วิปาโก กิริยญฺจาติ เอวํ ปาฬิยํ วุตฺตานเมว วเสน ปญฺจ อตฺถา เวทิตพฺพา, ตถา ธมฺมา จฯ

วิทหตีติ นิพฺพตฺตกเหตุอาทีนํ สาธารณํ นิพฺพจนํ, ตทตฺถํ ปน วิภาเวตุมาห “**ปวเตฺตติ เจว ปาเปติ จา**”ติฯ เตสุ ปุริโม อโตฺถ มคฺควเชฺชสุ ทฏฺฐโพฺพฯ ภาสิตมฺปิ หิ อวโพธนวเสน อตฺถํ ปวเตฺตตีติฯ มโคฺค ปน นิพฺพานํ ปาเปตีติ ตสฺมิํ ปจฺฉิโมฯ

ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเปติ เอตฺถ **ธมฺม**-สโทฺท สภาววาจโกติ กตฺวา อาห “**ยา สภาวนิรุตฺตี**”ติ, อวิปรีตนิรุตฺตีติ อโตฺถฯ **ตสฺสา อภิลาเป**ติ ตสฺสา นิรุตฺติยา อวจนภูตาย ปญฺญตฺติยา อภิลาเปติ เกจิ วณฺณยนฺติฯ เอวํ สติ ปญฺญตฺติ อภิลปิตพฺพา , น วจนนฺติ อาปชฺชติ, น จ วจนโต อญฺญํ อภิลปิตพฺพํ อุจฺจาเรตพฺพํ อตฺถิ, อถาปิ ผสฺสาทิวจเนหิ โพเธตพฺพํ อภิลปิตพฺพํ สิยา, เอวํ สติ อตฺถธมฺมวชฺชํ เตหิ โพเธตพฺพํ น วิชฺชตีติ เตสํ นิรุตฺติภาโว อาปชฺชติฯ ‘‘ผโสฺสติ จ สภาวนิรุตฺติ, ผสฺสํ ผสฺสาติ น สภาวนิรุตฺตี’’ติ ทสฺสิโตวายมโตฺถ, น จ อวจนํ เอวํปการํ อตฺถิ, ตสฺมา วจนภูตาย เอว ตสฺสา สภาวนิรุตฺติยา อภิลาเป อุจฺจารเณติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

ตํ สภาวนิรุตฺติํ สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาติ วุตฺตตฺตา นิรุตฺติสทฺทารมฺมณาย โสตวิญฺญาณวีถิยา ปรโต มโนทฺวาเร นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปวตฺตตีติ วทนฺติฯ ‘‘นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา’’ติ จ วจนํ สทฺทํ คเหตฺวา ปจฺฉา ชานนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติฯ เอวํ ปน อญฺญสฺมิํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณ อญฺญํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณนฺติ วุตฺตนฺติ อาปชฺชติฯ ยถา ปน ทิพฺพโสตญาณํ มนุสฺสามนุสฺสาทิสทฺทปฺปเภทนิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ตํ ตํ สทฺทวิภาวกํ, เอวํ สภาวาสภาวนิรุตฺตินิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ปจฺจุปฺปนฺนสภาวนิรุตฺติสทฺทารมฺมณํ ตํวิภาวกญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาติ วุจฺจมาเน น ปาฬิวิโรโธ โหติฯ **ตํ สภาวนิรุตฺติํ สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสา**ติ จ ปจฺจุปฺปนฺนสทฺทารมฺมณํ ปจฺจเวกฺขณํ ปวตฺตยนฺตสฺสาติ น น สกฺกา วตฺตุํฯ ตมฺปิ หิ ญาณํ สภาวนิรุตฺติํ วิภาเวนฺตํเยว ตํตํสทฺทปจฺจเวกฺขณานนฺตรํ ตํตํปเภทนิจฺฉยเหตุตฺตา นิรุตฺติํ ภินฺทนฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตเมว อุปฺปชฺชตีติ จ ปเภทคตมฺปิ โหตีติฯ **สภาวนิรุตฺตี**ติ มาคธภาสา อธิเปฺปตาติ ตโต อญฺญํ สกฺกฏนามาทิสทฺทํ สนฺธาย “**อญฺญํ ปนา**”ติ อาหฯ **พฺยญฺชน**นฺติ นิปาตปทมาหฯ

กถิตํ อฏฺฐกถายํฯ **โพธิมณฺฑ**-สโทฺท ปฐมาภิสมฺพุทฺธฏฺฐาเน เอว ทฏฺฐโพฺพ, น ยตฺถ กตฺถจิ โพธิรุกฺขสฺส ปติฏฺฐิตฏฺฐาเนฯ **สุวณฺณสลาก**นฺติ เสฏฺฐสลากํ, ธมฺมเทสนตฺถํ สลากํ ค

เหตุวาติ อโตฺถ, **น ปฏิสมฺภิทายํ ฐิเตน** ปวาริตํ, ตสฺมา ปฏิสมฺภิทาโต อเญฺญเนว ปกาเรน ชานิตพฺพโต น สกฺกฏภาสาชานนํ ปฏิสมฺภิทากิจฺจนฺติ อธิปฺปาโยฯ

อิทํ กถิตนฺติ มาคธภาสาย สภาวนิรุตฺติตาญาปนตฺถํ อิทํ อิทานิ วตฺตพฺพํ กถิตนฺติ อโตฺถฯ **ฉทฺทนฺตวารณ** (ชา. ๑.๑๖.๙๗ อาทโย) -**ติตฺติรชาตกา**ทีสุ (ชา. ๑.๔.๗๓ อาทโย) ติรจฺฉาเนสุ จ มาคธภาสา อุสฺสนฺนา, น โอฏฺฏกาทิภาสา สกฺกฏํ วาฯ

ตตฺถาติ มาคธเสสภาสาสุฯ **เสสา ปริวตฺตนฺติ** เอกเนฺตน กาลนฺตเร อญฺญถา โหนฺติ วินสฺสนฺติ จฯ มาคธา ปน กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ น สพฺพตฺถ สพฺพทา สพฺพถา จ ปริวตฺตติ, กปฺปวินาเสปิ ติฏฺฐติเยวาติ **"อยเมวกา น ปริวตฺตตี"**ติ อาหฯ **ปปโญฺจ**ติ จิรายนนฺติ อโตฺถฯ พุทฺธวจนเมว เจตสฺส วิสโย, เตเนว ''เนลโงฺค เสตปจฺฉาโท''ติ คาถํ ปุจฺฉิโต จิโตฺต คหปติ '''กิํ นุ โข เอตํ, ภเนฺต, ภควตา ภาสิต'นฺติ? 'เอวํ คหปตี'ติฯ 'เตน หิ, ภเนฺต, มุหุตฺตํ อาคเมถ, ยาวสฺส อตฺถํ เปกฺขามี'''ติ (สํ. นิ. ๔.๓๔๗) อาหาติ วทนฺติฯ

สพฺพตฺถกญาณนฺติ อตฺถาทีสุ ญาณํฯ ตญฺหิ สเพฺพสุ เตสุ ตีสุ จตูสุปิ วา ปวตฺตตฺตา, กุสลกิริยภูตาย ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย ธมฺมตฺถภาวโต ตีสุ เอว วา ปวตฺตตฺตา **"สพฺพตฺถกญาณ"**นฺติ วุตฺตํฯ อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺถโชตกานีติ สาตฺถกานํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพตฺตา สโพฺพ อโตฺถ เอตสฺสาติปิ สพฺพตฺถกํ, สพฺพสฺมิํ ขิตฺตนฺติ วาฯ เสเกฺข ปวตฺตา อรหตฺตปฺปตฺติยา วิสทา โหนฺตีติ วทนฺติฯ ปุพฺพโยโค วิย ปน อรหตฺตปฺปตฺติ อรหโตปิ ปฏิสมฺภิทาวิสทตาย ปจฺจโย น น โหตีติ ปญฺจนฺนมฺปิ ยถาโยคํ เสกฺขาเสกฺขปฏิสมฺภิทาวิสทตฺตการณตา โยเชตพฺพาฯ

ปุจฺฉาย ปรโต ปวตฺตา กถาติ กตฺวา อฏฺฐกถา **"ปริปุจฺฉา"**ติ วุตฺตาฯ **ปฏิปตฺติํ ปูเรตพฺพํ มญฺญิสฺสนฺตี**ติ ปฏิปตฺติครุตาย ลาภํ หีเฬเนฺตน สตสหสฺสคฺฆนกมฺปิ กมฺพลํ วาสิยา โกเฏฺฏตฺวา ปริภณฺฑกรณํ มยา กตํ อาวชฺชิตฺวา ลาภครุโน ปริยตฺติธรา ธมฺมกถิกาว ภวิตุํ น มญฺญิสฺสนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ เอตฺถ จ เถรสฺส กงฺขุปฺปตฺติยา ปุเพฺพ อวิสทตํ ทเสฺสตฺวา อรหตฺตปฺปตฺตสฺส ปญฺหวิสฺสชฺชเนน อรหตฺตปฺปตฺติยา วิสทตา ทสฺสิตาฯ **ติสฺสเตฺถโร** อนนฺตรํ วุโตฺต ติสฺสเตฺถโร เอวาติ วทนฺติฯ

ปเภโท นาม มเคฺคหิ อธิคตานํ ปฏิสมฺภิทานํ ปเภทคมนํฯ **อธิคโม** เตหิ ปฏิลาโภ, ตสฺมา โส โลกุตฺตโร, ปเภโท กามาวจโร ทฏฺฐโพฺพฯ **น ปน ตถา**ติ ยถา อธิคมสฺส พลวปจฺจโย โหติ, น ตถา ปเภทสฺสาติ อโตฺถฯ อิทานิ ปริยตฺติยาทีนํ อธิคมสฺส พลวปจฺจยตฺตาภาวํ, ปุพฺพโยคสฺส จ พลวปจฺจยตฺตํ ทเสฺสโนฺต **"ปริยตฺติสวนปริปุจฺฉา หี"**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปฏิสมฺภิทา นาม นตฺถี**ติ ปฏิสมฺภิทาธิคโม นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ อิทานิ ยํ วุตฺตํ โหติ, ตํ ทเสฺสโนฺต **"อิเม ปนา"**ติอาทิมาหฯ ปุพฺพโยคาธิคมา หิ เทฺวปิ วิสทการณาติ ''ปุพฺพโยโค ปเภทสฺส พลวปจฺจโย โหตี''ติ วุตฺตนฺติฯ

สงฺคหวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. สจฺจวาราทิวณฺณนา

๗๑๙. เหตุวาเร กาลตฺตเยปิ เหตุผลธมฺมา ''อตฺถา''ติ วุตฺตา, เตสญฺจ เหตุธมฺมา ''ธมฺมา''ติ, ธมฺมวาเร เวเนยฺยวเสน อตีตานญฺจ สงฺคหิตตฺตา ''อุปฺปนฺนา สมุปฺปนฺนา''ติอาทิ น วุตฺ

ตนฺติ อตีตปจฺจุปฺปนฺนา ‘‘อตฺถา’’ติ วุตฺตา, ตํนิพฺพตฺตกา จ ‘‘ธมฺมา’’ติ อิทเมเตสํ ทฺวินฺนมฺปิ วารานํ นานตฺตํฯ

สจฺจวาราทิวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๗๒๕. **อวุตฺตตฺตา**ติ ‘‘เตสํ วิปาเก ญาณ’’นฺติ สามญฺญน วตฺวา วิเสเสน อวุตฺตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ เอตฺถ จ กิริยานํ อวิปากตฺตา ธมฺมภาโว น วุตฺโตตฺติฯ ยทิ เอวํ วิปากา น โหนฺตีติ อตฺถภาโว จ น วตฺตโพฺพติ? น, ปจฺจยุปฺปนฺนตฺตาฯ เอวเญฺจ กุสลากุสลานมฺปิ อตฺถภาโว อาปชฺชตีติฯ นปฺปฏิสิโทฺธ, วิปากสฺส ปน ปธานเหตุตาย ปากฏตฺตา ธมฺมภาโววว เตสํ วุตฺโตฯ กิริยานํ ปจฺจยตฺตา ธมฺมภาโว อาปชฺชตีติ เจ? นายํ โทโส อปฺปฏิสิทฺธตฺตา, กมฺมผลสมฺพนฺธสฺส ปน อเหตุตฺตา ธมฺมภาโว น วุโตฺตฯ อปิจ ‘‘อยํ อิมสฺส ปจฺจโย, อิทํ ปจฺจยุปฺปนฺน’’นฺติ เอวํ เภทํ อกตฺวา เกวลํ กุสลากุสเล วิปากกิริยธเมฺม จ สภาวโต ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ธมฺมปฏิสมฺภิทา อตฺถปฏิสมฺภิทา จ โหตีติปิ เตสํ อตฺถธมฺมตา น วุตฺตาติ เวทิตพฺพา ฯ กุสลากุสลวาเรสุ จ ธมฺมปฏิสมฺภิทา กุสลากุสลานํ ปจฺจยภาวํ สตฺติวิเสสํ สนิปฺผาเทตพฺพตํ ปสฺสนฺตี นิปฺผาเทตพฺพาเปกฺขา โหตีติ ตํสมฺพเนฺธเนว ‘‘เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ วุตฺตํฯ สภาวทสฺสนมตฺตเมว ปน อตฺถปฏิสมฺภิทาย กิจฺจํ นิปฺผนฺนผลมตฺตทสฺสนโตติ ตสฺสา นิปฺผาทกานเปกฺขตฺตา วิปากวาเร ‘‘เตสํ วิปจฺจนเก ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติ น วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

สภาวปญฺญตฺติยาติ น สตฺตาทิปญฺญตฺติยา, อวิปรีตปญฺญตฺติยา วาฯ **โขเภตฺวา**ติ โลมหํสชนนสาธุการทานาทีหิ โขเภตฺวาฯ **ปุน ธมฺมสฺสวเน ชานิสฺสถา**ติ อปฺปสฺสุตตฺตา ทุติยวารํ กเถโนฺต ตเทว กเถสฺสตีติ อธิปฺปาโยฯ

๗๔๖. ***ภูมิทสฺสนตฺถ***นฺติ เอตฺถ กามาวจรา โลกุตฺตรา จ ภูมิ ‘‘ภูมี’’ติ เวทิตพฺพา, จิตฺตุปฺปาทา วาติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๗๔๗. **ปจฺจยสมุปฺปนฺนญฺจ อตฺถํ ปจฺจยธมฺมญฺจา**ติ วจเนหิ เหตาทิปจฺจยสมุปฺปนฺนานํ กุสลากุสลรูปานมฺปิ อตฺถปริยายํ, เหตาทิปจฺจยภูตานํ วิปากกิริยรูปานมฺปิ ธมฺมปริยายญฺจ ทเสฺสติฯ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย กามาวจรวิปาการมฺมณตา มหคฺคตารมฺมณตา จ ปฏิสมฺภิทาญาณารมฺมณเตฺต น ยุชฺชติ ปฏิสมฺภิทาญาณานํ กามาวจรโลกุตฺตรกุสเลสุ กามาวจรกิริยาโลกุตฺตรวิปาเกสุ จ อุปฺปตฺติโตฯ สพฺพญาณารมฺมณตาย สติ ยุเชฺชยฺย, ‘‘เยน ญาเณน ตานิ ญาณานิ ชานาตี’’ติ (วิภ. ๗๒๖) วจนโต ปน น สพฺพญาณารมฺมณตาติ กถยนฺติฯ สุตฺตนฺตภาชนีเย ปน ‘‘ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา’’ติ อวิเสเสน วุตฺตตฺตา สพฺพญาณารมฺมณตา สิยาฯ อภิธมฺมภาชนีเยปิ จิตฺตุปฺปาทวเสน กถนํ นิรวเสสกถนนฺติ ยถาทสฺสิตวิสยวจนวเสน ‘‘เยน ญาเณน ตานิ ญาณานิ ชานาตี’’ติ ยํ วุตฺตํ, ตํ อญฺญารมฺมณตํ น ปฏิเสเธตีติฯ ยถา จ อตฺถปฏิสมฺภิทาวิสยานํ น นิรวเสเสน กถนํ อภิธมฺมภาชนีเย, เอวํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา

วิสยสฺสปีติฯ เอวํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย สพฺพญาณวิสยตฺตา ‘‘ติโสฺส ปฏิสมฺภิทา สิยา ปริตฺตารมฺมณา สิยา มหคฺคตารมฺมณา สิยา อปฺปมาณารมฺมณา’’ติ (วิภ. ๗๔๙) วุตฺตาฯ

ยทิปิ ‘‘สิยา อตฺถปฏิสมฺภิทา น มคฺคารมฺมณา’’ติ (วิภ. ๗๔๙) วจนโต อภิธมฺมภาชนีเย วุตฺตปฏิสมฺภิทาเสฺวว ปญฺหปุจฺฉกนโย ปวโตฺตฯ น หิ มโคฺค ปจฺจยุปฺปโนฺน น โหติ, อภิธมฺมภาชนีเย จ ปฏิสมฺภิทาญาณวิสยา เอว ปฏิภานปฏิสมฺภิทา วุตฺตาติ น ตสฺสา มหคฺคตารมฺมณตาติฯ เอวมฺปิ เทฺวปิ เอตา ปาฬิโย วิรุชฺฌนฺติ, ตาสุ พลวตราย ฐตฺวา อิตราย อธิปฺปาโย มคฺคิตโพฺพฯ กุสลากุสลานํ ปน ปจฺจยุปฺปนฺนตฺตปฏิเวโธปิ กุสลากุสลภาวปฏิเวธวินิมุโตฺต นตฺถีติ นิปฺปริยายา ตตฺถ ธมฺมปฏิสมฺภิทา เอกนฺตธมฺมวิสยตฺตา, ตถา วิปากกิริยานํ ปจฺจยภาวปฏิเวโธปิ วิปากกิริยภาวปฏิเวธวินิมุโตฺต นตฺถีติ นิปฺปริยายา ตตฺถ อตฺถปฏิสมฺภิทา เอกนฺติกอตฺถวิสยตฺตาฯ กิญฺจิ ปน ญาณํ อปฺปฏิภานภูตํ นตฺถิ เญยฺยปฺปกาสนโตติ สพฺพสฺมิมฺปิ ญาเณ นิปฺปริยายา ปฏิภานปฏิสมฺภิทา ภวิตุํ อรหติฯ นิปฺปริยายปฏิสมฺภิทาสุ ปญฺหปุจฺฉกสฺส ปวตฺติยํ เทฺวปิ ปาฬิโย น วิรุชฺฌนฺติฯ

สทฺทารมฺมณตฺตา พหิทฺธารมฺมณาติ เอตฺถ ปรสฺส อภิลาปสทฺทารมฺมณตฺตาติ ภวิตพฺพํฯ น หิ สทฺทารมฺมณตา พหิทฺธารมฺมณตาย การณํ สทฺทสฺส อชฺฌตฺตสฺส จ สพฺภาวาติฯ อนุวตฺตมาโน จ โส เอว สโทฺทติ วิเสสนํ น กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปฏิสมฺภิทาวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๖. ญาณวิภงฺค

๑. เอกกมาติกาทิวณฺณนา

๗๕๑. **โอกาสเฏฺฐน** สมฺปยุตฺตา ธมฺมา อารมฺมณญฺจาปิ **ญาณสฺส วตฺถุฯ ยาถาวก วตฺถุวิภาวนา**ติ นเหตาทิอวิตเถกปฺปการวตฺถุวิภาวนาฯ ยถา เอกํ นเหตุ, ตถา เอกํ อญฺญมฺปีติ หิ คเหตพฺพํ อวิตถสามญฺญยุตฺตํ ญาณารมฺมณํ ยาถาวกวตฺถุฯ ยาถาวเกน วา อวิตถสามญฺญน วตฺถุวิภาวนา **ยาถาวกวตฺถุวิภาวนา**ฯ

ทุกานุรูเปหีติ ทุกมาติกานุรูเปหีติ วทนฺติฯ โอสานทุกสฺส ปน ทุกมาติกํ อนิสฺสาย วุตฺตตฺตา ทุกภาวานุรูเปหีติ วตฺตพฺพํฯ เอวํ **ติกานุรูเปหี**ติ เอตฺถาปิ ทฏฺฐพฺพํฯ โอสานทุเก ปน **อโตฺถ**ติ ผลํ, อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทานํ ตํ ชเนตีติ **อตฺถชาปิกา,** การณคตา ปญฺญาฯ ชาปิโต ชนิโต อโตฺถ เอติสฺสาติ **ชาปิตตฺถา,** การณปญฺญาสทิสี ผลปฺปกาสนภูตา ผลสมฺปยุตฺตา ปญฺญาฯ

๑๐. ทสกมาติกาวณฺณนา

๗๖๐. ‘‘จตโสฺส โข อิมา, สาริปุตฺต, โยนิโยฯ กตมา…เป.… โย โข มํ, สาริปุตฺต, เอวํ ชาน’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๑๕๒) วจเนน **จตุโยนิปริเจฺฉทกญาณํ** วุตฺตํ, ‘‘นิรยญฺจาหํ, สาริปุตฺต, ปชานามี’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๑๕๓) **ปญฺจคติปริเจฺฉทกํฯ ‘‘สํยุตฺตเก อาคตานิ เตสตฺตติ ญาณานิ, สตฺตสตฺตติ ญาณานี’’**ติ วุตฺตํ, ตตฺถ ปน นิทานวเคฺค สตฺตสตฺตติ อาคตานิ จตุจตฺตารีสญฺจ, เตสตฺตติ ปน ปฏิสมฺภิทามเคฺค สุตมยาทีนิ อาคตานิ ทิสฺสนฺติ, น สํยุตฺตเกติฯ **อญฺญานิปี**ติ เอเตน อิธ เอกกาทิวเสน วุตฺตํ, อญฺญตฺถ จ ‘‘ปุพฺพเนฺต ญาณ’’นฺติอาทินา, พฺรหฺมชาลาทีสุ จ ‘‘ตยิทํ ตถาคโต ปชานาติ ‘อิมานิ ทิฏฺฐิฏฺฐานานิ เอวํ คหิตานี’ติ’’อาทินา วุตฺตํ อเนกญาณปฺปเภทํ สงฺคณฺหาติฯ ยาถาวปฏิเวธโต สยญฺจ อกมฺปิยํ ปุคฺคลญฺจ ตํสมงฺคึ เญยฺเยสุ อธิพลํ กโรตีติ อาห **‘‘อกมฺปิยเฏฺฐน อุปตฺถมฺภกเฏฺฐน จา’’**ติฯ

เสฏฺฐฏฺฐานํ สพฺพญฺญุตํฯ ปฏิชานนวเสน สพฺพญฺญุตํ อภิมุขํ คจฺฉนฺติ, อฏฺฐ วา ปริสา อุปสงฺกมนฺตีติ **อาสภา,** พุทฺธาฯ **อิทํ ปนา**ติ พุทฺธานํ ฐานํ สพฺพญฺญุตเมว วทติฯ **ติฏฺฐมาโน วา**ติ อวทโนฺตปิ ติฏฺฐมาโนว ปฏิชานาติ นามาติ อโตฺถฯ **อฏฺฐสุ ปริสาสุ** ‘‘อภิชานามหํ, สาริปุตฺต, อเนกสตํ ขตฺติยปริสํ…เป.… ตตฺร วต มํ ภยํ วา สารชฺชํ วา โอกฺกมิสฺสตีติ นิมิตฺตเมตํ, สาริปุตฺต, น สมนุปสฺสามี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๕๑) วจเนน ทสฺสิตอกมฺปิยญาณยุโตฺต ทสพโลหนฺติ **อภีตนาทํ นทติฯ สีหนาทสุเตฺตน** ขนฺธกวเคฺค อาคเตนฯ

‘‘เทวมนุสฺสานํ จตุจกฺกํ วตฺตตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๓๑) สุตฺตเสเสน สปฺปุริสูปสฺสยาทีนํ ผลสมฺปตฺติ ปวตฺติ, ปุริมสปฺปุริสูปสฺสยาทิํ อุปนิสฺสาย ปจฺฉิมสปฺปุริสูปสฺสยาทีนํ สมฺปตฺติ ปวตฺติ วา วุตฺตาติ **อาทิ**-สเทฺทน ตตฺถ จ จกฺก-สทฺทสฺส คหณํ เวทิตพฺพํฯ ปฏิเวธนิฏฺฐตฺตา อรหตฺตมคฺคญาณํ ปฏิเวโธติ **‘‘ผลกฺขเณ อุปฺปนฺนํ นามา’’**ติ วุตฺตํฯ เตน ปฏิลทฺธสฺสปิ เทสนาญาณสฺส กิจฺจนิปฺผตฺติปรสฺส พุชฺฌนมเตฺตน โหตีติ **‘‘อญฺญาสิโกณฺฑญฺญสฺส โสตาปตฺติผลกฺขเณ ปวตฺตํ นามา’’**ติ วุตฺตํฯ ตโต ปรํ ปน ยาว ปรินิพฺพานา เทสนาญาณปฺปวตฺติ ตเสฺสว ปวตฺติตสฺส ธมฺมจกฺกสฺส ฐานนฺติ เวทิตพฺพํ, ปวตฺติตจกฺกสฺส จกฺกวตฺติโน จกฺกรตนฏฺฐานํ วิยฯ

สมาทียนฺตีติ **สมาทานานิ,** ตานิ ปน สมาทิยิตฺวา กตานิ โหนฺตีติ อาห **“สมาทิยิตฺวา กตาน”**นฺติฯ **กมฺมเมว วา กมฺมสมาทาน**นฺติ เอเตน สมาทาน-สทฺทสฺส อปุพฺพตฺถาภาวํ ทเสฺสติ มุตฺตคต-สเทฺท คต-สทฺทสฺส วิยฯ

อคติคามินินฺติ นิพฺพานคามินิํฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘นิพฺพานญฺจาหํ, สาริปุตฺต, ปชานามิ นิพฺพานคามินิญฺจ ปฏิปท’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๑๕๓)ฯ

หานภาคิยธมฺมนฺติ หานภาคิยสภาวํ, กามสหคตสญฺญาทิธมฺมํ วาฯ **ตํ การณ**นฺติ ปุเพฺพว กตาภิสงฺขาราทิํฯ

“อิทานี”ติ เอตสฺส ‘‘อิมินา อนุกฺกเมน วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานี’’ติ อิมินา สห โยชนา กาตพฺพาฯ กิเลสาวรณํ ตทภาวญฺจาติ **กิเลสาวรณาภาวํ**ฯ กิเลสกฺขยาธิคมสฺส หิ กิเลสาวรณํ **อฏฺฐานํ,** ตทภาโว **ฐานํ**ฯ อนธิคมสฺส กิเลสาวรณํ **ฐานํ,** ตทภาโว **อฏฺฐาน**นฺติฯ ตตฺถ ตทภาวคฺคหเณน คหิตํ ‘‘อตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทิกาย สมฺมาทิฏฺฐิยา ฐิติํ ตพฺพิปรีตาย ฐานาภาวญฺจ อธิคมสฺส ฐานํ ปสฺสเนฺตน อิมินา ญาเณน อธิคมานธิคมานํ ฐานาฏฺฐานภูเต กิเลสาวรณตทภาเว ปสฺสติ ภควาติ อิมมตฺถํ สาเธโนฺต อาห **“โลกิยสมฺมาทิฏฺฐิฐิติทสฺสนโต นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิฐานาภาวทสฺสนโต จา”**ติฯ เอตฺถ จ อธิคมฏฺฐานทสฺสนเมว อธิเปฺปตํ อุปริภพฺพปุคฺคลวเสเนว วิปากาวรณาภาวทสฺสนาทิกสฺส วกฺขมานตฺตาฯ อิมินา ปน ญาเณน สิชฺฌนโต ปสเงฺคน อิตรมฺปิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ธาตุเวมตฺตทสฺสนโต**ติ ราคาทีนํ อธิมตฺตาทิวเสน ตํสหิตานํ ธาตูนํ เวมตฺตตาทสฺสนโต, ‘‘อยํ อิมิสฺสา ธาตุยา อธิมตฺตตฺตา ราคจริโต’’ติอาทินา จริยาเหตูนํ วา, ราคาทโย เอว วา ปกติภาวโต ธาตูติ ราคาทิเวมตฺตทสฺสนโตติ อโตฺถฯ **ปโยคํ อนาทิยิตฺวา**ติ สนฺตติมหามตฺตองฺคุลิมาลาทีนํ วิย กามราคพฺยาปาทาทิวเสน ปโยคํ อนาทิยิตฺวาฯ

(๑.) เอกกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๑. น เหตุเมวาติ เอตฺถ จ น เหตู เอวาติ อโตฺถ, พฺยญฺชนสิลิฏฺฐตาวเสน ปน รสฺสตฺตํ **ม**-กาโร จ กโต ‘‘อทุกฺขมสุขา’’ติ เอตฺถ วิยฯ **อิมินาปิ นเยนา**ติ เอตฺถ ปุริมนเยน เหตุภาวาทิปฏิเกฺขโป, ปจฺฉิมนเยน นเหตุธมฺมาทิโกฏฺฐาสสงฺคโหติ อยํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ **จุติ**คฺคหเณน จุติปริจฺฉินฺนาย เอกาย ชาติยา คหณํ ทฏฺฐพฺพํ, **ภว**คฺคหเณน นวธาวุตฺตภวสฺสฯ ตทโนฺตคธตาย ตตฺถ ตตฺถ **ปริยาปนฺนตา** วุตฺตาฯ **อุปฺปนฺนํ มโนวิญฺญาณวิเญฺญยฺยเมวา**ติ ‘‘น รูปํ วิย อุปฺปนฺนา ฉวิญฺญาณวิเญฺญยฺยา’’ติ รูปโต เอเตสํ วิเสสนํ กโรติฯ

๗๖๒. กปฺปโต กปฺปํ คนฺตฺวาปิ น อุปฺปชฺชตีติ น กทาจิ ตถา อุปฺปชฺชติฯ น หิ ขีราทีนํ วิย เอเตสํ ยถาวุตฺตลกฺขณวิลกฺขณตา อตฺถีติ ทเสฺสติฯ

๗๖๓. สโมธาเนตฺวาติ โลเก วิชฺชมานํ สพฺพํ รูปํ สโมธาเนตฺวาฯ เอเตน มหเตฺตปิ อวิภาวกตฺตํ ทเสฺสโนฺต สุขุมตฺตา น วิภาเวสฺสตีติ วาทปถํ ฉินฺทติฯ **จกฺขุปสาเท** มม วตฺถุมฺหีติ อโตฺถฯ **วิสโย**ติ อิสฺสริยฏฺฐานนฺติ อธิปฺปาโยฯ

๗๖๔. อโพฺพกิณฺณาติ อพฺยวหิตา, อนนฺตริตาติ อโตฺถฯ ววตฺถิตานมฺปิ ปฏิปาฏินิยโมเตน ปฏิกฺขิโตฺตติ อโตฺถฯ **อนนฺตรตา**ติ อนนฺตรปจฺจยตา เอเตน ปฏิกฺขิตฺตาติ อโตฺถฯ

๗๖๕. สมนนฺตรตาติ จ สมนนฺตรปจฺจยตาฯ

๗๖๖. อาภุชนโตติ อาภุคฺคกรณโต, นิวตฺตนโต อิเจฺจว อโตฺถฯ เอตฺถ จ ‘‘ปญฺจ วิญฺญาณา อนาโภคา’’ติ อาโภคสภาวา น โหนฺตีติ อโตฺถ, ‘‘ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณานํ นตฺถิ อาวฎฺฎนา วา’’ติอาทีสุปิ อาวฎฺฎนภาโว วาติอาทินา อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

น กญฺจิ ธมฺมํ ปฎิวิชานาตีติ เอตฺถ น สเพฺพ รูปาทิธมฺมา ธมฺมคฺคหเณน คหิตาติ ยถาธิเปฺปตธมฺมทสฺสนตฺถํ **‘‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ เอวํ วุตฺต’’**นฺติ อาหฯ

รูปาทีสุ อภินิปตนํ เตหิ สมาคโม เตสนฺติปิ วตฺตุํ ยุชฺชตีติ อาห **‘‘รูปาทีนํ อภินิปาตมตฺต’’**นฺติฯ กมฺมเตฺถ วา สามิวจนํฯ วิญฺญาเณหิ อภินิปติตพฺพานิ หิ รูปาทีนีติฯ **อิทํ วุตฺตํ โหตี**ติอาทีสุ หิ อยํ อธิปฺปาโย – อารมฺมณกรเณน ปฎิวิชานิตพฺพานิ รูปาทีนิ ฐเปตฺวา กุสลากุสลเจตนาย ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ ยถาวุตฺตานํ สหชปุพฺพงฺคมธเมฺมน ปฎิวิชานิตพฺพานํ ปฎิวิชานนํ เอเตสํ นตฺถีติฯ เอวญฺจ กตฺวา **‘‘ทสฺสนาทิมตฺตโต ปน มุตฺตา อญฺญา เอเตสํ กุสลาทิปฎิวิญฺญตฺติ นาม นตฺถี’’**ติ กิจฺจนฺตรํ ปฎิเสเธติฯ

อวิปากภาเวน อญฺญํ อพฺยากตสามญฺญํ อนิวาเรโนฺต กุสลากุสลคฺคหณญฺจ กโรตีติ จวนปริโยสานญฺจ **กิจฺจํฯ ปิ**-สเทฺทน สหชวนกานิ วีถิจิตฺตานิ สมฺปิเณฺฑตฺวา ปญฺจทฺวาเร ปฎิเสธเน อยํ อธิปฺปาโย สิยา – ‘‘มนสา เจ ปทุเฎฺฐน…เป…. ปสเนฺนน ภาสติ วา กโรติ วา’’ติ (ธ. ป. ๑-๒) เอวํ วุตฺตา ภาสนกรณกรา, ตํสทิสา จ สุขทุกฺขุปฺปาทกา พลวโนฺต ฉฎฺฐทฺวาริกา เอว ธมฺมคฺคหเณน คหิตาติ น เตสํ ปญฺจทฺวาริกชวเนน ปฎิวิชานนํ อตฺถิ, ทุพฺพลานํ ปน ปุพฺพงฺคมปฎิวิชานนํ ตตฺถ น ปฎิสิทฺธํ ‘‘น กายกมฺมํ น วจีกมฺมํ ปฎฺฐเปตี’’ติ วิญฺญตฺติทฺวยชนกเสฺสว ปฎฺฐปนปฎิเกฺขเปน ทุพฺพลสฺส มโนกมฺมสฺส อนุญฺญาตตฺตาฯ ตถา กายสุจริตาทิกุสลกมฺมํ กโรมีติ, ตพฺพิปรีตํ อกุสลํ กมฺมํ กโรมีติ จ กุสลากุสลสมาทานํ ปญฺจทฺวาริกชวเนน น โหติฯ ตถา ปฎิจฺจสมุปฺปาทวณฺณนายํ วุตฺตา ‘‘ปญฺจทฺวาริกจุติ จ น ปญฺจทฺวาริกจิเตฺตหิ โหติ จุติจิตฺตสฺส อตํทฺวาริกตฺตา’’ติฯ ยา ปนายํ ปาฬิ ‘‘ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กญฺจิ ธมฺมํ ปฎิวิชานาติ อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา’’ติ, ตสฺสา รูปาทีนํ อาปาถมตฺตํ มุญฺจิตฺวา อญฺญํ กญฺจิ ธมฺมสภาวํ น ปฎิวิชานาตีติ อยมโตฺถ ทิสฺสติฯ น หิ รูปํ ปฎิคฺคณฺหนฺตมฺปิ จกฺขุวิญฺญาณํ รูปนฺติ จ คณฺหาตีติฯ สมฺปฎิจฺฉนสฺสปิ รูปนีลาทิอาการปฎิวิชานนํ นตฺถีติ กิญฺจิ ธมฺมสฺส ปฎิวิชานนํ ปฎิกฺขิตฺตํ, ปญฺจหิ ปน วิญฺญาเณหิ สาติสยํ ตสฺส วิชานนนฺติ ‘‘อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา’’ติ น วุตฺตํฯ ยสฺส ปาฬิยํ พหิทฺธาปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วุตฺตา, ตโต อญฺญํ นิรุตฺติปฎิสมฺภิทํ อิจฺฉเนฺตหิ ปญฺจทฺวารชวเนน ปฎิสมฺภิทาญาณสฺส สหุปฺปตฺติ ปฎิสิทฺธาฯ **รูปารูปธเมฺม**ติ รูปารูปาวจรธเมฺมติ อโตฺถฯ

ปญฺจทฺวาริกจิเตฺตน น ปฎิพุชฺฌตีติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ รูปาทีนํ อาปาถคมเน นิทฺทาปฎิโพโธ โหตีติ? น, ปฐมํ มโนทฺวาริกชวนสฺส อุปฺปตฺติโตติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘นิทฺทายนฺตสฺส หี’’**ติอาทิฯ **ปโลเภตฺวา** สจฺจสุปิเนนฯ

อพฺยากโตเยว อาวชฺชนมตฺตเสฺสว อุปฺปชฺชนโตติ วทนฺติฯ เอวํ วทเนฺตหิ มโนทฺวาเรปิ อาวชฺชนํ ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชิตฺวา ชวนฎฺฐาเน ฐตฺวา ภวงฺคํ โอตรตีติ อธิเปฺปตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

ตสฺสา เอว วเสนาติ ตสฺสา วเสน เอกวิเธน ญาณวตฺถุ โหตีติ จ, เวทิตพฺพนฺติ จ โยชนา กาตพฺพาฯ

เอกกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๒.) ทุกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๗. อตฺถ-สโทฺท อญฺญตฺร สภาวํ คเหตฺวา อธิกรเณสุ ปวตฺตมาโน อธิกรณวเสน ลิงฺคปริวตฺตึ คจฺฉตีติ อธิปฺปาเยน ชาปิตา จ สา อตฺถา จาติ **ชาปิตตฺถา**ติ อยมโตฺถ วิภาวิโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

ทุกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๓.) ติกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๘. **ปญฺญาปริณามิเตสู**ติ ปญฺญาย ปริปาจิเตสุฯ ‘‘โยควิหิเตสูติ อิทญฺจ วิสยวิเสสนมตฺตเมว, ตสฺมา ยานิ ปญฺญาย วิหิตานิ อเหสุํ โหนฺติ ภวิสฺสนฺติ จ, สพฺพานิ ตานิ โยควิหิตานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ สิกฺขิตฺวา กาตพฺพํ **สิปฺปํ,** อิตรํ **กมฺมํ**ฯ อยเมเตสํ วิเสโสฯ **วฑฺฒกีกมฺม**นฺติ จ อสิกฺขิตฺวาปิ กาตพฺพํ ถูลกมฺมํ **‘‘กมฺม’’**นฺติ ทฏฺฐพฺพํ, ปญฺญา เอว วา ตตฺถ ตตฺถ **‘‘กมฺมํ สิปฺป’’**นฺติ จ เวทิตพฺพาฯ **นาคมณฺฑลํ** นาม มณฺฑลํ กตฺวา สเปฺป วิชฺชาย ปโกฺกสิตฺวา พลึ ทตฺวา วิสาปนยนํฯ **ปริตฺตํ** รกฺขา, เยน ‘‘ผู’’ติ มุขวาตํ ทตฺวา วิสํ อปนยนฺติ, โส อุณฺณนาภิอาทิมโนฺต **ผุธมนกมโนฺต**ฯ ‘‘อ อา’’ติอาทิกา มาติกา ‘‘ก กา’’ติอาทิโก ตปฺปเภโท จ **เลขา**ฯ

กุสลํ ธมฺมํ **สกํ,** อิตรํ **โนสกํ**ฯ จตุนฺนํ สจฺจานํ ปฏิวิชฺฌิตพฺพานํ ตปฺปฏิเวธปจฺจยภาเวน **อนุโลมนํ** ทฏฺฐพฺพํฯ ปุเพฺพ ‘‘โยควิหิเตสุ วา กมฺมายตเนสู’’ติอาทินา ปญฺญา วุตฺตา, ปุน ตสฺสา เววจนวเสน ‘‘อนุโลมิกํ ขนฺติ’’นฺติอาทิ วุตฺตนฺติ อธิปฺปาเยน **‘‘อนุ...เป.... ปญฺญาเววจนานี’’**ติ อาหฯ เอตฺถ จ **เอวรูปิ**นฺติ ยถาวุตฺตกมฺมายตนาทิวิสยํ กมฺมสฺสกตสจฺจานุโลมิกสภาวํ อนิจฺจาทิปวตฺติอาการญฺจาติ อโตฺถฯ ยถาวุตฺตา จ ภูมิสภาวปวตฺติอาการนิเทฺทสา ขนฺติอาทีหิ โยเชตพฺพาฯ ยสฺสา ปญฺญาย ธมฺมา นิชฺฌานปชานนกิจฺจสงฺขาตํ โอโลกนํ ขมนฺติ อวิปรีตสภาวตฺตา, สา ปญฺญา ธมฺมานํ นิชฺฌานกฺขมนํ เอติสฺสา อตฺถีติ **ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺตี**ติ อโตฺถฯ

๗๖๙. อสํวรํ มุญฺจตีติ สมาทานสมฺปตฺตวิรติสมฺปยุตฺตเจตนา **‘‘สีลํ ปูเรนฺตสฺส มุญฺจเจตนา’’**ติ วุตฺตาฯ ปุพฺพาปรปญฺญาย จ ทานสีลมยตาวจนโต มุญฺจอปรเจตนาวเสน ‘‘อารพฺภา’’ติ, ปุพฺพเจตนาวเสน ‘‘อธิกิจฺจา’’ติ จ วตฺตุํ ยุตฺตนฺติ ‘‘อธิกิจฺจา’’ติปิ ปาโฐ ยุชฺชติฯ

๗๗๐. ปญฺจสีลทสสีลานิ วิญฺญาณสฺส ชาติยา จ ปจฺจยภูเตสุ สงฺขารภเวสุ อโนฺตคธานีติ **‘‘อุปฺปาทา วา’’**ติอาทิกาย ธมฺมฏฺฐิติปาฬิยา สงฺคหิตานิฯ ภวนิพฺพตฺตกสีลสฺส ปญฺญาปนํ สติปิ สวเน น ตถาคตเทสนายตฺตนฺติ ภิกฺขุอาทีนมฺปิ ตํ วุตฺตํฯ

อธิปญฺญาย ปญฺญาติ อธิปญฺญาย อโนฺตคธา ปญฺญาฯ อถ วา อธิปญฺญานิพฺพเตฺตสุ, ตทธิฏฺฐาเนสุ วา ธเมฺมสุ อธิปญฺญา-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพ, ตตฺถ ปญฺญา **อธิปญฺญาย ปญฺญา**ฯ

๗๗๑. อปายุปฺปาทนกุสลตา อปายโกสลฺลํ สิยาติ มญฺญมาโน ปุจฺฉติ **“อปายโกสลฺลํ กถํ ปญฺญา นาม ชาตา”**ติฯ ตํ ปน ปรสฺส อธิปฺปายํ นิวเตฺตนฺโต **“ปญฺญาวาเยว หี”**ติ อาทิมาหฯ **ตตฺรุปายา**ติ ตตฺร ตตฺร อุปายภูตาฯ ฐาเน อุปฺปตฺติ เอตสฺสาติ **ฐานุปฺปตฺติยํ**ฯ กึ ตํ? การณชานนํ, ภยาทีนํ อุปฺปตฺติกฺขเณ ตสฺมึเยว ฐาเน ลหุอุปฺปชฺชนกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

ติกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๔.) จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๙๓. **น ปริตสฺสตี**ติ ‘‘อปิ นาม เม ตณฺฑุลาทีนิ สิยุ’’นฺติ น ปเตฺถติ, ตทภาเวน วา น อุตฺตสติฯ

๗๙๖. **อปรปฺปจฺจเย**ติ ปเรน นปตฺติยายิตเพฺพฯ **ธเมฺม ญาณ**นฺติ สจฺจวิสยํ ญาณํฯ อริยสเจฺจสุ หิ **ธมฺม**-สโทฺท เตสํ อวิปรีตสภาวตฺตาติฯ สงฺขตปวโร วา อริยมโคฺค ตสฺส จ ผลํ **ธโมฺม,** ตตฺถ ปญฺญา ตํสหคตา **ธเมฺม ญาณํ**ฯ น อญฺญญาณุปฺปาทนํ **นยนยนํ,** ญาณเสฺสว ปน ปวตฺติวิเสโสติ อธิปฺปาเยนาห **“ปจฺจเวกฺขณญาณสฺส กิจฺจ”**นฺติฯ เอตฺถ จ **อิมินา ธเมฺมนา**ติ มคฺคญาเณนาติ วุตฺตํ, ทุวิธมฺปิ ปน มคฺคผลญาณํ ปจฺจเวกฺขณาย จ มูลํ, การณญฺจ นยนยนสฺสาติ ทุวิเธนปิ เตน ธเมฺมนาติ น น ยุชฺชติ, ตถา จตุสจฺจธมฺมสฺส ญาตตฺตา, มคฺคผลสงฺขาตสฺส จ ธมฺมสฺส สจฺจปฏิเวธสมฺปโยคํ คตตฺตา นยนํ โหตีติ เตน อิมินา ธเมฺมน ญาณวิสยภาเวน, ญาณสมฺปโยเคน วา ญาเตนาติ จ อโตฺถ น น ยุชฺชติฯ

ยทิปิ สเพฺพน สพฺพํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ ทุกฺขํ อภิชานนฺติ, ตถาปิ ปจฺจุปฺปเนฺน สสนฺตติปริยาปเนฺน สวิเสเส อภินิเวโส โหตีติ อาห **“น ตเญฺญว อิม”**นฺติฯ ทิเฏฺฐน อทิเฏฺฐน นยโต **นยนญาณํ,** อทิฏฺฐสฺส ทิฏฺฐตาย การณภูตตฺตา **การณญาณํ,** อนุรูปตฺถวาจโก วา การณ-สโทฺทติ ธเมฺม ญาณสฺส อนุรูปญาณนฺติ อโตฺถฯ

สมฺมุติมฺหิ ญาณนฺติ ธเมฺม ญาณาทีนํ วิย สาติสยสฺส ปฏิเวธกิจฺจสฺส อภาวา วิสโยภาสนมตฺตชานนสามเญฺญน ญาณนฺติ สมฺมเตสุ อโนฺตคธนฺติ อโตฺถฯ สมฺมุติวเสน วา ปวตฺตํ **สมฺมุติมฺหิ ญาณํ,** อวเสสํ ปน อิตรญาณตฺตยวิสภาคํ ญาณํ ตพฺพิสภาคสามเญฺญน สมฺมุติญาณมฺหิ ปวิฏฺฐตฺตา **สมฺมุติญาณํ** นาม โหตีติฯ

๗๙๗. **กิเลสมูลเก จา**ติ นีวรณมูลเก จ กามภวธเมฺมฯ

๗๙๘. **สา หิสฺสา**ติ เอตฺถ **อสฺสา**ติ โย ‘‘กาเมสุ วีตราโค โหตี’’ติ เอวํ วุโตฺต, อสฺส ปฐมชฺฌานสมงฺคิสฺสาติ อโตฺถฯ **เสฺววา**ติ เอเตน กาเมสุ วีตราคภาวนาวตฺถเสฺสว ปฐมชฺฌานสมงฺคิสฺส คหเณ ปวเตฺต ตสฺส ตโต ปรํ อวตฺถํ ทเสฺสตุํ **“กาเมสุ วีตราโค สมาโน”**ติ วุตฺตํฯ จตุตฺถมคฺคปญฺญา ฉฏฺฐาภิญฺญาภาวปฺปตฺติยา ตํ **ปฏิวิชฺฌติ** นาม, อิตรา ตทุปนิสฺสยตฺตาฯ ยถานุรูปํ วา อาสวกฺขยภาวโต, ผเล วา อาสวกฺขเย สติ ยถานุรูปํ ตํนิพฺพตฺตนโต จตูสุปิ มเคฺคสุ ปญฺญา **ฉฏฺฐํ อภิญฺญํ ปฏิวิชฺฌตี**ติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๗๙๙. **กามสหคตา**ติ วตฺถุกามารมฺมณาฯ **โจเทนฺตี**ติ กามาภิมุขํ ตนฺนินฺนํ กโรนฺตีติ อโตฺถฯ **ตทนุธมฺมตา**ติ ตทนุธมฺมา อิเจฺจว วุตฺตํ โหติฯ **ตา**-สทฺทสฺส อปุพฺพตฺถาภาวโตติ อธิปฺปาเยนาห **“ตทนุรูปสภาวา”**ติฯ นิกนฺตึ, นิกนฺติสหคตจิตฺตุปฺปาทํ วา **“มิจฺฉาสตี”**ติ วทติฯ ‘‘อโห วต เม อวิตกฺกํ อุปฺปเชฺชยฺยา’’ติ อวิตกฺการมฺมณา **อวิตกฺกสหคตา**ฯ

๘๐๑. อธิคมภาเวน อภิมุขํ ชานนฺตสฺส **อภิชานนฺตสฺส,** อภิวิสิเฏฺฐน วา ญาเณน ชานนฺตสฺส, อนารมฺมณภูตญฺจ ตํ ฐานํ ปากฏํ กโรนฺตสฺสาติ อโตฺถฯ

๘๐๒. วสิตาปญฺจกรหิตํ ฌานํ **อปฺปคุณํ**ฯ เอตฺถ จตโสฺส ปฏิปทา จตฺตาริ อารมฺมณานีติ ปญฺญาย ปฏิปทารมฺมณนฺเทฺทเสน ปญฺญา เอว อุทฺทิฏฺฐาติ สา เอว วิภตฺตาติฯ

จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๕.) ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๔. **ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธี**ติ สมาธิองฺคภาเวน ปญฺญา อุทฺทิฏฺฐาติฯ ปีติผรณตา ทิวจเนน หิ ตเมว วิภชติ, ‘‘โส อิมเมว กายํ วิเวกเชน ปีติสุเขน อภิสเนฺทตี’’ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๒๒๖; ม. นิ. ๑.๔๒๗) นเยน ปีติยา สุขสฺส จ ผรณํ เวทิตพฺพํฯ ปีติผรณตาสุขผรณตาหิ อารมฺมเณ ฐตฺวา จตุตฺถชฺฌานสฺส อุปฺปาทนโต **‘‘ปาทา วิยา’’**ติ ตา วุตฺตาฯ

ทุติยปญฺจเก จ **‘‘ปญฺจญาณิโก’’**ติ สมาธิมุเขน ปญฺจญาณาเนว อุทฺทิฏฺฐานิ นิทฺทิฏฺฐานิ จาติ ทฏฺฐพฺพานิฯ โลกิยสมาธิสฺส ปจฺจนีกานิ นีวรณปฐมชฺฌานนิกนฺติอาทีนิ นิคฺคเหตพฺพานิฯ อเญฺญ กิเลสา วาเรตพฺพา, อิมสฺส ปน อรหตฺตสมาธิสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธสพฺพกิเลสตฺตา น นิคฺคเหตพฺพํ วาเรตพฺพญฺจ อตฺถีติ มคฺคานนฺตรํ สมาปตฺติกฺขเณ จ อปฺปโยเคเนว อธิคตตฺตา จ ฐปิตตฺตา จ, อปริหานิวเสน ฐปิตตฺตา วา **น สสงฺขารนิคฺคยฺหวาริตคโตฯ สติเวปุลฺลปฺปตฺตตฺตา**ติ เอเตน อปฺปวตฺตมานายปิ สติยา สติพหุลตาย สโต เอว นามาติ ทเสฺสติฯ **ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสนา**ติ เอเตน ปริจฺฉินฺทนสติยา สโตติฯ

ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๖.) ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๕. วิสุทฺธิภาวํ ทเสฺสโนฺต **‘‘ทูร...เป.... รมฺมณายา’’**ติ อาหฯ โสตธาตุวิสุทฺธีติ จ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา วุตฺตาติ ตตฺถ ญาณํ **โสตธาตุวิสุทฺธิยา ญาณํ**ฯ ‘‘เจโตปริยญาณ’’นฺติ อิทเมว อตฺถวเสน **‘‘ปรจิเตฺต ญาณ’’**นฺติ อุทฺธฏนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ จุตูปปาตญาณสฺส ทิพฺพจกฺขุญาเณกเทสตฺตา **‘‘วณฺณธาตุอารมฺมณา’’**ติ วุตฺตํฯ มุทฺธปฺปเตฺตน จุตูปปาตญาณสงฺขาเตน ทิพฺพจกฺขุญาเณน สพฺพํ ทิพฺพจกฺขุญาณนฺติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๗.) สตฺตกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๖. **ตเทว ญาณ**นฺติ ฉพฺพิธมฺปิ ปจฺจเวกฺขณญาณํ วิปสฺสนารมฺมณภาเวน สห คเหตฺวา วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ **ธมฺมฏฺฐิติญาเณนา**ติ ฉปิ ญาณานิ สงฺขิปิตฺวา วุเตฺตน ญาเณนฯ **ขยธมฺม**นฺติอาทินา หิ ปกาเรน ปวตฺตญาณสฺส ทสฺสนํ, ญาณวิปสฺสนาทสฺสนโต วิปสฺสนาปฏิวิปสฺสนาทสฺสนมตฺตเมวาติ น ตํ องฺคนฺติ อธิปฺปาโยฯ ปาฬิยํ ปน สพฺพตฺถ ญาณวจเนน องฺคานํ วุตฺตตฺตา **นิโรธธมฺมนฺติ ญาณ**นฺติ **อิติ**-สเทฺทน ปกาเสตฺวา วุตฺตํ วิปสฺสนาญาณํ สตฺตมํ ญาณนฺติ อยมโตฺถ ทิสฺสติฯ น หิ ยมฺปิ ตํ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, ตมฺปิ ญาณนฺติ สมฺพ

โนฺธ โหติ ตํญาณคฺคหเณ เอตสฺมึ ญาณภาวทสฺสนสฺส อนธิเปฺปตตฺตา, ‘‘ขยธมฺมํ…เป…. นิโรธธมฺม’’นฺติ เอเตสํ สมฺพนฺธาภาวปฺปสงฺคโต จาติฯ

สตฺตกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๘.) อฏฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๘. **วิหาริตพฺพฏฺฐนา**ติ ปจฺจนีกธเมฺม, ทุกฺขํ วา วิจฺฉินฺทิตฺวา ปวเตฺตตพฺพฏฺฐนฯ

อฏฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๑๐.) ทสกนิเทฺทโส

ปฐมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๙. อวิชฺชมานํ ฐานํ **อฏฺฐานํ,** นตฺถิ ฐานนฺติ วา **อฏฺฐานํ**ฯ เอส **‘‘อนวกาโส’’**ติ เอตฺถาปิ นโยฯ ตทตฺถนิคมนมตฺตเมว หิ ‘‘เนตํ ฐานํ วิชฺชตี’’ติ วจนนฺติฯ อสุเข สุขนฺติ ทิฏฺฐิวิปลฺลาโสว อิธ สุขโต อุปคมนสฺส ฐานนฺติ อธิเปฺปตนฺติ ทเสฺสโนฺต **‘‘เอกนฺต…เป…. อตฺตทิฏฺฐิวเสนา’’**ติ ปธานทิฏฺฐิมาหฯ เภทานุรูปสฺส สาวนํ **อนุสฺสาวนํ,** เภทานุรูเปน วา วจเนน วิญฺญาปนํฯ

ลิเงฺค ปริวเตฺต จ โส เอว เอกกมฺมนิพฺพตฺติโต ภวงฺคปฺปพโนฺธ ชีวิตินฺทฺริยปฺปพโนฺธ จ, นาโญฺญติ อาห **‘‘อปิ ปริวตฺตลิงฺค’’**นฺติฯ **อยํ ปโญฺห**ติ ญาปนิจฺฉานิพฺพตฺตา กถาฯ

สงฺคามจตุกฺกํ สปตฺตวเสน โยเชตพฺพํฯ สพฺพตฺถ จ ปุริมํ อภิสนฺธิจิตฺตํ อปฺปมาณํ, วธกจิตฺตํ ปน ตทารมฺมณญฺจ ชีวิตินฺทฺริยํ อานนฺตริยานานนฺตริยภาเว ปมาณนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ปุถุชฺชนเสฺสว ตํ ทินฺนํ โหติ**ฯ กสฺมา? ยถา วธกจิตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณมฺปิ ชีวิตินฺทฺริยปฺปพนฺธวิเจฺฉทนวเสน อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตติ, น เอวํ จาคเจตนาฯ สา หิ จชิตพฺพํ อารมฺมณํ กตฺวา จ ชนมตฺตเมว โหติ, อญฺญสกกรณญฺจ ตสฺส จชนํ, ตสฺมา ยสฺส ตํ สกํ กตํ, ตเสฺสว ทินฺนํ โหตีติฯ

สณฺฐ…เป…. กปฺปวินาเสเยว มุจฺจตีติ อิทํ กปฺปฏฺฐกถาย น สเมติฯ ตตฺถ หิ **อฏฺฐกถายํ** (กถา. อฏฺฐ. ๖๕๔-๖๕๗) วุตฺตํ ‘‘อาปายิโกติ อิทํ สุตฺตํ ยํ โส เอกํ กปฺปํ อสีติภาเค กตฺวา ตโต เอกภาคมตฺตํ กาลํ ติเฏฺฐยฺย, ตํ อายุกปฺปํ สนฺธาย วุตฺต’’นฺติฯ **กปฺปวินาเสเยวา**ติ ปน อายุกปฺปวินาเสเยวาติ อเตฺถ สติ นตฺถิ วิโรโธฯ เอตฺถ จ **สณฺฐหเนฺต**ติ อิทํ เสฺว วินสฺสิสฺสตีติ วิย อภูตปริกปฺปวเสน วุตฺตํฯ **เอกทิวสเมว ปจฺจติ** ตโต ปรํ กปฺปาภาเวน อายุกปฺปสฺสปิ อภาวโตติ อวิโรธโต อตฺถโยชนา ทฏฺฐพฺพาฯ

ปกตโตฺตติ อนุกฺขิโตฺตฯ **สมานสํวาสโก**ติ อปาราชิโกฯ

กึ ปน ตนฺติ โย โส ‘‘นิยโต’’ติ วุโตฺต, ตํ กึ นิยเมตีติ อโตฺถฯ ตเสฺสว ปน ยถาปุจฺฉิตสฺส นิยตสฺส มิจฺฉตฺตสมฺมตฺตนิยตธมฺมานํ วิย สภาวโต วิชฺชมานตํ ยถาปุจฺฉิตญฺจ นิยามกเหตุํ ปฏิเสเธตฺวา เยน ‘‘นิยโต’’ติ ‘‘สตฺตกฺขตฺตุปรมาทิโก’’ติ จ วุจฺจติ, ตํ ยถาธิเปฺปตการณํ ทเสฺสตุํ **‘‘สมฺมาสมฺพุเทฺธน หี’’**ติอาทิมาหฯ ชาตสฺส กุมารสฺส วิย อริยาย ชาติยา ชาตสฺส **นามมตฺตเมตํ** นิยตสตฺตกฺขตฺตุปรมาทิกํ, นิยตานิยตเภทํ นามนฺติ อโตฺถฯ ยทิ ปุพฺพเหตุ นิยาม

โก, โสตาปนฺโน จ นิยโตติ โสตาปตฺติมคฺคโต อุทฺธํ ติณฺณํ มคฺคานํ อุปนิสฺสยภาวโต ปุพฺพเหตุกิจฺจํ, ตโต ปุพฺเพ ปน ปุพฺพเหตุกิจฺจํ นตฺถีติ โสตาปตฺติมคฺคสฺส **อุปนิสฺสยาภาโว อาปชฺชติ**ฯ ยทิ หิ ตสฺสปิ ปุพฺพเหตุ อุปนิสฺสโย สิยา, โส จ นิยามโกติ โสตาปตฺติมคฺคุปฺปตฺติโต ปุพฺเพ เอว นิยโต สิยา, ตญฺจ อนิฏฺฐํ, ตสฺมาสฺส ปุพฺพเหตุนา อเหตุกตา อาปนฺนาติ อิมมตฺถํ สนฺธายาห **"อิจฺจสฺส อเหตุ อปฺปจฺจยา นิพฺพตฺติํ ปาปุณาตี"**ติฯ

ปฏิลทฺธมโคฺค โสตาปตฺติมโคฺค, เตเนว สตฺตกฺขตฺตุปรมาทินิยเม สติ สตฺตมภวาทิโต อุทฺธํ ปวตฺตนกสฺส ทุกฺขสฺส มูลภูตา กิเลสา เตเนว ขีณาติ อุปริ ตโย มคฺคา อกิจฺจกา โหนฺตีติ อโตฺถฯ ยทิ อุปริ ตโย มคฺคา สตฺตกฺขตฺตุปรมาทิกํ นิยเมนฺติ, ตโต จ อโญฺญ โสตาปนฺโน นตฺถีติ โสตาปตฺติมคฺคสฺส อกิจฺจกตา นิปฺปโยชนตา อาปชฺชตีติ อโตฺถฯ อถ สกฺกายทิฏฺฐาทิปฺปหานํ ทสฺสนกิจฺจํ, เตสํ ปหาเนน สตฺตกฺขตฺตุปรมาทิตาย ภวิตพฺพํฯ สา จุปริมเคฺคหิ เอว โหตีติ สตฺตมภวาทิโต อุทฺธํ ปวตฺติโต เตน วินา วุฏฺฐาเน สกฺกายทิฏฺฐาทิปฺปหาเนน จ เตน วินา ภวิตพฺพนฺติ อาห **"ปฐมมเคฺคน จ อนุปฺปชฺชิตฺวาว กิเลสา เขเปตพฺพา โหนฺตี"**ติฯ **น อโญฺญ โกจิ นิยเมตี**ติ นามกรณนิมิตฺตโต วิปสฺสนาโต อโญฺญ โกจิ นิยามโก นาม นตฺถีติ อโตฺถฯ วิปสฺสนาว นิยเมตีติ จ นามกรณนิมิตฺตตํเยว สนฺธาย วุตฺตํฯ เตเนวาห **"อิติ สมฺมาสมฺพุเทฺธน คหิตนามมตฺตเมว ต"**นฺติฯ

น อุปฺปชฺชนฺตีติ ปน อตฺถีติ "น เม อาจริโย อตฺถิ, สทิโส เม น วิชฺชตี"ติอาทิํ (ม. นิ. ๑.๒๘๕; ๒.๓๔๑; มหาว. ๑๑; กถา. ๔๐๕) อิมิสฺสา โลกธาตุยา ฐตฺวา วทเนฺตน ภควตา "กิํ ปนาวุโส สาริปุตฺต, อเตฺถตรหิ อเญฺญ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภควตา สมสมา สโมฺพธิยนฺติ เอวํ ปุฏฺฐาหํ, ภเนฺต, โนติ วเทยฺย"นฺติ (ที. นิ. ๓.๑๖๑) วตฺวา ตสฺส การณํ ทเสฺสตุํ "อฏฺฐานเมตํ อนวกาโส, ยํ เอกิสฺสา โลกธาตุยา เทฺว อรหเนฺต สมฺมาสมฺพุทฺธา"ติ (ม. นิ. ๓.๑๒๙) อิมํ สุตฺตํ ทเสฺสเนฺตน ธมฺมเสนาปตินา จ พุทฺธเกฺขตฺตภูตํ อิมํ โลกธาตุํ ฐเปตฺวา อญฺญตฺถ อนุปฺปตฺติ วุตฺตา โหตีติ อธิปฺปาโยฯ

"โย ปน ภิกฺขู"ติอาทินา วุตฺตานิ สิกฺขาปทานิ **มาติกา,** ตาย อนฺตรหิตาย นิทานุเทฺทสสงฺขาเต ปาติโมเกฺข ปพฺพชฺชูปสมฺปทากเมฺมสุ จ **สาสนํ ติฏฺฐตี**ติ อโตฺถฯ ปาติโมเกฺข วา อโนฺตคธา ปพฺพชฺชา อุปสมฺปทา จ ตทุภยาภาเว ปาติโมกฺขาภาวโต, ตสฺมา ปาติโมเกฺข, ตาสุ จ **สาสนํ ติฏฺฐตี**ติ วุตฺตํฯ **โอสกฺกิตํ นามา**ติ ปจฺฉิมปฏิเวธสีลเภททฺวยํ เอกโต กตฺวา ตโต ปรํ วินฏฺฐํ นาม โหตีติ อโตฺถฯ

ตาติ รสฺมิโยฯ **การุญฺญ**นฺติ ปริเทวนการุญฺญํฯ

อนจฺฉริยตฺตาติ ทฺวีสุ อุปฺปชฺชมาเนสุ อจฺฉริยตฺตาภาวโทสโตติ อโตฺถฯ **วิวาทภาวโต**ติ วิวาทาภาวตฺถํ เทฺว น อุปฺปชฺชนฺตีติ อโตฺถฯ

เอกํ พุทฺธํ ธาเรตีติ **เอกพุทฺธธารณี**ฯ เอเตน เอวํสภาวา เอเต พุทฺธคุณา, เยน ทุติยพุทฺธคุเณ ธาเรตุํ อสมตฺถา อยํ โลกธาตูติ ทเสฺสติฯ ปจฺจยวิเสสนิปฺผนฺนานญฺหิ ธมฺมานํ สภาววิเสโส น สกฺกา ธาเรตุนฺติฯ สมํ อุทฺธํ ปชฺชตีติ **สมฺปาทิกา,** อุทกโสฺสปริ สมํ คามินีติ อโตฺถฯ **ทฺวินฺนมฺปี**ติ เทฺวปิ, ทฺวินฺนมฺปิ วา สรีรภารํฯ **ฉาเทนฺต**นฺติ โรจยมานํฯ **สกิํ ภุโตฺตวา**ติ เอกมฺปิ อาโลปํ อโชฺฌหริตฺวาว มเรยฺยาติ อโตฺถฯ

อติธมฺมภาเรนาติ ธเมฺมน นาม ปถวี ติเฏฺฐยฺย, สา กึ เตเนว จลตีติ อธิปฺปาโยฯ ปุน เถโร ‘‘รตนํ นาม โลเก กุฎุมฺพํ สนฺธาเรนฺตํ อภิมตญฺจ โลเกน อตฺตโน ครุสภาวตาย สกฏภงฺคสฺส การณํ อติภารภูตํ ทิฏฺฐํฯ เอวํ ธโมฺม จ หิตสุขวิเสเสหิ ตํสมงฺคินํ ธาเรโนฺต อภิมโต จ วิญฺญูหิ คมฺภีราปฺปเมยฺยภาเวน ครุสภาวตฺตา อติภารภูโต ปถวีจลนสฺส การณํ โหตี’’ติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อิธ, มหาราช, เทฺว สกฎา’’**ติอาทิมาหฯ **เอกสฺสา**ติ เอกสฺมา, เอกสฺส วา สกฏสฺส รตนํ, ตสฺมา สกฏโต คเหตฺวาติ อโตฺถฯ **โอสาริต**นฺติ ปเวสิตํ อาหฎํ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

สภาวปกติกาติ อกิตฺติมปกติกาติ อโตฺถฯ **การณมหนฺตตฺตา**ติ มหเนฺตหิ ปารมิตาการเณหิ พุทฺธคุณานํ นิพฺพตฺติโตติ วุตฺตํ โหติฯ ปถวีอาทโย มหนฺตา อตฺตโน อตฺตโน วิสเย เอเกกาว, เอวํ สมฺมาสมฺพุโทฺธปิ มหโนฺต อตฺตโน วิสเย เอโก เอวฯ โก จ ตสฺส วิสโย? ยาวตกํ เญยฺยํ, เอวํ อากาโส วิย อนนฺตวิสโย ภควา เอโก เอว โหตีติ วทโนฺต โลกธาตฺวนฺตเรสุปิ ทุติยสฺส อภาวํ ทเสฺสติฯ

ปุพฺพภาเค อายูหนวเสน **อายูหนสมงฺคิตา** สนฺนิฏฺฐานเจตนาวเสน **เจตนาสมงฺคิตา** จ เวทิตพฺพา, สนฺตติขณวเสน วาฯ **วิปาการห**นฺติ ทุติยภวาทีสุ วิปจฺจนปกติตํ สนฺธาย วทติฯ **จลตี**ติ ปริวตฺตติฯ สุนเขหิ วชนสีโล **สุนขวาชิโก**ฯ

ปฐมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ทุติยพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๑๐. คติโต อญฺญา คติสมฺปตฺติ นาม นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘สมฺปนฺนา คตี’’**ติ อาหฯ มหาสุทสฺสนาทิสุราชกาโล ปฐมกปฺปิกาทิสุมนุสฺสกาโล จ **กาลสมฺปตฺติ**ฯ

เอกนฺตํ กุสลเสฺสว โอกาโสติ อิทํ ยทิปิ โกจิ กายสุจริตาทิปโยคสมฺปตฺติยํ ฐิตํ พาเธยฺย, ตํ ปน พาธนํ พาธกเสฺสว อิสฺสาทินิมิเตฺตน วิปรีตคฺคาเหน ชาตํฯ สา ปโยคสมฺปตฺติสภาวโต สุขวิปากเสฺสว ปจฺจโย, น ทุกฺขวิปากสฺสาติ อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํฯ มกฺกโฎ ภตฺตปุฎํ พนฺธฏฺฐาเน มุญฺจิตฺวา ภุญฺชิตุํ น ชานาติ, ยตฺถ วา ตตฺถ วา ภินฺทิตฺวา วินาเสติ, เอวํ อนุปายญฺญูปิ โภเคฯ **สุสาเน ฉเฑฺฑตฺวา**ติอาทินา ฆาเตตฺวา ฉฑฺฑิตสฺส วุฎฺฐานาภาโว วิย อปายโต วุฎฺฐานาภาโวติ ทเสฺสติฯ

‘‘ปจฺจรี’’ติปิ **อุฬุมฺปสฺส** นามํ, เตน เอตฺถ กตา ‘‘มหาปจฺจรี’’ติ วุจฺจติฯ **อุทเก มรณํ ถเล มรณญฺจ เอกเมวา**ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ สเกฺกน ‘‘สมุทฺทารกฺขํ กริสฺสามี’’ติ วุตฺตนฺติ? สจฺจํ วุตฺตํ, ชีวิตสฺส ลหุปริวตฺติตํ ปกาเสเนฺตหิ เถเรหิ เอวํ วุตฺตํ, ลหุปริวตฺติตาย ชีวิตเหตุ น คมิสฺสามาติ อธิปฺปาโยฯ อถ วา **อุทเก**ติ นาคทีปํ สนฺธาย วุตฺตํ, **ถเล**ติ ชมฺพุทีปํฯ

เถโร น เทตีติ กถมหํ เอเตน ญาโต, เกนจิ กิญฺจิ อาจิกฺขิตํ สิยาติ สญฺญาย น อทาสิฯ เตเนว ‘‘มยมฺปิ น ชานามา’’ติ วุตฺตํฯ **อปรสฺสา**ติ อปรสฺส ภิกฺขุโน ปตฺตํ อาทาย…เป…. เถรสฺส หเตฺถ ฐเปสีติ โยชนาฯ **อนายตเน**ติ นิกฺการเณ, อยุเตฺต วา นสฺสนฏฺฐาเนฯ **ตุวํ อตฺตานํ รเกฺขยฺยาสิ,** มยํ ปน มหลฺลกตฺตา กึ รกฺขิตฺวา กริสฺสาม, มหลฺลกตฺตา เอว จ รกฺขิตุํ น สกฺขิสฺสามาติ อธิปฺปาโยฯ อนาคามิตฺตา วา เถโร อตฺตนา วตฺตพฺพํ ชานิตฺวา โอวทติฯ

สมฺมาปโยคสฺส คตมโคฺคติ สมฺมาปโยเคน นิปฺผาทิตตฺตา ตสฺส สญฺชานนการณนฺติ อโตฺถฯ

ภูตมตฺถํ กตฺวา อภูโตปมํ กถยิสฺสตีติ อธิปฺปาโยฯ **มนุสฺสา**ติ ภณฺฑาคาริกาทินิยุตฺตา มนุสฺสา มหนฺตตฺตา **สมฺปฏิจฺฉิตุํ นาสกฺขิํสุ**ฯ

ทุติยพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ตติยพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๑๑. **อญฺจิตา**ติ คตาฯ **เปจฺจา**ติ ปุน, มริตฺวาติ วา อโตฺถฯ **อุสฺสนฺนตฺตา**ติ วิตกฺกพหุลตาย อุสฺสนฺนตฺตาติ วทนฺติ, สูรตาทีหิ วา **อุสฺสนฺนตฺตาฯ ทิพฺพนฺตี**ติ กีฬนฺติฯ

สญฺชีวกาฬสุตฺตสงฺฆาตโรรุวมหาโรรุวตาปนมหาตาปนอวีจิโย **อฏฺฐ มหานิรยา**ฯ เอเกกสฺส จตฺตาริ ทฺวารานิ, เอเกกสฺมิํ ทฺวาเร จตฺตาโร จตฺตาโร คูถนิรยาทโยติ เอวํ **โสฬส อุสฺสทนิรเย** วณฺณยนฺติฯ

สกฺกสุยามาทโย วิย **เชฏฺฐกเทวราชา**ฯ ปชาปติวรุณอีสานาทโย วิย ทุติยาทิฏฺฐานนฺตรการโก **ปริจารโก หุตฺวา**ฯ

ตติยพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จตุตฺถพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๑๒. **กโปฺป**ติ เทฺวธาภูตโคฺคฯ เอตฺถ จ พีชาทิธาตุนานตฺตวเสน ขนฺธาทิธาตุนานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

จตุตฺถพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปญฺจมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๑๓. **อชฺฌาสยธาตู**ติ อชฺฌาสยสภาโวฯ ยถา คูถาทีนํ ธาตุสภาโว เอโส, ยํ คูถาทีเหว สํสนฺทติ, เอวํ ปุคฺคลานํ อชฺฌาสยเสฺสเวส สภาโว, ยํ ทุสฺสีลาทโย ทุสฺสีลาทิเกเหว สํสนฺทนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ **ภิกฺขูปิ อาหํสู**ติ อญฺญมญฺญํ อาหํสุฯ อาวุโส อิเม มนุสฺสา ‘‘ยถาสภาเคน ปริภุญฺชถา’’ติ วทนฺตา อเมฺห สภาคาสภาเค วิทิตฺวา หีนชฺฌาสยปณีตชฺฌาสยตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ธาตุสํยุตฺตกเมฺม อุปเนนฺติ ตสฺส ปโยคํ ทฏฺฐุกามาติ อโตฺถ, เอวํ สภาควเสเนว อชฺฌาสยธาตุปริจฺฉินฺทนโต อชฺฌาสยธาตุสภาควเสน นิยเมตีติ อธิปฺปาโยฯ

ปญฺจมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ฉฏฺฐพลนิเทฺทสวณฺณนา

จริตนฺติ อิธ ทุจฺจริตํ สุจริตนฺติ วุตฺตํฯ อปฺปรชํ อกฺขํ เอเตสนฺติ **อปฺปรชกฺขา**ติ อโตฺถ วิภาวิโต, อปฺปรชํ อกฺขิมฺหิ เอเตสนฺติ **อปฺปรชกฺขา**ติปิ สทฺทโตฺถ สมฺภวติฯ เอตฺถ จ อาสยชานนาทินา เยหิ อินฺทฺริเยหิ ปโรปเรหิ สตฺตา กลฺยาณปาปาสยาทิกา โหนฺติ, เตสํ ชานนํ วิภาเวตีติ เวทิตพฺพํฯ เอวญฺจ กตฺวา อินฺทฺริยปโรปริยตฺตอาสยานุสยญาณานํ วิสุํ อสาธารณตา, อินฺทฺริยปโรปริยตฺตนานาธิมุตฺติกตาญาณานํ วิสุํ พลตา จ สิทฺธา โหติฯ

๘๑๕. **ยทริยา**ติ เย อริยาฯ **อาวสิํสูติ** นิสฺสาย วสิํสุฯ เก ปน เต? ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ปญฺจงฺควิปฺปหีโน โหติ ฉฬงฺคสมนฺนาคโต เอการกฺโข จตุราปสฺเสโน ปนุณฺณปจฺเจกสจฺโจ สมวยสเฏฺฐสโน อนาวิลสงฺกปฺโป ปสฺสทฺธกายสงฺขาโร สุวิมุตฺตจิตฺโต สุวิมุตฺตปญฺโญ’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๔๘; อ. นิ. ๑๐.๑๙) เอวํ วุตฺตาฯ เอเตสุ ปญฺจงฺควิปฺปหีนปจฺเจกสจฺจปโนทนเอสนา สมวยสชฺชนานิ ‘‘สงฺขาเยกํ ปฏิเสวติ อธิวาเสติ ปริวชฺเชติ วิโนเทตี’’ติ (ม. นิ. ๒.๑๖๘) วุตฺเต สุ อปเสฺสเนสุ วิโนทนญฺจ มคฺคกิจฺจาเนว, อิตเร จ มคฺเคเนว สมิชฺฌนฺติฯ เตนาห **‘‘เอตญฺหิ สุตฺตํ...เป.... ทีเปตี’’**ติฯ

๘๑๖. อารมฺมณสนฺตานานุสยเนสุ อิฏฺฐารมฺมเณ อารมฺมณานุสยเนน **อนุเสติฯ อาจิณฺณสมาจิณฺณา**ติ เอเตน สมนฺตโต เวเฐตฺวา วิย ฐิตภาเวน อนุสยิตตํ ทเสฺสติฯ ภวสฺสปิ วตฺถุกามตฺตา, ราควเสน วา สมานตฺตา **‘‘*ภวราคานุสโย...เป.... สงฺคหิโต*’’**ติ อาหฯ

๘๑๘. ‘‘ปณีตาธิมุตฺติกา ติกฺขินฺทฺริยา, อิตเร มุทินฺทฺริยา’’ติ เอวํ อินฺทฺริยวิเสสทสฺสนตฺถเมว อธิมุตฺติคฺคหณนฺติ อาห **‘‘ติกฺขินฺทฺริยมุทินฺทฺริยภาวทสฺสนตฺถ’’**นฺติฯ

๘๑๙. **ปหานกฺกมวเสนา**ติ เอตฺถ ปหาตพฺพปชหนกฺกโม ปหานกฺกโมติ ทฏฺฐพฺพ, ยสฺส ปหาเนน ภวิตพฺพํ, ตํ เตเนว ปหาเนน ปฐมํ วุจฺจติ, ตโต อปฺปหาตพฺพนฺติ อยํ วา ปหานกฺกโมฯ

๘๒๐. มคฺคสฺส อุปนิสฺสยภูตานิ อินฺทฺริยานิ **อุปนิสฺสยอินฺทฺริยานิ**ฯ

๘๒๖. นิพฺพุติฉนฺทรหิตตฺตา **อจฺฉนฺทิกฏฺฐานํ ปวิฏฺฐา**ฯ ยสฺมิํ ภวงฺเค ปวตฺตมาเน ตํสนฺตติยํ โลกุตฺตรํ นิพฺพตฺตติ, ตํ ตสฺส **ปาทกํ**ฯ

ฉฏฺฐพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สตฺตมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๒๘. **นิทฺทายิตฺวา**ติ กมฺมฏฺฐานํ มนสิ กโรนฺโต นิทฺทํ โอกฺกมิตฺวา ปฏิพุทฺโธ สมาปตฺติํ สมาปโนฺนมฺหีติ อโตฺถฯ นีวรณาทีหิ วิสุทฺธจิตฺตสนฺตติ เอว **จิตฺตมญฺชูสา,** สมาธิ วา, กมฺมฏฺฐานํ วาฯ **จิตฺตํ ฐเปตฺ**วาติ สมาปตฺติจิตฺตํ ฐเปตฺวาฯ สญฺญาเวทยิตานํ อปคโม เอว **อปคมวิโมโกฺข**ฯ

สญฺญามนสิการานํ กามาทิทุติยชฺฌานาทิปกฺขนฺทนานิ **‘‘หานภาคิยวิเสสภาคิยธมฺมา’’**ติ ทสฺสิตานิ, เตหิ ปน ฌานานํ ตํสภาวตา ธมฺม-สเทฺทน วุตฺตาฯ ปคุณภาวโวทานํ **ปคุณโวทานํ**ฯ ตเทว ปฐมชฺฌานาทีหิ วุฏฺฐหิตฺวา ทุติยชฺฌานาทิอธิคมสฺส ปจฺจยตฺตา **‘‘วุฏฺฐานํ นามา’’**ติ วุตฺตํฯ ‘‘โวทานมฺปิ วุฏฺฐานํ, ตมฺหา ตมฺหา สมาธิมฺหา วุฏฺฐานมฺปิ วุฏฺฐาน’’นฺติ อิมาย วุฏฺฐานปาฬิยา อสงฺคหิตตฺตา นิโรธสมาปตฺติยา วุฏฺฐานํ **‘‘ปาฬิมุตฺตกวุฏฺฐานํ นามา’’**ติ วุตฺตํฯ เย ปน ‘‘นิโรธโต ผลสมาปตฺติยา วุฏฺฐาน’’นฺติ ปาฬิ นตฺถีติ วเทยฺยุํ, เต ‘‘นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗) อิมาย ปาฬิยา ปฏิเสเธตพฺพาฯ

สตฺตมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทสมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๓๑. ราคาทีหิ เจตโส วิมุตฺติภูโต สมาธิ **เจโตวิมุตฺติ**ฯ ปญฺญาว วิมุตฺติ **ปญฺญาวิมุตฺติ**ฯ **กมฺมนฺตรวิปากนฺตรเมวา**ติ กมฺมนฺตรสฺส วิปากนฺตรเมวาติ อโตฺถฯ เจตนาเจตนาสมฺปยุตฺตกธมฺเม นิรยาทินิพฺพานคามินิปฏิปทาภูเต กมฺมนฺติ คเหตฺวา อาห “**กมฺมปริเจฺฉทเมวา**”ติฯ **อเปฺปตุํ น สโกฺกติ** อฏฺฐมนวมพลานิ วิย, ตํสทิสํ อิทฺธิวิธญาณํ วิย วิกุพฺพิตุํฯ เอเตน ทสพลสทิสตญฺจ วาเรติ, ฌานาทิญาณํ วิย วา อเปฺปตุํ วิกุพฺพิตุญฺจฯ ยทิปิ หิ ฌานาทิปจฺจเวกฺขณญาณํ สตฺตมพลนฺติ ตสฺส สวิตกฺกสวิจารตา วุตฺตา, ตถาปิ ฌานาทีหิ วินา ปจฺจเวกฺขณา นตฺถีติ ฌานาทิสหคตํ ญาณํ ตทโนฺตคธํ กตฺวา เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ฌานาทิกิจฺจํ วิย น สพฺพํ พลกิจฺจํ กาตุํ สโกฺกตีติ ทเสฺสตุํ “**ตญฺหิ ฌานํ หุตฺวา อเปฺปตุํ อิทฺธิ หุตฺวา วิกุพฺพิตุญฺจ น สโกฺกตี**”ติ วุตฺตํ, น ปน กสฺสจิ พลสฺส ฌานอิทฺธิภาวโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ทสมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ญาณวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๗. ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺค

๑. เอกกมาติกาทิวณฺณนา

๘๓๒. ‘‘เตตฺตึสติ ติกา’’ติ วุตฺตํ, เต ปน **ปญฺจตึส**ฯ ตถา ‘‘ปุริสมลาทโย อฏฺฐ นวกา’’ติ วุตฺตํ, เต ปน **อาฆาตวตฺถุอาทโย นว**ฯ เย ‘‘เทฺว อฏฺฐารสกา’’ติอาทิมฺหิ วุตฺตา, เต เอว ‘‘อิติ อตีตานิ ฉตฺตึสา’’ติอาทินา ตโย ฉตฺตึสกา กตาติ อาห **‘‘ฉ อฏฺฐารสกา’’**ติ, ทฺวาสฏฺฐิ ปน ทิฏฺฐิคตานิ อญฺญตฺถ วุตฺตภาเวเนว อิธ นิกฺขิตฺตานีติ น คหิตานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ

เอกกมาติกาทิวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๑.) เอกกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๔๓-๘๔๔. **อตฺถิ ปฏิจฺจํ นามา**ติ ยถา ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจา’’ติอาทีสุ นิสฺสยาทิปจฺจยภาเวน ปฏิจฺจาติ วุตฺตํ, น ตถา อิธ ขตฺติยาทิชาตีนํ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานานํ นิสฺสยาทิปจฺจยตฺตสฺส อภาวาฯ เยสุ ปน ขเนฺธสุ สเนฺตสุ ขตฺติยาทิสมฺมุติ โหติ, เตสํ อโพฺพจฺฉินฺนตาว ขตฺติยาทิชาติยา อตฺถิตา, สา อิธ ปฏิจฺจ-สเทฺทน วิภาวิตาติ อโตฺถฯ **เอกิสฺสา เสณิยา**ติ อสมฺภินฺนายาติ อโตฺถฯ

ปญฺหวิสฺสชฺชนาทิกิริยาสุ ปุรโต กรณํ **ปุเรกฺขาโร**ฯ **นิเกฺขปราสี**ติ นิธานราสิฯ **ปตฺถฏากิตฺติโน**ติ วิตฺถิณฺณากิตฺติโนฯ **รตฺตญฺญุมโท**ติ ปุราณญฺญุตามโทติ วทนฺติฯ จิรรตฺติชาเตน, จิรรตฺติปพฺพชิเตน วา ชานิตพฺพสฺส, รตฺตีนเมว วา ชานนมโทฯ **อุปฏฺฐาปกมาโน**ติ อาณาการณมาโนฯ อาณาการณญฺหิ วิจารณํ อิธ **‘‘ยโส’’**ติ วุตฺตนฺติฯ ปริมณฺฑลตฺตภาวนิสฺสิโต มาโน **ปริณาหมโท**ฯ สรีรสมฺปตฺติปาริปูริยา มโท **ปาริปูริมโท**ฯ

๘๔๕. วตฺถุนา วินาปิ วตฺตพฺพตาย **อวตฺถุกํ,** น วตฺถุโน อภาวาฯ

๘๔๖. **จิตฺตสฺส โวสฺสชฺชน**นฺติ จิตฺตสฺส สติโต มุจฺจนํ, กายทุจฺจริตาทีสุ ปกฺขนฺทนํ วา **โวสฺสโคฺค**ฯ **ปติฏฺฐาภาโว**ติ กุสลกรเณ อฏฺฐานํ, อนฏฺฐานนฺติ อโตฺถฯ ปมาทสงฺขาตสฺส **อตฺถสฺส** กายทุจฺจริเต จิตฺตสฺส โวสฺสโคฺค ปาณาติปาเต มิจฺฉาทิฏฺฐิยํ โกเธ อุปนาเหติ เอวมาทิโก ปริยาโย อปริยโนฺต, ตทตฺถตปฺปริยายปฺปกาสโก โวสฺสคฺคนิสฺสคฺคาทิโก พฺยญฺชนปริยาโย จาติ สพฺพํ ตํ สงฺขิปิตฺวา เอวรูโปติ อิทํ อาการนิทสฺสนํ สพฺพปริยายสฺส วตฺตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา กตนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ปริยนฺตาภาวโต’’**ติฯ **วิสฺสฏฺฐากาโร**ติ สติยา ปจฺจนีกภูเต จตฺตาโร ขเนฺธ ทเสฺสติฯ

๘๔๗. **จิตฺตสฺส ถทฺธตา** ตถาปวตฺตจิตฺตเมวาติ วทนฺติ, มานวิเสโส วา ทฏฺฐโพฺพฯ อุปสงฺกมเน วนฺทิตพฺพํ โหตีติ **ปริยเนฺตเนว จรติ**ฯ

๘๔๘. ‘‘อาปตฺตึ อาปโนฺนสี’’ติ วุเตฺต ‘‘อาวุโส, ตฺวํ อาปโนฺนสี’’ติอาทินา เตน วุตฺตํ ตเสฺสว อุปริ ขิปนวเสน **‘‘ปฏิปฺผริตฺวา’’**ติ วทนฺติฯ ‘‘ตสฺมึ นาม ทลิเทฺท, อกุสเล วา อิทํ กโรเนฺต อหํ กสฺมา น กโรมี’’ติ เอวํ อิธ ปฏิปฺผรณํ ยุตฺตํฯ กรณสฺส อุตฺตรกิริยา **กรณุตฺตริยํฯ อกุสลปโกฺข เอสา**ติ สารโมฺภติ อธิปฺปาโยฯ

๘๔๙. อติจฺจ อิจฺฉตีติ อติจฺจิโจฺฉ, ตสฺส ภาโว อติจฺจิจฺฉตาติ วตฺตเพฺพ จฺจิ-การโลปํ กตฺวา “**อติจฺฉตา**”ติ วุตฺตํฯ **อตฺริจฺฉตา**ติ จ สา เอว วุจฺจตีติฯ ตตฺราปิ เนรุตฺติกวิธาเนน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ ยถาลทฺธํ วา อติกฺกมิตฺวา อตฺร อตฺร อิจฺฉนํ **อตฺริจฺฉตา,** สา เอว ร-การสฺส ต-การํ กตฺวา “**อติจฺฉตา**”ติ วุตฺตาฯ

อตฺริจฺฉนฺติ อติจฺฉํ, อตฺร วา อิจฺฉโนฺตฯ เกน? **อติโลเภน** อติโลภมิจฺฉาสงฺขาเตน **อติโลภมเทน** จฯ อตฺตโน หิตํ **อตฺตา**ติ วุตฺตํฯ **หายติ** ชีรติ, อาทิโตฺณ วา **อตฺตา,** ปโตฺต วา **อตฺตา,** นํ ชีรติ จนฺทกินฺนรึ ปตฺถยิตฺวา อสิตาภูเทวิยา วิหีโน วิยฯ

อิจฺฉาหตสฺสาติ อิจฺฉาย อุปทฺทุตสฺส, มุทฺทิตสฺส วาฯ

อติหีฬยาโนติ อวมญฺญมาโนฯ **มลก**นฺติ เอวํนามกํ ชนปทํ, อโพฺภกาสํ วาฯ **โกทณฺฑเกนา**ติ กุทณฺฑเกน รสฺสทณฺฑเกนฯ คทฺทุเลนาติ จ วทนฺติฯ **รุหิรมกฺขิตโงฺค**ติ รุหิรสินฺนคโตฺตฯ

๘๕๐. ชานนฺตเสฺสว ภิโยฺย ภิโยฺย โจเทโนฺต วิย **สมฺภาเวตุกาโม โหติฯ ปจฺจเย**ติ อุปาทานาทิปจฺจเยฯ

๘๕๑. เย ปติรูเปน วเณฺจนฺติ, เต **คณฺฐิกา,** ทุราจาเรน วา คณฺฐิภูตาฯ **คณฺฐิกปุตฺตา นาม คณฺฐิกา เอว โหนฺติ, เตน** สทฺธิวิหาริกา คณฺฐิกภาเวน “**เถโร...เป.... ทีฆจงฺกเม วิหรตี**”ติ วทนฺติฯ

วฏฺฏติ ภเนฺตติ อยมฺปิ เอโก ปกาโร, ลาภินา เอว ปน สกฺกา ญาตุนฺติ อตฺตโน สมาปตฺติลาภิตํ สูเจตีติ อโตฺถฯ **ปญฺจตฺตยํ** นาม อุปริปณฺณาสเก ทุติยสุตฺตํ (ม. นิ. ๓.๒๑ อาทโย)ฯ ตสฺส คมฺภีรตฺตา วทติ “**ปญฺจตฺตยํ โอโลเกนฺตสฺสา**”ติฯ

๘๕๒. **สิงฺค**นฺติ สิงฺคารํฯ ตณฺหิ กุสลสฺส วิชฺฌนโต สมาเสวิตตาย สีเส ปริกฺขตํ สุนิขตํ วิสาณํ วิย, ถิรตฺตา จ สิงฺคํ วิยาติ สิงฺคํ, ตํ ปนตฺถโต ราโคฯ

๘๕๓. เตมนกรณเตฺถ **ตินฺติณ**-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ **ขียน**นฺติ จ เยน โลเภน ปรํ มมนฺติ วทนฺตํ ขียติ, โส วุโตฺตฯ **ขียนํ** ภณฺฑนนฺติ จ วทนฺติฯ **ตินฺติณ**นฺติ วา โลลุปฺปมิเจฺจว วุตฺตํ โหติฯ สญฺญา-สโทฺท หิ เอโส โลลุปฺปวาจโกติฯ

๘๕๔. **อูรุปฺปมาณาปี**ติ เอเตน มหนฺตฒนภาเวน อปูติตํ ทเสฺสติฯ **อถวา**ติอาทินา จีวรมณฺฑนาทีนํ วิเสสนานิ ‘‘อิมสฺส วา ปูติกายสฺส พาหิรานํ วา ปริกฺขารานํ มณฺฑนา’’ติอาทีนีติ ทเสฺสติฯ จีวเรน หิ มณฺฑนา **จีวรมณฺฑนา,** จีวรสฺส วา มณฺฑนา **จีวรมณฺฑนา,** เอวํ **ปตฺตมณฺฑนา เสนาสนมณฺฑนา** จาติ อธิปฺปาโยฯ อูนฏฺฐานปูรณํ ฉวิราคสฺสณฺฐานาทิกรณญฺจ จีวราทีสุ กาเย จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพํฯ **ตทหุชาตทารโก วิย โหตี**ติ ทารกจาปลฺยํ น มุญฺจตีติ อโตฺถฯ

๘๕๕. สทิสา อนุรูปา ภตฺติ สภาโค, น สภาโค อสภาโค, มานถทฺธตา, วิโรโธ วาฯ เตนสฺส มาตาทีสุ วตฺตนํ **อสภาควุตฺติตา**ฯ เอวํวิธานํ มานาธิกานํ อกุสลานมิทํ นามํฯ

๘๕๖. **ปริตสฺสิตา**ติ สงฺกมฺปนา, อุกฺกณฺฐิตสฺส วา ตสฺส ตสฺส ตณฺหายนาฯ

๘๕๗. กุสลกรเณ กายสฺส อวิปฺผาริกตา ลีนตา **ชาติอาลสฺยํ,** น โรคอุตุโภชนาทีหิ กายเคลญฺญํ **ตนฺที** นาม, อถ โข ปกติอาลสฺยนฺติ อโตฺถฯ **กายาลสิย**นฺติ นามกายสฺส อาลสิยํ, ตเทว รูปกายสฺสาปีติ ทฎฺฐพฺพํฯ

๘๕๘. อจฺจสนาทีหิ อุปฺปนฺนธาตุโกฺขภนิมิตฺตํ อาลสิยํ **วิชมฺภิตา**ฯ

๘๕๙. ภตฺตนิมิเตฺตน อุปฺปนฺนํ อาลสฺยํ **ภตฺตสมฺมโท**ฯ

๘๖๐. **อิเมหิ ปนา**ติ จิตฺตสฺส อกลฺยตาทีหิฯ สพฺพตฺถ **กิเลสวเสนา**ติ ถินมิทฺธการณานํ ราคาทีนํ วเสนาติ ทฎฺฐพฺพํฯ

๘๖๑. สมฺมาอาชีวโต อเปโต กโตติ **อปกโต**ฯ โส อาชีวุปทฺทเวน อุปทฺทุโตติ กตฺวา อาห “**อุปทฺทุตสฺสาติ อโตฺถ**”ติฯ

ติวิธมฺปิ ตํ ตตฺถ อาคตํ ตสฺส นิสฺสยภูตาย อิมาย ปาฬิยา **ทเสฺสตุ**นฺติ เอวมโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

ปาปณิกานีติ อาปณโต ฉฑฺฑิตานิฯ **นนฺตกานี**ติ อนฺตรหิตานิ, จีรานิ วาฯ คิลานสฺส ปจฺจยภูตา เภสชฺชสงฺขาตา ชีวิตปริกฺขารา **คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารา**ฯ **ปูติมุตฺตน**ฺติ ปุราณสฺส อปุราณสฺส จ สพฺพสฺส โคมุตฺตเสฺสตํ นามํฯ ปูติภาเวน ฉฑฺฑิโตสธนฺติปิ เกจิฯ

อคพฺภิกา เอกทฺวารา ทีฆสาลา กิร **อุทฺทโณฺฑ**ฯ กุจฺฉิตรชภูตาย ปาปิจฺฉตาย นิรตฺถก กายวจีวิปฺผนฺทนิคฺคหณํ โกรชํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ โกรชิโก, อติวิย โกรชิโก **โกรชิกโกรชิโก**ฯ อติปริสงฺกิโตติ เกจิฯ **มุขสมฺภาวิโต**ติ โกรชิกโกรชิกาทิภาเวน ปวตฺตวจเนหิ อตฺตโน มุขมเตฺตน อเญฺญหิ สมฺภาวิโตฯ โส เอวรูโป เอวรูปตาย เอว อตฺตานํ ปรํ วิย กตฺวา “**อยํ สมโณ**”ติอาทึ กเถติฯ

ปณิธายาติ ‘‘อรหาติ มํ ชานนฺตู’’ติ จิตฺตํ ฐเปตฺวา, ปเตฺถตฺวา วาฯ **อาปาถกชฺฌายี**ติ มนุสฺสานํ อาปาถฎฺฐาเน สมาธึ สมาปโนฺน วิย นิสีทโนฺต อาปาถเก ชนสฺส ปากฎฎฺฐาเน ฌายีฯ

อญฺญํ วิย กตฺวา อตฺตโน สมีเป ภณนํ **สามนฺตชปฺปิตํ**ฯ อาการสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวา **“อฐปนา”**ติ วุตฺตํฯ กุหนํ กุโห, ตสฺส อยนา ปวตฺติ **กุหายนา,** กุหสฺส วา ปุคฺคลสฺส อยนา คติ กิริยา **กุหายนา**ฯ

๘๖๒. **ปุฎฺฐสฺสา**ติ ‘‘โก ติโสฺส, โก ราชปูชิโต’’ติ ปุฎฺฐสฺสฯ **นหนา**ติ พนฺธนา ปริเวฐนาฯ

๘๖๓. นิมิเตฺตน จรโนฺต ชีวโนฺต นิมิตฺตการโก เนมิตฺติโก, ตสฺส ภาโว **เนมิตฺติกตา**ฯ อตฺตโน อิจฺฉาย ปกาสนํ **โอภาโส**ฯ โก ปน โสติ? ‘‘อชฺช ภิกฺขูนํ ปจฺจยา ทุลฺลภา ชาตา’’ติ อาทิกา **ปจฺจยปฎิสํยุตฺตกถา**ฯ อิจฺฉิตวตฺถุสฺส สมีเป กถนํ **สามนฺตชปฺปา**ฯ

๘๖๔. พหิ ฉฑฺฑนํ **อุเกฺขปนา**ฯ ปรปิฎฺฐิมํสขาทนสีโล ปรปิฎฺฐิมํสิโก, ตสฺส ภาโว **ปรปิฎฺฐิมํสิกตา**ฯ

๘๖๕. นิกตฺตุํ อเปฺปน ลาเภน พหุกํ วเณฺจตฺวา คเหตุํ อิจฺฉนํ นิชิคีสนํ, ตสฺส ภาโว **นิชิคีสนตา**ฯ ตเสฺสว อิจฺฉนสฺส ปวตฺติอากาโร, ตํสหชาตํ วา คเวสนกมฺมํฯ

๘๖๖. วณฺณสมฺปนฺนํ โปกฺขรํ วณฺณโปกฺขรนฺติ อุตฺตรปทโลโป ปุพฺพปทสฺส ทฏฺฐโพฺพ, วณฺณปาริปูรี วา **วณฺณโปกฺขรตา**ฯ ‘‘อตฺถชาปิกา’’ติ เอตฺถ วิย ชป-สโทฺท อุปฺปตฺติวาจโกติ อาห **‘‘ปวเตฺตตี’’**ติฯ

๘๖๗. เสยฺยสทิสมานา อุนฺนติวเสน ปวตฺตาติ อุภยตฺถาปิ **‘‘มานํ ชเปฺปตี’’**ติ วุตฺตํฯ

๘๖๘. หีนมาโน ปน โอนติวเสน ปวตฺติโต เกวเลน มานสเทฺทน นิเทฺทสํ นารหตีติ ตํนิเทฺทเส **‘‘โอมานํ ชเปฺปตี’’**ติ (วิภ. ๘๗๔) วุตฺตํฯ

๘๗๒. ราชโภเคน รฏฺฐภุญฺชนโก ราชนิสฺสิโต **รฏฺฐิโย**ฯ

๘๗๙. **ปุคฺคลํ อนามสิตฺวา**ติ ยถา เสยฺยสฺส เสยฺยมานาทินิเทฺทเสสุ ‘‘ปเรหิ เสยฺยํ อตฺตานํ ทหตี’’ติ เสยฺยาทิปุคฺคโล มานุปฺปาทโก อามโฏฺฐ, เอวเมตสฺส เสยฺยมานภาเวปิ มานุปฺปาทกปุคฺคลวิเสสํ อนามสิตฺวา ‘‘ปเร อติมญฺญตี’’เจฺจว วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ ปเร อติกฺกมิตฺวา มญฺญนญฺหิ ยสฺส กสฺสจิ อติมาโนติฯ

๘๘๐. ปุริมมานสฺส อุปริมาโน **มานาติมาโน, อติ**-สโทฺท อุปริ-สทฺทสฺส อตฺถํ วทตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ ปุริมมานํ วา อติกฺกโนฺต มาโน **มานาติมาโน**ฯ

๘๘๑. ปกฺขิชาตีสุ วายโส อโนฺต ลามโกติ กตฺวา **‘‘กากชาติ วิยา’’**ติ วุตฺตํฯ

๘๘๒. เถโร กิร โทสจริโต อโหสิ, ตสฺมา อาทิโตว ‘‘ตุเมฺห อขีณาสวา’’ติ อวตฺวา อุปาเยน กเถสีติ วทนฺติ, โทสจริตตฺตา วา ขิปฺปํ ตติยปทวาเร วิราคํ อุปฺปาเทสีติ อธิปฺปาโยฯ

๘๘๓. **มานํ อนุคตจฺฉโนฺท**ติ มานสมฺปยุตฺตฉโนฺท, มานสภาวํ อนุคโต มานจฺฉโนฺท วาฯ

๘๘๔. ‘‘วิลมฺพน’’นฺติ จ อิตฺถิปุริสสมฺมานนาทิกิริยาทิวิลมฺพนปฏิสํยุตฺตํ กตฺตพฺพํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตตฺถ ยุตฺตมุตฺตสิลิฏฺฐํ ปฏิภานํ **วิลมฺพนปฏิภานํ**ฯ

๘๘๗. อมรวาทปฏิสํยุโตฺต วิตโกฺก, อตฺตโน อมรณตฺถาย เทวภาวตฺถาย วา วิตโกฺก **อมรวิตโกฺก**ฯ

๘๘๘. ปเรสุ อนุทฺทยา ราควเสน อนุทฺทยกรณํ เอตสฺสาติ ปรานุทฺทโย, ตสฺส ภาโว **ปรานุทฺทยตา,** ปเรสุ วา อนุทฺทยเสฺสว สหนนฺทิตาทิกสฺส ภาโว **ปรานุทฺทยตา,** ตาทิโส ราโคฯ **ตตฺถา**ติ ปรานุทฺทยตาย สํสฏฺฐวิหาเรน ทสฺสิตายาติ อโตฺถ ยุชฺชติฯ

๘๙๐. อนวญฺญตฺติํ ปเตฺถโนฺต อนวญฺญตฺตตฺถเมว กามคุเณ จ ปเตฺถตีติ อาห **‘‘ปญฺจกาม…เป.… นิสฺสิโต หุตฺวา’’**ติฯ

เอกกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๒.) ทุกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๙๑. **อุปนยฺหตี**ติ พนฺธติฯ อ-กาโร อนนฺตรตฺถวาจโก, มริยาทวาจกสฺส วา อาการสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวา ‘‘อฏฺฐปนา’’ติ วุตฺตนฺติ **‘‘อนนฺตรฏฺฐปนา’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ปฐมุปฺปนฺนสฺส ปวตฺตาการโร มริยาทา, ตํ อนติกฺกมิตฺวา ตเสฺสว ทฬฺหีกรณวเสน ฐปนา **มริยาทฏฺฐปนาฯ ปกติฏฺฐปนา**มตฺตเมว, วิเสสนรหิตาติ อโตฺถฯ

๘๙๒. นิฏฺฐุริยํ เขฬปาตนํ, นิฏฺฐุริยํ วิย **นิฏฺฐุริยํฯ ทเสฺสตฺวา**ติ ทเนฺตหิ ฉินฺทิตฺวาฯ เตน ปน ทสฺสนํ **ปฬาโส**ติ ทเสฺสติฯ **ปฬาสสฺส อายนา**ติ ยุคคฺคาหปฺปวตฺติฯ สมภาวทหนํ **ชโย,** ตสฺส อาหรณโต **อาหาโรฯ ธุรํ น เทตี**ติ ปาโมกฺขํ น เทติฯ

๘๙๔. กาเยน เจติยงฺคณาทิวตฺตํ กโรติ ‘‘เอวํ วตฺตสมฺปนฺนํ สโทฺธ กถํ กายทุจฺจริตาทีนิ กริสฺสตี’’ติ ปเรสํ ญาปนตฺถํฯ **อติจฺจา**ติ อจฺจยํ กตฺวาฯ **อาสรนฺตี**ติ อาคจฺฉนฺติ, ปุน ปฏิจฺฉาทเน ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ โกนาเมวํ กโรตีติ โวจฺฉินฺทนจฺฉาทนา วา **โวจฺฉาทนา**ฯ

น สมฺมา ภาสิตาติ โย น สมฺมา ภาสติ, โส **สโรฐ**ติ ทเสฺสติฯ **กุจฺฉิ วา ปิฏฺฐิ วา ชานิตุํ น สกฺกา**ติ อสนฺตคุณสมฺภาวเนเนว จิตฺตานุรูปกิริยาวิรหโต ‘‘เอวํจิโตฺต เอวํกิริโย’’ติ ชานิตุํ น สกฺกาติ อโตฺถฯ

อโช เอว **อชามิโคฯ เนลโก**ติ ตรุณวโจฺฉฯ ยถา โส ยโกฺข ตาทิสํ รูปํ ทเสฺสตฺวา ‘‘อชา’’ติ สญฺญาย อาคตาคเต ขาทติ, เอวมยมฺปิ ตํตํสทิสคุณสมฺภาวเนน เต เต วเญฺจติฯ เตเนตํ สาเฐยฺยํ มายาโต พลวตรา วญฺจนาติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตเนว **‘‘ปริกฺขตฺตตา’’**ติ วุตฺตํฯ

๙๐๘. สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ อภาเวปิ ยํ สํโยชนํ โหติ, ตํ พหิทฺธา สํโยชนโต พหิทฺธาสํโยชนสฺส ปุคฺคลสฺส วิเสสนภูตํ **พหิทฺธาสํโยชนํ นาม**ฯ

ทุกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๓.) ติกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๐๙. อกุสลมูลาเนว วฏฺฏมูลานีติ เตหิ กถิเตหิ วฏฺฏมูลสมุทาจาโร กถิโต โหตีติ อาห **‘‘ตีหิ...เป.... กถิโต’’**ติฯ

๙๑๙. **สสฺสโต โลโก**ติอาทิทสฺสนเมว พฺรหฺมจริยํ โมกฺขสมฺปาปกํ อุตฺตมจริยนฺติ ทิฏฺฐิคติเกหิ สมฺมตนฺติ อาห **‘‘ทิฏฺฐิคติกสมฺมตสฺสา’’**ติฯ รูปารูปาวจรวิปาเกสุ สาติสโย ภวราโคติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ **‘‘มหาพฺรหฺมาน’’**นฺติฯ

๙๒๐. **กถํวิธ**นฺติ เกนาการเรน สณฺฐิตนฺติ อโตฺถติ กตฺวา อาห **‘‘อาการสณฺฐาน’’**นฺติฯ **มานฐปนา**ติ เสยฺยาทิวเสน มาเนน ฐปนา, มานสงฺขาตา วา ฐปนาฯ

๙๒๑. **เจตโส อุตฺราโส** โทมนสฺสํ, โทโส วา, ตํสมฺปยุตฺตา วา เจตนาทโยฯ

๙๒๒. **เทสนาสุขตายา**ติ ติณฺณํ อทฺธานํ วเสน วิจิกิจฺฉาย เทสนา สุขา ‘‘กงฺขติ วิจิกิจฺฉตี’’ติ, น ปน ตถา โมเหนาติ อธิปฺปาโยฯ **วณฺณาทิเภทํ สุตฺวา**ติ เกจิ กิร วทนฺติ ‘‘ขตฺติยชีโว ปณฺฑุวโณฺณฯ กสฺมา? โส หิ ปุพฺพเณฺห รมติ, ปุพฺพเณฺห จ ฉายา ปณฺฑุวณฺณาฯ พฺ

ราหฺมณเวสฺสสุทฺทชีวา โอทาตปีตกาฬวณฺณาฯ เต หิ มชฺฌนฺหสายนฺหรตฺตีสุ โอทาตปีตกาฬฉายา กาฬตมกาเลสุ รมนฺตี’’ติ เตสํ วณฺณเภทํ, ‘‘ฺพฺยาปี ปริมณฺฑโล’’ติอาทินา กเถนฺตานํ สณฺฐานเภทญฺจ สุตฺวาฯ

๙๒๓. **ปุริสปุคฺคโล**ติ ปททฺวยํ เอกปทํ กตฺวา ชานนฺตานํ วเสนายํ สมฺมุติกถา ปวตฺตา, ปทนฺตรเมว วา อิทํ ปุคฺคลวาจกนฺติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อยํ ปนา’’**ติอาทิมาหฯ อถ วา ปุริโสติ วุโตฺต จ ปุคฺคโล เอว, น ปุริสินฺทฺริยยุโตฺตวาติ ทสฺสนตฺถมฺปิ **‘‘ปุริสปุคฺคโล’’**ติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อฎฺฐสฺ อาพาเธสู**ติ ปิตฺตเสมฺหวาตสมุฎฺฐานอุตุวิปริณามชโอปกฺกมิกวิสมปริหารชสนฺนิปาตชกมฺมสมุฎฺฐาเนสุฯ **ปุเพฺพ กต**นฺติ ปุราณตรกมฺมํ อิจฺฉนฺตีติ อุปปชฺชเวทนียญฺจ กิรปฎิกฺขิปนฺติฯ **อาณตฺติมูลเกน วา**ติ โยปิ อาณาเปตฺวา วธพนฺธาทิทุกฺขํ อุปฺปาเทติ, ตมฺปิ ตํ มูลกํ น โหติ, อิสฺสรนิมฺมานมูลเมวาติ อธิปฺปาโยฯ

๙๒๔. **โมหสฺส อนุทหนํ** ทาหการณตาย วุตฺตํ, สภาวโตปิ ปน อสมฺปฎิเวโธ สมฺปฎิเวธสุขสฺส ปจฺจนีกภูโต ทุโกฺข เอวาติ อนุทหนตา เวทิตพฺพาฯ เอวญฺจ กตฺวา ‘‘อุเปกฺขา เวทนา ญาณสุขา อญฺญาณทุกฺขา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๕) วุตฺตาฯ

๙๒๖. **ปฏฺฐนิมิตฺตารมฺมเณสู**ติ สุภนิมิตฺตาทิวเสน ปุถุนิมิตฺตสภาเวสุ อารมฺมเณสุ, ปุถุสภาเวสุ วา สุภนิมิตฺตาทิอารมฺมเณสุฯ โกสชฺชปมาทนิเทฺทสานํ สมานเตฺตปิ อวิปฺผาริกตาสงฺขาตา ลีนวุตฺติตา **โกสชฺชํ,** สติโวสฺสคฺคสงฺขาตํ ปมชฺชนํ **ปมาโท**ติ อยํ วิเสโสติฯ

๙๓๑. **สครุวาส**นฺติ สโอตฺตปฺปวาสมาห, **สเชฎฺฐกวาส**นฺติ สหิริวาสํฯ อนาทิยนา **อนทฺทา** โอวาทอคฺคหณํ, อจิตฺตีกาโรติ อโตฺถฯ สุกฺขกฎฺฐสฺส วิย อนลฺลตา, อมุทฺตา วา **อนทฺทาฯ อสีลฺย**นฺติ อสุขสีลตา อมุทฺตา เอวฯ

๙๓๔. **อุปารโมฺภ** โทสสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาโท สิยาฯ

๙๓๖. ‘‘อิธ ปาสาณํ กโรตี’’ติอาทินา ฐปนเตฺถปิ กโรติ-สโทฺท ยุชฺชตีติ อาห **‘‘กโรตีติ ฐเปตี’’**ติฯ เอตฺถ จายํ อาวชฺชนา อกุสลานํ อาสนฺนการณตฺตา ขุทฺทกวตฺถูสุ วุตฺตาติ เวทิตพฺพา, ตทนุกูลกิจฺจตฺตา วาฯ

ติกนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

(๔.) จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๓๙. **อิตีติ นิทสฺสเน นิปาโต**ติ เอวํ-สเทฺทน สมานโตฺถติ ทเสฺสติฯ ***ภวาภวเหตู*ปี**ติ เอตฺถ ภวนฺติ ชายนฺติ เอเตนาติ ***ภโว,*** สปฺปิอาทิเภสชฺชํฯ ภโว เอว ปณีตตโร อภิวุโทฺธ ***อภโว***ฯ ภาวนารามตาอริยวํสปฺปเหยฺยตฺตา วา ปุริมตณฺหาตฺตยวชฺชา สพฺพา ตณฺหา ‘‘ภวาภวเหตุ อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

เอตายาติ ฉนฺทาทิอคติยาฯ **น คจฺฉนฺตี**ติ น ปวตฺตนฺติ, ตํ ตํ กิริยํ น กโรนฺตีติ อโตฺถฯ **อิมินา**ติ ฉนฺทาทินา อคติคมเนนฯ ฉนฺทาทีสุ เยน นิโนฺน, เตน คมนํ **ยถานินฺนคมนํ**ฯ

‘‘ราชา’’ติอาทินา ราชาทินิมิโตฺต วิย อูมิอาทินิมิโตฺต จิตฺตุตฺราโส **อูมิอาทิภยํ,** ‘‘อูมิภยนฺติ โข, ภิกฺขเว, โกธุปายาสเสฺสตํ อธิวจน’’นฺติอาทิวจนโต (ม. นิ. ๒.๑๖๒; อ. นิ.

๔.๑๒๒; อิติวุ. ๑๐๙) โกธุปายาสโอทริกตฺตปญฺจกามคุณมาตุคามา วาฯ ตตฺถ ปญฺจกามคุณมาตุคามคฺคหเณน ตนฺนิสฺสิตฉนฺทราคคฺคหณํ เวทิตพฺพํ, โอทริกตฺตญฺจ โลโภวฯ อุเกฺขปนียาทิกมฺมํ **วินยทณฺฑํ**ฯ

‘‘อถ โข ติมฺพรุโก ปริพฺพาชโก เยน ภควา…เป.… เอตทโวจ ‘กิํ นุ โข, โภ โคตม, สยํกตํ สุขทุกฺข’นฺติ? มา เหวํ ติมฺพรุกาติ ภควา อโวจา’’ติอาทินา นิทานวเคฺค (สํ. นิ. ๒.๑๘) อาคตตฺตา **‘‘ติมฺพรุกทิฎฺฐี’’**ติ วุตฺตาฯ

จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

(๕.) ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๔๐. **อาคนฺตุํ ปน น เทนฺตี**ติ อาคมนสฺส ปจฺจยา น โหนฺตีติ อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

๙๔๑. **อวเทหนโต**ติ ปูรเณน มํสูปจยเหตุตาย จ อุปจยนโตฯ คิมฺหกาเล ภุญฺชิตฺวา สยนฺตสฺส สุขํ โหตีติ ตํ อุตุสุขํ **‘‘เสยฺยสุข’’**นฺติ วุตฺตํ, สยนิริยาปถสุขนฺติ อโตฺถฯ **วต**นฺติ ธุตงฺคานิฯ **ตโป**ติ ขนฺธกวตฺตานิ, วีริยํ วาฯ สีลคฺคหเณน ขนฺธกวตฺตเมถุนวิรตีนํ คหิตตฺตา ตปพฺรหฺมจริยคฺคหณํ น กตฺตพฺพนฺติ เจ? น, อญฺญสีลโต วิเสเสตฺวา ตปพฺรหฺมจริยานํ เทวตฺตการณตฺตคฺคหณสฺส ทสฺสนโต, พาหิรานญฺจสฺส วินิพนฺธสฺส ปวตฺติทสฺสนโต วาฯ เตสญฺหิ อวิหิํสาทิโควตาทิทุกฺกรการิกาเมถุนวิรติโย ยถากฺกมํ สีลาทีนิ, ตานิ จ เต เทวนิกายํ ปณิธาย จรนฺตีติฯ **อญฺญถา จ** สทฺธารุจิอาทีหิ ‘‘ยโต โข โภ อยํ อตฺตา รูปี จาตุมหาภูติโก มาตาเปตฺติกสมฺภโว กายสฺส เภทา อุจฺฉิชฺชตี’’ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๘๕) วิกเปฺปตฺวาฯ

๙๔๒. พฺยสเนสุ ญาติโภคโรคพฺยสนคฺคหเณน ตํนิมิตฺตา โสกาทโย คหิตาติ ทฎฺฐพฺพาฯ ทสฺสนสวเนสุ ปฎิกูลตา **ทสฺสนสวนปฎิกูลตา**ฯ เอตฺถ จ อาทีนเวหิ ปญฺจหิ เตสํ การณภูตา อกฺขนฺติเยว ภินฺทิตฺวา กถิตาติ เวทิตพฺพา, อกฺขนฺติมูลกา วา อปฺปิยตาทิเหตุภูตา ทุกฺกฎทุพฺภาสิตตาทิโทสาฯ

มิจฺฉาชีวนิมิตฺตํ มรณกาเล อุปฺปนฺนภยํ **‘‘อาชีวกภย’’**นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘อาชีวิกาภย’’นฺติ ปน ปาเฐ ปจฺจยานุปฺปตฺติํ ปสฺสโต อาชีวิกนิมิโตฺต จิตฺตุตฺราโสติ อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ กิตฺติสโทฺทสิโลกนฺติ ตปฺปฎิปกฺขา อสิโลกํ อกิตฺติฯ เตนาห **‘‘ครหภย’’**นฺติฯ

๙๔๓. **อุปฺปิลาวิต**นฺติ อุทคฺคตาสงฺขาโต อวูปสมภาโว, อวูปสมเหตุภูโต วา ปีติยา อาการโรฯ

ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

(๖.) ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๔๔. ‘‘โกธโน โหติ อุปนาหี’’ติอาทินา โกธาทิเหตุกา อุปนาหาทโย โกธาทีนํ สหายการณภาเวน สุตฺตเนฺต วุตฺตาติ โกธาทโย เอว **วิวาทมูลานิ,** เตเนตฺถ เต เอว วุตฺตาฯ **สนฺทิฎฺฐิปรามสิตา** อตฺตโน ทิฎฺฐิยํ อภินิวิฎฺฐตาฯ

๙๔๕. **อปฺปติสฺสโย**ติ ปติสฺสยภูเตหิ ครูหิ วิรหิโตฯ **อปฺปมาทลกฺขณ**นฺติ สติอวิปฺปวาสํ กุสลานุโยคสาตจฺจํ วาฯ

ยุตฺตปยุตฺตตาติ ตนฺนินฺนตาวเสน สุฏฺฐุ ยุตฺตตาฯ **คณสงฺคณิกา** กิเลสวเสน ปวตฺตา สงฺคณิกาฯ อิตฺถิปฏิสํยุตฺตกถาสวเน อิตฺถิสทฺทสวเน จ อสฺสาโท **สวนสํสโคฺค**ฯ อิตฺถิยา กสฺสจิ ทานคฺคหณสฺสาโท **ปริโภคสํสโคฺค**ฯ

๙๔๖. **โสมนเสฺสน สทฺธึ อุปวิจรนฺตีติ โสมนสฺสุปวิจารา**ติ อกุสลโสมนสฺสสหคตา รูปวิจาราทโย อิธาธิเปฺปตาติ เวทิตพฺพา, ตถา **อุเปกฺขุปวิจารา** จฯ **ตํสมฺปยุโตฺต วา**ติ เอเตน วิจารคฺคหเณน วิตโกฺกปิ คหิโตติ วิตกฺกปฺปวตฺตเนน ‘‘อุปวิตเกฺกตี’’ติ อิทมฺปิ วุตฺตํ โหตีติ ทเสฺสติฯ

๙๔๗. **อญฺญาณสมฺปยุตฺตา**ติ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตจิเตฺตสุ อุเปกฺขา โมโหติ วทนฺติ, โลภสมฺปยุตฺตุเปกฺขาปิ ปน เคหสฺสิตา น น โหติฯ

๙๔๘. **อธิจฺจสมุปฺปนฺนิโก** ‘‘อธิจฺจ สมุปฺปโนฺน อตฺตา อุปฺปโนฺน ภวิสฺสตี’’ติ คณฺหโนฺต สสฺสตทิฏฺฐิโก โหตีติ เอวรูปสฺส ทิฏฺฐิ วิยาติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อธิจฺจสมุปฺปนฺนิกเสฺสวา’’**ติ อาหฯ **น โส ชาโต**ติ เอตฺถ ‘‘ชาตู’’ติ อยํ นิปาโต อุ-การสฺส โอ-การํ กตฺวา ชาโตติ วุโตฺต, เตน วา สมานตฺถํ นิปาตนฺตรํ เอตํ ทฏฺฐพฺพํฯ **สพฺพาสวทิฏฺฐีติ สพฺพาสวปริยาเยน** อาคตา ทิฏฺฐิฯ

ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๗.) สตฺตกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๕๑. ทฺวาสฏฺฐิยา ทิฏฺฐีสุ สตฺตกสฺส อญฺญสฺส อภาวา สตฺต อุเจฺฉทวาทา เอว อิธ ตถา อวตฺวา ‘‘สตฺต ทิฏฺฐี’’ติ วุตฺตาฯ

สตฺตกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๘.) อฏฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๕๒. ‘‘กมฺมํ โข เม กตฺตพฺพํ ภวิสฺสตี’’ติอาทินา โอสีทนากาเรน ปวตฺตจิตฺตุปฺปาทา **โกสชฺชการณานิ,** โกสชฺชเมว วา โกสชฺชนฺตรการณตาย **โกสชฺชการณานี**ติ ทฏฺฐพฺพานิฯ **มาสาจิตํ มเญฺญ**ติ เอตฺถ อาจิต-สโทฺท ตินฺต-สทฺทสฺส, มเญฺญ-สโทฺท จ วิย-สทฺทสฺส อตฺถํ วทตีติ อธิปฺปาเยน ‘‘ตินฺตมาโส วิยา’’ติ อยมโตฺถ วิภาวิโต, มาสจโย วิยาติ วา อโตฺถฯ

๙๕๗. **ผรตี**ติ ผุสติ, ฆเฏฺฏตีติ อโตฺถฯ **อเญฺญน การเณนา**ติ ‘‘อชฺช ตยา วิกาเล ภุตฺตํ, เตน ตฺวํ อาปตฺตึ อาปโนฺนสี’’ติ วุโตฺต ‘‘หิโยฺย มยา กาเล ภุตฺตํ, เตนาหํ อนาปโนฺน’’ติ อาทินา อเญฺญน อยุเตฺตน การเณน อญฺญํ ยุตฺตํ การณํ ปฏิจฺฉาเทตีติ อโตฺถฯ ปุจฺฉิตตฺถโต พหิทฺธา ยถา ตํ น อลฺลียติ, ตถา กถาย อปนยนํ วิกฺขิปนํ **พหิทฺธา อปนามนา**ฯ

๙๕๘. **อสญฺญีวาทา**ติ ปุคฺคเลหิ ทิฏฺฐิโย ทเสฺสติฯ เยหิ วา อภินิเวเสหิ อสญฺญี อตฺตานํ วทนฺติ, เต **อสญฺญีวาทาฯ อรูปสมาปตฺตินิมิตฺต**นฺติ อากาสาทิํฯ

อฎฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๙.) นวกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๖๐. ทสมสฺส อวุตฺตตฺตา **“สเตฺตสุ อุปฺปตฺติวเสเนว กถิตานี”**ติ วุตฺตํฯ

๙๖๓. **สุขวินิจฺฉย**นฺติ เสวิตพฺพาเสวิตพฺพสุขสนฺนิฏฺฐานนฺติ อโตฺถฯ **อชฺฌตฺตํ สุข**นฺติ เสวิตพฺพํ เนกฺขมฺมสุขํฯ **วินิจฺฉยาติ เทฺว วินิจฺฉยา**ติ อิทํ –

> ‘‘สาตํ อสาตนฺติ ยมาหุ โลเก,
> ตมูปนิสฺสาย ปโหติ ฉโนฺท;
> รูเปสุ ทิสฺวา วิภวํ ภวญฺจ,
> วินิจฺฉยํ กุพฺพติ ชนฺตุ โลเก’’ติฯ (สุ. นิ. ๘๗๓; มหานิ. ๑๐๒) –

เอตสฺส นิเทฺทเส วุตฺตํฯ

อิธ วินิจฺฉโยติ วุโตฺตติ อิมิสฺสา วิภงฺคปาฬิยา โย ฉนฺทราคสฺส ปจฺจยสภาเวน วินิจฺฉย-สเทฺทน วุโตฺต, **สกฺกปเญฺหปิ** (ที. นิ. ๒.๓๕๗) ฉนฺทสฺส นิทานภาเวน วิตกฺก-สเทฺทน โส เอว อาคโตติ เอวํ วิตกฺกสฺส วินิจฺฉยภาวํ ตเสฺสว อิธ คหิตตญฺจ ทเสฺสติฯ **พลวสนฺนิฏฺฐาน**นฺติ พลวติยา ตณฺหาย อารมฺมณสฺส นิฏฺฐเปตฺวา คหณํฯ

๙๖๔. สติปิ อเญฺญสญฺจ สงฺขตภาเว อหนฺติ อสฺมีติ จ สาติสยา มานสฺส สงฺขตตาติ กตฺวา **“สงฺขต”**นฺติ มาโน วุโตฺตฯ เสยฺยาทิวเสน ‘‘อหมสฺมี’’ติ อตฺตโน สงฺขรณํ วา **สงฺขตํ**ฯ เอตฺถ ‘‘ภวิสฺสนฺตี’’ติอาทิกา ปวตฺติ ตณฺหาทิฏฺฐีนํ วิเสสวตีติ ตาสมฺปิ อิญฺชิตาทิภาโว วุโตฺตฯ

นวกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

(๑๐.) ทสกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๗๐. ชาลกฺขิปสํวิธานาทิกุสลตาสงฺกปฺปนํ **อุปายจินฺตา,** ตสฺสา มิจฺฉาภาวปฏิจฺฉาทนภาเวน ปวโตฺต ตทากาโร **โมโห อุปายจินฺตาวเสน อุปฺปโนฺน**ติ ทฏฺฐโพฺพฯ ยถากเตปน ปาเป อนาทีนวทสฺสนวเสน ปวตฺตา สญฺญา, สงฺกโปฺป วา **ปจฺจเวกฺขณา,** ตสฺสาปิ มิจฺฉาภาวปฏิจฺฉาทกํ ตทาการํ, อนาทีนวทสฺสนํ วา **ปจฺจเวกฺขณาการเรน อุปฺปโนฺน โมโห**ติฯ **วิมุตฺตสญฺญิตา**ติ อธิมานสมฺปยุตฺตํ, ติตฺถิยานํ วา อตฺตโน ทิฏฺฐิยา วิมุตฺตตาสญฺชานนํฯ ‘‘วิมุโตฺตมฺหี’’ติ เอวํ ปวโตฺต อกุสลจิตฺตุปฺปาโท **มิจฺฉาวิมุตฺตี**ติ เกจิ วทนฺติฯ ผลํ วิย วิมุตฺตนฺติ คหิเต ปน ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิเตฺต ทิฏฺฐิ **มิจฺฉาญาณํ,** สมาธิ จ **มิจฺฉาวิมุตฺตี**ติ ยุตฺตํ สิยาฯ

ทสกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ตณฺหาวิจริตนิเทฺทสวณฺณนา

๙๗๓. **สมูหคาหโต**ติ ตณฺหามานทิฏฺฐีนํ สาธารณคฺคหณโตติ วทนฺติฯ ‘‘อิตฺถํ เอวํ อญฺญถา’’ติ ปน วิเสสํ อกตฺวา คหณํ **สมูหคาโห**ติ ทฏฺฐโพฺพฯ **อญฺญํ อาการ**นฺติ ปรสนฺตานคตํ อาการํฯ **อตฺถี**ติ สทา สํวิชฺชตีติ อโตฺถฯ **สีทตี**ติ วินสฺสติฯ **สํสยปริวิตกฺกวเสนา**ติ ‘‘กึ นุ

โข อหํ สิยํ, น สิย’’นฺติ เอวํ ปริวิตกฺกวเสนฯ **ปตฺถนากปฺปนวเสนา**ติ ‘‘อปิ นาม สาธุ ปนาหํ สิย’’นฺติ เอวํ ปตฺถนาย กปฺปนวเสนฯ

สุทฺธสีสาติ ตณฺหามานทิฏฺฐีนํ สาธารณสีสา วิเสสสฺส อนิสฺสิตตฺตา ‘‘สุทฺธสีสา’’ติ วุตฺตาฯ ตตฺถ ทิฏฺฐิสีเสหิ ทิฏฺฐิยา ตณฺหา ทสฺสิตา, สีสสีสมูลเกหิ มานทิฏฺฐีหิ สยเมว จาติ อาห **‘‘เอวเมเต…เป.… ตณฺหา วิจริตธมฺมา เวทิตพฺพา’’**ติฯ ทิฏฺฐิมาเนสุปิ **‘‘ตณฺหาวิจริตานี’’**ติ วจนญฺจ อญฺญมญฺญํ วิปฺปโยคีนํ ทิฏฺฐิมานานํ ตณฺหาย อวิปฺปโยคีนํ ตํมูลกตฺตาว ตปฺปธานตาย กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๙๗๔. **อวกฺกรี**ติ นิปาโต นานาภาเว วตฺตตีติ อนานากรณํ อนวกฺกริ, ตํ กตฺวา, อวกฺกริวา อกตฺวา อนวกฺกริ กตฺวาติ เอวํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อวินิโพฺภคํ กตฺวา’’**ติฯ ‘‘อนวการึ กริตฺวา’’ติ วา ปาโฐ, ตตฺถ อวกิรณํ วิเกฺขปนํ สมูหสฺส เอกเทสานํ วินิพฺภุชฺชนํ อวการิ, ตํ อวการึ วินิโพฺภคํ อกตฺวา, ปญฺจปิ ขเนฺธ สมูหโต เอกเตฺตเนว คเหตฺวา อตฺตโต อวินิพฺภุชฺชิตฺวา อสฺมีติ ฉนฺทมานทิฏฺฐิโย ปฏิลภตีติ อโตฺถฯ **อสิตพฺยาภงฺคิตายา**ติ ทาเตฺตน กาเชน จาติ เอเตน ปริกฺขาเรน, อสิตพฺยาภงฺคีหิ ลวนวหนกิริยา วา ‘‘อสิตพฺยาภงฺคี’’ติ วุตฺตาฯ

๙๗๖. **อวการึ กริตฺวา**ติ รูปาทีนิ อตฺตโต วินิพฺภุชฺชิตฺวา อิมินา รูเปน…เป.… อิมินา วิญฺญาเณน อสฺมีติ ฉนฺทํ ปฏิลภตีติ เอวํ สพฺพตฺถ อิมินาติ เอตสฺส อตฺตโต อวินิพฺภุเตฺตน รูปาทินาติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ อตฺตโต หิ อวินิพฺภุตฺตานิ อพหิกตานิ อหมิเจฺจว คหิตานิ รูปาทีนิ อุปาทาย อุปคนฺตฺวา ปวตฺตา ตณฺหา **‘‘อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทายา’’**ติ วุตฺตา, อตฺตโต จ วินิพฺภุตฺตานิ พหิกตานิ อุปคนฺตฺวา ปวตฺตา **‘‘พาหิรสฺส อุปาทายา’’**ติฯ **ขเคฺคน วา ฉเตฺตน วา อหํ นิโจฺจ**ติ อภิมงฺคลสมฺมเตน ขคฺคาทินา มม วินาโส นตฺถีติ มญฺญตีติ อโตฺถฯ **เอเกกสฺสา**ติ อิทํ อนาทิมฺหิ อนเนฺต จ สํสาเร เอเกกสฺส อตีตานาคเตสุ ฉตฺตึสายปิ สมฺภวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, **เอเกกสฺส วา ปุคฺคลสฺส ยถาลาภวเสนา**ติ อิทมฺปิ อนิสฺสิตตณฺหามานทิฏฺฐึ กตฺวา ปุถุชฺชนสฺส อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺน กสฺสจิ สมฺภวทสฺสนตฺถํฯ

ตณฺหาวิจริตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๘. ธมฺมหทยวิภงฺค

๑. สพฺพสงฺคาหิกวารวณฺณนา

๙๗๘. ‘‘ปญฺจกฺขนฺธา’’ติอาทินา **ขนฺธาทีนํ** ธาตุสมฺภวปริยาปนฺนปาตุภาว ภูมนฺตรตีสุ ธาตูสุอุปฺปาทกทานาทิกุสล กมฺมตพฺพิปากอภิเญฺญยฺยาทิอารมฺมณทุกทฺวยทิฏฺฐาทิกุสลตฺติกาทิติกปญฺจกรูปโลกิยทุกทฺวยเภทภินฺนานํ นิรวเสสโต สงฺคหิตตฺตา ทุติยวาราทีนญฺจ เอตฺถ อนุปฺปเวสโต สพฺพสามเญฺญน วุตฺโต ปฐโม **สพฺพสงฺคาหิกวาโร** นาม, ทุติโย **อุปฺปตฺตานุปฺปตฺติทสฺสนวาโร นามา**ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ปน ‘‘กามธาตุยา กติ ขนฺธา กติ อายตนานี’’ติอาทินา (วิภ. ๙๙๑) เตสํ อตฺถิตา เอว วุตฺตา, กิริยาวิเสสสฺส อปฺปโยโค ‘‘อตฺถิ ภวติ สํวิชฺชตี’’ติ สามญฺญกิริยาย วิเญฺญยฺยภาวโต, เตนายํ ‘‘สมฺภวาสมฺภวทสฺสนวาโร’’ติ วตฺตุํ ยุตฺโต, จตุโตฺถ จ อุปฺปตฺติกฺขเณ อุปฺปตฺตานุปฺปตฺติทสฺสนวาโรติ ตตฺถ ปาตุภาวาปาตุภาววจนโตฯ

๙๗๙. **ยถาปุจฺฉ**นฺติ ปุจฺฉานุรูปํ อวิตถพฺยากรณํ ปเรหิ กตมฺปิ สพฺพญฺญุวจนํ วิญฺญาย กตตฺตา **สพฺพญฺญุพฺยากรณเมว** นาม โหติ, โก ปน วาโท สพฺพญฺญุนา เอว กเตติ อธิปฺปาโยฯ

๒. อุปฺปตฺตานุปฺปตฺติวารวณฺณนา

๙๙๑. **กามธาตุสมฺภูตานญฺจา**ติ อิทฺธิยา รูปธาตุคตานํ กามาวจรสตฺตานญฺจาติ อโตฺถฯ **ฆานายตนาทีนํ อภาเวนา**ติ เอตฺถ ยทิ ตทภาเวน คนฺธายตนาทีนิ อายตนาทิกิจฺจํ น กโรนฺติ , อสญฺญสเตฺตสุ จกฺขายตนสฺส อภาเวน รูปายตนํ อายตนาทิกิจฺจํ น กเรยฺยฯ ตโต ‘‘อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ อุปปตฺติกฺขเณ ทฺวายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติอาทิวจนํ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ กามาวจราทิโอกาสา ตตฺถ อุปฺปชฺชมานสตฺตานํ, ตตฺถ ปริยาปนฺนธมฺมานํ วา อธิฏฺฐานภาเวน ‘‘ธาตู’’ติ วุจฺจนฺติ, ตถา เยสุ กามาวจราทิสตฺตนิกาเยสุ กามาวจราทิสตฺตา อุปฺปชฺชนฺติ, เตสํ สตฺตานํ อุปฺปตฺติ เอตฺถาติ สตฺตุปฺปตฺตีติ วุจฺจมานา เต สตฺตนิกายา จ, น ปเนตฺถ อปริยาปโนฺนกาโส อปริยาปนฺนสตฺตนิกาโย จ อตฺถิ, โย ‘‘ธาตู’’ติ วุเจฺจยฺยาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **‘‘โอกาสวเสน วา สตฺตุปฺปตฺติวเสน วา อปริยาปนฺนธาตุ นาม นตฺถี’’**ติ อาหฯ **สตฺตุปฺปตฺติวเสนา**ติ อิมินา วา โอกาสสตฺตโลกทฺวยํ สห คเหตฺวา ตาทิสาย อปริยาปนฺนธาตุยา อภาวํ ทเสฺสติ, สตฺตภาเวน วา อุปฺปตฺติ สตฺตุปฺปตฺติ, สตฺตาวาสวเสน ตํตํภววเสน อุปฺปชฺชมานา อุปาทินฺนกกฺขนฺธา ตํตํปริยาปนฺนานํ สทิสาธิฏฺฐานภาเวน ธาตูติ วุจฺจนฺตีติ เอวํ อปริยาปนฺนธาตุ นตฺถีติ อโตฺถฯ

๓. ปริยาปนฺนาปริยาปนฺนวารวณฺณนา

๙๙๙. ***ภววเสน โอกาสวเสน จ ปริจฺฉินฺนา***ติ ตตฺถ อญฺญตฺถ จ อุปฺปชฺชมานา อุปาทินฺนกกฺขนฺธา ตํตํปริยาปนฺนา สเพฺพ ทฏฺฐพฺพาฯ

๖. อุปฺปาทกกมฺมอายุปฺปมาณวาโร

(๑.) อุปฺปาทกกมฺมวณฺณนา

๑๐๒๑. ขนฺธาทีนํ ธาตุสมฺภวาทิวเสน ปเภทํ วตฺวา เย สตฺตา ธาตุปฺปเภทวโนฺต, ยญฺจ เตสํ อุปฺปาทกกมฺมํ, โย จ ตสฺส วิปาโก, เตสํ วเสน ปเภทํ ทเสฺสตุํ **“ตโย เทวา”**ติอาทิโก ฉฎฺฐวาโร อารโทฺธฯ ขนฺธาทโย เอว หิ ธาตุตฺตยภูตเทววเสน ทานาทิกมฺมวเสน ตํตํอายุปฺปมาณปริจฺฉินฺนอุปาทินฺนกกฺขนฺธวเสน จ ภินฺนาติฯ จตุโทฺทนํ **อมฺพณํ,** ฉโทฺทณนฺติ เอเกฯ

อุปฺปาทกกมฺมวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

(๒.) อายุปฺปมาณวณฺณนา

๑๐๒๔. **ตโยปิ ชนา**ติ ตโย ชนสมูหาติ อธิปฺปาโยฯ

๑๐๒๕. **อาภา**ติ โสภนา ปภาฯ

๑๐๒๖. กญฺจนปิโณฺฑ วิย สสฺสิริกา **กญฺจนปิณฺฑสสฺสิริกา**ฯ ตตฺถ ปน โสภนปภาย กิณฺณา สุภากิณฺณาติ วตฺตเพฺพ อา-การสฺส รสฺสตฺตํ อนฺติมณ-การสฺส ห-การญฺจ กตฺวา **“สุภกิณฺหา”**ติ วุตฺตา, อถ ปน สุเภน กิณฺณา สุภกิณฺณาฯ ปุริมปเทสุปิ ปริตฺตํ สุภํ เอเตสนฺติ **ปริตฺตสุภา,** อปฺปมาณํ สุภํ เอเตสนฺติ **อปฺปมาณสุภา**ติ สุภ-สเทฺทน สมาโส โยเชตโพฺพ โหติฯ

๑๐๒๗. **อารมฺมณมนสิการา ปุพฺพภาเคน กถิตา**ติ ฌานกฺขเณ ตโต ปจฺฉา วา ปริตฺตาทิกสิณารมฺมณภาวนาย อาวชฺชเนน จ ฌานสฺส อารมฺมณมนสิการนานตฺตตา น โหติ, ปุพฺพภาคภาวนาย ปน ปุพฺพภาคาวชฺชเนน จ โหตีติ อโตฺถฯ ปุพฺพภาคภาวนาย วเสน หิ ฌานํ ปริตฺตปถวีกสิณาทีสุ ตํตทารมฺมณํ โหติ, ปุพฺพภาเคน ตํตํกสิณาวชฺชเนน ตํตํมนสิการนฺติฯ ฉนฺทาทโย ปน อปฺปนากฺขเณปิ วิชฺชนฺติฯ ตตฺถ **ปณิธี**ติ น ตณฺหาปตฺถนา, อถ โข ฉนฺทปตฺถนาว ทฎฺฐพฺพาฯ **อธิโมโกฺข** นิจฺฉโยฯ **อภินีหาโร** จิตฺตปฺปวตฺติเยวฯ ยทิ ปน ภวฉนฺทภวปตฺถนาทโย ตํตํภววิเสสนิยามกา อธิเปฺปตาฯ **“อปฺปนายปิ วฎฺฎนฺตี”**ติ เอตสฺส อปฺปนาย ปวตฺตาย ตโต ปจฺฉาปิ วฎฺฎนฺตีติ อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ สญฺญาวิราคาทีหิ ปน วิเสสิยมานํ อารมฺมณํ ตถา ตถา ตตฺถ ปวโตฺต มนสิกาโร จ ภววิเสสนิยามโก ปุพฺพภาโคว วฎฺฎตีติ **“อารมฺมณมนสิการา ปุพฺพภาเคน กถิตา”**ติ วุตฺตํฯ

วิปุลา ผลาติ วิปุลสนฺตสุขายุวณฺณาทิผลาฯ **สุฎฺฐุ ปสฺสนฺติ** ปญฺญาจกฺขุนา มํสทิพฺพจกฺขูหิ จฯ

๑๐๒๘. ‘‘ยาว น ตํ ปาปกมฺมํ พฺยนฺตี โหตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๕๐) วจนโต **“กมฺมเมว ปมาณ”**นฺติ อาห, อพฺพุทาทิอายุปฺปมาณปริเจฺฉโท ปน กมฺมวเสเนว กโตติ อธิปฺปาโยฯ

นิลียโนกาสสฺส อภาวาติ สมานชาติเกน อจฺฉราคเณน สพฺพทา ปริวาริยมานสฺส กามคุณากิณฺณสฺส ตพฺพิรหิตฎฺฐานสฺส อภาวาติ อโตฺถฯ

กึ นิยเมตีติ กึ ฌานํ อุปปตฺตึ นิยเมตีติ อโตฺถฯ **นว พฺรหฺมโลเก**ติ พฺรหฺมปาริสชฺชาทโย นวปิ โสเธตฺวาฯ **มตฺถเก**ติ เวหปฺผเลสูติ อโตฺถฯ **เสฎฺฐภวา นามา**ติ ตโต ปรํ อคมนโต อุตฺตมภวาติ อธิปฺปาโยฯ เตเนว **ภวสีสานี**ติ คหิตาฯ **อิเมสุ ตีสุ ฐาเนสู**ติ เวหปฺผลาทิฎฺฐานานิ เอว สนฺธาย วุตฺตํฯ เวหปฺผลโต ปน ปุริเมสุ นวสุ นิพฺพตฺตอนาคามี อรูปธาตุํ อุปปชฺชตีติ กตฺวา ‘‘รูปธาตุยา จุตสฺส อรูปธาตุํ อุปปชฺชนฺตสฺส กสฺสจิ สตฺต อนุสยา อนุเสนฺติ, กสฺสจิ ปญฺจ, กสฺสจิ ตโย อนุเสนฺตี’’ติ (ยม. ๒.อนุสยยมก.๓๑๑) อิทํ วุตฺตํ, น เวหปฺผลาทีสุ อุปปนฺนํ

สนฺธายาติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย สิยาฯ ยํ ปน วุตฺตํ **“นวสุ พฺรหฺมโลเกสุ นิพฺพตฺตอริยสาวกานํ ตตฺรูปปตฺติเยว โหติ, น เหฏฺฐูปปตฺตี”**ติ, เอเตน เหฏฺฐูปปตฺติ เอว นิวาริตา, น เตเสฺวว อุปรูปริ เวหปฺผเล จ อุปปตฺติ อรูปธาตูปปตฺติ จฯ **“ปฐมชฺฌานภูมิยํ นิพฺพโตฺต อนาคามี นว พฺรหฺมโลเก โสเธตฺวา มตฺถเก ฐิโต ปรินิพฺพาตี”**ติ อิทมฺปิ อนุปุเพฺพน อาโรหนฺตํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ น เตน ตสฺส มตฺถกํ อปฺปตฺตสฺส อรูปธาตุํ อุปปตฺติ นิวาริตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

โย วา อญฺญตฺถ ตตฺถ วา มคฺคํ ภาเวตฺวา จวิตฺวา ตตฺถ อุปปโนฺน อวิกฺขมฺภิตรูปราโค อริยสาวโก, ตํ สนฺธาย อยํ อฏฺฐกถา วุตฺตาฯ เตเนว **“นวสุ พฺรหฺมโลเกสุ นิพฺพตฺตอริยสาวกาน”**นฺติ, **“ปฐมชฺฌานภูมิยํ นิพฺพโตฺต อนาคามี”**ติ, **“อิเมสุ ตีสุ ฐาเนสุ นิพฺพตฺตอนาคามิโน”**ติ จ สพฺพตฺถ นิพฺพตฺตคฺคหณํ กตํฯ ตสฺส ปน เยน ตตฺถ อุปปโนฺน, ตสฺมิํ รูปราเค วิกฺขมฺภิเต ปุน ภวาภิลาโส น ภวิสฺสตีติ อรูปราคุปเจฺฉโท จ ภวิสฺสติเยวฯ โย ปน ปุถุชฺชโน ตตฺถ นิพฺพโตฺต อริยมคฺคํ ภาเวตฺวา อรูเปหิ วิกฺขมฺภิตรูปราโค อุปฺปเนฺน มเคฺค นิพฺพตฺตภวาทีนวทสฺสนวเสน อนิวตฺติตภวาภิลาโส, ตสฺส วเสน ยมกปาฬิ ปวตฺตาติ วา อยมโตฺถ อธิเปฺปโต สิยาฯ

อายุปฺปมาณวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. อภิเญฺญยฺยาทิวารวณฺณนา

๑๐๓๐. ‘‘รุปฺปนลกฺขณํ รูปํ, ผุสนลกฺขโณ ผโสฺส’’ติอาทินา สามญฺญวิเสสลกฺขณปริคฺคาหิกา **สลกฺขณปริคฺคาหิกา** ทิฏฺฐิกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิโย **ญาตปริญฺญา,** ตโต ปรํ ยาว อนุโลมา **ตีรณปริญฺญา,** อุทยพฺพยานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ยาว มคฺคา **ปหานปริญฺญา**ฯ

ตตฺถ ตตฺถาติ ขนฺธาทีนํ ตาว ขนฺธวิภงฺคาทีสุ ปญฺหปุจฺฉกวาเร วตฺตพฺพํ วุตฺตํ, เหตุอาทีนญฺจ ขนฺธาทีสุ อโนฺตคธตฺตา ตตฺถ ตตฺถ ปญฺหปุจฺฉกวาเร วตฺตพฺพํ วุตฺตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อภิเญฺญยฺยาทิวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ธมฺมหทยวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ สโมฺมหวิโนทนิยา ลีนตฺถปทวณฺณนา

วิภงฺค-มูลฏีกา สมตฺตาฯ

ฯ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ

อภิธมฺมปิฏเก

วิภงฺค-อนุฏีกา

๑. ขนฺธวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

จตุสจฺจโนฺตคธตฺตา จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ คาถายํ ‘‘จตุสจฺจทโส’’ติ นิปฺปเทสโต สจฺจานิ คหิตานีติ นิปฺปเทสโต เอว ตทตฺถํ วิภาเวโนฺต **‘‘จตฺตาริ สจฺจานี’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สมาหฎานี**ติ สมานีตานิ, จิเตฺตน เอกโต คหิตานีติ อธิปฺปาโยฯ **‘‘สมาหฎานี’’**ติ จ เอเตน สมาหาเร อยํ สมาโสติ ทเสฺสติฯ เตเนวสฺส กเตกตฺตสฺส จตุสจฺจนฺติ นปุํสกนิเทฺทโส ‘‘ติวฎฺฎ’’นฺติ อาทีสุ วิยฯ ปตฺตาทิปเกฺขเปน หิสฺส น อิตฺถิลิงฺคตา ยถา ปญฺจปตฺตํ, จตุยุคํ, ติภุวนนฺติ, ตํ จตุสจฺจํ ปสฺสิ อทกฺขิ, ปริญฺญาปหานสจฺฉิกิริยาภาวนาภิสมยวเสน ปฎิวิชฺฌีติ อโตฺถฯ กสฺมา ปเนตฺถ อนนฺตาปริมาเณสุ อนญฺญสาธารเณสุ มหากรุณาสพฺพญฺญุตญฺญาณาทีสุ พุทฺธคุเณสุ สํวิชฺชมาเนสุ สาวเกหิ, ปเจฺจกพุเทฺธหิ จ สาธารเณน จตุสจฺจทสฺสเนน ภควนฺตํ โถเมตีติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **‘‘สติปิ สาวกาน’’**นฺติอาทิฯ ตตฺถ **‘‘อนญฺญปุพฺพกตฺตา’’**ติ อิมินา สาวเกหิ, **‘‘ตตฺถ จา’’**ติอาทินา ปเจฺจกพุเทฺธหิ จ ภควโต จตุสจฺจทสฺสนสฺส อสาธารณตํ, นิรติสยตญฺจ ทเสฺสติฯ **ปรสนฺตาเนสุ ปสาริตภาเวน สุปากฎตฺตา**ติ เทสนานุภาเวน เวเนยฺยสนฺตาเนสุ จตุสจฺจทสฺสนสฺส วิตฺถาริตภาเวน ยาว เทวมนุเสฺสสุ สุปฺปกาสิตตฺตาฯ นาถสทฺทํ โลเก ยาจนุปตาปิสฺสริยาสีสาสุ ปฐนฺตีติ ตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘นาถตีติ นาโถ’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ยสฺมา ภควา จตุสจฺจทสฺสนภาเวเนว อตฺตโน หิตสุขาสีสาย กิเลสพฺยสนุปตาปนสฺส, หิตปฎิปตฺติยาจนสฺส จ มตฺถกํ ปโตฺต, ตสฺมา ตํ เตเนว ปกาสิตนฺติ อตฺถุทฺธารํ อนามสิตฺวา ปทุทฺธารวเสน นาถสทฺทสฺส อตฺถํ ทเสฺสโนฺต **‘‘เวเนยฺยานํ หิตสุขํ อาสีสตี’’**ติอาทิมาหฯ ‘‘จตุสจฺจทโส’’ติ วา อิมินา อนญฺญสาธารโณ ภควโต ญาณานุภาโว ปกาสิโตติ ‘‘นาโถ’’ติ อิมินา อนญฺญสาธารณํ กรุณานุภาวํ วิภาเวตุํ **‘‘เวเนยฺยาน’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ปรเมน จิตฺติสฺสริเยน สมนฺนาคโต ภควา นาโถติ วุจฺจตีติ โยชนาฯ ตถา ปรเมน จิตฺติสฺสริเยน สมนฺนาคโต สพฺพสเตฺต คุเณหิ อีสตีติ โยเชตพฺพํฯ **จิตฺติสฺสริเยนา**ติ อริยิทฺธิอาทินา จิเตฺต วสีภาเวนฯ **คุเณหิ อีสตี**ติ ปรมุกฺกํสคเตหิ อตฺตโน สีลาทิคุเณหิ ธเมฺมน อิสฺสริยํ วเตฺตตีติ อโตฺถฯ เอวํภูโต ยสฺมา สพฺพาภิภู นาม โหติ, เตน วุตฺตํ **‘‘อภิภวตี’’**ติฯ ตถา จาห ‘‘สเทวเก, ภิกฺขเว, โลเก…เป.… อภิภู อนภิภูโต, ตสฺมา ‘ตถาคโต’ติ วุจฺจตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๒๓; ที. นิ. ๑.๑๘๘)ฯ ทุวิเธนาปิ อิสฺสริยตฺถํ นาถสทฺทํ ทเสฺสติฯ

อฎฺฐารสปฺปเภทาย เทสนาย โถมนเมวาติ โยชนาฯ **สมานคณนคุเณหี**ติ สมานคณเนหิ คุเณหิ กรณภูเตหิฯ **ยถาวุเตฺตน นิรติสเยน จตุสจฺจทสฺสเนนา**ติ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส, ทสพเลสุ วสีภาวสฺส จ ปทฎฺฐานภูเตนฯ สจฺจาภิสโมฺพเธน หิ อภินีหารานุรูปํ รูปารูปธเมฺมสุ ฉตฺติํสโกฎิสตสหสฺสมุขปฺปวเตฺตน สาติสยํ สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณฆนปฺปเภทน มหาวชิรญาณสงฺขาเตน พุทฺธาเวณิเกน สมฺมสเนน สมฺภูเตน ภควา สมฺมาสโมฺพธิยํ ปติฎฺฐิโตว กุสลาทิเภเทน, ผสฺสาทิเภเทน จ ธเมฺม วิภชโนฺต จิตฺตุปฺปาทกณฺฑาทิวเสน ธมฺมสงฺคหํ จตุธา เทเสตุํ สมโตฺถ อโหสิฯ ตถา อตีตํเส อปฺปฎิหตญาณตาทิพุทฺธธมฺมสมนฺนาคโต ภควา อตีตาทิเภทโต ขนฺธาทิเก วิภชิตฺวา เทเสตุํ สมโตฺถ อโหสิฯ เตน วุตฺตํ **‘‘ยถาวุเตฺตน…เป.… วิภงฺค**’’นฺติฯ **‘‘สพฺพญฺญุภาสิตตฺตา’’**ติ วตฺวา ปุน **‘‘อสพฺพญฺญุนา เทเสตุํ อสกฺกุเณยฺยตํ ทเสฺสโนฺต’’**ติ เอเตน ธมฺมสงฺคณีวิภงฺคานํ อนฺวยโต พฺยติเรกโต จ สมฺมาสมฺพุทฺธปฺปเวทิตตเญฺญว วิภาเวติฯ **สมฺมาสมฺพุทฺธตาทิคุเณ**ติ พุทฺธรตนสฺส สมฺมาสมฺพุทฺธตา, ธมฺมสงฺฆรตนานํ สฺวากฺขาตตา, สุปฺปฎิปนฺนตาติ เอวมาทิคุเณ ปกาเสติฯ

นนุ จ ‘‘จตุสจฺจทโส’’ติอาทินา ภควโตว คุณา วิภาวิตาติ? สจฺจํ, เตเนว ธมฺมสงฺฆานมฺปิ คุณา วิภาวิตา โหนฺติ ตปฺปภวสฺส อนญฺญถาภาวโต, ตทปเทเสน วา ธมฺโม, ตทาธาโร จ สงฺโฆ วุตฺโตว โหตีติ วุตฺตํ **‘‘พุทฺธาทีนํ…เป…. วิภาเวตี’’**ติฯ

อตีตํเสติ อตีตโกฏฺฐาเส, ปุพฺพเนฺตติ อโตฺถฯ **อปฺปฏิหต**นฺติ นปฺปฏิหตํ, ญาณสฺส ปฏิฆาโต นาม อญฺญาณํ, สพฺพมฺปิ วา กิเลสชาตํฯ ตํ ยสฺมา ภควโต สห วาสนาย ปหีนํ, ตสฺมาสฺส อตีตํเส สพฺพตฺถกเมว เญยฺยาวรณปฺปหาเนน ญาณํ อปฺปฏิหตนฺติ วุจฺจติฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ กึ ปเนตานิ ปาฏิเยกฺกํ วิสุํ ญาณานิ, อุทาหุ อตีตาทีสุ ปวตฺตนกญาณานิ เอว? ตีสุ กาเลสุ อปฺปฏิหตญาณานิ นาม ปาฏิเยกฺกํ ภควโต ตีณิ ญาณาเนวาติ วทนฺติฯ เอกํเยว หุตฺวา ตีสุ กาเลสุ อปฺปฏิหตญาณํ นาม สพฺพญฺญุตญฺญาณเมวฯ **สพฺพํ กายกมฺม**นฺติ ยํ กิญฺจิ ภควตา กตฺตพฺพํ กายกมฺมํฯ **ญาณปุพฺพงฺคม**นฺติ ญาณปุเรจาริกํฯ **ญาณานุปริวตฺต**นฺติ ญาณสฺส อนุปริวตฺตนกํ, สพฺพํ กายปโยคํ ปวเตฺตโนฺต ภควา ญาเณน ปริจฺฉินฺทิตฺวา ญาณสหิตเมว ปวเตฺตตีติ อโตฺถฯ เสสปททฺวเยปิ เอเสว นโยฯ **ฉนฺทสฺสา**ติ กตฺตุกมฺยตาย, มหากรุณาสมาโยคโต สตฺตานํ เอกนฺตหิเตสิตาย หิตกิริยาฉนฺทสฺสาติ อโตฺถฯ **ธมฺมเทสนายา**ติ ธมฺมกถายฯ อปริกฺขยาปริเมยฺยปฏิภานตาย หิ ภควโต กรณสมฺปตฺติยา จ ธมฺมเทสนา นิรนฺตรํ ปวตฺติยมานาปิ น กทาจิปิ ปริกฺขยํ คจฺฉติ, อญฺญทตฺถุ อุปรูปริ วฑฺฒเตวฯ **วีริยสฺสา**ติ ปรหิตปฏิปตฺติยํ อุสฺสาหสฺสฯ **วิมุตฺติยา**ติ ผลวิมุตฺติยาฯ เอตฺถ จ สมาธิอาทีนํ อหานิ ตํตํปฏิปกฺขสฺส สวาสนปหีนตฺตา อนญฺญสาธารณตาย เวทิตพฺพาฯ ฉนฺทาทีนํ ปน มหากรุณาสมาโยคโตปิฯ เสสํ สุวิเญฺญยฺยเมวฯ

๑. เต เอว ธเมฺมติ เต เอว กุสลาทิเก ติกทุเกหิ สงฺคหิเต ธเมฺมฯ สุตฺตเนฺต ขนฺธาทิวเสน วุเตฺต ขนฺธาทิวเสน วิภชิตุนฺติ โยชนาฯ นนุ สุตฺตเนฺต ปฏิสมฺภิทาวเสน เต น วุตฺตาติ? ยทิปิ สรูปโต น วุตฺตา, ‘‘ชรามรเณ ญาณํ, ชรามรณสมุทเย ญาณ’’นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๓๓) ปน เหตุเหตุผลาทีสุ ญาณวิภาคสฺส วุตฺตตฺตา อตฺถโต วุตฺตา เอว โหนฺติ, ปฏิสมฺภิทามเคฺค (ปฏิ. ม. ๒.๓๐) วา ปฏิสมฺภิทานํ อาคตตฺตา สุตฺตเนฺต ปฏิสมฺภิทาวเสนปิ เต ธมฺมา วุตฺตา เอวฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมึ สุตฺตเนฺตฯ **สเงฺขเปนา**ติ สมาเสนฯ อุเทฺทสนิเทฺทสมเตฺตเนว หิ สุตฺตเนฺต ขนฺธาทโย เทสิตา, น ปฏินิเทฺทสาทินาติ สเงฺขเปน เต ตตฺถ วุตฺตาติ วุตฺตาฯ **ตตฺถา**ติ วา ธมฺมสงฺคเหฯ ตตฺถาปิ หิ ‘‘ตสฺมึ โข ปน สมเย จตฺตาโร ขนฺธา โหนฺตี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๕๘) ขนฺธาทโย สเงฺขเปน วุตฺตาติฯ วิภชียนฺติ เอตฺถ, เอเตน วา ขนฺธาทโยติ วิภโงฺค, เต เอว ปกิรียนฺติ ปฏฺฐปียนฺติ เอตฺถ, เอเตน วาติ ปกรณํ, วิภโงฺค จ โส ปกรณญฺจาติ **วิภงฺคปฺปกรณํฯ อาทิสทฺทตฺถโชตเกนา**ติ ‘‘อิติ วา, อิติ เอวรูปา นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๑๓) วิย อาทิสทฺทสฺส อตฺถทีปเกนฯ **ปการตฺถโชตเกนา**ติ ‘‘อิติ โข, ภิกฺขเว, สปฺปฏิภโย พาโล, อปฺปฏิภโย ปณฺฑิโต’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๓.๑) วิย ปการตฺถวิภาวเกนฯ **‘‘เอกเทเสน สมุทายํ นิทเสฺสตี’’**ติ เอเตน ‘‘รูปกฺขโนฺธ…เป…. วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’ติ เอตฺถ อิติสทฺทสฺส นิทสฺสนตฺถตํ ทเสฺสติฯ นิทสฺสนโตฺถปิ หิ อิติ-สโทฺท ทิโฏฺฐ ยถา ‘‘อตฺถีติ โข, กจฺจาน, อยเมโก อโนฺต’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๑๕; ๓.๙๐)ฯ ปริสมาปนโตฺถ วา ‘‘ตสฺมาติห เม, ภิกฺขเว, ธมฺมทายาทา ภวถ, โน อามิสทายาทาฯ อตฺถิ เม ตุเมฺหสุ อนุกมฺปา ‘กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุํ, โน อามิสทายาทา’ติ’’ (ม. นิ. ๑.๒๙) เอวมาทีสุ วิยฯ ปริสมาปนเญฺหตํ สุตฺตนฺตภาชนียสฺส เอกเทสทสฺสเนน ยทิทํ ‘‘ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขโนฺธ…เป…. วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’ติ ตาว ตทตฺถสฺส สงฺคหิตตฺตาฯ **ตตฺถา**ติ วิภงฺคปฺปกรเณฯ **‘‘นิพฺพานวชฺชาน’’**นฺติ เอตฺถ ยทิ นิพฺพานวชฺชานํ…เป…. อปฺปกตรปทตฺตา ขนฺธานํ ขนฺธวิภโงฺค อาทิมฺหิ วุโตฺต, นนุ สห นิพฺพาเนน สพฺพธมฺมสงฺคาหกตฺตา, สพฺพธมฺมสงฺคาหเกหิ จ อายตนาทีหิ

ขเนฺธหิ จ อปฺปกตรปทตฺตา สจฺจวิภงฺค อาทิมฺหิ วตฺตพฺพติ ? น, ตตฺถาปิ ทุกฺขสจฺจวิภงฺค เอกเทเสน ขนฺธานํ เอว วิภชิตพฺพโตฯ ยถาห ‘‘ตตฺถ กตมํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ? ชาติปิ ทุกฺขา… เป…. สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา’’ติ (วิภ. ๑๙๐; ที. นิ. ๒.๓๘๗; ม. นิ. ๑.๑๒๐; ๓.๓๗๓)ฯ อิธ ปน อนวเสสโตว ขนฺธา วิภชียนฺตีติ นิพฺพานวชฺชานํ…เป…. อปฺปกตรปทตฺตา ขนฺธานํ ขนฺธวิภงฺค อาทิมฺหิ วุตฺโตฯ

อปิจ รูปสมฺมูฬฺหา อรูปสมฺมูฬฺหา อุภยสมฺมูฬฺหาติ ติวิธา โพธเนยฺยปุคฺคลา, ตถา สํขิตฺตรุจิโน วิตฺถารรุจิโน นาติสเงฺขปวิตฺถารรุจิโน, ติกฺขินฺทฺริยา มุทินฺทฺริยา มชฺฌิมินฺทฺริยาติ จฯ เตสุ อรูปสมฺมูฬฺหานํ อุปการาย ขนฺธเทสนา, รูปสมฺมูฬฺหานํ อายตนเทสนา, อุภยสมฺมูฬฺหานํ ธาตุเทสนาฯ ตถา สํขิตฺตรุจีนํ ขนฺธเทสนา, นาติสเงฺขปวิตฺถารรุจีนํ อายตนเทสนา, วิตฺถารรุจีนํ ธาตุเทสนาฯ ติกฺขินฺทฺริยานํ ขนฺธเทสนา, มชฺฌิมินฺทฺริยานํ อายตนเทสนา, มุทินฺทฺริยานํ ธาตุเทสนาติ อิมินา ปโยชเนน อนุกฺกเมน จ ขนฺธายตนธาตุวิภงฺคานํ เทสนากฺกโมว เวทิตโพฺพฯ ตํ ปเนตํ ขนฺธาทิตฺตยํ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุมุเขเนว ญายมานํ ยถาภูตาวโพธาย โหติ, นาญฺญถาติ ทสฺสนตฺถํ สจฺจวิภงฺคเทสนา ปวตฺตาฯ โส จ ยถาภูตาวโพโธ วิเสสโต อินฺทฺริยสนฺนิสฺสเยนาติ อินฺทฺริยวิภงฺคเทสนาฯ อินฺทฺริยานญฺจ อินฺทโฏฺฐ ตํตํปจฺจยธมฺมภูตานํ ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปเนฺนสุ ปจฺจยภาววิเสเสเนวาติ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนวิภาคสนฺทสฺสนี ปจฺจยาการวิภงฺคเทสนาฯ ปจฺจยาการสฺส ขนฺธาทีนญฺจ อวิปรีตสภาวาวโพโธ สติปฏฺฐานาทีสุ สมฺมามนสิกาเรนาติ สติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาทโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควิภงฺคเทสนาฯ สฺวายํ สติปฏฺฐานาทีสุ สมฺมามนสิกาโร อิมาย ปฏิปตฺติยา โหตีติ ฌานอปฺปมญฺญาวิภงฺคเทสนา, สา สมฺมาปฏิปตฺติ เอตฺตเก สีเล ปติฏฺฐิตสฺส สมฺภวตีติ สิกฺขาปทวิภงฺคเทสนา, ยถาวุตฺตาย จ สมฺมาปฏิปตฺติยา อิเม อานิสํสาติ ปฏิสมฺภิทาญาณวิภงฺคเทสนา, เต จิเม ญาณวิเสสา อิเมสุ กิเลเสสุ ปหียเนฺตสุ จ สมฺภวนฺติ, นาญฺญถาติ กิเลสวิภงฺคเทสนา, เอวํ วิตฺถารโต เทสิเต ขนฺธาทิเก สเงฺขปโตปิ ชานนฺตสฺส อตฺถสิทฺธิ โหติ เอวาติ ทสฺสนตฺถํ ปริโยสาเน ธมฺมหทยวิภงฺคเทสนา ปวตฺตาติ เอวเมเตสํ อฎฺฐารสนฺนํ มหาวิภงฺคานํ เทสนากฺกมการณํ เวทิตพฺพํฯ

รูปาทีนนฺติ รูปเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณานํฯ **เวทยิตาทิสภาวตฺตาภาวา**ติ ยถากฺกมํ อนุภวนสญฺชานนาภิสงฺขรณาทิสภาวตฺตาภาวาฯ น หิ รูปํ เวทยิตาทิสภาวํ, เวทนาทิ วา รุปฺปนาทิสภาวํฯ ยโต รูปาทีนํ เวทนาสมวโรธเนน ‘‘จตฺตาโร ขนฺธา’’ติอาทินา สงฺขิปิตฺวา ขนฺธา ๐๖ เทเสตพฺพา สิยุํฯ **รุปฺปนาทิโต อญฺญสฺสาภาวา**ติ รุปฺปนานุภวนาทิสภาวโต อญฺญสฺส อตีตาทิเก คเหตฺวา ราสิวเสน วตฺตพฺพสฺส สํขิตฺตสฺส สภาวสฺส อภาวาฯ น หิ เจตสิกาทิภาโว เวทนาทีนํ สภาโวฯ **เหฏฺฐา คณเนสู**ติ ปญฺจโต เหฏฺฐา คณเนสุฯ **อนิฏฺฐาน**นฺติ อปริโยสานํฯ รูปาทีสุ หิ กติปเย, เอกมฺปิ วา อคฺคเหตฺวา วุจฺจมานา ขนฺธวเสน เทสนา อนวเสสสงฺขตธมฺมสงฺคาหินี น สมฺภวติฯ **ขนฺธสฺสา**ติ ราสฏฺฐสฺส ขนฺธสฺสฯ เตเนวาห **‘‘น หี’’**ติ อาทิฯ **สวิภาคธเมฺมหี**ติ สปฺปเภทธเมฺมหิฯ

‘‘สทฺทตฺถสหิตํ ขนฺธสทฺทสฺส วิสยํ ทเสฺสตี’’ติ เอเตน ราสิสทฺทสฺส วิย ราสเฏฺฐ ขนฺธสทฺทสฺส วาจกภาเวน ปวตฺตึ ทเสฺสติ ปริยายนฺตรภาวโตฯ คุณาทีสุ ปน เกวลํ ตพฺพิสยปโยคภาเวเนว ปวตฺติ, น วาจกภาเวนาติ อาห **‘‘คุเณ…เป…. น สทฺทตฺถ’’**นฺติฯ **ขนฺธสโทฺท**ติ สีลาทิสเทฺท สนฺนิธาปิโต ขนฺธสโทฺทฯ เตเนวาห **‘‘สีลาทิคุณวิสิฏฺฐํ ราสฏฺฐํ ทีเปตี’’**ติฯ **เกจีติ ธมฺมสิริเตฺถรํ** สนฺธาย วทติฯ **เอตฺถา**ติ ‘‘สีลกฺขโนฺธ สมาธิกฺขโนฺธ’’ติ (ที.

นิ. ๓.๓๕๕) เอตฺถฯ น เกวลญฺจ โส เอว, อฏฺฐกถาจริเยหิปิ เอตฺถ คุณตฺถตา อิจฺฉิตา เอวฯ ตถา หิ **อฏฺฐสาลินิยํ** ‘‘สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธติอาทีสุ คุณฏฺเฐนา’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๕) วุตฺตํฯ นนุ จ เกวโลปิ ขนฺธสทฺโท ‘‘ติณฺณํ โข, มาณว, ขนฺธานํ วณฺณวาที, น โข, อาวุโส วิสาข, ตีหิ ขนฺเธหิ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค สงฺคหิโต’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒) จ อาทีสุ สีลาทิวาจโก ทิฏฺฐติ? น, ตตฺถาปิ อธิการาทิวเสเนวสฺส สีลาทีสุ ปวตฺติทสฺสนโตฯ **น ขนฺธสโทฺท ปญฺญตฺติสทฺทสฺส อเตฺถ วตฺตตี**ติ นิรุตฺติโวหาราทิสทฺทา วิย ปญฺญตฺติปริยาโย น โหตีติ อโตฺถฯ **ทารุกฺขนฺธติ ปญฺญตฺติ โหตี**ติ ตสฺส ขนฺธสทฺทสฺส ปญฺญตฺติวิเสสปฺปวตฺติตํ ทเสฺสติฯ **วิญฺญาณกฺขนฺธติ ขนฺธสโทฺท**ติ ‘‘วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ’’ติ (ยม. ๑.ขนฺธยมก.๓๒) เอตฺถ วุโตฺต ขนฺธสโทฺทฯ **สมุทาเย นิรุโฬฺห**ติ อตีตาทิเภทภินฺนสฺส ปญฺญาย อภิสํยูหเนน ราสิกเต วิญฺญาณสมูเห นิรุโฬฺหฯ **ตาย เอว รุฬฺหิยา ปวตฺตตี**ติ ตาย สมุทาเย นิรุฬฺหตาย ตทวยเว เอกสฺมิมฺปิ วิญฺญาเณ ปวตฺตตีติฯ เอตฺถ จ ญาณสมฺปยุเตฺต นิรุโฬฺห โกสลฺลสมฺภูตเฏฺฐน กุสลภาโว วิย ญาณวิปฺปยุเตฺต วิญฺญาณสมุทาเย นิรุโฬฺห ตเทกเทเสปิ รุฬฺหิยา ปวตฺตตีติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา กิญฺจิ นิมิตฺตํ คเหตฺวา สติปิ อญฺญสฺมึ ตนฺนิมิตฺตยุเตฺต กิสฺมิญฺจิเทว วิสเย สมฺมุติยา จิรกาลตาวเสน นิมิตฺตวิรเหปิ ปวตฺติ รุฬฺหิ นาม, ยถา มหิยํ เสตีติ มหิํโส, คจฺฉนฺตีติ คาโวติ, เอวํ ขนฺธสทฺทสฺสาปิ รุฬฺหิภาโว เวทิตโพฺพฯ

ราสิโต คุณโตติ สพฺพตฺถ ภุมฺมเตฺถ วา นิสฺสกฺกวจนํ ทฏฺฐพฺพํฯ **นิยเมตฺวา**ติ ววตฺถเปตฺวาฯ **ปิณฺฑโกฺฐ**ติ สงฺฆาตโตฺถฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา ปเณฺจว ขนฺธา วุตฺตา, โกฏฺฐาสเฏฺฐ จ ขนฺธเฏฺฐ นิพฺพานสฺส วเสน ฉเฏฺฐนาปิ ขเนฺธน ภวิตพฺพํ, ตสฺมา **ขนฺธโฏฺฐ นาม ราสโฏฺฐ**ติ **ยุตฺตํฯ ‘‘เยสํ วา อตีตาทิวเสน เภโท อตฺถี’’**ติอาทินา อตีตาทิวิภาคภิเนฺนสุ รุปฺปนาทิสภาวธเมฺมสุ วิสุํ วิสุํ โกฏฺฐาสภาเวน คยฺหมาเนสุ ตพฺพิภาครหิตสฺส เอกสฺส นิพฺพานสฺส ราสฏฺฐตา วิย โกฏฺฐาสฏฺฐตาปิ น สมฺภวตีติ ทเสฺสติฯ เอเตน ปญฺญตฺติยาปิ ขเนฺธสุ อคฺคหเณ การณํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

> กสฺมา ปเนตฺถ ผสฺสาทิเก วิย สงฺขารกฺขเนฺธ อนวโรเธตฺวา เวทนาสญฺญา วิสุํ ขนฺธภาเวน คหิตาติ? วิวาทมูลตาทิวิเสสทสฺสนตฺถํฯ คหฏฺฐานญฺหิ วิวาทการณํ กามโชฺฌสานํฯ วุตฺตเญฺจตํ ‘‘ปุน จปรํ, ภิกฺขเว, กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ กามานเมว เหตุ มาตาปิ ปุเตฺตน วิวทติ, ปุโตฺตปิ มาตรา วิวทตี’’ติอาทิ (ม. นิ. ๑.๑๖๘, ๑๗๘)ฯ ปพฺพชิตานํ ทิฏฺฐาภินิเวโสฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘เย ทิฏฺฐิมุคฺคยฺห วิวาทยนฺติ, ‘อิทเมว สจฺจ’นฺติ (สุ. นิ. ๘๓๘; มหานิ. ๖๗) จ วาทยนฺตี’’ติอาทิฯ เตสุ กามโชฺฌสานํ เวทนสฺสาเทน โหติ, ทิฏฺฐาภินิเวโส สญฺญาวิปลฺลาเสนฯ สญฺญาวิปลฺลาเสน หิ จิตฺตวิปลฺลาโส, จิตฺตวิปลฺลาเสน ทิฏฺฐิมานตณฺหาปปญฺจานํ วิปลฺลาโสติฯ ตถา เวทนานุคิโทฺธ วิปลฺลตฺถสโญฺญ จ สํสรติฯ เวทนานุคิทฺธสฺส หิ เวทนาปจฺจยา ตณฺหาสิทฺธา โหติ, ตโต จ ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺติ อาวฏฺฏติ ภวจกฺกํฯ วิปลฺลตฺถสญฺญิสฺส จ ‘‘สญฺญานิทานา หิ ปปญฺจสงฺขา’’ติ (สุ. นิ. ๘๘๐) วจนโต ทิฏฺฐิมานตณฺหาปปญฺจานํ อนุปเจฺฉทโต สํสารสฺส อนุปเจฺฉโทวฯ อิติ วิวาทการณานํ กามโชฺฌสานทิฏฺฐาภินิเวสานํ การณภาโว สํสารเหตุภาโวติ อิมสฺส วิวาทมูลตาทิวิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ สงฺขารกฺขเนฺธ อนวโรเธตฺวา เวทนาสญฺญา วิสุํ ขนฺธภาเวน คหิตาติ เวทิตพฺพํฯ

โอกาเสสูติ วิภชนกิริยาย ปวตฺติฏฺฐานภาวโต อตีตาทโย โอกาสาติ วุตฺตาฯ **อิติสเทฺทนา**ติ ‘‘อุปาทายรูป’’นฺติ เอวํ อฏฺฐกถาย วุตฺตอิติสเทฺทนฯ **นิทสฺสนเตฺถนา**ติ อุทาหรณ

เตฺถนฯ **สโพฺพ**ติ สกโล เอกาทสสุ โอกาเสสุ วิภโตฺต วิภชนนโยฯ **อิทญฺจ วิภชน**นฺติ ‘‘จตฺตาโร จ มหาภูตา…เป.… อุปาทายรูป’’นฺติ เอวํ วิภตฺตํ อิทญฺจ วิภชนํฯ **โอฬาริกาทีสู**ติ โอฬาริกสุขุมหีนปณีตทูรสนฺติเกสุฯ **จกฺขายตนนฺติอาทิวิภชนญฺจา**ติ ‘‘จกฺขายตนํ…เป.… โผฏฺฐพฺพายตนํ อิตฺถินฺทฺริยํ…เป.… กพฬีกาโร อาหาโร รูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพาติ เอวํ ปวตฺตํ วิภชนญฺจฯ **ยถาสมฺภว**นฺติ ยถารหํฯ เอกาทสสุ โอกาเสสุ ยํ ยตฺถ วิภชนํ ยุตฺตํ, ตํ ตตฺถ โยเชตพฺพํฯ **เอวํ เวทนากฺขนฺธาทีสุปี**ติ ยถา รูปกฺขเนฺธ ยถาสมฺภวํ เอกาทสสุ โอกาเสสุ วิภชนํ โยเชตพฺพนฺติ วุตฺตํ, เอวํ เวทนากฺขนฺธาทีสุปิ ยถาสมฺภวํ เอกาทสสุ โอกาเสสุ วิภชนํ โยเชตพฺพนฺติ อโตฺถฯ

ตตฺถ เวทนากฺขโนฺธ ตาว ปุริเม โอกาสปญฺจเก สุขาทิเวทนาตฺติกวเสน วิภโตฺต, อิตรสฺมิํ กุสลตฺติกเวทนาตฺติกสมาปนฺนทุกสาสวทุกวเสนฯ สญฺญากฺขโนฺธ ปน ปุริเม โอกาสปญฺจเก ฉผสฺสทฺวารวเสน, อิตรสฺมิํ โอฬาริกทุเก ปฏิฆสมฺผสฺสทุกวเสน เจว ยถาวุตฺตกุสลตฺติกาทิวเสน จ วิภโตฺตฯ เสเสสุ กุสลตฺติกาทิวเสเนวฯ ตถา สงฺขารกฺขโนฺธฯ ปฏิฆสมฺผสฺสทุโก ปเนตฺถ นเตฺถวฯ เจตนาย เอว เจตฺถ นิเทฺทโส สงฺขารกฺขนฺธธมฺมานํ เจตนาปฺปธานภาวทสฺสนตฺถํฯ ตถา หิ สา ‘‘สงฺขารกฺขโนฺธ’’ติ วุตฺตาฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมิํ วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส วิภชเน ปฏินิเทฺทเสฯ **ตํ ปน ทฺวย**นฺติ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยํฯ ยญฺหิ สตฺตวิญฺญาณธาตุเทสนายํ ‘‘มโนธาตุ, มโนวิญฺญาณธาตู’’ติ ทฺวยํ เทสิตํ, ตํ ฉวิญฺญาณกายเทสนายํ ‘‘มโนวิญฺญาณ’’เนฺตฺวว วุจฺจตีติฯ

ปาฬิยํเยนาติ ขนฺธวิภงฺคปาฬิยํเยนฯ **อเญฺญน ปกาเรนา**ติ ธมฺมสงฺคเห, ตทฏฺฐกถายญฺจ อาคเตน ปการนฺตเรนฯ

๑. รูปกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๒. ‘‘กิญฺจี’’ติ ปทํ ‘‘เอกจฺจ’’นฺติ อิมินา สมานตฺถนฺติ อาห **‘‘กิญฺจีติ ปการนฺตรเภทํ อามสิตฺวา อนิยมนิทสฺสน’’**นฺติฯ **อฺเยนา**ติ ปการเภทํ อนามสิตฺวา อามสิตฺวา จ อนิยมทสฺสนวเสน ปวเตฺตน ‘‘ยํ กิญฺจี’’ติ ปททฺวเยนฯ **อธิเปฺปตตฺถ**นฺติ รูปํฯ **อติจฺจา**ติ อติกฺกมิตฺวาฯ **ปวตฺติโต**ติ ปวตฺตนโตฯ **นิยมนตฺถ**นฺติ นิวตฺตนตฺถํฯ

‘‘กิญฺจา’’ติ เอตฺถ กิํ-สโทฺท ปุจฺฉายํ เหตุอตฺถทีปโก, กรเณ เจตํ ปจฺจตฺตวจนํ, จ-สโทฺท วจนาลงฺกาโรติ อาห **‘‘เกน การเณน วเทถา’’**ติฯ ทุติยวิกเปฺป ปน วุตฺตนเยเนว การณเตฺถ ปวตฺตํ กิํ-สทฺทํ ‘‘วเทถา’’ติ กิริยาปทสมฺพนฺธเนน อุปโยควเสน ปริณาเมตฺวา วทติ **‘‘ตํ การณํ วเทถา’’**ติฯ

ปุริมสนฺตานสฺส เภทนฺติ ปุริมสนฺตานสฺส วินาสํ, วินาสาปเทเสน เจตฺถ สนฺตาเน วิสทิสุปฺปาทเมว ทเสฺสติฯ เตเนวาห **‘‘วิสทิสสนฺตานุปฺปตฺติทสฺสนโต’’**ติฯ นนุ จ อรูปธมฺมานมฺปิ วิโรธิปจฺจยสมวาเย วิสทิสุปฺปตฺติ อตฺถีติ? สจฺจํ อตฺถิ, สา ปน น ปากฏตรา, ปากฏตรา จ อิธาธิเปฺปตาฯ เตเนวาห **‘‘สีตาทิสนฺนิปาเต’’**ติฯ ตถา จาห ภควา ‘‘สีเตนปิ รุปฺปติ, อุเณฺหนปิ รุปฺปตี’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๓.๗๙)ฯ อิทานิ เภท-สโทฺท อุชุกเมว วิการาปตฺติํ วทตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘เภโท จา’’**ติอาทิมาห ฯ **วิสทิสรูปุปฺปตฺติเยว,** น อุปฺปนฺนสฺส อญฺญถาภาโวติ อธิปฺปาโยฯ เตน **กาปิลิยํ** ปริณามวาทํ ปฏิกฺขิปติฯ ยทิ ปุริมสนฺตานโต เภโท วิสทิสุปฺปตฺติ รุปฺปนํ, เอวํ สเนฺต ลกฺขณสฺส อติปฺปสโงฺค สิยาติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **‘‘อรูปกฺขนฺธาน’’**นฺติ อาทิฯ เอตฺถ **สีตาทีหีติ อาทิ**-สเทฺทน ยถา อุณฺหชิฆจฺฉาทโย สงฺคยฺหนฺติ, เอวํ อาหาราที

นมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพฯ **เยนา**ติ เยน สีตาทีหิ สมาคเมนฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ รูปธมฺเมสุฯ อาหาราทิกสฺส วา ฐิติปฺปตฺตสฺสาติ สมฺพนฺโธฯ ยถา รูปธมฺมานํ ฐิติกฺขเณ สีตาทีหิ สมาคโม โหติ, เอวํ อรูปกฺขนฺธานํ อเญฺญหิ สมาคโม นตฺถิ อติลหุปริวตฺติโต, ตสฺมา อรูปธมฺมา รูปธมฺมานํ วิย ปากฏสฺส วิการสฺส อภาวโต ''รุปฺปนฺตี''ติ, ''รุปฺปนลกฺขณา''ติ จ น วุจฺจนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ ''รุปฺปตี''ติ ปทสฺส กตฺตุกมฺมสาธนานํ วเสน อตฺถํ ทเสฺสตุํ อฏฺฐกถายํ ''กุปฺปติ ฆฏฺฏียติ ปีฬียติ ภิชฺชตี''ติ วุตฺตนฺติ ตทตฺถํ วิวรนฺโต **''กุปฺปตีติ เอเตนา''**ติอาทิมาหฯ **โกปาทิกิริยา**ติ โกปสงฺฆฏฺฏนปีฬนกิริยาฯ โกป-สทฺโท เจตฺถ โขภปริยาโย เวทิตพฺโพฯ **กตฺตุภูโต กมฺมภูโต จ อโตฺถ**ติ กตฺตุกมฺมสาธนานํ วเสน วุจฺจมาโน ภูตุปาทายรูปสงฺขาโต อโตฺถฯ **กมฺมกตฺตุเตฺถน ภิชฺชติ-สเทฺทนา**ติ ยทา กมฺมกตฺตุโตฺถ รุปฺปติ-สโทฺท, ตทา ภิชฺชติ-สโทฺทปิ ตทโตฺถ เอว เวทิตโพฺพติ อโตฺถฯ ตตฺถ ยทา กมฺมเตฺถ ''รุปฺปตี''ติ ปทํ, ตทา ''สีเตนา''ติอาทีสุ กตฺตุอเตฺถ กรณวจนํฯ ยทา ปน ''รุปฺปตี''ติ ปทํ กตฺตุอเตฺถ กมฺมกตฺตุอเตฺถ วา, ตทา เหตุมฺหิ กรณวจนํ เวทิตพฺพํฯ **''ยํ ปน รุปฺปตี''**ติอาทินา ''กุปฺปตี''ติอาทีนํ กตฺตุกมฺมตฺถานมฺปิ อตฺถวจนานํ วจเน การณํ ทเสฺสติฯ ยทิปิ อตฺถ-สโทฺท ''ปีฬนโฏฺฐ''ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๑๗; ๒.๘) สภาวปริยาโยปิ โหติ, ''เกนเฏฺฐนา''ติ ปเนตฺถ อภิเธยฺยปริยาโย อธิเปฺปโตติ อาห **''เกนเฏฺฐนาติ ปุจฺฉาสภาควเสน รุปฺปนเฏฺฐนา''**ติ, รุปฺปนสทฺทาภิเธยฺยภาเวนาติ อโตฺถฯ เตเนวาห **''น เกวลํ สทฺทโตฺถเยว รุปฺปน''**นฺติฯ **ตสฺส อตฺถสฺสา**ติ ตสฺส ภูตุปาทายปฺปเภทสฺส สภาวธมฺมสฺสฯ รุปฺปนลกฺขณญฺจ นาเมตํ อนิจฺจตาทิ วิย กกฺขฬตฺตาทิโต อญฺญนฺติ น คเหตพฺพํฯ ปญฺญตฺติวิเสโส หิ ตนฺติ, กกฺขฬตฺตาทีนํเยว ปน อรูปธมฺมวิธุโร สภาววิเสโสติ เวทิตพฺพํฯ

มุจฺฉาปตฺติยาติ มุจฺฉาย โมหสฺส อาปชฺชเนนฯ **กปฺปสณฺฐานํ อุทกนฺ**ติ กปฺปสณฺฐาปกมหาเมฆวุฏฺฐํ อุทกํฯ **ตถา**ติ ตปฺปการตาย ขารภาเว **สติ** อุทเกน กปฺปวุฏฺฐานกาเล วิย **ปถวี วิลีเยยฺย**ฯ โลกนฺตริยสตฺตานํ ปน ปาปกมฺมพเลน อขาเรปิ ขาเร วิย สรีรสฺส วิลียนา เวทิตพฺพาฯ **เตเนวา**ติ สอุสฺสทนิสฺสยนิรยสฺส วุตฺตตฺตา เอวฯ น หิ อวีจิมฺหิ ปญฺจวิธพนฺธนาทิกมฺมการณํ กโรนฺติฯ

๓. ปกรณปฺปตฺตํ รูปํ ปกฺขิปิตฺวา มาติกา ฐปิตาติ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธฯ **มหาภูตฺ...เป.... อาปชฺชติ** ตปฺปการภาเวน อตีตํเส คณนํ คตนฺติ วุตฺตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **''น หี''**ติอาทินา ธมฺมนฺตรนิวตฺตนตฺถตา ปการนฺตรนิวตฺตนตฺถตา จ ภูตุปาทายคหณสฺส นตฺถีติ ทเสฺสติฯ **ตํทสฺสเน**ติ คณนนฺตรทสฺสเนฯ **ตํสภาวตฺตา**ติ ภูตุปาทายสภาวตฺตาฯ **''น จา''**ติอาทินา ภูตุปาทายสภาโว อตีตํสคณิตตาย ตํสภาวสฺสปิ อญฺญถา คณิตตฺตา, อตํสภาวสฺส จ ตถา คณิตตฺตา อการณนฺติ ทเสฺสติฯ **''อชฺฌตฺต...เป.... ลพฺภตี''**ติ เอเตน ทุติยนเย น เกวลํ ยถาวุโตฺตว โทโส, อถ โข อพฺยาปิโตปิ โทโสติ ทเสฺสติฯ ตเทตํ ปน อการณํ การณภาวเสฺสว อนธิเปฺปตตฺตาฯ น เหตฺถ ภูตุปาทายรูปภาโว อตีตํเส คณนสฺส การณนฺติ อธิเปฺปตํ, ยโต ยถาวุตฺตโทสาปตฺติ สิยาฯ

''กินฺตี''ติ เอตฺถ **''กิ''**นฺติ ปุเพฺพ ยํ ''รูป''นฺติ สามญฺญโต คหิตํ, ตสฺส สรูปปุจฺฉาฯ **อิติ**-สโทฺท นิทสฺสนโตฺถ, น การณโตฺถฯ เตนสฺส ยํ รูปํ อตีตํ นิรุทฺธํ...เป.... อตีตํเสน สงฺคหิตํ อตีตโกฏฺฐาเส คณนํ คตํ, ตํ กินฺติ เจ? **''จตฺตาโร จ...เป.... รูป''**นฺติ ภูตุปาทายวิภาคทสฺสนมุเขน วิเสสํ นิทเสฺสติฯ ยตฺตกา หิ อิธ วิเสสา นิทฺทิฏฺฐา จกฺขายตนาทโย, เตสมิทํ นิทสฺสนนฺติฯ น เจตฺถ ปุริมนยโต อวิเสโสฯ ตตฺถ หิ รูปสฺส ภูตุปาทายตามตฺตสภาวทสฺสนตา วุตฺตาฯ เตนาห อฏฺฐกถายํ ''อตีตรูปมฺปิ ภูตานิ เจวา''ติอาทิฯ อิธ ปน ภูตุปาทาเยน นิทสฺสนภูเตน

รูปสฺส สพฺพวิเสสวิภาวนตา ทสฺสิตาฯ เอวญฺจ กตฺวา อพฺยาปิตโทโสปิ เจตฺถ อโนกาโสว, ยํ รูปํ อชฺฌตฺตํ…เป…. อุปาทินฺนํ, กินฺติ? จตุตาโร จ…เป…. รูปนฺติ ตทญฺญวิเสสนิทสฺสนสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ ตถา จาห **“เอวํ สพฺพตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพ”**ติฯ

ปริยายเทสนตฺตาติ สภาวโต ปริยายนํ ปริวตฺตนํ ปริยาโย, อุชุกํ อปฺปวตฺตีติ อโตฺถฯ ปริยาเยน, ปริยายภูตา วา เทสนา เอตฺถาติ ปริยายเทสนํ, สุตฺตนฺตํฯ สุตฺตนฺตญฺหิ เวเนยฺยชฺฌาสยวเสน เทเสตพฺพธเมฺม เลสโต ลพฺภมานภาวกถนํ, น อุชุนิปฺปเทสภาวกถนนฺติ ปริยายเทสนํ นามฯ เตเนว ตํ ‘‘ยถานุโลมสาสน’’นฺติ วุจฺจติฯ อภิธโมฺม ปน เทเสตพฺพธเมฺม อุชุนิปฺปเทสกถนนฺติ นิปฺปริยายเทสนํ นาม, ยโต ‘‘ยถาธมฺมสาสน’’นฺติ วุจฺจติฯ **นิจฺฉเยน เทโส**ติ ววตฺถานโต กถนํฯ ตถา ***ภเทฺทกรตฺตสุตฺตา***ทีสุ (ม. นิ. ๓.๒๗๒ อาทโย) วิย อตีตาทิภาโว อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนภาโว อทฺธาวเสน อิธาปิ ขนฺธวิภเงฺค สุตฺตนฺตภาชนียตฺตา นิทฺทิสิตโพฺพ สิยาติ โยชนาฯ

สนฺนิปติตนฺติ สมาคตํฯ **สนฺตานวเสนา**ติ ปุพฺพาปรวเสนฯ ปุเพฺพนาปรสฺส สมปฺปมาณตาย **อนูนํ อนธิกํ,** ตโต เอว **เอกาการํ**ฯ ปวตฺติกาลวเสน วา **อนูนํ อนธิกํ,** สมานสภาวตาย **เอกาการํ**ฯ เตน วิสภาคอุตุนา อนนฺตริตตํ ทเสฺสติฯ **เอวํ อาหาเรปี**ติ เอตฺถ วิสภาคาหาเรน อนนฺตริโต อเนกวารํ อเนกทิวสมฺปิ ภุโตฺต สภาเคกาหารํ นามฯ ‘‘ตโต ปุเพฺพ วิสภาคอุตฺอาหารสมุฏฺฐานํ อตีตํ, ปจฺฉา อนาคต’’นฺติ หิ วุตฺตนฺติฯ ‘‘เอกาหารสมุฏฺฐาน’’นฺติ ปน วุตฺตตฺตา เอกเสฺสว อาหารสฺส โยชนา ยุตฺตรูปาติ อปเรฯ **ปญฺจทฺวารวเสนา**ติ เอตฺถ ปญฺจทฺวาราวชฺชนโต ปฏฺฐาย ยาว ตทารมฺมณํ, ยาว ชวนํ, ยาว วา โวฏฺฐพฺพนํ, ตาว ปวตฺตา จิตฺตสนฺตติ เอกวีถิฯ **เอกชวนสมุฏฺฐาน**นฺติ เอกชวนวารสมุฏฺฐานํฯ เอตฺถ จ สมยํ อนามสิตฺวาว สนฺตติวเสน, สนฺตติญฺจ อนามสิตฺวาว สมยวเสน อตีตาทิวิภาโค คเหตโพฺพฯ

เตสนฺติ เหตุปจฺจยานํฯ **กลาปสฺสา**ติ รูปกลาปสฺสฯ **กมฺมานนฺตราที**ติ กมฺมาทิ, อนนฺตราทีติ ปเจฺจกํ อาทิ-สโทฺท โยเชตโพฺพฯ ตตฺถ ปฐเมน อาทิสเทฺทน อุปนิสฺสยปจฺจยสฺส อาหาราทิโน จ ทุติเยน สมนนฺตรานนฺตรูปนิสฺสยาทิโน สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ จิตฺตุปฺปาทสฺส เจตฺถ กมฺมานนฺตราทิปจฺจยวเสน, อิตรสฺส กมฺมาทิวเสเนว ชนกภาเว โยชนา ทฏฺฐพฺพาฯ ตถา จิตฺตุปฺปาทสฺส ปุเรชาตวเสน, อิตรสฺส ปจฺฉาชาตวเสน, อุภเยสมฺปิ สหชาตวเสน อุปตฺถมฺภนํ เวทิตพฺพํ ฯ เตเนวาห **“ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพ”**นฺติฯ **อุปฺปาทกฺขเณ**ติ เหตุกิจฺจกฺขเณฯ เหตุกิจฺจํ นาม ตสฺส ตสฺส อุปฺปาเทตพฺพสฺส อุปฺปตฺติกรณํ, ตญฺจ ตสฺมึ ขเณ อุปฺปนฺนผลตฺตา ตโต ปรํ กตฺตพฺพาภาวโต นิฏฺฐิตญฺจาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อิตรํ ปน ตีสุปิ ขเณสุ ปจฺจยกิจฺจํ ทฏฺฐพฺพนฺติ โยชนาฯ

๖. **อนิฏฺฐนามนิวตฺตนสฺสา**ติ อนิฏฺฐนามนิวตฺติยา อการณภาวทสฺสเนน อิฏฺฐนามลาภาปนสฺส อการณภาวํ ทเสฺสติฯ

เทวมนุสฺสสมฺปตฺติภเวติ สมฺปตฺติยุเตฺต สมฺปเนฺน เทวมนุสฺสภเวฯ **สมิทฺธโสภนตา**ติ อภิวุทฺธโสภนตาฯ **ตโต เอวา**ติ สมฺปตฺติวิรหโต เอว, อสมฺปนฺนตฺตา เอวาติ อโตฺถฯ **เตสํเยว หตฺถิอาทีนํ สุขสฺส เหตุภาวํ น คจฺฉนฺติ** สารณาทิวเสน ทุกฺขปจฺจยตฺตาฯ **เตส**นฺติ หตฺถิรูปาทีนํฯ **“ตสฺส ตเสฺสวา”**ติอาทินา ยถาวุตฺตมตฺถํ วิวรติฯ อกุสเลน อตฺตนา กเตน นิพฺพตฺตํ ทุกฺขสฺส ปจฺจโย โหตีติ โยชนาฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา กมฺมํ ยสฺมึ สนฺตาเน นิพฺพตฺตํ, ตเตฺถว สุขทุกฺขานํ ปจฺจโย โหติ, น อญฺญตฺถ, ตสฺมาฯ **อฏฺฐกถายํ ปนา**ติ เอกจฺจมตทสฺสนํฯ ตตฺถ **“อนิฏฺฐํ นาม นตฺถี”**ติ ยสฺมา ปฏิเสธทฺวเยน กุสลกมฺมชสฺส อิฏฺฐภาโว นิยโต, ตสฺมา ‘‘กุสล

กมฺมชเมว อิฏฺฐ''นฺติ เอวํ อนิยเมตฺวา ''กุสลกมฺมชํ อิฏฺฐเมวา''ติ เอวเมตฺถ นิยโม คเหตพฺพ ติ ทเสฺสนฺโต **''อกุสลกมฺมชมฺปี''**ติอาทิมาหฯ กินฺติ อกุสลกมฺมชํ โสภนํ, ยํ ปเรสํ อิฏฺฐํ นาม สิยา? ยทิ ทุคฺคติยํ เกสญฺจิ ติรจฺฉานานํ สณฺฐานาทิสมฺปตฺติ สุคติยํ สตฺตานํ อกุสลนิสฺสเนฺทน วิรูปรูปตา วิย กุสลนิสฺสเนฺทน, กถํ ตสฺสา อกุสลกมฺมชตาฯ อถ ปน ยํ เกสญฺจิ อมนาปมฺปิ สมานํ รูปํ มนาปํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ, เอวมฺปิ ยถา เกสญฺจิ ติรจฺฉานาทีนํ กุสลกมฺมชํ มนุสฺสาทิรูปํ อมนาปโต อุปฏฺฐหนฺตมฺปิ กุสลวิปากเสฺสว อารมฺมณภาวโต อตฺถโต อิฏฺฐเมว นาม โหติ, เอวํ อกุสลกมฺมชํ เกสญฺจิ มนาปํ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตมฺปิ อกุสลวิปากเสฺสว อารมฺมณภาวโต อตฺถโต อนิฏฺฐเมว นาม โหติ, เอวเญฺจตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํฯ อญฺญถา ''อฏฺฐานเมตํ อนวกาโส, ยํ กายทุจฺจริตสฺส อิโฏฺฐ กนฺโต มนาโป วิปาโก อุปฺปเชฺชยฺยา''ติ อาทิอฏฺฐานปาฬิยา (ม. นิ. ๓.๑๓๑) วิโรโธ สิยาฯ เตเนวาห **''กุสลกมฺมชสฺส ปนา''**ติอาทิฯ **สเพฺพส**นฺติ อตฺตโน, ปเรสญฺจ ฯ **อิฏฺฐสฺส อภาโว วตฺตโพฺพ**ติ ยถา ''กุสลกมฺมชํ อนิฏฺฐํ นาม นตฺถี''ติ วุตฺตํ, เอวํ กิญฺจาปิ ''อกุสลกมฺมชํ อิฏฺฐํ นาม นตฺถี''ติ อฏฺฐกถายํ น วุตฺตํ, เตน ปน นยทสฺสเนน อกุสลกมฺมชสฺส อภาโว วุโตฺต เอว โหตีติ โส สํวณฺณนาวเสน นิทฺธาเรตฺวา วตฺตโพฺพติ อธิปฺปาโยฯ เอเตน กุสลกมฺมชเมว อิฏฺฐนฺติ ปุริมปทาวธารณสฺส คเหตพฺพตํ ทเสฺสติฯ

อิทานิ **''หตฺถิอาทีนมฺปี''**ติอาทินา ตเมวตฺถํ วิวรติฯ **กุสลวิปากสฺสา**ติ เอตฺถาปิ กุสลวิปากเสฺสว อารมฺมณนฺติ อโตฺถฯ **มนุสฺสาน**นฺติ จ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํฯ อิตเรสมฺปิ จ อกุสลกมฺมชํ อกุสลวิปากเสฺสว, กุสลกมฺมชญฺจ กุสลวิปากเสฺสว อารมฺมณนฺติ ทสฺสิโตวายํ นโยติฯ กสฺมา ปน อิฏฺฐานิฏฺฐมิสฺสิเต วตฺถุมฺหิ มนาปตาว สณฺฐาตีติ อาห **''อิฏฺฐารมฺมเณน...เป.... สกฺกา วตฺตุ''**นฺติฯ **สุฏฺฐุ วุตฺต**นฺติ ''อิฏฺฐานิฏฺฐํ เอกนฺตโต วิปาเกเนว ปริจฺฉิชฺชตี''ติ วทเนฺตหิ อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณววตฺถานํ สมฺมเทว วุตฺตํฯ **ตํ อนุคนฺตฺวา**ติ วิปากวเสน อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณววตฺถานํ อนุคนฺตฺวาฯ **สพฺพตฺถา**ติ สุคติทุคฺคตีสุ, สเพฺพสุ วา อารมฺมเณสุฯ

''อนิฏฺฐา''ติ วจเนเนว เตสํ อิฏฺฐตา นิวตฺติตาติ อาห **''สทิสตา จ รูปาทิภาโวเยวา''**ติฯ อิฏฺฐาเนว รูปาทีนิ กามคุณาติ สุเตฺต วุตฺตานีติ มิตฺตปฏิปโกฺข อมิโตฺต วิย อิฏฺฐปฏิปกฺขา อนิฏฺฐาติ อธิเปฺปตาติ วุตฺตํ **''อนิฏฺฐาติ...เป.... โวหาโร วิยา''**ติฯ **สพฺพานิ วา**ติ เอตฺถ ''ปิยรูปํ สาตรูป''นฺติ (ที. นิ. ๒.๔๐๐; ม. นิ. ๑.๑๓๓; วิภ. ๒๐๓) วจนโต กถํ อนิฏฺฐานํ รูปาทีนํ กามคุณภาวาปตฺตีติ เจ? เตสมฺปิ วิปลฺลาสวเสน ตณฺหาวตฺถุภาวโต ปิยรูปภาวสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ ยทิ เอวํ กถํ ''จกฺขุวิเญฺญยฺยานิ รูปานิ อิฏฺฐานี''ติอาทิสุตฺตปทํ (ม. นิ. ๑.๑๖๖; ๒.๑๕๕; ๓.๕๗; สํ. นิ. ๕.๓๐) นียตีติ อาห **''อติสเยนา''**ติอาทิฯ

อินฺทฺริยพทฺธรูปวเสน ปาฬิยํ หีนทุกนิเทฺทโส ปวโตฺตติ ทเสฺสตุํ **''ทฺวีสุปิ หีนปณีตปเทสู''**ติอาทิมาหฯ **อวยวโยเค สามิวจนํ,** น กตฺตรีติ อธิปฺปาโยฯ ''เตสํ เตสํ สตฺตาน''นฺติ อินฺทฺริยพทฺธรูเป นิทฺทิเฏฺฐ กสฺมา กมฺมชวเสน อโตฺถ วุโตฺต, น จตุสนฺตติวเสนาติ อาห **''สตฺตสนฺตาน...เป.... วุตฺต''**นฺติฯ ปธานตฺตา หิ กมฺมชวเสน อตฺถํ วตฺวา เสเสสุ ''เอวํ อุตุสมุฏฺฐานาทีสุปี''ติ อฏฺฐกถายํ อติเทโส กโต ฯ **''เตหิ เตหีติ เอตสฺมิํ อเตฺถ''**ติ อิมินา ''เตสํ เตส''นฺติ กตฺตริ สามิวจนํ อาสงฺกติฯ ตถา สติ วิสเย วา สามิวจเน ลทฺธคุณํ ทเสฺสติ **''น กมฺมชวเสเนวา''**ติอาทินา, กมฺมชคฺคหณเญฺจตฺถ อุปลกฺขณํ ทฏฺฐพฺพํฯ

มริยาทาภูตนฺติ อุตฺตมมริยาทาภูตํฯ เตเนวาห **''ยสฺส เยว มนาปา, ตสฺส เตว ปรมา''**ติฯ **เตส**นฺติ กามคุณานํฯ **สภาวโต**ติ ลกฺขณโตฯ

“เอกสฺมิํเยว อสฺสาทนกุชฺฌนโต”ติอาทินา ‘‘ยสฺมา เตเยว รูปาทโย เอโก อสฺสาเทตี’’ติอาทิกํ สุตฺตนฺตวิวรณํ อิฏฺฐานิฏฺฐภาเว เหตุภาเวน วุตฺตนฺติ ทเสฺสติฯ **อิฏฺฐานิฏฺฐคฺคหณํ โหตี**ติ นิพฺพาเน วิย อนิฏฺฐคฺคหณํ สญฺญาวิปลฺลาเสน อเญฺญสุปิ อารมฺมเณสุ อิฏฺฐานิฏฺฐาภินิเวโส โหตีติ อธิปฺปาโยฯ

วิภาโค นาม อสงฺกโร, วิตฺถาโร จาติ **“วิภตฺต”**นฺติ ปทสฺส **“ววตฺถิตํ, ปกาสิต”**นฺติ จ อตฺถมาหฯ **อเญฺญส**นฺติ อติอฑฺฒทลิทฺทานํฯ **อิทํ อิฏฺฐํ, อนิฏฺฐญฺจ โหตี**ติ เอตฺถ **จ**-สเทฺทน อนิฏฺฐํ, อิฏฺฐญฺจ โหตีติ อยมฺปิ อโตฺถ วุโตฺตติ เวทิตพฺพํฯ **อนิฏฺฐํ อิฏฺฐ**นฺติ อิฏฺฐสฺส ‘‘อนิฏฺฐ’’นฺติ, อนิฏฺฐสฺส ‘‘อิฏฺฐ’’นฺติ คหเณ ยถาสงฺขฺยํ โยชนาฯ **อินฺทฺริยวิการาปตฺติอาทินา**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน ปุพฺพาภิสงฺขาราทิํ สงฺคณฺหาติฯ ปุเรตรํ ปวตฺตจิตฺตาภิสงฺขารวเสนาปิ หิ วินาว สญฺญาวิปลฺลาสํ อิฏฺฐํ ‘‘อนิฏฺฐ’’นฺติ, อนิฏฺฐญฺจ ‘‘อิฏฺฐ’’นฺติ คยฺหตีติฯ

เตน วิปาเกนาติ เตน กุสลากุสลวิปาเกนฯ **อารมฺมณสฺส อิฏฺฐานิฏฺฐต**นฺติ ยตฺถ ตํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส พุทฺธรูปาทิกสฺส คูถาทิกสฺส จ อารมฺมณสฺส ยถากฺกมํ อิฏฺฐตํ อนิฏฺฐตญฺจ นิทเสฺสติฯ **วิชฺชมาเนปิ สญฺญาวิปลฺลาเส อารมฺมเณน วิปากนิยมทสฺสน**นฺติ อิฏฺฐารมฺมเณ กุสลวิปาโกว อุปฺปชฺชติ, อนิฏฺฐารมฺมเณ อกุสลวิปาโกวาติ เอวํ อารมฺมเณน วิปากนิยมทสฺสนํฯ **อารมฺมณนิยมทสฺสนตฺถ**นฺติ ยํ กุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ, ตํ อิฏฺฐํ นามฯ ยํ อกุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ, ตํ อนิฏฺฐํ นามาติ ทสฺสนตฺถํฯ อารมฺมเณน นิยามิโต หิ วิปาโก อตฺตโน อุปการกสฺส อารมฺมณสฺส นิยามโก โหตีติฯ

ทฺวารนฺตเร ทุกฺขสฺส ปจฺจยภูตสฺส อารมฺมณสฺส ทฺวารนฺตเร สุขวิปากุปฺปาทนโต, ทฺวารนฺตเร สุขสฺส ปจฺจยภูตสฺส อารมฺมณสฺส ทฺวารนฺตเร ทุกฺขวิปากุปฺปาทนโต วิปาเกน อารมฺมณนิยมทสฺสเนน วิปากวเสน อิฏฺฐานิฏฺฐตา ทสฺสิตาติ โยชนาฯ

๗. ทุปฺปริคฺคหเฏฺฐน การณภูเตน ลกฺขณสฺส อินฺทฺริยาทิสภาวสฺส ทุปฺปฏิวิชฺฌตา, เอวํ สุปริคฺคหเฏฺฐน ลกฺขณสุปฺปฏิวิชฺฌตา เวทิตพฺพาฯ **“ทูเร”ติ อวุตฺตสฺสา**ติ ลกฺขณโต ‘‘ทูเร’’ติ อกถิตสฺสฯ **วุตฺตมฺปี**ติ ลกฺขณโต ‘‘ทูเร’’ติ วุตฺตมฺปิ สุขุมรูปํฯ

“ภินฺทมาโน”ติ สมฺภินฺทมาโนติ วุตฺตํ โหตีติ อาห **“มิสฺสกํ กโรโนฺต”**ติฯ ยสฺมา ปน เภทนํ วิภาคกรณมฺปิ โหติ, ตสฺมา ทุติยวิกเปฺป ‘‘ภินฺทมาโน’’ติ ปทสฺส **“วิสุํ กโรโนฺต”**ติ อตฺถมาหฯ ตติยวิกเปฺป ปน **ภินฺทมาโน**ติ วินาเสโนฺตติ อโตฺถฯ เตนาห **“สนฺติกภาวํ ภินฺทิตฺวา ทูรภาวํ, ทูรภาวญฺจ ภินฺทิตฺวา สนฺติกภาวํ กโรโนฺต”**ติฯ น หิ สกฺกา สนฺติกสฺส ตพฺภาวํ อวินาเสตฺวา ทูรภาวํ กาตุํ, ตถา อิตรสฺสาปิฯ สนฺติกภาวกรเณน น ภินฺทติ น วินาเสติ, น จ โอกาสทูรโต ลกฺขณโต ทูรํ วิสุํ กรเณน ภินฺทติ วิภาคํ กโรติ, นาปิ โอกาสทูเรน ลกฺขณโต ทูรํ โวมิสฺสกกรเณน ภินฺทติ สมฺภินฺทตีติ โยชนาฯ **“ติธา อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ”**ติ สเงฺขเปน วุตฺตมตฺถํ **“น หี”**ติอาทินา วิวรติฯ วิสุํ กโรติ, โวมิสฺสกํ กโรตีติ กโรติ-สทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพโนฺธฯ **“เอตฺถาปี”**ติอาทินา ยถา ‘‘โอกาสโต ทูรเมว ภินฺทตี’’ติ เอตฺถ โอกาสโต ทูรสฺส โอกาสโต สนฺติกภาวกรณํ อธิเปฺปตนฺติ วินาสนํ เภทนํ, เอวํ ‘‘น ลกฺขณโต ทูรํ ภินฺทตี’’ติ เอตฺถาปิ ลกฺขณโต ทูรสฺส ลกฺขณโต สนฺติกภาวากรณํ อเภทนํ อวินาสนนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติฯ โวมิสฺสกกรณวิภาคกรณตฺถตํ สนฺธายาห **“ภินฺทมาโนติ เอตฺถ จ อญฺญถา เภทนํ วุตฺต”**นฺติฯ ปจฺฉิมนเย วินาสนตฺถเมว สนฺธาย **“เภทนํ อิธ จ อญฺญถา วุตฺต”**นฺติ อโวจฯ

รูปกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. เวทนากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๘. **จกฺขาทโย ปสาทา**ติ โอฬาริกตฺตภาวปริยาปนฺนา จกฺขุโสตฆานชิวฺหาปสาทา, มโนมยตฺตภาวปริยาปนฺนา จกฺขุโสตปฺปสาทา จฯ **กายโวหารํ อรหนฺตี**ติ กายโนฺตคธตฺตา กาเยกเทสตฺตา จ กาโยติ วตฺตพฺพตํ อรหนฺติฯ **กาโย**ติ หิ อตฺตภาโวปิ วุจฺจติ ‘‘สกฺกาย ทิฏฺฐี’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๒๑; ๓.๑๕๕), กรชกาโยปิ ‘‘โส อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมิ นาตี’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๓.๑๔)ฯ **ตพฺพตฺถุกา**ติ จกฺขาทินิสฺสิตา กายิกาติ ปริยาเยน วุตฺตา, นิปฺปริยาเยน ปน เจตสิกาวฯ ยถาห ‘‘ยํ ตสฺมึ สมเย ตชฺชาจกฺขุวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชํ เจต สิกํ เนว สาตํ นาสาตํ เจโตสมฺผสฺสชํ อทุกฺขมสุขํ เวทยิต’’นฺติอาทิ (ธ. ส. ๑๕๒)ฯ **“น หิ จกฺขาทโย กายปฺปสาทา โหนฺตี”**ติ อิมินา กายปสาทนิสฺสิตา เวทนา นิปฺปริยาเยน กายิกาติ ทเสฺสติฯ **กายิกเจตสิกาทิภาเวนา**ติ **อาทิ**-สเทฺทน กุสลากุสลาพฺยากตาทิภาวา สงฺคยฺหนฺติฯ **เตนา**ติ สุขาทิเวทเนกเทสสฺส อทฺธาสมยวเสน อตีตาทิภาวาภาเวนฯ เกจิ ปเนตฺถ ‘‘เหฏฺฐา ทสฺสิตนยตฺตา ปากฏตฺตา อทฺธาวเสน, เอกมุหุตฺตาทิปุพฺพณฺหาทีสุ อุตุอาทินา รูปสฺส วิย เวทนาย วิภาโค น คยฺหตีติ สมยวเสน จ อตีตาทิเภโท น ทสฺสิโต’’ติ วทนฺติฯ สนฺตานวเสน ปวตฺตานมฺปิ เวทนานํ จิเตฺตน สมูหโต คเหตพฺพตํ สนฺธายาห **“เวทนาสมุทาโย”**ติฯ **เตหี**ติ อทฺธาสมยวเสน อตีตาทิภาเวหิฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมึ วิภเงฺคฯ **เต**ติ ‘‘เวทเนกเทสา’’ติ วุตฺตา กายิกเจตสิกาทิภาเวน ภินฺนา สุขาทิเวทนาวิเสสาฯ ยทิ เวทเนกเทสา เอตฺถ คหิตา, ขณปริจฺฉินฺนาว เต คเหตพฺพา, น สนฺตติปริจฺฉินฺนาติ อาห **“เอกสนฺตติยํ ปนา**”ติอาทิฯ **เตสู**ติ สุขาทิเภเทสุฯ **เภโท**ติ วิเสโสฯ **ตสฺสา**ติ สุขาทิวิเสสสฺสฯ ยถา เจตฺถ, เอวํ **“ตํสหิตตทุปฺปาทกา”**ติ เอตฺถาปิ ตํ-สเทฺทน สุขาทิวิเสโส ปจฺจามโฏฺฐติ เวทิตโพฺพฯ สนฺตติ ปริเจฺฉทิกา ภวิตุํ อรหตีติ สมฺพโนฺธฯ **สนฺตติขณวเสเนว ปริเจฺฉโท วุโตฺต,** น อทฺธาสมยวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ

“ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺฌคตา”ติ นิฏฺฐิตเหตุกิจฺจา อนิฏฺฐิตปจฺจยกิจฺจาติ วุตฺตา, ตํ ปน อติกฺกนฺตเหตุปจฺจยกิจฺจนฺติ เอวํ วุตฺตสฺส นยสฺส อุปลกฺขณนฺติ อาห **“ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺฌคตาติ เอเตน เหตุปจฺจยกิจฺจวเสน วุตฺตนยํ ทเสฺสตี”**ติฯ เอตฺถ กุสลากุสลกิริยเวทนานํ รูปสฺส วิย, วิปากานํ วิย จ อยํ นาม ชนกเหตูติ นิปฺปริยาเยน น สกฺกา วตฺตุํ, ปริยาเยน ปน อนนฺตรปจฺจยภูโต เหตูติ วตฺตโพฺพฯ

๑๑. **สนฺตาปนกิจฺจ**นฺติ ปริฑหนกิจฺจํฯ **ชาติอาทิสงฺกร**นฺติ ชาติสภาวปุคฺคลโลกิยโลกุตฺตรโต สงฺกรํ สเมฺภทํ อกตฺวาฯ **สมานชาติย**นฺติ เอกชาติยํฯ สุขโต ตชฺชาติยา อทุกฺขมสุขา ปณีตาติ โยเชตพฺพาติ สมฺพโนฺธฯ **สมานเภเท**ติ ภูมนฺตราทิสมานวิภาเคฯ **อุปพฺรูหิตานํ ธาตูน**นฺติ อุฬารรูปสมุฏฺฐาปเนน ปณีตานํ รูปธมฺมานํฯ **วิพาธิตาน**นฺติ นิปฺปีฬิตานํ มิลาปิตานํฯ **อุภย**นฺติ สุขาทิทฺวยํฯ เอตฺถ จ โขภนา, อาลุฬนา จ กายิกสุขสฺส วเสน เวทิตพฺพาฯ อภิสนฺทนา ฌานสุขสฺสฯ มทยนา กามสุขสฺสฯ ตถา ฉาทนาฯ อาสิญฺจนา สพฺพสฺสฯ ฉาทนา อาสิญฺจนา วา สพฺพสฺส วเสน เวทิตพฺพาฯ

สภาวาทิเภเทน จาติ สภาวปุคฺคลโลกิยาทิเภเทน จฯ เอกนฺตปณีเต โลกุตฺตเร หีนปณีตานํ ปฏิปทานํ วเสน หีนปณีตตาฯ เอกนฺตหีเน อกุสเล ฉนฺทาทิวเสน หีนปณีตตา, โอฬาริกสุขุมตา จฯ ตถา หิ วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘ยา โอฬาริกา, สา หีนาฯ ยา สุขุมา, สา ปณีตา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๑๑)ฯ อกุสลาทีสุ โทสสหคตาทิอนฺตรเภทวเสน อุปาทายุปาทาย โอฬาริกสุขุมตา ตํตํวาปนวเสน วุจฺจติ, น กุสลากุสลาทิวเสนาติ อาห **“ตํตํวาปนวเสน กถเนปิ ปริ**

วตฺตนํ นตฺถี”ติฯ **โทสุสฺสนฺนตายา**ติ กิเลสาธิกตายฯ **ตถา**ติ โทสุสฺสนฺนตายฯ กถํ ปน กุสเลสุ โทสุสฺสนฺนตา? อุปนิสฺสยวเสน, กิเลสาธิเกหิ สนฺตาเน ปวตฺตมานา กุสลา ธมฺมา กิเลเสหิ สมฺพาธปฺปตฺติยา ติณาทีหิ สมฺพาธปฺปตฺตานิ วิย สสฺสานิ วิปุลผลอุฬารผลา น โหนฺตีติฯ **ตถา**ติ มนฺทโทสตายฯ กุสลานํ มนฺทโทสตาปิ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพาฯ **โอฬาริกสุขุมนิกนฺตี**ติ เอตฺถ อโนฺตคธวิเสสํ นิกนฺติยา โอฬาริกสุขุมตาสามญฺญํ วุตฺตํฯ ยถา เหตฺถ โอฬาริกสามญฺญน โอฬาริโกฬาริกตโรฬาริกตมา นิกนฺติโย คยฺหนฺติ, ตถา สุขุมสุขุมตรสุขุมตมา สุขุมตาสามญฺญน คยฺหนฺตีติฯ สุขุมตมนิกนฺติวตฺถุนฺติ เจตฺถ ยาว ภวคฺคํ วิปสฺสนาญาณญฺจ เวทิตพฺพํฯ

๑๓. **ยทิ สิยา**ติ ยทิ อสมฺปโยโค วิสํสโฏฺฐ สิยาฯ

สนฺติกโต อกุสลโตติ อกุสลภาเวน สนฺติกโต โลภสหคตาทิอกุสลเวทยิตโตฯ **อกุสลา**ติ โทสสหคตาทิอกุสลเวทนา **ทูเรติ ยถา อุทฺธรียติ**ฯ **ตโต ทูรโต กุสลโต**ติ ตโต อกุสลโต ทูรโต กามาวจราทิกุสลเวทยิตโต **กุสลา** กามาวจราทิกุสลเวทนาฯ **“น สกฺกา”**ติ วุตฺตํ อุทฺธริตุํ อสกฺกุเณยฺยตํ **“ตถา หิ สตี”**ติอาทินา วิวรติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา ทูรโต สนฺติกุทฺธรณํ วุตฺตนเยน สนฺติกโต สนฺติกุทฺธรณเมว โหติ, ตถา สติ อตฺถวิเสโส น โหติ, อุปาทายุปาทาย ทูรสนฺติกตา อิธ วุจฺจติฯ ตสฺมา สนฺติกโต สนฺติกุทฺธรณญฺจ น สกฺกา กาตุํ อตฺถวิเสสาภาวโต, อนธิเปฺปตตฺตา จาติ อธิปฺปาโยฯ

นนุ จ อติสยวจนิจฺฉาวเสน อเตฺถว อตฺถวิเสโสติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **“ทูรทูรตรตาย วิย สนฺติกสนฺติกตรตาย จ อนธิเปฺปตตฺตา”**ติฯ **ยา**ติ อกุสลเวทนาฯ **ตโต**ติ กุสลเวทยิตโตฯ **อิธ วุตฺตสฺส ทูรสฺสา**ติ อิมสฺมึ เวทนากฺขนฺธวิภเงฺค ‘‘อกุสลา เวทนา กุสลาพฺยากตาหิ เวทนาหิ ทูเร’’ติอาทินา (วิภ. ๑๓) วุตฺตสฺส ทูรสฺสฯ **ทูรโต อจฺจนฺตวิสภาคตฺตา**ติ ยโต ยํ ‘‘ทูเร’’ติ วุตฺตํ, ตโต อจฺจนฺตวิสทิสตฺตา ตสฺส วเสน **ทูเร สนฺติกํ นตฺถีติ น สกฺกา ทูรโต สนฺติกํ อุทฺธริตุํ**ฯ อยเญฺหตฺถ อธิปฺปาโย – เหฏฺฐา ยา เวทนา ยาย เวทนาย ทูเรติ วุตฺตา, สา เอว ตสฺสา เกนจิปิ ปริยาเยน สนฺติเกติ น อุทฺธริตพฺพาติฯ **สนฺติเก**ติ วุตฺตเวทนํเยว สนฺธาย วทติฯ **ภิเนฺน**ติ โลภสหคตาทิวเสน วิภเตฺตฯ **ตเตฺถวา**ติ ‘‘สนฺติเก’’ติ วุตฺตอเตฺถ เอวฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ‘‘อกุสลา เวทนา อกุสลาย เวทนาย สนฺติเก’’ติ เอวํ วุตฺตอกุสลาย เวทนายเมว โลภสหคตาทิวเสน วิภตฺตาย ทูรภาโวปิ ลพฺภติฯ เอวํ เสเสสฺปีติฯ

ยทิ สนฺติกโต ทูรํ ลพฺภติ, ยทเคฺคน ทูรํ ลพฺภติ, ตทเคฺคน ทูรโต สนฺติกํ อุทฺธริเยยฺยาติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **“อุปาทายุปาทาย ทูรโต จ สนฺติกํ น สกฺกา อุทฺธริตุ”**นฺติอาทิฯ ตสฺสโตฺถ – ยํ สนฺติกโต ทูรํ ลพฺภติ, ยทิปิ ตํ วิสภาคเฏฺฐน ลพฺภติ, ตถาปิ ยํ ตตฺถ สนฺติกํ ลพฺภติ, ตํ สภาคเฏฺฐเนว ลพฺภตีติ สนฺติกโตว สนฺติกํ อุทฺธฏํ สิยาติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา วิสภาคเฏฺฐน ทูรตา, สภาคเฏฺฐน จ สนฺติกตา อิจฺฉิตา, ตสฺมาฯ **โลภสหคตาย โทสสหคตา** วิสภาคตาย ทูเร สมานา กถํ สนฺติเก ภเวยฺยาติ อธิปฺปาโยฯ นนุ ตาสํ อกุสลสภาคตา ลพฺภเตวาติ ตตฺถ อุตฺตรมาห **“วิสภาคตา”**ติอาทิฯ ตตฺถ **เภทํ อคฺคเหตฺวา น ปวตฺตตี**ติ เภทํ วิเสสํ อสทิสตํ คเหตฺวา เอว ปวตฺตติ วิสภาคตาฯ **ทูรตายา**ติ อิธาธิเปฺปตาย ทูรตาย สภาคสฺส อพฺยาปกตฺตา ทูรโต สนฺติกุทฺธรณํ น สกฺกา กาตุํฯ สติ หิ สภาคพฺยาปกเตฺต สิยา สนฺติกตาติ ทูรโต สนฺติกุทฺธรณํ สกฺกา กาตุนฺติ อธิปฺปาโยฯ **“น หี”**ติอาทินา ตเมวตฺถํ ปากฏํ กโรติฯ **สภาคตา**ติ สามญฺญํฯ **เภทนฺ**ติ วิเสสํฯ **อโนฺตคธํ กตฺวาวา**ติ อภิพฺยาเปตฺวาวฯ **วิสภาคพฺยาปกตฺตา**

สนฺติกตายาติ อิธาธิเปฺปตวิสภาคํ พฺยาเปตฺวา ปวตฺตนโต เหฏฺฐา วุตฺตสนฺติกตาย สนฺติกโต ทูรุทฺธรณํ สกฺกา กาตุํฯ ตเมวตฺถํ **“อกุสลตา หี”**ติอาทินา ปากฏํ กโรติฯ

เวทนากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. สญฺญากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๑๗. **ตสฺสาปี**ติ สญฺญายปิฯ **ตพฺพตฺถุกตฺตา**ติ จกฺขุวตฺถุกตฺตาฯ **ปฏิฆวิเญฺญยฺย**ติ ยถาวุตฺตปฏิฆโต วิชานิตโพฺพ ปฏิฆวเสน คเหตโพฺพฯ **อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา**ติ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลปํ กตฺวาฯ

วิเญฺญยฺยภาเว, น อุปฺปตฺติยนฺติ อธิปฺปาโยฯ **วจนนฺ**ติ สโทฺท, นามนฺติ อโตฺถฯ **วจนาธีนา**ติ คเหตพฺพตํ ปติ สทฺทาธีนา, นามายตฺตคหณาติ อโตฺถฯ ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ **นามรูปทุเก** (ธ. ส. มูลฏี. ๑๐๑-๑๐๘) วุตฺตเมวฯ อธิวจนํ ปญฺญตฺติปกาสกํ ญาปกํ เอเตสํ อตฺถีติ **อธิวจนา** ยถา อริสโสติฯ **ตโตโช**ติ อธิวจนสงฺขาตโต อรูปกฺขนฺธโต ชาโตฯ อรูปกฺขนฺธปริยาปนฺนตฺตา ผเสฺสปิ ยถาวุโตฺต อโตฺถ สมฺภวตีติ ทเสฺสตุํ **“สมฺผโสฺสเยว วา”**ติอาทิมาหฯ น เกวลํ มโนทฺวาริกผเสฺส เอว, อถ โข ปญฺจทฺวาริกผเสฺสปิ ‘‘วิเญฺญยฺยภาเว วจนํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อธิวจนา’’ติอาทิวุตฺตปฺปกาโร อโตฺถ สมฺภวติฯ **อิตี**ติ ตสฺมาฯ **เตน ปริยาเยนา**ติ มโนสมฺผสฺสชปริยาเยนฯ **ตโตชาปี**ติ ปญฺจทฺวาริกผสฺสชาตาปิฯ **อญฺญปฺปการาสมฺภวโต**ติ ปฏิฆสมฺผสฺสชปริยายสฺส อสมฺภวโตฯ **อาเวณิกํ** ปฏิฆสมฺผสฺสชตาฯ **ปการนฺตรํ** อธิวจนสมฺผสฺสชตาฯ

ยทิ เอวนฺติ ยทิ ปญฺจทฺวาริกผเสฺสหิ อุปฺปนฺนสญฺญา ปริยายโต นิปฺปริยายโต จ ‘‘อธิวจนสมฺผสฺสชา’’ติ วุจฺจนฺติ, เอวํ จตฺตาโรปิ อรูปิโน ขนฺธา เอวํ วตฺตุํ ยุตฺตาฯ เอวํ สเนฺต สญฺญาว กสฺมา ‘‘อธิวจนสมฺผสฺสชา’’ติ วุตฺตาติ อาห **“ติณฺณํ ขนฺธานฺ”**ติอาทิฯ ตตฺถ **ติณฺณํ ขนฺธานนฺ**ติ เวทนาสงฺขารวิญฺญาณกฺขนฺธานํฯ **อตฺถวเสนา**ติ ‘‘วจนํ อธิกิจฺจ ปวตฺตา อธิวจนา’’ติอาทินา วุตฺตอตฺถวเสน อนฺวตฺถตาวเสนฯ **อตฺตโน ปตฺตมฺปิ นามนฺ**ติ ‘‘อธิวจนสมฺผสฺสชา’’ติ เอวํ อตฺตโน อนุปฺปตฺตมฺปิ นามํฯ **ธมฺมาภิลาโป**ติ สภาวนิรุตฺติฯ ปุเพฺพ จตุนฺนํ อรูปกฺขนฺธานํ สาธารโณปิ อธิวจนสมฺผสฺสชโวหาโร รุฬฺหิวเสน สญฺญาย เอว ปวโตฺตติ วตฺวา อิทานิ โส ตทญฺญารูปกฺขนฺธสาธารโณ สญฺญาย นิเวสิโตติ ทเสฺสตุํ **“อถ วา”**ติอาทิมาหฯ **รชฺชิตฺวา โอโลกนาทีสู**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน กุชฺฌิตฺวา โอโลกนาทิ วิย รชฺชิตฺวา สวนาทิปิ สงฺคยฺหตีติ เวทิตพฺพํ, ตถาโสตาวธานาทิโนปิ รตฺตตาทิวิชานนนิมิตฺตตาสมฺภวโตฯ จกฺขุสมฺผสฺสชาสญฺญาย ปน ปากฏภาวํ นิทสฺสนวเสน ทเสฺสตุํ **“โอโลกนํ จกฺขุวิญฺญาณวิสยสมาคเม”**ติอาทิมาหฯ

โอโลกนสฺส อปากฏภาเว รตฺตตาทิวิชานนํ น โหติ, ปากฏภาเว จ โหตีติ อาห **“ปสาทวตฺถุกา เอวา”**ติฯ **“อญฺญํ จิเนฺตนฺต”**นฺติ ยํ ปุเพฺพ เตน กถิตํ, กาเยน วา ปกาสิตํ, ตโต อญฺญํ กิญฺจิ อตฺถํ จิเนฺตนฺตํฯ เตเนวาห **“ญาต”**นฺติฯ

สญฺญากฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. สงฺขารกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐. “เหฏฺฐิมโกฏิยาติ เอตฺถา”ติ อิทํ ปฐมํ ‘‘เหฏฺฐิมโกฏิยา’’ติ วจนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตสฺส หิ ภุมฺมวเสน อโตฺถ คเหตโพฺพฯ เตนาห **“ตตฺถ หิ ปธานํ ทสฺสิต”**นฺติฯ เหฏฺฐิมโกฏิยาว ปธานํ ทสฺสิตนฺติ อิมมตฺถํ คเหตฺวา **“ยทิ เอว”**นฺติอาทินา โจเทติฯ อิตโร ‘‘เหฏฺฐิมโกฏิยา ปธานเมว ทสฺสิต’’นฺติ เอวเมตฺถ นิยโม คเหตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต **“อุปริมโกฏิคตภาเวนา”**ติอาทินา ตํ ปริหรติฯ ปธานเสฺสว ทสฺสนํฯ ปธาเน หิ ทสฺสิเต อปฺปธานมฺปิ อตฺถโต ทสฺสิตเมว โหตีติฯ เตนาห **อฏฺฐกถายํ** ‘‘ตํสมฺปยุตฺตสงฺขารา ปน ตาย คหิตาย คหิตาว โหนฺตี’’ติฯ ยํ เหฏฺฐิมโกฏิยํ ลพฺภติ, ตํ อุปริมโกฏิยมฺปิ ลพฺภติ เอวาติ อาห **“เหฏฺฐิมโกฏิ หิ สพฺพพฺยาปิกา”**ติฯ ทุติเย กรณนิเทฺทสตํ ทเสฺสตุํ **“อาคตาติ สมฺพโนฺธ”**ติ อาหฯ อาคมนกิริยา หิ เหฏฺฐิมโกฏิยา กรณภาเวน ตตฺถ วุตฺตาติฯ ยถา จ อาคมนกิริยาย, เอวํ วจนกิริยายปิ เหฏฺฐิมโกฏิยา กรณภาโว สมฺภวตีติ ทเสฺสตุํ **“ปุริเมปิ วา”**ติอาทิมาหฯ **“เอกูนปญฺญาสปฺปเภเท”**ติ อิทํ โลกิยจิตฺตุปฺปาเท ปาฬิอาคตานํ สงฺขารกฺขนฺธธมฺมานํ อุปริมโกฏิํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เยวาปนกธเมฺมหิ สทฺธิํ อุปริมโกฏิยา คยฺหมานาย ‘‘เตปญฺญาสา’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, โลกุตฺตรจิตฺตุปฺปาทวเสน ปน ‘‘สตฺตปญฺญาสา’’ติฯ

สงฺขารกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

สมฺคฺคม-ปทสฺส ตตฺวโต ปริยายโต จ อตฺถํ ทเสฺสติ **“สญฺชาติยํ อาทิอุปฺปตฺติย”**นฺติฯ เภทโต ปน สมาโยเค อุคฺคมนนฺติฯ ตตฺถ เกน สมาโยเค, กุโต, กถญฺจ อุคฺคมนนฺติ วิจารณายํ อาห **“ตํตํปจฺจยสมาโยเค”**ติอาทิฯ **ตเตฺถวา**ติ ปญฺจโวการภเว เอวฯ ตตฺถ หิ ปญฺจกฺขนฺธา ปริปุณฺณา สมฺคฺคจฺฉนฺติฯ **ยถาธิคตานํ** อธิคตปฺปการานํ, ปฏิสนฺธิกานนฺติ อโตฺถฯ โอปปาติกสมฺคฺคเมเนว เจตฺถ สํเสทชสมฺคฺคโมปิ คหิโตติ ทฏฺฐโพฺพ ปญฺจกฺขนฺธปริยาปนฺนานํ ตทา อุปฺปชฺชนารหานํ อุปฺปชฺชนโตฯ ตตฺถ สํเสทชา อุปฺปชฺชิตฺวา วฑฺฒนฺติ, อิตเร น วฑฺฒนฺตีติ อิทเมเตสํ นานากรณํฯ สุขุมชาติยโลมา เอว กิร เกจิ เอฬกา หิมวเนฺต วิชฺชนฺติ, เตสํ โลมํ สนฺธาย **“ชาติมนฺตเอฬกโลม”**นฺติ วุตฺตํ อติสุขุมตฺตา เตสํ โลมานํฯ เกจิ ปน ‘‘อชปากติเกฬกาทีหิ สงฺกรรหิตานํ เตสํ เอฬกวิเสสานํ นิพฺพเตฺตฬกสฺส โลมํ **ชาติอุณฺณา,** ตมฺปิ ตงฺขณนิพฺพตฺตสฺสา’’ติ วทนฺติฯ คพฺภํ ผาเลตฺวา คหิตสฺสาติ อปเรฯ **เอวํสณฺฐาน**นฺติ ชาติอุณฺณํสุโน ปคฺฆริตฺวา อเคฺค ฐิตเตลพินฺทุสณฺฐานํฯ **วณฺณปฺปฏิภาโค**ติ รูปปฏิจฺฉโนฺน สณฺฐานปฏิจฺฉโนฺน จฯ

สนฺตติมูลานีติ ตสฺมิํ ภเว รูปสนฺตติยา มูลภูตานิฯ **อเนกินฺทฺริยสมาหารภาวโต**ติ ยถารหํ จกฺขาทิอเนกินฺทฺริยสงฺฆาตภาวโตฯ **ปธานงฺค**นฺติ อุตฺตมงฺคํ สิโรฯ

น ตสฺส ตสฺส ขนฺธสฺส ปริปุณฺณตํ, ตํตํขเนฺธกเทสเสฺสว วุตฺตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **กามาวจรานฺ**ติ กามาวจรสตฺตานํฯ **ปริหีนายตนสฺสา**ติ ปริหีนสฺส จกฺขาทิอายตนสฺส วเสนฯ ตตฺถ ทุคฺคติยํ อนฺธสฺส จกฺขุทสกวเสน, พธิรสฺส โสตทสกวเสน, อนฺธพธิรสฺส อุภยวเสน **สนฺตติสีสหานิ เวทิตพฺพา**ฯ นปุํสกสฺส ปน ภาวหานิ วุตฺตา เอวฯ ตถา อนฺธพธิราฆานกสฺส จกฺขุโสตฆานวเสนฯ ตํ ปน ธมฺมหทยวิภงฺคปาฬิยา วิรุชฺฌติฯ ตํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ รูปาวจรานํ ปน จกฺขุโสตวตฺถุชีวิตวเสน จตฺตาริ สนฺตติสีสานีติ อิตเรสํ วเสน สนฺตติสีสหานิ เวทิตพฺพาฯ

เตสนฺติ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํฯ **วตฺถุภาเวนา**ติ วิจารณาย อธิฏฺฐานภาเวนฯ **ปฏิสนฺธิยํ อุปฺปนฺนา ปวตฺตา ปญฺจกฺขนฺธา**ติ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปวตฺติกฺขเณ จ ปญฺจกฺขเนฺธ ทเสฺสติฯ **ภุมฺมนิเทฺทโส**ติ ‘‘ปญฺจสุ ขเนฺธสู’’ติ อยํ ภุมฺมนิเทฺทโสฯ **อญฺญถา**ติ นิทฺธารเณ อนธิเปฺปเตฯ **‘‘*ภาเวนภาวลกฺขณเตฺถ*’’**ติ อิทํ วิสยาทิอตฺถานํ อิธาสมฺภวโต วุตฺตํฯ **อุภย**นฺติ รูปารูปํฯ **รูปารูปสนฺตติ**นฺติ รูปสมุฏฺฐาปกํ รูปสนฺตตึ อรูปสนฺตติญฺจฯ ‘‘วตฺถุ อุปฺปาทกฺขเณ ทุพฺพลํ โหตี’’ติ อิทํ น ปฏิสนฺธิกฺขณํ เอว, นาปิ วตฺถุรูปํ เอว สนฺธาย วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘สพฺพรูปานํ อุปฺปาทกฺขเณ ทุพฺพลตํ สนฺธาย วุตฺต’’**นฺติฯ **‘‘ตทา หิ’’**ติอาทิ ยถาวุตฺตสฺส อตฺถสฺส การณวจนํฯ ตตฺถ **ตนฺ**ติ รูปํฯ ‘‘กมฺมกฺขิตฺตตฺตา’’ติ อิทํ น กมฺมชตามตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ, อถ โข กมฺมชสฺส ปฐมุปฺปตฺติยํ อปติฏฺฐิตตํ สนฺธายาติ ทเสฺสโนฺต **‘‘สติปิ’’**ติอาทิมาหฯ **ตโต ปร**นฺติ ตโต ปฏิสนฺธิโต ปรํฯ สทิสสนฺตาเน ยถา ปติฏฺฐิตํ, น ตถา วิสทิสสนฺตาเนติ อาห **‘‘สมานสนฺตติย’’**นฺติฯ

องฺคภาวนฺติ การณภาวํฯ เตเนวาห **‘‘สหายภาว’’**นฺติฯ **เตสํ ธมฺมาน**นฺติ เยหิ สทฺธึ อุปฺปนฺนํ, เตสํ ปฏิสนฺธิยํ จิตฺตเจตสิกธมฺมานํฯ **ตทา**ติ ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ จ รูปุปฺปาทนเมว นตฺถิฯ อนนฺตราทิปจฺจยลาเภน อุปฺปาทกฺขเณ เอว จิตฺตสฺส พลวภาโว, น อิตรตฺรฯ เตนาห **‘‘ยทา จ รูปุปฺปาทนํ, ตทา อุปฺปาทกฺขเณ’’**ติฯ

เยหากาเรหีติ อาหารินฺทฺริยปจฺจยาทิอากาเรหิฯ **ยถาสมฺภวํ ปจฺจยา โหนฺตี**ติ ผสฺสาทโย อาหาราทิวเสน ยถารหํ ปจฺจยา โหนฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ **ปฏฺฐาเน** ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ, กฏตฺตา จ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ อาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๙)ฯ

จุติจิเตฺตน สทฺธึ อุปฺปชฺชมานํ, จุติจิเตฺตน วา การณภูเตน อุปฺปชฺชมานํฯ **ตโต ปุริมตเรหิ อุปฺปชฺชมานํ วิยา**ติ ยถา จุติจิตฺตโต อาสเนฺนหิ ปุริมตเรหิ อุปฺปชฺชมานํ รูปํ ภวนฺตเรน อุปฺปชฺชติ, เอวํ จุติจิเตฺตน อุปฺปชฺชมานมฺปิ อนุปจฺฉิเนฺนปิ วฏฺฏมูเลติ อการณํ วฏฺฏมูลาวูปสโม จุติจิตฺตสฺส รูปุปฺปาทเนติ ทเสฺสติฯ

อรูปสฺสาติ อารุปฺปสฺสฯ

อุตุนาติ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ อุปฺปเนฺนน อุตุนาฯ **สมุฏฺฐิเต รูเป**ติ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ รูเป สมุฏฺฐิเต ปฏิสนฺธิอนนฺตรํ ปฐมภวงฺคจิตฺตํ รูปํ สมุฏฺฐาเปติฯ **อุปฺปาทนิโรธกฺขณา**ติ ยถาวุเตฺตสุ โสฬสสุ จิเตฺตสุ อาทิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขโณ, โสฬสมจิตฺตสฺส นิโรธกฺขโณ จาติ วทนฺติ, รูปเสฺสว ปน อุปฺปาทนิโรธกฺขณา เวทิตพฺพาฯ

ธรมานกฺขเณ เอวาติ ตสฺส อุตุโน วิชฺชมานกฺขเณ เอว ยทิ คหิตา, **‘‘โสฬสจิตฺตกฺขณายุกํ รูป’’นฺติ วุตฺตํ โหติ** โสฬสเหว จิเตฺตหิ ตสฺส ธรมานตาย ปริจฺฉินฺนตฺตาฯ **อุปฺปาทกฺขณํ อคฺคเหตฺวา**ติ อุตุโน ธรมานกฺขเณ อุปฺปาทกฺขณํ อคฺคเหตฺวา นิโรธกฺขโณ อถ คหิโต, **‘‘สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกํ รูป’’**นฺติ วุตฺตํ โหติ อุปฺปาทกฺขณสหิเตน จ เอกสฺส จิตฺตกฺขณสฺส คหิตตฺตาฯ **‘‘อธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุก’’**นฺติ วุตฺตํ โหติ นิโรธกฺขณสฺส พหิกตตฺตาฯ

เอวํ อุปฺปาทนิโรธกฺขเณสุ คหิเตสุ อคฺคหิเตสุ จ โสฬสสตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตา, ตโต อธิกจิตฺตกฺขณายุกตา จ สิยาติ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตตฺถ ฐิตปกฺขํ ทเสฺสโนฺต **‘‘ยสฺมา ปนา’’**ติ

อาทิมาหฯ ตตฺถ **ตสฺส ธรมานกฺขเณ อุปฺปเนฺนสฺสา**ติ ตสฺส อุตฺโน ธรมานกฺขเณ อุปฺปเนฺนสฺ โสฬสสุ จิเตฺตสุ ปฏิสนฺธิปิ ยสฺมา คหิตา, ตสฺมา อุตฺโน **อุปฺปาทกฺขโณ ธรมานกฺขเณ คหิโตติ นิโรธกฺขเณ อคฺคหิเต** ''รูเป ธรเนฺตเยว โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ, ตํ ปน สตฺตรสเมน จิเตฺตน สทฺธึ นิรุชฺฌตี''ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๖ ปกิณฺณกกถา) เอวํ อฏฺฐกถายํ วกฺขมานา อธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา อธิเปฺปตาฯ คหิเต วา นิโรธกฺขเณ โสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา อธิเปฺปตาติ สมฺพโนฺธฯ เอตฺถ จ **''อธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา''**ติ อิทํ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขโณ คหิโตติ กตฺวา วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน **ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺควณฺณนายํ** ''เทฺว ภวงฺคานิ, อาวชฺชนํ, ทสฺสนํ, สมฺปฏิจฺฉนํ, สนฺตีรณํ, โวฏฺฐพฺพนํ, ปญฺจ ชวนานิ, เทฺว ตทารมฺมณานิ, เอกํ จุติจิตฺตนฺติ ปญฺจทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ, อถาวเสสเอกจิตฺตกฺขณายุเก''ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗), ตถา ตทารมฺมณปริโยสานานิ, ''เอกํ จุติจิตฺตํ, ตทวสาเน ตสฺมิเญฺญว เอกจิตฺตกฺขณฏฺฐิติเก อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปชฺชตี''ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗) จ วกฺขติฯ ตสฺมา รูปสฺส โสฬสจิตฺตกฺขณายุกตายปิ อตฺถสิทฺธิ โหติเยวฯ เตนาห **''โสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา อธิเปฺปตา''**ติฯ ตถาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจโย โหติ, น อุปฺปชฺชมานเมวาติ สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตา เวทิตพฺพาฯ

โอชาย สภาวสุขุมตา อุปาทารูปภาวโตฯ เอตฺถ จ มาตรา อโชฺฌหฏา โอชา พาหิรพฺภญฺชนํ วิย คพฺภมลฺลินา ตสฺมึ สนฺตาเน โอชฏฺฐมกรูปุปฺปตฺติยา ปจฺจโย โหติฯ อาหารสมุฏฺฐานรูปปเวณิยา โอชาย วิย เสสติสนฺตติโอชาย รูปุปฺปาทนนฺติ อุทริเย โอชา รูปํ น สมุฏฺฐาเปติ อุตุสมุฏฺฐานภาวโต, อุปาทินฺนกฏฺฐาเน เอว ปน สมุฏฺฐาเปติ, รสหรณีหิ คนฺตฺวา กายานุสฏนฺติ เวทิตพฺพํฯ

จิตฺตเญฺจวาติ เอตฺถ จ-สเทฺทน ปฏิโยคีนํ กมฺมเมว สมุจฺจิโนติ, น จิเตฺตน สมฺปยุตฺตธเมฺมติ กตฺวา อาห **''จิตฺตสฺส ปุพฺพงฺคมตาย วุตฺต''**นฺติฯ **''จิตฺตุปฺปาทํ คณฺหาติ** 'จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตี'ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑) วิย, **น กมฺมเจตนํ วิย เอกธมฺมเมวา''**ติ วุเตฺต ''ยถา จิตฺตสมุฏฺฐานรูปสฺส เหตุอาทโย จิตฺตสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ สมุฏฺฐาปกาว, เอวํ กมฺมสมุฏฺฐานรูปสฺส กมฺมสมฺปยุตฺตาปี''ติ โจทนํ สมุฏฺฐาเปตฺวา ตสฺส ปริหารํ วตฺตุํ **''กมฺมสมุฏฺฐานเญฺจา''**ติอาทิมาหฯ

รูปสฺสาติ รูปกฺขณสฺส, รูปสฺส วา อทฺธุโนฯ **นยทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ เอว รูปารูปธมฺมานํ เอกกฺขเณ ปาตุภาโวติ อิมสฺส อตฺถสฺส อนธิเปฺปตตฺตาฯ เตเนวาห **''ตโต ปรมฺปิ รูปารูปานํ สหุปฺปตฺติสพฺภาวโต''**ติฯ ยถา จ ''ปฏิสนฺธิกฺขเณ เอวา''ติ นิยโม น คเหตโพฺพ, เอวํ ''เอกกฺขเณ เอว ปาตุภาโว''ติปิ นิยโม น คเหตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต **''น ปเนต''**นฺติอาทิมาหฯ **ตํทีปนตฺถเมวา**ติ อสมานกาลตาทีปนตฺถเมว, น สหุปฺปาททีปนตฺถํฯ อทฺธานปริเจฺฉทกถา หิ อยนฺติฯ

ยทิ เอวนฺติ ยถา ผลปตฺตานิ, เอวํ รูปารูปธมฺมา ยทิ ทนฺธลหุปริวตฺติโนฯ **อสมานทฺธตฺตา**ติ อตุลฺยกาลตฺตาฯ **นิจฺฉิเทฺทสฺสา**ติ นิพฺพิวเรสุฯ เตน นิรนฺตรปฺปวตฺตึ เอว วิภาเวติฯ **อยนฺ**ติ อทฺธานปริเจฺฉทกถาฯ จิตฺตชรูปาทีนํ น ตถา นิรนฺตรภาเวน ปวตฺติ, ยถา กมฺมชรูปานนฺติ อาห **''กมฺมชรูปปฺปวตฺตึ สนฺธายา''**ติฯ กมฺมชรูปานํ วา อิตเรสํ มูลภาวโต ปธานนฺติ **''กมฺมชรูปปฺปวตฺตึ สนฺธายา''**ติ วุตฺตํฯ อจิตฺตุปฺปาทกตฺตา อพฺยาพชฺฌตาย นิโรธสมาปตฺติยา นิพฺพานปฏิภาคตา เวทิตพฺพาฯ **ปเท ปทํ อกฺกมิตฺวา**ติ ลกุณฺฑกปาทตาย อตฺตโน อกฺกนฺตปทสมีเป ปทํ นิกฺขิปิตฺวาฯ โย หิ สีฆปทวิกฺกโม ลกุณฺฑกปาโท, โส อิธาธิเปฺปโตติ อาห

“ลหุํ ลหุํ อกฺกมิตฺวาติ อโตฺถ”ติฯ **สเหว นิรุชฺฌนฺตี**ติ รูปํ กมฺมชมิธาธิเปฺปตนฺติ กตฺวา วุตฺตํฯ อุตฺชํ ปน จุติโต อุทฺธมฺปิ ปวตฺตติ เอวฯ **ปุเพฺพ วุตฺต**นฺติ ‘‘รูปสฺส สตฺตรสจิตฺตกฺขณา, อรูปสฺส ตโต เอกภาโค’’ติ (วิภ. มูลฏี. ๒๐ ปกิณฺณกกถาวณฺณนา) เอวํ วุตฺตํ อทฺธานปฺปการํฯ

เอกุปฺปาทโตติ สมานุปฺปาทโตฯ สมานโตฺถ หิ อยํ เอก-สโทฺทฯ **เอโก ทฏฺฐพฺพากาโร**ติ เอโก ญาตปริญฺญาย ปสฺสิตพฺพากาโรฯ เอวญฺหิ โสฬสาการา สิยุํ, อิตรถา วีสติ, ตโต อธิกา วา เอเต อาการา ภเวยฺยุํฯ **ตสฺสา**ติ ปจฺฉิมกมฺมชสฺสฯ **เหฏฺฐา โสฬสเก**ติ ปริโยสาน โสฬสกสฺส อนนฺตราตีตโสฬสเกฯ **ปจฺฉิมสฺสา**ติ ตตฺถ ปจฺฉิมจิตฺตสฺสฯ นานานิโรธภาวํ วิย เอกุปฺปาทภาวมฺปิ ปจฺฉิมกมฺมชสฺส ฐปเน การณํ อนิจฺฉโนฺต **“ยทิ ปนา”**ติ สาสงฺกํ วทติฯ **“สพฺพมฺปี”**ติอาทินา ตตฺถ อติปฺปสงฺคํ ทเสฺสติฯ **วเชฺชตพฺพํ** นานุปฺปาทํ เอกนิโรธํฯ **คเหตพฺพํ** เอกุปฺปาทนานานิโรธํฯ อุภยมฺปิ **ตทา นตฺถิ** อนุปฺปชฺชนโตฯ เตนวาห **“กมฺมชรูปสฺส อนุปฺปตฺติโต”**ติฯ **ตโต ปุเพฺพ**ติ ปจฺฉิมกมฺมชรูปุปฺปชฺชนโต โอรํฯ **อญฺญสฺสา**ติ ยสฺส จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ, ตโต อญฺญสฺส จิตฺตสฺสฯ ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนสฺส เอกุปฺปาทตา, ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนสฺส นานานิโรธตา จ นตฺถีติ อาห **“ฐิติภงฺคกฺขเณสุ อุปฺปนฺนรูปานิ วเชฺชตฺวา”**ติฯ **เตนา**ติ รูเปนฯ **“สงฺขลิกสฺส วิย สมฺพโนฺธ”**ติ เอเตน อวิจฺฉินฺนสมฺพโนฺธ อิธ ‘‘ปเวณี’’ติ อธิเปฺปโตติ ทเสฺสติฯ **อญฺญถา**ติ วิจฺฉิชฺชมานมฺปิ คเหตฺวา ‘‘ปเวณี’’ติ วุจฺจมาเนฯ น หิ รูปธมฺมานํ อรูปธมฺมานํ วิย อนนฺตรปจฺจยภาโว อตฺถีติ รูปธมฺมานํ ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนรูปธเมฺม อคฺคเหตฺวา **“อฏฺฐจตฺตาลีสา”**ติ วุตฺตํฯ เตสํ ปน คหเณ เอกูนปญฺญาสาว สิยาติ อาห **“เอกูนปญฺญาสกมฺมชิยวจนํ กตฺตพฺพํ สิยา”**ติฯ

สุทีปนตฺตาติ สุขทีปนตฺตา, นยทสฺสนภาเวน วา สุฏฺฐุ ทีปนตฺตาฯ เตนวาห **“เอเตน หิ นเยนา”**ติอาทิฯ ตตฺถ **ตนฺ**ติ รูปํฯ **เตนา**ติ รูเปนฯ **อุภยตฺถา**ติ ปจฺฉิมกมฺมชรูปปฺปวตฺติยํ, ตโต ปุเพฺพ จฯ **อญฺญสฺสา**ติ เอกสฺส จิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ อุปฺปชฺชิตฺวา ตโต อญฺญสฺส จิตฺตสฺสฯ **ตสฺสา**ติ รูปสฺสฯ เอตฺถ จ ปจฺฉิมกมฺมชรูปปฺปวตฺติยํ นิรุชฺฌนกนฺติ วุตฺตํ ตโต ปุเรตรปฺปวตฺตํ รูปํ เวทิตพฺพํฯ **จตฺสนฺตติกรูเปนา**ติอาทิ ยถาวุตฺตสงฺคหคมนทสฺสนํฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมิํ นานุปฺปาเทกนิโรธตาทีปเนฯ **ฐิติกฺขเณ**ติ อรูปสฺส รูปสฺส จ ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนสฺส รูปสฺส จ อรูปสฺส จ ทสฺสิตตฺตาฯ **อทสฺสิตสฺสา**ติ ยถา เอว เอตฺถ, เอวํ ตตฺถ วิภชิตฺวา อทสฺสิตสฺสฯ กสฺมา ปเนตฺถ ปจฺฉิมกมฺมเชน ทีปนายํ สมติํสกมฺมชรูปคฺคหณํ กตนฺติ อาห **“สมติํส…เป…. โยชิต”**นฺติฯ ตโต กมฺมโต ชาตา **ตํกมฺมชา,** เตสฺฯ สงฺขโรตีติ สงฺขาโร, ชีวิตญฺจ ตํ สงฺขาโร จาติ **ชีวิตสงฺขาโร,** อายุฯ ชีวิเตน สงฺขรียนฺตีติ **ชีวิตสงฺขารา,** อุสฺมาทโยฯ

อญฺญสฺส อุปฺปาทกฺขเณติ ยสฺส จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ รูปํ อญฺญสฺส ตโต สตฺตรสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณ, ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนํ อญฺญสฺส ฐิติกฺขเณติ สมฺพโนฺธฯ **“วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโย”**ติ อิทํ ปาฬิยา วิรุชฺฌนฺตมฺปิ อฏฺฐกถายํ อาคตภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโยติ อโตฺถฯ **กสฺมา**ติ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปํ สนฺธาย ปาฬิ ปวตฺตา, อฏฺฐกถายํ ปน กมฺมชรูปนฺติ สา ตาย เกน การเณน วิรุชฺฌตีติ อาห **“จตฺ…เป…. ภวิตพฺพตฺตา”**ติ, นิปฺผนฺนสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **อฏฺฐกถายํ** ‘‘โย จายํ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส…เป…. กมฺมาทิสมุฏฺฐานสฺสาปิ อยเมว ขณนิยโม’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๖ ปกิณฺณกกถา)ฯ **เอเตหี**ติ ยถานีโต ยมกปาโฐ, ‘‘กายสงฺขาโร จิตฺตสมุฏฺฐาโน’’ติอาทิโก อฏฺฐกถาปเทโสติ เอเตหิ ฯ **นตฺถิเยว** เอกุปฺปาทเอกนิโรธทีปนโตติ อธิปฺปาโยฯ เตน หิ วุตฺตํ ‘‘เยน จิเตฺตน สทฺธิํ อุปฺปชฺชติ, ตโต ปฏฺฐาย สตฺตรสเมน สทฺธิํ นิรุชฺฌตี’’ติอาทิฯ

ปุน **“เอเตหิ”**ติ อิมินา เอกุปฺปาทนานานิโรธนานุปฺปาทเอกนิโรธทีปนวเสน ปวตฺตา อฏฺฐกถาปเทสา คหิตาติ เวทิตพฺพํ, อุภยตฺถาปิ วา เอเตหิ อาจริเยหีติ อโตฺถฯ ตติโย ภาโค, เตน อธิกา โสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา **ตติย...เป.... ยุกตา** วุตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ **ตติย ภาโค**ติ จ อุปฺปาทฏฺฐิติกฺขเณ อุปาทาย ภงฺคกฺขโณ อธิเปฺปโตฯ ยสฺมิํ เอกาทส จิตฺตกฺขณา อตีตา, อวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก, ยสฺมิํ ปญฺจทส จิตฺตกฺขณา อตีตา, อวเสสเอกจิตฺตกฺขณายุเก ตสฺมิํเยว อารมฺมเณติ โยเชตพฺพํฯ อุภยเญฺจตํ ยถากฺกมํ มโนทฺวาเร ปญฺจทฺวาเร จ อาปาถคตํ เวทิตพฺพํฯ น โข ปเนวํ สกฺกา วิญฺญาตุํ เอกจิตฺตกฺขณาตีตํ อารมฺมณํ สนฺธาย **ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺคฏฺฐกถายํ** (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗) ตถา วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต **“น หิ สกฺกา”**ติอาทิมาหฯ **ปญฺจทสา**ติ อติเรกปญฺจทส จิตฺตกฺขณา อตีตาติ สมฺพโนฺธฯ **“ตสฺมา”**ติอาทินา ยตฺถ ขเณกเทสํ อคฺคหิตนฺติ น สกฺกา วตฺตุํ, ตเมว ทเสฺสติฯ เอวํ ตาว น รูปํ สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกํ, นาปิ ตติยภาคาธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกํ, อถ โข โสฬสจิตฺตกฺขณายุกเมวาติ ทสฺสิตํ โหติฯ

> กสฺมา ปเนตฺถ รูปเมว สมาเนปิ อนิจฺจสงฺขตาทิภาเว จิรายุกํ ชาตนฺติ? ทนฺธปริวตฺติภาวโตฯ อรูปธมฺมา หิ สารมฺมณา จิตฺตปุพฺพงฺคมา, เต ยถาพลํ อตฺตโน อารมฺมณวิภาวนวเสน ปวตฺตนฺตีติ ตทตฺถนิปฺผตฺติสมนนฺตรเมว นิรุชฺฌนโต ลหุปริวตฺติโนฯ เตนาห ภควา, ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ ลหุปริวตฺตํ, ยถิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺต’’นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๘)ฯ รูปธมฺมา ปน อนารมฺมณา, เต อารมฺมณวเสน อรูปธเมฺมหิ วิภาเวตพฺพาฯ สา จ เนสํ โวหารานุคุณา วิภาเวตพฺพตา อตฺตโน ทนฺธปริวตฺติตาย, เตสญฺจ ลหุปริวตฺติตาย โสฬสหิ สตฺตรสหิ วา จิตฺตกฺขเณหิ นิปฺปชฺชตีติ รูปเมเวตฺถ จิรายุกํ ชาตํฯ กิญฺจ – ลหุวิญฺญาณวิสยสนฺตติมตฺตาธีนวุตฺติตาย ติณฺณํ ขนฺธานํ, อารมฺมณูปลทฺธิมตฺตภาวโต วิญฺญาณสฺส จ ลหุปริวตฺติตา, ทนฺธมหาภูตปฺปจฺจยตาย ปน รูปสฺส ทนฺธปริวตฺติตาฯ นานาธาตูสุ ตถาคตเสฺสว ยถาภูตญาณํ, เตน จ รูปเมว ปุเรชาตปจฺจโย วุโตฺต, ปจฺฉาชาตปจฺจโย จ ตเสฺสวาติ น เอตฺถ อนิจฺจสงฺขตาทิภาวสามเญฺญน รูปารูปํ สมานายุกํ ปริกเปฺปตพฺพํฯ วุตฺตนเยน รูปเมว จิรายุกนฺติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

ยถา จ รูปสฺส สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตา, ตติยภาคาธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกตา วา น โหติ, ตํ ทเสฺสตฺวา ยฺวายํ อฏฺฐกถายํ จิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ รูปุปฺปาโท วุโตฺต, ตตฺถ ฐิติกฺขณเมว ตาว จิตฺตสฺส อนนุชานโนฺต **“โย เจตฺถ...เป.... วิจาเรตโพฺพ”**ติ วตฺวา ยมเก อุปฺปนฺนอุปฺปชฺชมานวาราทิปาฬิํ อาหรโนฺต **“จิตฺตยมเก”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปริปุณฺณวิสฺสชฺชเน**ติ อุภยมฺปิ ยมกปทํ อหาเปตฺวา กตวิสฺสชฺชเนฯ **อุปฺปาทกฺขเณ อนาคตญฺจา**ติ อุปฺปาทกฺขเณ จ จิตฺตํ, อนาคตญฺจ จิตฺตํ น นิรุทฺธํ, นิรุชฺฌมานนฺติ อโตฺถฯ **ฐิติกฺขณาภาวํ จิตฺตสฺส ทีเปตี**ติ อุปฺปนฺนอุปฺปชฺชมานวาราทีสุ ‘‘ฐิติกฺขเณ’’ติ อวจนํ จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณํ นามนตฺถีติ อิมมตฺถํ ทีเปติ โพเธติฯ น หิ ยถาธมฺมสาสเน อภิธเมฺม ลพฺภมานสฺส อวจเน การณํ ทิสฺสตีติ อธิปฺปาโยฯ น เกวลมภิธเมฺม อวจนเมว จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณาภาวโชตกํ, อปิจ โข สุตฺตนฺตปาฬิปีติ ทเสฺสโนฺต **“สุเตฺตสุปิ”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อญฺญถตฺตํ** นาม ปุพฺพาปรวิเสโสฯ **ขณทฺวยสมงฺคิํ ฐิต**นฺติ ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ฐิตภาวมาหฯ อญฺญถตฺตํ ปน สนฺตาเนเยว เวทิตพฺพํฯ

เอตฺถ จ เกจิ ‘‘ยถาภูโต ธโมฺม อุปฺปชฺชติ, กิํ ตถาภูโตว ภิชฺชติ, อุทาหุ อญฺญถาภูโต? ยทิ ตถาภูโตว ภิชฺชติ, น ชรตาย สมฺภโวฯ อถ อญฺญถาภูโต, อโญฺญ เอว โสติ สพฺพถาปิ ฐิติกฺขณสฺส อภาโวเยวา’’ติ วทนฺติฯ ตตฺถ เอกธมฺมาธารภาเวปิ อุปฺปาทนิโรธานํ อโญฺญว อุปฺ

ปาทกฺขโณ, อโญฺญ นิโรธกฺขโณฯ อุปฺปาทาวตฺถญฺหิ อุปาทาย อุปฺปาทกฺขโณ, นิโรธาวตฺถํ อุปาทาย นิโรธกฺขโณฯ อุปฺปาทาวตฺถาย จ ภินฺนา นิโรธาวตฺถาติ เอกสฺมิํเยว สภาวธมฺม ยถา อิจฺฉิตพฺพา, อญฺญถา อโญฺญว ธโมฺม อุปฺปชฺชติ, อโญฺญ ธโมฺม นิรุชฺฌตีติ อาปเชฺชยฺย, เอวํ นิโรธาวตฺถาย วิย นิโรธาภิมุขาวตฺถายปิ ภวิตพฺพํฯ สา ฐิติ, ชรตา จาติ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพ เมตํฯ ยทิ เอวํ กสฺมา ปาฬิยํ ฐิติกฺขโณ น วุโตฺตติ? วิเนยฺยชฺฌาสยานุโรเธน นยทสฺสนวเสน ปาฬิ คตาติ เวทิตพฺพาฯ อภิธมฺมเทสนาปิ หิ กทาจิ วิเนยฺยชฺฌาสยานุโรเธน ปวตฺตติฯ ตถา หิ รูปสฺส อุปฺปาโท ‘‘อุปจโย, สนฺตตี’’ติ ภินฺทิตฺวา เทสิโตฯ เหตุสมฺปยุตฺตทุกาทิเทสนา เจตฺถ นิทสฺสิตพฺพาฯ

‘‘ยสฺส วา ปนา’’ติอาทิ ปุจฺฉาวจนํฯ ตสฺส **‘‘โน’’**ติ วิสฺสชฺชนํฯ **สมุทยสจฺจํ นิรุชฺฌตี**ติ จิตฺตุปฺปาทสฺส นิโรธกฺขโณ วุโตฺตฯ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย – ยทิ จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ รูปํ อุปฺปเชฺชยฺย, ตํ ทุกฺขสจฺจนฺติ กตฺวา ‘‘โน’’ติ วตฺตุํ น สกฺกา, วุตฺตเญฺจตํฯ ตสฺมา วิญฺญายติ ‘‘จิตฺตสฺส นิโรธกฺขเณ รูปุปฺปาโท นตฺถี’’ติฯ ตยิทมการณํฯ อรูปโลกญฺหิ สนฺธาย, จิตฺตสมุฎฺฐาน รูปํ วา ‘‘โน’’ติ สกฺกา วตฺตุนฺติฯ อยญฺหิ ยมกเทสนาย ปกติ, ยทิทํ ยถาสมฺภวโยชนาฯ เอเตน ‘‘น จ จิตฺตสมุฎฺฐานรูปเมวา’’ติอาทิวจนํ ปฏิกฺขิตฺตํ ทฎฺฐพฺพํฯ อถ วา ปจฺจาสตฺติญาเยน ยํ สมุทยสจฺจํ นิรุชฺฌติ, เตน ยํ ทุกฺขสจฺจํ อุปฺปาเทตพฺพํ จิตฺตเจตสิกตปฺปฏิพทฺธรูปสงฺขาตํ, ตสฺส ตทา อุปฺปตฺติ นตฺถีติ ‘‘โน’’ติ วิสฺสชฺชนํ, น สพฺพสฺสฯ

สหุปฺปาเทกนิโรธวจนโตติ ‘‘ยสฺส กายสงฺขาโร นิรุชฺฌติ, ตสฺส จิตฺตสงฺขาโร นิรุชฺฌตีติ? อามนฺตา’’ติ (ยม. ๒.สงฺขารยมก.๗๙) เอวํ สหุปฺปาทสหนิโรธวจนโตฯ **เตน วจเนนา**ติ ‘‘ยสฺส กายสงฺขาโร’’ติอาทิวจเนนฯ **อญฺญรูปาน**นฺติ กมฺมอุตุอาหารชรูปานํฯ **สหุปฺปาทสหนิโรธาทิกาน**นฺติ เอตฺถายํ โยชนา – อปฺปฏิกฺขิตฺตสหุปฺปาทสหนิโรธอนุญฺญาตนานุปฺปาทนานานิโรธอนิวาริตอพฺยากตภาวานํ กมฺมชาทีนนฺติฯ **เอเตนา**ติ ‘‘ยสฺส กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺตี’’ติอาทิเกน (ยม. ๓.ธมฺมยมก.๑๖๓) ปาเฐน, ‘‘น จิตฺตสมุฎฺฐานรูปเมวา’’ติ ยุตฺติวจเนน จฯ **ยมกปาฬิอนุสฺสรเณ**ติ ยถาทสฺสิตจิตฺตยมกปาฬิยา ยถารุตวเสเนว อนุสฺสรเณ วิชฺชมาเนฯ **ภิชฺชมานตา**ติ จิตฺตสฺส ภิชฺชมานตา นาม นิรุชฺฌมานตา ฐิติยา อภาวโตฯ **สหายภาวํ นาปิ คจฺฉติ** นิสฺสยตฺถิภาวาทินา ปจฺจยภาวาภาวโตฯ อุปฺปาทกฺขเณ เอว หิ อนนฺตราทิปจฺจยลาเภน จิตฺตสฺส พลวตาฯ **เอวญฺจ สตี**ติ เอวญฺจ อุตุนาปิ ภวงฺคจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว รูปสมุฎฺฐาปเน สติฯ **ตํจิตฺตกฺขเณ**ติ ตสฺส จิตฺตสฺส ขเณ, ขณทฺวเยปีติ อโตฺถฯ **เตเนวา**ติ อติลหุปริวตฺติภาเวเนวฯ อถ วา **เตเนวา**ติ ทนฺธปริวตฺติกตาย รูปสฺส สกลํ เอกจิตฺตกฺขณํ อุปฺปชฺชมานภาเวเนวฯ **ตนฺ**ติ จิตฺตํฯ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วิย สหชาตรูปธมฺมานมฺปิ สหชาตาทิปจฺจเยน ปจฺจโย โหตีติ อาห **‘‘ปฏิสนฺธิโต อุทฺธ’’**นฺติฯ จิตฺตสมุฎฺฐานานํ จิตฺตํ สหชาตาทิปจฺจโย โหติเยวาติ วุตฺตํ **‘‘อจิตฺตสมุฎฺฐานาน’’**นฺติฯ **ตทนนฺตร**นฺติ เยน จิเตฺตน สหุปฺปนฺนํ, ตสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรํฯ **ตนฺ**ติ รูปํฯ **ตทนนฺตรํ จิตฺต**นฺติ สหุปฺปนฺนจิตฺตานนฺตรํ จิตฺตํฯ **ยทิ เอว**นฺติ ยทิ สกลํ จิตฺตกฺขณํ รูปํ อุปฺปชฺชมานเมว โหติ, จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ เอว รูปสฺส อุปฺปาทารโมฺภติ อาห **‘‘น, จิตฺตนิโรธกฺขเณ รูปุปฺปาทารมฺภาภาวโต’’**ติฯ **จิตฺตกฺขเณ**ติ อตฺตนา สหุปฺปนฺนจิตฺตสฺส ขเณฯ **ตนฺ**ติ รูปํฯ **รูปสมุฎฺฐาปนปุเรชาตปจฺจยกิจฺจ**นฺติ รูปสมุฎฺฐาปนกิจฺจญฺจ ปุเรชาตปจฺจยกิจฺจญฺจฯ **ฐิติปฺปตฺติวิเสสาลาภ**นฺติ ฐิติปฺปตฺติยา ลทฺธโพฺพ โย วิเสโส, ตสฺส อลาภํฯ **อิทํ วุตฺต**นฺติ ‘‘เยน สหุปฺปชฺชติ, ตํจิตฺตกฺขเณ รูปํ อุปฺปชฺชมานเมวา’’ติ อิทํ ปริยาเยน วุตฺตํฯ

ยํ ยสฺส สมฺพนฺธิภาเวน วุตฺตํ, ตํ ทูเร ฐิตมฺปิ เตน สมฺพนฺธนียนฺติ อาห **“ตโต ปรํ…เป…. เอเตน สห สมฺพโนฺธ”**ติฯ ตสฺมา ‘‘ตโต’’ติ เอตฺถ ตํสเทฺทน จุตึ ปจฺจามสตีติ วุตฺตํ **“จุติโต ปรนฺติ อโตฺถ”**ติฯ

นตฺถีติ กตฺวาติ ยทิปิ ยถา อฎฺฐกถายํ วุตฺตํ, ตถา เอกุปฺปาเทกนิโรธตา รูปานํ อรูเปหิ, อรูปานญฺจ รูเปหิ นตฺถิฯ ยถา จ อเมฺหหิ วุตฺตํ, ตถา อเตฺถวาติ อธิปฺปาโยฯ

จตุตฺถสฺส ปการสฺส วุจฺจมานตฺตา **“ตโย ปกาเร อาหา”**ติ วุตฺตํฯ

‘‘เตสํเยว รูปานํ กายวิกาโร’’ติอาทินา ปรินิปฺผนฺนานํ วิการาทิภาวํ ทเสฺสตฺวา ‘‘สพฺพํ ปรินิปฺผนฺนํ สงฺขตเมวา’’ติ วทเนฺตน ปรินิปฺผนฺนตาปริยาโย ทสฺสิโตฯ **ปุพฺพนฺตาปรนฺตปริจฺฉิโนฺน**ติ ปาตุภาววิทฺธํสภาวปริจฺฉิโนฺน, อุทยพฺพยปริจฺฉิโนฺน วาฯ ‘‘อยํ ทโตฺต นาม โหตู’’ติอาทินา นามกรณํ **นามคฺคหณํฯ สมาปชฺชนํ** นิโรธสมาปตฺติยา สมถวิปสฺสนานุกฺกเมน นามกายสฺส นิโรธเมวฯ **อาทิ**-สเทฺทน สตฺตกสิณาทิปญฺญตฺติยา ปญฺญาปนํ สงฺคณฺหาติฯ **นิปฺผาทิยมาโน**ติ สาธิยมาโนฯ

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

กมาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา

อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ เทสนากฺกโมปิ ลพฺภเตวาติ **“จตฺตาโร สติปฎฺฐานาติอาทิโก เทสนากฺกโมวา”**ติ วุตฺตํฯ **อนุปุพฺพุกฺกํสโต**ติ ทานสีลกามาทีนวาทิทสฺสนเนกฺขมฺมกถานํ อนุกฺกเมน อุกฺกฎฺฐภาวโต กถานํ อนุปุพฺพุกฺกํสตา วุตฺตาฯ เตน อุกฺกํสกฺกโม นามายํ วิสุํ กโมติ ทเสฺสติฯ ตถาปิ ทานาทีนํ เทสนากฺกมาวโรธเน การณมาห **“อุปฺปตฺติอาทิววตฺถานาภาวโต”**ติฯ ตตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน ปหานปฎิปตฺติภูมิกฺกเม สงฺคณฺหาติฯ ‘‘จกฺขุอาทีนมฺปิ วิสยภูต’’นฺติ อิมินา ปญฺจรูปินฺทฺริยโคจรตา อธิเปฺปตาติ อาห **“เอกเทเสนา”**ติอาทิฯ **เอกเทเสนา**ติ พาหิโรฬาริกายตเนหิฯ **เอตฺถา**ติ ‘‘ยํ เวทยติ, ตํ สญฺชานาตี’’ติ เอตสฺมึ ปเท วุตฺตนเยนฯ

ตํสภาวตานิวตฺตนตฺถนฺติ อนาสวธมฺมสภาวตานิวตฺตนตฺถํฯ **อนาสวา ขเนฺธเสฺวว วุตฺตาติ อโตฺถ** สาสวานมฺปิ ขเนฺธสุ วุตฺตตฺตาฯ นนุ จ อนาสวธโมฺม ขเนฺธสุ อวุโตฺตปิ อตฺถีติ? สจฺจํ อตฺถิ, ขนฺธาธิกาเร ขนฺธปริยาปนฺนา เอว อนาสวา คยฺหนฺตีติ นายํ โทโสฯ

ยถา ผสฺสาทโย วิเสสโต ตทนุคุณวุตฺติตาย สงฺขตาภิสงฺขรณสภาวาติ สงฺขารกฺขเนฺธ สมวรุทฺธา, น เอวํ เวทนาสญฺญาวิญฺญาณานีติ รูปธมฺมา วิย ตานิ วิสุํ ขนฺธภาเวน วุตฺตานิฯ เอเตน ผสฺสาทีนํ วิสุํ ขนฺธสทฺทวจนียตาภาโว วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ เตน วุตฺตํ **“ผุสนาทโยปนา”**ติอาทิฯ **อิติอาทีนญฺจ สุตฺตาน**นฺติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘รูเป โข, ภิกฺขเว, สติ รูปํ อุปาทาย รูปํ อภินิวิสฺส อุปฺปชฺชนฺติ สํโยชนาภินิเวสวินิพนฺธาฯ เวทนาย…เป…. สญฺญาย… สงฺขาเรสุ… วิญฺญาเณ สติ วิญฺญาณํ อุปาทาย วิญฺญาณํ อภินิวิสฺส อุปฺปชฺชนฺติ สํโยชนาภินิเวสวินิพนฺธา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑๕๘), ตถา ‘‘อหํ รูปํ, มม รูปนฺติ ปริยุฎฺฐฎฺฐายี โหตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑) จ เอวมาทีนํ สุตฺตปทานํ สงฺคโห ทฎฺฐโพฺพฯ **เอเตนา**ติ อตฺตนา ทสฺสิตสุเตฺตนฯ **วกฺขมานสุตฺตวเสน จา**ติ ‘‘รูเป โข, ภิกฺขเว, สตี’’ติอาทิกสฺส **อฎฺฐกถายํ** (วิภ. อฎฺฐ. ๒๖ ปกิณฺณกกถา) วกฺขมานสฺส สุตฺตสฺส วเสนฯ **“ปริตฺตารมฺมณาทิวเสน น วตฺตพฺพา”**ติ เอ

เตน นวตฺตพฺพารมฺมณาปิ ทิฏฺฐิ ขเนฺธ เอว นิสฺสาย อุปฺปชฺชติ, ปเคว ขนฺธารมฺมณาติ ทเสฺสติฯ

เวทนาการณายาติ เวทนายาตนายฯ **ฉาทาปนโต**ติ โรจาปนโตฯ **พาหุเลฺลนา**ติ พหุลภาเวนฯ อุปาทานกฺขนฺธา หิ พาหุลฺลปฺปวตฺติกา, น อิตเรฯ

ปุญฺชํ กตฺวาติ จ ฉตฺตสทิสํ ปุญฺชํ พนฺธํ กตฺวาฯ **วตฺถุมฺหี**ติ จกฺขาทิวตฺถุมฺหิฯ **วฏฺฏคตเวทนํ สนฺธาย วุตฺตํ**ฯ สา หิ อิธ ทฏฺฐพฺพภาเว ฐิตาฯ **อูเนหี**ติ วตฺถุนา, กิเลเสหิ จ อูเนหิฯ

มายายาติ อินฺทชาลาทิมายาย ปโยโค มายาติ อธิปฺปาเยนาห **“มายาย ทสฺสิตํ รูปํ ‘มายา’ติ อาหา”**ติฯ **วตฺถุภาวาทิโต**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อารมฺมณสมฺปยุตฺตาทิเก สงฺคณฺหาติฯ **กตฺถจี**ติ รูปกฺขนฺธาทิเกฯ **โกจิ วิเสโส**ติ อสุภาทิโกวฯ

ตสฺสาติ อชฺฌตฺติกรูปสฺสฯ ยสฺส กามราคปฺปหานมุเขน สพฺพราคปฺปหานํ สมฺภวติ, ตํ สนฺธายาห **“กามราคมุเขน วา สพฺพโลภปฺปหานํ วทตี”**ติฯ **โยเชตพฺพ**นฺติ เวทนาย ฉนฺทราคํ ปชหโนฺต ตสฺสา สมุทยภูเต ผเสฺสปิ ฉนฺทราคํ ปชหตีติ โยเชตพฺพนฺติฯ ปริญฺญตฺตยสฺส โยชนา ปากฏา เอวฯ

ตโตติ ทุกฺขุปฺปาทนสุขวินาสนานํ อทสฺสนโตฯ **ภินฺทตี**ติ วินาเสติฯ **ตน**ฺติ มโนสเญฺจตนาหารํ ญาตตีรณปริญฺญาหิ ปริคฺคณฺหาติ ตีเรติฯ

ตํ ปชหโนฺตติ อวิชฺชํ ปชหโนฺตฯ **ปรามฏฺฐ**นฺติ ปรามาสสงฺขาตาย ทิฏฺฐิยา นิจฺจาทิวเสน คหิตํฯ **วิญฺญาณํ นิจฺจโต ปสฺสโนฺต ทิฏฺฐุปาทานํ อุปาทิยตี**ติ อยมโตฺถ ‘‘ตเทวิทํ วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ, อนญฺญ’’นฺติอาทิสุตฺตปเทหิ (ม. นิ. ๑.๓๙๖) ทีเปตโพฺพฯ

กมาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๓๔. **ตํ วตฺวา**ติ ตํ ภูมิวเสน ชานิตพฺพตํ ‘‘สพฺพาปิ จตุภูมิกเวทนา’’ติอาทินา วตฺวาฯ **สมฺปยุตฺตโต ทสฺสิตตาที**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน เหตุชาติภูมิอินฺทฺริยวตฺถุสมฺผสฺสชเภทโต ทสฺสิตตํ อนวเสสโต สงฺคณฺหาติฯ

ยทิปิ ตํ-สโทฺท ปุเพฺพ วุตฺตสฺส สามญฺญโต ปฏินิเทฺทโส, ตถาปิ อนนฺตรเมว ปจฺจามสิตุํ ยุโตฺต อิตรตฺถ อสมฺภวโตติ อาห **“อฎฺฐ...เป.... โยชนา”**ติฯ **“อฏฺฐวิธตฺตาภาวโต”**ติ อิมินา ตํ อสมฺภวํ ทเสฺสติฯ

ปูรณตฺถเมว วุโตฺต, อปฺพฺพตาภาวโตติ อโตฺถฯ

คหณวฑฺฒนวเสนาติ คหณสฺส วฑฺฒนวเสนฯ **คหณ**นฺติ เจตฺถ กถนํ ทฏฺฐพฺพํ, ตสฺส วฑฺฒนํ ตสฺมิํ ตสฺมิํ ฐาเน อวุตฺตสฺส กถนํฯ เตนาห **“ปุเพฺพ คหิตโต อญฺญสฺส คหณํ วฑฺฒน”**นฺติ, ตโต เอว จ **“ปุริมคหิเต อญฺญปจฺจยวเสนา”**ติ วุตฺตํฯ **“วฑฺฒนสโทฺท เฉทนโตฺถ”**ติ อิทํ ยถา อสิวา ‘‘สิวา’’ติ, ทิฏฺฐญฺจ ‘‘อทิฏฺฐ’’นฺติ วุจฺจติ, เอวํ ทฏฺฐพฺพํฯ **นยนี**

หรณนฺติ นียตีติ นโย, เทสนา, ตสฺส นีหรณํ ปวตฺตนํฯ **วฏฺฏมนกนโย**ติ ยถาวุตฺตวฏฺฏมนกวเสน ปวโตฺต เทสนานโยฯ **อเญฺญ เภทา**ติ เอกวิธจตุพฺพิธาทโย เภทาฯ ยทิ อวิสิฏฺฐา, กสฺมา วุตฺตาติ อาห **"ตถาปี"**ติอาทิฯ ตตฺถ **ปญฺญาปฺปเภทชนนตฺถ**นฺติ ธมฺมวิสยาย ปเภทคตาย ปญฺญาย วิเนยฺยานํ นิพฺพตฺตนตฺถํ, วิชฺชาฏฺฐานาทิวเสน วิเนยฺยานํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาย อุปฺปาทนตฺถนฺติ อโตฺถฯ อภิเญฺญยฺยธมฺมวิภาคตาย สมฺมสนวารสฺส วิสยภาวโต วุตฺตํ **"เอเกกสฺส วารสฺส คหิตสฺส นิยฺยานมุขภาวโต"**ติฯ **อิตเรปิ เภทา วุตฺตา**ติ ทุวิธติวิธเภทานํ ยํ นานตฺตํ, ตสฺส วเสน อิตเร เภทา อนานตฺตาปิ ยถาวุตฺตการณโต วุตฺตาฯ **"น เกวล"**นฺติอาทินา เภทานํ อญฺญมญฺญเปกฺขตํ ทเสฺสตฺวา **"ตสฺมา"**ติอาทินา เตสํ วิสิฏฺฐตํ ทเสฺสติฯ

ยถา ทุกมูลกาทีสุ เภทา คณนานุปุพฺพิยา ปวตฺตา ปเภทนฺตราเปกฺขา, น เอวเมเตฯ เอเต ปน สตฺตวิธาทิเภทา ปเภทนฺตรนิรเปกฺขา เกวลํ พหุวิธภาวสามเญฺญเนว วุตฺตาติ ทเสฺสติ **"อญฺญปฺปเภทนิรเปกฺขา"**ติอาทินาฯ ทุกติกปทตฺถานํ ยถารหํ อเปกฺขิตพฺพาเปกฺขกภาเวน วุตฺตตฺตา ยถา ทุเก ฐเปตฺวา วุตฺตา ติกา ตตฺถ ปกฺขิตฺตา นาม ชาตา, เอวํ ติกทุกปทตฺถานํ อเปกฺขิตพฺพาเปกฺขกภาเวน วุตฺตตฺตา ทุเก วตฺวา วุเตฺตสุปิ ติเกสุ เต ปกฺขิตฺตา นาม โหนฺตีติ อาห **"ปรโต...เป.... โยชิตตฺตา"**ติฯ

สมานวีถิยนฺติ เอกวีถิยํฯ **จกฺขุสงฺฆฏฺฏนายา**ติ จกฺขุรูปปฏิฆาเตนฯ **โส**ติ จกฺขุรูปปฏิฆาโตฯ **ตทุปฺปาทิกา**ติ ตสฺส จกฺขุสมฺผสฺสสฺส อุปฺปาทิกาฯ **สา**ติ อาวชฺชนเวทนาฯ นนุ จ เวทนาปจฺจโย ผโสฺส วุโตฺต, น ผสฺสปจฺจยา เวทนาติ? น, เวทนาสีเสน จิตฺตุปฺปาทสฺส คหิตตฺตาติฯ **ตปฺปโยชนตฺตา**ติ จกฺขุสมฺผสฺสปโยชนตฺตาฯ ปโยชยตีติ **ปโยชนํ,** ผลํฯ

รูปาวจรารูปาวจรานํ วิปากานนฺติ อธิปฺปาโยฯ เต หิ อิธ อคฺคหิตาฯ เตเนวาห **"เตสํ สยเมว มโนทฺวารภูตตฺตา"**ติอาทิฯ **ตโต**ติ ภวงฺคโตฯ **จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยาทิกุสลาทีน**นฺติ เอตฺถ ปุริเมน **อาทิ**-สเทฺทน ''โสตสมฺผสฺสปจฺจยา''ติ เอวมาทโย สงฺคหิตา, ทุติเยน อกุสลาทโยฯ ''กามาวจรอฏฺฐกุสลจิตฺตวเสนา''ติอาทินา กุสลาพฺยากตานมฺปิ กามาวจรานํเยว โยชิตตฺตา วุตฺตํ **"สมานวีถิยํ ลพฺภมานตา อฏฺฐกถายํ วุตฺตา"**ติฯ เวทนาปีติสนิทสฺสนตฺติกวชฺชานํ เอกูนวีสติยา ติกานํ วเสน **เอกูนวีสติจตฺุวีสติกา**ฯ ยทิ อสมานวีถิยมฺปิ กุสลาทีนํ ลพฺภมานตา โยเชตพฺพา, อถ กสฺมา สมานวีถิยํเยว โยชิตาติ อาห **"อฏฺฐกถายํ ปนา"**ติอาทิฯ **เตเนวา**ติ อสมานวีถิยํ อปฺปฏิกฺขิตฺตตฺตาเยวฯ

จิตฺตสมฺพโนฺธติ จิเตฺตน สมฺพโนฺธ จิตฺตสมฺพนฺธํ กตฺวา จิตฺตสีเสน เวทนาย กถนํฯ **ติกภูมิวเสนา**ติ กุสลตฺติกาทิติกวเสน, กามาวจราทิภูมิวเสน จฯ **ทฺวารติกวเสนา**ติ จกฺขาทิอุปฺปตฺติทฺวารวเสน, กุสลตฺติกาทิติกวเสน จฯ **ยตฺถ กตฺถจี**ติ ทีเปตพฺพสฺส อตฺถสฺส วิเสสาภาวโต สตฺตวิธเภทาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิฯ น จ ทฺวารํ อนามฏฺฐนฺติ โยชนาฯ เตน สตฺตวิธเภทโต ตึสวิธเภเท วิเสสํ ทเสฺสติฯ ยทิปิ อุภยตฺถ ภูมิโย อาคตา, รูปาวจราทิภูมิอามสเนน ปน อสมานวีถิยํ ลพฺภมานตา ทสฺสิตาติ อาห **"อติพฺยตฺตา จ เอตฺถ สมานาสมานวีถีสุ ลพฺภมานตา"**ติฯ **สุขทีปนานิ โหนฺติ** ทฺวารภูมิอามสนมุเขน เวทนากฺขนฺธสฺส วิภตฺตตฺตาฯ **น ภูมิโย อเปกฺขิตฺวา ฐปิตา**ติ กเถตพฺพภาเวน ภูมิโย อเปกฺขิตฺวา น ฐปิตา, ภูมิวิภาเคน น กถิตาติ อโตฺถฯ **อเปกฺขิตพฺพรหิตา**ติ ทฺวารภูมีนํ อคฺคหิตตฺตา อากงฺขิตพฺพทฺวาราทิวิเสสรหิตาฯ

"อุปนิสฺสยโกฏิยา"ติ เอตฺถ นิปฺปริยายโต ปริยายโต จ อุปนิสฺสยโกฏิทสฺสนมุเขน อิธาธิเปฺปตอุปนิสฺสยโกฏึ ทเสฺสตุํ **"สทฺธํ อุปนิสฺสายา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อุปนิสฺสยาน**นฺติ เวทนาย อุปนิสฺสยภูตานํฯ **ทสฺสน**นฺติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ทิสฺวา วา คหณํฯ **อุปนิสฺสยนฺตภา**

เวนาติ ลามกูปนิสฺสยภาเวนฯ ยทิ ฌายนาทีนิ อุปนิสฺสโย ภเวยฺยุํ, ปกตูปนิสฺสยาเนว สิยุํฯ ปกตูปนิสฺสโย จ นานาวีถิยํเยวาติ ตทลาภวจนํ อิธ นานาวีถิโชตกนฺติ ทเสฺสติ **“ฌานาทิทฺวาเรสู”**ติอาทินาฯ **กสิณปริกมฺมาทีน**นฺติ กสิณปริกมฺมสมาปตฺตินิพฺพตฺตนวิปสฺสนาวฑฺฒนาทีนํฯ **ตทลาโภ**ติ อุปนิสฺสยาลาโภ, โส จ ฌายนาทีหิ ปเรสํ ปฏิปตฺติยา ชานิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตาฯ อนฺติมภวิกโพธิสตฺตาทีนํ สวเนน วินา ตํผุสนํ สิยา มูลูปนิสฺสโยติ **“เยภุเยฺยนา”**ติ วุตฺตํฯ

สมฺปนฺนชฺฌาสโยติ วิวฏฺฏูปนิสฺสยสมฺปตฺติยา สมฺปนฺนชฺฌาสโยฯ **เตนา**ติ ‘‘เอวํ จกฺขุวิญฺญาณ’’นฺติ วจเนนฯ **ตทุปนิสฺสย**นฺติ ตโต ปรํ อุปฺปนฺนกสิณรูปทสฺสนาทีนํ อุปนิสฺสยภูตํฯ

ถามคมนํ นาม กามราคาทีนํเยว อาเวณิโก สภาโวติ อาห **“อปฺปหีนกามราคาทิกสฺสวา”**ติฯ ‘‘ราโค อุปฺปโนฺน’’ติอาทินา อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมเณ ราคปฏิฆานํ อุปฺปตฺติวิจารณาว วุตฺตา, น เนสํ กิจฺจวิเสโสติ กิจฺจวิเสเสน วุเตฺต ทเสฺสโนฺต **“อสมเปกฺขนายา”**ติอาทิมาหฯ **ปวตฺตา** เวทนาติ อโตฺถฯ **ปการนฺตเรนา**ติ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปนฺนกิเลสานํ สมติกฺกมนสงฺขาเตน ปการนฺตเรนฯ **ตถา ภาวนาวเสนา**ติ เอตฺถ **ตถา**-สเทฺทน จกฺขุสมฺผสฺสสฺส จตุภูมิกเวทนาย อุปนิสฺสยภาโว เอว ปการนฺตเรน กถิโตติ อิมเมวตฺถํ อากฑฺฒติฯ ภาวนาเยเวตฺถ **ปการนฺตรํ**ฯ

สพฺพํ สมฺมสนํ ภาวนาติ เวทิตพฺพา, น นีวรณปฺปหานปริญฺญาวฯ

อญฺญมญฺญสฺส จาติ โผฏฺฐพฺพมหาภูเตสุ อิตรีตรสฺส, อาโปธาตุยา จ วเสนฯ

เตสนฺติ ชาติอาทีนํ, กมฺมเตฺถ เจตํ สามิวจนํฯ สหชาตสฺส มโนสมฺผสฺสสฺส พลวปจฺจยภาวํ ทเสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ **ตสฺส วา ทสฺสนสฺสา**ติ ตสฺส วา ชาติอาทิเก ภยโต ทสฺสนวเสน ปวตฺตสฺส กามาวจรญาณสฺสฯ

ตเทว อตฺตโน ผลเสฺสว ผลภาเวนาติ ‘‘มโนสมฺผโสฺส’’ติ ผสฺสสฺส การณภาเวน ยํ วุตฺตํ, ตเทว วิญฺญาณํ อตฺตโน ผลสฺส ผลภาเวน วุตฺตสฺส ผสฺสสฺส ‘‘จกฺขุสมฺผสฺสช’’นฺติอาทินา ผลภาเวน วตฺตุํ น ยุตฺตํฯ ‘‘มโนสมฺผโสฺส’’ติอาทินา ลพฺภมาโนปิ วิญฺญาณํ ปฏิจฺจ ผสฺสสฺส ปจฺจยภาโว เหตุผลสงฺกรปริหรณตฺถํ น วุโตฺตติ วตฺวา ยทิปิ ผโสฺส วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ, น ปน ผสฺสสฺส วิย วิญฺญาณํ โส ตสฺส วิเสสปจฺจโย โหตีติ วิญฺญาณสฺส จกฺขุสมฺผสฺสชาทิตา น วุตฺตาติ ทเสฺสตุํ **“ยสฺมา วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๑๕๐. ตํ ตํ สมุทายนฺติ ตํ ตํ จิตฺตุปฺปาทสงฺขาตธมฺมสมุทายํ, อนวเสสรูปธมฺมสมุทายญฺจฯ **ยถาสมฺภว**นฺติ โจปนํ ปโตฺต สํวโร ฉฏฺฐทฺวาเร, อิตโร ฉสฺุปีติ เอวํ ยถาสมฺภวํฯ **ตโต**ติ อภิชฺฌาโทมนสฺสาทิโตฯ **ยถาโยค**นฺติ โย สํวริตโพฺพ, ตทนุรูปํฯ

กตฺถจีติ เต เอว ปริวเฏฺฏ สามเญฺญน วทติฯ **กตฺถจี**ติ วา เตสุ ปริวเฏฺฏสุ กิสฺมิญฺจิปิ ปเทเสฯ **กิญฺจิปิ** อปฺปกมฺปิฯ **เอโกว ปริเจฺฉโท,** น อายตนวิภงฺคาทีสุ วิย นานาติ อธิปฺปาโยฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ขนฺธวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อายตนวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๑๕๔. อสาธารณโตติ อาเวณิกโตฯ ตํ เนสํ อสาธารณภาวํ วิปกฺขวเสน ปติฏฺฐาเปตุํ สาธารณํ อุทาหรณวเสน ทเสฺสติ “**อายตนสทฺทโตฺถ วิยา**”ติฯ อถ วา จกฺขาทิอโตฺถ เอว จกฺขาทิสทฺทวิเสสิโต อายตนโตฺถติ ตํ ตาทิสํ อายตนตฺถํ สนฺธายาห “**อายตนสทฺทโตฺถ วิย อสาธารณโต**”ติฯ

ยทิ วิสยสฺสาทนโตฺถ จกฺขุ-สโทฺท, โสตาทีนมฺปิ อยํ สมญฺญา สิยาติ อติปฺปสงฺคํ ปริหรโนฺต “**สติปิ**”ติอาทิมาหฯ ทุติเย อตฺถวิกเปฺป **จกฺขตี**ติ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สมวิสมํ อาจิกฺขติ, อาจิกฺขนฺตํ วิย, วิภาเวนฺตํ วิย วา โหตีติ อโตฺถฯ **รูปมิว** จกฺขุวิเญฺญยฺยํ วิย **สวิคฺคหมิว** สพิมฺพกํ วิย วณฺณวาจโก รูป-สโทฺท อธิเปฺปโตติ อาห “**วิตฺถารณํ วา รูปสทฺทสฺส อโตฺถ**”ติฯ

วจนเมวาติ สวิญฺญตฺติกสทฺทเมวฯ **คมียตี**ติ อุปนียติฯ อโชฺฌหรณสฺส รสคฺคหณมูลตาวจเนน รสสฺส ปรมฺปราย ชีวิตเหตุตํ ทเสฺสติฯ รสนิมิตฺตญฺหิ **รสคฺคหณํ,** รสคฺคหณนิมิตฺตํ **อโชฺฌหรณํ,** ตํนิมิตฺตํ **ชีวิต**นฺติฯ รสคฺคหณมูลตา จ อโชฺฌหรณสฺส เยภุยฺยโต เวทิตพฺพาฯ ทิสฺสติ อปทิสฺสติ เอเตน ผลนฺติ เทโส, เหตูติ อาห “**อุปฺปตฺติเทโสติ อุปฺปตฺติการณ**”นฺติฯ **ตถา**ติ จกฺขายตนาทิปฺปกาเรนฯ **มโนโคจรภูตา**ติ มนโส เอว โคจรภูตาฯ **สามญฺญลกฺขเณนวา**ติ อนุภวนาทิวิเสสลกฺขณํ อคฺคเหตฺวา ธมฺมภาวสงฺขาตสาธารณลกฺขเณเนว ฯ **เอกายตนตฺตํ อุปเนตฺวา วุตฺตา** ทฺวาทส เอกสภาวตฺตา ภินฺทิตฺวา วจเน ปโยชนาภาวาฯ ทฺวารាลมฺพนวิภาคทสฺสนตฺถา หิ อายตนเทสนาติฯ

ปุพฺพนฺตโตติ ปุริมภาคโต ปากภาวโตฯ ปากภาโว หิ สภาวธมฺมานํ ปุพฺพโนฺต, วิทฺธํสาภาโว อปรโนฺตฯ

นิวาสฏฺฐานาทีสุ อายตน-สโทฺท น อายตนตฺถาทีสุ วิย ปทตฺถวิวรณมุเขน ปวโตฺต, อถ โข ตสฺมึ ตสฺมึ เทวฆราทิเก นิรุฬฺหตาย เอวมโตฺถติ อาห “**รุฬฺหิวเสน อายตนสทฺทสฺสตฺถํ วตฺตุ**”นฺติฯ **มโน**ติ ทฺวารภูตมโน ฯ **นิสฺสยภาโว**ติ เอตฺถ นิสฺสยสทิโส นิสฺสโย, สทิสตา จ ผลสฺส ตปฺปฏิพทฺธวุตฺติตาย ทฏฺฐพฺพาฯ **วจนียโตฺถ** ภาวโตฺถฯ

ตาวตฺวโตติ ตตฺตกโตฯ **อูนโจทนา**ติ ทฺวาทสโต อูนานิ กสฺมา น วุตฺตานีติ โจทนาฯ ยทิ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อสาธารณํ ธมฺมชาตํ ธมฺมายตนํ, เอวํ สเนฺต จกฺขาทีนมฺปิ ธมฺมายตนภาโว สิยาติ โจทนํ สนฺธายาห “**สติปิ**”ติอาทิฯ **ทฺวารารมฺมณภาเวหี**ติ น อารมฺมณภาเวเนว อสาธารณํ, อถ โข ทฺวารารมฺมณภาเวหิ อสาธารณํ สมฺภวตีติ วจนเสโสฯ

เยภุยฺยสหุปฺปตฺติอาทีหีติ เยภุเยฺยน จกฺขายตนาทีนิ กสฺสจิ กทาจิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺติฯ ‘‘กามธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ หิ วุตฺตํฯ ตสฺมา อายตนานํ อุปฺปตฺติกฺกโม ตาว น ยุชฺชติ, น ปหานกฺกโม กุสลาพฺยากตานํ อปฺปหาตพฺพโต, น ปฏิปตฺติกฺกโม อกุสลานํ, เอกจฺจอพฺยากตานญฺจ อปฺปฏิปชฺชนียโต, น ภูมิกฺกโม อเฏฺฐกาทสนฺนํ อายตนานํ เอกนฺตกามาวจรตฺตา, อิตเรสํ จตุภูมิปริยาปนฺนตฺตา, เอกจฺจสฺส โลกุตฺตรภาวโต จฯ เอวํ อุปฺปตฺติกฺกมาทิอยุตฺติโยชนา เวทิตพฺพาฯ เยสุ วิชฺชมาเนสุ อตฺตภาวสฺส ปญฺญาปนา, เต ‘‘มยฺหํ จกฺขุ’’นฺติอาทินา อธิกสิเนหวตฺถุภูตา จกฺขาทโย ยถา อชฺฌตฺติก

ตาย, เอวํ ทสฺสนาทิกิจฺจกรอินฺทฺริยตา จ ปธานาติ อาห **“อชฺฌตฺติกภาเวน, วิสยิภาเวน จา”**ติฯ **ฆานาทิกฺกเมนา**ติ ฆานํ ชิวฺหา กาโยติ อิมินา กเมนฯ

ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา วา จกฺขาทีนิ ปฐมํ วุตฺตานิ, มโน ปน กิญฺจิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ , กิญฺจิ ยาวนวตฺตพฺพารมฺมณนฺติ ปจฺฉา วุตฺตํฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุปิ อุปาทารูปารมฺมณานิ จตฺตาริ ปฐมํ วุตฺตานิ, ตโต ภูตรูปารมฺมณํฯ อุปาทารูปารมฺมเณสุปิ ทูรตเร ทูเร, สีฆตรํ สีฆญฺจ อารมฺมณสมฺปฏิจฺฉนทีปนตฺถํ จกฺขาทีนํ เทสนากฺกโมฯ จกฺขุโสตทฺวยญฺหิ ทูรโคจรนฺติ ปฐมํ วุตฺตํฯ ตตฺราปิ จกฺขุ ทูรตรโคจรนฺติ สพฺพปฐมํ วุตฺตํฯ ปสฺสโนฺตปิ หิ ทูรตเร นทิโสตํ น ตสฺส สทฺทํ สุณาติฯ ฆานชิวฺหาสุปิ ฆานํ สีฆตรวุตฺตีติ ปฐมํ วุตฺตํฯ ปุรโต ฐปิตมตฺตสฺส หิ โภชนสฺส คนฺธ คยฺหตีติฯ ยถาฐานํ วา เตสํ เทสนากฺกโมฯ อิมสฺมิญฺหิ สรีเร สพฺพุปริจกฺขุสฺส อธิฏฺฐานํ, ตสฺส อโธ โสตสฺส, ตสฺส อโธ ฆานสฺส, ตสฺส อโธ ชิวฺหาย, ตถา กายสฺส เยภุเยฺยน, มโน ปน อรูปีภาวโต สพฺพปจฺฉา วุโตฺตฯ ตํตํโคจรตฺตา ตสฺส ตสฺสานนฺตรํ พาหิรายตนานิ วุตฺตานีติ วุโตฺตวายมโตฺถติ เอวมฺปิ อิเมสํ กโม เวทิตโพฺพฯ

ตโตติ หทยวตฺถุเภทโตฯ ยญฺหิ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย เอกํ มโนวิญฺญาณํ ปวตฺตติ, น ตเทว นิสฺสาย อญฺญํ ปวตฺตติฯ **นิเทฺทสวเสนา**ติ สเงฺขปวิตฺถารนิเทฺทสวเสนฯ **โยเชตพฺพํ** ‘‘กุสลสมฺฏฺฐานํ กุสลสมฺุฏฺฐานสฺส สภาค’’นฺติอาทินาฯ

สภาโวติ วิสยิวิสยภาโว, ตทภินิพฺพตฺติยญฺจ โยคฺยตาฯ **การณสมตฺถตา**ติ การณภูตา สมตฺถตา ปจฺจยภาโวฯ **ทฺวาราทิภาโว**ติ ทฺวารารมฺมเณ ทฺวารวุตฺติภาโวฯ **อิมสฺมิํ อเตฺถ**ติ อนนฺตรํ วุตฺตอเตฺถฯ **ยสฺมา**ติ ยาย ธมฺมตาย เยน ทฺวาราทิภาเวน การณภูเตนฯ **สมฺภวนวิเสสน**นฺติ กิริยาย ปรามสนมาหฯ **ยํ** สมฺภวนํ, ธมฺมตาเวสาติ อโตฺถฯ **ริตฺตกาเนวา**ติ ธุวาทิภาวริตฺตกาเนวฯ วิสมาทีสุ อชฺฌาสโย เอเตสนฺติ วิสมาทิอชฺฌาสยานิ, วิสมาทิอชฺฌาสยานิ วิยโหนฺตีติ **วิสมาทิอชฺฌาสยานิ,** จกฺขาทีนิฯ **วิสมภาว…เป…. วนภาเวหี**ติ วิสมภาวาทิสนฺนิสฺสิตอหิอาทิสทิสุปาทินฺนธเมฺมหิ จกฺขาทีหิ, วนสนฺนิสฺสิตมกฺกฏสทิเสน จิเตฺตน จ อภิรมิตตฺตาฯ **วนภาโว**ติ หิ วนชฺฌาสโยติ อโตฺถฯ

ปุริมนฺตวิวิตฺตตาติ ปุพฺพภาควิรโหฯ อุปฺปาทโต ปุริมโกฏฺฐาโส หิ อิธ ปุริมโนฺตฯ **อปรเนฺต**ติ อปรภาเค, ภงฺคโต อุทฺธนฺติ อโตฺถฯ อุทยพฺพยปริจฺฉิโนฺน หิ สภาวธโมฺมฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘อนิธานคตา ภคฺคา, ปุโญฺช นตฺถิ อนาคเต’’ติ (มหานิ. ๑๐)ฯ **สทา อภาโว**ติ น สทา อภาวปติฏฺฐาปนํ สพฺพกาลมฺปิ นตฺถีติ, อถ โข อุทยพฺพยปริจฺฉินฺนตฺตา สทาภาวปฏิเกฺขโปติ อาห **“อนิจฺจลกฺขณ”**นฺติฯ **สภาววิชหน**นฺติ ภงฺคปฺปตฺติมาห ฯ วิปริวตฺตนํ อุปฺปาทชราวตฺถาหิ สนฺตานํ วินา น วิการาปตฺตีติ อาห **“สนฺตานวิการาปตฺติ วา”**ติฯ

ชาติธมฺมตาทีหีติ ชาติชราพฺยาธิมรณาทิสภาวตาหิฯ **อนิฏฺฐตา**ติ น อิฏฺฐตา, ทุกฺขตาติ อโตฺถฯ **ปุริมํ สามญฺญลกฺขณ**นฺติ ‘‘ปฏิปีฬนเฏฺฐนา’’ติ ปุเพฺพ สามญฺญโต วุตฺตํ ทุกฺขลกฺขณํฯ ปจฺจยวเสน ทุกฺขนากาเรน ปวตฺตมานานํ สภาวธมฺมานํ ทุกฺขนํ ปุคฺคลเสฺสว วเสน ทุกฺขมตาติ อาห **“ปุคฺคลสฺส ปีฬนโต ทุกฺขม”**นฺติฯ **ทุกฺขวจน**นฺติ ‘‘ทุกฺข’’นฺติ สตฺถุ วจนํฯ

“นตฺถิ เอตสฺส วสวตฺตโก”ติ อิมินา นตฺถิ เอตสฺส อตฺตาติ อนตฺตาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติ, **“นาปิ อิทํ วสวตฺตก”**นฺติ อิมินา ปน น อตฺตาติ อนตฺตาติฯ **อตฺตโน**ติ นิยกชฺฌตฺตํ สนฺธาย วทติฯ **ปรสฺมิ**นฺติ ตโต อญฺญสฺมิํฯ **ปรสฺส จ อตฺตนี**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **ตํ เอตสฺส นตฺถี**ติ ตํ ยถาวุตฺตปรปริกปฺปิตํ วสวตฺตกํ เอตสฺส จกฺขาทิโน นตฺถิ, เอเตน จตุโกฏิกสุญฺญ

ตาย สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพฯ ‘‘สุญฺญํ ตํ เตน วสวตฺตนากาเรนา’’ติ อิมินา อุภยถาปิ อวสวตฺตนเฏฺฐ ทสฺสิตเพฺพ ตตฺถ ตาว เอกํ ทเสฺสตุํ **‘‘ปรสฺสา’’**ติอาทิํ วตฺวา ปุน **‘‘อถ วา’’**ติอาทินา อิตรํ ทเสฺสติฯ สามิ เอว สามิโก, น สามิโก **อสฺสามิโก**ติ เอวํ อเตฺถ คยฺหมาเน ‘‘อสฺสามิกโต’’ติ ปทสฺส สุญฺญวิเสสนตาย ปโยชนํ นตฺถิฯ **กามการิย**นฺติ ยถากามกรณียํฯ **อวสวตฺตนตฺถํ วิเสเสตฺวา ทเสฺสติ** สมาสทฺวยตฺถสงฺคหโตฯ

สสนฺตาเน ธมฺมานํ วิสทิสุปฺปตฺติ อิธ ภาวสงฺกนฺติคมนํ นามาติ อาห **‘‘สนฺตติยํ ภาวนฺตรุปฺปตฺติเยวา’’**ติฯ ตถา วิสทิสุปฺปตฺติยํ ปุริมาการวิคโม ปกติภาววิชหนนฺติ อาห **‘‘สนฺตติยา ยถาปวตฺตาการวิชหน’’**นฺติฯ ภวตีติ วา ภาโว, อวตฺถาวิเสโส, ตสฺส สงฺกมนํ **ภาวสงฺกนฺติ**ฯ สภาวธโมฺม หิ อุปฺปาทกฺขณํ ฐิติกฺขณญฺจ ปตฺวา ภิชฺชตีติ อุปฺปาทาวตฺถาย ชราวตฺถํ, ตโต ภงฺคาวตฺถํ สงฺกมตีติ วุจฺจติฯ ตถา สงฺกมโต จ อตฺตลาภกฺขณโต อุทฺธํ ชรามรเณหิ ตํสภาวปริจฺจาโค ปกติภาววิชหนนฺติ ขณวเสน เจตํ โยเชตพฺพํฯ **ปุพฺพาปรวเสนา**ติ จ ขณานํ ปุพฺพาปรวเสนาติ อโตฺถ สมฺภวติฯ **เอกตฺถตฺตา**ติ สมานาธิกรณตฺตา, น ปน วิเสสนวิเสสิตพฺพภาวานํ เอกตฺตาฯ ‘‘จกฺขุํ อนิจฺจ’’นฺติ วุเตฺต ‘‘อนิจฺจํ จกฺขุ’’นฺติปิ วุตฺตเมว โหตีติ ‘‘ยํ จกฺขุ, ตํ อนิจฺจํ, ยํ อนิจฺจํ, ตํ จกฺขุ’’นฺติ อาปนฺนเมวาติ อาห **‘‘อนิจฺจานํ เสสธมฺมานมฺปิ จกฺขุภาโว อาปชฺชตี’’**ติฯ

เตหิ จ อนิจฺจทุกฺขลกฺขเณหิ จ **อนตฺตลกฺขณเมว วิเสเสน ทสฺสิตํ** ‘‘ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๓.๑๕, ๔๕, ๗๖, ๘๕; ๒.๔.๑, ๒; ปฏิ. ม. ๒.๑๐) วิยฯ **โทสลกฺขณาการนิทสฺสนโตฺถ**ติ โทสสฺส ลกฺขิตพฺพาการนิทสฺสนโตฺถฯ **เอวํ ทุเกฺขนา**ติ เอวํ นานปฺปกาเรน อกฺขิโรคาทิทุเกฺขน อาพาธตายฯ **อนตฺตลกฺขณทีปกาน**นฺติ อนตฺตตาปญฺญาปนสฺส โชตกานํ อุปายภูตานํฯ น หิ ฆฏเภทกณฺฏกเวธาทิวเสน ลพฺภมานา อนิจฺจทุกฺขตา สตฺตานํ เอกนฺตโต อนตฺตตาธิคมเหตู โหนฺติฯ ปจฺจยปฏิพทฺธตาอภิณฺหสมฺปฏิปีฬนาทิวเสน ปน ลพฺภมานา โหนฺติฯ ตถา หิ จกฺขาทีนิ กมฺมาทิมหาภูตาทิปจฺจยปฏิพทฺธวุตฺตีนิ, ตโต เอว อหุตฺวา สมฺภวนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตีติ อนิจฺจานิ, อภิณฺหสมฺปฏิปีฬิตตฺตา ทุกฺขานิ, เอวํภูตานิ จ อวสวตฺตนโต อนตฺตกานีติ ปริคฺคเห ฐิเตหิ สมฺปจิตญาณสมฺภาเรหิ ปสฺสิตุํ สกฺกาฯ

> กถํ ปเนเตสํ หุตฺวา อภาโว ชานิตโพฺพติ? ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตทสฺสนโตฯ ตํ กถํ ญายตีติ? ยุตฺติโตฯ กา ปเนตฺถ ยุตฺตีติ? วิเสสคฺคหณํฯ ยทิ จกฺขาทีนํ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ น สิยา, พหิปจฺจยเภเท ยทิทํ ปจฺฉา วิเสสคฺคหณํ, ตํ น สิยาฯ ยสฺส หิ ตาทิสํ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ นตฺถิ, ตสฺส อสติ พหิปจฺจยวิเสเส กถํ ปจฺฉา วิเสสคฺคหณํ ภเวยฺย, ภวติ จ วิเสสคฺคหณํฯ ตสฺมา อตฺถิ เนสํ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ ยํ สณิกํ สณิกํ วเฑฺฒนฺตํ ปจฺฉา ปากฏตรํ ชายตีติฯ ตถา หิ สรีรสฺส ตาว อานาปานานํ อนวตฺถานโต ปริสฺสมโต จ วิเสสคฺคหณํฯ อนวตฺถิตา หิ อสฺสาสปสฺสาสา วาตา วาเรน วาเรน ปวตฺตนโตฯ ยทิ หิ อสฺสสิเต วา ปสฺสสฺสิเต วา สรีรสฺส โกจิ ปจฺฉา วิเสโส น สิยา, น เนสํ โกจิ เภโท สิยา, ทิโฎฺฐ จ โสฯ ตสฺมา อสฺสสิตํ สรีรํ อญฺญถา โหนฺตํ กเมน ตาทิสํ อวตฺถํ ปาปุณาติฯ ยา ปสฺสาสสฺส ปจฺจโย โหติ, ปสฺสสิเต จ ปุน ตเถว อสฺสาสสฺส ปจฺจโย โหตีติ อานาปานานํ อนวตฺถานโตปิ สรีรสฺส วิเสสคฺคหณํ อญฺญถตฺตสิทฺธิฯ ตถา ปริสฺสโมปิ อสติ วิเสเส ปจฺฉา สรีรสฺส น สิยา, เยนายํ อิริยาปถนฺตราทีนิ เสวเนน ปริสฺสมวิโนทนํ กโรติฯ

อถ วา รูปาทิเภทโตปิ วิเสสคฺคหณํฯ รูปคนฺธรสผสฺสาทีนญฺหิ วิเสเสน โย สรีเร อนินฺทฺริยพเทฺธสุ จ ขีรูทกวตฺถปุปฺผผโลสธิธญฺญาทีนํ ปจฺฉา วิเสโส คยฺหติ, โส อสติ พหิปจฺจยวิเสเส เนสํ ชราทิอวตฺถาสุ วณฺณพลาทิเภโท, รสวีริยวิปากานุภาวเภโท จ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ วินา กถมุปลพฺเภยฺยฯ ยํ ปน ตํ ธมฺมตารูปํ สิลาทิ, ตตฺถ กถนฺติ? ตสฺสาปิ สีตุณฺหสมฺผสฺสเภทโต อเตฺถว วิเสสคฺคหณํฯ ตํ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ วินา น ยุชฺชตีติฯ สติ จ รูปาทิเภเท สิโทฺธว ตํนิสฺสยมหาภูตเภโทปิฯ น หิ นิสฺสยมหาภูตเภเทน วินา นิสฺสิตเภโท สมฺภวตีติฯ เอวํ ตาว รูปธมฺมานํ วิเสสคฺคหณโต ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ, ตโต จ หุตฺวา อภาวสิทฺธิฯ

อรูปธมฺมานํ ปน อารมฺมณาทิเภเทน วิเสสคฺคหณํฯ ยตฺถ ยตฺถ หิ อารมฺมเณ อรูปธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตเตฺถว เต ภิชฺชนฺติ, น อญฺญํ สงฺกมนฺติ, อารมฺมณธมฺมา จ ยถาสกํ ขณโต อุทฺธํ น ติฏฺฐนฺตีติฯ สฺวายมโตฺถ ปทีปาทิอุทาหรเณน เวทิตโพฺพฯ อเญฺญ เอว หิ ขเณ ขเณ รูปาทโย ปทีปชาลาย, ตถา ขีรธาราทีสุ ปตนฺตีสุ, วายุมฺหิ จ ปหรเนฺต สมฺผสฺสานิฯ ยถา เจเตสํ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ, กิมงฺคํ ปน จิตฺตเจตสิกานํฯ กิญฺจ สทฺทเภทโต, สทฺทวิเสสโตปิ ตนฺนิมิตฺตานํ จิตฺตเจตสิกานํ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ, ตโต วิเสสคฺคหณํฯ ปคุณญฺหิ คนฺถํ สีฆํ ปริวเตฺตนฺตสฺส จิตฺตสมุฏฺฐานานํ สทฺทานํ เภโท ทิโฏฺฐฯ น หิ การณเภเทน วินา ผลเภโท อตฺถิฯ ยถา ตํ วาทิตสทฺทานํ, เอวํ อารมฺมณเภเทน อรูปธมฺมานํ วิเสสคฺคหณํฯ เตเนว เนสํ ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตํ เวทิตพฺพํฯ ชาติภูมิสมฺปยุตฺตธมฺมเภเทน วิเสสคฺคหเณปิ เอเสว นโยฯ เอวํ รูปารูปธมฺมานํ วิเสสคฺคหณโต ขเณ ขเณ อญฺญถตฺตสิทฺธิฯ ยโต หุตฺวา อภาวโต จกฺขาทีนิ อนิจฺจานีติ สิทฺธานิ, อนิจฺจตฺตา เอว อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนโต ทุกฺขานิ, ตโต จ อวสวตฺตนโต อนตฺตกานิฯ เตนาห ภควา ''ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา''ติ (สํ. นิ. ๓.๑๕, ๔๕, ๗๖, ๘๕; ๒.๔.๑, ๒; ปฏิ. ม. ๒.๑๐)ฯ

นิรนฺตรํ ปวตฺตมานสฺสาติ อภิณฺหสทฺทตฺถํ วิเสเสตฺวา วทติฯ **ธาตุมตฺตตายา**ติ ธาตุมตฺตภาเวนฯ **สมูหโต**ติ สสมฺภารจกฺขาทิปิณฺฑโตฯ **''จกฺขาทีน**''นฺติ อิทํ ''สมูหโต''ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา สมฺพเนฺธ สามิวจนํ, ''วินิพฺภุชน''นฺติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา กมฺมเตฺถติ เวทิตพฺพํฯ **จตฺตาริปิ ฆนานี**ติ สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณฆนานิฯ **ปวตฺตรูปาทิคฺคหณโต**ติ รุปฺปนาทิวเสน ปวตฺตญฺจ ตํ รูปาทิคฺคหณญฺจาติ ปวตฺตรูปาทิคฺคหณํ, ตโตติ โยเชตพฺพํฯ **อนิจฺจาทิคฺคหณสฺส สพฺภาวา**ติ รูปเวทนาทิญาณโต ภินฺนสฺส อนิจฺจาทิญาณสฺส ลพฺภมานตฺตาฯ เตน สติปิ รูปาทิอตฺถานํ อนิจฺจาทิภาเว รุปฺปนาทิภาวโต อนิจฺจาทิภาวสฺส เภทมาหฯ อิทานิ ตเมว เภทํ ญาตตีรณปริญฺญาวิสยตาย ปากฏํ กาตุํ **''น หี''**ติอาทิมาหฯ **นาติธาวิตุ**นฺติ อิธ ลกฺขณลกฺขณวนฺตา ภินฺนา วุตฺตาฯ ตตฺถ ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย ขนฺธารมฺมณตาวจเนน อภินฺนาติ อญฺญมญฺญวิโรธาปาทเนน อติธาวิตุํ น ยุตฺตํฯ กสฺมาติ เจ? วุตฺตํ **''เต ปนาการา''**ติอาทิฯ อธิปฺปาโยปิ เจตฺถ ลกฺขณานํ รูปาทิอาการมตฺตตาวิภาวนนฺติ ทฏฺฐโพฺพฯ ''อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา''ติ หิ สงฺขาเร สภาวโต สลฺลเกฺขโนฺตเยว ลกฺขณานิ จ สลฺลเกฺขตีติฯ ยถา อนิจฺจาทิโต อนิจฺจตาทีนํ วุตฺตนเยน เภโท, เอวํ อนิจฺจตาทีนมฺปิ สติปิ ลกฺขณภาวสามเญฺญ นานาญาณโคจรตาย, นานาปฏิปกฺขตาย, นานินฺทฺริยาธิกตาย จ วิโมกฺขมุขตฺตยภูตานํ อญฺญมญฺญเภโทติ ทเสฺสโนฺต **''อนิจฺจนฺติ จ คณฺหโนฺต''**ติอาทิมาหฯ ตํ สุวิเญฺญยฺยเมวฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๑๕๕. **ปจฺจยยุคฬวเสนา**ติ อชฺฌตฺติกพาหิรปจฺจยทฺวยวเสนฯ **อชฺฌตฺติกพาหิรวเสน อโพฺพการโต**ติ อชฺฌตฺติกวเสน เจว พาหิรวเสน จ อสงฺกรโตฯ

๑๖๗. **วิสงฺขารนินฺนสฺสา**ติ นิพฺพานโปณสฺสฯ **วินิมุตฺตสงฺขารสฺสา**ติ สมุเจฺฉทปฏิปสฺสทฺธิวิมุตฺตีหิ สมฺเขน, ตปฺปฏิพทฺธฉนฺทราคปฺปหาเนน จ สุฏฺฐุ วินิมุตฺตสงฺขารสฺส ปรมสฺสาสภาเวน, คติภาเวน จ ปติฏฺฐานภูเตฯ ‘‘นิพฺพานํ อรหโต คตี’’ติ (ปฏิ. ๓๓๙) หิ วุตฺตํฯ **ฐิติภาเวนา**ติ จ ปาโฐฯ **ตํสจฺฉิกรณาภาเว**ติ ตสฺส นิพฺพานสฺส สจฺฉิกรณาภาเวฯ **นีโต**ติ ปาปิโต, ปกาสิโตติ อโตฺถฯ

จุณฺณิตนฺติ เภทิตํฯ **ตฺวเมว กึ น ชานาสี**ติ กึ ตฺวํ น ชานาสิเยวาติ อโตฺถฯ ‘‘กึ ตฺวํ เอกํ นานํ ชานาสิ, กึ ตฺวํ น ชานาสิ เอวา’’ติ เอวํ วิเกฺขปํ กโรนฺตํ ปรวาทึ **‘‘นนุ ญาเต’’**ติอาทินา สกวาที นิพนฺธติฯ **วิภชิตฺวา**ติ ‘‘ราคาทีนํ ขีณเนฺต อุปฺปนฺนตฺตา’’ติ ภาวตฺถํ วิภชิตฺวาฯ ราคาทีนํ ขยา น โหนฺตีติ โยชนาฯ สสภาวตา จ นิพฺพานสฺส อาปนฺนา โหตีติ สมฺพโนฺธฯ

นิพฺพานารมฺมณกรเณน การณภูเตนฯ เหตุอเตฺถ หิ อิทํ กรณวจนํฯ กิเลสกฺขยมตฺตตํ วา นิพฺพานสฺส อิจฺฉโต กิเลสกฺขเยน ภวิตพฺพนฺติ โยชนาฯ

เอวํ กิเลสกฺขยมเตฺต นิพฺพาเน เขเปตพฺพา กิเลสา พหุวิธา นานปฺปการา, มโคฺค จ โอธิโส กิเลเส เขเปติฯ สฺวายํ ‘‘กตมํ กิเลสกฺขยํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา กตเม กิเลเส เขเปตี’’ติ ปุริมปุจฺฉาทฺวยเมว วทติฯ **ตเทวา**ติ ยํ ‘‘อวิชฺชาตณฺหานํ กิญฺจิ เอกเทสมตฺตมฺปี’’ติ วุตฺตํ, ตเทวฯ

เอตฺถ จ ยายํ ‘‘กิเลสกฺขโยว นิพฺพาน’’นฺติ นิพฺพานสฺส อภาวตาโจทนา, ตตฺรายํ อาคมโต ยุตฺติโต จสฺส ภาวาภาววิภาวนาฯ ตญฺหิ ภควตา –

‘‘อตฺถิ, ภิกฺขเว, อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขต’’นฺติ (อุทา. ๗๓; อิติวุ. ๔๓)ฯ

‘‘อตฺถิ , ภิกฺขเว, ตทายตนํ, ยตฺถ เนว ปถวี น อาโป น เตโช น วาโย’’ติ (อุทา. ๗๑) –

จ อาทินา, ตถา –

‘‘คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สเนฺต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย’’ติ (ม. นิ. ๒.๓๓๗; สํ. นิ. ๑.๑๗๒; มหาว. ๗-๘) –

‘‘อสงฺขตญฺจ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามิ อสงฺขตคามินิญฺจ ปฏิปทํ, อนตํ, อนาสวํ, สจฺจํ, ปารํ, นิปุณํ, สุทุทฺทสํ, อชชฺชรํ, ธุวํ, อปโลกิตํ, อนิทสฺสนํ, นิปฺปปญฺจํ, สนฺตํ, อมตํ, ปณีตํ, สิวํ, เขมํ, ตณฺหากฺขยํ, อจฺฉริยํ, อพฺภุตํ, อนีติกํ, อนีติกธมฺมํ, นิพฺพานํ, อพฺยาพชฺฌํ, วิราคํ, สุทฺธึ, มุตฺตึ, อนาลยํ, ทีปํ, เลณํ, ตาณํ, สรณํ, ปรายณญฺจ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามิ ปรายณคามินิญฺจ ปฏิปท’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๓๗๗) –

เอวมาทีหิ จ สุตฺตปเทหิ ‘‘อปฺปจฺจยา ธมฺมา, อสงฺขตา ธมฺมา (ธ. ส. ทุกมาติกา ๗), สพฺพญฺจ รูปํ อสงฺขตา จ ธาตู’’ติอาทีหิ (ธ. ส. ๑๑๙๒, ๑๑๙๘, ๑๒๐๐) อภิธมฺมปเทเสหิ จ ปรมตฺถภาเวเนว เทสิตํฯ น หิ สภาววิรหิตสฺส อภาวมตฺตสฺส คมฺภีราสงฺขตาทิภาโว อพฺยากตธมฺมาทิภาโว จ ยุตฺโต, วุตฺโต จ โสฯ ตสฺมา น อภาวมตฺตํ นิพฺพานํฯ

อปิ จายํ อภาววาที เอวํ ปุจฺฉิตพฺโพ – ยทิ กิเลสาภาโว นิพฺพานํ, สฺวายมภาโว เอโก วา สิยา อเนโก วา? ยทิ เอโก, เอเกเนว มคฺเคน กโต สจฺฉิกโต จ โหตีติ อุปริมานํ มคฺคานํ นิรตฺถกตา อาปชฺชติฯ น หิ เอกํ อเนเกหิ กมฺมปฺปวตฺตเตหิ สาเธตพฺพํ ทิฏฺฐํฯ อถ สิยา เอโกว โส กิเลสาภาโว, น ปน มเคคหิ กาตโพฺพ, อถ โข สจฺฉิกาตโพฺพติฯ เอวํ สติ สุฏฺฐุตรํ มคฺคสฺส นิรตฺถกตา อาปชฺชติ กิเลสานํ อปฺปหานโตฯ อกโรนฺต จ มโคฺค กิเลสาภาวํ ตสฺส สจฺฉิกิริยาย กมตฺถํ สาเธยฺย, อถ มคฺคานํ สํโยชนตฺตยปฺปหานาทิปฏินิยตกิจฺจตาย ปหายกวิภาเคน กิเลสาภาวเภโท, เอวํ สติ วินาสภาวเภทํ พหุภาโว นตฺถีติ พหุภาวตาปเทเสนสฺส สสภาวตา อาปนฺนาฯ อถาปิ สิยา ‘‘เยสํ อภาโว, เตสํ พหุภาเวน พหุภาโวปจาโร’’ติ, เอวํ สติ เยสํ อภาโว, เตสํ สภาวตาย สสภาโวปจาโรปิ สิยาฯ ตถา เตสํ กิเลสสงฺขตาทิตาย กิเลสสงฺขตาทิภาวา จ สิยุํ, น เจตํ ยุตฺตนฺติ น เตสํ พหุภาโวปจาโร ยุโตฺตฯ เอกภาโวปิ จสฺส อสภาวตาย เอววตฺตุํ น สกฺกาติ เจ? น, อภาวสามญฺญโต, อภาวสามเญฺญน อเภทสมญฺญาย เอกตฺตนิเทฺทโสฯ สติ จ เอกเตฺต ปุเพฺพ วุตฺตโทสานติวตฺติฯ

พหุภาเว จ สสภาวตา สิทฺธาฯ ยทิปิ สิยา ยถา พหุภาโว สสภาวตํ, เอวํ สามเญฺญน สสภาวตา พหุภาวํ น พฺยภิจเรยฺยาติ สสภาวปเกฺขปิ นิพฺพานสฺส พหุภาโว อาปชฺชตีติ? ตํ น, กสฺมา? ตถา สามญฺญาเภทโตฯ น หิ เอวํ วตฺตุํ ลพฺภา ยถา ขรภาโว สสภาวตํ น พฺยภิจรติ, เอวํ สสภาวตาปิ ขรภาวํ น พฺยภิจเรยฺยาติฯ เอวญฺหิ สติ ตทญฺญสพฺพธมฺมาภาวปฺปสโงฺค สิยา, ตสฺมา พหุภาโว สสภาวตาเปโกฺข, น สสภาวตา พหุภาวาเปกฺขาติ น สสภาวสฺส นิพฺพานสฺส พหุภาวาปตฺติฯ ‘‘เอกญฺหิ สจฺจํ น ทุตียมตฺถิ (สุ. นิ. ๘๙๐; มหานิ. ๑๑๙), เอกา นิฏฺฐา น ปุถุนิฏฺฐา’’ติอาทิวจนโตฯ

อปิ เจตฺถ กิเลสาภาโว นาม ราคาทีนํ สมุเจฺฉโท อจฺจนฺตปฺปหานํ อนุปฺปาทนิโรโธฯ ตสฺส จ เอกเตฺต เอเกเนว มเคฺคน สาเธตพฺพตา กิจฺจวิเสสาภาวโตติ ทสฺสนาทิมคฺควิภาโค น สิยาฯ อิจฺฉิโต จ โส โอธิโสว กิเลสานํ ปหาตพฺพตฺตาฯ โส จ มคฺควิภาโค สทฺธาทีนํ อินฺทฺริยานํ นาติติกฺขติกฺขติกฺขตรติกฺขตมภาเวน เอกสฺมิมฺปิ สมุเจฺฉทปฺปหานโยคฺยภาเว สจฺฉิกิริยาวิเสเสน โหตีติ นิพฺพานสฺส สสภาวตายเยว ยุโตฺตฯ อภาโว ปน กิเลสานํ มเคฺคน กาตโพฺพ สิยา ‘‘มา มคฺคสฺส นิรตฺถกตา อโหสี’’ติ, น สจฺฉิกาตโพฺพฯ โก หิ ตสฺส สภาโว, โย เตน สจฺฉิกริเยยฺยฯ โส จ กิเลสาภาโว เอเกเนว มเคฺคน สาเธตโพฺพ สิยา, น จตูหิ ‘‘มา จตุภาวนิพฺพานตาปตฺติ, นิพฺพานวิเสสาปตฺติ จ อโหสี’’ติฯ ตโต ทสฺสนาทิมคฺควิภาโค น สิยาติ สพฺพํ อาวตฺตติฯ

ยทิ จ อภาโว ภาวสฺส สิยาติ ตสฺส ภาวธมฺมตา อิจฺฉิตา, เอวํ สติ ยถา สงฺขตธมฺมสฺส ตสฺส ชรามรณาทีนํ วิย สงฺขตธมฺมตาปิ อาปนฺนา, เอวํ พหูนํ กิเลสานํ ธมฺมสฺส ตสฺส พหุภาวาทิปฺปสโงฺคปิ ทุนฺนิวาโรติ อตํสภาวสฺส อสงฺขตเสฺสกสฺส สสภาวสฺส นิพฺพานภาโว เวทิตโพฺพฯ

ยทิ เอวํ กสฺมา ‘‘ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย’’ติ (สํ. นิ. ๔.๓๑๕, ๓๓๐) วุตฺตนฺติ? ขเยน อธิคนฺตพฺพตฺตาฯ ขโย หิ อริยมคฺโคฯ ยถาห ‘‘ขเย ญาณํ, อนุปฺปาเท ญาณ’’นฺติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๔๒)ฯ เตน ราคาทิกฺขยปริยาเยน อริยมคฺเคน อธิคนฺตพฺพโต ‘‘ปรมตฺถํ คมฺภีรํ นิปุณํ ทุทฺทสํ ทุรนุโพธํ นิพฺพานํ ราคาทิกฺขโย’’ติ วุตฺตํฯ ราคาทิปฺปหานมุเขน วา ตถา ปตฺตพฺพโต, ยถา อญฺญตฺถาปิ วุตฺตํ ‘‘มทนิมฺมทฺทโน ปิปาสวินโย’’ติอาทิ (อ. นิ. ๔.๓๔; อิติวุ. ๙๐)ฯ

อปิจ ยถา ปริเณฺญยฺยตาย สอุตฺตรานํ กามานํ รูปานญฺจ ปฏิปกฺขภูตํ ตพฺพิธุรสภาวํ นิสฺสรณํ ปญฺญายติ, เอวํ สสภาวานํ สเพฺพสมฺปิ สงฺขตธมฺมานํ ปฏิปกฺขภูเตน ตพฺพิธุรสภาเวน นิสฺสรเณน ภวิตพฺพํฯ ยญฺจ ตนฺนิสฺสรณํ, สา อสงฺขตา ธาตุฯ กิญฺจ ภิโยฺย – สงฺขตธมฺมารมฺมณํ วิปสฺสนาญาณํ อปิ อนุโลมญาณํ กิเลเส ตทงฺควเสน ปชหติ, น สมุเจฺฉทวเสน ปชหิตุํ สโกฺกติฯ ตถา สมฺมุติสจฺจารมฺมณํ ปฐมชฺฌานาทีสุ ญาณํ วิกฺขมฺภนวเสเนว กิเลเส ปชหติ, น สมุเจฺฉทวเสนฯ อิติ สงฺขตธมฺมารมฺมณสฺส, สมฺมุติสจฺจารมฺมณสฺส จ ญาณสฺส กิเลสานํ สมุเจฺฉทปฺปหาเน อสมตฺถภาวโต เตสํ สมุเจฺฉทปฺปหานกรสฺส อริยมคฺคญาณสฺส ตทุภยวิปรีตสภาเวน อารมฺมเณน ภวิตพฺพํ, สา อสงฺขตา ธาตุฯ ตถา ‘‘อตฺถิ, ภิกฺขเว, อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขต’’นฺติ (อุทา. ๗๓; อิติวุ. ๔๓) อิทํ นิพฺพานสฺส ปรมตฺถโต อตฺถิภาวโชตกํ วจนํ อวิปรีตตฺถํ ภควตา ภาสิตตฺตาฯ ยญฺหิ ภควตา ภาสิตํ, ตํ อวิปรีตตฺถํ ยถา ตํ ‘‘สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจา, สเพฺพ สงฺขารา ทุกฺขา, สเพฺพ ธมฺมา อนตฺตา’’ติ (ธ. ป. ๒๗๗-๒๗๙; เถรคา. ๖๗๖-๖๗๘; เนตฺติ. ๕), ตถา นิพฺพาน-สโทฺท กตฺถจิ วิสเย ยถาภูตปรมตฺถวิสโย อุปจารวุตฺติสพฺภาวโต เสยฺยถาปิ สีห-สโทฺทฯ อถ วา อเตฺถว ปรมตฺถโต อสงฺขตา ธาตุ อิตรตพฺพิปรีตวิมุตฺติสภาวตฺตา เสยฺยถาปิ ‘‘ปถวีธาตุ เวทนา จา’’ติ เอวมาทีหิ นเยหิ ยุตฺติโตปิ อสงฺขตาย ธาตุยา ปรมตฺถโต อตฺถิภาโว เวทิตโพฺพฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๑๖๘. **กิญฺจี**ติ กิญฺจิ อารมฺมณํฯ **อาลมฺพนโต**ติ อารมฺมณกรณโตฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อายตนวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ธาตุวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๑๗๒. **อภิธมฺม จ อาคตา**ติ อิมสฺมึ ธาตุวิภงฺเค อภิธมฺมภาชนียปญฺหปุจฺฉเกสุ, นิกฺเขปกณฺฑธมฺมหทยวิภงฺคาทีสุ จ เทสนารุฬฺหาฯ ยถา ปน สุตฺตนฺเต อภิธมฺม จ อาคตา ขนฺธาทโย สุตฺตนฺเต เทสิตนิยาเมน ขนฺธวิภงฺคาทีสุ สุตฺตนฺตภาชนียวเสน วิภตฺตา, เอวมิธาปิ จกฺขุธาตาทโย สุตฺตนฺตภาชนียวเสน วิภชิตพฺพา สิยุํฯ ตตฺถ ขนฺธาทีนํ สพฺพสงฺคาหโก อภิธมฺมเทสนาวิสิโฏฺฐ สุตฺตนฺเต อาคโต อโญฺญ เทเสตพฺพากาโร นตฺถีติ เต รูปกฺขนฺธาทิวเสเนว สุตฺตนฺตภาชนีเย เทสิตา, ธาตูนํ ปน โส อตฺถีติ เต ติณฺณํ ธาตุฉกฺกานํ วเสน อิธ เทสิตาติ ทเสฺสโนฺต อาห "**สุตฺตเนฺตเสฺวว...เป.... วิภตฺตนฺติ เวทิตพฺพ**"นฺติฯ เตนาห อฏฺฐกถายํ ''สพฺพา ธาตุโย ฉหิ ฉหิ ธาตูหิ สงฺขิปิตฺวา''ติฯ

กถํ ปน ฉสุ ฉสุ ธาตูสุ อฏฺฐารสนฺนํ ธาตูนํ สมวโรโธติ? สภาวนิสฺสยทฺวารารมฺมณสมฺปโยคสามญฺญโตฯ ตตฺถ ปฐมฉเกฺก ตาว ปถวีเตโชวาโยธาตุโย สภาวโต โผฏฺฐพฺพธาตุฯ อาโปธาตุอากาสธาตุโย ธมฺมธาตุเอกเทโสฯ วิญฺญาณธาตุ สตฺตวิญฺญาณธาตุโยฯ จตุธาตุคฺคหเณน เจตฺถ ตทายตฺตวุตฺติกา นิสฺสยาปเทเสน, วิญฺญาณธาตุยา ทฺวารารมฺมณภาเวน วา อวสิฏฺฐา รูปธาตุโย สมวรุทฺธา, วิญฺญาณธาตุคฺคหเณน ตํสมฺปโยคโต ธมฺมธาตุเอกเทโสติ เอวํ สพฺพธาตุสมวโรโธ ทฏฺฐโพฺพฯ ทุติเย ฉปิ ธาตุโย สภาวโต, ธมฺมายตเนกเทโส, ตํสมฺปโยคโต สตฺตวิญฺญาณธาตุโย, ยถารหํ เตสํ นิสฺสยทฺวารารมฺมณภาวโต อวสิฏฺฐธาตุโย สมวรุทฺธาฯ ตติยฉเกฺกปิ เอเสว นโยฯ เอวเมตฺถ ฉสุ ฉสุ ธาตูสุ อฏฺฐารสนฺนํ ธาตูนํ สมวโรโธ ทฏฺฐโพฺพฯ เตน วุตฺตํ ''สพฺพา ธาตุโย ฉหิ ฉหิ ธาตูหิ สงฺขิปิตฺวา''ติฯ

สุโญฺญติ อตฺตสุโญฺญ, เตน สสภาวตาย จ อิธ ธาตุโวหาโรติ อาห "**สุเญฺญ สภาวมเตฺต นิรุโฬฺห ธาตุสโทฺท**"ติฯ ตํตํภูตวิวิตฺตตา รูปปริยโนฺตว อากาโสติ เยหิ วิวิโตฺต, เยสญฺจ ปริเจฺฉโท, เตหิ อสมฺผุฏฺฐตา เตสํ พฺยาปกภาเว สติ น โหตีติ อาห "**จตูหิ มหาภูเตหิ อพฺยาปิตภาโว**"ติฯ ปริจฺฉินฺนวุตฺตีนิ หิ ภูตานีติฯ

๑๗๓. อวยววินิมุโตฺต สมุทาโย นาม โกจิ นตฺถีติ ปุริมตฺถํ อสมฺภาเวโนฺต "**เทฺว เอว วา**"ติอาทินา สมุทาเยน วินา ทุติยตฺถมาหฯ **ปจฺจตฺตํ อตฺตนิ ชาตต**นฺติ ปาฏิปุคฺคลิกตํฯ

ปาฏิเยกฺก โกฏฺฐาโสติ วา โลมาทิอิตรโกฏฺฐาเสหิ อสมฺมิโสฺส วิสุํ เอโก ปถวีโกฏฺฐาโสติ อโตฺถฯ

ปโยคนฺติ ภาวนาปโยคํฯ **วีริย**นฺติ ภาวนานิปฺผาทกํ อุสฺสาหํฯ **อายูหน**นฺติ ตาทิสํ เจตนํฯ

ธาตุปฏิกฺกูลวณฺณมนสิการานนฺติ ธาตุมนสิการปฏิกฺกูลมนสิการวณฺณมนสิการานํฯ **อพฺยาปารตายา**ติ ''อหเมตํ นิปฺผาเทมิ, มม เอสา นิปฺผาทนา''ติ เจตนารหิตตายฯ **กโรนฺตีติ** อาโภคปจฺจเวกฺขณานิ อุปฺปาเทนฺติฯ

ลกฺขณวเสนาติ สภาววเสนฯ โส ปน ยสฺมา ปถวีธาตุยา กกฺขฬขรตา โหตีติ อาห "**กกฺขฬํ ขริคตนฺติอาทิวจนํ สนฺธาย วุตฺต**"นฺติฯ

เวกนฺตกํ นาม สพฺพโลหเจฺฉทนสมตฺถํ โลหํฯ ตถา หิ ตํ วิกนฺตติ ฉินฺทตีติ วิกนฺตํ, วิกนฺตเมว เวกนฺตกนฺติ วุจฺจติฯ **โลหสทิส**นฺติ โลหาการํ โลหมลํ วิย ฆนสหิตํ หุตฺวา ติฏฺฐติฯ ตาเปตฺวา ตาฬิตํ ปน ฉินฺนํ ฉินฺนํ หุตฺวา วิสรติ, มุทุ มฏฺฐํ กมฺมนิยํ วา น โหติ, เตน **“โลหวิชาตี”**ติ วุจฺจตีติฯ **ติปุตมฺพาทีหี**ติ ติปุตเมฺพ มิเสฺสตฺวา กตํ **กํสโลหํ,** สีสตเมฺพ มิเสฺสตฺวา กตํ **วฏฺฏโลหํ,** ชสทตเมฺพ มิเสฺสตฺวา กตํ **อารกูฏํ** ฯ ยํ ปน เกวลํ ชสทธาตุวินิคฺคตํ, ยํ ‘‘ปิตฺตล’’นฺติปิ วทนฺติ, ตํ อิธ นาธิเปฺปตํ, ยถาวุตฺตมิสฺสกเมว ปน คเหตฺวา **“กิตฺติม”**นฺติ วุตฺตํฯ

นิทสฺสนมตฺตนฺติ มุตฺตานํ ชาติโต อเนกเภทตฺตา วุตฺตํฯ ตถา หิ หตฺถิกุมฺภํ วราหทาฐํ ภุชงฺคสีสํ วลาหกูฏํ เวฬุปพฺพํ มจฺฉสิโร สโงฺข สิปฺปีติ อฏฺฐ มุตฺตาโยนิโยฯ ตตฺถ **หตฺถิกุมฺภชา** ปีตวณฺณา ปภาหีนาฯ **วราหทาฐชา** วราหทาฐวณฺณาวฯ **ภุชงฺคสีสชา** นีลาทิวณฺณา สุวิสุทฺธา, วฏฺฏลา จฯ **วลาหกชา** ภาสุรา ทุพฺพิภาครูปา รตฺติภาเค อนฺธการํ วิธมนฺตา ติฏฺฐนฺติ, เทวูปโภคา เอว โหนฺติฯ **เวฬุปพฺพชา** การผลสมานวณฺณา, น ภาสุรา, เต จ เวฬุโว อมนุสฺสโคจเร เอว ปเทเส ชายนฺติฯ **มจฺฉสีสชา** ปาฐีนปิฏฺฐิสมานวณฺณา, วฏฺฏลา, ลฆโว จ โหนฺติ ปภาวิหีนา, เต จ มจฺฉา สมุทฺทมเชฺฌเยว ชายนฺติฯ **สงฺขชา** สโงฺขรจฺฉวิวณฺณา, โกลปฺปมาณาปิ โหนฺติ ปภาวิหีนาวฯ **สิปฺปิชา** ปน ปภาวิเสสยุตฺตาว โหนฺติ นานาสณฺฐานาฯ เอวํ ชาติโต อฏฺฐวิธาสุ มุตฺตาสุ ยา มจฺฉสงฺขสิปฺปิชา, ตา สามุทฺทิกาฯ ภุชงฺคชาปิ กาจิ สามุทฺทิกาติ วทนฺติ, อิตรา อสามุทฺทิกาฯ เตน วุตฺตํ **“สามุทฺทิกมุตฺตาติ นิทสฺสนมตฺตเมตํ, สพฺพาปิ ปน มุตฺตา มุตฺตา เอวา”**ติฯ พหุลโต วา อฏฺฐกถายํ เอตํ วุตฺตํ ‘‘มุตฺตาติ สามุทฺทิกมุตฺตา’’ติฯ พหุลญฺหิ โลเก สามุทฺทิกาว มุตฺตา ทิสฺสนฺติฯ ตตฺถาปิ สิปฺปิชาว, อิตรา กทาจิ กาจีติฯ

๑๗๔. **อิธ นตฺถิ** นิยโม เกวลํ ทฺรวภาวเสฺสว อธิเปฺปตตฺตาฯ

๑๗๕. **นิสิตภาเวนา**ติ สนฺตาปนาทิวสปฺปวเตฺตน ติขิณภาเวนฯ อุสฺมาการญฺหิ นิสานํ อิธ นิสิตภาโวฯ **ปากติโก**ติ สาภาวิโก กายุสฺมาติ อธิเปฺปโตฯ **สทา**ติ สพฺพกาลํ ยาว ชีวิตินฺทฺริยํ ปวตฺตติฯ **เปตคฺคิ** นิชฺฌามตณฺหิกเปตคฺคิฯ **อิธา**ติ พาหิรเตโชธาตุกถายํฯ

๑๗๖. **วายนํ** พีชนํ, ตํ ปน ถามสา ปวตฺตีติ อาห **“สเวคคมนวเสนา”**ติฯ **สมุทีรณํ** อลฺลปริโสสนํ, ภูตสงฺฆาตสฺส เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาโว วาฯ

๑๗๗. ภิตฺติจฺฉิทฺทาทิวเสน ลพฺภมานํ อชฏากาสํ นิสฺสาเยว ปริเจฺฉทากาสสฺส ปริกมฺมกรณนฺติ อาห **“อชฏากาสสฺส จ กถิตต”**นฺติฯ

๑๗๙. **สุขทุกฺขโผฏฺฐพฺพสมุฏฺฐาปนปจฺจยภาเวนา**ติ อิฏฺฐานิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานํ นิพฺพตฺตกภูเตน ปจฺจยภาเวนฯ กสฺส ปน โส ปจฺจยภาโวติ อาห **“สรีรฏฺฐกอุตุสฺสา”**ติ ฯ **ปจฺจยภาเวนา**ติ จ เหตุมฺหิ กรณวจนํฯ เตน หิ การณภูเตน สุขทุกฺขโผฏฺฐพฺพานํ ยถาวุตฺตสมตฺถตา โหตีติฯ **“ตเถวา”**ติ อิมินา ‘‘ยถาพลํ สรีเรกเทสสกลสรีร’’นฺติ อิทํ อนุกฑฺฒติฯ **เอวน**ฺติ อตฺตโน ผลูปจารสิเทฺธน ผรณปฺปกาเรนฯ **เอเตส**นฺติ สุขาทีนํฯ **“โอฬาริกปฺปวตฺติ เอว วา ผรณ”**นฺติ อิมินา นิรุปจารํ เอเตสํ ผรณฏฺฐํ ทเสฺสติฯ **อุภยวโต**ติ สุขทุกฺขวโต, โสมนสฺสโทมนสฺสวโต จ, ผรณาผรณฏฺฐานวโต วาฯ

๑๘๑. **เอตฺถ วุตฺตํ สงฺกปฺป**นฺติ เอตสฺมึ ‘‘สงฺกโปฺป กาโม’’ติอาทิเก (มหานิ. ๑; จูฬนิ. อชิตมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘) นิเทฺทสปเทเส วุตฺตํ สงฺกปฺปํฯ ตตฺถ หิ กิเลสกาโมว ‘‘สงฺกปฺ

ปราโค ปุริสสฺส กาโม’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๖.๖๓; กถา. ๕๑๓) วิยฯ วตฺถุกามสฺส ตถา ตถา สงฺกปฺปนโต ปริกปฺปนโต ‘‘สงฺกปฺโป’’ติ วุตฺโต, น วิตกฺกนฺติ อยเมตฺถ อโตฺถ วุโตฺตฯ ฏีกายํ ปน วิตกฺกวเสน อตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘โสปิ หี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺราปิ ปุริโม เอวโตฺถ อธิเปฺปโตติ เจ, สมฺปิณฺฑนโตฺถ **ปิ**-สโทฺท นิรตฺถโก สิยา, ‘‘กิเลสสนฺถวสมฺภวโต’’ติ จ น วตฺตพฺพํ สิยา, ปรโต จ ‘‘พฺยาปาทวจเนน พฺยาปาทวิตกฺกํ ทเสฺสตี’’ติ วกฺขติฯ **กิเลสกาโม วิภโตฺต** กิเลสสมฺปยุตฺตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **กามปฏิพทฺธา**ติ เอตฺถ **กาม**-สเทฺทน วตฺถุกามาปิ สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

๑๘๒. **อุภยตฺถ อุปฺปโนฺน**ติ สเตฺตสุ, สงฺขาเรสูติ อุภยตฺถ อุปฺปโนฺน, สตฺตากาโร, สงฺขาราการโรติ วา อารมฺมณสฺส อุภยาการคฺคหณวเสน อุปฺปโนฺนฯ กมฺมปถวิเสโส, กมฺมปถวินาสโก จ กมฺมปถเภโทติ ทเสฺสตุํ **‘‘อภิชฺฌาสํโยเคนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตถา วิหิํสาย วิหิํสาวิตกฺกํ ทเสฺสตีติ โยชนาฯ **วิหิํสายา**ติ จ วิหิํสาวจเนนาติ อโตฺถฯ **ยถาสมฺภวํ ปาณาติปาตาทิวเสนา**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อทินฺนาทานมุสาวาทเปสุญฺญผรุสวาจาสมฺผปฺปลาเป สงฺคณฺหาติฯ **สพฺพ…เป…. สงฺคาหเกหิ** กามเนกฺขมฺมธาตูหิฯ **เทฺว เทฺว**ติ พฺยาปาทวิหิํสาธาตุโย, อพฺยาปาทอวิหิํสาธาตุโย จฯ **‘‘เอตฺถาติ ปนา’’**ติอาทินา สํกิเลสโวทานานํ สงฺกรภาวสฺส อนิฏฺฐาปชฺชนสฺส จ ทสฺสเนน ปุริมํเยว อตฺถํ พฺยติเรกมุเขน สมฺปาเทติฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๑๘๓. อาเวณิกโตฺถ อติสยโตฺถ จ วิเสสสโทฺท โหตีติ ตทุภยํ ทเสฺสตุํ **‘‘ปุคฺคลนฺตราสาธารณํ, นีลาทิสพฺพรูปสาธารณญฺจา’’**ติ วุตฺตํฯ อสาธารณการเณนาปิ หิ นิเทฺทโส โหติ ยถา ‘‘เภริสโทฺท, ยวงฺกุโร’’ติฯ อติสยการเณนปิ ยถา ‘‘อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ กมฺมสมาทานานํ ฐานโส เหตุโส วิปากํ ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติ (กถา. ๓๕๕; ปฏิ. ม. ๒.๔๔)ฯ **ธาตฺวโตฺถ เอวา**ติ ‘‘ธาตุ’’อิติ อิมสฺส ธาตุสทฺทเสฺสว อโตฺถฯ ธาตุวจนีโย หิ อโตฺถ อุปสเคฺคน โชตียติฯ

ปุริเมน อสทิโส วิธานธารณตฺถานํ ปากโฏฺ เภโทติฯ **วิสภาคลกฺขณา** วิสทิสสภาวา **อวยวา** ภาคา, เตสุฯ

ยถาสมฺภวนฺติ กิริยามโนธาตุ อุปนิสฺสยโกฏิยา, วิปากมโนธาตุ วิปากมโนวิญฺญาณสฺส อนนฺตราทินาปิ, อิตรสฺส สพฺพาปิ อุปนิสฺสยโกฏิยาวฯ ธมฺมธาตุ ปน เวทนาทิกา สหชาตา สหชาตาทินา, อสหชาตา อนนฺตราทินา, อุปนิสฺสเยน อารมฺมณาทินา จ มโนวิญฺญาณสฺส ปจฺจโยติ เอวํ มโนธาตุธมฺมธาตูนํ มโนวิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพฯ ทฺวารภูตมโนปิ สุเตฺต ‘‘มโนธาตู’’ติ วุจฺจตีติ อาห **‘‘ทฺวารภูตมโนวเสน วา’’**ติฯ ตสฺสา มโนธาตุยา มโนวิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพติ สมฺพโนฺธฯ

ปุริมนเยนาติ วิเสสนํ ทุติยนยสฺส หีนตฺติกวเสเนว วิภตฺตตฺตาฯ นานาธาตูนญฺจ จกฺขุธาตุอาทีนนฺติ สมฺพโนฺธฯ

น หิ เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย สนฺติ อฏฺฐารสธาตุวิภาคทสฺสเนติ อธิปฺปาโยฯ ขนฺธายตนธาตินฺทฺริยานํเยว วเสน สเงฺขปาทิวิภาคทสฺสนํ เตสํ พหุลํ ปริเณฺญยฺยธมฺมสงฺคณฺ

หนโตฯ สจฺจเทสนา ปน อติสํขิตฺตภาวโตเยเวตฺถ พหิกตาฯ

นิชฺชีวสฺสาติอาทิ วิเสสโต สตฺตสุญฺญตาทีปนตฺถา ธาตุเทสนาติ กตฺวา วุตฺตํฯ ปุริมนโย อเญฺญสมฺปิ กมวุตฺตีนํ ธาตูนํ สมฺภวตีติ อธิปฺปาเยน วุโตฺตติ **“มโนธาตุเยว วา”**ติอาทินา ทุติยนโย วุโตฺตฯ ตตฺถ **อวิชฺชมาเนปิ ปุเรจรานุจรภาเว**ติ ปุเรจรานุจราภิสนฺธิยา อภาเวปิ เกวลํ อนนฺตรปุพฺพกาลอนนฺตราปรกาลตาย มโนธาตุ ปุเรจรานุจรา วิย ทฎฺฐพฺพาติ วุตฺตาฯ

“อญฺญํ อคฺคเหตฺวา ปวตฺติตุํ อสมตฺถตายา”ติ เอเตน วิญฺญาณสฺส เอกนฺตสารมฺมณตาทสฺสเนน ‘‘อารมฺมเณน วินา สยเมว นีลาทิอาภาสํ จิตฺตํ ปวตฺตตี’’ติ เอวํ ปวตฺติตํ วิญฺญาณวาทํ ปฎิเสเธติฯ

๑๘๔. **เอกนานาสนฺตานคตาน**นฺติ เอกสนฺตานคตานํ อภินฺนสนฺตานคตานํ ทฺวารานํ, นานาสนฺตานคตานํ ภินฺนสนฺตานคตานํ อารมฺมณานนฺติ โยชนาฯ **เอกนานาชาติกตฺตา**ติ จกฺขาทิเอเกกชาติกตฺตา ทฺวารานํ, นีลาทิอเนกชาติกตฺตา อารมฺมณานํฯ

> จกฺขาทิ เอกมฺปิ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ, รูปาทิ ปน อเนกเมว สํหตนฺติ อิมสฺส วา อตฺถวิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ จกฺขุรูปาทีสุ วจนเภโท กโตฯ กึ ปน การณํ จกฺขาทิ เอกมฺปิ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ, รูปาทิ ปน อเนกเมวาติ? ปจฺจยภาววิเสสโตฯ จกฺขุ หิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหนฺตํ อตฺถิภาเวเนว โหติ ตสฺมึ สติ ตสฺส ภาวโต, อสติ อภาวโต, ยโต ตํ อตฺถิอวิคตปจฺจเยหิสฺส ปจฺจโย โหตีติ วุจฺจตีติฯ ตํนิสฺสยตา จสฺส น เอกเทเสน อลฺลียนวเสน อิจฺฉิตพฺพา อรูปภาวโต, อถ โข ครุราชาทีสุ สิสฺสราชปุริสาทีนํ วิย ตปฺปฎิพทฺธวุตฺติตายฯ อิตเร จ ปจฺจยา เตน เตน วิเสเสน เวทิตพฺพาฯ สฺวายํ ปจฺจยภาโว น เอกสฺมึ น สมฺภวตีติ เอกมฺปิ จกฺขุ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทเสฺสตุํ ปาฬิยํ ‘‘จกฺขุญฺจ ปฎิจฺจา’’ติ เอกวจนนิเทฺทโส กโตฯ
>
> รูปํ ปน ยทิปิ จกฺขุ วิย ปุเรชาตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ปุเรตรํ อุปฺปนฺนํ หุตฺวา วิชฺชมานกฺขเณเยว อุปการกตฺตา, ตถาปิ อเนกเมว สํหตํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ อารมฺมณภาวโตฯ ยญฺหิ ปจฺจยธมฺมํ สภาวภูตํ, ปริกปฺปิตาการมตฺตํ วา วิญฺญาณํ วิภาเวนฺตํ ปวตฺตติ, ตทเญฺญสญฺจ สติปิ ปจฺจยภาเว โส ตสฺส สารมฺมณสภาวโต ยํ กิญฺจิ อนาลมฺพิตฺวา ปวตฺติตุํ อสมตฺถสฺส โอลุพฺภ ปวตฺติการณตาย อาลมฺพนียโต อารมฺมณํ นามฯ ตสฺส ยสฺมา ยถา ยถา สภาวูปลทฺธิ วิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจยลาโภ, ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาณํ รูปํ อารพฺภ ปวตฺตมานํ ตสฺส สภาวํ วิภาเวนฺตเมว ปวตฺตติฯ สา จสฺส อินฺทฺริยาธีนวุตฺติกสฺส อารมฺมณสภาวูปลทฺธิ น เอกทฺวิกลาปคตวณฺณวเสเนว โหติ, นาปิ กติปยกลาปวณฺณวเสน, อถ โข อาโภคานุรูปํ อาปาถคตวณฺณวเสนาติ อเนกเมว รูปํ สํหจฺจการิตาย วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทเสฺสโนฺต ภควา ‘‘รูเป จา’’ติ พหุวจเนน นิทฺทิสิฯ
>
> ยํ ปน ‘‘รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา, ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๑.๑.๑) วุตฺตํ, ตํ กถนฺติ? ตมฺปิ ยาทิสํ รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจโย, ตาทิสเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ กีทิสํ ปน ตนฺติ? สมุทิตนฺติ ปากโฎยมโตฺถฯ เอวญฺจ กตฺวา ยเทเก วทนฺติ ‘‘อายตนสลฺลกฺขณวเสน จกฺขุวิญฺญาณาทโย สลฺลกฺขณารมฺมณา, น ทพฺพสลฺลกฺขณวเสนา’’ติ, ตํ ยุตฺตเมว โหติฯ น

เจตฺถ สมุทายารมฺมณตา อาสงฺกิตพฺพา สมุทายาโภคเสฺสว อภาวโต, สมุทิตา ปน วณฺณธมฺมา อารมฺมณปจฺจยา โหนฺติฯ กถํ ปน ปเจฺจกํ อสมตฺถา สมุทิตา อารมฺมณา โหนฺติ, น หิ ปเจฺจกํ ทฎฺฐุํ อสโกฺกนฺตา อนฺธา สมุทิตา ปสฺสนฺตีติ? นยิทเมกนฺติกํ วิสุํ อสมตฺถานํ สิวิกาวหนาทีสุ สมตฺถตาย ทสฺสนโตฯ เกสาทีนญฺจ ยสฺมิํ ฐาเน ฐิตานํ ปเจฺจกํ วณฺณํ คเหตุํ น สกฺกา, ตสฺมิํเยว ฐาเน สมุทิตานํ ตํ คเหตุํ สกฺกาติ ภิโยฺยปิ เตสํ สํหจฺจการิตา ปริพฺยตฺตาฯ เอเตน กิํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปรมาณุรูปํ อารมฺมณํ, อุทาหุ ตํสมุทาโยติอาทิกา โจทนา ปฎิกฺขิตฺตา เวทิตพฺพาฯ ‘‘โสตญฺจ ปฎิจฺจ สเทฺท จา’’ติ อาทีสุปิ อยเมว นโยฯ

เอวมฺปิ อโตฺถ ลพฺภตีติ ‘‘มโนธาตุยาปี’’ติ **ปิ**-สเทฺทน น เกวลํ ชวนปริโยสานา มโนวิญฺญาณธาตุเยว สมฺปิณฺฑียติ, อถ โข ตทารมฺมณภวงฺคสงฺขาตาปิ สมฺปิณฺฑียตีติ เอวมฺปิ อโตฺถ ลพฺภติ, สมฺภวตีติ อโตฺถฯ **เอวํ สตี**ติ เอวํ อญฺญมโนธาตุปฺปวตฺติยา โอรํ ปวตฺตจิตฺตานํ มโนวิญฺญาณธาตุตาทสฺสเน สติฯ สติปิ มนโส สมฺภูตภาเว มโนธาตุยา มโนวิญฺญาณธาตุภาวปฺปสโงฺค น โหติเยว ตํสภาวเสฺสว มโนวิญฺญาณธาตุภาเวน นิทฺทิฎฺฐตฺตาฯ อิทานิ ตเมวตฺถํ **‘‘ปญฺจวิญฺญาณธาตุมโนธาตู’’**ติอาทินา ปากฎตรํ กโรติฯ **ตพฺพิธุรสภาเวนา**ติ ปญฺจวิญฺญาณธาตูหิ วิสทิสสภาเวนฯ **อุปฺปตฺติฎฺฐาเนน จา**ติ มโนธาตุกิริยมโนวิญฺญาณธาตุอาทีหิ ปริจฺฉิเนฺนน อุปฺปชฺชนฎฺฐาเนน จฯ อิทานิ เอกตฺตคฺคหณํ วินาปิ ยถาวุตฺตสฺส อตฺถสฺส สมฺภวํ ทเสฺสตุํ **‘‘อนุปนีเตปี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สามญฺญวเสนา**ติ สทิสตาวเสนฯ **ตสฺสา**ติ ภวงฺคานนฺตรํ อุปฺปนฺนจิตฺตสฺสฯ **อมโนวิญฺญาณธาตุภาวาสิทฺธิโต**ติ มโนธาตุภาวาสิทฺธิโตฯ น หิ ‘‘มโนวิญฺญาณธาตุยาปิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ…เป.… ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตู’’ติ อิทํ วจนํ ภวงฺคานนฺตรํ อุปฺปนฺนจิตฺตสฺส มโนธาตุภาวํ สาเธติฯ สิเทฺธ หิ มโนธาตุภาเว ตํ ตสฺส นิวตฺตกํ สิยาติ อธิปฺปาโยฯ มโนวิญฺญาณธาตุยา ปน อุปฺปนฺนสฺส จิตฺตสฺส มโนวิญฺญาณธาตุภาวทีปกํ วจนํ ตาทิสาย มโนธาตุยาปิ มโนวิญฺญาณธาตุภาวเมว ทีเปยฺยาติ กถํ ตสฺสา นิวตฺตกํ สิยาติ อาห **‘‘น หิ ยํ โจทียติ, ตเทว ปริหาราย โหตี’’**ติฯ

ยทิ เอวํ ปญฺจทฺวาราวชฺชนสฺส มโนวิญฺญาณธาตุภาวาปตฺติ เอวาติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **‘‘มโนธาตุยาปี’’**ติอาทิฯ ปญฺจวิญฺญาเณหิ มโนธาตูหิ จ วิสิโฎฺฐ สภาโว **ปญฺจวิญฺญาณ…เป.… สภาโว,** ตสฺส วเสนฯ **จุติปฎิสนฺธิภวงฺคาน**นฺติ ตทารมฺมณมฺปิ ภวงฺคโนฺตคธํ กตฺวา วุตฺตํฯ **ชวนาวสานานี**ติ วา ชวนารมฺมณตฺตา ตทารมฺมณมฺปิ คหิตํ ทฎฺฐพฺพํฯ เตเนวาห **‘‘ฉทฺวาริกจิเตฺตหิ วา’’**ติอาทิฯ

วิสุํ กาตุํ ยุตฺตนฺติ อาวชฺชนมฺปิ ยทิปิ รูปาทิวิสยํ โหติ, ชวนํ วิย อารมฺมณรสานุภวนํ ปน น โหตีติ เอทิเส ฐาเน วิสุํ กาตพฺพเมวฯ **มโน จา**ติ **จ**-สโทฺท ‘‘มนญฺจ ปฎิจฺจา’’ติอาทีสุ วิย น สมฺปิณฺฑนโตฺถ, อถ โข พฺยติเรกโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

เหฎฺฐา วุตฺตนยตฺตาติ ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ ‘‘ปญฺจปณฺณาส กามาวจรธเมฺม อารพฺภ รชฺชนฺตสฺสา’’ติอาทินา (วิภ. อฎฺฐ. ๑๕๐; ๑๖๘) ปริตฺตารมฺมณาทิภาเว ทสฺสิยมาเน

‘‘จิตฺตุปฺปาทรูปวเสน ตํ ตํ สมุทายํ เอเกกํ ธมฺมํ กตฺวา’’ติอาทินา (วิภ. มูลฏี. ๑๕๐) ตทตฺถสฺส ขนฺธวิภงฺควณฺณนาทีสุ วุตฺตนยตฺตาฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ธาตุวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. สจฺจวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

อุเทฺทสวณฺณนา

๑๘๙. **สจฺจวินิมุตฺตํ นตฺถิ** ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุสนฺทสฺสนวเสน ปวตฺตนโตฯ **สเจฺจสุ กมตี**ติ สเจฺจสุ วิสยภูเตสุ ปวตฺตติฯ เทเสตพฺพตฺถวิสยา หิ เทสนาติฯ **เอเตสุ กมตี**ติ เอเตสุ อริยสเจฺจสุ ปริญฺญาทิกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตติฯ ‘‘สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาต’’นฺติ วุตฺตํ อตฺถสภาวํ กมนกิริยาย กตฺตุภาเวน คหิตนฺติ ปากฏตรํ กตฺวา ทเสฺสตุํ **‘‘กึ กมตี’’**ติ ปุจฺฉติฯ **ตโพฺพหาเรนา**ติ ตทุปจาเรนฯ เอเตน นิปฺปริยาเยน อตฺถสภาวํ สาสนํ, ปริยาเยน วจนสภาวนฺติ ทเสฺสติฯ

ตํสภาวาติ ทุกฺขาทิสภาวาฯ **อมุสาสภาวา**ติ พาธนาทิภาเวน ภูตสภาวาฯ **อญฺญาการรหิตา**ติ อพาธนาทิอาการวิวิตฺตาฯ **ทฺวิธา**ติ ทุกฺขทุกฺขตาตนฺนิมิตฺตตาหิฯ ราคาทิกิเลสปริฬาโห **กิเลสทาโห**ฯ สนฺตานสฺส อวิปฺผาริกตากรณํ **ปุคฺคลหึสนํฯ อตฺตโน เอว ติขิณภาโว**ติ สงฺขตธมฺมสฺส อตฺตโน สภาเวเนว รุชาวหติกฺขภาโวฯ **สรเสเนวา**ติ สภาเวเนวฯ สมฺปิณฺฑกสฺส สมุทยสฺส, กิเลสสนฺตาปรหิตสฺส มคฺคสฺส, อวิปริณามสฺส นิโรธสฺส ทสฺสเนน ยถาสงฺขฺยํ ทุกฺขสฺส สงฺขตสนฺตาปวิปริณามฏฺฐา อาวิ ภวนฺตีติ อาห **‘‘อิตเร ยถากฺกมํ สมุทยมคฺคนิโรธทสฺสเนหิ อาวิภวนาการา’’**ติฯ **พฺยาเปตฺวา**ติ ภวาทีสุ นานารมฺมเณสุ จ วิสฏาหุตฺวาฯ อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ **‘‘อูหนํ ราสิกรณ’’**นฺติ วตฺวา ปุน ตทตฺถํ วิวรติ **‘‘ทุกฺขนิพฺพตฺตน’’**นฺติฯ เอกโวการภเวปิ หิ ราสิภูตเมว ทุกฺขํ นิพฺพตฺตติ อเนกธมฺมสมูหโต , ปเคว จตุปญฺจโวการภเวสุฯ เอตฺถ จ พฺยาปนตฺถํ อาการํ, ตสฺส จ ย-การาคมํ กตฺวา สมฺปิณฺฑนตฺถํ **อายูหน**นฺติ ปทํ เวทิตพฺพํฯ **นิทหาตี**ติ ทุกฺขสฺส เอกนฺตการณตฺตา ตํ นิทเสฺสนฺตํ วิย ชเนตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อิทํ ตํ ทุกฺข’’**นฺติอาทิมาหฯ **ทุกฺข…เป.… อาวิ ภวติ** โรคทสฺสเนน วิย โรคนิทานํฯ **สํโยค…เป.… ทสฺสเนหี**ติ สํโยคโฏฺฐ วิสํโยคสภาวสฺส นิโรธสฺส, ปลิโพธโฏฺฐ นิยฺยานสภาวสฺส มคฺคสฺส ทสฺสเนน อาวิ ภวตีติ อโตฺถฯ **เต**ติ สํโยคปลิโพธฏฺฐาฯ

เอตฺถาติ เอตสฺมึ อารมฺมณภูเต สติฯ สมุทยโต วิเวโก **วิเวกโฏฺฐ**ฯ นิโรโธ จ ตณฺหากฺขยภาวโต สมุทยโต วิวิโตฺต, ตสฺมา อวิเวกภูตสฺส สมุทยสฺส ทสฺสเนน นิโรธสฺส วิเวกโฏฺฐ อาวิ ภวติ, นิพฺพานาธิคมเหตุภูตสฺสาปิ มคฺคสฺส สปฺปจฺจยตาย สงฺขตภาวํ ปสฺสโต อปฺปจฺจยสฺส นิโรธสฺส อสงฺขตโฏฺฐ อาวิ ภวติ, ตถา มรณธมฺมตาย ทุกฺขํ วินสฺสนฺตํ ปสฺสโต อมรณธมฺมสฺส นิโรธสฺส อมตโฏฺฐ อาวิ ภวตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติ **‘‘วิเวกา’’**ติอาทินาฯ **อิตเร สมุทยนิโรธทุกฺขทสฺสเนหี**ติ เอตฺถ สมุทยทสฺสเนน ‘‘นายํ เหตุ นิพฺพานาธิคมาย, อยํ ปน เหตู’’ติ เหตุโฏฺฐ อาวิ ภวติฯ ตถา ปรมคมฺภีรสฺส นิปุณตรสฺส ทุทฺทสสฺส นิโรธสฺส ทสฺสเนน ทสฺสนโฏฺฐ สุขุมรูปทสฺสเนน จกฺขุโน วิย, ทุกฺขทสฺสเนน ปน อเนกโรคาตุรกปณชนทสฺสเนน อิสฺสรชนสฺส อุฬารภาโว วิย มคฺคสฺส อาธิปเตยฺยโฏฺฐ อาวิ ภวติฯ

เต ปเนเต เหตุฏฺฐาทิเก สรูปโต ทเสฺสตุํ **‘‘ตตฺถ ปลิโพธุปเจฺฉทวเสนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ปลิโพธุปเจฺฉทวเสนา**ติ สมุทยปฺปหานวเสนฯ **‘‘มคฺคาธิปติโน ธมฺมา’’ติ วจนโต**ติ ยสฺมา สติปิ ฌานาทีนํ อารมฺมณาธิปติภาเว ‘‘ฌานาธิปติโน ธมฺมา’’ติ เอวมาทิ น วุตฺตํ, ‘‘มคฺคาธิปติโน ธมฺมา’’ อิเจฺจว ปน วุตฺตํฯ ตสฺมา สาติสโย มคฺคงฺคธมฺมานํ อารมฺมณาธิปติภาโวฯ

เตนาห **“วิเสสโต วา อารมฺมณาธิปติภูตา มคฺคงฺคธมฺมา โหนฺตี”**ติฯ **โส เตสํ อากาโร**ติ โย มคฺคงฺคานํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขณวเสน ปวตฺตธมฺมานํ อารมฺมณาธิปติปจฺจยตาสงฺขาโต อากาโร, โส มคฺคสฺส อาธิปเตยฺยโฏฺฐฯ ปุริโม ปน อาธิปเตยฺยโฏฺฐ สหชาตาธิปติวเสน วุโตฺตฯ **อภิสเมตพฺพโฏฺฐ**ติ ยถาวุตฺตปีฬนาทิอตฺถเมว ปฏิวิชฺฌิตพฺพตาย เอกชฺฌํ กตฺวา วทติฯ เตน อภิสมยสทฺทํ กมฺมตฺถํ ทเสฺสติฯ **อภิสมยสฺสา**ติ ญาณสฺสฯ **ปวตฺติอากาโร**ติ ปริชานนาทิวิเสสากาโรฯ โส หิ มคฺคกฺขเณ อสโมฺมหโต สิโทฺธ, ปจฺฉา ปจฺจเวกฺขณาทินา ปากโฏ โหติฯ อากาโรปิ ญาเณน อรณียโต **อโตฺถ**ติ วุจฺจตีติ กตฺวา ตติยนโย ทสฺสิโตฯ **ปีฬนาทินา ทสฺสิโต** วิสยวิภาเคนปิ วิสยิวิภาโค โหติ ยถา ‘‘รูปสญฺญา, สทฺทสญฺญา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๕๗)ฯ

กุจฺฉิตํ ขนฺติ ครหิตํ หุตฺวา อสารํฯ **“สมาคโม”**ติอาทินา อนฺวยโต พฺยติเรกโต จ **สํ**-สทฺทสฺส สํโยคตฺถโชตกตฺตมาหฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ อุทิต’’นฺติอาทีสุ เกวลสฺส **ปนฺน**-สทฺทสฺส, **อิต**-สทฺทสฺส จ ปโยเค อุปฺปตฺติอตฺถสฺส อนุปลพฺภนโต, **อุ**-สทฺทสฺส จ ปโยเค อุปลพฺภนโต โส อุปฺปตฺติอตฺถํ ทีเปตีติ อาห **“เอวํ อุปฺปนฺนํ อุทิตนฺติ เอตฺถาปี”**ติฯ **วิสุํ ปยุชฺชมานา**ติ อาคม-อิต-ปเทหิ วินา ปยุชฺชมานาฯ **สธาตุก**นฺติ อโนฺตนีเตน ธาตุนา สธาตุกํฯ เตเนว เต ‘‘อุปสคฺคา’’ติ จ วุตฺตาฯ

ทุกฺขวิเวกภาวนฺติ ทุกฺขวิวิตฺตตํฯ **นิวตฺติยา**ติ นิพฺพานสฺสฯ **นิวเตฺตตฺวา**ติ อนุปฺปาทสเทฺทน วิเสสนวเสน นิวเตฺตตฺวาฯ นิโรธปจฺจยตา นิโรธสฺส มคฺคสฺส อารมฺมณปจฺจยตาฯ **ปุคฺคลสจฺฉิกิริยาธมฺมภาเวหี**ติ ปุคฺคลธมฺมภาเวน สจฺฉิกรณธมฺมภาเวน จฯ **ผล**นฺติ อริยผลํฯ **ตสฺสา**ติ นิฏฺฐานภูตาย ผลสงฺขาตาย **ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา** อภิสมยภูตาย ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา ปฏิปทตา ทฏฺฐพฺพาฯ

ปฏิวิชฺฌนกาเล นิปฺปริยาเยน พุทฺธาทิสมญฺญาติ อาห **“ปฏิวิทฺธกาเล ปวตฺต”**นฺติฯ **ตโต เอวา**ติ เตน ปกาสิตตฺตา เอวฯ

ตนฺนิมิตฺตภาโวติ ชาติอาทิ วิย อธิฏฺฐานภาเวน ทุกฺขสฺส การณภาโว, น สมุทยสจฺจํ วิย ปภวภาเวนฯ อุทยพฺพยปีฬิตภาโว สงฺขารทุกฺขตาฯ **ปวตฺตนเมวา**ติ ปวตฺติ เอวฯ **กิจฺจํ รโส**ติ รสสฺส กิจฺจตฺถตํ ทเสฺสติฯ **ปวตฺตินิวตฺตีสู**ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํฯ **อวิการตา** วิการาภาโว นิจฺจตาฯ

มรีจิมายาอตฺตานนฺติ มรีจิยา มายาย อตฺตโน จ **อริยญาณสฺสา**ติ อริยานํ ญาณสฺสฯ เตน อริยานํ มคฺคญาณานุสาเรน ปวตฺตนกญาณมฺปิ สงฺคหิตํ โหติฯ เตนาห **“อวิตถคาหกสฺสา”**ติอาทิ ฯ **เตส**นฺติ ปฏิเวธปจฺจเวกฺขณญาณานํฯ ตตฺถ ปฏิเวธญาณสฺส ปฏิวิชฺฌิตพฺพตา โคจรภาโว, อิตรสฺส อารมฺมณภาโวฯ ปฏิวิชฺฌิตพฺพตา, อารมฺมณภาโว วา ปฏิเวธญาณสฺส โคจรภาโว, อิตรสฺส อารมฺมณภาโววฯ

พาธกปฺปภวภาเวนาติ พาธกสฺส อุปฺปาทกภาเวน วิสุํ คหิตตฺตา น ตณฺหา พาธกภาเวน คหิตา ปวตฺติปวตฺติเหตูนํ อสงฺกรวเสน โพธนโตฯ เอวญฺจ กตฺวา อภิธมฺมภาชนีเยปิ อยมตฺถวณฺณนา ยุชฺชเตว ฯ ยทิปิ เอวํ ‘‘ทุกฺขเมว พาธก’’นฺติ นิยมานุปปตฺติ, สมุทยภาวปฺปสโงฺค จาติ โจทนํ สนฺธายาห **“ชาติอาทีนํ วิย วา”**ติอาทิฯ พาธกตฺตสฺส พาธกเตฺต จ นิยโมติ อาห **“ทฺวิธาปิ พาธกตฺถาวธารเณนา”**ติฯ ยถา หิ พาธกตฺตสฺส ทุเกฺข นิยตตา, เอวํ ทุกฺขสฺส จ พาธกเตฺต นิยตตาติฯ สุตฺตนฺตภาชนีเย ตณฺหาย เอว สมุทยภาวสฺส ทสฺสิตตฺตา ตณฺ

หาวเสน นิยมํ ทเสฺสโนฺต **“น ตณฺหาย วินา”**ติอาทิมาหฯ สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา เหสาติฯ **“กุสเลหิ วินา”**ติอาทินา ทุกฺขเหตุตาย ตณฺหาย ปธานภาวมาหฯ ตถา หิ สา กมฺมวิจิตฺตตาย เหตุภาวํ คจฺฉนฺตี วิเสเสน กมฺมสฺส สหการิการณํ โหตีติฯ **ทฺวิธาปิ นิยเมนา**ติ มโคฺคว นิยฺยานํ, นิยฺยานเมว จ มโคฺคติ ทฺวิปฺปกาเรน นิยเมนฯ

วจีสจฺจํ สจฺจวาจา, ตํสมุฏฺฐาปิกา เจตนา จาติ อาห **“วิรติสเจฺจติ มุสาวาทวิรติย”**นฺติฯ เกจิ ปน ‘‘วิรติสจฺจํ สมาทานวิรตี’’ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ น สมาทานมตฺตํ วิรติสจฺจํ, อถ โข สมาทานาวิสํวาทนํฯ ตํ ปน ปฏิญฺญาสจฺจตฺตา มุสาวาทวิรติเยว โหติฯ เตนาห **“น หิ อญฺญวิรตีสุ สจฺจสโทฺท นิรุโฬฺห”**ติฯ สติปิ ทุกฺขสมุทยาวโพเธ ยาวเทว นิโรธมคฺคาธิคมตฺถา ปญฺญาภาวนาติ ปจฺฉิมทฺวยเสฺสว สจฺจตฺถํ สาติสยํ, ตทธิคมสฺส จ อวิวาทเหตุกํ สุเตฺต วิภาวิตํ ทเสฺสโนฺต **“ตสฺส ปนา”**ติอาทิมาหฯ

ฐานํ นตฺถีติ อตฺตโน วาทปติฏฺฐาปนการณํ นตฺถีติ อโตฺถฯ อตฺตภาวปฏิลาเภเนว สตฺตานํ ชาติอาทีนํ ปตฺติ สมฺมุขีภาโว จ ชายตีติ อาห **“สมฺปตฺตตา, ปจฺจกฺขตา จ ปฐมตา”**ติฯ ภควโต เทสนากฺกเมเนว วา ปฐมาทิตา ทฏฺฐพฺพาฯ

ปริชนนาทีหีติ ปริญฺญาปฺปหานสจฺฉิกิริยาภาวนาหิ, นิสฺสกฺกวจนเญฺจตํ อญฺญสทฺทเปกฺขายฯ **ธมฺมญาณกิจฺจ**นฺติ สภาวธมฺมาวโพธกิจฺจํฯ **ปริเญฺญยฺยาทีนิ เอตปฺปรมาเนวา**ติ อิโต ปรํ เนยฺยํ นตฺถีติ ทเสฺสติฯ

ทุกฺขาทีนํ อริยสจฺจภาวสฺส อนุรูปํ ยุตฺตํ, อาจริยปรมฺปราคตํ วา สวนํ **อนุสฺสโว**ฯ สุตานุสาเรน, อญฺญถา วา กกฺขฬผุสนาทิอนิจฺจาทิสภาวสามญฺญาการปริคฺคณฺหนํ **อาการปริวิตโกฺก**ฯ ยถาวิตกฺกิตาการสฺส ทิฏฺฐิสงฺขาตาย ทสฺสนภูตาย ปญฺญาย นิชฺฌานกฺขมนํ โรจนํ **ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติ** ฯ **อาทิโจฺจ วิย ปภาย นิโรธํ ผุสติ** สจฺฉิกโรติ กิเลสนฺธการํ วิทฺธํเสติฯ **จตฺตาริปิ สจฺจานิ ปสฺสตี**ติ วุตฺตํ ‘‘โย, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปสฺสตี’’ติอาทินาฯ

กาลนฺตรทสฺสนนฺติ นานาภิสมยํ วทติฯ **เอกทสฺสิโน**ติ เอกสจฺจทสฺสิโนฯ **น โยเชตพฺพา สิยา**ติ โยชนายญฺจ สพฺพทสฺสนํ ทสฺสนนฺตรปรมนฺติ ทสฺสนานฺปรโม อาปเชฺชยฺย, สจฺจานญฺจ นานาภิสมเย ทุกฺขทสฺสนาทีหิ ปฐมมคฺคาทิปฺปเหยฺยานํ สํโยชนตฺตยาทีนํ เอกเทสปฺปหานํ อาปชฺชติฯ ตถา จ สติ เอกเทสโสตาปตฺติมคฺคฏฺฐตา, ตทนนฺตรญฺจ ปตฺตเพฺพน ผเลน เอกเทสโสตาปนฺนตา จ อาปชฺชติ, ตสฺมา น สจฺจานํ นานาภิสมโย ยุโตฺตฯ ยถา จ นานาภิสมโย น ยุโตฺต, เอวํ อารมฺมณาภิสมโยปิฯ ยทิ หิ อารมฺมณกรเณน จตุสจฺจาภิสมโย อิจฺฉิโต, น มโคฺค สยเมว อตฺตานํ อารมฺมณํ กโรตีติ อปริปุโณฺณ สจฺจาภิสมโย สิยาฯ อเญฺญน มเคฺคน มโคฺค อาลมฺพียตีติ ปริปุโณฺณวาติ เจ? เอวํ สติ เยน มเคฺคน มโคฺค อาลมฺพิโต, โสปิ อเญฺญน, โสปิ อเญฺญนาติ อนวฏฺฐานํ สิยา, ตสฺมา น อารมฺมณปฏิเวธโต จตุสจฺจาภิสมโย ยุโตฺต, วุตฺตนเยเนว ปน ยุโตฺตฯ กิญฺจ ปริจฺฉินฺทิตพฺพํ สมุจฺฉินฺทิตพฺพญฺจ อาลมฺพิตฺวา ปริเจฺฉทสมุเจฺฉทภาวนา มคฺคญาณสฺส น ยุตฺตา ตโต อนิสฺสฏภาวโต, สพฺพสงฺขตวินิสฺสฏํ นิพฺพานเมว ปน อารมฺมณตา ยุตฺตาฯ **อเหตุกทิฏฺฐิ อกิริยทิฏฺฐิคฺคหเณน คหิตา** เหตุพฺยาปาโรว ปรมตฺถโต กิริยาติ กตฺวาฯ

ปวเตฺตตีติ สชฺชติ, ปวตฺติยา วา เหตุ โหติฯ **นิวเตฺตตี**ติ สํหรติ ปลยํ คเมติ, ปโลกตาทิวเสน วา โมกฺขเหตุ โหติฯ **ปธานโต**ติ ปกติโต, ยํ ‘‘อพฺยตฺต’’นฺติปิ วุจฺจติฯ

“กาโล กโรติ ภูตานิ, กาโล สํหรตี ปชา;
กาโล สุเตฺต ชาครติ, กาโล หิ ทุรติกฺกโม”ติฯ –

เอวํวาทา **กาลวาทิโน**ฯ “กณฺฏกสฺส ติขิณตา, กปิฏฺฐผลาทีนํ ปริมณฺฑลตา, มิคปกฺขิสรีสปาทีนํ วิจิตฺตภาโวติ เอวมาทโย เกน การิตา? สภาเวเนว สิทฺธา, เอวํ สพฺพมฺปิ, น เอตฺถ กสฺสจิ กามกาโร”ติ เอวํวาทา **สภาววาทิโน**ฯ “โลโก นิยโต อเจฺฉชฺชสุตฺตาวุตาเภชฺชมณิสทิโส , น เอตฺถ กสฺสจิ ปุริสกาโร”ติ เอวํปวตฺตวาทา **นิยติวาทิโน,** –

“ยทิจฺฉาย ปวตฺตนฺติ, ยทิจฺฉาย นิวตฺตเร;
ยทิจฺฉาย สุขทุกฺขํ, ตสฺมา ยทิจฺฉตี ปชา”ติฯ –

เอวํปวตฺตวาทา ยทิจฺฉาวาทิสงฺขาตา **อธิจฺจสมุปฺปตฺติวาทิโน** จ เอตฺถ สภาววาเท เอว อโนฺตคธาติ ทฏฺฐพฺพาฯ **อณูหิ โลโก ปวตฺตตี**ติ อาชีวกวาทํ สนฺธายาหฯ โส หิ อการณปริคฺคโหฯ กณาทวาโท ปน อิสฺสริจฺฉาวเสน อณูนํ สํโยควิโยคโต โลกสฺส ปวตฺตินิวตฺตึ วทติฯ **ปธานสฺส อปฺปวตฺตี**ติ มหตาทิภาเวน อปริณาโม, อนภิพฺยตฺติ วาฯ “อหมโญฺญ, ปกติ อญฺญา”ติ เอวํ ปวตฺตปกติปุริสนฺตรชานเนน อตฺตสุขทุกฺขโมเหสุ อวิภาคคฺคหเณ นิวตฺติเตกิร วุตฺตนเยน ปธานํ นปฺปวตฺตติ, โส วิโมโกฺขติ กาปิลาฯ **เอวมาที**ติ **อาทิ**-สเทฺทน มหาพฺรหฺมุโน สมีปตา, สํโยโคติ เอวมาทีนมฺปิ สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ

เอกตฺตาติ เอกภาวโต เอโกปิ วุโตฺตฯ **ตโย**ติ กิจฺจวิภาเคนฯ **ตานี**ติ สมฺมาวาจาทิสีลานิฯ ฉนฺทสฺส สทฺทหนานุกูลาปิ ฉนฺทนวเสน ปวตฺติ โหตีติ สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพเลหิ สทฺธึ ฉนฺทิทฺธิปาโท วุโตฺตฯ ตาทิเส กาเล อุเปกฺขานิมิตฺตานุพฺรูหเนน อุปการา สมาธิสฺส สมวาหิตาวเสน ตาทิสกิจฺจาว อุเปกฺขา เวทิตพฺพาฯ

วิฆาตกตฺตาติ สํหรณียวเสน วิหนฺตภาวโตฯ

อริยสจฺจทฺวยนฺติ สมุทยมคฺคสจฺจทฺวยํฯ **เตเนวา**ติ ยถาวุตฺตทุกฺขาทิสทฺทานํ ปริเญฺญยฺยาทิวาจกตฺตา เอวฯ **อาทิปทสงฺคโห**ติ “ทุกฺขํ, น อริยสจฺจ”นฺติ อิมินา จตุเกฺก อาทิปเท สงฺคโหฯ **ตทเปกฺข**นฺติ อริยสจฺจสทฺทาเปกฺขํ ทุกฺขสทฺทํฯ **จตุตฺถปทสงฺคโห**ติ “เนว ทุกฺขํ, น อริยสจฺจ”นฺติ อิมินา ปเทน สงฺคโหฯ **อวเสสกิเลสาทโย**ติ ตณฺหาวชฺชกิเลสา อวเสสากุสลา, สาสวานิ กุสลมูลานิ, สาสวา จ กุสลธมฺมาฯ เต หิ อภิธมฺมภาชนีเย สมุทยภาเวน วุตฺตา, น อริยสจฺจภาเวนาติ อาห **“สมุทโย, น อริยสจฺจ”**นฺติฯ **อญฺญานิ มคฺคงฺคานี**ติ ผลสมฺมาทิฏฺฐิอาทโยฯ **อิมินา นเยนา**ติ เอตฺถายํ โยชนา – อตฺถิ สมุทโย, น อริยสจฺจํ, อตฺถิ อริยสจฺจํ, น สมุทโย, อตฺถิ สมุทโย เจว อริยสจฺจญฺจ, อตฺถิ เนว สมุทโย, น อริยสจฺจํฯ ตตฺถ ปฐมปทํ วุตฺตตฺถํฯ นิโรโธ อริยสจฺจํ, น สมุทโย, ตณฺหา สมุทโย เจว อริยสจฺจญฺจ, มคฺคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา สามญฺญผลานิ จ ยสฺส ปหานาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ, ตทภาวโต เนว สมุทโย, น อริยสจฺจํฯ อิตรสจฺจทฺวยํ อริยสจฺจํ ตสฺส ตสฺส ปภาวกเฏฺฐน สิยา สมุทโย, น ปน ยสฺส ปหานาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเฏฺฐนฯ อิตรจตุกฺกทฺวเยปิ อาทิปทํ วุตฺตตฺถเมวฯ เสเสสุ สมุทโย อริยสจฺจํ, น นิโรโธ, อสงฺขตธาตุ นิโรโธ เจว อริยสจฺจญฺจ, มคฺคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา, สามญฺญผลานิ จ ยสฺส สจฺฉิกิริยาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเฏฺฐน เนว นิโรโธ, น อริยสจฺจํฯ อิตรสจฺจทฺวยํ อริยสจฺจํ, นิโรธธมฺมตาย สิยา นิโรโธ, น ปน ยสฺส สจฺฉิกิริยาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเฏฺฐนฯ ตถา นิโรโธ อริยสจฺจํ, น มโคฺค, อริยมโคฺค มโคฺค เจว อริยสจฺจญฺจ, มคฺคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา, สามญฺญผลานิ จ ยสฺส ภาวนาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ

ตถเตฺถน เนว มโคฺค, น อริยสจฺจํฯ อิตรสจฺจทฺวยํ สิยา มโคฺค อุปฺปตฺติมคฺคภาวโต, น ปน ยสฺส ภาวนาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเตฺถนฯ

สนฺตนฺติ สมานํฯ **เอวํ อิตเรสฺปี**ติ กาตพฺพาปิ กิริยา การกรหิตา เกวลํ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ตาย ปวตฺตมานาย ปจฺจยสามคฺคี กิริยํ กโรตีติ โวหารมตฺตํ โหติฯ นิพฺพุติคมเกสฺปิ เอเสว นโยฯ

สาสวตา อสุภตา กิเลสาสุจิปคฺฆรณโตฯ **ทุกฺขาทีน**ฺติ ทุกฺขสมุทยมคฺคานํฯ **สมุทยาทิภาโว**ติ ทุกฺขสฺส สมุทยมคฺคภาโว, สมุทยสฺส มคฺคทุกฺขภาโว, มคฺคสฺส ทุกฺขสมุทยภาโว จ, น ปน นิโรธภาโว ทุกฺขาทีนนฺติ สมฺพโนฺธฯ **อญฺญมญฺญสมงฺคิตา**ติ ทุกฺขาทีนํ อิตรีตรสภาวโยโคฯ **ตณฺหายา**ติ อาธาเร ภุมฺมํฯ **ปุนพฺภวสฺสา**ติ ปุนภวสงฺขาตสฺส อายติทุกฺขสฺสฯ **ปกติวาทีน**ฺติ กาปิลานํฯ **วิการา**ติ มหตาทโย พฺยตฺตาฯ **วิภาวโต**ติ อภิพฺยตฺติโต, ปริณามโต วา ปุเพฺพฯ **ปฏิปฺปลีนา จา**ติ ปจฺฉา ปกติยํ ปลยํ คตา เวสมฺมํ มุญฺจิตฺวา สตฺตาทิสมภาเวน อโนฺต สโมรุทฺธาฯ เตนาห **“ปกติภาเวเนว ติฏฺฐนฺตี”**ติฯ **ปกติภาเวเนวา**ติ อพฺยตฺตภาเวเนว ฯ **สมุทยภาเวนา**ติ ตณฺหาสงฺขาตปภวภาเวนฯ อญฺญถา ตํสมฺปยุตฺตอวิชฺชาทีนมฺปิ สมุทยภาโว ลพฺภเตวาติฯ **อวิภเตฺตหี**ติ เวสมฺมวิรเหน ปกติภาวํ คเตหิฯ **“วิกาเรหี”**ติ สามญฺญโต วุเตฺต **“มหนฺตา”**ติอาทินา สรูปโต ทเสฺสติฯ ตตฺถ **มหโนฺต**ติ มหาพุทฺธิฯ ตญฺหิ กาปิลา ‘‘มหาอชฺฌาสโย’’ติ จ โวหรนฺติฯ รูปตมฺมตฺตาทโย ปญฺจ ตมฺมตฺตา, อหํกาโร จาติ ฉ **อวิเสสา**ฯ จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวฺหา กาโย วาจา ปาณิ ปาโท ปายุ อุปตฺถํ มโนติ เอกาทสินฺทฺริยานิฯ ปถวี อาโป เตโช วาโย อากาสนฺติ ปญฺจ **ภูตวิเสสา,** เตหิฯ **“ปกติภาเวเนว ฐิเตหี”**ติ อิมินา ‘‘อวิภเตฺตหี’’ติ ปทสฺส อตฺถํ วทติฯ **สคพฺภา**ติ สพีชา อสุญฺญตาฯ **ตนฺตูสู**ติ สุเตฺตสุ สมวายิการณภูเตสุฯ ตถา **กปาเลสุ**ฯ ติวิธญฺหิ เต การณํ วทนฺติ อุปาทานการณํ นิมิตฺตการณํ สมวายิการณนฺติฯ ตตฺถ ตุริเวมสลากาทโย **อุปาทานการณํ**ฯ ตนฺตวาโย **นิมิตฺตการณํ**ฯ ตนฺตโว **สมวายิการณ**นฺติฯ **ทฺวีสุ อณูสู**ติ ปถวีภูเตสุ วา อาโปเตโชวาโยภูเตสุ วา ทฺวีสุ ปรมาณูสุฯ **อิธพุทฺธิโวหารชนโก**ติ ‘‘อิธ ตนฺตูสุ ปโฏ, อิธ กปาเลสุ ฆโฏ, อิธ พีรเณสุ ฆโฏ’’ติ อาทินา นเยน เหตุผลานํ สมฺพนฺธภูเตน สตฺตานํ อิธพุทฺธิโวหารา ชายนฺติฯ โส โควิสาณานํ วิย อวิสุํ สหสิทฺธานํ สมฺพโนฺธ **สมวาโย**ฯ ขาณุเสนานํ วิย ปน วิสุํสิทฺธานํ สมฺพโนฺธ **สํโยโค**ฯ ตีสุ อณูสุ ติอณุกํ ผลํ สมเวตํ เอกีภูตมิว สมฺพนฺธนฺติ โยชนาฯ ‘‘สมเวต’’นฺติ เอตสฺส ‘‘เอกีภูตมิว สมฺพนฺธ’’นฺติ อิทํ อตฺถวิวรณํฯ **มหาปริมาณ**นฺติ มหนฺตปริมาณํ มหาปถวีอาทิกํ เอกํ ผลํ, ยํ เต ‘‘การิยํ ทฺรพฺย’’นฺติ วทนฺติฯ เยหิ การเณหิ อารทฺธํ การิยทฺรพฺยํ, ตทโนฺตคธานิ เอว ตานิ การณานิ มญฺญนฺตีติ อาห **“อตฺตโน อโนฺตคเธหิ การเณหี”**ติฯ สติ สมวาเย เหตุมฺหิ ผลํ สมเวตนฺติ ผเล เหตุ สิยา, ตํ นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต อาห **“สมวายาภาวา ผเล เหตุ นตฺถีติ เหตุสุญฺญํ ผล”**นฺติฯ

อาหารเภเทติ กพฬีการาทิอาหารวิเสเสฯ **ตปฺปจฺจยธมฺมเภเท**ติ อโชฺฌหรณียวตฺถุสฬายตนอวิชฺชาอภิสงฺขารสงฺขาเต เตสํ ปจฺจยภูตธมฺมวิเสเส, โอชฏฺฐมกรูปเวทนาปฏิสนฺธิวิญฺญาณนามรูปสงฺขาเต วา ตนฺนิพฺพตฺตธมฺมวิเสเส, เต ปจฺจยา เอเตสํ ธมฺมวิเสสานนฺติ **ตปฺปจฺจยธมฺมเภทา** ฯ รูปาทิอารมฺมณวเสน วาติ โยชนาฯ **ยานทฺวยวเสนา**ติ สมถวิปสฺสนายานทฺวยวเสนฯ กิญฺจาปิ มคฺคกฺขเณ สมถวิปสฺสนา ยุคนทฺธาว, ยถา ปน สุญฺญตาทิสมญฺญา, เอวํ สมถวิปสฺสนาสมญฺญาปิ อาคมนโต มคฺคสฺส สิยนฺติ อาห **“อาคมนวเสน วุโตฺต”**ติฯ ยสฺส วา ปญฺญินฺทฺริยํ อธิกํ, ตสฺส มโคฺค วิปสฺสนา, อิตรสฺส สมโถติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

สมาธิชาติ สมาธานโฏฺฐวฯ **ตโต เอวา**ติ สมาธิอนุคุณกิริยตฺตาวฯ

อาทาย อุหิตฺวาติ คเหตฺวา วิย ตเกฺกตฺวา วิตเกฺกตฺวาฯ **ทฺวินฺน**นฺติ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺปานํฯ **ปุริมกาลสฺส วิย นิเทฺทโส** ยถา ‘‘เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา’’ติ, ‘‘เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตา’’ติ จฯ

โอคาหิตุนฺติ ญาเณน ปฏิวิชฺฌิตุํฯ คเหตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย **สณฺหตฺตํ**ฯ สุขุมาย ปญฺญาย คเหตพฺพตาย **สุขุมตฺตํฯ อิตี**ติ อิมินา กเมนาติ อยเมตฺถตฺโถติ อธิปฺปาเยนาห **‘‘อิติสเทฺทน วิชานนกฺกมํ ทเสฺสตี’’**ติฯ **เอวํ ปกาเรหีติ เอวํ**-สเทฺทน โชติยมาโน เอว อเตฺถ **ปการ**-สเทฺทน วุจฺจตีติ **‘‘เอวํ-สเทฺทน วิชานนการณภูเต นเย ทเสฺสตี’’**ติ วุตฺตํฯ **อิตี**ติ วา นิทสฺสนเตฺถฯ เตน วุตฺตปฺปเภเท ปจฺจามสนวเสน นิทเสฺสติฯ **เอวํ**-สเทฺท อิทมเตฺถฯ เตน **เอวํ ปกาเรหี**ติ อิทํปกาเรหิ, อีทิเสหีติ อเตฺถฯ

อุเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑. ทุกฺขสจฺจนิเทฺทโส

ชาตินิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๐. **‘‘ชาติอาทินิเทฺทเส’’**ติ อิมินา ‘‘ตตฺถา’’ติ ปทสฺส อตฺถํ วทติฯ **ทุกฺขมาติกา**ติ ทุกฺขทุกฺขาทีนํ ทุกฺขวิเสสานํ อุเทฺทโสฯ **ปททฺวเย**ติ ‘‘ปริยายทุกฺขํ, นิปฺปริยายทุกฺข’’นฺติ เอตสฺมิํ ปททฺวเยฯ

ทุกฺขตฺตาเยวาติ นิปฺปริยายทุกฺขตํ วทติฯ **สภาเวน นามํ วิเสเสตี**ติ อนฺวตฺถสญฺญตํ ทเสฺสติฯ **ปุริเมน** สภาวทุกฺขวาจเกน **ทุกฺขสเทฺทน**ฯ โส หิ วิเสสนํ อวเจฺฉทกภาวโต ปจฺฉิมํ สงฺขารทุกฺขฏฺฐํ วิเสเสติฯ โส หิ นิวเตฺตตพฺพคเหตพฺพสาธารณตฺตา อวจฺฉินฺทิตโพฺพฯ **เตนา**ติ วิปริณามอธิฏฺฐานาทิปการวิเสเสนฯ

เทเสตพฺพสฺส อตฺถสฺส สงฺขิปนํ อิธ สเงฺขโป, โส จ ตพฺพิภาคานํ สาธารณภาโวติ อาห **‘‘สเงฺขโป สามญฺญ’’**นฺติฯ **อโนฺตกริตฺวา**ติ อโนฺตคเธ กตฺวา, สงฺคเหตฺวา วาฯ **อุภยถาปี**ติ สเงฺขปโตปิ วิตฺถารโตปิฯ สาธารณภาคานํ วิภชนํ วิภาโค, วิตฺถาโรติ อาห **‘‘วิตฺถาโร ปน วิเสโส’’**ติฯ **วิเสสนฺตรนิวตฺตโก**ติ วิภาคนฺตราสงฺคาหโกฯ

๑๙๑. **อปรตฺถา**ติ ภุมฺมวจนํ สามิอเตฺถ ยถา ‘‘สพฺพตฺถ ปาทก’’นฺติ อาห **‘‘สามิอเตฺถปิ หิ อปรตฺถสโทฺท สิชฺฌตี’’**ติฯ สิทฺธิ ปน ‘‘อิตราหิปิ ทิสฺสตี’’ติ อิมินา เวทิตพฺพาฯ ยสฺมา จ เอวํ สโทฺท สมฺภวติ, ตสฺมา ปาฬิยํ สามิวเสน วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ ภุมฺมวเสน ทสฺสิตนฺติ ทีเปโนฺต **‘‘เตสํ เตสนฺติ วา’’**ติอาทิมาหฯ **อปรสฺสา**ติ อปรสฺส สตฺตสฺสฯ มนุสฺสาทิเภโท อุปปตฺติภโว คติ, ตพฺพิเสสภูตา ขตฺติยาทิสามญฺญาธิฏฺฐานา ขนฺธา ชาตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ปญฺจคติวเสนา’’**ติอาทิมาหฯ

ติณาการโรติ ติณวิกโปฺป, ติณวิเสโสติ อเตฺถฯ **เอว**นฺติ นิทสฺสเนฯ เตน วุตฺตปฺปการํ ปฐมํ วิญฺญาณปาตุภาวํ ปจฺจามสติฯ **ตทุปาทายา**ติ ตโต ปฏฺฐายฯ **อริยภาวกรณตฺตา**ติ อริยภาวการณตฺตาฯ กโรตีติ หิ กรณํฯ อริยสทิสตฺตา วา **อริยสีลํ**ฯ ปุถุชฺชนกลฺยาณกานมฺปิ หิ จตุปาริสุทฺธิสีลํ อริยสีลสทิสํฯ **อาการวิการา**ติ อุปฺปชฺชนาทิอาการวิกติโยฯ **สหุปฺปาท**

กาติ อุปฺปาทสหิตา อุปฺปาทาวตฺถา ขนฺธาฯ **อายตนวเสนา**ติ ปริปุณฺณาปริปุณฺณายตนวเสนฯ **โยนิวเสนา**ติ อณฺฑชาทิโยนิวเสนฯ **เอเกเกเนว ปเทนา**ติ ยถา ทุติยนเย ชาติอาทิปเทสุ ทฺวีหิ ทฺวีหิ ปเทหิ ปริปุณฺณาปริปุณฺณายตนโยนิวิภาเคน สพฺพสเตฺต ปริยาทิยิตฺวา ชาติ ทสฺสิตา, น เอวมิธฯ อิธ ปเนเตสุ เอเกเกเนว ปเทน อวิภาคโต **สพฺพสเตฺต ปริยาทิยิตฺวาฯ อุภยตฺถา**ติ ปุริมปจฺฉิมนเยสุ ภาวนิเทฺทโสว ยุโตฺตฯ อนภิหิเต วิภตฺติวิธานํ, นาภิหิเตติฯ **ปากฏา นิพฺพตฺตี**ติ อภิพฺยตฺตา นิพฺพตฺติฯ

ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนนฺติ เอกโวการภเว รูปายตนธมฺมายตนวเสน ทฺวินฺนํ, จตุโวการภเว มนายตนธมฺมายตนวเสน ทฺวินฺนํฯ **เสเส**ติ ปญฺจโวการภเวฯ **ปญฺจนฺนนฺ**ติ จกฺขุโสตมโนรูปธมฺมายตนวเสน ปญฺจนฺนํฯ ตานิ หิ รูปภเว ปญฺจโวกาเร อุปปตฺติกฺขเณ อุปฺปชฺชนฺติฯ กามธาตุยํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ อุปฺปชฺชมานานนฺติ โยชนาฯ **วิกลาวิกลินฺทฺริยานนฺ**ติ อปริปุณฺณปริปุณฺณายตนานํ สตฺตานํฯ อินฺทฺริยวเสเนว หิ อายตนานํ เวกลฺลํ อิจฺฉิตพฺพํฯ ตตฺถ วิกลินฺทฺริยสฺส สตฺตนฺนํ นวนฺนํ ทสนฺนํ ปุนปิ ทสนฺนํ, อิตรสฺส เอกาทสนฺนํ อายตนานํ วเสน สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ **สตฺตนฺนนฺ**ติ กายมโนรูปคนฺธรสโผฏฺฐพฺพธมฺมายตนวเสน สตฺตนฺนํฯ คพฺภเสยฺยกญฺหิ สนฺธาเยตํ วุตฺตํฯ **นวนฺนนฺ**ติ จกฺขุโสตสทฺทายตนวชฺชานํ นวนฺนํฯ อนฺธพธิรวเสน หิทํ วุตฺตํฯ **ทสนฺนนฺ**ติ จกฺขุสทฺทวชฺชานํฯ **ปุน ทสนฺนนฺ**ติ โสตสทฺทวชฺชานํฯ อนฺธวเสน, พธิรวเสน เจตํ ทฺวยํ วุตฺตํฯ **เอกาทสนฺนนฺ**ติ สทฺทวชฺชานํฯ

ตํทุกฺขภาโวติ ปริยายทุกฺขภาโวฯ **ตตฺถ นิพฺพตฺตินิวารเณนา**ติ อุปฺปลปทุมาทีสุ อุปฺปตฺติปฏิเกฺขเปน อภาวกถเนนฯ **ทุกฺขุปฺปตฺติการเณ**ติ ทุกฺขุปฺปตฺติยา เหตุภูเต ทุกฺขุปฺปตฺติฏฺฐาเนฯ

มรณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๓. **ขนฺธเภทสฺสา**ติ ขนฺธวินาสสฺสฯ **โส**ติ ขนฺธเภโทฯ **ปพนฺธสมุเจฺฉโท**ติ ปพนฺธสฺส อจฺจนฺตสมุเจฺฉโทฯ **ตพฺภาวโต**ติ สมฺมุติมรณภาวโตฯ **ตเทกเทสภาวโต**ติ ตทวยวภาวโตฯ **ตเสฺสว นามนฺติ อสโมฺมหตฺถํ วุตฺตํ** สพฺพสฺสาปิ เอกกมฺมนิพฺพตฺตชีวิตินฺทฺริยปฺปพนฺธวิเจฺฉทภาวโตฯ สมฺมุติมรณเมว หิ ชาติกฺขยมรณํ, ตํ ปน ชาติกฺขยมรณํ อุปกฺกมมรณํ, สรสมรณนฺติ ทุวิธํฯ ตตฺถ สรสมรณมฺปิ อายุกฺขยมรณํ, ปุญฺญกฺขยมรณนฺติ ทุวิธํฯ เอวเมเตสํ ตเทกเทสตา เวทิตพฺพาฯ ยเญฺจตฺถ อุปกฺกมมรณํ, ตํ อกาลมรณํฯ สรสมรณํ กาลมรณํฯ มรเณน สตฺตา ยถาลทฺธอตฺตภาเวน วิยุชฺชนฺตีติ อาห **“สมฺปตฺติภวกฺขเนฺธหิ วิโยเชตี”**ติฯ

การณโตฺถติ มูลโตฺถฯ มูลญฺหิ ‘‘อาที’’ติ วุจฺจติ ‘‘โก จาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ? สีลญฺจ สุวิสุทฺธํ, ทิฏฺฐิ จ อุชุกา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๕.๓๖๙)ฯ เตนาห **“สนฺธิพนฺธนเจฺฉทมูลกนฺติ อโตฺถ”**ติฯ

ผลกิริยาคพฺภา อีทิสี เหตุกิริยาติ กตฺวา วุตฺตํ **“อโนฺตคธา”**ติฯ พฺยสนสฺส หิ อาปาทเกหิ อาปาทนํ อาปาเทตพฺพอาปตฺติยา สเหว สิชฺฌตีติฯ

โสกนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๔. สุขํ หิโนติ ปวตฺตติ เอเตนาติ สุขการณํ **หิตํฯ โภคพฺยสนาทิปทตฺถวิเสส**นฺติ โภคพฺยสนํ, สีลพฺยสนนฺติ เอวํ โภคสีลปทานํ วเสน อตฺถวิเสสํฯ **สมาสวิเสส**นฺติ ‘‘โรโคเยว

พฺยสนํ, ทิฏฺฐิ เอว พฺยสน’’นฺติ สมานาธิกรณวเสน สมาสวิเสสํฯ อนฺนปานวตฺถยานาทิ ปริภุญฺชิตพฺพโต **โภโค**ติ อธิเปฺปโต, โส จ ธมฺมสมูหภาเวนฯ **ตพฺพินาสา**ติ ญาติโภคพฺยสนานิ วุตฺตานีติ เต วิการภาเวน ปญฺญาเปตพฺพตฺตา **ปณฺณตฺติมตฺตา**ฯ ปรินิปฺผนฺนํ นาม ขนฺธปญฺจกํฯ อตํสภาวตฺตา ปณฺณตฺติ อปรินิปฺผนฺนา, อนิปฺผนฺนา จ โหตีติ วุตฺตํ **“อปรินิปฺผนฺนตํ สนฺธาย อนิปฺผนฺนานีติ อาหา”**ติฯ น หิ ปณฺณตฺติ เกนจิ นิปฺผาทียติฯ อญฺญตฺถาปิ อปรินิปฺผนฺเน อนิปฺผนฺนโวหาโร อาคโตติ ทเสฺสตุํ **“อปรินิปฺผนฺนตํเยวา”**ติอาทิมาหฯ กามเญฺจตฺถ อปรินิปฺผนฺนํ ‘‘อนิปฺผนฺน’’นฺติ วุตฺตํ, ‘‘นิปฺผนฺน’’นฺติ ปน น ปรินิปฺผนฺนเมว วุจฺจติ, นาปิ สโพฺพ สภาวธโมฺมติ ทเสฺสโนฺต **“ขนฺธวิภเงฺค จา”**ติอาทิมาหฯ นิปฺผนฺนตา วุตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ **อนิปฺผนฺนตา** สภาวธมฺมเตฺตปิ เกนจิ น นิปฺผาทียตีติ กตฺวาฯ

สงฺกุจิตํ จินฺตนนฺติ ปีติโสมนสฺสปฏิปกฺขโต, โทสสมฺปโยคโต จ อารมฺมเณ อนภิรติปฺปวตฺติมาหฯ อโนฺต อตฺตโน นิสฺสยสฺส นิทฺทหนวเสน วา ฌานํ จินฺตนํ **อโนฺตนิชฺฌานํ**ฯ สติปิ อนุโสจนภาเว อตฺตโน กตากตกุสลากุสลวิสโย มโนวิเลขภูโต วิปฺปฏิสาโร **กุกฺกุจฺจํ,** ยถาวุตฺตอโนฺตนิชฺฌานํ **โสโก**ติ อุภินฺนํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ

“มโนทฺวารชวนกฺขเณ”ติ ปริพฺยตฺตมโนฺตนิชฺฌานํ สนฺธายาห, อิตรํ ปน ปญฺจทฺวารชวเนสุปิ ลพฺภเตวฯ เตนาห **“กายวิญฺญาณาที”**ติอาทิฯ **โทมนสฺสสฺสา**ติ อโสจนาการสฺส โทมนสฺสสฺส, โสจนาการสฺสาปิ วา นานาวีถิกสฺสฯ ตมฺปิ หิ ทุกฺขเมวาติฯ **อญฺญถา**ติ มโนทฺวารชวเน เอว คหิเตฯ **ตตฺถา**ติ กายวตฺถุกมโนทฺวาริเกสุฯ

ปริเทวนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๕. **อาเทวนสทฺทํ กตฺวา**ติ อาเทวิตฺวา, วิลปิตฺวาติ อโตฺถฯ **ปุคฺคลสฺส สมฺภมภาโว**ติ ยสฺส สตฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, ตสฺส อนวฏฺฐานภาโวฯ สมฺภมํ วา อพฺภนฺตรคตํ ตสฺส ปจฺจุปฏฺฐาเปติ ปากฏภาวกรเณนาติ **สมฺภมปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ

มุฏฺฐีหิ โปถนาทีนิ **มุฏฺฐิโปถนาทีนิ**ฯ

เยน โทมนเสฺสนฯ **ปุเพฺพ วุตฺตทุกฺขโต**ติ ‘‘อตฺตโน ขนฺธํ มุฏฺฐีหิ โปเถตี’’ติอาทินา วุตฺตทุกฺขโตฯ **ตํนิทาน**นฺติ ปริเทวนิทานํฯ

ทุกฺขโทมนสฺสนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๖-๗. กายทุกฺขาภิภูตสฺส ปติการาภิลาสาย ตาทิสทุกฺขาวหปโยคกาลาทีสุ กายิกทุกฺขสฺส ตทุปนิสฺสยตา เวทิตพฺพาฯ **เอเตน ทุเกฺขนา**ติ อนาถตาหตฺถปาทเจฺฉทนาทิทุเกฺขนฯ

อุปายาสนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๘. ทุกฺขฏฺฐานนิสชฺชาทีนิ **ทุกฺขฏฺฐานาทีนิ**ฯ โทมนสฺสสฺส วตฺถุ โหติ อุปายาโสติ สมฺพโนฺธฯ

อปฺปิยสมฺปโยคนิเทฺทสวณฺณนา

๑๙๙. อญฺญสาเปกฺขสโทฺท อสมตฺถสมาโสติ ตํ ทเสฺสติ **“เยน สมาโส, น ตสฺสายํ ปฏิเสธโก อ-กาโร”**ติฯ

ปจฺฉิมทฺวยนฺติ ‘‘สโมธานํ มิสฺสีภาโว’’ติ อิทํ ปททฺวยํฯ **ตทตฺถวเสนา**ติ สโมธานตฺถสฺส, มิสฺสีภาวตฺถสฺส จ วเสน สงฺขาเรสุ ลพฺภติฯ อาคเตหิ จ เตหิ สงฺขาเรหิ ปุคฺคลสฺส สํโยโค โหตีติ โยชนาฯ

ตํคหณมตฺตนฺติ อาปาถคตารมฺมณคฺคหณมตฺตํฯ

อิจฺฉานิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๑. **ตํ กาล**นฺติ จุติจิตฺตนิโรธโต อุทฺธํ กาลํฯ **“ยมฺปิ”**ติ **ยํ**-สโทฺท กรณเตฺถ ปจฺจตฺตนฺติ **เยนปีติ อโตฺถ วุโตฺต**ฯ ‘‘ยํ อิจฺฉ’’นฺติ **ยํ**-สโทฺท ยทา อิจฺฉาเปโกฺข, ตทา ‘‘น ลภตี’’ติ เอตฺถ อลาภปธานาภาวโต อิจฺฉา วิเสสียตีติ อาห **“อลาภวิสิฏฺฐา อิจฺฉา วุตฺตา โหตี”**ติฯ ‘‘อิจฺฉํ น ลภติ ย’’นฺติ เอวํ กิริยาปรามสนภูโต **ยํ**-สโทฺท ยทา ‘‘น ลภตี’’ติ เอตํ อเปกฺขติ, ตตฺถ คุณภูตา อิจฺฉา, ปธานภูโต อลาโภติ อาห **“ตทา อิจฺฉาวิสิโฏฺฐ อลาโภ วุโตฺต โหตี”**ติฯ

หิโรตฺตปฺปรหิตา ฉินฺนิกา, ธุตฺติกาติ วุจฺจนฺตีติ อาห **“ฉินฺนภินฺนคเณนาติ นิลฺลเชฺชน ธุตฺตคเณนา”**ติฯ **กปฺปฏิกา** สิพฺพิตปิโลติกธาริโนฯ

อลพฺภเนยฺยอิจฺฉนฺติ อลพฺภเนยฺยวตฺถุสฺมิํ อิจฺฉํฯ

อุปาทานกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๒. **ตาทิสสฺส วตฺถุโน สพฺภาวา**ติ สามญฺญโต อนวเสสคฺคหณํ สนฺธายาหฯ

อติปากเฏน อติ วิย ปกาเสน ทุเกฺขนาติ อโตฺถฯ

ทุกฺขสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. สมุทยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๓. **มโน วิยา**ติ **มโน**-สทฺทสฺส วิยฯ **อิก-สเทฺทนา**ติ ‘‘โปโนภวิกา’’ติ เอตฺถ **อิก**-สเทฺทนฯ **คมิยตฺถตฺตา**ติ ญาปิตตฺถตฺตาฯ กรณสีลตา หิ อิธ สีลโตฺถ, โส จ **อิก**-สเทฺทน วุจฺจตีติ **กิริยาวาจกสฺส** กรณสทฺทสฺส อทสฺสนํ อปฺปโยโคฯ วุตฺตตฺถานญฺหิ อปฺปโยโคฯ สติ ปจฺจยนฺตรสมวาเย ปุนพฺภวสฺส ทายิกา, ตทภาเว อทายิกาติ วุตฺตาติ อาห **“อทายิกาปิ ปุนพฺภวํ เทติเจฺจวา”**ติ ตํสภาวานติวตฺตนโตฯ เตเนวาห **“สมานสภาวตฺตา, ตทานุภาวตฺตา จา”**ติฯ ตตฺถ **สภาโว** ตณฺหายนํฯ **อานุภาโว** ปจฺจยสมวาเย ผลนิปฺผาทนสมตฺถตาฯ **อิตเรสู**ติ อวสิฏฺฐกิเลสาทีสุฯ ปวตฺติวิปากทายิโน กมฺมสฺส สหายภูตา ตณฺหา ‘‘อุปธิเวปกฺกา’’ติ อธิเปฺปตาติ อาห **“อุปธิมฺหิ ยถานิพฺพเตฺต”**ติอาทิฯ **ยถานิพฺพเตฺต**ติ อตฺตโน ปจฺจเยหิ นิพฺพตฺตปฺปกาเรฯ **นนฺทนํ** สํอุปฺปิลาวนํ อภิตสฺสนํฯ **รญฺชนํ** วตฺถสฺส วิย รงฺคชาเตน จิตฺตสฺส วิปริณามนํ, รมาปนํ วาฯ **ราคสมฺพเนฺธนา**ติ ราคปทสมฺพเนฺธน **“อุปฺปนฺนสฺสา”**ติ

ปุลฺลิงฺควเสน วุตฺตํฯ **รูปารูปภวราโค วิสุํ วกฺขตี**ติ เอตฺถ **วกฺขติ**-กิริยาปทํ กมฺมเตฺถ เวทิตพฺพํฯ

“สวตฺถุกํ จกฺขุ”นฺติ อิมินา สกลํ จกฺขุทสกมาห, ทุติเยน สสมฺภารจกฺขุํฯ **ฉิทฺทน**ฺติ กณฺณสฺส ฉิทฺทปเทสํฯ **กณฺณพทฺธ**นฺติ กณฺณปาฬิํฯ **วณฺณสณฺฐานโต** รตฺตกมฺพลปฏลํ วิย, **กิจฺจโต** มุทุสินิทฺธมธุรรสหํ มญฺญนฺติฯ **สามญฺญน คหิตา**ติ วิสเยน อวิเสเสตฺวา คหิตาฯ **วิสยวิสิฏฺฐา**ติ จกฺขาทิวิสยวิสิฏฺฐาฯ **เอตฺถ อุปฺปชฺชตี**ติ สมุทายาวยเวหิ วิย สามญฺญวิเสเสหิ น นานตฺตโวหาโร น โหติ ยถา ‘‘รุกฺโข สึสปา’’ติฯ น หิ สพฺพ รุกฺโข สึสปาฯ ตสฺมา กิริยาเภทสพฺภาวโต ‘‘สยานา ภุญฺชนฺติ สธนา’’ติอาทีสุ วิย ‘‘อุปฺปชฺชมานา’’ติ เอตฺถ กิริยาย ลกฺขณตา, อิตรตฺถ ลกฺขิตพฺพตา จ วุตฺตาฯ **ยทิ อุปฺปชฺชมานา โหตี**ติ อนิจฺฉิตตฺตา สาสงฺกํ อุปฺปาทกิริยาย อตฺถิภาวมาหฯ เตน อุปฺปาเท สตีติ อยเมตสฺส อโตฺถติ ‘‘อุปฺปชฺชมานา’’ติ เอตฺถ อุปฺปาโท เหตุภาเวน วุโตฺต, อิตโร จ ตสฺส ผลภาเวนาติ อาห **“โส หิ เตน อุปโยชิโต วิย โหตี”**ติฯ **อุปฺปชฺชมานา**ติ วา ตณฺหาย ตตฺถ อุปฺปชฺชนสีลตา อุปฺปชฺชนสภาโว, อุปฺปชฺชนสมตฺถตา วา วุตฺตาฯ ตเตฺถว จสฺสา อุปฺปชฺชนสีลตา สกฺกายโต อญฺญสฺมิํ วิสเย ปวตฺติยา อภาวโต, สมตฺถตา ปจฺจยสมวาเยน, อญฺญถา อสมตฺถตา, ยโต กทาจิ น อุปฺปชฺชติฯ **นิวิสมานา นิวิสตี**ติ เอตฺถาปิ อิมินา นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพติฯ

สมุทยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. นิโรธสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๔. ตณฺหาย วิรชฺชนํ หลิทฺทิราคสฺส วิย ปลุชฺชนนฺติ กตฺวา อาห **“ขยคมนวเสนา”**ติฯ วิจฺฉินฺนํ นิรุชฺฌนนฺติ วุตฺตํ **“อปฺปวตฺติคมนวเสนา”**ติฯ จชนํ ฉฑฺฑนํ, หาปนํ วาติ อาห **“อนเปกฺขตาย จชนวเสน, หานิวเสน จา”**ติฯ

ตทปฺปวตฺติ วิยาติ ตสฺสา ติตฺตอลาพุวลฺลิยา อปฺปวตฺติ วิยฯ อปฺปวตฺติเหตุภูตมฺปิ นิพฺพานํ ตณฺหาย อปฺปวตฺติ วิย คยฺหตีติ อาห ‘‘ตทปฺปวตฺติ วิยา’’ติ ยถา ‘‘ราคกฺขโย’’ติ (สํ. นิ. ๔.๓๑๕, ๓๓๐)ฯ **อปฺปวตฺติภูต**นฺติ ตณฺหาย อปฺปวตฺติยา ปตฺตํ, ปตฺตพฺพนฺติ อโตฺถฯ นิพฺพานํ อาคมฺม นิรุทฺธายปิ ตณฺหาย ปิยรูปสาตรูเปสุ นิรุทฺธาติ วตฺตพฺพตาทสฺสนตฺถํ วุตฺตาติ โยชนาฯ เอตฺถ จ ยสฺมา มโคฺค, นิพฺพานญฺจ ตณฺหาย สมุเจฺฉทสาธนํ, ตสฺมา ‘‘ปุริมา วา อุปมา’’ติอาทินา อุปมาทฺวยํ อุภยตฺถ ยถากฺกมํ โยชิตํ, อุภยฏฺฐานิยํ ปน อุภยตฺถาปิ ลพฺภเตวฯ

นิโรธสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. มคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

๒๐๕. **ติตฺถิเยหิ กปฺปิตสฺส มคฺคสฺส** ปกติปุริสนฺตรญาณาทิกสฺสฯ **อริยํ ลภาเปตี**ติ อริยํ สามญฺญผลํ ลภาเปติฯ

ตพฺพิปกฺขวิรติสภาวาติ ตสฺสา สมฺมาวาจาย วิปกฺขโต มิจฺฉาวาจาย วิรติสภาวาฯ **เภทกรมิจฺฉาวาจา** ปิสุณวาจา, สพฺพาปิ วา มิจฺฉาวาจา วิสํวาทนาทิวเสน เภทกรีติ อาห **“เภทกรมิจฺฉาวาจาปหาเนนา”**ติฯ วิสํวาทนาทิกิจฺจตาย หิ ลูขานํ อปริคฺคาหกานํ มุสาวาทาทีนํ ปฏิปกฺขภูตา สินิทฺธภาเวน ปริคฺคาหกสภาวา สมฺมาวาจา ตปฺปจฺจยสุภาสิตสมฺปฏิคฺ

คาหเก ชเน, สมฺปยุตฺตธมฺเม จ ปริคฺคณฺหนฺตี ปวตฺตตีติ **ปริคฺคหลกฺขณา**ฯ เตนาห **“ชเน, สมฺปยุตฺเต จ ปริคฺคณฺหนกิจฺจวตี”**ติฯ **จีวรกมฺมาทิโก** ตาทิโส ปโยโคฯ **กาตพฺพํ** จีวรรชนาทิกํฯ **นิรวชฺชสมุฏฺฐาปนกิจฺจวา**ติ นิรวชฺชสฺส กตฺตพฺพสฺส, นิรวชฺชาการเรน วา สมุฏฺฐาปนกิจฺจวาฯ **สมฺปยุตฺตธมฺเม จ สมุฏฺฐาเปนฺต**ติ เอตฺถ สมุฏฺฐาปนํ มิจฺฉากมฺมนฺตปฏิปกฺขภูตสฺส อตฺตโน กิจฺจสฺส อนุคุณภาเวน สมฺปยุตฺตานํ ปวตฺตนเมว, อุกฺขิปนํ วา เนสํ กายิกกิริยาย ภารุกฺขิปนํ วิยฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ, อาชีวเสฺสว วา วิโสธนํ **โวทาปนํ**ฯ

ทิเฏฺฐกฏฺฐาติ ทิฏฺฐิยา สหชปหาเนกฏฺฐา, ปฐมมคฺคสมฺมาทิฏฺฐิวเสเนว ตํ เวทิตพฺพํฯ ‘‘ทิเฏฺฐกฏฺฐอวิชฺชาทโย’’ติปิ ปาโฐฯ เอตสฺมึ ปเกฺข จตุมคฺคสมฺมาทิฏฺฐิยา สงฺคโห กโต โหติฯ อุปริมคฺคสมฺมาทิฏฺฐิยา ปน ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ตํตํมคฺควชฺฌ มาโน คเหตพฺโพฯ โส หิ ‘‘อห’’นฺติ ปวตฺติอาการโต ทิฏฺฐิฏฺฐานิโยฯ **ปกาเสตี**ติ กิจฺจปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌติฯ **เตเนว หิ อเงฺคนา**ติ เตเนว สมฺมาทิฏฺฐิสงฺขาเตน มคฺคเงฺคนฯ ตถาปวตฺติเตน กรณภูเตน, เตน วา การเณนฯ องฺค-สโทฺท หิ การณโตฺถปิ โหตีติฯ **ตตฺถา**ติ มเคฺค, มคฺคจิตฺตุปฺปาเท วาฯ

อิมเสฺสวาติ อริยมคฺคปริยาปนฺนเสฺสวฯ ยทิปิ วิรมิตพฺพโต วิรมนฺตสฺส เจตนาปิ ลพฺภเตว, วิรติยา เอว ปน ตทา ปธานภาโวติ อาห **“วิรมณกาเล วา วิรติโย”**ติฯ **สุภาสิตาที**ติ อสมฺผปฺปลาปาทิฯ **อาทิ**-สเทฺทน อปิสุณาทิ สงฺคหิตาฯ **ภาสนาที**ติ เอตฺถ ปน กายสุจริตาทิฯ **อมคฺคงฺคตฺตา**ติ อมคฺคสภาวตฺตาฯ ตเมว เจตนาย อมคฺคสภาวตํ ทเสฺสตุํ **“เอกสฺส ญาณสฺสา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ สมฺมาวาจาทิกิจฺจตฺตยํ นาม มิจฺฉาวาจาทีนํ ติณฺณํ ปาปธมฺมานํ สมุจฺฉินฺทนํ, มคฺคเจตนา จ ตํสภาวา น โหตีติ น ตสฺสา มคฺคกฺขเณ สมฺมาวาจาทิภาวสิทฺธิฯ **ตํสิทฺธิยน**ฺติ กิจฺจตฺตยสิทฺธิยํฯ ยถา ปนสฺสา ปุพฺพภาเค สุภาสิตวาจาทิภาโว, เอวํ มคฺคกฺขเณปิ สิยาฯ เอวํ สเนฺต ยถา ตตฺถ เอกสฺส สมฺมาสงฺกปฺปสฺส ติกิจฺจตา, สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนญฺจ เอเกกานํ จตุกิจฺจตา, เอวํ เอกา มคฺคเจตนา สมฺมาวาจาทิกิจฺจตฺตยสฺส สาธิกา ภเวยฺย, ตถา จ สติ มเคฺค สมฺมาวาจาทีนิ ตีณิ องฺคานิ น ภเวยฺยุํ, ฉฬงฺคิโก จ อริยมโคฺค สิยาติ ตยิทมาห **“เอกาย เจตนายา”**ติอาทินาฯ ยสฺมา ปเนตํ นตฺถิ, ตสฺมา มคฺคปจฺจยตาวจนโต จ น เจตนาย มคฺคภาโวติ มคฺคกฺขเณ วิรติโยว สมฺมาวาจาทโยฯ

พฺรูหนํ สุขํฯ **สนฺตสุขํ** อุเปกฺขาฯ สา หิ ‘‘อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา, สุขมิเจฺจว ภาสิตา’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๖๔๔; วิภ. อฏฺฐ. ๒๓๒) วุตฺตาฯ **วิตกฺกาทีน**นฺติ เตเยว อภินิโรปนาทโย ปากฏปริยาเยน วุตฺตาฯ

วจีสงฺขารภาวโต **วจีเภทสฺส อุปการโก วิตโกฺก**ฯ **“สาวชฺชา…เป…. อุปการโก เอววา”**ติ อิมินา วจีเภทตํ สมุฏฺฐาปกเจตนานํ วิย วิรติยาปิ วิเสสปจฺจโย วิตโกฺกติ ทเสฺสติฯ **วจีเภทนิยามิกา วาจา**ติ วจีทุจฺจริตวิรติมาหฯ สา หิ สมฺมาวาจาภูตา มิจฺฉาวาจาสุ สํยมินีฯ ตตฺถ ยถา วิสํวาทนาทิมิจฺฉาวาจโต อวิรโต มิจฺฉากมฺมนฺตโตปิ น วิรมเตวฯ ยถาห – ‘‘เอกํ ธมฺมํ…เป…. อการิย’’นฺติ (ธ. ป. ๑๗๖)ฯ ตถา อวิสํวาทนาทินา สมฺมาวาจาย ฐิโต สมฺมากมฺมนฺตมฺปิ ปูเรติเยวาติ อาห **“วจีเภท…เป…. อุปการิกา”**ติฯ ธมฺมานํ ปวตฺตินิฏฺฐาภาวโต ยถา คตีติ นิพฺพตฺติ วุจฺจติ, เอวํ ปวตฺติภาวโต รสลกฺขณานิปีติ อาห **“กิจฺจาทิสภาเว วา”**ติฯ

อภินนฺทนนฺติ ตณฺหาทิวเสน อภินนฺทนํฯ

วาจุคฺคตกรณํ **อุคฺคโห,** อตฺถปริปุจฺฉนํ **ปริปุจฺฉา**ติ ตทุภยํ สวนาธีนนฺติ อาห **“สวนญาเณ เอว อวโรธํ คจฺฉนฺตี”**ติฯ ญาเณน ปริจฺฉินฺทิตฺวา คหณํ **ปริคฺคณฺหนํ**ฯ

ตสฺสาติ ปโยคสฺสฯ

โสติ กามวิตกฺกปฺปวตฺติยา การณภูโต สุภนิมิเตฺต อโยนิโสมนสิกาโรฯ **ตสฺสา**ติ กามวิตกฺกสฺสฯ คตํ คมนํ ปวตฺติ, ตสฺส อุปาโยติ **คตมโคฺค**ฯ

ปหาตพฺพเอกตฺตนฺติ ปหาตพฺพตาสามญฺญํฯ

มคฺคภาเวน จตุพฺพิธมฺปิ เอกเตฺตนาติ โสตาปตฺติมคฺคาทิวเสน จตุพฺพิธมฺปิ มคฺคภาเวน เอกเตฺตน สามญฺญโต คเหตฺวา ''อสฺสา''ติ เอกวจเนน วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ สพฺพสฺส มคฺคสฺส อญฺญมญฺญํ สทิสตา, ตถา อสทิสตา จ เอกจฺจสทิสตา จ **ฌานงฺควเสน สพฺพสทิสสพฺพาสทิสเอกจฺจสทิสตา,** โส เอว วิเสโสติ โยเชตพฺพํฯ วิปสฺสนานิยามํ ธุรํ กตฺวา อาหาติ สมฺพโนฺธฯ **อิธ ปนา**ติ อิมิสฺสา สโมฺมหวิโนทนิยํฯ **สมฺมสิ...เป.... นิวตฺตนโต**ติ ปฐมเตฺถรวาทํ วทโนฺต ตทชฺฌาสยํ ปุรกฺขตฺวา วทตีติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํฯ อิตรถา อิตรวาทาเปตฺถ ทสฺสิตา เอวาติฯ **ปาทกชฺฌานนิยาม**นฺติ ปาทกชฺฌานนิยามํ ธุรํ กตฺวา อาหาติ โยชนาฯ ''วิปสฺสนา ...เป.... ทฎฺฐโพฺพ''ติ กสฺมา วุตฺตํฯ น หิ ตสฺสา อิธ ปฎิเกฺขปตา อตฺถิฯ ตถา หิ วุตฺตํ ''เกจิ วุฎฺฐานคามินิวิปสฺสนา นิยาเมตีติ วทนฺตี''ติ? นยิทเมวํฯ **อิธาปี**ติ อิธ ปาทกชฺฌานนิยาเมปิ วิปสฺสนานิยาโม น ปฎิกฺขิโตฺตติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถฯ เตเนวาห **''สาธารณตฺตา''**ติฯ ''อิธ ปนา''ติ อิมินาปิ ปฐมเตฺถรวาโท สงฺคหิโตติ เวทิตโพฺพฯ ยทิ เอวํ กสฺมา วิปสฺสนานิยาโม วิสุํ คหิโตติ? วาทตฺตยาวิธุรตาทสฺสนตฺถํฯ **อเญฺญ จาจริยวาทา**ติ สมฺมสิตชฺฌานปุคฺคลชฺฌาสยวาทาฯ

''อารุเปฺป ติกจตุกฺกชฺฌานํ...เป.... น โลกิย''นฺติ อิทํ เถรวาเท อาคตํ โปราณฎฺฐกถายํ ตนฺติํ กตฺวา ฐปิตนฺติ **อฎฺฐสาลินิยํ** สงฺคเหตฺวา วุตฺตนฺติ อาห **''วุตฺตํ อฎฺฐสาลินิยนฺติ อธิปฺปาโย''**ติฯ **เยสู**ติ ปจฺฉิมชฺฌานวชฺชานิ สนฺธาย วทติฯ ตตฺถ หิ อรูปุปฺปตฺติยํ สํสโย, น อิตรสฺมิํฯ ''จตุกฺกปญฺจกชฺฌาน''นฺติ วุเตฺต อวิเสสโต สาสวานาสวํ อเปกฺขียติ, นิวเตฺตตพฺพคฺคเหตพฺพสาธารณวจเนเนตฺถ สาสวโต อวจฺฉินฺทนตฺถํ ''ตญฺจ โลกุตฺตร''นฺติ วตฺวา นิวตฺติตธมฺมทสฺสนตฺถํ ''น โลกิย''นฺติ วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **''สมุทายญฺจ...เป.... อาหา''**ติฯ อิตรถา พฺยภิจาราภาวโต ''โลกุตฺตร''นฺติ วิเสสนํ นิรตฺถกํ สิยาฯ **ตโย มคฺคา**ติ ทุติยมคฺคาทโยฯ **ตชฺฌานิก**นฺติ ติกจตุกฺกชฺฌานิกํ โสตาปตฺติผลาทิํฯ **อญฺญฌานิกาปี**ติ ติกจตุกฺกชฺฌานโต อญฺญฌานิกาปิ จตุกฺกชฺฌานิกาปิ มคฺคา อุปฺปชฺชนฺติฯ **ปิ**-สเทฺทน ตชฺฌานิกาปิ ติกจตุกฺกชฺฌานิกาติ อโตฺถฯ ยทิ เอวํ จตุโวการภเวปิ ปญฺจโวการภเว วิย มคฺคสฺส ติกจตุกฺกชฺฌานิกภาเว เกนสฺส ฌานงฺคาทินิยาโมติ อาห **''ฌานงฺคาทินิยามิกา ปุพฺพาภิสงฺขารสมาปตฺตี''**ติฯ **ปุพฺพาภิสงฺขารสมาปตฺตี**ติ จ ปาทกภูตา อตฺตนา อติกฺกนฺตธมฺมวิราคภาเวน วิปสฺสนาย ปุพฺพาภิสงฺขารการี อรูปสมาปตฺติ, ผลสมาปตฺติ วาฯ เตนาห **''ปาทก''**นฺติฯ **น สมฺมสิตพฺพา**ติ น สมฺมสิตพฺพา สมาปตฺติ ฌานงฺคาทินิยามิกา สมฺมสิตพฺพานํ ติกจตุกฺกชฺฌานานํ ตตฺถ อนุปฺปชฺชนโต, อิตรตฺถ จ วิเสสาภาวโตฯ **ผลสฺสปี**ติ จตุตฺถปญฺจมชฺฌานิกผลสฺสปิฯ

ทุกฺขญาณาทีนนฺติ ทุกฺขสมุทยญาณานํฯ **ตํตํกุสลารมฺมณารมฺมณตฺตา**ติ กามาวจราทีสุ เยน เยน กุสเลน สทฺธิํ เนกฺขมฺมสงฺกปฺปาทโย อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺส ตสฺส กุสลสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณํ เอเตสนฺติ ตํตํกุสลารมฺมณารมฺมณา , ตพฺภาวโตฯ **ตํตํวิรมิตพฺพาทิอารมฺมณตฺตา**ติ วิสํวาทนวตฺถุอาทิอารมฺมณตฺตาฯ วีติกฺกมิตพฺพโต เอว หิ วิรตีติฯ **''องฺคาน''**นฺติ อิทํ ''เนกฺขมฺมสงฺกปฺปาทีน''นฺติ เอตฺถาปิ โยเชตพฺพํ อวยเวน วินา สมุทายาภาว

โตฯ **วิเสสปจฺจโย**ติ ภินฺนสีลสฺส, อปริสุทฺธสีลสฺส วา สมฺมปฺปธานาสมฺภวโต สมาธานสฺส วิย วายามสฺส สีลํ วิเสสปจฺจโยฯ อยญฺจ อโตฺถ ยทิปิ ปุริมสิทฺธสีลวเสน ยุโตฺต, สหชาตวเสนาปิ ปน ลพฺภเตวาติ ทเสฺสโนฺต **"สมฺปยุตฺตสฺสาปี"**ติ อาหฯ สหชเมว เจตฺถ อธิเปฺปตนฺติ อาห **"สมฺปยุตฺตเสฺสว จา"**ติอาทิฯ สโมฺมโส ปมาโท, ตปฺปฏิปโกฺข **อสโมฺมโส** อปฺปมาโท, โส จิตฺตสฺส อารกฺขาติ อาห **"เจตโส รกฺขิตตา"**ติฯ

สีลกฺขโนฺธ จาติ **จ**-สเทฺทน สมาธิกฺขโนฺธ จฯ ขนฺติปฺปธานตฺตา สีลสฺส อโทสสาธนตา, นีวรณเชฏฺฐกสฺส กามจฺฉนฺทสฺส อุชุวิปจฺจนีกภาวโต สมาธิสฺส อโลภสาธนตา ทฏฺฐพฺพาฯ **สาสน**นฺติ ปฏิเวธสาสนํ, ''สาสนพฺรหฺมจริย''นฺติ จ วทนฺติฯ

มคฺคสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๒๐๖-๒๑๔. ''ปริเญฺญยฺยภาวรหิเต เอกนฺตปหาตเพฺพ''ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ตณฺหายปิ จกฺขาทีนํ วิย ตณฺหาวตฺถุตาวจเนน ปริเญฺญยฺยตา วุตฺตาฯ ยถาห ''รูปตณฺหา โลเก ปิยรูปํ สาตรูปํ, เอเตฺถสา ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ, เอตฺถ นิวิสมานา นิวิสตี''ติอาทิ (ที. นิ. ๒.๔๐๐; ม. นิ. ๑.๑๓๓; วิภ. ๒๐๓)ฯ ตปฺปฏิพทฺธสํกิเลสปฺปหานวเสน สมติกฺกมิตพฺพตา หิ ปริเญฺญยฺยตาฯ เอกนฺตปหาตพฺพตา จ น ตณฺหาย เอว, อถ โข อวเสสานํ สํกิเลสธมฺมานมฺปิฯ ตถา หิ เตสํ สพฺพโส อจฺจนฺตปฺปหายิกา ทสฺสนภาวนาติ? สจฺจเมตํ, ตถาปิ ยถา ''ทุกฺขํ อริยสจฺจํ ปริเญฺญยฺย''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๙) ตณฺหาวเชฺช อุปาทานกฺขนฺธปญฺจเก ปริเญฺญยฺยภาโว นิรุโฬฺห, น ตถา ตณฺหาย, ตณฺหาย ปน ''ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา''ติอาทินา (วิภ. ๒๐๓; ที. นิ. ๒.๔๐๐; ม. นิ. ๑.๙๑, ๔๖๐; สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; มหาว. ๑๔; ปฏิ. ม. ๑.๓๔) สมุทยภาโว วิย สาติสยํ ปหาตพฺพภาโว นิรุโฬฺหติ ทเสฺสตุํ **"ปริเญฺญยฺยภาวรหิเต เอกนฺตปฺปหาตเพฺพ"**ติ วุตฺตํฯ ยสฺส อสงฺคหิโต ปเทโส อตฺถิ, โส **สปฺปเทโส,** เอกเทโสติ อโตฺถฯ **ตตฺถา**ติ อริยสจฺจสเทฺทฯ **สมุทโย**ติ สมุทยโตฺถฯ ''นิปฺปเทสโต สมุทยํ ทเสฺสตุ''นฺติ สมุทยเสฺสเวตฺถ คหเณ การณํ ทเสฺสตุํ **"ทุกฺขนิโรธา ปนา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ทุกฺขนิโรธา**ติ ทุกฺขํ, นิโรโธ จฯ **อริยสจฺจเทสนาย**นฺติ อริยสจฺจเทสนายมฺปิ สจฺจเทสนายํ วิยฯ **ธมฺมโต**ติ เทเสตพฺพธมฺมโต นิปฺปเทสา เอวฯ ''อวเสสา จ กิเลสา''ติอาทินา เทสนาเภโท เอว หิ ตตฺถ วิเสโสฯ เตนาห **"น หิ ตโต อโญฺญ"**ติอาทิฯ **อปุโพฺพ นตฺถี**ติ ธมฺมโต อปุโพฺพ นตฺถีติ อโตฺถฯ **ตสฺสา**ติ สมุทยสฺสฯ **สพฺพตฺถ ตีสุปิ วาเรสู**ติ อฏฺฐงฺคิกปญฺจงฺคิกสพฺพสงฺคาหิกเภเทสุ มหาวาเรสุ, ตทโนฺตคเธสุ จ ปญฺจสุ โกฏฺฐาเสสุฯ **อปุพฺพสฺสา**ติ ''อวเสสา จ กิเลสา''ติอาทินา ตณฺหาย อปุพฺพสฺสฯ อวสิฏฺฐกิเลสาทีนญฺหิ สมุทยตาวจนํ อิธ อปุพฺพทสฺสนํฯ ตสฺส ยทิปิ ทุติยตติยวาเรสุ วิเสโส นตฺถิ, ปญฺจสุ ปน โกฏฺฐาเสสุ อุปรูปริ อปุพฺพํ ทสฺสิตนฺติ กตฺวา เอวํ วุตฺตํฯ ตณฺหิ สมุทยวิเสสทสฺสนํ, อิตรํ ปน มคฺควิเสสทสฺสนํฯ ตสฺส จ ธมฺมโต อปุพฺพาภาโว ทสฺสิโตเยวฯ ยทิ เอวํ ทุติยาทิโกฏฺฐาเสสุ, ปฐมโกฏฺฐาเสปิ วา กสฺมา ตณฺหา คหิตาติ อาห **"อปุพฺพสมุทยทสฺสนตฺถายปิ หี"**ติอาทิฯ **เกวลายา**ติ ตทญฺญกิเลสาทินิรเปกฺขายฯ **เทสนาวเสน น วุโตฺต**ติ น ธมฺมวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ ตสฺมา ทุกฺขาทีนิ ตตฺถ อริยสจฺจเทสนายํ สปฺปเทสานิ ทสฺสิตานิ โหนฺติ ปริยาเยนาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อภิธมฺมเทสนา ปน นิปฺปริยายกถาติ กตฺวา อฏฺฐกถายํ ''นิปฺปเทสโต สมุทยํ ทเสฺสตุ''อิเจฺจว วุตฺตํฯ **ปจฺจยสงฺขาต**นฺติ ปจฺจยาภิมตํ ปจฺจยภูตํ, ปจฺจยโกฏฺฐาสํ วาฯ

เตสนฺติ กุสลธมฺมานํฯ **ปจฺจยานํ ปหานวเสนา**ติ เหตุนิโรเธน ผลนิโรธํ ทเสฺสติ, ตปฺปฏิพทฺธกิเลสปฺปหาเนน วา กุสลานํ ปหานํ วุตฺตํฯ ยถา ‘‘ธมฺมาปิ โว, ภิกฺขเว, ปหาตพฺพา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๐)ฯ อิติ ปริยายโต กุสลานํ ปหานํ วุตฺตํ, น นิปฺปริยายโต ตทภาวโตติ อาห **‘‘น หิ กุสลา ปหาตพฺพา’’**ติฯ ยถา จ กุสลธเมฺมสุ, อพฺยากตธเมฺมสุปิ เอเสว นโยฯ **นิโรธนฺ**ติ อสงฺขตธาตุํฯ **อปฺปวตฺติภาโว**ติ โย นิโรธสฺส นิพฺพานสฺส ตณฺหาทิอปฺปวตฺติเหตุภาโว, ตํ ปหานนฺติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

กายกมฺมาทิสุทฺธิยาติ ปุพฺพภาคกายกมฺมวจีกมฺมอาชีวสุทฺธิยา ทูรตรูปนิสฺสยตํ อริยมคฺคสฺส ทเสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ **ปญฺจงฺคิกํ...เป.... ปวตฺตตํ ทีเปติ,** น ปน อริยมคฺคสฺส ปญฺจงฺคิกตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **ญาปกนิทสฺสน**นฺติ ญาปกภาวนิทสฺสนํ, เอเตน **‘‘วจนโต’’**ติ อิทํ เหตุอเตฺถ นิสฺสกฺกวจนนฺติ ทเสฺสติฯ **วจนโต**ติ วา อีทิสสฺส วจนสฺส สพฺภาวโตฯ ปฏิปทาย เอกเทโสปิ **ปฏิปทา เอวา**ติ อโตฺถฯ **นิทฺทิโฏฺฐ ธมฺมสงฺคาหเกหิ** สงฺคายนวเสนฯ

ฌาเนหิ เทสนาปเวโส ‘‘โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวตี’’ติ (ธ. ส. ๒๗๗) ฌานสีเสน เทสนาวฯ ตถา **ภาวนาปเวโสฯ ปาฬิคมน**นฺติ ปาฬิปวตฺติ ปาฐเทสนาฯ **ยถาวิชฺชมานธมฺมวเสนา**ติ ตสฺมิํ จิตฺตุปฺปาเท ลพฺภมานวิตกฺกาทิธมฺมวเสนฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๒๑๕. ตสฺสาติ สุตฺตนฺตภาชนียสฺสฯ **เอวํ ปนา**ติ ‘‘อปิเจสา สมฺมาทิฏฺฐิ นาม ปุพฺพภาเค นานากฺขณา นานารมฺมณา’’ติอาทิปฺปกาเรนฯ **เอวญฺจ กตฺวา**ติ โลกุตฺตรมคฺคเสฺสว มคฺคสจฺจภาวสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ **เตนา**ติ เตน การเณน, อริยมคฺคเสฺสว อุทฺทิสิตฺวา นิทฺทิฏฺฐตฺตาติ อโตฺถฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สจฺจวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. อินฺทฺริยวิภงฺค

๑. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๒๑๙. **จกฺขุทฺวารภาเว**ติ จกฺขุทฺวารภาวเหตุฯ **ตํทฺวาริเกหี**ติ ตสฺมึ ทฺวาเร ปวตฺตนเกหิ จิตฺตเจตสิเกหิฯ เต หิ ''ตํ ทฺวารํ ปวตฺติโอกาสภูตํ เอเตสํ อตฺถี''ติ ตํทฺวาริกาฯ นนุ จ ตพฺพตฺถุเกหิปิ ตํ อินฺทฏฺฐํ กาเรติฯ เตนาห อฏฺฐกถายํ ''ติเกฺข ติกฺขตฺตา, มเนฺท จ มนฺทตฺตา''ติ? สจฺจํ กาเรติ, ตพฺพตฺถุกาปิ ปน อิธ ''ตํทฺวาริกา''อิเจฺจว วุตฺตาฯ อปริจฺจตฺตทฺวารภาวํเยว หิ จกฺขุ นิสฺสยเฏฺฐน ''วตฺถู''ติ วุจฺจติฯ อถ วา ตํทฺวาริเกสุ ตสฺส อินฺทโฏฺฐ ปากโฏติ ''ตํทฺวาริเกหี''ติ วุตฺตํฯ อินฺทโฏฺฐ ปเรหิ อนุวตฺตนียตา ปรมิสฺสรภาโวติ ทเสฺสโนฺต **''ตณฺหิ...เป.... อนุวตฺตนฺตี''**ติ อาหฯ ตตฺถ **ตนฺ**ติ จกฺขุํฯ **เต**ติ ตํทฺวาริเกฯ กิริยานิฏฺฐานวาจี อาวี-สโทฺท ''วิชิตาวี''ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๒๕๘; ๒.๓๓; ๓.๑๙๙) วิยาติ อาห **''ปรินิฏฺฐิตกิจฺจชานน''**นฺติฯ

''ฉ อิมานิ, ภิกฺขเว, อินฺทฺริยานิฯ กตมานิ ฉ? จกฺขุนฺทฺริยํ...เป.... มนินฺทฺริย''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๔๙๕-๔๙๙) เอวํ กตฺถจิ ฉปินฺทฺริยานิ อาคตานิ, กสฺมา ปน สุตฺตเนฺต ขนฺธาทโย วิย อินฺทฺริยานิ เอกชฺฌํ น วุตฺตานิ, อภิธเมฺม จ วุตฺตานีติ อาห **''ตตฺถ สุตฺตเนฺต''**ติอาทิฯ **นิสฺสรณูปายาทิภาวโต**ติ เอตฺถ โลกุตฺตเรสุ มคฺคปริยาปนฺนานิ นิสฺสรณํ, อิตรานิ นิสฺสรณผลํ, วิวฏฺฏสนฺนิสฺสิเตน นิพฺพตฺติตานิ สทฺธินฺทฺริยาทีนิ นิสฺสรณูปาโย, อิตเรสุ กานิจิ ปวตฺติภูตานิ, กานิจิ ปวตฺติอุปาโยติ เวทิตพฺพานิฯ

ขีณาสวสฺส ภาวภูโตติ ฉฬงฺคุเปกฺขา วิย ขีณาสวเสฺสว ธมฺมภูโตฯ

เทฺว อตฺถาติ อินฺทลิงฺคอินฺทสิฏฺฐฏฺฐาฯ **อตฺตโน ปจฺจยวเสนา**ติ ยถาสกํ กมฺมาทิปจฺจยวเสนฯ **ตํสหิตสนฺตาเน**ติ อิตฺถินฺทฺริยสหิเต, ปุริสินฺทฺริยสหิเต จ สนฺตาเนฯ **อญฺญากาเรนา**ติ อิตฺถิอาทิโต อเญฺญน อากาเรนฯ อนุวตฺตนียภาโว อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานํ อาธิปจฺจนฺติ โยชนาฯ **อิมสฺมิญฺจเตฺถ**ติ อาธิปจฺจเตฺถฯ

เตสนฺติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยาทีนํ ติณฺณํฯ ยา สุขทุกฺขินฺทฺริยานํ อิฏฺฐานิฏฺฐาการสโมฺภครสตา วุตฺตา, สา อารมฺมณสภาเวเนว เวทิตพฺพา, น เอกจฺจโสมนสฺสินฺทฺริยาทีนํ วิย ปริกปฺปวเสนาติ ทเสฺสโนฺต **''เอตฺถ จา''**ติอาทิมาหฯ

ยทิปิ ปุริสินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยํ รูปกเณฺฑปิ (ธ. ส. ๕๘๔) เทสิตํ, ตํ ปน รูปชีวิตินฺทฺริยํ, น จ ตตฺถ มนินฺทฺริยํ วตฺวา อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานิ วุตฺตานิฯ อิธ ปน อฏฺฐกถายํ อินฺทฺริยานุกฺกโม วุโตฺต สพฺพากาเรน ยมกเทสนาย สํสนฺทตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **''โส อินฺทฺริยยมกเทสนาย สเมตี''**ติฯ **ปุริมปจฺฉิมานํ อชฺฌตฺติกพาหิราน**นฺติ จกฺขาทีนํ ปุริมานํ อชฺฌตฺติกานํ, อิตฺถินฺทฺริยาทีนํ ปจฺฉิมานํ พาหิรานํฯ **เตสํ มเชฺฌ วุตฺตํ** อุภเยสํ อุปการกตาทีปนตฺถนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตน เอวมฺปิ เทสนนฺตรานุโรเธน ชีวิตินฺทฺริยสฺส อนุกฺกมํ วตฺตุํ วฏฺฏตีติ ทเสฺสติฯ กามเญฺจตฺถ เอวํ วุตฺตํ, ปรโต ปน กิจฺจวินิจฺฉเย อิธ ปาฬิยํ อาคตนิยาเมเนว มนินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยสฺส, ตทนนฺตรญฺจ อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานํ กิจฺจวินิจฺฉยํ ทเสฺสสฺสติฯ **สพฺพํ ตํ ทุกฺขํ** สงฺขารทุกฺขภาเวน, ยถารหํ วา ทุกฺขทุกฺขตาทิภาเวนฯ **ทุวิธตฺตภาวานุปาลกสฺสา**ติ รูปารูปวเสน ทุวิธสฺส อตฺตภาวสฺส อนุปาลกสฺสฯ รูปารูปวเสน ทุวิธมฺปิ หิ ชีวิตินฺทฺริยํ อิธ คหิตํฯ **''ปวตฺตี''**ติ เอเตน สหชาตธมฺมานํ ปวตฺตนรเสน ชีวิตินฺทฺริเยน เวทยิตานํ ปวเตฺตตพฺพตํ ที

เปติฯ “**ภาวนามคฺคสมฺปยุตฺต**”นฺติ อิมินา ผลภูตํ อญฺญินฺทฺริยํ นิวเตฺตติฯ ภาวนา คหณเญฺจตฺถ สกฺกา อวตฺตุํฯ ‘‘ภาเวตพฺพตฺตา’’ติ วุตฺตตฺตา ภาวนาภาโว ปากโฏวฯ **ทสฺสนานนฺตรา**ติ สมานชาติภูมิเกน อพฺยวหิตตํ สนฺธายาห, น อนนฺตรปจฺจยํฯ

ตสฺสาติ อินฺทฺริยปจฺจยภาวสฺสฯ **อนญฺญสาธารณตฺตา**ติ อเญฺญหิ อนินฺทฺริเยหิ อสาธารณตฺตาฯ เอวํ สามตฺถิยโต กิจฺจวิเสสํ ววตฺถเปตฺวา ปกรณโตปิ ตํ ทเสฺสติ **“อินฺทฺริยกถาย จ ปวตฺตตฺตา**”ติฯ **อเญฺญส**นฺติ อเญฺญสํ อินฺทฺริยสภาวานมฺปิ สหชาตธมฺมานํฯ เยหิ เต อินฺทฏฺฐํ กาเรนฺติ, เตสํ วสวตฺตาปนํ นตฺถิ, ยถา มนินฺทฺริยสฺส ปุพฺพงฺคมสภาวาภาวโต สยญฺจ เต อญฺญทตฺถุ มนินฺทฺริยเสฺสว วเส วตฺตนฺติฯ เตนาห **“ตํสมฺปยุตฺตานิปิ หี**”ติอาทิฯ ยทิ เอวํ กถํ เตสํ อินฺทโฏฺฐติ? ‘‘สฺขนาทิลกฺขเณ สมฺปยุตฺตานํ อตฺตาการานุวิธาปนมตฺต’’นฺติ วุโตฺตวา ยมโตฺถ ฯ **“เจตสิกตฺตา**”ติ อิมินา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ จิตฺตสฺส ปธานตํ ทเสฺสติฯ ตโต หิ ‘‘เจตสิกา’’ติ วุจฺจนฺติฯ **สพฺพตฺถา**ติ วสวตฺตาปนํ สหชาตธมฺมานุปาลนนฺติ เอวํ ยาว อมตาภิมุขภาวปจฺจยตา จ สมฺปยุตฺตานนฺติ ตํกิจฺจนิเทฺทเสฯ ‘‘อนุปฺปาทเน, อนุปตฺถเมฺภ จ สตี’’ติ ปทํ อาหริตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ น หิ ปทโตฺถ สพฺภาวํ พฺยภิจรตีติ ชนกุปตฺถมฺภกตฺตาภาเวปีติ วุตฺตํ โหติฯ **ตปฺปจฺจยาน**นฺติ อิตฺถิปุริสนิมิตฺตาทิปจฺจยานํ กมฺมาทีนํฯ **ตปฺปวตฺตเน นิมิตฺตภาโว**ติ อิตฺถินิมิตฺตาทิอาการรูปนิพฺพตฺตเน การณภาโวฯ สฺวายํ อิตฺถินฺทฺริยาทีนํ ตตฺถ อตฺถิภาโวเยวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยสฺมิญฺหิ สติ ยํ โหติ, อสติ จ น โหติ, ตํ ตสฺส การณนฺติฯ **“นิมิตฺตภาโว อนุวิธาน**”นฺติ อิมินา **อนุวิธาน**สทฺทสฺส กมฺมตฺถตํ ทเสฺสติฯ **สุขทุกฺขภาวปฺปตฺตาวิยา**ติ สยํ สุขทุกฺขสภาวปฺปตฺตา วิย, สุขนฺตา ทุกฺขนฺตา จ วิยาติ อโตฺถฯ **อสนฺตสฺส…เป.… มชฺฌตฺตาการานุปาปนํ** อญฺญาณุเปกฺขนาทิวเสน เวทิตพฺพํฯ **สมานชาติย**นฺติ อกุสเลหิ สุขทุเกฺขหิ อกุสลูเปกฺขาย, อพฺยากเตหิ อพฺยากตูเปกฺขาย, กุสลสุขโต กุสลูเปกฺขายฯ ตตฺถาปิ ภูมิวิภาเคนายมโตฺถ ภินฺทิตฺวา โยเชตโพฺพฯ ตํ สพฺพํ **ขนฺธวิภเงฺค** วุตฺตโอฬาริกสุขุมวิภาเคน ทีเปตพฺพํฯ **อาทิสเทฺทนา**ติ ‘‘กามราคพฺยาปาทาที’’ติ เอตฺถ วุตฺตอาทิสเทฺทนฯ สํโยชนสมุจฺฉินฺทนตทุปนิสฺสยตา เอว สนฺธาย อญฺญาตาวินฺทฺริยสฺส กิจฺจนฺตราปสฺตตา วุตฺตา, ตสฺสาปิ อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานกิจฺจตา ลพฺภเตวฯ อพฺยาปีภาวโต วา อญฺญาตาวินฺทฺริยสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานกิจฺจํ น วตฺตพฺพํ, ตโต อญฺญินฺทฺริยสฺสาปิ ตํ อฏฺฐกถายํ อนุทฺธฏํฯ มคฺคานนฺตรญฺหิ ผลํ ‘‘ตาย สทฺธาย อวูปสนฺตายา’’ติอาทิวจนโต (ธ. ส. อฏฺฐ. ๕๐๕) กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสมฺภนวเสน ปวตฺตติ, น อิตรํฯ อญฺญถา อริยา สพฺพกาลํ อปฺปฏิปฺปสฺสทฺธกิเลสทรถา สิยุํฯ อิตรสฺส ปน นิจฺฉนฺทราเคสุ สตฺตโวหาโร วิย รุฬฺหิวเสน ปฏิปฺปสฺสทฺธิกิจฺจตา เวทิตพฺพาฯ

เอตฺถาห – กสฺมา ปน เอตฺตกาเนว อินฺทฺริยานิ วุตฺตานิ, เอตานิ เอว จ วุตฺตานีติ? อาธิปจฺจตฺถสมฺภวโตติ เจฯ อาธิปจฺจํ นาม อิสฺสริยนฺติ วุตฺตเมตํฯ ตยิทํ อาธิปจฺจํ อตฺตโน กิเจฺจ พลวนฺติ อเญฺญสมฺปิ สภาวธมฺมานํ ลพฺภเตวฯ ปจฺจยาธีนวุตฺติกา หิ ปจฺจยุปฺปนฺนา ฯ ตสฺมา เต เตหิ อนุวตฺตียนฺติ, เต จ เต อนุวตฺตนฺตีติ? สจฺจเมตํ, ตถาปิ อตฺถิ เตสํ วิเสโสฯ สฺวายํ วิเสโส ‘‘จกฺขุวิญฺญาณาทิปฺปวตฺติยญฺหิ จกฺขาทีนํ สิทฺธมาธิปจฺจ’’นฺติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๒๑๙) อฏฺฐกถายํ ทสฺสิโตเยวฯ

อปิจ ขนฺธปญฺจเก ยายํ สตฺตปญฺญตฺติ, ตสฺสา วิเสสนิสฺสโย ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานีติ ตานิ ตาว อาธิปจฺจตฺถํ อุปาทาย ‘‘จกฺขุนฺทฺริยํ…เป.… มนินฺทฺริย’’นฺติ อาทิโต วุตฺตานิฯ ตานิ ปน เยน ธเมฺมน ปวตฺตนฺติ, อยํ โส ธโมฺม เตสํ ฐิติเหตูติ ทสฺสนตฺถํ ชีวิตํฯ ตยิเม อินฺทฺริยปฏิพทฺธา ธมฺมา อิเมสํ วเสน ‘‘อิตฺถี, ปุริโส’’ติ โวหรียนฺตี

ติ ทสฺสนตฺถํ ภาวทฺวยํฯ สฺวายํ สตฺตสญฺญิโต ธมฺมปุญฺโช ปพนฺธวเสน ปวตฺตมาโน อิมาหิ เวทนาหิ สํกิลิสฺสตีติ ทสฺสนตฺถํ เวทนาปญฺจกํฯ ตโต วิสุชฺฌตฺถิกานํ โวทานสมฺภารทสฺสนตฺถํ สทฺธาทิปญฺจกํฯ ตโต โวทานสมฺภารา อิเมหิ วิสุชฺฌนฺติ, วิสุทฺธิปฺปตฺตา, นิฏฺฐิตกิจฺจา จ โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ อเนฺต อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยาทีนิ ตีณิ วุตฺตานิฯ สพฺพตฺถ ''อาธิปจฺจตฺถํ อุปาทายา''ติ ปทํ โยเชตพฺพํฯ เอตฺตาวตา อธิเปฺปตตฺถสิทฺธีติ อเญฺญสํ อคฺคหณํฯ

อถ วา ปวตฺตินิวตฺตีนํ นิสฺสยาทิทสฺสนตฺถมฺปิ เอตานิ เอว วุตฺตานิฯ ปวตฺติยา หิ วิเสสโต มูลนิสฺสยภูตานิ ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิฯ ยถาห ''ฉสุ โลโก สมุปฺปโนฺน''ติอาทิ (สุ. นิ. ๑๗๑)ฯ ตสฺสา อุปฺปตฺติ อิตฺถิปุริสินฺทฺริเยหิฯ วิสภาควตฺถุสราคนิมิตฺตา หิ เยภุเยฺยน สตฺตกายสฺส อภินิพฺพตฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ ''ติณฺณํ โข ปน, มหาราช, สนฺนิปาตา คพฺภสฺสาวกฺกนฺติ โหติ, อิธ มาตาปิตโร จ สนฺนิปติตา โหนฺติ, มาตา จ อุตุนี โหติ, คโพฺภ จ ปจฺจุปฏฺฐิโต โหตี''ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๘; ๒.๔๑๑; มิ. ป. ๔.๑.๖)ฯ อวฏฺฐานํ ชีวิตินฺทฺริเยน เตน อนุปาเลตพฺพโตฯ เตนาห ''อายุ ฐิติ ยปนา ยาปนา''ติอาทิฯ อุปโภโค เวทนาหิ ฯ เวทนาวเสน หิ อิฏฺฐาทิสพฺพวิสยุปโภโคฯ ยถาห – ''เวทยติ เวทยตีติ โข, ภิกฺขเว, ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตี''ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙)ฯ เอวํ ปวตฺติยา นิสฺสยสมุปฺปาทฏฺฐิติสโมฺภคทสฺสนตฺถํ จกฺขุนฺทฺริยํ ยาว อุเปกฺขินฺทฺริยนฺติ จุทฺทสินฺทฺริยานิ เทสิตานิฯ ยถา เจตานิ ปวตฺติยา, เอวํ อิตรานิ นิวตฺติยาฯ วิวฏฺฏสนฺนิสฺสิเตน หิ นิพฺพตฺติตานิ สทฺธาทีนิ ปญฺจ อินฺทฺริยานิ นิวตฺติยา นิสฺสโยฯ อุปฺปาโท อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริเยน ตสฺส ปฐมํ อุปฺปชฺชนโตฯ อวฏฺฐานํ อญฺญินฺทฺริเยนฯ อุปโภโค อญฺญาตาวินฺทฺริเยน อคฺคผลสมฺปโภคโตฯ เอวมฺปิ เอตานิ เอว อินฺทฺริยานิ เทสิตานิฯ เอตฺตาวตา ยถาธิเปฺปตตฺถสิทฺธิโต อเญฺญสํ อคฺคหณํฯ เอเตนาปิ เนสํ เทสนานุกฺกโมปิ สํวณฺณิโต เวทิตโพฺพฯ

๒๒๐. กุสลากุสลวีริยาทีนีติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน กุสลสมาธิอาทีนํ, อพฺยากตวีริยาทีนญฺจ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **ปจฺจยาทีติ อาทิ**-สเทฺทน เทสารมฺมณาทโย คหิตา, ยถาวุตฺตวีริยาทีนิ, จกฺขาทีนิ จ สงฺคณฺหาติฯ อิเจฺจวํ สพฺพสงฺคาหิกานิ วีริยินฺทฺริยาทิปทานิ, จกฺขุนฺทฺริยาทิปทานิ จฯ **เตนา**ติ ''เอวํ สเนฺตปี''ติอาทินา ภูมิวิภาคกถเนนฯ **ตนฺนิวตฺตเนนา**ติ สเพฺพสํ สพฺพภูมิกตฺตนิวตฺตเนนฯ **อวิชฺชมานสงฺคาหกตฺตน**ฺติ ตสฺสํ ตสฺสํ ภูมิยํ อนุปลพฺภมานสฺส อินฺทฺริยสฺส สงฺคาหกตาฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

อิธ อิมสฺมิํ ''สตฺตินฺทฺริยา อนารมฺมณา''ติ เอวํ เอกนฺตานารมฺมณเตฺต วุจฺจมาเน **น อาภฏฺฐํ** ชีวิตินฺทฺริยํ น ภาสิตํฯ ฎีกายํ ปน **อนาภฏฺฐน**ฺติ กตสมาสํ กตฺวา วุตฺตํฯ **รูปธเมฺมสุ สงฺคหิตน**ฺติ ''รูป''นฺติ คณิตตํฯ **อรูปโกฏฺฐาเสน** อรูปภาเวน สิยาปเกฺข สงฺคหิตํฯ กสฺมา? ตสฺส ปริตฺตารมฺมณาทิตา อตฺถีติฯ ยสฺมา ปน รูปารูปมิสฺสกเสฺสว วเสน สิยาปกฺขสงฺคโห ยุโตฺต, น เอกเทสสฺส, ตสฺมา เอกเทสสฺส ตํ อนิจฺฉโนฺต อาห **''อธิปฺปาโย''**ติฯ อิทานิ ตมตฺถํ ปกาเสตุํ **''อรูปโกฏฺฐาเสน ปนา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **นวตฺตพฺพตา**ติ ปริตฺตารมฺมณาทิภาเวน นวตฺตพฺพตาฯ กถํ ปน รูปโกฏฺฐาเสนสฺสานารมฺมณสฺส นวตฺตพฺพตาติ โจทนํ สนฺธายาห **''น หิ อนารมฺมณ''**นฺติอาทิฯ **''อวิชฺชมานารมฺมณานารมฺมเณสู''**ติ อิมินา ''อนารมฺมณา''ติ

พาหิรตฺถสมาโส อยนฺติ ทเสฺสติ ฯ **นวตฺตเพฺพสู**ติ สารมฺมณภาเวน นวตฺตเพฺพสุฯ **อนา
รมฺมณตฺตา**ติ อารมฺมณรหิตตฺตาฯ ‘‘นวินฺทฺริยา สิยา ปริตฺตารมฺมณา, สิยา มหคฺคตา
รมฺมณา, สิยา อปฺปมาณารมฺมณา, สิยา น วตฺตพฺพา ‘ปริตฺตารมฺมณา’ติปิ ‘มหคฺคตา
รมฺมณา’ติปิ ‘อปฺปมาณารมฺมณา’ติปี’’ติอาทีสุ (วิภ. ๒๒๓) วิย น สารมฺมณเสฺสว นวตฺตพฺพตํ
ทเสฺสติฯ ยถา จ น สารมฺมณเสฺสว นวตฺตพฺพตาปริยาโย, อถ โข อนารมฺมณสฺสาปีติ สา
รมฺมเณ นิยมาภาโวฯ เอวํ นวตฺตพฺพํ สารมฺมณเมวาติ อยมฺปิ นิยโม นตฺถีติ ทเสฺสนฺต
‘‘นวตฺตพฺพสฺส วา สารมฺมณต’’นฺติ อาหฯ ตสฺส น ทเสฺสตีติ สมฺพนฺโธฯ **‘‘น หี’’**ติอาทินา
ตเมวตฺถํ วิวรติฯ

ตตฺถ รูปนิพฺพานานํ สุขาทิสมฺปยุตฺตภาเวน นวตฺตพฺพตา, น ปริตฺตารมฺมณาทิภาเวนาติ
โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **‘‘อถาปี’’**ติอาทิฯ ตตฺถ อถาปิ วตฺตตีติ สมฺพนฺโธฯ **สิยา อนา
รมฺมณนฺติปิ วตฺตพฺพํ สิยา**ติ อนารมฺมณํ ธมฺมายตนํ สารมฺมเณหิ วิสุํ กตฺวา เอวํ วตฺตพฺพํ สิ
ยาฯ **นวตฺตพฺพ**-สโทฺท ยทิ สารมฺมเณเสฺวว วเตฺตยฺย, น เจวํ วุตฺตํ, อวจเน จ อญฺญํ การณํ
นตฺถีติ ทเสฺสนฺต อาห **‘‘น หิ ปญฺหปุจฺฉเก สาวเสสา เทสนา อตฺถี’’**ติฯ ตสฺมา
นวตฺตพฺพ-สโทฺท อนารมฺมเณสฺปิ วตฺตเตวาติ อธิปฺปาโยฯ ยาปิ ‘‘อชฺฌตฺตินฺทฺริยา สิยา อชฺฌตฺ
ตารมฺมณา’’ติ อชฺฌตฺตารมฺมณาทิภาเวน นวตฺตพฺพตา วุตฺตา, สา ชีวิตินฺทฺริยสฺส อา
กิญฺจญฺญายตนกาเล ปฐมารุปฺปวิญฺญาณาภาวมตฺตารมฺมณตํ สนฺธาย วุตฺตา, น สารมฺมณ
เสฺสว นวตฺตพฺพตาทสฺสนตฺถํ, นาปิ อนารมฺมณสฺส ปริตฺตารมฺมณาทิภาเวน นวตฺตพฺพตาภาว
ทสฺสนตฺถนฺติ ทเสฺสนฺต **‘‘อชฺฌตฺตินฺทฺริยา สิยา อชฺฌตฺตารมฺมณาติ เอตฺถ จา’’**ติอาทิม
าหฯ ตตฺถ **สิยา อชฺฌตฺตารมฺมณาตี**ติ **อิติ**-สโทฺท อาทิอโตฺถฯ เตน อวสิฏฺฐปาฬิ
สงฺคณฺหเนน ‘‘สิยา น วตฺตพฺพา ‘อชฺฌตฺตารมฺมณา’ติปิ ‘พหิทฺธารมฺมณา’ติปิ
‘อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา’ติปี’’ติ อิมาย ปาฬิยา วุตฺตมตฺถํ ชีวิตินฺทฺริยสฺส ทเสฺสนฺต **‘‘ชีวิ
ตินฺทฺริยสฺส…เป…. นวตฺตพฺพตา เวทิตพฺพา’’**ติ อาห, ตํ วุตฺตตฺถเมวฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อินฺทฺริยวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

อุเทฺทสวารวณฺณนา

๒๒๕. **“วุตฺตตฺตา”**ติ อิทํ นิสฺสกฺกํ กึ ลกฺขณํ? เหตุลกฺขณํฯ ยทิ เอวํ ตํเหตุโก วิภชฺชวาทิภาโว อาปชฺชติฯ น หิ โมคฺคลิปุตฺตติสฺสเตฺถเรน วุตฺตตฺตา พุทฺธสาวกา วิภชฺชวาทิโน อเหสุนฺติ? นยิทเมวํฯ ติวิโธ หิ เหตุ ญาปโก, การโก, สมฺปาปโกติฯ เตสุ ญาปกเหตุ อิธาธิเปฺปโต, ตสฺมา เตน มหาเถเรน ‘‘กึ วาที, ภเนฺต, สมฺมาสมฺพุโทฺธ’’ติ ปุเฏฺฐน ‘‘วิภชฺชวาที, มหาราชา’’ติ ตทา วุตฺตวจเนน ญายติ ‘‘สมฺมาสมฺพุทฺธสาวกา วิภชฺชวาทิโน’’ติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติ **กึ…เป…. วุตฺตตฺตา…เป…. วิภชฺชวาทิโน”**ติฯ ‘‘อหญฺหิ, พฺราหฺมณ, วินยาย ธมฺมํ เทเสมิ ราคสฺสา’’ติอาทึ วตฺวา ‘‘โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสี’’ติอาทินา (ปารา. ๕-๙) เวรญฺชพฺราหฺมณสฺส ภควตา เวนยิกาทิภาโว วิภชฺช วุโตฺตติ ตํ อนุวทนฺตา สาวกาปิ ตถา วทนฺตีติ อาห **“เต หิ เวนยิกาทิภาวํ วิภชฺช วทนฺตี”**ติฯ **จีวราทีน**นฺติ **อาทิ**-สเทฺทน โสมนสฺสาทีนํ สงฺคโห ทฎฺฐโพฺพฯ ตานิปิ หิ เสวิตพฺพาเสวิตพฺพภาเวน วิภชฺช วุตฺตานิฯ วิภชฺชวาทิปริสา **วิภชฺชวาทิมณฺฑล**นฺติ เอตสฺมึ อเตฺถ ยถา ตํ โอติโณฺณ นาม โหติ, ตํทสฺสนตฺถํ **“อาจริเย อนพฺภาจิกฺขเนฺตนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ สกสมยาโวกฺกมาทิ หิ ปรมตฺถโต ตโทตาโรฯ ‘‘อสํกิลิฎฺฐาปิ อวิชฺชา อตฺถิ อมคฺควชฺฌา, ยาย นิวุตา ขีณาสวาปิ นามโคตฺตาทีสุ เอกจฺจํ น ชานนฺติ, สา กุสลจิตฺตุปฺปาเทสุปิ ปวตฺตตี’’ติ นิกายนฺตริยาฯ ตํ สนฺธายาห **“อวิชฺชา ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารานํ เหตุปจฺจโย โหตีติอาทึ วทเนฺต”**ติฯ อุปลกฺขณเญฺหตํ สหชาตโกฎิยาฯ **อาทิ**-สเทฺทน อกุสลจิเตฺตนปิ ญาณํ อุปฺปชฺชติ, ยา สํกิลิฎฺฐา ปญฺญาติ, อเจตสิกํ สีลํ, อวิญฺญตฺติสงฺขาตํ รูปภาวํ ทุสฺสิลฺยนฺติ เอวมาทึ สงฺคณฺหาติฯ ปรสมยายูหนํ ปรสมเย พฺยาปาราปตฺติยาฯ โย ตตฺถ สกสมเยน วิรุโทฺธ อโตฺถ, ตสฺส วา ทีปเนน สิยา, ปรสมเย วาทาโรปเนน วา ฯ เตสุ ปุริมํ ‘‘อาจริเย อนพฺภาจิกฺขเนฺตนา’’ติ อิมินา อปนีตนฺติ อิตรํ ทเสฺสติ **“ปรสมยํ…เป…. อนายูหเนฺตนา”**ติฯ **อสมฺปิเณฺฑเนฺตนา**ติ อุปจยตฺถํ สนฺธาย วทนฺติฯ อายูหน-สโทฺท ปน อุปจยโตฺถ น โหตีติ เกจิวาโท น สารโต คเหตโพฺพฯ

ตพฺพิปริยาเยนาติ ยถาวินยํ อวฎฺฐาเนนฯ สาวชฺชสฺส อนวชฺชตาทีปนาทินา **กมฺมนฺตรํ ภินฺทโนฺต** วินาเสโนฺต, อาโลเฬโนฺต วา **ธมฺมตํ** ธมฺมสภาวํ **วิโลเมติ** วิปรีตโต ทหติฯ **มหาปเทสา**ติ มหาอปเทเส, พุทฺธาทโย มหเนฺต มหเนฺต อปทิสิตฺวา วุตฺตานิ มหาการณานิฯ **มหาปเทสา**ติ วา มหาโอกาเส, มหนฺตานิ ธมฺมสฺส ปติฎฺฐานฎฺฐานานีติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – อปทิสียตีติ อปเทโส, พุโทฺธ อปเทโส เอตสฺสาติ พุทฺธาปเทโสฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ อตฺถโต จายํ มหาปเทโส ‘‘สมฺมุขา เมตํ ภควโต สุต’’นฺติอาทินา เกนจิ อาภตสฺส ‘‘ธโมฺม’’ติ วา ‘‘อธโมฺม’’ติ วา วินิจฺฉยเน การณํฯ กึ ปน ตนฺติ? ตสฺส ยถาภตสฺส สุโตฺตตรณาทิ เอวฯ ยทิ เอวํ กถํ จตฺตาโรติ? ธมฺมสฺส เทฺว สมฺปทาโย ภควา, สาวกา จฯ เตสุ สาวกา สงฺฆคณปุคฺคลวเสน ติวิธาฯ เอวํ ‘‘อมุมฺหา มยา อยํ ธโมฺม ปฎิคฺคหิโต’’ติ อปทิสิตพฺพานํ เภเทน จตฺตาโรฯ เตนาห **“สมฺมุขา เมตํ ภควโต สุต”**นฺติอาทิฯ เนตฺติยมฺปิ วุตฺตํ ‘‘พุทฺธาปเทโส สงฺฆาปเทโส สมฺพหุลเตฺถราปเทโส เอกเตฺถราปเทโส’’ติฯ

สุตฺตสุตฺตานุโลมอาจริยวาทอตฺตโนมติมหาปเทสาติ เอตฺถ ติโสฺส สงฺคีติโย อารุฬฺหานิ ตีณิ ปิฎกานิ อตฺถสูจนาทิอเตฺถน **สุตฺตํ**ฯ ยถาวุตฺตสฺส สุตฺตสฺส อนุโลมโต ยถาวุตฺตา

เอว จตฺตาโร มหาปเทสา **สุตฺตานุโลมํ**ฯ ปาฬิยา อตฺถคาหเณน ธมฺมตายํ ปติฏฺฐาปนโต อฏฺฐกถา **อาจริยวาโท**ฯ นยคฺคาเหน อนุพุทฺธิยา อตฺตโน ปฏิภานํ **อตฺตโนมติ**ฯ เอตฺถ จ สุตฺตอาจริยวาทอตฺตโนมตีนมฺปิ เกนจิ อาภตสฺส ธมฺมาธมฺมาทิภาววินิจฺฉยเน การณภาว สภาวโต มหาปเทสตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ **สนฺติฏฺฐติ** อปฺปฏิพาหนฺต, อวิโลเมนฺต จฯ ตพฺพิปริยาเยน อติธาวติฯ เอกสฺส ปทสฺส เอเกน ปกาเรน อตฺถํ วตฺวา ตเสฺสว ปุน ปการ นฺตเรน อตฺถํ วทนฺต วา อปเรหิ ปริยาเยหิ นิทฺทิสติ นาม ยถา ‘‘อวิชฺชา ทุกฺขสจฺจสฺส ยาถา วสรสลกฺขณํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทตี’’ติอาทึ วตฺวา ปุน ‘‘อยํ อวิชฺชา ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณ’’นฺติ วุตฺตาปิ ‘‘ทุกฺขสจฺจสฺส เอกเทโส โหตี’’ติอาทิวจนํฯ อถ วา เหตุภาเวน วุตฺตสฺส อตฺถสฺส ปุน ผล ภาเวน วจนํ ตเมวตฺถํ ปุนราวเตฺตตฺวา นิทฺทิสนํ ยถา ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติ วตฺวา ปุน ‘‘นามรูปปจฺจยา สฬายตน’’นฺติ วจนํฯ อถ วา ‘‘สพฺพเมตํ ภวจกฺกํ กมฺมเญฺจว วิปาโก จฯ กิเลสกมฺมวิปากวเสน ติวิธ’’นฺติ จ อาทินา วุตฺตเสฺสวตฺถสฺส ทุวิธติวิธาทิวิภาคทสฺสนํ ตเมวตฺถํ ปุนราวเตฺตตฺวา นิทฺทิสนนฺติ เอวเมตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

สตฺตโวหาโรติ ‘‘สโตฺต’’ติ สมญฺญาฯ เย หิ ธเมฺม สมูหภูเต สนฺตานวเสน วตฺตมาเน อุปาทาย สตฺตปญฺญตฺติ, ตสฺสา ตโต อญฺญถานาญฺญถาอจฺจนฺตาภาวสงฺขาเต อเนฺต อนุปคมฺม ยาถาวโต สงฺคหณํ, โพธนญฺจ ธมฺมตายํ อกุสลสฺส ทุกฺกรํ ทุรภิสมฺภวนฺติฯ อวิชฺชาทิกสฺส ปจฺจยธมฺมสฺส สงฺขาราทิปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมํ ปติ เหตุอาทินา ปจฺจเยน ปจฺจยภาโว **ปจฺจยากาโร,** ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อโตฺถฯ

วุตฺตนเยนาติ ‘‘อาจริเย อนพฺภาจิกฺขเนฺตนา’’ติอาทินา วุตฺตนเยนฯ กามเญฺจตฺถ สพฺพาปิ อตฺถวณฺณนา อิมินาว นเยน กาตพฺพา, ปฏิจฺจสมุปฺปาทวณฺณนาย ปน ครุตรภาวํ ทเสฺสโนฺต เอวํ วทติฯ

ปาฬิธมฺมนฺติ เตปิฏกพุทฺธวจนํฯ **ปฏิจฺจสมุปฺปาท**นฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปาฬึฯ

อตฺถํ กตฺวาติ หิตํ กตฺวาฯ ยถายํ หิตาวโห โหติ, เอวํ กตฺวาฯ **อฏฺฐึ กตฺวา**ติ วา อตฺตานํ อตฺถิกํ กตฺวาฯ สุตจินฺตามยาทึ **ญาณวิเสสํ**ฯ ตทงฺควิกฺขมฺภนาทินา **กิเลสกฺขยวิเสสํ**ฯ

ภวาทีสุ อาทีนวปฺปฏิจฺฉาทนโต, พลวูปนิสฺสยโต, กมฺมสฺส วิเสสเหตุภาวโต จ วฏฺฏสฺส มูลการณํ อวิชฺชาฯ วิปากวฏฺฏนิมิตฺตสฺส กมฺมวฏฺฏสฺส การณภูตมฺปิ กิเลสวฏฺฏํ อวิชฺชามูลกนฺติ ทสฺสนตฺถํ อวิชฺชา อาทิโต วุตฺตาฯ ตณฺหาปิ หิ อวิชฺชาย ปฏิจฺฉาทิตาทีนเว เอว วิสเย อสฺสาทานุปสฺสิโน ปวตฺตติ, น อญฺญถาฯ **มูลาทิทสฺสนสามญฺญญฺจา**ติ วลฺลิยา มูลมชฺฌปริโยสานสฺส ทสฺสเนน ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ตํทสฺสนสามญฺญญฺจ โยเชตพฺพํ, สมนฺตจกฺขุนา สพฺพสฺส ทิฏฺฐเตฺตปิ เทสนากาเล เทสนาญาณจกฺขุนา โพเธตพฺพตาวเสน เอกเทสทสฺสนสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ

ทิฏฺฐิสหิตาย มานสหิตาย วา ตณฺหาย ‘‘อห’’นฺติ, อิตราย ‘‘มม’’นฺติ **อภิวทโต**ฯ ‘‘อภินนฺทนโต’’ติ หิ อิมินา สปฺปีติกาย ตณฺหาย ปวตฺติ ทสฺสิตาฯ **‘‘อภิวทโต’’**ติ อิมินา ตโต พลวตราย ทิฏฺฐิสหิตาย มานสหิตาย วาฯ **‘‘อโชฺฌสาย ติฏฺฐโต’’**ติ อิมินา ปน ตโตปิ พลวตมาย ทิฏฺฐิสหิตาย, เกวลาย วา ตณฺหาย ปวตฺติ ทสฺสิตาฯ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาเปตฺวา ฐานญฺหิ อโชฺฌสานํฯ **ตปฺปจฺจย**นฺติ ตณฺหาปจฺจยํฯ กถํ ปน นนฺทิวจเนน จตุพฺพิธมฺปิ อุปาทานํ วุตฺตนฺติ อาห **‘‘นนฺทิตา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **นนฺทิตาตทวิปฺปโยคตาหี**ติ นนฺทิภาเวน สภาวโต ตณฺหุปาทานํ,

ตาย นนฺทิยา ตณฺหาย อวิปฺปโยเคน อวินาภาเวน ทิฏฺธุปาทานํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **“ทิฏฺฐาภินนฺทนภาเวนา”**ติ อิมินา ทิฏฺฐิยาปิ นนฺทิภาวมาหฯ

ปฏิสนฺธิปวตฺติผสฺสาทโยติ ปฏิสนฺธิยํ ปวเตฺต จ อุปฺปนฺนผสฺสมโนสเญฺจตนาวิญฺญาณานิฯ **“วิปากวฏฺฏภูเต”**ติ จ อิทํ ปวตฺตวิเสสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ **วฏฺฏปตฺถมฺภกา**ติ วฏฺฏตฺตยูปนิสฺสยาฯ **อิตเร**ติ อกมฺมชาฯ **ตสฺมินฺ**ติ ยถาวุเตฺต อาหารจตุเกฺกฯ **วตฺตุํ วฏฺฏนฺตี**ติ ตณฺหานิทานูปนิสฺสยโต ‘‘ตณฺหานิทานา’’ติ วตฺตุํ ยุชฺชนฺติฯ

ยถา อริยมโคฺค อนฺตทฺวยวชฺชิตมชฺฌิมปฏิปทาภาวโต ‘‘ญาโย’’ติ วุจฺจติ, เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทปีติ อาห **“ญาโยติ มโคฺค, โสเยว วา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท”**ติฯ **อตฺตโน ปฏิเวธาย สํวตฺตตี**ติ อสโมฺมหปฏิเวเธน ปฏิวิชฺฌิตพฺพตฺตาฯ **สํวตฺตตี**ติ จ นิมิตฺตสฺส กตฺตูปจารวเสเนตํ วุตฺตํ ยถา ‘‘อริยภาวกรานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานี’’ติฯ **ปกติอาทโย** เหฏฺฐา สจฺจวิภเงฺค เหตุวิปฺปฏิปตฺติกถายํ ทสฺสิตา เอวฯ **อการณํ “การณ”นฺติ คณฺหนฺติ** ยถา กาปิลาทโยฯ **น กิญฺจิ การณํ พุชฺฌนฺติ** ยถา ตํ อเญฺญ พาลปุถุชฺชนาฯ **อิตราส**นฺติ มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา เทสนาทีนํ ติสฺสนฺนํฯ **ตทตฺถตาสมฺภเวปี**ติ ยถาสเกหิ การเณหิ ปวตฺติทสฺสนตฺถตาสมฺภเวปิฯ **อตฺถนฺตรสพฺภาวโต**ติ ปโยชนนฺตรสพฺภาวโตฯ วุตฺตานิ หิ อฏฺฐกถายํ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๕) ‘‘ชรามรณาทิกสฺส ทุกฺขสฺส อตฺตนา อธิคตการณสนฺทสฺสนตฺถํฯ อาหารนิทานววตฺถาปนานุสาเรน ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวา ปุน อตีตทฺธโต ปภุติ เหตุผลปฏิปาฏิสนฺทสฺสนตฺถํฯ อนาคตทฺธเหตุสมุฏฺฐานโต ปภุติ อนาคตทฺธสนฺทสฺสนตฺถ’’นฺติ ติสฺสนฺนํ ยถากฺกมํ ตีณิ ปโยชนานิฯ

ตํตํผลปฏิเวโธติ ชาติอาทีนํ ชรามรณาทิตํตํผลาวคโมฯ **อนุวิโลกยโต**ติ ปุริเม วิกเปฺป วิปสฺสนานิมิตฺตํ อนุวิโลกนํ, ทุติเย เทสนานิมิตฺตํฯ กามุปาทานภูตา ตณฺหา มโนสเญฺจตนาหารสงฺขาตสฺส ภวสฺส, ตํสมฺปยุตฺตานํ, ตนฺนิมิตฺตานญฺจ เสสาหารานํ วิเสสปจฺจโย โหตีติ อาห **“อาหารตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปนฺนทฺธา”**ติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ยาว วิญฺญาณํ คเหตพฺพํฯ **อาหารตณฺหาทโย**ติ เอตฺถ ปจฺจุปฺปนฺนกมฺมวฏฺฏปริยาปเนฺน อาหาเร คเหตฺวา อทฺธโยชนํ กตฺวา อนาคตวิปากวฏฺฏปริยาปเนฺน คเหตฺวา โยเชตุํ วุตฺตํ **“อาหารา วา ตณฺหาย ปภาเวตพฺพา อนาคโต อทฺธา”**ติฯ **ปภาเวตพฺพา**ติ อายตึ อุปฺปาเทตพฺพาฯ **ยุชฺชตี**ติ ผลภูเต อาหาเร ปจฺจุปฺปเนฺน ปจฺจกฺขโต ทเสฺสตฺวา ‘‘ตํนิทานํ ตณฺหํ ตสฺสา นิทาน’’นฺติ อาทินา ผลปรมฺปราย การณปรมฺปราย จ ทสฺสนํ ตถาพุชฺฌนกานํ ปุคฺคลานํ อชฺฌาสยานุโลมโต, ธมฺมสภาวาวิโลมนโต จ ยุตฺติยา สงฺคยฺหติฯ ยทิ ตณฺหาทโย อตีโต อทฺธา, ตณฺหาคฺคหเณเนว สงฺขาราวิชฺชา คหิตาติ กิมตฺถํ ปุน เต คหิตาติ อาห **“สงฺขาราวิชฺชา ตโตปิ อตีตตโร อทฺธา วุโตฺต สํสารสฺส อนาทิภาวทสฺสนตฺถ”**นฺติฯ **อตีต**นฺติ วา อตีตตาสามเญฺญน อตีตตรมฺปิ สงฺคหิตํ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติอาหารกาติ ปุนพฺภวูปปตฺติปจฺจยาฯ **อิติ วจนโต**ติ เอวํ วุตฺตวจนสพฺภาวโตฯ วิญฺญาณาหาโร ตาว ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติยา เหตุ, อิตเร ปน กถนฺติ อาห **“ตํสมฺปยุตฺตตฺตา...เป.... กพฬีการาหารสฺสา”**ติฯ ตสฺส อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติอาหารกา จตฺตาโร อาหาราติ สมฺพโนฺธฯ สทฺธาทีนํ อุปนิสฺสยตา ปริจฺจาคาทิกาเล, ราคาทีนํ คธิตสฺส โภชนาทิกาเลฯ เตน ยถากฺกมํ กุสลากุสลกมฺมวิญฺญาณายูหนํ ทสฺสิตํฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติอาหารกา จตฺตาโร อาหารา คยฺหนฺติ, ตสฺมาฯ **ปุริโมเยว โตฺถ**ติ ‘‘อาหารตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปนฺนทฺธา’’ติอาทินา วุตฺตอโตฺถฯ **อตีเต**ติ อตีเต อทฺธนิฯ

ตโต ปรนฺติ ตโต อตีตทฺธโต ปรํ ปจฺจุปฺปเนฺน อนาคเต จ อทฺธนิ ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติอาทินาฯ **ปจฺจกฺขาน**ฺติ ปจฺจุปฺปนฺนภวปริยาปนฺนตาย ปจฺจกฺขภูตานํฯ **ปจฺจุปฺปนฺนํ เหตุ**ฺติ เอตรหิ วตฺตมานํ ตณฺหาทิกํ อาหาราทีนํ เหตุํฯ

สุตฺตํ อาหรติ ‘‘อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๐๓)ฯ **วฏฺฏเหตุโน**ติ วิปากวฏฺฏเหตุโน, สกลวฏฺฏเหตุโน วาฯ อกุสลญฺหิ กมฺมํ กมฺมวฏฺฏสฺส กิเลสวฏฺฏสฺส จ ปจฺจโย โหติเยวฯ **‘‘ภวตณฺหายปิ เหตุภูตา’’**ติ อิมินา กิเลสวฏฺฏสฺสาปิ อวิชฺชาย ปจฺจยภาวมาหฯ **เอวเมฺจตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจตี’’**ติอาทินา วฏฺฏสีสานมฺปิ อวิชฺชาตณฺหานํ สปฺปจฺจยตาทสฺสนาปเทเสน สเพฺพสมฺปิ สงฺขตธมฺมานํ เหตุผลปรมฺปราวิเจฺฉทวุตฺติยา ปุริมาย โกฏิยา อปญฺญายนํ วิภาเวติฯ

อวิชฺชํ ตณฺหา อนุวตฺตตีติ ทุเกฺข ตณฺหํ อภิภวิตฺวา ปวตฺติยา ตโต อวิชฺชาย พลวภาวมาหฯ อวิชฺชาภิภูตา หิ สตฺตา สติปิ ตณฺหาปริตสฺสิเต เอกนฺตานตฺถสญฺญิตํ อตฺตกิลมถานุโยคทุกฺขมนุยุญฺชนฺติฯ **ตณฺหํ อวิชฺชา อนุวตฺตตี**ติ สุเข อวิชฺชํ อภิภวิตฺวา ปวตฺติยา ตโต ตณฺหาย พลวภาวมาหฯ ยทิปิ สาวชฺชสุขานุภเว พลวตีเยว อวิชฺชา วิชฺชมานอาทีนวํ ปฏิจฺฉาเทนฺตี ติฏฺฐติ, ตณฺหา ปน ตโตปิ พลวตราย สเตฺต วิปฺลานตฺถสญฺหิเต อนริเย สุเข นิโยเชตีติ อวิชฺชาย ตทนุวตฺตนํ วุตฺตํฯ

อายตนฉกฺกํ วา กาโยติ สมฺพโนฺธฯ **จกฺขาทินิสฺสเย เสสธเมฺม**ติ จกฺขาทินิสฺสยภูเต, ตปฺปฏิพเทฺธ จ สสนฺตานปริยาปเนฺน ธเมฺมฯ **จกฺขาทินิสฺสิเต เอว กตฺวา**ติ จกฺขาทิคฺคหเณเนว คหิเต กตฺวาฯ **จกฺขาทิกาย**นฺติ จกฺขาทิธมฺมสมูหํ ปเรสํ ปญฺจกฺขนฺธํฯ **ผเสฺสน ผุโฏฺฐ**ติ อารมฺมณํ ผุสเนฺตน วิย อุปฺปเนฺนน สุขเวทนิเยน, ทุกฺขเวทนิเยน จ ผเสฺสน ผุโฏฺฐฯ ผเสฺส หิ ตถา อุปฺปเนฺน ตํสมงฺคีปุคฺคโล ผุโฏฺฐติ โวหาโร โหตีติฯ

ยถา สฬายตนานิ ผสฺสสฺส วิเสสปจฺจโย, เอวํ เวทนายปีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘สฬายตนานํ เวทนาย วิเสสปจฺจยภาว’’**นฺติ อาหฯ **ตนฺนิสฺสิต**นฺติ สฬายตนนิสฺสิตํฯ **อตีตทฺธาวิชฺชาตณฺหามูลโก**ติ อตีตทฺธภูตอวิชฺชาตณฺหามูลโกฯ **กายสฺส เภทา กายูปโค**ติ อุภยตฺถาปิ กายสเทฺทน อุปาทินฺนกฺขนฺธปญฺจโก คหิโตฯ ตทุปคตา อุปปชฺชนํ ปฏิสนฺธิคฺคหณํฯ **อุภยมูล**ติ อวิชฺชาตณฺหามูลาฯ

อนภิสมยภูตตฺตาติ อภิสมยสฺส ปฏิปกฺขภูตตฺตาฯ **อวิชฺชายา**ติ อวิชฺชาย สติฯ

คหณฺติ คเหตพฺพตํฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา สติ สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขารเตฺตปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา ปธานตาย วิสุํ วุตฺตา โคพลีพทฺทญาเยน, ตสฺมาฯ **ตตฺถ วุตฺตมฺปี**ติ สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขาเรสุ วุตฺตมฺปิ อภิสงฺขรณกสงฺขารํ **วเชฺชตฺวา** อคฺคเหตฺวา อิตเร สงฺขารา โยเชตพฺพาฯ เอวญฺหิ อตฺถสฺส อุทฺธรณุทฺธริตพฺพตาทฺวยํ อสงฺกรโต ทสฺสิตํ โหติฯ **‘‘อิธ วเณฺณตพฺพภาเวนา’’**ติ อิมินา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารานํ สติปิ สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขารภาเว ยถาวุตฺตเมว ปธานภาวํ อุลฺลิเงฺคติฯ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ ตเทกเทโส วุโตฺตติ สมฺพโนฺธฯ อิมสฺมิํ อตฺถวิกเปฺป สงฺคณฺหนวเสน สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขาเรหิ สงฺคหิตาปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา อิธ วเณฺณตพฺพภาเวน ปธานาติ วิสุํ คหิตา, ปุริมสฺมิํ เต วเชฺชตฺวาติ อยํ วิเสโสฯ เตนาห **‘‘วเณฺณตพฺพสพฺพสงฺคหณวเสน ทุวิธตา วุตฺตา’’**ติฯ สามญฺญโต สงฺคยฺหมานมฺปิ ปธานภาวโชตนตฺถํ วิสุํ คยฺหติ ยถา ตํ ‘‘ปุญฺญญาณสมฺภารา’’ติฯ

เยน กุสลากุสลธมฺมา ‘‘วิปากธมฺมา’’ติ วุจฺจนฺติ, ตํ อายูหนํ, กึ ปน ตนฺติ? อนุปจฺฉินฺนตณฺหาวิชฺชามาเน สนฺตาเน สพฺยาปารตาฯ เตนาห **‘‘ปฏิสนฺธิ...เป.... อายูหนรสา’’**ติฯ เจตนาปธานตฺตา ปน ตสฺส เจตนากิจฺจํ กตฺวา วุตฺตํฯ **ราสิกรณํ, อายูหน**นฺติ จ ราสิภูตสฺส รูปารูปสงฺขาตสฺส ผลสฺส นิพฺพตฺตนโต วุตฺตํฯ **‘‘อนารมฺมณตา อพฺยากตตา’’**ติ อิทํ อพฺยากตเสฺสว อนารมฺมณตฺตา อพฺยากตสมฺพนฺธินี อนารมฺมณตาติ กตฺวา วุตฺตํฯ **อายตนํ, ฆฏน**นฺติ จ ตํตํทฺวาริกธมฺมปฺปวตฺตนเมว ทฏฺฐพฺพํฯ

อนนฺโพธาทโย อวิชฺชาปทนิเทฺทเส อาคตาฯ อวิชฺชาปทสมฺพเนฺธน **ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตา**ติ อิตฺถิลิงฺคนิเทฺทโสฯ **อสณฺฐานตฺตา**ติ อวิคฺคหตฺตาฯ

โสกาทีนํ สพฺภาวาติ ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ อนิฏฺฐาเปตฺวา ตทนนฺตรํ โสกาทีนมฺปิ วุตฺตานํ วิชฺชมานตฺตา เตสํ วเสน **องฺคพหุตฺตปฺปสเงฺค** ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานํ พหุภาเว อาปเนฺนฯ **ทฺวาทเสวา**ติ กถํ ทฺวาทเสว, นนุ โสกาทโยปิ ธมฺมนฺตรภูตา ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนายํ วุตฺตาติ? สจฺจํ วุตฺตา, น ปน องฺคนฺตรภาเวนาติ ทเสฺสโนฺต **‘‘น หิ’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ผเลนา**ติ ผลภูเตน ชรามรณงฺคสงฺคหิเตน โสกาทินาฯ **มูลงฺคํ ทเสฺสตุ**นฺติ อิมาย ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนาย มูลภูตํ อวิชฺชงฺคํ โสจนาทีหิ สโมฺมหาปตฺติกถเนน ทเสฺสตุํ **เต** โสกาทโย วุตฺตา ภวจกฺกสฺส อวิเจฺฉททสฺสนตฺถํฯ ชรามรณํ การณํ เอเตสนฺติ ชรามรณการณา , โสกาทโย, ตพฺภาโว **ชรามรณการณตา**ฯ ชรามรณํ นิมิตฺตํ เอตสฺสาติ **ชรามรณนิมิตฺตํฯ ตํ ตนฺนิมิตฺตาน**นฺติ เอตฺถ ตนฺติ สุตฺตํฯ **ตนฺนิมิตฺตานํ** ทุกฺขนิมิตฺตานํ โสกาทีนํฯ **ตโต ปรายา**ติ อนาคเต ทุติยตฺตภาวโต ปราย ตติยตฺตภาวาทีสุ ปฏิสนฺธิยาฯ **เหตุเหตุภูตา**ติ การณสฺส การณภูตาฯ ปฏิสนฺธิยา หิ สงฺขารา การณํ, เตสํ อวิชฺชาฯ **สุตฺต**นฺติ ‘‘อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน’’ติ (ม. นิ. ๑.๒, ๑๗; สํ. นิ. ๒.๖๑; ธ. ส. ๑๐๐๗) อิมํ สุตฺตํ สนฺธาย วทติฯ **อวิชฺชา โสกาทีนํ การณนฺติ ทสฺสิตา** อสฺสุตวตาย อวิชฺชาภิภวนทีปนิยา ตทุปฺปตฺติวจนโตฯ ‘‘น โสกาทีนํ พาลสฺส ชรามรณนิมิตฺตตามตฺตสฺส สาธกํ สุตฺต’’นฺติ วุตฺตมตฺถํ ปากฏํ กาตุํ **‘‘น จา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ เตน น จ ชรามรณนิมิตฺตเมว ทุกฺขํ ทุกฺขํ, อถ โข อวิชฺชานิมิตฺตเมฺปตฺถ วุตฺตนเยน โยเชตพฺพนฺติ ทเสฺสติฯ เอวํ ชรามรเณน โสกาทีนํ เอกสเงฺขปํ กตฺวา ทฺวาทเสว ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานิ เวทิตพฺพานิฯ

> กสฺมา ปเนตฺถ ชรามรณนฺตา เอว เทสนา กตา, กึ ตโต ปรา ปวตฺติ นตฺถีติ? โน นตฺถิ, อปฺปหีนกิเลสสฺส หิ กมฺมโต, วิญฺญาณาทิปริโยสานภูตาย จ จุติยา ปฏิสนฺธิปาตุภาโวติ ปวตฺติตทุปรมภูตํ ชรามรณํ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺตินิมิตฺตํฯ ตํ ปน กมฺมูปปตฺติภวโต ชาติยา ทสฺสิตตฺตา ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ อิมินาว ปกาสิตนฺติ น ปุน วุจฺจติ, น ตโต ปรํ ปวตฺติยา อภาวโตฯ เอกกมฺมนิพฺพตฺตสฺส จ สนฺตานสฺส ชรามรณํ ปริโยสานํฯ สติ กิเลสวเฏฺฏ กมฺมุนา ตโต ปุนพฺภวูปปตฺติ, อสติ ปน ตสฺมึ ‘‘เอเสวโนฺต ทุกฺขสฺสา’’ติ ชรามรณปริโยสานาว เทสนา กตาฯ ยสฺมา ปน น อมรณา ชรา อตฺถิ สเพฺพสํ อุปฺปตฺติมนฺตานํ ปากานนฺตรเภทโต, น จาชรํ มรณํ อปากเภทาภาวา, ตสฺมา ตทุภยเมกมงฺคํ กตํ, น นามรูปํ วิย อุภยฏฺฐาเน เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติยา, สฬายตนํ วิย วา อายตนภาเวน กิจฺจสมตายฯ ยา ปนายํ โอสานํ คตา ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ ทีปิตา, ตาย ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติอาทิ, กิเลสกมฺมาภาเว ตทภาวโต ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ เอวมาทิ เอว วา อตฺถโต ปกาสิโต โหตีติ วฏฺฏตฺตยสฺส อนวฏฺฐาเนน ปริพฺภมนํ ทสฺสิตํ โหติฯ อถ วา ชราคหเณน ปริปกฺกปริปกฺกตราทิกฺกเมน วตฺตมานํ นามรูปาทิ, โสกาทิ จ คยฺหติ, ตถาสฺส ปริปากกาลวตฺตินี อวิชฺชา จฯ ยถาห –

‘‘ส โข โส, ภิกฺขเว, กุมาโร วุฑฺฒิมนฺวาย อินฺทฺริยานํ ปริปากมนฺวาย ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต สมงฺคีภูโต ปริจาเรติ จกฺขุวิเญฺญเยฺยหิ รูเปหิ…เป.… กายวิเญฺญเยฺยหิ โผฏฺฐเพฺพหิ…เป.… รชนีเยหิฯ โส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา ปิยรูเป รูเป สารชฺชติ, อปฺปิยรูเป รูเป พฺยาปชฺชติ, อนุปฏฺฐิตกายสติ จ วิหรติ ปริตฺตเจตโส, ตญฺจ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, ยตฺถสฺส เต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺตี’’ติอาทิ (ม. นิ. ๑.๔๐๘)ฯ

เอตฺถ หิ ปริปกฺกินฺทฺริยสฺส ฉสุ ทฺวาเรสุ สราคาทิคฺคหเณน ตทวินาภาวิตาย วิมุตฺติยา อปฺปชานเนน จ โสกาทีนํ ปจฺจยภูตา อวิชฺชา ปกาสิตาฯ อปิจ ‘‘ปิยปฺปภวา โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา’’ติ วจนโต กามาสวภวาสเวหิ, ‘‘ตสฺส ‘อหํ รูปํ, มม รูป’นฺติ ปริยุฏฺฐฏฺฐายิโน…เป.… รูปวิปริณามญฺญถาภาวา อุปฺปชฺชนฺติ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑) วจนโต ทิฏฺฐาสวโต, ‘‘อสฺสุตวา’’ติอาทิวจนโต อวิชฺชาสวโต โสกาทีนํ ปวตฺติ ทีปิตาติ เตสํ เหตุตาย ตคฺคหเณน คหิตา อาสวาฯ เตสํ สยญฺจ ชราสภาวตาย ชราคหเณน คยฺหนฺติ, ตโต จ ‘‘อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย’’ติ วจนโต อาสวนิมิตฺตาย จ อวิชฺชาย ชราคหเณน คหณํฯ ตโต จ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ อาวฏฺฏติ ภวจกฺกํฯ อปิจ ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ วตฺวา ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ วทเนฺตนปิ ภวจกฺกสฺส อนวฏฺฐานโต ปริพฺภมนํ ทสฺสิตํฯ เอตฺถ หิ วิญฺญาเณน อวิชฺชานิวุตสฺส ปุนพฺภโว ทสฺสิโต, ชาติยา ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส, อุภยตฺถ อุภินฺนํ อนุวตฺตมานตฺตาติ อวิชฺชาตณฺหานิมิตฺตํ ภวจกฺกํ อนวฏฺฐานโต ปริพฺภมตีติ อยมตฺโถ ทีปิโตติ ชรามรณนฺตาปิ เทสนา น ตโต ปรํ ปวตฺติยา อภาวํ สูเจติ อตทตฺถตฺตา, น จ ปจฺจยนฺตรทสฺสนตฺถเมว ปุน วจนนฺติ สกฺกา วิญฺญาตุํ เอกเตฺรว ตทุภยเทสนาย ตสฺส สิทฺธตฺตาฯ ตถา ยํ กมฺมํ อวิชฺชาเหตุกํ, ตํ ตณฺหาเหตุกมฺปิฯ ยํ ตณฺหาเหตุกํ, ตํ อวิชฺชาเหตุกมฺปิ เวทิตพฺพํฯ กสฺมา? ทฺวินฺนํ ภวมูลานํ อญฺญมญฺญาวิรหโตฯ ยถา หิ ตณฺหาปจฺจยา กามุปาทานเหตุกํ กมฺมภวสงฺขารํ วทโนฺต น วินา ภวตณฺหาย อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโยติ ทเสฺสติฯ ตถา ตเมว อวิชฺชาปจฺจยํ เทเสโนฺต น อนฺตเรน อวิชฺชาย ภวตณฺหา กมฺมภวสฺส ปจฺจโยติฯ ตโต จ ปุเพฺพ ปวตฺตา อวิชฺชาทิปจฺจยา สงฺขาราทโย , ตณฺหุปาทานาทิปจฺจยา ภวาทโย จ, ตถา ตณฺหาเหตุอุปาทานปจฺจยา ภโว, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, ภวปจฺจยา ชาติ, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, วิญฺญาณาทิปจฺจยานามรูปาทีติ เอวเมเตสํ องฺคานํ ปุพฺพาปรสมฺพโนฺธ ทสฺสิโต โหตีติ เวทิตพฺพํฯ

อุเทฺทสวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อวิชฺชาปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๖. **ปิตา กถียตี**ติ อสุโก อสุกสฺส ปิตาติ ปิตุภาเวน กถียติฯ กถิยมาโน จ อสเนฺทหตฺถํ อเญฺญหิ มิตฺตทเตฺตหิ วิเสเสตฺวา กถียตีติ ตํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ทีโฆ…เป.… ทโตฺต**’’ติฯ

ยาถาโวติ อวิปรีโตฯ **กิจฺจชาติโต**ติ ปฏิจฺฉาทนกิจฺจโต, อุปฺปชฺชนฏฺฐานโต จฯ

คหณการณวเสนาติ คหณสฺส การณภาววเสนฯ อเญฺญสตาทีนํ นิวตฺตกานีติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพโนฺธฯ

ฉาเทนฺติยาติ ฉาทนากาเรน ปวตฺตนฺติยาฯ ตถา ปวตฺตนเหตุ **ตํสมฺปยุตฺตา** อวิชฺชาสมฺปยุตฺตา **ทุกฺขารมฺมณา** โหนฺติฯ

ตสฺมาติ สภาวโต อคมฺภีรตฺตา เตสํ ทุทฺทสภาวกรณี ตทารมฺมณตา อวิชฺชา อุปฺปชฺชติฯ **อิตเรส**นฺติ นิโรธมคฺคานํฯ สมาเนปิ ปณีตอสํกิเลสิกาทิภาเว สปฺปจฺจยโต อปฺปจฺจยสฺส วิเสสํ ทเสฺสตุํ **"มคฺคสฺสา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ

อวิชฺชาปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สงฺขารปทนิเทฺทสวณฺณนา

"โสเธติ อปุญฺญผลโต"ติ อิมินา ปุญฺญสฺส วิปากทุกฺขวิวิตฺตตํ อาห, **"ทุกฺขโต"**ติ อิมินา เจโตทุกฺขวิวิตฺตตํ, **"สํกิเลสโต"**ติ อิมินา กิเลสทุกฺขวิวิตฺตตํฯ **"อปุญฺญผลโต"**ติ วา อิมินา ปุญฺญสฺส อายตึ หิตตํ ทเสฺสติฯ **"ทุกฺขสํกิเลสโต"**ติ อิมินา ปวตฺติหิตตํ ปวตฺติสุขตญฺจ ทเสฺสติฯ **ตํนิปฺผาทเนนา**ติ หิตสุขนิพฺพตฺตเนนฯ ปุชฺชภวนิพฺพตฺตโก **ปุชฺชนิพฺพตฺตโก**ฯ

''เอวมิทํ ปุญฺญํ ปวฑฺฒตี''ติอาทีสุ ปุญฺญผลมฺปิ ปุญฺญนฺติ วุจฺจตีติ อาห **"ปุญฺญุปคนฺติ ภวสมฺปตฺตุปค"**นฺติฯ

อาทิภาวนาติ ''ปฐวี ปฐวี''ติอาทินา กสิเณสุ ปวตฺตภาวนาฯ **ปฐวี ปฐวี**ติ วา เอตฺถ **อิติ**-สโทฺท อาทิอตฺโถ, ปการตฺโถ วาฯ เตน อิตรกสิณานํ คหณํฯ **อาทิภาวนา**ติอาทิภูตา ภาวนาฯ สา หิ ''ปริกมฺม''นฺติ วุจฺจติฯ **มณฺฑลกรณํ** กสิณมณฺฑลกรณํฯ

ทานวเสนาติ เทยฺยธมฺมปริจฺจาควเสนฯ **จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ทานํ** ทิยฺยติ เอเตนาติฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ จิตฺตเจตสิเกสุฯ **ทานํ อารพฺภา**ติ เตหิ นิพฺพตฺติยมานํ ปริจฺจาคํ อุทฺทิสฺสฯ ยถา วา โส นิปฺปชฺชติ, ตถา ฐเปตฺวาฯ **อธิกิจฺจา**ติ ตเสฺสว เววจนํฯ ยถา วา สมฺปยุเตฺตหินิพฺพตฺติยมานา ทานกิริยา นิปฺผตฺติวเสน อธิกตํ ปาปุณาติ, ตถา กตฺวาฯ เจตนาวเสเนว หิ ทานาทิกมฺมนิปฺผตฺติฯ **อิตเรสู**ติ ''สีลํ อารพฺภา''ติอาทีสุฯ

อสริกฺขกมฺปีติ อตฺตนา อสทิสมฺปิ กฎตฺตารูปนฺติ สมฺพนฺโธฯ **วินาปิ** จตฺตุถชฺฌานวิปาเกนฯ **รูปตณฺหาสงฺขาตสฺสา**ติ ''รูปตณฺหา''ติ เอตฺถ วุตฺตรูปตณฺหมาหฯ **คุญฺช**นฺติ คุญฺชผลปริมาณํ ธารณียวตฺถุํฯ ตถา **ตณฺฑุลํ**ฯ

"วจนวิเสสมตฺตเมวา"ติ อตฺถวิเสสาภาโว วุโตฺตติ อตฺถวิเสสาภาวมาห **"กายทฺวาเร ปวตฺติ เอว หิ อาทานาทิปาปนา"**ติฯ **ปุริเมนา**ติ ''กายทฺวาเร ปวตฺตา''ติ อิมินาฯ ตญฺหิปวตฺติมตฺตกถนโต ทฺวารูปลกฺขณํ โหติฯ **ปจฺฉิเมนา**ติ ''อาทานา''ทิวจเนนฯ

กายวจีสงฺขารคฺคหเณติ อุเทฺทสํ สนฺธายาหฯ **กายวจีสเญฺจตนาคหเณ**ติ นิเทฺทสํฯ **วิญฺญาณสฺสา**ติ ปฎิสนฺธิวิญฺญาณสฺสฯ สหชาตสฺส ปน อนนฺตรสฺส จ ปจฺจโย โหติเยวฯ **"กุสลา วิปากธมฺมา จา"**ติ อิทํ เสกฺขปุถุชฺชนสนฺตาเน อภิญฺญาเจตนา อิธาธิเปฺปตา, น อิตราติ กตฺวา วุตฺตํฯ เตน ยถาวุตฺตอภิญฺญาเจตนาปิ ปฎิสนฺธิวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย สิยา กุสลสภาวตฺตา, วิปากธมฺมตฺตา วา ตทญฺญกุสลากุสลเจตนา วิยาติ ทเสฺสติฯ ตยิทํ โลกุตฺตรกุสลายอเนกนฺติกํฯ น หิ สา ปฎิสนฺธิวิญฺญาณสฺส ปจฺจโยฯ อถ วิปากทายินีติ วุเจฺจยฺย, เอวมฺปิ

อโหสิกเมฺมน อเนกนฺติกํฯ น หิ ตสฺสา วิปากุปฺปาทนํ อตฺถีติ อาห **“น วิปากุปฺปาทเนน กุสลตา วิปากธมฺมตา จา”**ติฯ เกวลญฺหิ ยา อเญฺญสํ วิปากธมฺมานํ สพฺยาปารา สอุสฺสาหา ปวตฺติ, ตทาการาวสฺสา อปฺปหีนกิเลเส สนฺตาเน ปวตฺตีติ วิปากธมฺมตา, อนวชฺชเฏฺฐน กุสลตา จ วุตฺตาฯ เอวมฺปิ ยทิ วิปากธมฺมา อภิญฺญาเจตนา, กถํ อวิปากาติ? อสมฺภวโตติ ตํ อสมฺภวํ ทเสฺสตุํ **“สา ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ อภิญฺญาเจตนา หิ ยทิ วิปากํ อุปฺปาเทยฺย, สภูมิกํ วา อุปฺปาเทยฺย อญฺญภูมิกํ วาฯ ตตฺถ อญฺญภูมิกสฺส ตาว อุปฺปาทนํ อยุตฺตํ ปจฺจยาภาวโต, ตถา อทสฺสนโต จฯ เตนาห **“น หี”**ติอาทิฯ สภูมิกํ นวตฺตพฺพารมฺมณํ วา อุปฺปาเทยฺย ปริตฺตาทิอารมฺมณํ วา, เตสุ อตฺตโน กมฺมสมานารมฺมณตาย รูปาวจรวิปากสฺส ทสฺสิตตฺตา, ปริตฺตาทิอารมฺมณตฺตา จ อภิญฺญาเจตนาย นวตฺตพฺพารมฺมณํ น อุปฺปาเทยฺยฯ ตถา เอกนฺตนวตฺตพฺพารมฺมณตฺตา รูปาวจรวิปากสฺส ปริตฺตาทิอารมฺมณญฺจ น อุปฺปาเทยฺยาติ อยมสมฺภโวฯ เตนาห **“อตฺตนา สทิสารมฺมณญฺจา”**ติอาทิฯ ตตฺถ **ติฎฺฐานิก**นฺติ ปฎิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ฐานตฺตยวนฺตํฯ ‘‘ปฐวีกสิณํ อาโปกสิณ’’นฺติอาทินา กุสเลน อภินฺนํ กตฺวา วิปากสฺส อารมฺมณํ เทสิตนฺติ อาห **“จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ…เป…. วุตฺตตฺตา”**ติฯ ‘‘รูปาวจรติกจตุกฺกชฺฌานานิ กุสลโต จ วิปากโต จ กิริยโต จ จตุตฺถสฺส ฌานสฺส วิปาโก อากาสานญฺจายตนํ อากิญฺจญฺญายตนํ อิเม ธมฺมา นวตฺตพฺพา ‘‘ปริตฺตารมฺมณา’’ติปิ ‘มหคฺคตารมฺมณา’ติปิ ‘อปฺปมาณารมฺมณา’ติปี’’ติ วจนโต รูปาวจรวิปาโก เอกนฺตนวตฺตพฺพารมฺมโณติ อาห **“น จ รูปาวจรวิปาโก ปริตฺตาทิอารมฺมโณ อตฺถี”**ติฯ สฺวายมสมฺภโว ปริตฺตาทิอารมฺมณาย อภิญฺญาเจตนาย วิปากาภาวํ สาเธติ, น นวตฺตพฺพารมฺมณาย ฯ นวตฺตพฺพารมฺมณาปิ หิ สา อตฺถีติ น พฺยาปีติ วิปากานุปฺปาทเน ตสฺสา อญฺญํ การณํ ทเสฺสตุํ **“กสิเณสุ จา”**ติอาทิมาหฯ สมาธิวิชมฺภนภูตา อภิญฺญา สมาธิสฺส อานิสํสมตฺตนฺติ **“สมาธิผลสทิสา”**ติ วุตฺตํฯ ตสฺส ตสฺส อธิฎฺฐานวิกุพฺพนทิพฺพสทฺทสวนาทิกสฺส ยทิจฺฉิตสฺส กิจฺจสฺส นิปฺผาทนมตฺตํ ปน อภิญฺญาเจตนา, น กาลนฺตรผลา, ทิฎฺฐธมฺมเวทนียํ วิย นาปิ วิปากผลา, อถ โข ยถาวุตฺตอานิสํสผลา ทฎฺฐพฺพาฯ

> เกจิ ปน ‘‘สมานภูมิกโต อาเสวนลาเภน พลวนฺตานิ ฌานานีติ ตานิ วิปากํ เทนฺติ สมาปตฺติภาวโต, อภิญฺญา ปน สติปิ ฌานภาเว ตทภาวโต ตสฺมึ ตสฺมึ อารมฺมเณ อาคนฺตุกาวาติ ทุพฺพลา, ตสฺมา วิปากํ น เทตี’’ติ วทนฺติฯ ตํ อการณํ ปุนปฺปุนํ ปริกมฺมวเสน อภิญฺญายปิ วสีภาวสพฺภาวโตฯ ยํ ปน วทนฺติ ‘‘ปาทกชฺฌาเน อตฺตนา สมานสภาเวหิ ชวเนหิ ลทฺธาเสวเน สมฺมเทว วสีภาวปฺปเตฺต ปริสุทฺธตาทิอฎฺฐงฺคสมนฺนาคเมน สาติสเย ชาเต อภิญฺญา นิพฺพตฺตนฺติ, ตาสญฺจ จตุตฺถชฺฌานิกตฺตา จตุตฺถชฺฌานภูมิโก เอว วิปาโก นิพฺพเตฺตยฺย, โส จ ยถาวุตฺตคุเณน พลวตา ปาทกชฺฌาเนเนว กโตกาเสน สิชฺฌตีติ อโนกาสตาย อภิญฺญา น วิปากํ เทตี’’ติฯ ตมฺปิ อการณํ อวิปากภาวโต ตาสํฯ สติ หิ วิปากทายิภาเว วิปากสฺส อโนกาสโจทนา ยุตฺตา, อวิปากตา จ ตาสํ วุตฺตนยา เอวฯ

น โหตีติ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหตีติฯ อุทฺธจฺจเจตนาปิ อภิญฺญาเจตนาโต นิพฺพิเสเสน วุตฺตาติ มญฺญมาโน ‘‘วิปาเก’’ติ จ วจนํ น วิปาการหตามตฺตวาจโก, อถ โข วิปากสพฺภาววาจโกติ อาห **“วิจาเรตพฺพ”**นฺติฯ ตถา จ วุตฺตํ ‘‘น หิ ‘วิปาเก’ติ วจนํ วิปากธมฺมวจนํ วิย วิปาการหตํ วทตี’’ติฯ ตตฺถ ยํ วิจาเรตพฺพํ, ตํ เหฎฺฐา วุตฺตเมวฯ อิทํ ปเนตฺถ สนฺนิฎฺฐานํ – ยสฺมา อุทฺธจฺจเจตนา ปวตฺติวิปากเมว เทติ, น ปฎิสนฺธิวิปากํ, ตสฺมา ตสฺสา ปวตฺติวิปากสฺส วเสน วิภเงฺค วิปาโก อุทฺธโฎฯ อุภยวิปากทายิกาย ปน เจตนาย นานากฺขณิกกมฺมปจฺจโย วุจฺจตีติ ตทภาวโต ปฎฺฐาเน ตสฺสา โส น วุโตฺตฯ ยํ ปน อฎฺฐกถายํ ‘‘วิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเว

อปเนตพฺพา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๖ สงฺขารปทนิเทฺทส) วุตฺตํ, ตํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ **“เอวํ อุทฺธจฺจเจตนาปิ น โหตี”**ติ อิทมฺปิ วิญฺญาณสฺส ปจฺจยตาภาวมตฺตํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ เอวเญฺหตฺถ อญฺญมญฺญํ ปาฬิยา อฏฺฐกถาย จ อวิโรโธ ทฏฺฐโพฺพฯ

เอตฺถาติ อุทฺธจฺจเจตนาย วิปากทาเนฯ **อมตคฺคปเถ**ติ เอวํนามเก ปกรเณฯ ‘‘ปุถุชฺชน สนฺตาเน อกุสลา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, เสกฺขสนฺตาเน ภาวนาย ปหาตพฺพา’’ติ อิมสฺส อตฺถสฺส วุตฺตตฺตา **“ปุถุชฺชนานํ ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **“น วุจฺจนฺตี”**ติ อิมินา ปุถุชฺชเน ปวตฺตพหิทฺธาสํโยชนาทีนํ ภาวนาย ปหาตพฺพปริยายาภาวํ ทเสฺสติฯ **“ยทิ วุเจฺจยฺยุ”**นฺติ อาทินา ตเมวตฺถํ ยุตฺติโต จ อาคมโต จ วิภาเวติฯ ตตฺถ **เกสญฺจี**ติ สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนํฯ **เกจี**ติ สกฺกายทิฏฺฐิอาทโยฯ **กทาจี**ติ อตีตาทิเก กิสฺมิญฺจิ กาเลฯ **จตฺตตฺตา**ติอาทิ ปริยายวจนํฯ **อุปนิสฺสายา**ติ อุปนิสฺสยปจฺจเย กตฺวาฯ

อิตเรสนฺติ นทสฺสเนนปหาตพฺพานํฯ น จ น โหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ **เอวญฺจ กตฺวา**ติ ยถาวุตฺตปาฬิยํ อุทฺธจฺจคฺคหเณน อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาโท คหิโต, น ยตฺถ กตฺถจิ อุทฺธจฺจนฺติ เอวมเตฺถ สติฯ **ตนฺ**ติ ทิฏฺฐิํฯ ‘‘อตีตาทิภาเวน นวตฺตพฺพเตฺต’’ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ อนาคตา เอว ปหาตพฺพาติ? น, อุปฺปชฺชนารหา นิปฺปริยาเยน อนาคตา นาม, ปหาตพฺพา ปน น อุปฺปชฺชนารหาติ เตสํ อตีตาทิภาเวน นวตฺตพฺพตา วุตฺตาฯ **ทสฺสนํ อเปกฺขิตฺวา**ติ ภาวิตํ ทสฺสนมคฺคํ อุปนิธายฯ **สหายวิรหา**ติ ทสฺสนปหาตพฺพสงฺขาตสหการิการณาภาวโตฯ **วิปากํ น ชนยนฺตี**ติ สกลกิเลสปริกฺขเย วิย เอกจฺจปริกฺขเยปิ ตนฺนิมิตฺตํ ตํ เอกจฺจํ กมฺมํ น วิปจฺจตีติ อธิปฺปาโยฯ **วิปาโก วิภเงฺค วุโตฺต**ติ ปฏิสนฺธิปวตฺติเภทํ ทุวิธมฺปิ วิปากํ สนฺธายาหฯ

อกุสลานนฺติ ยถาวุตฺตวิเสสานํ ปุถุชฺชนสนฺตาเน อกุสลานํฯ **อปฺปหาตพฺพาน**นฺติ อปฺปหาตพฺพสภาวานํ กุสลาทีนํฯ **อปฺปหาตพฺพวิรุทฺธสภาวตา** สาวชฺชตาฯ **“เอวมฺปี”**ติอาทิ โทสนฺตรทสฺสนํฯ เตน ยทิปิ เตสํ อกุสลานํ อิมสฺมิํ ติเก ตติยปทสงฺคโห น สิยา, นวตฺตพฺพตา ปน อาปชฺชตีติ ทีเปติฯ สเพฺพน สพฺพํ ธมฺมวเสน อสงฺคหิตสฺส ติกทุเกสุ นวตฺตพฺพตาปตฺตีติ อาห **“นาปชฺชตี”**ติฯ อิทานิ ตํ นวตฺตพฺพตานาปชฺชนํ ‘‘จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ’’ติอาทินา การณโต, นิทสฺสนโต จ วิภาเวติฯ **ยตฺถา**ติ ยสฺมิํ ติเกฯ **นิโยคโต**ติ นิยมโต เอกนฺตโตฯ **เตส**นฺติ ปทตฺตยสงฺคหิตธมฺมานํฯ **ยถาวุตฺตปเทสุ วิยา**ติ ยถาวุเตฺตสุ ปฐมาทีสุ ตีสุ ปเทสุฯ ยถา ภินฺทิตพฺพา จิตฺตุปฺปาทา, อิตเร จ ยถารหํ ราสิตฺตยวเสน ภินฺทิตฺวา ภชาปิตา ตํตํโกฏฺฐาสโต กตา, เอวํฯ **ตตฺถาปี**ติ จตุตฺถโกฏฺฐาเสปิฯ **ภชาเปตเพฺพ**ติ นวตฺตพฺพภาวํ ภชาเปตเพฺพฯ **ตทภาวา**ติ ตสฺส จตุตฺถโกฏฺฐาสสฺส อภาวาฯ **ตถา**ติ นวตฺตพฺพภาเวนฯ

อุปฺปนฺนตฺติเก อตีตา, อิธ ยถาวุตฺตอกุสลา น วุตฺตา, อเปกฺขิตพฺพภาเวนารหิตาปิ ตํสภาวานติวตฺตนโต ตถา วุจฺจนฺตีติ นวตฺตพฺพตาปตฺติโทสํ ปริหรโนฺต ตสฺส อุทาหรณํ ตาว ทเสฺสตุํ **“อถ วา ยถา สปฺปฏิเฆหี”**ติอาทิมาหฯ ตํสภาโว เจตฺถ สาวชฺชตาวิสิโฏฺฐ ทสฺสนปหาตพฺพภาวาภาโวฯ **“เอวญฺจ สตี”**ติอาทินา อิมสฺมิํ ปเกฺข ลทฺธคุณํ ทเสฺสติฯ **ภาวนาย ปหาตพฺพาน**นฺติ ปริยาเยน นิปฺปริยาเยน จ ภาวนาย ปหาตพฺพานํ, ตตฺถ ปุริมานํ อมุขฺยสภาวตฺตา, ปจฺฉิมานํ อวิปากตฺตา นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยตา น วุตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ยถา จ ภาวนาย ปหาตพฺพานํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว นตฺถิ, เอวํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพานํ วเสน เตสํ ปจฺจยลาโภปิ นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต **“น จ…เป.… วุตฺตา”**ติ วตฺวา ตตฺถ การณมาห **“เยหิ…เป.… ปวตฺตนฺตี”**ติฯ ตตฺถ **น เต ทสฺสนโต อุทฺธํ ปวตฺตนฺตี**ติ เย ทสฺสเนน ปหาตพฺพปจฺจยา กิเลสา, เต ทสฺสเนน ปหาตพฺพปกฺขิกา เอวาติ เตสํ ภาวนาย ปหาตพฺพปริ

ยาโย เอว นตฺถิ, กถํ เตสํ วเสน ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโยติ วุเจฺจยฺยาติ อโตฺถฯ อถ วา เย ปุถุชฺชนสนฺตาเน น ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, น เต ปรมตฺถโต ภาวนาย ปหาตพฺพาฯ เย ปน เต เสกฺขสนฺตาเน, น เตสํ ปจฺจยภูตา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา อตฺถีติ เอวมฺปิ ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโยติ น วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ ยทิ ทสฺสเนนปหาตพฺพปจฺจยา กิเลสา ทสฺสนปกฺขิกา, ตปฺปจฺจยํ อุทฺธจฺจสหคตํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพํ สิยาติ กถํ ตสฺส เอกนฺตภาวนาย ปหาตพฺพตา วุตฺตาติ โจทนํ สนฺธายาห **"ทสฺสเนน ปหาตพฺพปจฺจยสฺสา"**ติอาทิฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา สราควีตราคสนฺตาเนสุ สหายเวกเลฺลน กมฺมสฺส วิปากาวิปากธมฺมตา วิย ปุถุชฺชนเสกฺขสนฺตาเนสุ อุทฺธจฺจสหคตสฺส วุตฺตนเยน สวิปากาวิปากตา สิทฺธา, ตสฺมาฯ **ตสฺสา**ติ อุทฺธจฺจสหคตสฺสฯ **ตาทิสเสฺสวา**ติ อุทฺธจฺจสหคตภาเวน เอกสภาวสฺสฯ

เอตฺถ จ ยํ ''น ภาวนาย ปหาตพฺพมฺปิ อตฺถิ อุทฺธจฺจสหคต''นฺติอาทิ อมตคฺคปเถ วุตฺตํ, ตํ อการณํ, กสฺมา? ตสฺส เอกเนฺตน ภาวนาย ปหาตพฺพตฺตาฯ ยถาห ''กตเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา? อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท''ติ (ธ. ส. ๑๕๘๓)ฯ ยทิ หิ อุทฺธจฺจสหคตํ น ภาวนาย ปหาตพฺพมฺปิ อภวิสฺส, ยถา อตีตารมฺมณตฺติเก ''นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถี''ติ วตฺวา ''กามาวจรกุสลสฺส วิปากโต ทส จิตฺตุปฺปาทา''ติอาทินา ปุน วิภชิตฺวา วุตฺตํ, เอวมิธาปิ ''กตเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา? นิโยคา ภาวนาย ปหาตพฺพา นตฺถี''ติ วตฺวา ''อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท สิยา ภาวนาย ปหาตโพฺพ, สิยา น วตฺตโพฺพ 'ทสฺสเนน ปหาตโพฺพ'ติปิ 'ภาวนาย ปหาตโพฺพ'ติปี''ติอาทิ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ ตถา วุตฺตํฯ ยา จ ตมตฺถํ ปฏิปาเทเนฺตน ''ยทิ วุเจฺจยฺยุ''นฺติอาทินา ยุตฺติ วุตฺตา, สาปิ อยุตฺติฯ กสฺมา? ทสฺสเนน ปหาตพฺพารมฺมณานํ ราคทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจานํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพภาวเสฺสว อิจฺฉิตตฺตาฯ

ยญฺจ ''อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี''ติ อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาโท วุโตฺตติ ทเสฺสตุํ อธิปติปจฺจยนิเทฺทเส อุทฺธจฺจสฺส อนุทฺธรณํ การณภาเวน วุตฺตํ, ตมฺปิ อการณํ อญฺญถาปิ สาวเสสปาฐทสฺสนโตฯ ตถา หิ ''อตีโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส, อนาคโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๒) เอเตสํ วิภเงฺค เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺวา ''ปจฺจุปฺปโนฺน ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา''ติ อิมสฺส วิภเงฺค ลพฺภมานมฺปิ เจโตปริยญาณคฺคหณํ น กตํฯ

สหายภาโว จ ทสฺสเนน ปหาตพฺพานํ ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส วิปากทานํ ปติ วิจาเรตโพฺพฯ กึ อวิชฺชาทิ วิย ทานาทีนํ อุปฺปตฺติยา เอว วิกุปฺปาทนสมตฺถตาปาทเนน ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ภาวนาย ปหาตพฺพานํ สหการิการณํ โหนฺติ, อุทาหุ กิเลโส วิย กมฺมสฺส ปฏิสนฺธิทาเน สตีติ, กิเญฺจตฺถ – ยทิ ปุริมนโย, โสตาปนฺนาทิเสกฺขสนฺตาเน ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส กิริยภาโว อาปชฺชติ, สหายเวกเลฺลน อวิปากสภาวตาย อาปาทิตตฺตา ขีณตณฺหาวิชฺชามาเน สนฺตาเน ทานาทิ วิยฯ อถ ทุติโย, ภาวนาย ปหาตพฺพาภิมตสฺสาปิ ทสฺสเนน ปหาตพฺพภาโว อาปชฺชติ, ปฏิสนฺธิทาเน สติ อปายคมนียสภาวานติวตฺตนโตฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว, ตสฺมา ปาฬิยา อฏฺฐกถาย จ อวิรุชฺฌนวเสเนตฺถ อตฺถวินิจฺฉโย วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

สาติ อุทฺธจฺจเจตนาฯ **วิญฺญาณปจฺจยภาเว**ติ สมฺปุณฺณวิปากวิญฺญาณปจฺจยภาเวฯ **การณํ ทเสฺสโนฺต**ติ อวิกลผลุปฺปาทนาธิกาเร ตทภาวโต ยทิปิ อุทฺธจฺจเจตนา วิญฺญาณสฺส

ปจฺจยภาเว อปเนตพฺพา, อวิชฺชาย ปน ปจฺจยุปฺปนฺนภาเว คเหตพฺพาติ อิมํ การณํ ทเสฺส โนฺตฯ **สพฺพาปี**ติ วีสติปิฯ เตนาห **“เอกวีสตีติ วตฺตพฺพ”**นฺติฯ **ตนฺ**ติ เยน การเณน สงฺขารคฺคหเณน อภิญฺญาเจตนาย อคฺคหณํ, ตํ การณํฯ **อิตราวจนสฺสาปี**ติ อุทฺธจฺจเจตนาวจนสฺสาปิฯ กึ ปน ตํ? วิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาวาภาโว เอวฯ **เภทาภาวา**ติ กายวจีสงฺขารวเสน วิภาคาภาวโตฯ **สํโยโค**ติ ติกนฺตรปทวเสน สํโยชนํ, ตถา สงฺคโหติ อโตฺถฯ

สุขสญฺญาย คหณํ อสฺสาทนนฺติ อธิปฺปาเยนาห **“สุขสญฺญาย…เป…. ทเสฺสตี”**ติฯ **“สุขสญฺญายา”**ติ จ อิทํ กรณเตฺถ กรณวจนํฯ วิปลฺลาโส หิ ทุเกฺข สุขสญฺญาฯ ยํ ปน อฎฺฐกถายํ ‘‘อญฺญาเณนา’’ติ วุตฺตํ, ตํ เหตุมฺหิ กรณวจนํ วิปลฺลาสสฺสาทนานํ อวิชฺชาย เหตุภาวทสฺสนโตฯ ‘‘รโถ เสตปริกฺขาโร’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๕.๔) ปริวารโตฺถปิ ปริกฺขารสโทฺท โหตีติ วุตฺตํ **“ตณฺหาย ปริวาเร”**ติฯ **ตณฺหาปริวาเร**ติ จ ตณฺหาย กิจฺจสาธเนน สงฺขารานํ สหการิการณภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ปริกฺขารโฎฺฐ สงฺขารโฎฺฐ วิย ภูสนโฎฺฐ โหตีติ ทเสฺสโนฺต **“สงฺขเต อลงฺกเต”**ติ อาหฯ **ปริกฺขโรติ** ยถา ผลทานสมตฺถา โหนฺติ, ตถา สงฺขโรติฯ **อมรณตฺถา**ติ อมตตฺถา, นิพฺพานตฺถาติ อโตฺถฯ **ทุกฺกรกิริยา**ติ ปญฺจาตปตปฺปนาทิทุกฺกรจริยาฯ เทวภาวาย ตโป **เทวภาวตฺถํ ตโป**ฯ มาเรตีติ **มโร** เหตุอตฺถํ อโนฺตนีตํ กตฺวาฯ อมงฺคลมฺปิ มงฺคลปริยาเยน โวหรนฺติ มงฺคลิกาติ วุตฺตํ **“ทิโฎฺฐ อทิฎฺฐสโทฺท วิยา”**ติ ยถา ‘‘อสิเว สิวา’’ติฯ

ปปาตํ ปตนทุกฺขสทิสนฺติ กตฺวา วุตฺตํ **“ชาติอาทิปปาตทุกฺข”**นฺติฯ อินฺททุทฺทพฺรหฺมกูฎสญฺญิตปพฺพตสิขรปฺปปาโต **มรุปปาโต**ฯ ตํ ปุญฺญผลํ อโตฺถ ปโยชนํ เอตสฺสาติ **ตทโตฺถ**ฯ

ปริพฺพาชิกาย ตรุณิยาฯ **อสวโส** อเสริวิหารีฯ กิเลสาสุจิปคฺฆรเณน ปณฺฑิเตหิ **ชิคุจฺฉนียํ**ฯ ราคาทิปริฬาเหน, กฎุกวิปากตาย จ **ทุกฺขํ**ฯ **อารภติ** กโรติฯ สภยสฺสาปิ ปิสาจนครสฺส กามคุณสมิทฺธิยา สุขวิปลฺลาสเหตุภาโว วิยาติ โยชนาฯ ภินฺนชาติเยน อโวมิสฺสตา **นิรนฺตรตา**ฯ ชราย มรเณน จ อญฺญถตฺตํ **วิปริณาโม**ฯ

‘‘น ตาวาหํ ปาปิม ปรินิพฺพายิสฺสามี’’ติ วจนโต ‘‘ตาต เอหิ, ตาว อิทํ รชฺชํ ปฎิปชฺชาหี’’ติอาทีสุ ยทิปิ ปริมาณนิยมนกมปทปูรณมตฺตาทีสุปิ **ตาว**-สโทฺท ทิสฺสติ, อิธ ปน วกฺขมานตฺตาเปเกฺข อธิเปฺปโตติ วุตฺตํ **“ตาวาติ วตฺตพฺพนฺตราเปเกฺข นิปาโต”**ติฯ **อวิชฺชาปจฺจยา ปน…เป…. ทเสฺสตี**ติ ปุเพฺพนาปรํ อฎฺฐกถายํ อวิรุชฺฌนมาหฯ

ราคาทิอสฺสาทนกาเลสูติ ราคาทีนํ อสฺสาทนกาเลสุฯ ‘‘ราคทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตายา’’ติ เอตฺถ ราคสมฺปยุตฺตาย ตาว อวิชฺชาย โยชนา โหตุ ราคสฺส อสฺสาทนภาวโต, ทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตาย ปน กถนฺติ อาห **“ตทวิปฺปยุตฺตา จ ทิฎฺฐี…เป…. เวทิตพฺพา”**ติฯ **ตํสมฺปยุตฺตสงฺขารสฺสา**ติ ราคาทิสมฺปยุตฺตสงฺขารสฺสฯ **อวิชฺชารมฺมณาทิตนฺ**ติ อวิชฺชาย อารมฺมณาทิตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน อารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยปกตูปนิสฺสเย, อนนฺตราทิเก จ ปจฺจเย สงฺคณฺหาติฯ **อนวิชฺชารมฺมณสฺสา**ติ น อวิชฺชารมฺมณสฺส อวิชฺชํ อนารพฺภ ปวตฺตสฺสฯ **อารมฺมณาธิปติอนนฺตราทิปจฺจยวจเนสู**ติ อารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยปจฺจยวจเนสุ อวุตฺตสฺส อนวิชฺชารมฺมณสฺส, อนนฺตราทิปจฺจยวจเนสุ อวุตฺตสฺส ปฐมชวนสฺส, ทฺวีสุปิ วุตฺตสฺส อวิชฺชารมฺมณสฺส ทุติยาทิชวนสฺสาติ โยเชตพฺพํฯ อนนฺตรปจฺจยลาภิโน อนนฺตราทินา, สหชาตสฺส เหตุอาทินา, อสหชาตสฺส อุปนิสฺสยาทินา สงฺขารสฺส อวิชฺชา ปจฺจโย โหตีติ อยมโตฺถ **“ยํ กิญฺจี”**ติอาทินา ทสฺสิโตติ เวทิตพฺพํฯ **สมติกฺกมภวปตฺถนาวเสนา**ติ อวิชฺชาสมติกฺกมตฺถาย อรูปาวจรชฺฌานานิ อุปฺปาเทนฺตสฺส, อวิชฺชาสมฺมูฬฺหตฺตา อรูปภวสมฺปตฺติ

โย ปเตฺถตฺวา ตาเนว ฌานานิ นิพฺพเตฺตนฺตสฺสาติ ปุญฺญาภิสงฺขาเร วุเตฺตน นเยน, วุตฺตนยานุสาเรนาติ อโตฺถฯ

เอกการณวาโท อาปชฺชติ ยถา ปกติอิสฺสรปชาปติปุริสกาลาทิวาทาฯ เอกสฺมิํเยว โลกสฺส การณภูเต สติ ตโต สกลาย ปวตฺติยา อนวเสสโต, สพฺพทา จ ปวตฺติตพฺพํ อเปกฺขิตพฺพสฺส การณนฺตรสฺส อภาวโตฯ น เจตํ อตฺถิ กเมเนว ปวตฺติยา ทสฺสนโตฯ การณนฺตราเปกฺขตาย ปน เอกการณวาโท อปหโต สิยา เอกสฺส จ อเนกสภาวตาภาวาฯ ยตฺตกา ตโต นิพฺพตฺตนฺติ, สเพฺพหิ เตหิ สมานสภาเวเหว ภวิตพฺพํ, น วิสทิเสหิ, อิตรถา ตสฺส เอกภาโว เอว น สิยาติ อิมมตฺถมาห **"สพฺพสฺส...เป.... ปตฺติโต จา"**ติฯ **ปาริเสเสนา**ติ เอกโต เอกํ, เอกโต อเนกํ, อเนกโต เอกนฺติ อิเมสุ **ตีสุ ปกาเรสุ อวิชฺชมาเนสุ** อนุปลพฺภมาเนสุ ปาริเสสญฺญาเยนฯ อเนกโต อเนกนฺติ เอกสฺมิํ **จตุเตฺถ เอว จ** ปกาเร **วิชฺชมาเน**ฯ ยทิทํ ''อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, ผสฺสปจฺจยา เวทนา''ติอาทินา เอกเหตุผลทีปนํ, ตํ เอตฺถ เทสนาวิลาเสน, วิเนยฺยชฺฌาสยวเสน วา ธมฺมานํ ปธานปากฏาสาธารณภาววิภาวนตฺถนฺติ เอกเหตุผลทีปนํ **น นุปฺปชฺชติ** อุปฺปชฺชติเยวาติ ทเสฺสติ **"ยสฺมา"**ติอาทินาฯ

ยถาผสฺสนฺติ สุขเวทนียาทิจกฺขุสมฺผสฺสาทิตํตํผสฺสานุรูปนฺติ วุตฺตํ โหตีติ ทเสฺสนฺโต **"สุขเวทนีย"**นฺติอาทิํ วตฺวา **"เวทนาววตฺถานโต"**ติ ปทสฺส อตฺถํ ทเสฺสตุํ **"สมาเนสู"**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สมาเนสู**ติ อวิสิเฏฺฐสุฯ **ผสฺสวเสนา**ติ สุขเวทนียาทิผสฺสวเสนฯ **วิปริยายาภาวโต**ติ พฺยตฺตยาภาวโตฯ น หิ กทาจิ สุขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ ทุกฺขเวทนา, ทุกฺขาทิเวทนียํ วา ผสฺสํ ปฏิจฺจ สุขเวทนา อุปฺปชฺชติฯ **สุขาทิจกฺขุสมฺผสฺสชาทีน**นฺติ สุขาทีนํ, จกฺขุสมฺผสฺสชาทีนญฺจ เวทนานํฯ **โอฬาริกสุขุมาที**ติ **อาทิ**-สเทฺทน หีนปณีตาทิสงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ ตตฺถ ยํ อุปาทาย ยา เวทนา ''โอฬาริกา, หีนา''ติ วา วุจฺจติ, น ตํเยว อุปาทาย ตสฺสา กทาจิปิ สุขุมตา ปณีตตา วา อตฺถีติ วุตฺตํ **"โอฬาริกสุขุมาทิสงฺกราภาวโต"**ติฯ **ยถาวุตฺตสมฺผสฺสสฺสา**ติ สุขเวทนียาทิผสฺสสฺสฯ สุขเวทนียผสฺสโตเยว สุขเวทนา, น อิตรผสฺสโตฯ สุขเวทนียผสฺสโต สุขเวทนาว, น อิตรเวทนาฯ ตถา เสเสสุปีติ อุภยปทนิยมวเสน ยถาผสฺสํ เวทนาววตฺถานํ, ยถาเวทนํ ผสฺสววตฺถานนฺติ ปททฺวเยน การณนฺตราสมฺมิสฺสตา ผลสฺส, ผลนฺตราสมฺมิสฺสตา จ การณสฺส ทสฺสิตา ปฐมปเกฺข อสํกิณฺณตาววตฺถานนฺติ กตฺวาฯ ทุติยปเกฺข ปน ปจฺจยเภทภินฺเนน การณวิเสเสน ผลวิเสโส, ผลวิเสเสน จ การณวิเสโส นิจฺฉียตีติ อยมโตฺถ ทสฺสิโต สนฺนิฏฺฐานํ ววตฺถานนฺติ กตฺวาฯ ปุริมสฺมิญฺจ ปเกฺข ธมฺมานํ อสงฺกรโต ววตฺถานํ วุตฺตํ, ทุติยสฺมิญฺจ ยถาววตฺถิตภาวชานนนฺติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ **อุตุอาทโย**ติ **อาทิ**-สเทฺทน จิตฺตวิสมาจารา ปิตฺตวาตาทโยปิ สงฺคยฺหนฺติฯ เอกสฺมิํ โทเส กุปิเต อิตเรปิ โขภํ คจฺฉนฺติฯ สเนฺตสุปิ เตสุ **เสมฺหปฏิกาเรน โรควูปสมโต** เสโมฺห ปากโฏติ อโตฺถฯ

''ภโว''ติ วุตฺตานํ สงฺขารานํ การณสฺส ปการณํ, การณเมว วา ตณฺหาติ อาห **"ตณฺหาย สงฺขารการณภาวสฺส วุตฺตตฺตา"**ติฯ **ตสฺสาปี**ติ ตณฺหายปิฯ ตณฺหา หิ กามาสโว ภวาสโว จฯ กามาสวภวาสวา กามุปาทานํ, ทิฏฺฐาสโว อิตรุปาทานนฺติ อาห **"จตุรุปาทานภูตา กามภวทิฏฺฐาสวา"**ติฯ เต จ ''อุปาทานปจฺจยา ภโว''ติ วจนโต อุปาทานญฺจ, ''ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน''นฺติ วจนโต ตณฺหา จ สงฺขารสฺส การณนฺติ ปากฏาฯ อนสฺสาทนีเยสุ อเนกาทีนวโวกิเณฺณสุ สงฺขาเรสุ อสฺสาทานุปสฺสนา อวิชฺชาย วินา น โหตีติ ทเสฺสนฺโต อาห **"อสฺสาทานุปสฺสิโน...เป.... ทสฺสิตา โหตี"**ติฯ **ขีณาสวสฺส สงฺขาราภาวโต**ติ พฺยติเรเกนปิ อวิชฺชาย สงฺขารการณภาวํ วิภาเวติฯ เอกเนฺตน หิ ขีณาสโวว วิทฺทสฺฯ เอเตน พาลานํ เอว สมฺภวโต อวิชฺชาย อสาธารณตา วุตฺตาติ ทเสฺสติฯ วตฺถารมฺมณาทีนิ หิ อิตเรสมฺปิ สาธารณานิฯ

วตฺถารมฺมณตณฺหุปาทานาทีนิ วิย อวิชฺชาปิ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ สาธารณการณนฺติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **“ปุญฺญภวาที”**ติอาทิฯ ตตฺถ **อาทิ**-สทฺเทน อปุญฺญาเนญฺชภวา คเหตพฺพาฯ **ปุญฺญภโว**ติ ปุญฺญาภิสงฺขารเหตุโก อุปปตฺติภโวฯ เอส นโย เสเสสุฯ เอตฺถ จ กิจฺจกรณฏฺฐานเภเทน กิจฺจวตี อวิชฺชา ภินฺทิตฺวา ทสฺสิตาฯ น หิ ยทวตฺถา อวิชฺชา ปุญฺญาภิสงฺขารานํ อุปนิสฺสโย, ตทวตฺถา เอว อิตเรสํ อุปนิสฺสโยติ สกฺกา วิญฺญาตุํฯ เอตฺถ จ **ภวาทีนวปฺปฏิจฺฉาทน**นฺติ อตฺถโต ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ตํตํภวสงฺขาตทุกฺขเหตุสภาวานภิสมยนิมิตฺตตาฯ

ฐานนฺติ ธรมานตา อธิเปฺปตาติ วุตฺตํ **“ฐานวิรุทฺโธติ อตฺถิตาวิรุทฺโธ”**ติฯ ฐานาวิรุทฺธา จกฺขุรูปาทโยฯ ‘‘ปุริมจิตฺตญฺหี’’ติอาทินา ฐานวิรุทฺโธ จ อุทาหโฏติ อาห **“น อิทํ เอกนฺติกํ สิยา”**ติฯ ‘‘จกฺขุรูปาทโย’’ติอาทินา หิ ปรโต ฐานาวิรุทฺธา อุทาหรียนฺตีติฯ ปุริมสิปฺปาทิสิกฺขา หิ ปจฺฉา ปวตฺตมานสิปฺปาทิกิริยานํ สโมธานาสมฺภวา ฐานวิโรโธติ ยถาวุตฺตมตฺถํ สมเตฺถตุํ **“น จ สิปฺปาทีน”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ตนฺ**ติ ปฏิสนฺธิอาทิฐานํฯ **อิธา**ติ ฐานสภาวกิจฺจาทิคฺคหเณฯ **อาทิ**-สทฺเทน อารมฺมณภูมิสนฺตานาทิวิรุทฺธา คเหตพฺพา, เต จ อนุโลมโต โคตฺรภุสฺส, โคตฺรภุโต มคฺคสฺส ลิงฺคปริวตฺตนาทิวเสน จ ปวตฺติยํ เวทิตพฺพาฯ นมนรุปฺปนวิโรธา สภาววิรุทฺโธ ปจฺจโยติ โยชนาฯ ตตฺถ **นมนรุปฺปน**นฺติ อรูปรูปภาวเมว ทเสฺสติฯ กมฺมํ เจตนาสภาวํ, รูปํ รุปฺปนสภาวนฺติ สภาววิรุทฺธํฯ **มธุรมฺพิลรสาที**ติ ขีรํ มธุรรสํ ปิตฺตุปสมนํ มธุรวิปากสภาวํ, ทธิ อมฺพิลรสํ ปิตฺตพฺรูหนํ กฏุกวิปากสภาวนฺติ อโต สภาววิโรธาฯ

ทธิอาทีนีติ ทธิปลาลานิฯ **ภูติณกสฺสา**ติ ภูติณกนามกสฺส โอสธิวิเสสสฺสฯ **อวี** นาม เอฬกา, ตา ปน เยภุเยฺยน รตฺตโลมกา โหนฺตีติ วุตฺตํ **“รตฺตา เอฬกา”**ติฯ วิปากานมฺปิ ปจฺจยภาวโต, อวิปากานมฺปิ ปจฺจยุปฺปนฺนภาวโต น วิปากธมฺมวิปากาเปกฺขา ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนตาติ วุตฺตํ **“วิปากาเยว เต จ นา”**ติฯ เตนาห **“ตสฺมา”**ติอาทิฯ **ตทวิปากาน**นฺติ ตสฺสา อวิชฺชาย อวิปากภูตานํฯ **น น ยุชฺชติ** ยุชฺชติ เอว ปจฺจยุปฺปนฺนตามตฺตสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ **ตทวิรุทฺธาน**นฺติ ตาย อวิชฺชาย อวิรุทฺธานํฯ

ปุพฺพาปริยววตฺถานนฺติ กายปวตฺติคติชาติอาทีนํ ยถารหํ ปุพฺพาปรภาเวน ปวตฺติ, สา ปน เกนจิ อกฏา อกฏวิธา ปฏินิยตสภาวาติ ทเสฺสตุํ นิยติวาทินา วุตฺตนิทสฺสนํ อาหรโนฺต **“อเจฺฉชฺชสุตฺตาวุตาเภชฺชมณีนํ วิยา”**ติ อาหฯ ทุติยวิกเปฺป **สงฺคตี**ติ อธิจฺจสมุปฺปาโท ยาทิจฺฉิกตา, ยํ สนฺธาย ‘‘ยทิจฺฉาย ปวตฺตนํ นิวตฺตนํ ยทิจฺฉายา’’ติอาทิ วุจฺจติฯ **ภาโว**ติ ธมฺมานํ สภาวสิทฺธิตา, ยํ สนฺธาย วทนฺติ ‘‘กณฺฏกสฺส โกฏิติขิณภาวํ, กปิฏฺฐผลสฺส วฏฺฏภาวํ, มิคปกฺขีนํ วา วิจิตฺตวณฺณสณฺฐานาทิตํ โก อภิสงฺขโรติ, เกวลํ สภาวสิโทฺธวายํ วิเสโส’’ติฯ เตนาห ‘‘สเพฺพ สตฺตา, สเพฺพ ปาณา , สเพฺพ ภูตา, สเพฺพ ชีวา อวสา อพลา อวีริยา นิยติสงฺคติภาวปริณตา’’ติ (ที. นิ. ๑.๑๖๘)ฯ **เอเตหิ วิกปฺปเนหี**ติ จุติอาทีสุ สมฺมูฬฺหตาย ‘‘สโตฺต มรตี’’ติอาทิวิกปฺปเนหิ การณภูเตหิฯ **อกุสลํ จิตฺตํ กตฺวา**ติ อโยนิโสมนสิการปริพฺรูหเนน จิตฺตํ อกุสลํ กตฺวาฯ

สุตฺตาทิธมฺมนฺติ สุตฺตเคยฺยาทิปริยตฺติธมฺมํฯ ปริยตฺติธมฺมญฺหิ สมฺมเทว ชานโนฺต ปฏิปตฺติธมฺมํ ปริปูเรตฺวา ปฏิเวธธเมฺม ปติฏฺฐหติฯ **ตนฺ**ติ ตํ ชานนํ, นิพฺพานาภิสมโยติ อโตฺถฯ

สงฺขารปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

วิญฺญาณปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๗. ยถาวุตฺตสงฺขารปจฺจยาติ ปุญฺญาภิสงฺขาราทิวุตฺตปฺปการสงฺขารปจฺจยาฯ วิญฺญาณาทโย เวทนาปริโยสานา เอตรหิ วิปากวฏฺฏภูตา อิธาธิเปฺปตาติ อาห **“ตํกมฺมนิพฺพตฺตเมว วิญฺญาณํ ภวิตุํ อรหตี”**ติฯ อยญฺจ อตฺถวณฺณนา ธาตุกถาปาฬิยา น สเมตีติ ทเสฺสนฺโต **“ธาตุกถายํ ปนา”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ธาตุกถายํ วจนโต สพฺพวิญฺญาณผสฺสเวทนาปริคฺคโห กโต ธาตุกถายนฺติ โยชนาฯ **สปฺปเทสา**ติ สาวเสสา, วิปากา เอวาติ อธิปฺปาโยฯ วิญฺญาณาทีสุ หิ วิปาเกสฺเวว อธิเปฺปเตสุ ยถา –

> ‘‘วิปาเกหิ ธเมฺมหิ เย ธมฺมา วิปฺปยุตฺตา, เต ธมฺมา อสงฺขตํ ขนฺธโต ฐเปตฺวา ปญฺจหิ ขเนฺธหิ ทฺวาทสหายตเนหิ เตรสหิ ธาตูหิ สงฺคหิตาฯ กติหิ อสงฺคหิตา? น เกหิจิ ขเนฺธหิ น เกหิจิ อายตเนหิ ปญฺจหิ ธาตูหิ อสงฺคหิตา’’ติ (ธาตุ. ๔๗๗) –

วิปากวิปฺปยุตฺตานํ สงฺคหาสงฺคหา วิสฺสชฺชิตา, เอวมิธาปิ วิสฺสชฺชิตพฺพํ สิยาฯ เตนาห **“วิปากา ธมฺมาติ อิมสฺส วิย วิสฺสชฺชนํ สิยา”**ติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา วิปฺปยุเตฺตน สงฺคหิตาสงฺคหิตปทนิเทฺทเส นิปฺปเทสาว วิญฺญาณผสฺสเวทนา คหิตา, ตสฺมาฯ **ตตฺถา**ติ ธาตุกถายํฯ **อภิธมฺมภาชนียวเสนา**ติ อิมสฺมิํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภเงฺค อภิธมฺมภาชนียวเสนฯ เตนาห **“อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา จา”**ติอาทิฯ เตน ยถาวุตฺตอตฺถวณฺณนา สุตฺตนฺตภาชนียวเสน วุตฺตาติ ยถาทสฺสิตํ วิโรธํ ปริหรติฯ ยทิ อภิธมฺมภาชนียวเสน ธาตุกถาปาฬิ ปวตฺตา, อถ กสฺมา ‘‘กามภโว ปญฺจหิ ขเนฺธหิ เอกาทสหายตเนหิ สตฺตรสหิ ธาตูหิ สงฺคหิโตฯ รูปภโว ปญฺจหิ ขเนฺธหิ ปญฺจหายตเนหิ อฏฺฐหิ ธาตูหิ สงฺคหิโต’’ติอาทินา (ธาตุ. ๖๗-๖๘) อุปาทินฺนกฺขนฺธวเสน ภโว วิสฺสชฺชิโตติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **“ภโว ปน...เป.... น อภิธมฺมภาชนียวเสน คหิโต”**ติฯ **เอวญฺจ กตฺวา**ติ อภิธมฺมภาชนียวเสน อคฺคหิตตฺตา เอวฯ **ตตฺถา**ติ ธาตุกถายํฯ **วิปากเญฺหต**นฺติ **หิ**-สโทฺท เหตุอโตฺถฯ ยสฺมา ยถาวุตฺตพาตฺติํสวิธวิญฺญาณํ วิปากํ, ตสฺมา ตํ สงฺขารปจฺจยนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสนฺโต **“วิญฺญาณสฺส วิปากตฺตา”**ติอาทิมาหฯ

“โสมนสฺสสหคตาเนว สนฺธาย วุตฺต”นฺติ อิทํ วิจาเรตพฺพํ อุเปกฺขาสหคตกุสลากุสลชวนานนฺตรมฺปิ โสมนสฺสสหคตตทารมฺมณสฺส อิจฺฉิตตฺตาฯ ตถา หิ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘จตุนฺนํ ปน ทุเหตุกกุสลจิตฺตานํ อญฺญตรชวนสฺส ปริโยสาเน อเหตุกจิตฺตํ ตทารมฺมณภาเวน ปติฏฺฐาตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๙๘ วิปากุทฺธารกถา) วตฺวา ‘‘อิฏฺฐารมฺมเณ ปน สนฺตีรณมฺปิ ตทารมฺมณมฺปิ โสมนสฺสสหคตเมวา’’ติ วุตฺตํฯ กุสลากุสลญฺหิ อภิอิฏฺฐมฺปิ อารมฺมณํ ตถาภิสงฺขรเณน กทาจิ น มชฺฌตฺตํ กตฺวา น ปวตฺตติ, วิปากํ ปน ยถาสภาวโตว อารมฺมณรสํ อนุภวติฯ เตนาห ‘‘น สกฺกา วิปากํ วเญฺจตุ’’นฺติฯ กิริยชวนานํ ปน วิสยาภิสงฺขรณสฺส พลวภาวโต ตทนนฺตรานํ ตทารมฺมณานํ ยถาวิสยํ เวทนาวเสน ตทนุคุณตา อิจฺฉิตาฯ เย ปน กิริยชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณํ น อิจฺฉนฺติ, เตสํ วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ ยํ ปน ‘‘ชวเนน ตทารมฺมณํ นิยเมตพฺพ’’นฺติ วุตฺตํ, ตํ กุสลํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ จ วุตฺตํฯ ตสฺมา ยถาวุโตฺต วิจาเรตโพฺพฯ ติเหตุกชวนาวสาเน จ ทุเหตุกชวนาวสาเน จาติ สมุจฺจยโตฺถ **จ**-สโทฺทฯ เกจิ ปน วิภาคํ อกตฺวา ‘‘กุสลชวนาวสาเนปิ อเหตุกตทารมฺมณํ โหตีติ ‘เยภุเยฺยนา’ติ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติฯ โลภจิตฺตสฺส วา สตฺตานํ พหุลํ อุปฺปชฺชนโต **“เยภุเยฺยนา”**ติ วุตฺตํฯ ‘‘สกิํ วา’’ติ วจนสิลิฏฺฐตาวเสน วุตฺตํ ยถา ‘‘อฏฺฐ วา ทส วา’’ติ ทเสฺสตุํ **“ทิรตฺตติรตฺตาทีสุ วิย เวทิตพฺพ”**นฺติ อาหฯ **วา**-**สทฺทสฺส อภาวา**ติ สุยฺยมานสฺส **วา**-สทฺทสฺส อภาเวน วุตฺตํฯ อตฺถโต ปน ตตฺถาปิ **วา**-สโทฺท ลพฺภเตวฯ ติรตฺตํ ปน วาสาทิเก ลพฺภมาเน ทิรเตฺต วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ ทิรตฺตคฺคหณํ วิสุํ น โยเชตีติ อธิปฺปาเยน **“วจนสิลิฏฺฐตามเตฺตนา”**ติ วุตฺตํฯ เกวลํ ‘‘ติรตฺต’’นฺติ วุเตฺต อญฺญตฺถ วาสาทินา อนฺตริตมฺปิ ติรตฺตํ คเณฺหยฺย, ทิรตฺตวิสิฏฺฐํ ปน ติรตฺตํ วุจฺจมานํ เตน อนนฺตริตเมว

ติรตฺตํ ทีเปตีติ อาห **“นิรนฺตรติรตฺตทสฺสนตฺถํ วา”**ติฯ **พลวรูปาทิเก อารมฺมเณ**ติ อติมหติ รูปาทิอารมฺมเณฯ **“อธิปฺปาโย”**ติ เอเตน เอกจิตฺตกฺขณายุเกปิ วิสเย กทาจิ ตทารมฺมณํ อุปฺปชฺเชยฺยาติ **“สกึ เอวา”**ติอาทินา วุตฺตมตฺถํ อุลฺลิงฺเคติฯ ‘‘สพฺพทฺวาเรสุ ตทารมฺมเณเทฺว เอว จิตฺตวารา อาคตา’’ติ วุตฺตตฺตา อยมฺปิ อโตฺถ วิจาเรตฺวา คเหตโพฺพฯ **อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา**ติ อตฺตโน อตฺตโน อนุจฺฉวิเกน ปฏิสนฺธานกิเจฺจนฯ

‘‘กติ ปฏิสนฺธิโย, กติ ปฏิสนฺธิจิตฺตานี’’ติอาทินา ปฏิสนฺธิวิจาโร ปรโต วิตฺถารโต กถียตีติ อาห **“ปฏิสนฺธิกถา มหาวิสยาติ กตฺวา ปวตฺติเมว ตาว ทเสฺสโนฺต”**ติฯ **อเหตุกทฺวยาทีนนฺ**ติ **อาทิ**-สเทฺทน มหาวิปากมหคฺคตวิปาเก สงฺคณฺหาติฯ **ทฺวารนิยมานิยมาวจนนฺ**ติ ทฺวารสฺส นิยตานิยตาวจนํ, นิยตทฺวารํ อนิยตทฺวารนฺติ วา อวจนนฺติ อโตฺถฯ **อนุปฺปตฺติโต**ติ น อุปฺปชฺชนโตฯ ยทิปิ ‘‘อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา’’ติ ปฏิสนฺธิปิ เหฏฺฐา คหิตา, ‘‘ปวตฺติยํ ปนา’’ติ อธิกตตฺตา ปน ปวตฺติเยว ปจฺจามฏฺฐาฯ ปจฺจยุปฺปนฺนภาเวน ปฐมุทฺทิฏฺฐานิ สพฺพานิปิ โลกิยวิปากจิตฺตานิ อนฺวาเทสํ อรหนฺตีติ อาห **“ตตฺรสฺสาติ ปวตฺติยํ พาตฺตึสวิธสฺสา”**ติฯ

ยถา กามาวจรปฏิสนฺธิวิญฺญาณสงฺขาตสฺส พีชสฺส อภาเวปิ รูปภเว จกฺขุโสตินฺทฺริยปวตฺติอานุภาวโต จกฺขุโสตวิญฺญาณานํ สมฺภโว, เอวํ เตเนว การเณน สมฺปฏิจฺฉนาทีนมฺปิ ตตฺถ สมฺภโวติ ทเสฺสโนฺต **“อินฺทฺริยปวตฺติอานุภาวโต เอวา”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **จกฺขุโสตทฺวารเภเทนา**ติ จกฺขุโสตทฺวารวิเสเสน ภวิตพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ **ตสฺสา**ติ จกฺขุโสตทฺวารสฺสฯ ทฺวารวนฺตาเปโกฺข ทฺวารภาโวติ อาห **“วิญฺญาณวีถิเภทายตฺตตฺตา”**ติฯ **ตสฺมิญฺจ สตี**ติ ตสฺมึ ทฺวารเภเท วีถิเภเท จ สติฯ **ภาโว**ติ อุปฺปตฺติฯ **ชนกํ อนุพนฺธติ นามา**ติ ตํสทิเส ตโพฺพหารํ กตฺวา วุตฺตํฯ

อิทํ ปน วตฺวาติ รูปารูปาวจรธเมฺม อารพฺภ ตทารมฺมณานุปฺปตฺตึ วตฺวาฯ **ภาวนายา**ติ อกุสลภาวนาย สํกิเลสวฑฺฒเนน, สํกิลิฏฺฐสมาธาเนนาติ อโตฺถฯ ตถา หิ โลภโทสสหคตจิตฺตุปฺปาเทปิ สมาธิ ‘‘อวฏฺฐิติ อวิสาหาโร อวิเกฺขโป อวิสาหฏมานสตา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๑) นิทฺทิโฏฺ̣ฐฯ **อวตฺถุภาวทสฺสนตฺถนฺ**ติ อฏฺฐานภาวทสฺสนตฺถํ, อนารมฺมณภาวทสฺสนตฺถนฺติ อโตฺถฯ

‘‘เกน กตฺถา’’ติ ปทสฺส **“เกน จิเตฺตน กสฺมึ ภเว”**ติ สเงฺขเปน วุตฺตมตฺถํ วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ **“เอกูนวีสตี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **เตน เตน จิเตฺตนา**ติ เตน เตน อเหตุกทฺวยาทิจิเตฺตน สทฺธึ ปวตฺตมานา ปฏิสนฺธิกฺขเณ รูปารูปธมฺมา เอกูนวีสติ ปฏิสนฺธิโยติ โยชนาฯ **เตน เตน จิเตฺตน** สหชาตาทิปจฺจยตาย เหตุภูเตน, กรณภูเตน วาฯ **ตตฺถ ตตฺถ** ภเวฯ

อนุสฺสรณโตฺถ พฺยาปาโร **อนุสฺสรณพฺยาปาโร**ฯ **เกจี**ติ **ธมฺมสิริเตฺถรํ** สนฺธาย วทติฯ **ตีสุ ชวนวาเรสุ...เป.... ภวิตพฺพนฺ**ติ กมฺมาทิอุปฏฺฐานสฺส ปรโต ตีหิ ชวนวาเรหิ ปวตฺติตพฺพนฺติ อโตฺถฯ เตนาห **“อเนก...เป.... อภิปฺปลมฺพนญฺจ โหตี”**ติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา เอกชวนวารเสฺสว กมฺมาทิอุปฏฺฐาเนน มรณํ น สมฺภวติ, ตสฺมาฯ **โผฏฺฐพฺพสฺสา**ติ ปหารโผฏฺฐพฺพสฺสฯ ภวงฺคจิเตฺต วตฺตมาเน, อนฺตรนฺตรา ปญฺจทฺวารวีถิยา วา วตฺตมานาย โผฏฺฐพฺพสมาโยเค ปฐมํ กายทฺวาราวชฺชนุปฺปตฺติ ยุตฺตา, ตถาปิ กิสฺมิญฺจิ จินฺติยมาเน ตเมวารพฺภ เอกสฺมึ ชวนวาเร ปวเตฺต ปจฺฉา กายทฺวาราวชฺชนุปฺปตฺติ สิยา จิตฺตสฺส ลหุปริวตฺติภาวโตติ เกจิวาทสฺส อธิปฺปาโยฯ ยถา นิทฺทายนฺตสฺส โผฏฺฐพฺพสมาโยเคน ปพุชฺฌนกาเล มโนทฺวาราวชฺชนเมว อาวเฏฺฏติ, น กายทฺวาราวชฺชนํฯ ‘‘ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น ปฏิพุชฺฌตี’’ติ (วิภ. ๗๕๑) หิ วุตฺตํฯ เอวํสมฺปทํ วา เอตํ ทฏฺฐพฺพํฯ **ลหุกปจฺจุปฏฺฐานนฺ**ติ ลหุอุปฏฺฐานํฯ **มโนทฺวารสฺส วิสโย** กมฺ

มาทิโกฯ **ลหุกตา**ติ ลหุปฏฺฐานตาฯ **รูปาน**นฺติ จกฺขาทิรูปธมฺมานํฯ **วิสยภาเวปี**ติ รูปายตนาทิวิสยสพฺภาเวปิฯ **เยสํ วิสโย อตฺถี**ติ เยสํ นิปฺปริยาเยน วิสโย อตฺถิฯ **ตํทสฺสนตฺถเมวา**ติ เตสํ สารมฺมณานํเยว ทสฺสนตฺถํฯ **เตนา**ติ ตสฺมาฯ

“***ภูมิจิตฺตุปฺปาทาทิวเสนา***”ติ อิทํ กมฺมํ สนฺธาย วุตฺตํ, กมฺมนิมิตฺตสฺสปิ วเสน ลพฺภเตว ตสฺส ฉฬารมฺมณภาวโตฯ คตินิมิตฺตสฺส ปน ปเภโท นีลาทิโกเยวฯ

อนุปจฺฉินฺเนสุ มเคฺคน อปฺปหีเนสุฯ **ตญฺจ** กมฺมาทิํฯ ***ภวนฺตรนินฺนาทิตา*** จิตฺตสนฺตานสฺส ภวปตฺถนาย ตถาภิสงฺขตตฺตาฯ ยสฺมิญฺหิ จิตฺตสนฺตาเน ปุญฺญาทิเจตนาย วิย ภวปตฺถนาย ปริภาวนา อนุปจฺฉินฺนา, ตเตฺถว ภวนฺตรปริยาปนฺนจิตฺตุปฺปตฺติฯ ตํ ปน จิตฺตํ ตถา อุปฺปชฺชมานํ ตาย วินามิตํ วิย โหตีติ วุตฺตํ “**อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวินามิต**”นฺติฯ **สพฺพตฺถา**ติ สุคติทุคฺคตีสุฯ **อิตรายา**ติ สุคติปฏิสนฺธินินฺนาย จุติยาฯ “**นิจฺฉินนฺตี**”ติ วุตฺตสฺส นิจฺฉยสฺส นิพนฺธนํ อาคมํ ทเสฺสโนฺต “**นิมิตฺตสฺสาทคธิตํ วา**”ติอาทิมาหฯ

อกุสเล หิ ทุคฺคตูปนิสฺสเย นิยมิเต กุสลํ สุคตูปนิสฺสโยติ นิยมิตเมว โหตีติฯ

อนิฏฺฐํ อารมฺมณํ อาห ยโต ทุคฺคติปฏิสนฺธิ ทสฺสียตีติ อธิปฺปาโยฯ ยทิ เอวํ ‘‘ราคาทิเหตุภูต’’นฺติ กสฺมา วุตฺตนฺติ อาห “**ตมฺปิ หิ...เป.... โหตี**”ติฯ **ตมฺปี**ติ อนิฏฺฐารมฺมณมฺปิฯ ยสฺมา ปน หีนํ อารมฺมณนฺติ อารมฺมณภูตกมฺมนิมิตฺตํ อธิเปฺปตํ, ตสฺมา “**อกุสลวิปากชนกกมฺมสหชาตานํ วา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ กมฺมนิมิตฺตภูตญฺหิ อารมฺมณํ ยํ วิปากสฺส ชนกํ กมฺมํ, เตน สหชาตานํ, ตสฺส กมฺมสฺส สทิสาสนฺนชวนสหชาตานญฺจ ราคาทีนํ อารมฺมณปจฺจยสงฺขาโต เหตุ โหติ, โส เอว จสฺส หีนภาโวติ ทเสฺสตุํ “**ตญฺหี**”ติอาทิ วุตฺตํฯ **กมฺมวเสน อนิฏฺฐ**นฺติ หีนสฺส อกุสลกมฺมสฺส อารมฺมณโต อารมฺมณตาวเสน หีนนฺติ กตฺวา อนิฏฺฐํ, สภาเวน อิฏฺฐมฺปีติ อธิปฺปาโยฯ “**อญฺญถา จา**”ติอาทินา กมฺมนิมิตฺตารมฺมณสฺส อกุสลวิปากสฺส น สมฺภโวติ ทเสฺสติฯ **อาสนฺนกตกมฺมารมฺมณสนฺตติย**นฺติ อาสนฺนกตสฺส กมฺมสฺส อารมฺมณสนฺตาเนฯ **ตํสทิส**นฺติ ยถาวุตฺตกมฺมารมฺมณสทิสํฯ **ปฏิสนฺธิอารมฺมณูปฏฺฐาปก**นฺติ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐาปกํฯ จุติอาสนฺนชวนานํ ปฏิสนฺธิชนกเตฺต อยมโตฺถ ลเพฺภยฺยาติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห “**น จ ปฏิสนฺธิยา**”ติอาทิฯ **ตํสมานวีถิย**นฺติ ตาย ปฏิสนฺธิยา เอกวีถิยํฯ **น อสฺสาทิตานี**ติ อสฺสาทนภูตาย ตณฺหาย น อามฏฺฐานิฯ

สมตฺตาติ ปริปุณฺณา, ปริยตฺตา วาฯ ‘‘มรณกาเล...เป.... สมาทินฺนา’’ติ วจนโต ยถาวุตฺตจุติอาสนฺนชวนานํ ปฏิสนฺธิทานํ สิทฺธนฺติ โจทนํ สนฺธายาห “**น จ ทุพฺพเลหี**”ติอาทิฯ “**วกฺขติ จา**”ติอาทินา วุตฺตเมวตฺถํ อุปจเยน ปากฏตรํ กโรติฯ ญาณวตฺถุวิภงฺควณฺณนายญฺหิ ‘‘ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาตี’’ติ ปทานํ อตฺถํ วิวรโนฺต วกฺขติ “**สพฺพมฺปิ...เป.... ปฏิกฺขิตฺตานี**”ติฯ ตตฺถ **ปฏิวิชานนาที**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อิริยาปถกปฺปนกายวจีกมฺมุปฏฺฐาปนกุสลากุสลธมฺมสมาทานสมาปชฺชนวุฏฺฐานานิ สงฺคณฺหาติฯ อุปฺปชฺชนสุปินทสฺสนาทีนํ มโนทฺวาริกจิเตฺตเนว ปวตฺติ ปากฏาติ ตานิ พหิ กโรโนฺต “**จวนปริโยสานํ กิจฺจ**”นฺติ อาหฯ **สหชวนกานี**ติ ชวนสหิตานิ, ปญฺจทฺวาริกชวเนหิ สทฺธินฺติ อโตฺถฯ

ตตฺถาติ ‘‘ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาตี’’ติ ปาฬิวณฺณนายํฯ **น กญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาตี**ติ เอตฺถ น สเพฺพ รูปาทิธมฺมา ธมฺมคฺคหเณน คหิตาติ ยถาธิเปฺปตธมฺมทสฺสนตฺถํ ‘‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมาติ (ธ. ป. ๑-๒) เอวํ วุตฺตํ เอกมฺปิ กุสลํ วา อกุสลํ วา น ปฏิวิชานาตี’’ติ อฏฺฐกถายํ วุตฺตนฺติ ทเสฺสตฺวา ตสฺส อตฺถํ วิวรโนฺต “**เยส**”นฺติอาทิมาหฯ

ตสฺสโตฺถ – **เยสํ** กุสลากุสลธมฺมานํ **ปฏิวิภาวนปฺปวตฺติยา** สิทฺธา วิปากธมฺมตา โยนิโสมนสิการอโยนิโสมนสิการสมุฏฺฐานา, ยาย **สุขํ วา ทุกฺขํ วา** ตํสนฺตาเน **อเนฺวติ** อนุคจฺฉติ, ปญฺจวิญฺญาณานํ **สา** วิปากธมฺมตา **ปฏิกฺขิตฺตา** ปฏิเสธิตาติฯ **ตาทิสเมวา**ติ กุสลากุสลธมฺมปฏิวิชานนสทิสเมวฯ ยทิ ปญฺจทฺวาเร ยถาวุตฺตกิจฺจสฺส กรเณ สหชวนกานิ วีถิจิตฺตานิ ปฏิกฺขิตฺตานิ, กถํ ตตฺถ จวนุปฺปชฺชนานิ สมฺภวนฺตีติ โจทนํ สนฺธายาห **“ตทารมฺมณานนฺตรํ ปนา”**ติอาทิฯ นิปฺปริยาเยน มโนทฺวาริกภาโว มโนทฺวาราวชฺชนุปฺปตฺติปุพฺพโกติ ตทภาเวนาห **“อิมินา อธิปฺปาเยนา”**ติฯ อวเสเสกจิตฺตกฺขณายุเก รูปาทิมฺหีติ โยชนาฯ

อุปจาโร วิย ทฏฺฐพฺพา สมานารมฺมณตฺตา, อุปปตฺตินิมิตฺตตฺตา จฯ **เกจีติ ธมฺมสิริเตฺถรํ** สนฺธาย วทติฯ **มหคฺคตาวสานํ วทนฺตี**ติ ยถาปจฺจยํ มหคฺคตสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐิตสฺส สา วีถิ อุปฺปชฺชติ, ตโต จุติจิตฺตํ โหตีติ วทนฺติฯ **อตีตารมฺมณา เอกาทสวิธา**ติ นว กามาวจรสุคติจุติโย, เทฺว วิญฺญาณญฺจายตนเนวสญฺญานาสญฺญายตนอารุปฺปจุติโยติ เอวํ อตีตารมฺมณา เอกาทสวิธา สุคติจุติโยฯ ปญฺจ รูปาวจรา, วุตฺตาวเสสา เทฺว อรูปาวจราติ **นวตฺตพฺพารมฺมณา สตฺตวิธา** จุติโยฯ ทุคฺคติจุติ ปน ปรโต วุจฺจตีติ อิธ น คหิตาฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘ทุคฺคติจุติยา ปน…เป.… น ทสฺสิตา’’ติฯ

เอวมาทิเกติ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘สุทฺธาย วา ชวนวีถิยา’’ติอาทิวจนํ สงฺคณฺหาติฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘สุทฺธาย วาติ มหคฺคตกมฺมนิมิตฺตารมฺมณาย ชวนวีถิยา’’ติฯ **“วิญฺญายตี”**ติ อิมินา ยทิปิ ‘‘ปถวีกสิณาที’’ติอาทิสเทฺทน อรูปาวจรชฺฌานารมฺมณสฺสาปิ สงฺคโห สมฺภวติ, ‘‘จกฺขุโสตานํ วา’’ติ ปน ทฺวารทฺวยเสฺสว วเสน วิกปฺปนฺตรกรณํ ยถาธิเปฺปตสฺส อตฺถสฺส ญาปกนฺติ ทเสฺสติฯ ญาปกญฺจ นาม อคติกา คตีติ ยถาวุตฺตํ ญาปกํ อสมฺภาเวโนฺต **“อถาปี”**ติอาทิมาหฯ โย ยตฺถ สมฺภวติ, ตสฺส โยชนา **ยถาสมฺภวโยชนา,** ตายฯ **อยมฺปิ ปฏิสนฺธี**ติ อารุปฺปจุติยา อนนฺตรํ ปฏิสนฺธึ วทติฯ **ตเตฺถวา**ติ ‘‘ปถวีกสิณาทิกํ วา นิมิตฺต’’นฺติ วุเตฺต ปฐเม วิกเปฺป เอวฯ เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ปฏิสนฺธิ นตฺถีติ โยชนาฯ **เตนา**ติ ตสฺมาฯ **ตโต**ติ จตุตฺถารุปฺปจุติโตฯ **ตเตฺถวา**ติ จตุตฺถารุเปฺป เอวฯ **อตีตารมฺมณา** ปฏิสนฺธิ, ตโต จตุตฺถารุปฺปจุติโต **กามาวจเร อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ อิตราหี**ติ อารุปฺปจุตีหิฯ ทุติยา อารุปฺปปฏิสนฺธิ อตีตารมฺมณา, อิตรา นวตฺตพฺพารมฺมณาติ อาห **“ยถาสมฺภว”**นฺติฯ **อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา จ กามาวจรปฏิสนฺธี**ติ เอตฺถาปิ อิตราหีติ สมฺพโนฺธฯ สพฺพตฺถ จ ‘‘โยเชตพฺพา’’ติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **อิมสฺส วิเสสสฺสา**ติ ‘‘เตนา’’ติอาทินา ยถาวุตฺตสฺส วิเสสสฺสฯ **วิสุํ อุทฺธรณํ กตํ** อธิกวจนมญฺญมตฺถํ โพเธตีติฯ

อารมฺมณวเสน เอกวิธายาติ อตีตารมฺมณตาวเสน เอกวิธายฯ **ทุวิธา**ติ อตีตารมฺมณา, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา จาติ ทุวิปฺปการาฯ ทุคฺคติจุติยา อารมฺมณวเสน ‘‘เอกวิธายา’’ติ ปทํ อาเนตฺวา โยเชตพฺพํฯ อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาย ทุวิปฺปการา กามาวจรปฏิสนฺธิ, นวตฺตพฺพารมฺมณาย เอกปฺปการา รูปาวจรปฏิสนฺธิ, นวตฺตพฺพาตีตารมฺมณาย ทุวิปฺปการา อารุปฺปปฏิสนฺธีติ อาห **“ทุวิเอกทุวิปฺปการานํ กามรูปารุปฺปานํ วเสนา”**ติฯ **“ตเถวา”**ติ อิมินา ‘‘ทุวิเอกทุวิปฺปการานํ กามรูปารุปฺปานํ วเสนา’’ติ ปททฺวยํ อากฑฺฒติฯ **ทุวิธายา**ติ นวตฺตพฺพาตีตารมฺมณตาวเสน ทุวิธายฯ **ปเจฺจกนฺ**ติ วิสุํ วิสุํฯ **ทุวินฺนํ ทุวินฺนํ กามารุปฺปานนฺ**ติ เอตฺถายํ โยชนา – นวตฺตพฺพารมฺมณาย อารุปฺปจุติยา อนนฺตรา อตีตารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา จ เทฺว กามปฏิสนฺธี, นวตฺตพฺพารมฺมณา อตีตารมฺมณา จ เทฺว อารุปฺปปฏิสนฺธี, ตถา อตีตารมฺมณายปีติ อิมาสํ วเสน อฏฺฐวิธาฯ

‘‘ทฺวิทฺวี’’ติ คาถาย วุตฺตเมวตฺถํ สุขคฺคหณตฺถํ สงฺคเหตฺวา ทเสฺสติฯ ยทิปิ ‘‘กมฺมสฺส กตตฺตา’’ติอาทินาปิ กมฺมสฺส วิปากานํ อุปนิสฺสยปจฺจยภาโว คหิโตเยว โหติ, ‘‘กุสลากุสลํ กมฺม’’นฺติอาทินา ปน วิสุํ อุปนิสฺสยปจฺจยภาโว ทสฺสียตีติ **“กามาวจรสฺส…เป…. อาทินา นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว ทสฺสิตปฺปกาโร”**ติ อาหฯ

อาทินา วิมิสฺสวิญฺญาเณนาติ เอกสฺส ภวสฺส อาทิภูเตน รูปวิมิเสฺสน ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณนฯ **อญฺญตฺถา**ติ สํเสทชโอปปาติกโยนิยํฯ อวจนํ ปฏิเกฺขปํ มญฺญมาโน **“คนฺธรสาหารานํ ปฏิกฺขิตฺตตฺตา”**ติ วตฺวา สเพฺพน สพฺพํ รูปภเว เต นตฺถีติ อธิปฺปาเยนาห **“จกฺขุโสตวตฺถุสตฺตกชีวิตฉกฺกภาเวปี”**ติฯ **ปาฬิย**นฺติ ธมฺมหทยวิภงฺคปาฬิยํฯ **ปญฺจายตนานี**ติ จกฺขุโสตมนรูปธมฺมายตนานิฯ **ปญฺจ ธาตุโย**ติ ตา เอว ปญฺจ ธาตุโยฯ วุตฺตญฺหิ – ‘‘รูปธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กตมานิ ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺติ? จกฺขายตนํ รูปายตนํ โสตายตนํ มนายตนํ ธมฺมายตนํฯ อิมานิ ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺติฯ กตมา ปญฺจ ธาตุโย ปาตุภวนฺติ? จกฺขุธาตุ…เป…. ธมฺมธาตุฯ อิมา ปญฺจ ธาตุโย ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๑๖)ฯ **ฉ อายตนานิ** สทฺทายตเนน สทฺธึ ตานิเยวฯ **นว ธาตุโย**ติ จกฺขุรูปจกฺขุวิญฺญาณโสตสทฺทโสตวิญฺญาณมโนธมฺมมโนวิญฺญาณธาตุโยฯ **สพฺพสงฺคหวเสนา**ติ อนวเสสปริคฺคหวเสนฯ **ตตฺถา**ติ รูปธาตุยํฯ **“กถาวตฺถุมฺหิ จา”**ติอาทินา น เกวลํ ธมฺมหทยวิภงฺคปาฬิยํเยว, อถ โข ปกรณนฺตเรปิ คนฺธาทโย ปฏิกฺขิตฺตาติ ทเสฺสติฯ ตตฺถ **ฆานายตนาทีนํ วิยา**ติ สทิสูทาหรณทสฺสนํฯ ยถา ฆานายตนาทีนํ ตตฺถ รูปภเว ภาโว อตฺถิ, ตา ปฏิกฺขิตฺตา, เอวํ คนฺธายตนาทีนญฺจาติฯ **อตฺถิ ตตฺถ ฆานายตน**นฺติ ปุจฺฉา สกวาทิสฺสฯ ยญฺหิ ตตฺถ อายตนํ นตฺถิ, ตสฺส วเสนายํ โจทนาฯ ตโต ปรวาที ยํ ตตฺถ อชฺฌตฺติกานํ ติณฺณํ อายตนานํ ฆานาทิกํ สณฺฐานนิมิตฺตํ, ตเทว อายตนนฺติ ลทฺธิยา **“อามนฺตา”**ติ ปฏิชานาติฯ พาหิรานํ คนฺธายตนาทีนํ วเสน ปุโฏฺฐ ยสฺมา ฆานปฺปสาทาทโย ตตฺถ น อิจฺฉติ, ตสฺมา เตสํ โคจรํ ปฏิเสเธโนฺต **“น เหวํ วตฺตเพฺพ”**ติ ปฏิกฺขิปติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘อตฺถิ ตตฺถ ชิวฺหายตนนฺติ? อามนฺตาฯ อตฺถิ ตตฺถ รสายตนนฺติ? น เหวํ วตฺตเพฺพ’’ติอาทินยปฺปวตฺตานํ อนุโลมปฏิโลมสํสนฺทนปญฺหาทีนํ สงฺคโหฯ ทฎฺฐโพฺพฯ **อโผฎฺฐพฺพายตนาน**นฺติ โผฎฺฐพฺพายตนภาวรหิตานํ, อโผฎฺฐพฺพสภาวานนฺติ อโตฺถฯ

อิทานิ อนายตนสภาเว คนฺธรเส ปฏิชานิตฺวาปิ โทสํ วทโนฺต **“ยทิ จา”**ติอาทิมาหฯ **อวจเน นตฺถิ การณํ** ยถาธมฺมสาสเน อภิธเมฺม, เตสํ วา นิสตฺตนิชฺชีวสภาวตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ยถา จ ธาตุภาโว, เอวํ ธมฺมภาโว จ เตสํ เอกนฺติโก, ตถา อายตนภาโว จาติ สพฺพถาปิ ตตฺถ วิชฺชมานานํ คนฺธรสานํ อายตเนสุ อวจเน การณํ นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต **“ธมฺมภาโว จา”**ติอาทิมาหฯ **อญฺญสฺส** ปรมตฺถสฺส อภาวาฯ **โกจิ อายตนสภาโว**ติ ธมฺมายตนเมว สนฺธาย วทติฯ เตน ยทิ รูปภเว คนฺธรสา วิชฺชนฺติ, ยถาวุตฺตการณโต คนฺธรสายตนภาเวน อวุจฺจมานาปิ ธมฺมายตนภาเวน วตฺตพฺพา สิยุํ, น จ วุตฺตาฯ ตสฺมา นิฎฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํ ‘‘นเตฺถว รูปภเว คนฺธรสา’’ติ ทเสฺสติฯ กิญฺจ รูปธาตุยํ คนฺธรสภาเวน อวุตฺตานํ, กามธาตุยํ วุตฺตานํ เตสํ กึ คนฺธรสภาวโต อเญฺญน สภาเวน รูปธาตุยํ อตฺถิภาโว, อุทาหุ คนฺธรสภาเวนฯ ยทิ ปุริโม ปโกฺข ธมฺมายตเน เตสํ สงฺคโห สิยา อนายตนสภาวสฺส สภาวธมฺมสฺส อภาวา, อถ ทุติโย เตเนว การเณน เนสํ คนฺธรสายตนภาโว สิโทฺธติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **“ยทิ จา”**ติอาทิมาหฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา คนฺธรสา ธมฺมหทยวิภเงฺค น วุตฺตา, กถาวตฺถุมฺหิ จ เตสํ ภาโว ปฏิกฺขิโตฺต, ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยา ปถวีอาทโย วิย ฆายิตุํ สายิตุญฺจ อสกฺกุเณยฺยา เต นตฺถิ, ธาตุสเทฺทน จ เต คหิตา, ธมฺมภาโว จ เตสํ เอกนฺติโก, ตสฺมิญฺจ สติ สิโทฺธ อายตนภาโว, ตสฺมาฯ **ตถา**ติ ปาฬิยํ อวุตฺตธเมฺม หาเปตฺวา จกฺขุสตฺตกาทิวเสนฯ **เอวน**ฺติ จกฺขุสตฺตกาทิวเสน รูปคณนาย

กริยมานายฯ **ธมฺมตา**ติ ปาฬิธโมฺม , รูปภเว วา ปวตฺตนกรูปธมฺมตาฯ **“น วิโลมิตา”**ติ อิมินา ยถาปฏิญฺญาตํ ธมฺมํ ทีปิตํ อุลฺลิเงคติฯ

เอตฺถ จ รูปาวจรสตฺตานํ ฆานชิวฺหายตนาภาวโต วิชฺชมานาปิ คนฺธรสา อายตนกิจฺจํ น กโรนฺตีติ เต อนามสิตฺวา ปาฬิยํ ‘‘ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺติ, ฉ อายตนานี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ตโย อาหารา’’ติ จ อโชฺฌหริตพฺพสฺส อาหารสฺส อภาเวน โอชฏฺฐมกรูปสมุฏฺฐาปนสงฺขาตสฺส อาหารกิจฺจสฺส อกรณโต, น สเพฺพน สพฺพํ คนฺธรสานํ โอชาย จ อภาวโตฯ อิติ วิสยิโน กิจฺจสฺส จ อภาเวน วิสโย, กิจฺจวา จ ธโมฺม น วุโตฺตฯ ยสฺมิญฺหิ ภเว วิสยี นตฺถิ, ตสฺมิํ ตํเหตุโก นิปฺปริยาเยน วิสยสฺส อายตนภาโว นตฺถีติ วิชฺชมานสฺสาปิ อวจนํ, ยถา รูปภเว ปถวีเตโชวาโยธาตูนํ โผฏฺฐพฺพายตนภาเวนฯ ยสฺส ปน ยตฺถ วจนํ, ตสฺส ตตฺถ วิสยีสพฺภาวเหตุโก นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว วุโตฺต ทิโฏฺฐ ยถา ตเตฺถว รูปายตนสฺสฯ ยทิ วิสยีสพฺภาวเหตุโก วิสยสฺส นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว, กถํ อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺตีติฯ อสญฺญสตฺตานญฺหิ จกฺขายตนํ นตฺถิ, อจกฺขายตนภาเวน จ เนสํ รูปายตนํ อเญฺญสํ อวิสโยติ? นายํ วิโรโธฯ เยน อธิปฺปาเยน รูปธาตุยํ สญฺญีนํ คนฺธายตนาทีนํ อวจนํ, เตน รูปายตนสฺสาปิ อวจนนฺติ อสญฺญีนํ เอกํ อายตนํ วตฺตพฺพํฯ ยถาสกญฺหิ อินฺทฺริยโคจรภาวาเปกฺขายเยสํ นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว อตฺถิ, เตสุ นิทฺทิสิยมาเนสุ ตทภาวโต รูปธาตุยํ สญฺญีนํ คนฺธาทิเก วิสุํ อายตนภาเวน อวตฺวา ธมฺมสภาวานติวตฺตนโต, มโนวิญฺญาณสฺส จ วิสยภาวูปคมนโต ธมฺมายตนโนฺตคเธ กตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ ปาฬิยํ วุตฺตํฯ เอตทตฺถญฺหิ ‘‘ธมฺมายตน’’นฺติ สามญฺญโต นามกรณํ, ปิฏฺฐิวฏฺฏกานิ วา ตานิ กตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ วุตฺตํฯ เยน จ ปน อธิปฺปาเยน อสญฺญีนํ รูปายตนํ วุตฺตํ, เตน สญฺญีนมฺปิ คนฺธาทีนํ วิสุํ คหณํ กาตพฺพนฺติ อิมสฺส นยสฺส ทสฺสนตฺถํ ‘‘อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๑๗) วุตฺตํฯ อสติปิ หิ อตฺตโน อินฺทฺริเย รูปสฺส วณฺณายตนสภาวาติกฺกโม นเตฺถวาติ ตํ รูปายตนเนฺตฺวว วุจฺจติฯ อิมินา จ นยทสฺสเนน คนฺธาทีนิ ตีณิ ปกฺขิปิตฺวา สญฺญีนํ อฏฺฐ อายตนานิ, อสญฺญีนํ ปญฺจาติ อยมโตฺถ ทสฺสิโต โหติฯ เอวเญฺจตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํฯ อญฺญถา รูปโลเก ผุสิตุมสกฺกุเณยฺยตาย ปถวีอาทีนํ วจีโฆโส เอว น สิยาฯ น หิ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํสมนฺตเรน สทฺทปฺปวตฺติ อตฺถิ, น จ ผุสนสภาวานํ กตฺถจิ อผุสนสภาวตา สกฺกา วิญฺญาตุํฯ โผฏฺฐพฺพายตนสงฺขาตสฺส จ ภูตตฺตยสฺส อภาเว รูปภเว รูปายตนาทีนมฺปิ สมฺภโว เอว น สิยา, ตสฺมา ผุสิตุํ สกฺกุเณยฺยตายปิ ปถวีอาทีนํ ตตฺถ กายินฺทฺริยาภาเวน เตสํ โผฏฺฐพฺพภาโว น วุโตฺตฯ เอวญฺจ กตฺวา รูปธาตุยํ เตสํ สปฺปฏิฆวจนญฺจ สมตฺถิตํ โหติฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘อสญฺญสตฺตานํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๒.๒๒.๑๗)ฯ ปฏิโฆ เหตฺถ ภูตตฺตยสฺส กายปฺปสาทํ ปติ ตํนิสฺสยภูตฆฏฺฏนทฺวาเรน อภิมุขภาโว, โส จ ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยสภาวสฺส ฆฏฺฏนาย อภาวโต นตฺถิฯ นนุ ‘‘เทฺว อายตนานี’’ติ เอตฺถ ปริยายายตนํ อธิเปฺปตํ, อถ กสฺมา คนฺธายตนาทีนิปิ คเหตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ น วุตฺตนฺติ? ‘‘นยทสฺสนวเสน เทสนา ปวตฺตา’’ติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ อถ วา ตตฺถ รูปายตนเสฺสว วจนํ กทาจิ อญฺญภูมิกานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ สนฺธาย, น ปน อิตเรสํ อภาวโตฯ นาปิ ปริยาเยน คนฺธายตนาทีนํ อายตนสภาวาภาวโตฯ อสญฺญีนญฺหิ รูปายตนํ สมานภูมิกานํ เวหปฺผลานํ, อุปริภูมิกานญฺจ สุทฺธวาสานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ คจฺฉติ, น ปน คนฺธรสาติ เตสํเยว ตตฺถาวจนํ ยุตฺตํฯ กถาวตฺถุมฺหิ จ นิปฺปริยาเยน คนฺธายตนาทีนํ อตฺถิภาวํ ปฏิชานนฺตํ สนฺธาย ปฏิเสโธ กโตฯ ยทิปิ เจตํ วจนํ ตตฺถ คนฺธายตนาทีนํ อภาววิภาวนํ น โหติ, อตฺถิภาวทีปนมฺปิ ปน อญฺญวจนํ นเตฺถวาติ? นยิทเมวํ อฏฺฐกถาสุ ตตฺถ เนสํ อตฺถิภาวสฺส นิทฺธาเรตฺวา วุตฺตตฺตาฯ ยญฺหิ อฏฺฐกถาวจนํ ปาฬิยา น วิรุชฺฌติ, ตํ ปาฬิ วิย ปมาณภูตํ อครหิตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนา อาคตตฺตาฯ ตตฺถ สิยา – ยํ ปาฬิยา น วิรุชฺฌติ อฏฺฐกถาวจนํ, ตํ ปมาณํฯ อิทํ ปน วิรุชฺฌตีติ?

นยิทเมวํ ยถา น วิรุชฺฌติ , ตถา ปฏิปาทิตตฺตาฯ จกฺขาทีนํ อายตนานํ, ตนฺนิสฺสยานญฺจ วิญฺญาณานํ สตฺตสุญฺญตาสนฺทสฺสนตฺถํ ภควโต ธาตุเทสนาติ อายตนภาเวน วุตฺตานํเยว ธาตุภาวทีปนโต ธาตุภาวสฺสาปิ เนสํ อวจนํ ยุชฺชติ เอว, ตสฺมา ยถา ปาฬิยา อวิโรโธ โหติ, ตถา จกฺขุทสกาทิวเสน อฏฺฐกถายํ รูปคณนา กตาติ น เอตฺถ ธมฺมตาวิโลมนาสงฺกาย โอกาโสติ เวทิตพฺพํฯ

เอฬกสฺส ชาตกาเล อุณฺณา **ชาติอุณฺณา**ติ ปฐโม อโตฺถฯ ตโต สุขุมตรตํ สนฺธาย **“คพฺภํ...เป.... อิติปิ วทนฺตี”**ติ วุตฺตํฯ สมฺภวนสฺส เภโท วา **สมฺภวเภโท,** ปวตฺติเภโทติ อโตฺถฯ

รูปีพฺรเหฺมสูติ อธิกรเณ ภุมฺมํ, **โอปปาติกโยนิเกสู**ติ นิทฺธารเณติ ทเสฺสโนฺต **“โอปปาติกโยนิเกหิ รูปีพฺรเหฺม นิทฺธาเรตี”**ติ อาหฯ เตน ‘‘โอปปาติกโยนิเกสู’’ติ สามญฺญโต วุตฺตราสิโต ‘‘รูปีพฺรเหฺมสู’’ติ วิเสสํ นิทฺธาเรติฯ **น สเมตี**ติ น สํสนฺทติ, วิรุชฺฌตีติ อโตฺถฯ ยาย ปาฬิยา น สเมติ, ตํ ทเสฺสโนฺต **“ธมฺมหทยวิภเงฺค หี”**ติอาทิมาหฯ

เอกาทสาติ ปริปุณฺณายตนสฺส สทฺทายตนวชฺชานิ เอกาทสายตนานิฯ **กสฺสจิ ทสายตนานี**ติ อนฺธสฺส จกฺขายตนวชฺชานิฯ **กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานี**ติ พธิรสฺส โสตายตนวชฺชานิฯ **กสฺสจิ นวายตนานี**ติ อนฺธพธิรสฺส จกฺขุโสตายตนวชฺชานิฯ **กสฺสจิ สตฺตายตนานี**ติ คพฺภเสยฺยกสฺส รูปคนฺธรสกายโผฏฺฐพฺพมโนธมฺมายตนวเสน วุตฺตํฯ

“น วุตฺตํ อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี”ติ อิทํ ‘‘น หิ ปาฬิยํ...เป.... วุตฺตา’’ติ เอตสฺส อตฺถวิวรณํฯ จกฺขุโสตฆานวิกลสฺส หิ อุปฺปชฺชมานสฺส อเฏฺฐว อายตนานิ สิยุนฺติฯ สติ จ อฆานกุปฺปตฺติยํ ปุนปิ ‘‘กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตถา จ สติ ยถา อนฺธพธิรสฺส วเสน ‘‘กสฺสจิ นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๐๗) เอกวารํ วุตฺตํ, เอวํ อนฺธาฆานกสฺส, พธิราฆานกสฺส จ วเสน ‘‘กสฺสจิ อปรานิ นวายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิ นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, เอวํ น วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติ **“ตถา...เป.... น จ ตํ วุตฺต”**นฺติฯ **เอวํ ธาตุปาตุภาวาทิปเญฺหสู**ติ ‘‘กสฺสจิ เอกาทส ธาตุโย ปาตุภวนฺติ, กสฺสจิ ทส ธาตุโย, กสฺสจิ อปรา ทส ธาตุโย, กสฺสจิ นว ธาตุโย, กสฺสจิ สตฺต ธาตุโย ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๐๗) เอวํ ธาตุปาตุภาวปโญฺห เวทิตโพฺพฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘กสฺสจิ จุทฺทสินฺทฺริยานิ ปาตุภวนฺตี’’ติอาทิ (วิภ. ๑๐๐๗) นยปฺปวตฺตา อินฺทฺริยปญฺหาทโย สงฺคหิตาฯ

เอตฺถ จ ยถา ‘‘สตฺตติ อุกฺกํสโต จ รูปานี’’ติ ปทํ ‘‘สํเสทโชปปาตีสู’’ติ เอตฺถ โยนิทฺวยวเสน โยชียติ, น เอวํ ‘‘อวกํสโต ตึสา’’ติ อิทํ, อิทํ ปน สํเสทชโยนิวเสเนว โยเชตพฺพํ, เอกโยคนิทฺทิฏฺฐสฺสาปิ เอกเทโส สมฺพนฺธํ ลภตีติฯ สํเสทชเสฺสว จ ชจฺจนฺธพธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ, น โอปปาติกสฺสาติ อยเมตฺถ อฏฺฐกถาย อธิปฺปาโยฯ เย ปน ‘‘โอปปาติกสฺส ชจฺจนฺธ...เป.... อุปฺปชฺชนฺตีติ **มหาอฏฺฐกถายํ** วุตฺต’’นฺติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํฯ โส หิ ปมาทปาโฐฯ เอวญฺจ กตฺวา อายตนยมกวณฺณนาย ‘‘กามธาตุยํ ปน อฆานโก โอปปาติโก นตฺถิฯ ยทิ ภเวยฺย, ‘กสฺสจิ อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี’ติ วเทยฺยา’’ติ (ยม. อฏฺฐ. อายตนยมก ๑๘-๒๑) วกฺขติฯ อปเร ปนาหุ ‘‘กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺติ, ยาว ‘กสฺสจิ นวายตนานี’ติ ปาฬิ โอปปาติเก สนฺธาย วุตฺตาฯ ตสฺมา ปุเพฺพนาปรํ อฏฺฐกถายํ อวิโรโธ สิโทฺธ โหติ, ตถา จ ยถาวุตฺตปาฬิยา อยมตฺถวณฺณนา อญฺญทตฺถุ สํสนฺทติ สเมติเยวา’’ติฯ ยํ ปเนเก วทนฺติ ‘‘โอปปาติกคฺคหเณน สํเสทชาปิ สงฺคยฺหนฺติฯ ตถา หิ **ธมฺมหทยวิภเงฺค** ‘กามธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ

ปาตุภวนฺตี’ติอาทีนํ (วิภ. ๑๐๐๗) อุเทฺทเส ‘โอปปาติกานํ เปตาน’นฺติอาทินา โอปปาติกคฺคหณเมว กตํ, น สํเสทชคฺคหณ’’นฺติ, ตํ ปริปุณฺณายตนานํเยว สํเสทชานํ โอปปาติเกสุ สงฺคหณวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘สํเสทชโยนิกา ปริปุณฺณายตนาปริปุณฺณายตนภาเวน โอปปาติกสงฺคหํ กตฺวา วุตฺตา’’ติ ‘‘ปธานาย วา โยนิยา สพฺพํ ปริปุณฺณายตนโยนิํ ทเสฺสตุํ ‘โอปปาติกาน’นฺติ วุตฺต’’นฺติ จฯ อฎฺฐกถายํ ปน โยนิทฺวยํ สรูเปเนว ปกาเสตุํ, สํเสทชโยนิวเสเนว จ อวกํสโต ปวตฺติํ ทเสฺสตุํ โอปปาติกโยนิยา อิตรํ อสงฺคเหตฺวา ‘‘สํเสทโชปปาตีสู’’ติ วุตฺตนฺติฯ สพฺพํ ตํ วีมํสิตฺวา คเหตพฺพํฯ

จุติปฎิสนฺธีนนฺติ อนนฺตราตีตจุติยา, ตทนนฺตราย มิสฺสามิสฺสเภทาย ปฎิสนฺธิยาฯ **ขนฺธาทีหี**ติ ขนฺธารมฺมณคติเหตุเวทนาปีติวิตกฺกวิจาเรหิฯ มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณาย มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณา, อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาติ เอวมาทิโน อรูปภูมีสุเยว จุติปฎิสนฺธีนํ เภทาเภทวิเสสสฺส สมฺภวโต **‘‘นยมุขมตฺตํ ทเสฺสตฺวา’’**ติ วุตฺตํฯ **เอกจฺจสุคตี**ติ มหคฺคตวชฺชสุคติ อธิเปฺปตาติ อาห **‘‘รูปารูปาวจราน’’**นฺติอาทิฯ เกจิ ปน ‘‘ยถา มหคฺคตาวชฺชา, เอวํ อุตฺตรกุรุกวชฺชา’’ติปิ วทนฺติฯ **เอกจฺจสุคติจุติยา**ติ วุตฺตสุคติจุติยาฯ ยทิปิ ‘‘อยํ นาม ทุคฺคติปฎิสนฺธิ น โหตี’’ติ นิยโม นตฺถิ, เทสนา ปน โสตปติตาคตาติ วทนฺติฯ นิยตโพธิสตฺตาเปกฺขาย วา เอวํ วุตฺตํฯ เตสญฺหิ เอกจฺจทุคฺคติปฎิสนฺธิ นตฺถิ อวีจิอาทีสุ อนุปปชฺชนโตฯ **‘‘เอกจฺจทุคฺคติจุติยา’’**ติ เอตฺถาปิ อิมินา นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

เอกจฺจสุคติปฎิสนฺธีติ ปน กามาวจรสุคติปฎิสนฺธิ เวทิตพฺพาฯ **สยเมวา**ติ อตฺตนาเอวฯ **‘‘เภทวิเสโส เอว จ เอวํ วิตฺถาเรน ทสฺสิโต’’**ติ อิทํ ‘‘อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณายา’’ติอาทิํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **‘‘จตุกฺขนฺธาย…เป…. ปฎิสนฺธิ โหตี’’**ติ อิทํ ปน อเภทวิเสสทสฺสนเมวาติฯ **เอเกกสฺมิํ เภเท**ติ ‘‘อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณายา’’ติ เอวมาทิเก เอเกกสฺมิํ ภาเคฯ **ตตฺถ ตเตฺถวา**ติ ‘‘อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย มหคฺคตพหิทฺธารมฺมณา, อมหคฺคตชฺฌตฺตารมฺมณาย มหคฺคตชฺฌตฺตารมฺมณา’’ติอาทินา ตสฺมิํ ตสฺมิํ เภเท, **ตตฺถ ตเตฺถว** วา ภวาทิเก จ วิตฺวา อุปฺปชฺชนฺตสฺส วเสน จุติปฎิสนฺธิโยชนา เวทิตพฺพาฯ ภุมฺมเตฺถ อยํ โต-สโทฺทติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ตโต เหตุํ วินาติ ตตฺถ เหตุํ วินา’’**ติ อาหฯ ตสฺสโตฺถ – ตสฺมิํ ปุริมภเว นิปฺผนฺนํ อวิชฺชาสงฺขาราทิกํ การณํ วินา น โหตีติฯ

อติมนฺทภาวูปคมนํ สกิจฺจาสมตฺถตาฯ ปญฺจทฺวาริกวิญฺญาณวเสน จุติ ปฎิสิทฺธา, น ตทนนฺตรวิญฺญาณวเสนฯ สฺวายมโตฺถ ‘‘ปญฺจนฺนํ ทฺวาราน’’นฺติอาทินา เหฎฺฐา อฎฺฐกถายมาคโตติ อาห **‘‘ปญฺจทฺวาริกวิญฺญาณานนฺตรมฺปิ หิ ปุเพฺพ จุติ ทสฺสิตา’’**ติฯ ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฎฺฐา วุตฺตเมวฯ จุติจิเตฺตน สทฺธิํ จกฺขายตนาทีนํ นิโรโธ โหตีติ ทเสฺสตุํ **‘‘ยมเก จา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ปริณตตฺตา**ติ ปริปากวเสน ปริโยสานํ คตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **ผสฺสาทโย** ยถาวุตฺตเจตนาสหชาตผสฺสาทโยฯ ยถาอุปฎฺฐิเต กมฺมาทิอารมฺมเณ อเนกวารํ อุปฺปตฺติยา สนฺตานสฺส อภิสงฺขรณํ ตตฺถ ปฎิสนฺธิ**วิญฺญาณปติฎฺฐานสฺส เหตุภาโว**ฯ

สนฺตานวเสน นิปฺปชฺชมานานํ นมนาทิกิริยานํ เอกสฺมิํ ปฎิสนฺธิวิญฺญาเณเยว อตฺถสิทฺธีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘นมน…เป…. ทเสฺสตี’’**ติฯ **ปถวิยํ สพลปโยเคหี**ติ ปถวิยา อาธารณภูตาย อตฺตโน พเลน ปโยเคน จ กรณภูเตนฯ

สทฺทเหตุโกติ สทฺทสฺส ปธานาทิภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตาทิโส ปพฺพตกุจฺฉิอาทิปเทโสปิ ตสฺส เหตุเยวฯ **ปทีปนฺตราทีติ อาทิ**-สเทฺทน เตลวฎฺฎิอาทิเก สงฺคณฺหาติฯ **ตโต** สทฺทาทิปฺ

ปวตฺติโต ปุเพฺพ อภาวาฯ ปฏิโฆสาทีนญฺหิ สทฺทาทิปฺปวตฺติโต สติ ปุริมสิทฺธิยํ เต สทฺทาทิปจฺจยเทสํ คเจฺฉยฺยุํ, น ปน เต อตฺถีติ วุตฺตํ **“ตโต ปุเพฺพ อภาวา”**ติฯ อุปเมยฺยปิ เอวเมว อโตฺถ โยเชตโพฺพฯ ยถา จ เหตุเทสํ น คจฺฉติ เหตุสมุปฺปนฺนํ, เอวํ ตโต นาคจฺฉตีติ อาห **“ตสฺมา น...เป.... อาคต”**นฺติฯ เต สทฺทาทโย ปจฺจยา เอเตสนฺติ **ตปฺปจฺจยาฯ วุตฺตนเยนา**ติ อุปมายํ วุตฺตนเยเนวฯ ปุริมภวเหตุเทเส สนฺนิหิตํ หุตฺวา ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ ตโต อญฺญตฺร ภวนฺตเร ตํ อุปคนฺตฺวา ตปฺปจฺจยํ น โหตีติ อโตฺถฯ ปจฺจยโต นิพฺพตฺตมานํ ปจฺจยุปฺปนฺนํ อญฺญตฺร อคนฺตฺวา ปจฺจยเทสํ อนุปคตเมว หุตฺวา นิพฺพตฺตตีติ ปฐโม อโตฺถฯ ปฐมํ ปจฺจเยน สโมธานคตํ หุตฺวา ตโต อญฺญตฺร คนฺตฺวา ปจฺจยุปฺปนฺนวตฺถุภาวํ นาปชฺชตีติ ทุติโย อโตฺถฯ **ยถาสมฺภว**นฺติ ยาย ‘‘น ขีรโต ทธิ สมฺภูตํ สิยา, น ขีรสามิโน ทธิ สิยา’’ติ จ ขีรทธีสุ เอกนฺตํ เอกตาย นานตาย จ โทสโยชนา กตาฯ อิมินา นเยน พีชาทีสุ สพฺพเหตูสุ, องฺกุราทีสุ สพฺพเหตุสมุปฺปเนฺนสุ ยถาสมฺภวํ เหตุอนุรูปํ, เหตุสมุปฺปนฺนานุรูปญฺจ โทสโยชนา กาตพฺพาฯ สนฺตานพเทฺธสุ ธเมฺมสุ เอกนฺตเอกตาปฏิเสเธน สสฺสตคาหสฺส ปฏิเสธิตตฺตา วุตฺตํ **“สยํกตํ สุขํ ทุกฺขนฺติ อิมํ ทิฎฺฐิํ นิวาเรตี”**ติฯ ตถา เอกนฺตนานตาปฏิเสเธน อุเจฺฉทคาโห ปฏิเสธิโต โหตีติ อาห **“ปรํกตํ สุขํ ทุกฺขํ อโญฺญ กโรติ, อโญฺญ ปฏิสํเวเทตีติ อิมํ ทิฎฺฐิํ นิวาเรตี”**ติฯ เตน กตนาโส, อกตาคโม จ นิวตฺติโต โหตีติ อธิจฺจสมุปฺปนฺนทิฏฺฐินิวารเณเนว นิยติสภาววาทปฏิเสโธปิ กโตติ ทฎฺฐพฺพํฯ

ตตฺถาติ องฺกุราทิปฺปพนฺธสงฺขาเต ภูตุปาทารูปสนฺตาเนฯ **ตนฺ**ติ วิชฺชาปาฏวาทิฯ **อญฺญสฺสา**ติ พาลกาเล กตวิชฺชาปริยาปุณนาทิโต อญฺญสฺสฯ สงฺขารโต อโญฺญ ตณฺหาทิโก **อญฺญปจฺจโย**ฯ

นิยฺยาตนาทิ เอว ผลํ นิยฺยาตนาทิผลํ, อผลิตํ นิยฺยาตนาทิผลํ เอตสฺสาติ **อผลิ...เป.... ผลํ,** ยถาวุตฺตกิริยากรณํฯ

ปิณฺฑวเสนาติ อกตาวยววิภาคสฺส สมุทายสฺส วเสนฯ **สพฺพตฺถา**ติ ปุญฺญาภิสงฺขาราทิเก สพฺพสฺมิํ ปจฺจยธเมฺม, ปฏิสนฺธิเภเท วา ปจฺจยุปฺปนฺนธเมฺมฯ **พลวกมฺมสฺส วเสน โยเชตโพฺพ**ฯ ภุโส นิสฺสโย หิ **อุปนิสฺสโย**ฯ ‘‘อวิเสเสนา’’ติ วุเตฺตปิ กามาวจรปุญฺญาภิสงฺขาโร จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปญฺจนฺนํ ปวเตฺต, อิตโร ปฐมชฺฌานวิปากาทีนํ ปวเตฺต จ ปฏิสนฺธิยญฺจ ปจฺจโย โหตีติ ปากโฏยมโตฺถติ ตํ อวิภชิตฺวา **“สพฺพปุญฺญาภิสงฺขารํ สห สงฺคณฺหาติ”**เจฺจว วุตฺตํฯ **ทฺวาทสากุสลเจตนาเภโท**ติ นยิทํ สมาสปทํ, สนฺธิวเสน ปเนตํ วุตฺตํฯ **ทฺวาทสา**ติ จ ภุมฺมเตฺถ ปจฺจตฺตวจนํ, ทฺวาทสสุ อกุสลเจตนาสุฯ **อกุสลเจตนาเภโท**ติ เอกาทสากุสลเจตนาปเภโท, ทฺวาทสากุสลเจตนาปเภโท จาติ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ เอวญฺหิ สติ น เอตฺถ กิญฺจิ วิจาเรตพฺพํ เหฎฺฐา วิตฺถาริตตฺตาฯ เกจิ ปน ‘‘ทฺวาทสากุสลเจตนาเภโทติ อิทํ ‘ฉนฺนํ ปวเตฺต’ติอาทินา โยเชตพฺพ’’นฺติ วทนฺติ, เตสํ มเตน อุทฺธจฺจเจตนาย คหเณ ปโยชนํ วิจาเรตพฺพเมว ปฏิสนฺธิยาปิ ปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตาฯ **เอกสฺสา**ติ เอตฺถ เอว-สโทฺท ลุตฺตนิทฺทิโฎฺฐติ อาห **“เอกเสฺสว ปจฺจยภาวนิยโม”**ติฯ **มิลาตมาลาทีน**นฺติ มิลาตมาลกิลิฏฺฐวตฺถาทีนํฯ มโนปโทสิกานํ ตทญฺญวตฺถูนมฺปิ **อนิฎฺฐตา กถํ น สิยา,** สิยา เอวาติ อธิปฺปาโยฯ **อฎฺฐกถายํ** (วิภ. อฎฺฐ. ๒๒๗) ปน ปจุรตาภาวโต ตํ อนามสิตฺวา **“ตถา กามาวจรเทวโลเกปี”**ติ วุตฺตํ ฯ เกจิ ปน ‘‘เทวโลเก อนิฎฺฐํ นาม ปริกปฺปนวเสน, สภาวโต ปน ตตฺถุปฺปนฺนํ อิฎฺฐเมวา’’ติ วทนฺติฯ

“เอกูนตึสเจตนาเภทมฺปิ”ติ อิมินา อุทฺธจฺจเจตนายปิ ปวตฺติวิปากทายิตํ อนุชานาติ, อฏฺฐกถาอธิปฺปายวเสน วา เอวมาหฯ ปญฺจทสนฺนํ อเหตุกวิปากวิญฺญาณานํ ปญฺจฏฺฐานานิ เทฺว อปเนตฺวา อวเสสานํ **เตรสนฺนํ**ฯ เทฺว เทฺว จกฺขุโสตสมฺปฏิจฺฉนวิญฺญาณานิ, ตีณิ สนฺตีรณานีติ **นวนฺนํ**ฯ **เอกเทสปจฺจยภาเวนา**ติ เอกเทสสฺส วีสติเจตนาเภทสฺส กามาวจรจิตฺตสงฺขารสฺส ปจฺจยภาเวน เอกูนตึสเจตนาเภโท สมุทาโย วุโตฺตฯ **เสฺววา**ติ อวยวคเตนาปิ วิเสเสน สมุทาโย โวหรียติ ยถา ‘‘อลงฺกโต ราชกุมาโร’’ติฯ

ยตฺถาติ ปญฺจโวการภวํ สนฺธายาหฯ ตตฺถ หิ ‘‘กามาวจรสุคติยํ ตาว ฐิตสฺสา’’ติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗) ปฏิสนฺธิยํ ปวตฺติยญฺจ วิปากสฺส วิตฺถารปฺปกาสนํ กตํฯ **จตุตฺถชฺฌานภูมี**ติ เวหปฺผลภูมึ วทติฯ เตนาห **“อสญฺญารุปฺปวชฺชา”**ติฯ จตุตฺถชฺฌานเมว หิ ภาวนาวิเสสปฺปวตฺตํ อสญฺญภูมึ อารุปฺปภูมิญฺจ นิปฺผาเทติ, จตุกฺกนยวเสน วา สํวณฺณนา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ อฏฺฐ มหาวิปากา, ปริตฺตวิปาเกสุ ปจฺฉิโม, ปญฺจ รูปาวจรวิปากาติ เอวํ **จุทฺทสนฺนํ**ฯ **สตฺตนฺนนฺ**ติ เสสานํ ปริตฺตวิปากานํเยว สตฺตนฺนํฯ

ภวาทโยติ ภวโยนิคติสตฺตาวาเสฯ **ติณฺณํ วิญฺญาณานนฺ**ติ ปุริมานํ ติณฺณํ อารุปฺปวิปากวิญฺญาณานํฯ **ตีสู**ติ ปญฺจมาทีสุ ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุฯ **วุตฺตนเยนา**ติ ‘‘กามภเว ปน ทุคฺคติยํ อฏฺฐนฺนมฺปิ ปริตฺตวิปากวิญฺญาณานํ ตเถว ปจฺจโย ปวเตฺต, โน ปฏิสนฺธิย’’นฺติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗) วุตฺตนเยเนวฯ

วิญฺญาณปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นามรูปปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๘. ยทิปิ สุตฺตเนฺต อภิธเมฺม จ ปฏิจฺจสมุปฺปาทนิเทฺทเส รูปปทสฺส เทสนาเภโท นตฺถิ, อภิธเมฺม ปน ‘‘สพฺพํ รูปํ น เหตู’’ติอาทินา (ธ. ส. ๕๘๔) สุตฺตนฺตโต ตสฺส เทสนาเภโท อเตฺถวาติ อาห **“สุตฺตนฺตา…เป…. เภโท”**ติฯ สเงฺขฺยเยฺยสุ ปริเจฺฉทโต คหิเตสุ อตฺถสิโทฺธ ตตฺถ สงฺขฺยาปริเจฺฉโทติ วุตฺตํ **“อตฺถโต ปน วุตฺตเมว โหตี”**ติฯ

โอปปาติกสเตฺตสูติ วา สามญฺญโต สเพฺพ โอปปาติกา วุตฺตาฯ เตสุ พฺรหฺมกายิกาทิคฺคหเณน รูปาวจราว วุตฺตาติ ตทเญฺญ สนฺธาย **เสสโอปปาติกานนฺ**ติ เสสคฺคหณํ สาตฺถกเมวฯ **วุตฺตนเยนา**ติ ‘‘เทฺว วา ตโย วา ทสกา, โอมโต อาทินา สหา’’ติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗) รูปมิสฺสกวิญฺญาเณ วุตฺตนเยนฯ

‘‘เทฺว สนฺตติสีสานี’’ติ อารพฺภ ยาว ‘‘สตฺต สนฺตติสีสานี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๘) เอตฺตกํ อฏฺฐกถาปาฐํ สนฺธาย วุตฺตํ **“สตฺตกปริโยสาน”**นฺติฯ เอเกกจิตฺตกฺขเณ ติกฺขตฺตุํ รูปุปฺปตฺตึ อนนุชานโนฺต อาห **“อิมินาธิปฺปาเยนา”**ติฯ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว สพฺพํ รูปํ อุปฺปชฺชตีติ หิ อตฺตโน อธิปฺปาโยฯ

“รูปาชนกกมฺมช”นฺติ อิทํ ภูตกถนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ ปญฺจวิญฺญาณานํ อตํสภาวตาภาวาฯ **รูปาชนกกมฺมช**นฺติ วา จุติจิตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ปน ‘‘ปวตฺติย’’นฺติ อิมินาว นิวตฺติตํฯ ‘‘สเพฺพสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตี’’ติ (ธ. ส. มูลฏี. ๖๓๖) อฏฺฐสาลินีฏีกายํ วุโตฺตวายมโตฺถฯ ปญฺจวิญฺญาณกฺขเณ ตปฺปจฺจยา รูปุปฺปตฺติยา อภาเวน วุตฺตํ **“ปญฺจวิญฺญาณปฺปวตฺติกาลํ สนฺธายา”**ติฯ ตตฺถาปิ อสหชาตวิญฺญาณปจฺจยา อเตฺถว รูปุปฺปตฺตีติ

อาห **“สหชาตวิญฺญาณปจฺจยญฺจา”**ติฯ **ภวงฺคาที**ติ ภวงฺคสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณตทารมฺมณานิฯ **อเญฺญนา**ติ ยถาวุตฺตกมฺมวิญฺญาณโต อเญฺญน อภิสงฺขารวิญฺญาเณนฯ รูปเมว หิ กุสลากุสลกิริยจิตฺตปฺปวตฺติกฺขเณ อภิสงฺขารวิญฺญาณปจฺจยา อุปฺปชฺชติ, น นามํ ภวงฺคํฯ **ตํชนเกนา**ติ ภวงฺคาทิชนเกนฯ กมฺมวิญฺญาณปฺปจฺจยา วิปากจิตฺตปฺปวตฺติกาเล วิปากนามสฺส กมฺมสมุฏฺฐานรูปสฺส จ วเสนฯ สหชาตวิญฺญาณปจฺจยา ปน อิตรจิตฺตปฺปวตฺติกาเลปิ วิปาโก วิปากนามวเสน, จิตฺตสมุฏฺฐานรูปวเสน จ นามรูปสฺส สมฺภโว ทเสฺสตโพฺพติ อาห **“สหชาต...เป.... โยเชตพฺพ”**นฺติฯ รูปสเทฺทน จ อตฺตโน เอกเทเสนาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘สรูปานํ เอกเทโส เอกวิภตฺติย’’นฺติ (ปาณินี ๑.๒.๖๔) สทฺทลกฺขณํ สนฺธายาห **“สรูปานํ เอกเทโส”**ติฯ อิจฺฉิโต หิ เอกเทสรูปานมฺปิ เอกเทโส ยถา ‘‘นิทสฺสิตวิปเกฺขหี’’ติฯ นิทสฺสิโต จ นิทสฺสิตวิปโกฺข จ **นิทสฺสิตวิปโกฺข**ติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถฯ **“ฐาน”**นฺติ อิมินา เสสสทฺทสฺส อตฺถํ วทติฯ สรูเปน ฐปนเญฺหิ อิธ เสสนํฯ

ยํ-ตํ-สทฺทานํ อพฺยภิจาริตสมฺพนฺธตฺตา อวุตฺตมฺปิ ตโต-สทฺทํ อาเนตฺวา อาห **“ตโต ยุตฺตเมว อิทนฺติ โยเชตพฺพ”**นฺติฯ วิปากสฺส อชนกํ วิปากาชนกํ, นิสฺสนฺทผลมตฺตทายกกมฺมํ, ตํ สมุฏฺฐานํ เอตสฺสาติ **วิปากาชนกกมฺมสมุฏฺฐานํ**ฯ **วุตฺตนเยนา**ติ ‘‘วตฺถุกายวเสน รูปโต เทฺว สนฺตติสีสานิ, ตโย จ อรูปิโน ขนฺธา’’ติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๘) วุเตฺตน นเยนฯ **อุภย**นฺติ นามํ รูปญฺจฯ

กมฺมารมฺมณปฏิสนฺธิอาทิกาเลติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน สมฺมสนาทิกาลสงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **ต**นฺติ อภิสงฺขารวิญฺญาณํฯ

ยทิปิ ‘‘อตฺถิ รูปํ จิตฺตสมุฏฺฐาน’’นฺติอาทิวจนโต (ธ. ส. ๕๘๔) รูปสฺสปิ วิญฺญาณปจฺจยตา สุตฺตโต ชานิตพฺพา, วิญฺญาณสนฺนิสฺสิตา อิฏฺฐานุภวนาทโย ตสฺมึ สติ สพฺภาวโต, อสติ จ อภาวโต ยถา สเทฺธยฺยาทิวตฺถุมฺหิ สทฺธาทโยติ นามสฺสปิ ยุตฺติโต วิญฺญาณปจฺจยตา สิทฺธา, อฏฺฐกถายํ ปน วุตฺตมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **“สุตฺตโต นามํ...เป.... ชานิตพฺพ”**นฺติ อาหฯ ยาวเทว ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมมตฺตตาวิภาวนมุเขน อวิปรีตโต ปวตฺตินิวตฺติสนฺทสฺสนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา, ตาวเทว จ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนนฺติ ทเสฺสโนฺต **“ยสฺมา”**ติอาทิมาห ฯ ยสฺมา ปน ปวตฺตินิวตฺติวิภาวนโต สจฺจเทสนาว ปจฺจยาการเทสนา, สจฺจเทสนา จ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนํฯ ยถาห ‘‘อิทํ ทุกฺขนฺติ เม ภิกฺขเว…เป…. พาราณสิยํ อิสิปตเน มิคทาเย อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติต’’นฺติอาทิ, ตสฺมา ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติ ปทสฺส สจฺจเทสนาภาวทีปเนน ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนภาวํ ทเสฺสตุํ **“นามรูปมตฺตตาวจเนเนว วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

นามรูปปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สฬายตนปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๒๙. **ยถาสมฺภว**นฺติ สมฺภวานุรูปํฯ เตน จตุนฺนํ ตาว ภูตานํ สหชาตนิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสน จกฺขายตนาทีนํ ปญฺจนฺนํ ปจฺจยภาโว, วตฺถูสุ ปน หทยวตฺถุโน ฉฏฺฐายตนสฺส ปฏิสนฺธิยํ สหชาตนิสฺสยอญฺญมญฺญวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน, ปวตฺติยํ ยสฺมา อนนฺตรจิเตฺตน สทฺธึ อุปฺปนฺนเมว วตฺถุ ฐิติปฺปตฺติยา พลวภาเวน ตสฺส นิสฺสโย ภวิตุํ สโกฺกติ, น สหชาตํ, ตสฺมา ปุเรชาตนิสฺสยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสนฯ อิตรวตฺถูนํ ปญฺจวิญฺญาณสงฺขาตสฺส ฉฏฺฐายตนสฺส อินฺทฺริยปจฺจยวเสน จ, ชีวิตสฺส อินฺทฺริยอตฺถิอวิคตวเสน ปจฺจยภาโว วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ **เอกปฺปการเรนวา**ติ ยถา จกฺขาทีนํ มนายตนสฺส ปฏินิยตทสฺสนาทิกิจฺจานุวิธานโต นิยโต

เอกปฺปกาเรเนว ปจฺจยภาโว, น เอวํ รูปายตนาทีนํ, เตสํ ปน รูปารมฺมณาทินา ปการนฺตเรน ตสฺส ปจฺจยภาโวติ **“อนิยมโต”**ติ วุตฺตํฯ เกจิ ปน ‘‘นิยมโต’’ติ ปทํ ‘‘สสนฺตติปริยาปนฺน’’นฺติ อิมินา สมฺพนฺธิตฺวา อตฺถํ วทนฺติ ‘‘เอกเนฺตน สสนฺตติปริยาปนฺน’’นฺติฯ

“ฉฏฺฐายตนญฺจ มนายตนญฺจ ฉฏฺฐายตน”นฺติ อิมินา วิคฺคเหน อตฺถโต, อิตเรหิ ทฺวีหิ สทฺทโตปิ อตฺถโตปิ สรูปตํ ทเสฺสติฯ **“จกฺขาทีหิ สห ‘สฬายตน’นฺติ วุตฺต”**นฺติ วุตฺตเนเยน เอกเสสํ กตฺวา มนายตนํ จกฺขาทีหิ สทฺธึ ‘‘สฬายตน’’นฺติ ปาฬิยํ วุตฺตํ ‘‘นามรูปปจฺจยา สฬายตน’’นฺติฯ **ยถาวุโตฺต**ติ ‘‘ฉฏฺฐายตนญฺจ มนายตนญฺจา’’ติอาทินา อตฺตนา วุตฺตปฺปกาโรฯ **สพฺพตฺถา**ติ นามรูปสเทฺทน สฬายตนสเทฺทน จ สทฺทสรูปตาสุ, อตฺถสรูปตาสุ วาฯ ยทิ สุตฺตนฺตภาชนีเย วิปากฉฏฺฐายตนเมว อธิเปฺปตํ, อถ กสฺมา ‘‘อิตรํ ปนา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ อวิปากญฺหิ ตตฺถ อิตรนฺติ อธิเปฺปตนฺติ โจทนํ สนฺธายาห **“ปจฺจยนเย ปนา”**ติอาทิฯ

สหชาตาทีสุ เหตุอาหารินฺทฺริยปจฺจเย ปกฺขิปิตฺวา **ทสธา,** ตโต เอกํ อปเนตฺวา **นวธา,** ตโต เอกํ อปเนตฺวา **อฏฺฐธา** ปจฺจยภาโว เวทิตโพฺพฯ เอวเมตฺถ สาธารณวเสน **อวกํโส,** เหตุอาทิอสาธารณวเสน **อุกฺกํโส**ติ ฌานาทีนมฺปิ วเสน เวทิตโพฺพฯ

ปฏิสนฺธิยํ อรูปธมฺมา กมฺมชรูปสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ปจฺจยา โหนฺตีติ **“ปวเตฺต”**ติ วิเสเสติฯ **“ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺตาทโย เอวา”**ติ นิยเมน สหชาตปฺเรชาตวิปฺปยุตฺตาทโย นิวเตฺตติฯ

‘‘อวเสสมนายตนสฺสา’’ติ อวเสสคฺคหณมฺปิ ปกรณโต วิสิฏฺฐวิสยเมวาติ ทเสฺสตุํ **“ปญฺจกฺขนฺธภเว”**ติอาทิมาห, ยโต อฏฺฐกถายํ ‘‘วตฺถุรูป’’นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพติ นามรูปสฺส** ปฏิสนฺธิยํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยอตฺถิอวิคตาทิปจฺจยภาโว **สหชาตาทิสาธารณปจฺจยภาโว,** สมฺปยุตฺตวิปากเหตุอาหารินฺทฺริยาทิปจฺจยภาโว **สมฺปยุตฺตาทิอสาธารณปจฺจยภาโว** นามสฺส, รูปสฺส ปน วิปฺปยุตฺตปจฺจยภาโว โยเชตโพฺพฯ

สฬายตนปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ผสฺสปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๐. **ตทเภทวเสนา**ติ ตสฺส ผสฺสสฺส อเภทวเสน, ผสฺสภาวสามเญฺญนาติ อโตฺถฯ **นยุตฺตํ** เอกเสฺสว วจนํฯ **อญฺญสฺสาปี**ติ ยถาวุตฺตโต อญฺญสฺสาปิฯ สพฺพายตนโต หิ เอกสฺส ผสฺสสฺส อสมฺภวโจทนายํ ตปฺปสเงฺคน เอกายตนโต อเนกสฺสาปิ สมฺภโว นตฺถีติ โจทนา ‘‘อีทิสี ธมฺมตา นตฺถี’’ติ ญาปนตฺถาติ ทเสฺสติ **“อญฺญสฺสาปี”**ติอาทินาฯ **นิทสฺสนวเสนา**ติ อุทาหรณทสฺสนวเสน ฯ **เอกผสฺสสฺส สมฺภวโต**ติ การณาปเทโสฯ เอกผสฺสสมฺภวสฺส ลพฺภมานตฺตา ‘‘สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส’’ติ ภควตา วุตฺตนฺติ ปริหารํ ทเสฺสโนฺตติ โยชนาฯ **เสเสสู**ติ เอกนฺติอาทีสุฯ นวธา ปจฺจยเตฺต เอกํ วิปากมนายตนํ วิภาวเยฯ **ตถา จา**ติ อารมฺมณปฺเรชาตอตฺถิอวิคตวเสนฯ ยฺวายํ ปจฺจยภาโว ยาทิสานํ โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ **“ปจฺจุปฺปนฺนานิ…เป. … สนฺธาย วุตฺต”**นฺติ อาหฯ อตีตานาคตกาลวิมุตฺตานมฺปิ อารมฺมณมตฺตตาย สมฺภวโต อาห **“อารมฺมณ…เป…. สนฺธาย วุตฺต”**นฺติฯ ตตฺถ **ตนฺ**ติ รูปายตนาทึฯ

ผสฺสปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เวทนาปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๑. **อนนฺตราทีหี**ติ อนนฺตรสมนนฺตรูปนิสฺสยนตฺถิวิคตปจฺจเยหิฯ **อุปนิสฺสเย**ติ อนนฺตรูปนิสฺสเยฯ อนนฺตรสมนนฺตรปจฺจยา หิ อนนฺตรตาวเสเนว อนนฺตรูปนิสฺสเย อโนฺตคธาฯ นตฺถิวิคตปจฺจยา ปน อนนฺตรสมนนฺตรปจฺจยธมฺมานํเยว ตถาภาวโต ตทโนฺตคธาฯ **ตสฺสา**ติ อุปนิสฺสยสฺสฯ

สพฺพสฺสาติ วิปากสฺส, อวิปากสฺส จฯ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติจิตฺตสมฺปยุตฺตาย หิ เวทนาย สหชาตมโนสมฺผสฺส วุตฺตนเยน อฏฺฐธา ปจฺจโย โหติฯ อนนฺตโร อนนฺตราทินา, อนานนฺตโร อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจโย โหติฯ สมฺภวทสฺสนเญฺจตํ, น ตาสํ มโนทฺวาริกภาวทสฺสนนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

เวทนาปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ตณฺหาปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๒. ยถา จ รสายนชานิ โอชาชีวิตานิ, เอวํ ตํนิมิตฺตํ สุขํ, ตทปเนยฺยํ ชราทิทุกฺขญฺจ ธมฺมารมฺมณภาเวน โยเชตพฺพํฯ

กมฺมผลาภิปตฺถนาวเสน สตฺตา กมฺมานิปิ อายูหนฺตีติ สาติสยํ ตณฺหาย วิปากเวทนา อุปนิสฺสโย, น ตถา อิตราติ อาห **“วิปากา วิเสเสน…เป.… อวิเสเสน อิตรา จา”**ติฯ **อิตรา**ติ อวิปากาติ อโตฺถฯ **“สุขมิเจฺจว ภาสิตา”**ติ อิทํ อิฎฺฐสภาวํเยว อุเปกฺขํ สนฺธาย วุตฺตํ, น อนิฎฺฐสภาวํฯ เตนาห **“อุเปกฺขา ปนา”**ติอาทิฯ **สพฺพสฺสา**ติ อวีตราคสฺส วีตราคสฺส จ เวทนาวโต ปุคฺคลสฺสฯ

เวทนาปจฺจยา เอวาติ อยํ นิยโม นิยมนฺตรนิวตฺตนปโรติ นาสฺส ปจฺจยนฺตรนิวตฺตนตฺถตา ทฎฺฐพฺพาฯ เอเตน ปจฺจยุปฺปนฺนนฺตรปฎิเกฺขโปปิ นิวตฺติโต โหติฯ

ตณฺหาปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อุปาทานปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๓. **ปุริมทิฎฺฐิ**นฺติ ‘‘สสฺสโต อตฺตา’’ติ (ที. นิ. ๑.๓๑) ปเคว อภินิวิฎฺฐํ สสฺสตคาหํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เตนาห **“อตฺตคฺคหณํ…เป.… ทฎฺฐพฺพ”**นฺติฯ **อุปาทิยมาน**นฺติ คณฺหนฺตํฯ **โลโกติ วา คหณ**นฺติ ยํ ‘‘โลโก สสฺสโต’’ติ คหณํ, สา ทิฎฺฐีติ อโตฺถฯ เตนาห **“ทิฎฺฐุปาทานภูต”**นฺติฯ **“ธมฺมสเงฺขป…เป.… ทิฎฺฐิมตฺตเมวา”**ติ อิทํ พฺยวหิตานํ ปทานํ สมฺพนฺธทสฺสนํฯ ตตฺถ สเงฺขปโต ตณฺหาทฬฺหตฺตํ, สเงฺขปโต ทิฎฺฐิมตฺตเมว จตฺตาริ อุปาทานานีติ อธิปฺปาโยฯ **ธมฺมสเงฺขปวิตฺถารโต**ติ สมุทายภูตโต ธมฺมสเงฺขปวิตฺถารโต ตทวยวภูตํ สเงฺขปํ วิตฺถารญฺจ นิทฺธาเรติฯ

สสฺสตคาหปุพฺพงฺคโม, อุเจฺฉทคาหปุพฺพงฺคโม จ อตฺตคาโหติ โยชนาฯ **เตส**นฺติ ยถาวุตฺตสสฺสตุเจฺฉทคาหานํ มูลภาเวน วิธายกตฺตา **สามิภูโต**ฯ **อาทินา วา**ติ ‘‘ปฐมํ อตฺตวาทุปาทาน’’นฺติอาทินา วา วาเกฺยนฯ

เยน ภวสฺสาเทน คธิตจิโตฺต ภวนิพฺพตฺตกํ กมฺมํ กตฺวา อุปปโนฺน, สา ภวนิกนฺติ สนฺตาเน จิรานุพนฺธา อภิณฺหุปฺปตฺติกา อุปปนฺนมตฺตสฺส อุปฺปชฺชตีติ อาห **“ยทิปิ…เป.… ปวตฺ**

ติตพฺพตฺตา’’ติฯ อรหตฺตมคฺควชฺฌตฺตา ภวราคสฺสปิ กามุปาทานภาโว อเตฺถวาติ อาห **“ตณฺหาทฬฺหตฺตํ น โหตีติ มญฺญมาโน”**ติฯ ภวราโคปิ หิ สวิสเย ทฬฺหํ ปวตฺตตีติฯ **สพฺพาปิ ตณฺหา กามุปาทาน**นฺติ เอตฺถาปิ ตสฺส อรหตฺตมคฺควชฺฌตา วุตฺตาติ อาเนตฺวา โยเชตพฺพํฯ

อุปฺปตฺติฏฺฐานภูตา น อารมฺมณภูตาติ อธิปฺปาโยฯ **เตนา**ติ ขนฺธานํ อาลยภาเวนฯ **อารมฺมณานนฺตรปกตูปนิสฺสยา**ติ อารมฺมณูปนิสฺสยอนนฺตรูปนิสฺสยปกตูปนิสฺสยาฯ **อนนฺตรปจฺจยาทีน**นฺติ อนนฺตรสมนนฺตรอารมฺมณปจฺจยาทีนํฯ

อุปาทานปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ภวปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๔. **“*ภวตี*”**ติ อิทํ อุปปตฺติภวนิพฺพจนํฯ **ทฺวยสฺสา**ติ กมฺมุปปตฺติภวทฺวยสฺสฯ **นิปฺผาทนผลํ** ผลสฺส อุปฺปาทนสมตฺถตาฯ **นิพฺพตฺตนํ** นิปฺผาทนํฯ

‘‘ภควํมูลกา’’ติ (อ. นิ. ๘.๘๓; ๙.๑; ๑๐.๕๘; ๑๑.๑๙) วิย ‘‘สญฺญาวํภโว’’ติ วตฺตพฺเพ อตฺถิ-อเตฺถ วา **วํ**-สโทฺท ลุตฺตนิทฺทิโฏฺฐติ อาห **“สญฺญาภโว”**ติฯ **ตสฺส วา อเตฺถ**ติ ตสฺส วนฺตสทฺทสฺส อเตฺถ, อตฺถิ-อเตฺถติ อโตฺถฯ **อการํ กตฺวา**ติ ยถา ‘‘ปีติสุขํ อสฺส อตฺถี’’ติ อเตฺถ อการํ กตฺวา อุปฺปาเทตฺวา ฌานํ ปีติสุขนฺติ วุจฺจติ, เอวํ สญฺญา อสฺส อตฺถีติ สโญฺญ, ภโว, โสว **สญฺญภโว**ฯ **เอกสฺมิ**นฺติ รูปกฺขเนฺธ เอวฯ **ปวตฺตตฺตา**ติ ปวตฺตกปวตฺตนฏฺฐานานํ อเภเทปิ อุปจารวเสน ภินฺนํ วิย กตฺวา ทเสฺสติฯ

กมฺมสงฺขาตตนฺติ ‘‘กมฺม’’นฺติ วตฺตพฺพตํ, กมฺมโกฏฺฐาสตํ วาฯ ‘‘เจตนาหํ, ภิกฺขเว, กมฺมํ วทามี’’ติอาทินา (อ. นิ. ๖.๖๓) สุเตฺตปิ เจตนาย กมฺมภาโว อาคโตวฯ นิปฺปริยาเยน ปน เจตนาว กมฺมภโวติ วุตฺตมตฺถํ อภิธมฺมปาฬิยาว สาเธโนฺต **“วุตฺตญฺหี”**ติอาทิมาหฯ อิมาย หิ เวทนาสญฺญาวิญฺญาณกฺขเนฺธหิ, มนายตนมโนวิญฺญาณธาตูหิ, สงฺขารกฺขนฺธธมฺมายตนธมฺมธาตุเอกเทเสน จ กมฺมภวสฺส สมฺปยุตฺตตํ วทนฺติยา ธาตุกถาปาฬิยา ตสฺส เจตนาภาโว ทีปิโตติฯ

ธมฺมเภทโตติ เจตนาเจตนาสมฺปยุตฺตภาเวน, กุสลากุสลาพฺยากตภาเวน จ ธมฺมวิภาคโตฯ ‘‘ปุนวจน’’นฺติ อิมินาว ปุนรุตฺติโทสาปตฺติ ปฏิญฺญาตาติ ปรสฺส อาสงฺกํ ทเสฺสโนฺต **“สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจนนฺติ เอตํ น ยุตฺตนฺติ เจ”**ติ อาหฯ **ภเวกเทสภาเวนา**ติ กมฺมภวสฺส เอกเทสตฺตา สงฺขารานํฯ เตน เยสํ ธมฺมานํ สมุทาโย ภโว วุโตฺต, ตเทกเทสา สงฺขารา, สมุทาเยกเทสา จ อตฺถโต ภินฺนา เอวาติ วุตฺตเมเวตนฺติ ทเสฺสติฯ ปุน ยถาวุตฺตเมว เภทํ มนสิกตฺวา อตฺถโต ปุนวจนาภาวํ ทเสฺสโนฺต **“ปเรน วา”**ติอาทิมาหฯ

อโนฺตคเธติ กามภวาทิอโนฺตคเธ สญฺญาภวาทิเกฯ **กามภวาทิเก**ติ กามรูปารูปภเวฯ

อุปาทานเภทนฺติ กามุปาทานาทิอุปาทานวิเสสํฯ

เตนาติ สีลพฺพตุปาทาเนนฯ **วกฺขมาเนนา**ติ ‘‘อิทํ สีลพฺพตํ นามา’’ติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๒๓๔) **อฏฺฐกถายํ** วกฺขมาเนน ปกาเรนฯ **ปุราณํ** พฺรหฺมณฺฑลิงฺคขนฺทปุราณาทิฯ

‘‘เสตวธยชฺชํ อารภเต ภูติกาโม’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. มหาฏี. ๒.๖๕๐) ปสุมารณวิธานยุโตฺต ยญฺญวิธิ **ปสุพนฺธวิธิ**ฯ

อตฺตโน สุทฺธิมคฺคปรามาสมตฺตตฺตา สีลพฺพตุปาทานสฺส อตฺตวาทุปาทานนิมิตฺตํ วุตฺตํฯ

มคฺคปจฺจยา โหนฺติ มิจฺฉานิยฺยานสภาวตฺตาฯ อนนฺตรสฺส ปน กามกมฺมภวสฺส อนนฺตรสมนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยนตฺถิวิคตาเสวนปจฺจเยหิ อุปาทานสฺส ปจฺจยภาโว ปากโฏเยวาติ น วุโตฺตฯ

ภวปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ชาติชรามรณาทิปทนิเทฺทสวณฺณนา

๒๓๕. **อุปปตฺติภวุปฺปตฺตี**ติ อุปปตฺติภเว, อุปปตฺติภวภาเวน วา อุปาทินฺนกฺขนฺธานํ อุปฺปตฺติฯ **ชายมานสฺส** ขนฺธสฺสฯ **ชาติ** นิพฺพตฺติวิกาโรฯ อุปปตฺติภโวปิ ชาติยา ปจฺจโยฯ กสฺมา? อุปปตฺติภเว อสติ ชาติยา อภาวาติ โยชนาฯ **‘‘ชายมานรูปปทฏฺฐานตา’’**ติอาทินาปิ ตสฺส ชาติยา ปจฺจยภาวํเยว วิภาเวติฯ

สติปิ สุกฺกโสณิตาทิเก ปิตฺคตวิเสสาทิการเณ พาหิเร ปจฺจเย ตสฺส ปน อนิยตตฺตา, หีนปณีตาทิวิเสสสฺส จ อธิเปฺปตตฺตา วุตฺตํ **‘‘อชฺฌตฺต…เป.… อภาวา’’**ติฯ

ชาติชรามรณาทิปทนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ภวจกฺกกถาวณฺณนา

๒๔๒. สมฺพนฺธํ อิตํ คตนฺติ **สมิตํ**ฯ เตนาห **‘‘สงฺคต’’**นฺติฯ

ภวจฺฉโนฺท ภวราโคฯ **ตสฺสารุปฺปกถาสวน**นฺติ ตสฺส พาลภาวสฺส อยุตฺตการิตาย อนุจฺฉวิกกถาสวนํฯ เอเตน ปรูปวาทเหตุกาทิทุกฺขํ ทเสฺสติ, **‘‘กมฺมการณาทสฺสน’’**นฺติ อิมินา ทณฺฑเหตุกํ, อิตเรน ทุคฺคตินิพฺพตฺติเหตุกํ ฯ **คเมนฺตี**ติ ญาเปนฺติฯ ผเลนาปิ หิ อพฺยภิจารินา เหตุ ญายติ, วุฏฺฐินิมิเตฺตน วิย มโหเฆน อุปริเทเส วุฏฺฐินิปาโตฯ เตน วุตฺตํ **‘‘โพเธนฺตี’’**ติฯ

วิเสสนิวตฺติอโตฺถ มตฺตสโทฺท ‘‘อวิตกฺกวิจารมตฺตา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ติกมาติกา ๖) วิยฯ อปฺปหีนาวิชฺชา การณลาเภ อุปฺปตฺติอรหตาย สมีเปเยวาติ อาห **‘‘สนฺนิหิตภาวกรเณนา’’**ติฯ **เวเทตี**ติ เวทยติฯ ตสฺส อตฺถวจนํ **อนุภวตี**ติฯ เวทํ วา ญาณํ กโรติ อุปฺปาเทตีติ **เวเทติ**ฯ ตสฺส อตฺถวจนํ **ชานาตี**ติฯ **เวทิยตี**ติ ปน กมฺมกตฺตุกมฺมานํ วเสน นิเทฺทโสติ ตสฺสปิ อตฺถํ ทเสฺสโนฺต **‘‘ชานาติ, ญายติ จา’’**ติ อาหฯ **จ-สทฺทโตฺถ**ติ สมุจฺจยโตฺถ, พฺรหฺมาทินา จ การเกน, อตฺตนา จ เวทเกน รหิตนฺติ อโตฺถฯ **จ-สทฺทตฺถสมาส**นฺติ ทฺวนฺทสมาสมาหฯ

จตุพฺพิธมฺปิ วา สุญฺญตนฺติ ธุวภาวาทิสุญฺญตํ, อตฺตาทิสุญฺญตญฺจ สนฺธาย วทติฯ

ปุพฺพนฺตโตติ อตีตโกฏฺฐาสโตฯ เวทนาวสานมฺปิ ภวจกฺกํ ปริปุณฺณเมวาติ ทเสฺสตุํ **‘‘เวทนา วา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ อวิชฺชาคหเณน วา ตณฺหุปาทานานิ, สงฺขารคฺคหเณน ภโว, วิญฺญาณาทิคฺคหเณน ชาติชรามรณานิ โสกาทโย จ คหิตาติ เอวมฺปิ **เวทนาวสานํ ภวจกฺกนฺติ ยุตฺตเมเวตํ**ฯ **ตณฺหามูลเก จา**ติ ตณฺหุปาทานคฺคหเณน อวิชฺชา คหิตาติอาทินา โย

เชตพฺพํฯ เตนาห **“ทฺวินฺนํ...เป.... โหตี”**ติฯ ตตฺถ **ทฺวินฺนนฺ**ติ ปุริมปจฺฉิมานํ อุภินฺนํ เหตุผล วชฺชานํฯ **วิปรีตาภินิเวสํ กโรนฺตี**ติ นิมิตฺตํ กตฺตุอุปจาเรน วทติฯ อนุปเจฺฉทเมว ปกาเสตีติ โยชนาฯ

เหตุผลสนฺธิ, ผลเหตุสนฺธิ, ปุนปิ เหตุผลสนฺธีติ เอวํ เหตุอาทิปุพฺพกา **เหตุผลเหตุปุพฺพกาฯ เหตุผลเหตุผลวเสนา**ติ อวิชฺชาทิเหตุ, วิญฺญาณาทิผล, ตณฺหาทิเหตุ, ชาติผลวเสนฯ อุปสคฺควิเสเสน อตฺถวิเสโส โหตีติ **“อากิรียนฺตี”**ติ ปทสฺส **ปกาสียนฺตี**ติ อโตฺถ วุโตฺตฯ **กิเลสกมฺมวิปากา**ติ อวิชฺชาทิเก เวทนาปริโยสาเน วทติฯ **วิปากกิเลสกเมฺมหี**ติ วิญฺญาณาทีหิ ภวปริโยสาเนหิฯ ปุน กมฺมสฺส วิปากสมฺพโนฺธ วุตฺตนยตฺตา น คหิโตฯ **“วฎฺฎานี”**ติ จ อิทํ ‘‘ตีณิ วฎฺฎานี’’ติ วิคฺคหวเสน ลพฺภมานํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ

‘‘ปุริมกมฺมภวสฺมิํ โมโห’’ติอาทินา (วิภ. อฎฺฐ. ๒๔๒) อฎฺฐกถาย อาคตตฺตา อาสนฺนปจฺจกฺขตํ สนฺธาย วุตฺตํ **“อิมิสฺสา”**ติฯ **วิภงฺคปาฬิยา วเสน ทสฺสิตํ,** ตสฺมา น อฎฺฐกถาย ปุพฺพาปรวิโรโธ ยถาปาฬํ อตฺถสฺส ปกาสิตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ตตฺถ เจตนาสมฺปยุตฺตานญฺจ เจตนาย จ สงฺขารภาเวน กมฺมภวภาเวน จ วตฺตพฺพเมวาติ ปาฬิทฺวยาธิปฺปายวิวรณวเสน ทเสฺสตุํ **“ตตฺถา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ภวสฺสา**ติ อุปปตฺติภวสฺสฯ ‘‘ภโว’’ติ วุตฺตา เจตนาสมฺปยุตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ **คหณนฺ**ติ นิกามนวเสน อารมฺมณสฺส คหณํฯ เตนาห **“กามุปาทานํ กิเจฺจนาหา”**ติฯ อิตรานิ กิเจฺจนาหาติ โยชนาฯ **ตีสุ อตฺถวิกเปฺปสู**ติ ‘‘ตํ กมฺมํ กโรโต ปุริมา เจตนาโย’’ติ อาทินา วุเตฺตสุ ตีสุ อายูหนเจตนานํ อตฺถวิกเปฺปสุฯ นนุ จ ตติเย อตฺถวิกเปฺป อายูหนสฺส อวสาเน เจตนา น วุตฺตาติ? ยทิปิ สรูปโต น วุตฺตา, ‘‘ตํสมฺปยุตฺตา’’ติ ปน สทฺทโต ปธานภาเวน วุตฺตสฺส อายูหนสฺส อปฺปธานภาเวน วุตฺตา อวสาเน ปจฺฉโต วุตฺตา วิย โหตีติ อิมํ ปริยายํ สนฺธาย **“ตีสุปิ...เป.... อวสาเน”**ติ วุตฺตํฯ

นิปฺปริยาเยน ปน เยสุ อายูหนสฺส อวสาเน เจตนา วุตฺตา, เต ทเสฺสตุํ **“ทฺวีสุ...เป.... อาหา”**ติ วุตฺตํฯ **ตติเย** อตฺถวิกเปฺป **วุเตฺต** อายูหนสงฺขาเร ตํสมฺปยุตฺตาติ อาหาติ โยชนาฯ **กมฺมสฺส ปจฺจยภูตนฺ**ติ สงฺขารปจฺจยํฯ เตน ‘‘กมฺมกรณกาเล’’ติ เอตฺถ กมฺม-สเทฺทน สพฺพสฺสปิ สงฺขารสฺส คหิตตํ ทเสฺสติฯ เตนาห **“น กมฺมสมฺปยุตฺตเมวา”**ติฯ

กมฺมาเนวาติ กมฺมานิเยวฯ วิปากธมฺมตาย **กมฺมสริกฺขกา**ฯ สหชาตโกฎิยา, อุปนิสฺสยโกฎิยา จ ตสฺส กมฺมสฺส อุปการกาติ **ตทุปการกา**ฯ **สํขิปฺปนฺตี**ติ สํขิปียนฺติ สํยูหียนฺติฯ ‘‘สํขิปฺปนฺติ เอตฺถา’’ติ อธิกรณสาธนวเสน สเงฺขปสทฺทสฺส อตฺถํ วตฺวา ปุน กมฺมสาธนวเสน วตฺตุํ **“สํขิปียตี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

ตตฺถาปีติ ‘‘กมฺม’’นฺติ วุตฺตกมฺมสมฺภาเรปิฯ **คมนธมฺมนฺ**ติ ภงฺคุปคมนธมฺมํฯ เตน **อิตฺตรนฺ**ติ ภงฺคปรนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **เตนา**ติ วินสฺสนธมฺมตาทีปเกน อิตฺตรสเทฺทนฯ **นิสฺสารตํ** อตฺตสาราภาวํ ทีเปติฯ เอวํ ‘‘อิตฺตร’’นฺติอาทินา อนิจฺจํ จลํ อิตฺตรํ อทฺธุวนฺติ จตุนฺนํ ปทานํ อตฺถวิเสสวาจิตํ ทเสฺสติฯ **ฐานโส**ติ เอตฺถ วุตฺตฎฺฐานํ นาม ปจฺจโยฯ **อญฺญมฺปี**ติ อญฺญตฺถ วุตฺตํฯ **ตสฺส ตสฺส** ผลสฺสฯ ธมฺมมตฺตสมฺภเว สติ วฎฺฎุปเจฺฉเท สตีติ โยชนาฯ **เอวนฺ**ติ วุตฺตปฺปกาเรน สมุจฺจยเตฺถ จ-สเทฺท สติฯ

สจฺจานิเยว ปภโวติ สมานาธิกรณปกฺขํ สนฺธายาห **“สจฺจปฺปภวโตติ สจฺจโต”**ติฯ ‘‘ยสฺส ปหานตฺถํ ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสตี’’ติ เอวํภูตํ อริยสจฺจํ **วิเสสํ อกตฺวา**ฯ

เตหิ โสกาทีหิฯ ‘‘โสกโทมนสฺสุปายาสา อวิชฺชาย อวิโยคิโน’’ติอาทินา ปุเพฺพ วุตฺตนเยน **สิทฺธาย อวิชฺชาย**ฯ **อตฺตโนเยวา**ติ ปจฺจยุปฺปนฺนํ อนเปกฺขิตฺวา อตฺตโนเยว ปวตฺตสงฺขาตกิจฺจโตฯ

โสกาทโยปิ **หี**ติ เอตฺถ **หิ**-สโทฺท เหตุอโตฺถฯ ยสฺมา ‘‘โสกาทโย ปจฺจยายตฺตา อวสวตฺติโน’’ติ อิทํ ‘‘ชาติปจฺจยา…เป…. สมฺภวนฺตี’’ติ เอเตน วจเนน สิทฺธํ, ตสฺมา ตํ ‘‘อตฺตา โสจตี’’ติอาทิทสฺสนนิวารณนฺติ อโตฺถฯ

สติ จ ปริคฺคเห รชฺชํ วิย คติโย อเนกานตฺถานุพนฺธนา, ตาหิ จ วิญฺญาณสฺส อุปทฺทุตตาติ ทเสฺสตุํ **‘‘สงฺขารปริคฺคหิตํ…เป…. รเชฺช’’**ติ วุตฺตนฺติ เอวํ วา เอตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ ยถาอุปฏฺฐิตานิ กมฺมาทีนิ จุติอาสนฺนชวเนหิ ปริกเปฺปตฺวา วิย คหิตานิ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณนปิ ปริกปฺปิตานิ วิย โหนฺติ, ตํ ปนสฺส ปริกปฺปนํ อตฺถโต อารมฺมณกรณเมวาติ วุตฺตํ **‘‘ปริ…เป…. โต’’**ติฯ สงฺกปฺปนํ วา ปริกปฺปนนฺติ วุตฺตํ **‘‘วิตเกฺกน วิตกฺกนโต’’**ติฯ สสมฺภารจกฺขุอาทโย สฬายตนสฺส **ปติฏฺฐาวิเสโส**ฯ

ยทาการาย ชาติยา ยทาการํ ชรามรณํ สมฺภวติ, สมฺภวนฺตญฺจ ยถานุปุพฺพํ ปวตฺตํ, โส อโตฺถ **ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตโฏฺฐ,** สหิตสฺส สมุทิตสฺส ปุคฺคลสฺส ชีรณภิชฺชนาวตฺถา ธมฺมา ชรามรณาปเทเสน วุตฺตา, สา จ เนสํ อวตฺถา ชาติปุพฺพิกา, เต จ สมุทิตา เอว ปวตฺตนฺตีติ เอวํ ชาติโต ชรามรณสฺส สมฺภูตสมุทาคตโฏฺฐ เวทิตโพฺพฯ ชาติโต ชรามรณํ น น โหติ โหติเยว เอกเนฺตน ชาตสฺส ชรามรณสมฺภวโต, น จ ชาติํ วินา โหติ อชาตสฺส ตทภาวโตติ ชรามรณสฺส ชาติปจฺจยตํ อนฺวยพฺยติเรเกหิ วิภาเวติ **‘‘น ชาติโต’’**ติอาทินาฯ **อิตฺถ**นฺติ ชาติปจฺจยา ชรามรณสฺส นิพฺพตฺตาการํ วทติฯ

นิโรธา นิโรธสงฺขาตนฺติ ปจฺจยนิโรธา ปจฺจยุปฺปนฺนนิโรธสงฺขาตํฯ อนุโลมเทสนาย จ เวมชฺฌโต ปฏฺฐายาติ โยชนาฯ

อปุญฺญาภิสงฺขาเรกเทโส สราโค ราเคน สหเชกโฏฺฐติ กตฺวาฯ **สโพฺพปิ อปุญฺญาภิสงฺขาโร สราโค** ปหาเนกฏฺฐภาวโตฯ ยสฺมา ปน อกุสลธโมฺม อกุสลธมฺมสฺส สภาโค, อนกุสลธโมฺม วิสภาโค, ยถารหํ ปจฺจโย จ โหติ, ตสฺมา ‘‘อปฏิปกฺขภาวโต, ราคปฺปวฑฺฒโก’’ติ จ วุตฺตํ ฯ ‘‘ตเทว วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรตี’’ติ มิจฺฉาภินิเวสสพฺภาวโต สํสรณกิริยาย ปิ สพฺยาปารตา วิญฺญาณสฺส วุตฺตาฯ สพฺยาปารตาภินิเวสพลวตาย, สงฺกนฺติอภินิเวสพลวตายาติ ปเจฺจกํ โยเชตพฺพํฯ **‘‘อสหวตฺตนโต, สหวตฺตนโต’’**ติ เอเตน อสหวุตฺติ วินิโพฺภโค, สหวุตฺติ อวินิโพฺภโคติ ทเสฺสติฯ

สภาวาธิคมนิมิตฺตตา **โอภาสนํ**ฯ จกฺขาทิสนฺนิสฺสเยน หิ ปญฺจวิญฺญาณานิ รูปาทิสภาวํ อุปลภนฺติฯ **อิตเร** ผุสนสงฺคติสนฺนิปาตฏฺฐาฯ **ฉนฺน**นฺติ ฉนฺนมฺปิ สมฺผสฺสานํฯ

อาทานนฺติ อุปสเทฺทน วินาปิ ทฬฺหคาโห อธิเปฺปโตติ อาห **‘‘อาทานโฏฺฐ จตุนฺนมฺปิ อุปาทานานํ สมาโน’’**ติฯ **คหณ**นฺติ นิกามนวเสน วิสยสฺส ปฏิจฺฉนฺนนฺติ วุตฺตํ **‘‘คหณโฏฺฐ กามุปาทานสฺสา’’**ติฯ **อิตเรส**นฺติ ทิฏฺฐุปาทานาทีนํฯ **ตสฺมา**ติ วิภตฺติยา อลุตฺตภาวโตฯ **เตนา**ติ ขิปนสเทฺทนฯ หานิ วา ขีณภาโว ขโยติ **‘‘ขยโฏฺฐ วา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ทฺวินฺน**นฺติ ชรามรณานํฯ มรณูปนยนรสตฺตา วา ชรายปิ มรณโฏฺฐ เอว ทสฺสิโตฯ

นียนฺติ คเมนฺตีติ **นยา,** เอกตฺตาทโยฯ เกหิ นียนฺติ? อวิชฺชาทิอเตฺถหีติ อิมมตฺถมาห **“อวิชฺชาที”**ติอาทินาฯ **เสน ภาเวนา**ติ สเกน อวิชฺชาทิภาเวน, ตํ อมุญฺจิตฺวา เอวฯ น หิ อวิชฺชาทิวินิมุตฺตํ เอกตฺตํ นาม กิญฺจิ ปรมตฺถโต อตฺถิฯ **เสน ภาเวนา**ติ วา สเกน เอกตฺตาทิภาเวนฯ อวิชฺชาทีสุ วิญฺญายมาโน เหตุผลธมฺมานํ เอกสนฺตติปติตาทิสงฺขาโต เอกตฺตาทิภาโว เตเนว สภาเวน ญายติ, น อวิชฺชาทิภาเวนาติฯ เต หิ เนตพฺพาติ **เตสํ นยา**ฯ **อตฺถา เอว วา** อวิชฺชาทโยฯ อเนเกปิ สมานา ธมฺมา เยน สนฺตานานุปเจฺฉเทน ‘‘เอก’’นฺติ ญายนฺติ โวหรียนฺติ, โส ตตฺถ กรณภาเวน วตฺตพฺพตํ อรหติ, ตถา อิตเรปีติ อาห **“เอกตฺตาทีหิ จ อตฺถา ‘เอก’นฺติอาทินา นียนฺตี”**ติฯ ตตฺถ **นียนฺตี**ติ ญายนฺติ, ปญฺญาปียนฺติ จฯ ปุริมปจฺฉิมานํ ธมฺมานํ นิโรธุปฺปาทนิรนฺตรตาย นามกายสฺส, สมฺพนฺธวุตฺติตาย รูปกายสฺส, อุภยสฺส จ อญฺญมญฺญสนฺนิสฺสิตตาย ทุวิเญฺญยฺยนานโต เอกีภูตสฺส วิย ฆนภาวปฺปพโนฺธ เหตุผลภาเวน สมฺพโนฺธ สมฺมา ตาโนติ สนฺตาโน, ตสฺส อนุปเจฺฉโท ตถาปวตฺติ เอกตฺตนฺติ อาห **“สนฺตานานุปเจฺฉโท เอกตฺต”**นฺติฯ

สมฺพนฺธรหิตสฺสาติ เหตุผลภาเวน อญฺญมญฺญสมฺพนฺธภาวรหิตสฺสฯ **สตฺตนฺตโร**ติ อโญฺญ สโตฺตฯ **อุเจฺฉททิฏฺฐิมุปาทิยตี**ติ ยถานุรูปการณโต ผลปฺปวตฺตึ อสมนุปสฺสโนฺต นานาสนฺตาเน วิย อสมฺพนฺธนานตฺตทสฺสนโต เหตุภาวรหิตานํ นิปฺปโยชนานํ ปุริมุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ นิโรเธ เหตุนิยมาภาวโต เอกเนฺตน อุปฺปตฺติ น ยุตฺตา, ตถา สนฺตาเนน อุปฺปตฺติ, สทิสภาเวน อุปฺปตฺติ, สมานชาติเทสปริณามวยรูปพลสณฺฐานานํ อุปฺปตฺติ น ยุตฺตาติอาทีนิ วิกเปฺปโนฺต อุเจฺฉททิฏฺฐึ คณฺหาติฯ

กสฺมา อุปฺปตฺติ น สิยาติ วาลิกาหิ วิย ติเลหิปิ เตลสฺส, อุจฺฉุโต วิย คาวิโตปิ ขีรสฺส อญฺญาภาวโต เกน การเณน เตหิ เตสํ อุปฺปตฺติ น สิยา, อิตเรหิ เอว จ เนสํ อุปฺปตฺติ โหตีติฯ **ตสฺมา**ติ อญฺญสฺส อญฺญโต อุปฺปตฺติยํ สพฺพสฺส สพฺพโส อุปฺปตฺติยา ภวิตพฺพํ, น เจตํ อตฺถิ, ตสฺมาฯ ยสฺมา นิยติวาที อนุรูปา เหตุโต ผลุปฺปตฺตึ น อิจฺฉติ, สภาวสิทฺธเมว จ ธมฺมปฺปวตฺตึ อิจฺฉติ, ตสฺมา **“อวิชฺชมาเนปิ เหตุมฺหี”**ติ วุตฺตํฯ สภาวสิทฺธา เอว หิ อเจฺฉชฺชสุตฺตาวุตาเภชฺชมณิ วิย กมลงฺฆนรหิตา ตถา ตถา สรีรินฺทฺริยสุขาทิภาวปริณามาย นิยติยาว กายา สมาคจฺฉนฺติ, ยโต คติชาติพนฺธา, อปวโคฺค จ โหตีติ นิยติวาโทฯ เตนาห **“นิยตตาย…เป….ปวตฺตนฺตี”**ติฯ นิยติอโตฺถ วุโตฺตเยวฯ

เอตสฺส อตฺถสฺส **สาธกํ** สุตฺตํฯ อากุลเมว, อากุลภาโว วา **อากุลกํฯ ชฎิตา**ติ เหฎฺฐุปริยวเสน ปวตฺตมาเนหิ กิเลสกมฺมวิปาเกหิ ชาตชฎาฯ **นีฬ**นฺติ กุลาวกํฯ **สํสาร**นฺติ อิธ สมฺปตฺติภวปฺปพนฺธมาห อปายาทิปเทหิ ทุคฺคติปฺปพนฺธสฺส วุตฺตตฺตาฯ

ภวจกฺกกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๒๔๓. ตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํฯ **เอเกกจิตฺตาวรุทฺธ**นฺติ อภิธมฺมภาชนีเย วิย เอเกกสฺมิํ จิเตฺต อวรุทฺธํ อโนฺตคธํ อกตฺวาฯ **อสหชาตานญฺจ** ‘‘อสหชาตานํ, สหชาตานญฺจา’’ติ เอวํ ปฐมปเท เอกเสสนิเทฺทโส ทฎฺฐโพฺพฯ ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ อสหชาตาเยว ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนา ทสฺสิตา วิปากวิญฺญาณเสฺสว อธิเปฺปตตฺตาฯ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา,

วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติ (วิภ. ๒๒๕) จ เอวมาทีสุ อสหชาตา, สหชาตา จฯ **“เอเกเกน นเยนา”**ติ ปุราตโน ปาโฐ, เอตรหิ ปน “เอเกเกน จตุเกฺกน’’ อิเจฺจว พหูสุ โปตฺถเกสุ ปาโฐฯ **นยจตุกฺกวารา**ติ นเยสุ จตุกฺกานํ วารา, อวิชฺชามูลกาทีสุ นวสุ นเยสุ ปเจฺจกํ ปจฺจยจตุกฺกาทีนํ จตุนฺนํ จตุกฺกานํ “นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตน’’นฺติอาทิวิเสสภินฺนา จตฺตาโร วาราติ อโตฺถฯ **ววตฺถิตา**ติ ยถาวุตฺตวิเสเสน อสํกิณฺณาฯ **จตุกฺกาน**นฺติ วารจตุกฺกานํ วารโสฬสกสฺส นยภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ

๑. ปจฺจยจตุกฺกวณฺณนา

ปจฺจยสหิตปจฺจยุปฺปนฺนานิ องฺคภาเวน วุตฺตานิ, น เกวลํ ปจฺจยาฯ ตสฺมา “ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผโสฺส’’ติ เอตฺถ น ฉฏฺฐายตนสฺส องฺคตาฯ เตน วุตฺตํ **“น, ตสฺส อนงฺคตฺตา”**ติฯ **เอวญฺจ กตฺวา**ติ ปจฺจยสหิตสฺส ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส องฺคภาวโตฯ **ตีสุ ปกาเรสู**ติ “ปฐโม สพฺพสงฺคาหิกเฎฺฐนา’’ติอาทินา (วิภ. อฎฺฐ. ๒๔๓) อฎฺฐกถายํ วุเตฺตสุ ตีสุปิ ปกาเรสุฯ **ปจฺจยวิเสสาที**ติ เอตฺถ นามํ, ฉฏฺฐายตนญฺจ ปจฺจยวิเสโสฯ **อาทิ**-สเทฺทน โยนิวิเสโส, อายตนานํ อปาริปูริปาริปูริภววิเสโส จ คหิโตฯ เต หิ ทุติยวาราทีนํ นานตฺตกราฯ **อตฺถวิเสเสนา**ติ ยทิปิ อญฺญตฺถ “สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส’’ติ สฬายตนปจฺจโย วุโตฺต, ตถาปิ สหชาตาทินามสนฺนิสฺสเยน ปวตฺตนโต นามมตฺตปจฺจยาปิ โส โหตีติ ปฎิจฺจสมุปฺปาทสฺส นานานยวิจิตฺตตานุมิตสฺส คมฺภีรภาวสฺส วิภาวนสงฺขาเตน, อนวเสสนามปจฺจยทสฺสนสงฺขาเตน จ อตฺถวิเสเสนฯ ตถา หิ “เยหิ, อานนฺท, อากาเรหิ เยหิ ลิเงฺคหิ เยหิ นิมิเตฺตหิ เยหิ อุเทฺทเสหิ นามกายสฺส ปญฺญตฺติ โหติ, เตสุ อากาเรสุ…เป…. อุเทฺทเสสุ อสติ อปิ นุ โข รูปกาเย อธิวจนสมฺผโสฺส ปญฺญาเยถา’’ติ (ที. นิ. ๒.๑๑๔) ผสฺสสฺส นามปจฺจยตาวิภาวนวเสน มหานิทานเทสนา ปวตฺตาฯ ตถา “นามรูปปจฺจยา ผโสฺสติ อิจฺจสฺส วจนีย’’นฺติ (ที. นิ. ๒.๙๗) “นามรูปปจฺจยา’’ติ วทเนฺตน “นามปจฺจยา’’ติปิ วุตฺตเมว โหตีติฯ

วารจตุเกฺก “สงฺขาโร’’ติ วุตฺตํ, โสกาทโย น วุตฺตา, ปุริมสฺมิํ วารทฺวเย รูปํ น วุตฺตํ, วารตฺตเย สฬายตนํ น วุตฺตนฺติ โยเชตพฺพํฯ

สพฺพ…เป…. รณโตติ สพฺพสฺส วิญฺญาณสฺส ปวตฺติฎฺฐานภูตสพฺพภวสาธารณโต, วิญฺญาณสฺส วา ปวตฺติฎฺฐานภูตสพฺพภวสาธารณโตฯ **สมานํ ผลํ** สมาโน **ปจฺจโย** สหชาตาทิปจฺจเยหิ อุปกตฺตพฺพโต, อุปการกโต จฯ **ตสฺส** วิญฺญาณสฺสฯ **วิญฺญาณาหรณ**นฺติ วิปากวิญฺญาณนิพฺพตฺตนํฯ **อสฺส** วิญฺญาณสฺสฯ

คติสูจโกติ หิ-สทฺทํ โลเก คติอตฺถํ วทนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ “วิคต’’นฺติ เอตฺถ วิ-สโทฺท ปฎิเสธทีปโกติ เทฺว ปฎิเสธา ปกติํ ญาเปนฺตีติ อาห **“วิคตตานิวารณวเสน คติ เอว โหตี”**ติฯ

ติธา จตุธา ปญฺจธา วาติ เอตฺถ สญฺญามนสิการาทโย สหชาตนิสฺสยอตฺถิปจฺจยวเสน ติธา, ผสฺสเจตนาทโย เตสเญฺจว อาหาราทีนญฺจ วเสน จตุธา, เวทนาวิตกฺกาทโย เตสเญฺจว ฌานินฺทฺริยาทีนญฺจ วเสน ปญฺจธาฯ ยถา สมาธิ, เอวํ วีริยมฺปิ ทฎฺฐพฺพํฯ ตมฺปิ หิ อธิปตินฺทฺริยมคฺคปจฺจเยหิ **ฉธา** ปจฺจโย โหติฯ

“วจนวเสนา”ติ อิมินา อิมสฺมิํ จตุเกฺก สหชาตปจฺจยํ ธุรํ กตฺวา เทสนา ปวตฺตาติ เตสํ อธิปฺปาโยติ ทเสฺสติฯ **อโตฺถ**ติ ปจฺจยธโมฺมฯ **กตฺถจี**ติ กิสฺมิญฺจิ วาเร อตฺตโน ปจฺจยุปฺ

ปนฺนสฺส ยถาสเกหิ ปจฺจโย น น โหติฯ **“อตฺถโต”**ติ จ ปาโฐฯ ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติอาทิ น วตฺตพฺพํ สิยา, วุตฺตญฺจ ตํฯ ตสฺมา สหชาตปจฺจยวเสเนว ปฐมจตุโกฺก วุโตฺตติ น คเหตพฺพนฺติ ทเสฺสติฯ เตนาห **“น จ ตํ น วุตฺต”**นฺติอาทิฯ อิมสฺส จ ‘‘ภวปจฺจยา ชาตีติอาทิ น วตฺตพฺพํ สิยา’’ติ อิมินา สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ **ปจฺจยวจนเมวา**ติ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา’’ติอาทีสุ วุตฺตปจฺจยวจนเมว จฯ **เตส**นฺติ เตสํ อาจริยานํฯ อโยเชตฺวา วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ กถํ ปน วุตฺตนฺติ อาห **“สามเญฺญน...เป.... สนฺธาย วุตฺต”**นฺติฯ เอตฺถ จ **“สหชาตสูจก”**นฺติอาทินา ยถาธิเปฺปตสฺส อตฺถสฺส วจนโต อสิทฺธิมาห, **“สหชาตโต”**ติอาทินา ปน อตฺถาปตฺติโตฯ อสมฺภเว หิ อญฺญสฺส อตฺถโต สิเชฺฌยฺย วจนโต วา อตฺถโต วา อธิเปฺปตตฺถสาธนาติฯ

อญฺญตฺถาติ อญฺญสฺมิํ สุเตฺตฯ อตีตทฺธํ นิทฺธาเรตฺวา ปจฺจุปฺปนฺนานาคเตหิ สทฺธิํ **อทฺธตฺตยทสฺสนตฺถํฯ ตํเทสนาปริคฺคหตฺถ**นฺติ มหานิทานเทสนาปริคฺคหตฺถํฯ โส จ อุภินฺนํ เทสนานํ อญฺญมญฺญํ สํสนฺทนภาวทสฺสนตฺถํฯ เอวํ สพฺพญฺญุพุทฺธภาสิตา เทสนา อญฺญทตฺถุ สํสนฺทตีติฯ

อิมสฺสาติ อิมสฺส ตติยวารสฺสฯ

อปราเปกฺขตาย, อปริกิลิฏฺฐุปฺปตฺติตาย, อสุจิอมกฺขิตตาย กามาวจรเทวานํ, สเพฺพสญฺจ พฺรหฺมานํ ตถา อุปฺปชฺชนโต จ โอปปาติกโยนิยา ปธานตา เวทิตพฺพาฯ **สงฺคหนิทสฺสนวเสนา**ติ โอปปาติกโยนิยา เอว สํเสทชโยนิยา สงฺคหสฺส นิทสฺสนวเสน อุทาหรณวเสนฯ อารมฺมณปจฺจยสฺสาปิ ผสฺสสฺส สติปิ ปวตฺติเหตุภาเว โส ปน สหชาตาทิปจฺจยภูตสฺส อชฺฌตฺติกสฺส ฉฏฺฐายตนสฺส วิย น สาติสโยติ วุตฺตํ **“อารมฺมณปจฺจโย เจตฺถ ปวตฺตโก น โหตี”**ติฯ

เกสญฺจีติ ปริปุณฺณายตนานํ คพฺภเสยฺยกานํฯ **“ปจฺฉิม...เป.... สหา สมฺภวตี”**ติ อิทํ คพฺภเสยฺยกานํ วิย อิตรโยนิกานํ กเมน อายตนุปฺปตฺติ นตฺถีติ วุตฺตํฯ ตถา จาห อฏฺฐกถายํ ‘‘สหุปฺปตฺติทีปนโต’’ติฯ

ปจฺจยจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. เหตุจตุกฺกวณฺณนา

๒๔๔. **อภาวโต**ติ ภาวาภาวโตฯ ยญฺหิ ชาติกฺขณมเตฺตเยว ภวติ, น ตโต ปรํ, ตํ ชาติยา อวิคตปจฺจโย สิยา อวิคตปจฺจยนิยมสพฺภาวโตฯ ภโว ปน ยสฺมา ชาติกฺขณโต ปรมฺปิ ภวติ, ตสฺมา น โส ตสฺสา อวิคตปจฺจโย โหติฯ เตน วุตฺตํ **“ตโต อุทฺธํ ภาวโตติ อโตฺถ”**ติฯ **ภเว**ติ ภวปเท, ภเว วา นิปฺผาเทตเพฺพฯ เอส นโย **ชาติอาทีสู**ติ เอตฺถาปิฯ **“ยถา ปนา”**ติอาทินา ‘‘อวิคตปจฺจยสฺส อภาวโต, นิยมาภาวโต จา’’ติ วุตฺตานํ เหตูนํ วุตฺตนเยน อพฺยาปิภาววิภาวเนน อการณตํ ทเสฺสติ อยาวภาวิโน ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส, ปจฺจยธมฺมสฺส จ อวิคตปจฺจยภาวทสฺสนโตฯ **สงฺขารกฺขเนฺธ**ติอาทิ มคฺคโสธนวเสน วุตฺตํฯ ตสฺส ปริหารํ สยเมว วทติฯ โส ขโณ เอตสฺส อตฺถีติ ตงฺขณิโก, น ตงฺขณิโก **อตงฺขณิโก,** ตสฺส สพฺภาวา, อยาวภาวิกสพฺภาวาติ อโตฺถฯ ยถา ปน เหตู โหนฺติ, ตํ ทเสฺสตุํ **“สงฺขตลกฺขณานํ ปนา”**ติอาทิมาหฯ

เอวนฺติ เอวํ ยถาวุตฺตนเย สติ, เอวํ สเนฺตติ อโตฺถฯ **“น หิ...เป.... อตฺถี”**ติ อิมินา ชาติอาทีนํ อวิคตปจฺจยวเสน ปจฺจยุปฺปนฺนภาโว วิย ปจฺจยภาโวปิ นตฺถีติ ทเสฺสติฯ ตตฺถ การณมาห **“อสภาวธมฺมตฺตา”**ติฯ

กถํ ปน อสภาวธมฺมานํ ชาติอาทีนํ ปจฺจยุปฺปนฺนตา, ปจฺจยตา จาติ อาห **“ชายมานานํ ปนา”**ติอาทิฯ **ตสฺสา**ติ ชาติชรามรณสฺสฯ **วตฺตพฺพปเทโส**ติ ‘‘ฐเปตฺวา’’ติ วตฺตพฺพปเทโสฯ โก ปน โสติ? ยถาวุตฺตํ นามํ, นามรูปญฺจ สงฺขารกฺขนฺเธน รูปกฺขนฺเธน จ ชรามรณานํ สงฺคหิตตฺตา ฯ **“โย ภโว ชาติยา ปจฺจโย”**ติ เอเตน ภวสงฺคหิตานิปิ ชาติอาทีนิ ชาติยา อปฺปจฺจยตฺตา เอว ‘‘ฐเปตฺวา’’ติ น วุตฺตานีติ ทเสฺสติ, ปจฺจยภาวาสงฺกา เอว เนสํ ตสฺสา นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ เตเนว **ฐเปตพฺพคเหตพฺพวิเสเส สตี**ติ สาสงฺกํ วทติฯ

เหตุจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. อญฺญมญฺญจตุกฺกวณฺณนา

๒๔๖. **ปจฺจยุปฺปนฺนสฺสา**ติ ปจฺจยุปฺปนฺนภาวิโนฯ **วิสุํ ฐิตสฺสา**ติ ภเวน อสงฺคหิตสฺสฯ **สปฺปเทสเมว คหิตํ** อิธ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยเสฺสว อธิเปฺปตตฺตา นิรุฬฺหตฺตา จฯ ปจฺจยุปฺปนฺนํ ฐเปตฺวา ปจฺจยภูตํเยว นามํ คหิตํ, อวิคตปจฺจยนิยมาภาโว วิย ภเว อุปาทานสฺส อญฺญมญฺญปจฺจยนิยมาภาโวติ โยชนาฯ **วุตฺตนเยนา**ติ ‘‘สงฺขตลกฺขณานํ ปนา’’ติอาทินา วุตฺตนเยนฯ

อญฺญมญฺญปจฺจโย วิย **อญฺญมญฺญปจฺจโย**ติ อยมโตฺถ อิธาธิเปฺปโตติ ทเสฺสโนฺต **“อญฺญมญฺญ...เป.... อธิเปฺปโต สิยา”**ติ อาหฯ ตถา จ วทนฺติ ‘‘อญฺญมญฺญเญฺจตฺถ น ปฏฺฐาเน อาคตอญฺญมญฺญวเสน คเหตพฺพ’’นฺติฯ **จกฺขายตนุปฺปจยาทีน**นฺติ อุปรูปริ จิตานิ วิย อุปฺปนฺนจกฺขายตนาทีนิ, จกฺขายตนาทีนํ วา อุปตฺถมฺภกานิ จกฺขายตนุปจยาทีนิฯ

อญฺญมญฺญจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สงฺขาราทิมูลกนยมาติกาวณฺณนา

๒๔๗. ยทิปิ สามญฺญโต คตวิเสโส, ตถาปิ สามญฺญคฺคหเณน นยคโต วิเสโส สรูปโต ทสฺสิโต โหตีติ **“นามปจฺจยา อวิชฺชา”**ติ วตฺวาปิ นามวิเสสานํ ตสฺสา ปจฺจยภาโว ทเสฺสตโพฺพติ อาห **“นามวิเสสานํ...เป.... วุตฺตา”**ติฯ ‘‘ยเทว ปน นาม’’นฺติอาทิ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ นามคฺคหเณน อคฺคหิโตปิ ชาติอาทิ ภวคฺคหเณน คหิโตติ ทสฺสิโตวายมโตฺถติ โจทนํ สนฺธายาห **“ภวคฺคหเณน จา”**ติอาทิฯ **อิธาปี**ติ ‘‘ภวปจฺจยา อวิชฺชา’’ติ อิธาปิฯ **น สิยา**ติ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา อวิชฺชา’’ติ วุตฺตํ น สิยาฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา สามญฺญโจทิตํ วิเสสโจทิตเมว น โหติ, ตสฺมาฯ **โส**ติ ภโวฯ **เตนา**ติ สภาวาสภาวธมฺมสงฺคหเณนฯ

อุปาทานสฺสปิ ภเวกเทสตฺตา วุตฺตํ **“อุปาทานปจฺจยา...เป.... อคฺคหิเต”**ติฯ ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ อิทํ วจนํ สนฺธายาห **“ภวสโทฺท...เป.... วุจฺจมาโน”**ติฯ ‘‘นามปจฺจยา อวิชฺชา’’ติ เอตฺถ ปจฺจยุปฺปนฺนํ ฐเปตฺวา ปจฺจยสฺส คหณโต อวิชฺชาวินิมุตฺตา เอว จตฺตาโร ขนฺธา นามสเทฺทน วุจฺจนฺตีติ อาห **“น นามสโทฺท นิรวเสสโพธโก”**ติฯ น เจตฺถ เอกํสโต การณํ มคฺคิตพฺพํฯ เยน **ภว**-สโทฺท นิรวเสสโพธโก, น **นาม**-สโทฺทติ อาห **“เอวํสภาวา หิ เอตา นิรุตฺติโย”**ติฯ **อิมินา อธิปฺปาเยนา**ติ ภวสโทฺท นิรวเสสโพธโก อุปาทินฺนจตุกฺขนฺธวิสยตฺตาติ อิมินา อธิปฺปาเยนฯ ชายมานาทิธมฺมวิการภาวโต ชายมานาทิกฺขนฺธปฏิพทฺธา ชาติอาทโย วุเจฺจยฺยุํ, น ปน ชาติอาทิปฏิพทฺธา ชายมานาทิกฺขนฺธาติ น เอกจิตฺตกฺขเณ ชาติอาทีนํ อวิชฺชาย ปจฺจยภาโว สมฺภวตีติ อิมมตฺถมาห **“ชายมานานํ ปนา”**ติอาทินาฯ

นานาจิตฺตกฺขเณ ปน ชาติอาทโย อวิชฺชาย อุปนิสฺสยปจฺจโย โหนฺตีติ **“เอกจิตฺตกฺขเณ”**ติ วิเสสิตํฯ **เตเนวา**ติ อสมฺภเวเนวฯ

มาติกาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลนิทฺเทสวณฺณนา

๒๔๘-๙. **ตนฺ**ติ ทิฏฺฐุปาทานํฯ **อิตรสฺสา**ติ กามุปาทานสฺสฯ **ตณฺหาคหเณนา**ติ ‘‘ตณฺหาปจฺจยา’’ติ เอตฺถ ตณฺหาคหเณน คหิตตฺตาฯ ยทิ เอวํ นามคฺคหเณน คหิตา ตณฺหา กสฺมา ปุน วุตฺตาติ อาห **“นาเม วิย วิเสสปจฺจยตฺตาภาวา”**ติฯ ‘‘นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตน’’นฺติ เอตฺถ หิ กามตณฺหาปิ นาเม สงฺคหิตาติ นามสฺส ยถารหํ ฉฏฺฐายตนสฺส ปจฺจยภาโว วุโตฺตติ อตฺถิ ตตฺถ วิเสสปจฺจยตฺตํ, อุปาทานสฺส ปน ภวสงฺคโหปิ อตฺถีติ ‘‘ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน’’นฺติ เอเตน ‘‘กามุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ เอตสฺส นเตฺถว วิเสโสติ วุตฺตํ **“นาเม วิย วิเสสปจฺจยตฺตาภาวา”**ติฯ ตณฺหา เอติสฺสา ปจฺจโยติ **ตณฺหาปจฺจยา,** ทิฏฺฐิ ฯ **ภวสฺส ปจฺจยภูตา**ติ ทุวิธสฺสปิ ภวสฺส การณภูตาฯ อุภเยนปิ อุปาทานสฺส ภวนิทฺทเส ฐเปต พฺพตํเยว วิภาเวติฯ **ปจฺจยุปฺปนฺนํ ปจฺจโย จ เอกเมวา**ติ ‘‘ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน’’นฺติ เอตฺถ วุตฺตปจฺจยุปฺปนฺนํ, ‘‘อุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ เอตฺถ วุตฺตปจฺจโย จ เอโก เอวโตฺถ, ตสฺมา ปจฺจโย วิสุํ ปจฺจยุปฺปนฺนโต ภินฺนํ กตฺวา น วิภโตฺตฯ

๒๕๒. **อุปตฺถมฺภกสมุฏฺฐาปนปจฺฉาชาตปจฺจยวเสนา**ติ อุปตฺถมฺภกสฺส จิตฺตสมุฏฺฐานรูปสฺส สมุฏฺฐาปนวเสน, ปจฺฉาชาตปจฺจยวเสน จฯ

๒๕๔. **ปญฺจนฺน**นฺติ จกฺขายตนาทีนํ ปญฺจนฺนํฯ **สหชาตาทิปจฺจโย**ติ สหชาตนิสฺสยอตฺถิอวิคตาทิปจฺจโยฯ **วตฺถุสงฺขาตํ** รูปํฯ **ปุเรชาตาทิปจฺจโย**ติ ปุเรชาตนิสฺสยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจโยฯ **ปจฺฉาชาตาทิปจฺจโย**ติ ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตปจฺจโยฯ **ฉฏฺฐสฺส สหชาตาที**ติ **อาทิ**-สทฺเทน อญฺญมญฺญนิสฺสยสมฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตาทโย คหิตาฯ

๒๖๔. **ยสฺสา**ติ ‘‘ยสฺส จ โหตี’’ติ เอตฺถ วุตฺตํ ‘‘ยสฺสา’’ติ ปทํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เตนาห **“โหตีติ โยเชตพฺพ”**นฺติฯ

๒๘๐. **ตสฺสา**ติ ‘‘พลวกิเลสภูตาย วิจิกิจฺฉาย’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๘๐) ปทสฺสฯ **เตนา**ติ ‘‘ตณฺหาฏฺฐาเน’’ติ ปเทนฯ **จิตฺตุปฺปาทกณฺฑาทีสู**ติ **อาทิ**-สทฺเทน อิมสฺมึ ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺเค สุตฺตนฺตภาชนียาทึ สงฺคณฺหาติฯ

อกุสลนิทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กุสลาพฺยากตนิทฺเทสวณฺณนา

๓๐๖. **สพฺยาปารานี**ติ สอุสฺสาหานิ, วิปากธมฺมานีติ อโตฺถฯ ปริหีนํ อวิชฺชาฏฺฐานํ เอเตสนฺติ **ปริหีนาวิชฺชาฏฺฐานา**ฯ

สนฺธายาติ อธิปฺปายํ วิภาเวโนฺต วิย วทติ, สรูเปเนว ปน ‘‘น จ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ รูปํ สมุฏฺฐาเปนฺตี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๓๐๖) **อฏฺฐกถายํ** วุตฺตํฯ นามรูปํ น น ลพฺภตีติ โยชนาฯ

กุสลาพฺยากตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อวิชฺชามูลกกุสลนิเทฺทสวณฺณนา

๓๓๔. **กุสลผเล**ติ กุสลวิปากปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส คหิตตฺตา ตสฺส สาทุรสวิสรุกฺขพีช สทิสตา วุตฺตาฯ

ยทิปิ ‘‘สงฺขารเหตุก’’นฺติอาทินา โยชนา ลพฺภติ, อวิคตจตุกฺกาทีนิ ปน น ลพฺภนฺติ ยถา ลาภโยชนาย ทสฺสิตตฺตาฯ

อวิชฺชามูลกกุสลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กุสลมูลกวิปากนิเทฺทสวณฺณนา

๓๔๓. **กมฺมํ วิย ปจฺจโย โหติ** วิปากภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ วิปากสฺส กมฺมํ ปจฺจโย โหนฺตํ สาติสยํ โหตีติ ตสฺส นิปฺปริยายตา, ตํสมฺปยุตฺตานํ ปริยายตา สิยาติ อธิปฺปาเยน **‘‘ปริยาเยน อุปนิสฺสยปจฺจโยติ วุตฺตานี’’**ติ อาหฯ ‘‘กุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส ธมฺมสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓), อกุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส ธมฺมสฺส (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓), วิปากธมฺมธโมฺม เนววิปากนวิปากธมฺมธมฺมสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๓.๑๐๓) ปน วจนโต นิปฺปริยาเยน สเพฺพปิ กุสลากุสลา ธมฺมา วิปากสฺส อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ อยมโตฺถ ทิสฺสติฯ ‘‘กุสลมูลํ อกุสลมูล’’นฺติ อิเมสํ อนฺวาเทโสปิ ปจฺจยสทฺทาเปกฺขาย ‘‘เอสา’’ติ ปุลฺลิงฺควเสน วุโตฺตติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘เอสาติ...เป.... โยเชตพฺพ’’**นฺติฯ

‘‘มนสิกาโรปี’’ติอาทินา อปฺปหีนาวิชฺชานมฺปิ กิริยาย กุสลากุสลมูลานิ, อวิชฺชา จ อุปนิสฺสยา น โหนฺตีติ ทเสฺสติฯ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏภูตานิเยว สงฺขารวิญฺญาณานิ ปจฺฉิมนเย อธิเปฺปตานีติ วุตฺตํ **‘‘กิริยานิ ปน...เป.... คจฺฉนฺตี’’**ติฯ เตสํ ปจฺจยานํ วเสน อเนกปฺปการโตติ อธิปฺปาโยติ โยชนาฯ

นวาทิเภทานนฺติ นวอฏฺฐสตฺตฉาติ เอวํปเภทานํฯ **จตุนฺนํ จตุกฺกาน**นฺติ ปุริมนเย ปจฺฉิมนเย จ อาคตานํ ยถาลาภํ จตุนฺนํ จตุนฺนํ จตุกฺกานํฯ ‘‘กุสลากุสลานํ ปน วิปาเก จา’’ติ **จ**-สเทฺทน กุสลากุสเล จาติ สมุเจฺจตโพฺพติ อาห **‘‘กุสล...เป.... วตฺตพฺพ’’**นฺติฯ **มูลปเทกปจฺจยตาวเสนา**ติ มูลปทสฺส เอกปจฺจยภาววเสน อุปนิสฺสยปจฺจยตาวเสนฯ **เอกเสฺสวนยสฺสา**ติ กุสลากุสเลสุ อวิชฺชามูลกสฺส, วิปาเกสุ กุสลากุสลมูลกสฺสาติ เอวํ เอกเสฺสวนยสฺส วเสนฯ **ธมฺมปจฺจยเภเท**ติ ธมฺมสฺส ปจฺจยภูตสฺส, ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส วา ปจฺจยภาเวน เภเทติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **‘‘อวิชฺชาทีน’’**นฺติอาทึ วตฺวา ปุน ตเมว **‘‘ตํตํจิตฺตุปฺปาทา’’**ติอาทินา ปการนฺตเรน วิภาเวติฯ

กุสลมูลกวิปากนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. สติปฏฺฐานวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

อุทฺทสวารวณฺณนา

๓๕๕. สมานสทฺทวจนียานํ อตฺถานํ อุทฺธรณํ **อตฺถุทฺธาโร**ฯ โส ยสฺมา สทฺทตฺถวิจาโร น โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **"น อิธ...เป.... อตฺถทสฺสน"นฺติ**ฯ **ป-สทฺท ปธานตฺถทีปโก** "ปณีตา ธมฺมา"ติอาทีสุ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๔) วิยฯ

อนวสฺสุตตา อนุปกิลิฏฺฐตาฯ เตนาห **"ตทุภยวีติวตฺตตา"**ติฯ

ภุสตฺถํ ปกฺขนฺทนนฺติ ภุสตฺถวิสิฏฺฐํ ปกฺขนฺทนํ อนุปวิสนํฯ

อสฺสาทสฺสาติ ตณฺหายฯ "นิจฺจํ อตฺตา"ติ อภินิเวสวตฺถุตาย ทิฏฺฐิยา วิเสสการณานํ จิตฺตธมฺมานํ ตณฺหายปิ วตฺถุภาวโต วิเสสคฺคหณํ, ตถา กายเวทนานํ ทิฏฺฐิยาปิ วตฺถุภาวสมฺภวโต **"วิเสเสนา"**ติ วุตฺตํฯ สราควีตราคาทิวิภาคทฺวยวเสเนว จิตฺตานุปสฺสนาย วุตฺตตฺตา ตํ **"นาติปเภทคต"**นฺติ วุตฺตํฯ **ธมฺมา**ติ อิธ สญฺญาสงฺขารกฺขนฺธา อธิเปฺปตา, สงฺขารกฺขโนฺธ จ ผสฺสาทิวเสน อเนกเภโทติ ธมฺมานุปสฺสนา **"อติปเภทคตา"**ติ วุตฺตาฯ สราคาทิวิภาควเสน โสฬสเภทตฺตา วา จิตฺตานุปสฺสนา นาติปเภทคตา วุตฺตา, สุเตฺต อาคตนเยน นีวรณาทิวเสน อเนกเภทตฺตา ธมฺมานุปสฺสนา อติปเภทคตา วุตฺตาฯ "วิสุทฺธิมโคฺคติ วุตฺตานี"ติ อาเนตฺวา โยเชตพฺพํฯ ตา อนุปสฺสนา เอเตสนฺติ **ตทนุปสฺสนา,** จิตฺตธมฺมานุปสฺสิโน ปุคฺคลา, เตสํฯ

ตตฺถ "อสุภภาวทสฺสเนนา"ติ ยถาฐิตวเสนาปิ โยชนา ลพฺภเตวฯ **ภโวฆสฺส เวทนา วตฺถุ** ภวสฺสาทภาวโตฯ **นิจฺจคฺคหณวเสนา**ติ อตฺตาภินิเวสวิสิฏฺฐสฺส นิจฺจคฺคหณสฺส วเสนฯ ตถา หิ วุตฺตํ **"สสฺสตสฺส อตฺตโน"**ติฯ โอเฆสุ วุตฺตนยา เอว โยคาสเวสุปิ โยชนา อตฺถโต อภินฺนตฺตาติ เต น คหิตาฯ **นิจฺจคฺคหณวเสนา**ติ อตฺตาภินิเวสวิสิฏฺฐสฺส นิจฺจคฺคหณสฺส วเสนฯ ปฐโมฆตติยจตุตฺถคนฺถโยชนายํ วุตฺตนเยเนว กายจิตฺตธมฺมานํ อิตรุปาทานวตฺถุตา คเหตพฺพาติ เวทนาย ทิฏฺฐุปาทานวตฺถุตา ทสฺสิตาฯ ตถา กายเวทนานํ ฉนฺทโทสาคติวตฺถุตา กาโมฆพฺยาปาทกายคนฺถวตฺถุตาวจเนน วุตฺตาติฯ เตนาห **"อวุตฺตานํ วุตฺตนเยน วตฺถุภาโว โยเชตโพฺพ"**ติฯ

ธารณตา อสมฺมุสฺสนตา, อนุสฺสรณเมว วาฯ **เอกเตฺต**ติ เอกสภาเว นิสฺสรณาทิวเสนฯ **สมาคโม** สจฺฉิกิริยาฯ **สติปฏฺฐานสภาโว** สมฺมาสติตา นิยฺยานสติตา สมานภาคตา เอกชาติตา สภาคตาฯ **ปุริมสฺมิ**นฺติ "เอกเตฺต นิพฺพาเน สมาคโม เอกตฺตสโมสรณ"นฺติ เอตสฺมิํ อเตฺถฯ **วิสุ**นฺติ นานาอตฺถทฺวยภาเวนฯ ตเทว คมนํ สโมสรณนฺติ สติสทฺทตฺถนฺตราภาวา…เป.... เอกภาวสฺสาติ โยเชตพฺพํฯ **สติสทฺทตฺถวเสน อวุจฺจมาเน**ติ "เอโก สติปฏฺฐานสภาโว เอกตฺต"นฺติอาทินา อวุจฺจมาเน, "เอกเตฺต นิพฺพาเน สมาคโม เอกตฺตสโมสรณ"นฺติ เอวํ วุจฺจมาเนติ อโตฺถฯ **ธารณตาว สตี**ติ "สรณตา"ติ (ธ. ส. ๑๔) วุตฺตธารณตา เอว สตีติ กตฺวาฯ **สติสทฺทตฺถนฺตราภาวา**ติ สติสงฺขาตสฺส สรเณกตฺตสโมสรณสทฺทตฺถโต อญฺญสฺส อตฺถสฺส อภาวาฯ **ปุริม**นฺติ สรณปทํฯ **นิพฺพานสโมสรเณปี**ติ ยถาวุเตฺต ทุติเย อเตฺถ สรเณกตฺตสโมสรณปทานิ สหิตาเนว สติปฏฺฐาเนกภาวสฺส ญาปกานิ, เอวํ นิพฺพานสโมสร

เณปิ ‘‘เอกเตฺต นิพฺพาเน สมาคโม เอกตฺตสโมสรณ’’นฺติ เอตสฺมิมฺปิ อเตฺถ สติ…เป…. การณานิฯ

อานาปานปพฺพาทีนนฺติ อานาปานปพฺพอิริยาปถจตุสมฺปชญฺญ โกฏฺฐาส ธาตุมนสิการนวสิวถิกปพฺพานีติ เอเตสํฯ อิเมสุ ปน ยสฺมา เกสฺจิ เทวานํ กมฺมฏฺฐานํ น อิชฺฌติ, ตสฺมา ตานิ อนามสิตฺวา ยทิปิ โกฏฺฐาสธาตุมนสิการวเสเนเวตฺถ เทสนา ปวตฺตา, เทสนนฺตเร ปน อาคตํ อนวเสสํ กายานุปสฺสนาวิภาคํ ทเสฺสตุํ ‘‘จุทฺทสวิเธน กายานุปสฺสนํ ภาเวตฺวา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๓๕๕) วุตฺตํฯ เตนาห **‘‘มหาสติปฏฺฐานสุเตฺต วุตฺตาน’’**นฺติฯ **‘‘ตถา’’**ติ อิมินา ‘‘มหาสติปฏฺฐานสุเตฺต (ที. นิ. ๒.๓๘๒) วุตฺตาน’’นฺติ อิมเมว อุปสํหรติฯ **ปญฺจวิเธนา**ติ นีวรณอุปาทานกฺขนฺธายตนโพชฺฌงฺคอริยสจฺจานํ วเสน ปญฺจธาฯ **ภาวนานุภาโว** อริยมคฺคคฺคหณสมตฺถตาฯ

ตํนิยมโตติ ตสฺสา กายานุปสฺสนาทิปฏิปตฺติยา นิยมโตฯ ตสฺสา ภิกฺขุภาเว นิยเต สาปิ ภิกฺขุภาเว นิยตาเยว นาม โหติฯ

กายานุปสฺสนาอุเทฺทสวณฺณนา

เอตฺถาติ กาเยฯ อวยวา อสฺส อตฺถีติ อวยวี, สมุทาโย, สมูโหติ อโตฺถ, โส ปน อวยววินิมุตฺตํ ทุรพฺยนฺตรนฺติ คาโห ลทฺธิ **อวยวีคาโห**ฯ หตฺถปาทาทิองฺคุลินขาทิองฺคปจฺจเงฺค สนฺนิเวสวิสิเฏฺฐ อุปาทาย ยายํ องฺคปจฺจงฺคสมญฺญา เจว กายสมญฺญา จ, ตํ อติกฺกมิตฺวา อิตฺถิปุริสรถฆฏาทิทุรพฺยนฺติปริกปฺปนํ **สมญฺญาติธาวนํ**ฯ อถ วา ยถาวุตฺตสมญฺญํ อติกฺกมิตฺวา ปกติอาทิทุรพฺยาทิชีวาทิกายาทิปทตฺถนฺตรปริกปฺปนํ **สมญฺญาติธาวนํ**ฯ นิจฺจสาราทิคาหภูโต อภินิเวโส **สาราทานาภินิเวโส**ฯ

น ตํ ทิฏฺฐนฺติ ตํ อิตฺถิปุริสาทิ ทิฏฺฐํ น โหติฯ ทิฏฺฐํ วา อิตฺถิปุริสาทิ น โหตีติ โยชนาฯ **ยถาวุตฺต**นฺติ เกสาทิภูตุปาทายสมูหสงฺขาตํฯ

เกสาทิปถวินฺติ เกสาทิสญฺญิตํ สสมฺภารปถวิํฯ **ปุพฺพาปริยภาเวนา**ติ สนฺตานวเสนฯ **อญฺญตฺถา**ติ ‘‘อาโปกาย’’นฺติ เอวมาทีสุฯ

อชฺฌตฺตพหิทฺธาติ สปรสนฺตาเน กาโย วุโตฺตติฯ **‘‘กาโย’’**ติ เจตฺถ สมฺมสนุปคา รูปธมฺมา อธิเปฺปตาติ อาห **‘‘อชฺฌตฺตพหิทฺธาธมฺมาน’’**นฺติฯ ฆฏิตํ เอกาพทฺธํ อารมฺมณํ **ฆฏิตารมฺมณํ,** เอการมฺมณภูตนฺติ อโตฺถฯ เตนาห **‘‘เอกโต อารมฺมณภาโว นตฺถี’’**ติฯ

อโนฺตโอลียนา อโนฺตสโงฺกโจ อนฺตราโวสานํฯ

ทุวีหีติ อภิชฺฌาวินยโทมนสฺสวินเยหิฯ

สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ **สติสมฺปชญฺญํ,** เตนฯ **เอเตน** กรณภูเตนฯ วิปกฺขธเมฺมหิ อนนฺตริตตฺตา **อวิจฺฉินฺนสฺส**ฯ **ตสฺส** สพฺพตฺถิกกมฺมฏฺฐานสฺสฯ

กายานุปสฺสนาอุเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เวทนานุปสฺสนาทิอุเทฺทสวณฺณนา

สุขาทีนนฺติ สุขทุกฺขาทุกฺขมสุขานํฯ

รูปาทิอารมฺมณนานตฺตเภทานํ วเสน โยเชตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธฯ ตถา จ เสเสสุปิฯ **สวตฺถุกาวตฺถุกาทีติ อาทิ**-สเทฺทน หีนาทิโยนิอาทิเภทํ สงฺคณฺหาติฯ วิสุํ วิสุํ น วตฺตพฺพนฺติ โจทนํ ทเสฺสตีติ โยชนาฯ **เอกตฺถาติ** กายาทีสุ เอกสฺมึฯ **ปุริมโจทนายาติ** ''ปุเพฺพ ปหีนตฺตา ปุน ปหานํ น วตฺตพฺพ''นฺติ โจทนายฯ **ปหีน**นฺติ วิกฺขมฺภิตํฯ **ปฏิปกฺขภาวนายาติ** มคฺคภาวนายฯ **อุภยตฺถาติ** อุภยโจทนายฯ **อุภย**นฺติ ปริหารทฺวยํฯ ยสฺมา ปุริมโจทนาย นานาปุคฺคลปริหาโร, นานาจิตฺตกฺขณิกปริหาโร จ สมฺภวติ, ทุติยโจทนาย ปน นานาจิตฺตกฺขณิกปริหาโรเยว, ตสฺมา วุตฺตํ **''สมฺภวโต โยเชตพฺพ''**นฺติฯ มคฺคสติปฏฺฐานภาวนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **สพฺพตฺถาติ** สเพฺพสุ กายาทีสุฯ

เวทนานุปสฺสนาทิอุเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อุเทฺทสวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กายานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา

๓๕๖. **อชฺฌตฺตาทีติ อาทิ**-สเทฺทน อิธ วุตฺตา พหิทฺธาอชฺฌตฺตพหิทฺธาอนุปสฺสนปฺปการา วิย มหาสติปฏฺฐานสุเตฺต วุตฺตา สมุทยธมฺมานุปสฺสิอาทิอนุปสฺสนปฺปการาปิ กายานุปสฺสนาภาวโต คหิตา อิเจฺจว เวทิตพฺพํฯ **ตตฺถาติ** อชฺฌตฺตาทิอนุปสฺสนายํฯ **จุทฺทส ปการา** มหาสติปฏฺฐานสุเตฺต อาคตจุทฺทสปฺปการาทิเก อเปกฺขิตฺวา อิธ วุตฺตาฯ อชฺฌตฺตาทิปฺปกาโร เอโก ปกาโรติ อาห **''เอกปฺปการนิเทฺทเสนา''**ติฯ **พาหิเรสูติ** เอกเจฺจสุ อญฺญติตฺถิเยสุฯ เตสมฺปิ หิ อานาปานาทิวเสน สมถปกฺขิกา กายานุปสฺสนา สมฺภวติฯ เตนาห **''เอกเทสสมฺภวโต''**ติฯ

ตจสฺส จ อตจปริจฺฉินฺนตา ตเจน อปริจฺฉินฺนตา อตฺถีติ โยชนาฯ ''ทีฆพาหุ นจฺจตู''ติอาทีสุ วิย อญฺญปทเตฺถปิ สมาเส อวยวปทตฺถสงฺคโห ลพฺภเตวาติ วุตฺตํ **''กาเยกเทสภูโต ตโจ คหิโต เอวา''**ติฯ ตจปฏิพทฺธานํ นขทนฺตนฺหารุมํสานํ, ตจปฏิพทฺธานํ ตทนุปฺปวิฏฺฐมูลานํ เกสโลมานํ, ตปฺปฏิพทฺธปฏิพทฺธานํ อิตเรสํ สมูหภูโต สโพฺพ กาโย ''ตจปริยโนฺต''เตฺวว วุโตฺตติ ทเสฺสโนฺต **''ตปฺปฏิพทฺธา''**ติอาทิมาหฯ อตฺถิ เกสา, อตฺถิ โลมาติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ **อตฺถีติ** ปุถุตฺตวาจี เอกํ นิปาตปทํ, น กิริยาปทํฯ กิริยาปทเตฺต หิ สนฺตีติ วตฺตพฺพํ สิยา, วจนวิปลฺลาเสน วา วุตฺตนฺติฯ

กมฺมฏฺฐานสฺส วาจุคฺคตกรณาทินา อุคฺคณฺหนํ **อุคฺคโห**ฯ โกฏฺฐาสปาฬิยา หิ วาจุคฺคตกรณํ, มนสิกิริยาย เกสาทีนํ วณฺณาทิโต อุปธารณสฺส จ ปคุณภาวาปาทนํ อิธ อุคฺคโหฯ เยน ปน นเยน โยคาวจโร ตตฺถ กุสโล โหติ, โส **วิธีติ** วุโตฺตฯ

ปุริเมหีติ ปุริมปุริเมหิ ปญฺจกฉเกฺกหิ สมฺพโนฺธ วุโตฺตฯ ''มํสํ...เป.... วกฺก''นฺติ หิ อนุโลมโต วกฺกปญฺจกสฺส ปุน ''วกฺกํ...เป.... เกสา''ติ วกฺกปญฺจกสฺส, ตจปญฺจกสฺส จ ปฏิโลมโต สชฺฌายกฺกโม สมฺพโนฺธ ทสฺสิโตฯ สฺวายํ สชฺฌาโยติ สมฺพโนฺธฯ **วิสุํ ติปญฺจาห**นฺติ อนุโลมโต ปญฺจาหํ, ปฏิโลมโต ปญฺจาหํ, อนุโลมปฏิโลมโต ปญฺจาหนฺติ เอวํ ปญฺจกฉเกฺกสุ ปเจฺจกํ ติปญฺจาหํฯ **ปุริเมหิ เอกโต ติปญฺจาห**นฺติ ตจปญฺจกาทีหิ สทฺธึ อนุโลมโต วกฺกปญฺจกาทีนิ เอกชฺฌํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว ติปญฺจาหํ ฯ **อาทิอนฺตทสฺสนวเสนาติ**อาทิภูตสฺส

อนุโลมโต สชฺฌายสฺส, อนุโลมปฏิโลมโต สชฺฌาเย อนฺตภูตสฺส ปฏิโลมโต สชฺฌายสฺส ทสฺสนวเสนฯ เตนาห **“อนุโลม...เป.... อนฺติโม”**ติฯ **เอตมฺปี**ติ ยทิทํ ปฺริเมหิ สทฺธึ ปจฺฉิมสฺส ปญฺจกาทิโน เอกโต สชฺฌายกรณํ, ปญฺจกาทีนํ ปเจฺจกํ อนุโลมาทินา สชฺฌายปฺปการโต อโญฺญ สชฺฌายปฺปกาโร เอโสสติ อโตฺถฯ ทฺวินฺนํ หตฺถานํ เอกมฺขา อญฺญมญฺญสมฺพนฺธา ฐปิตา องฺคุลิโย อิธ หตฺถสงฺขลิกาติ อธิเปฺปตาติ อาห **“องฺคุลิปนฺตี”**ติฯ **อสุภลกฺขณํ** เกสาทีนํ ปฏิกฺกูลภาโวฯ ถทฺธาทิภาโว **ธาตุลกฺขณํ**ฯ

อตฺตโน โกฏฺฐาโส, สมาโน วา โกฏฺฐาโส สโกฏฺฐาโส, ตตฺถ ภโว **สโกฏฺฐาสิโก,** กมฺมฏฺฐานํฯ

กายานุปสฺสนํ หิตฺวาติ อสุภโต วา ธาตุโต อนุปสฺสนํ มนสิการํ อกตฺวาฯ ปุเพฺพ วิย ปริยนฺตตาลญฺจ อาทิตาลญฺจ อคนฺตฺวาฯ

สมาธานาทิวิเสสโยเคน อธิกํ จิตฺตนฺติ **อธิจิตฺตํ**ฯ เตน วุตฺตํ **“สมถวิปสฺสนาจิตฺต”**นฺติฯ **มนสิกรณํ จิตฺตน**ฺติ เอกนฺตํ สมาธินิมิตฺตเสฺสว สมนฺนาหารกํ จิตฺตํฯ วิเกฺขปวเสน จิตฺตสฺส นานารมฺมเณ วิสฏปฺปวตฺติ อิธ ปภญฺชนํ, สมาธาเนน ตทภาวโต **น จ ปภญฺชนสภาวํ**ฯ

สกฺขิภวนตา ปจฺจกฺขการิตาฯ **ปุพฺพเหตาทิเก**ติ **อาทิ**-สเทฺทน ตทนุรูปมนสิการานุโยคาทึ สงฺคณฺหาติฯ

สมฺปฺปวตฺตนฺติ ลีนุทฺธจฺจรหิตํฯ **ตถาปวตฺติยา**ติ มชฺฌิมสมถนิมิตฺตํ ปฏิปตฺติยา, ตตฺถ จ ปกฺขนฺทเนน สิทฺธาย ยถาวุตฺตสมฺปฺปวตฺติยาฯ **ปญฺญาย โตเสตี**ติ ยายํ ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนา, อินฺทฺริยานํ เอกรสตา, ตทุปควีริยวาหนา, อาเสวนาติ อิมาสํ สาธิกา ภาวนาปญฺญา, ตาย อธิจิตฺตํ โตเสติ ปหฏฺฐํ กโรติฯ ยถาวุตฺตวิเสสสิทฺธิยาว หิ ตํสาธิกาย ปญฺญาย ตํ จิตฺตํ สมฺปหํสิตํ นาม โหติฯ เอวํ สมฺปหํสโนฺต จ ยสฺมา สพฺพโส ปริพนฺธวิโสธเนน ปญฺญาย จิตฺตํ โวทาเปตีติ จ วุจฺจติ, ตสฺมา **“สมุเตฺตเชติ จา”**ติ วุตฺตํฯ **นิรสฺสาทน**ฺติ ปุเพฺพนาปรํ วิเสสาลาเภน ภาวนารสวิรหิตํฯ **สมฺปหํเสตี**ติ ภาวนาย จิตฺตํ สมฺมา ปหาเสติ ปโมเทติฯ **สมุเตฺตเชตี**ติ สมฺมา ตตฺถ อุเตฺตเชติฯ

อาสโย ปวตฺติฏฺฐานํฯ

ววตฺถิตตนฺติ อสํกิณฺณตํฯ

อโนฺตติ อพฺภนฺตเร โกฏฺฐาเสฯ **สุขุมน**ฺติ สุขุมนฺหารุอาทึ สนฺธาย วทติฯ

ตาลปฏฺฏิกา ตาลปตฺตวิลิเวหิ กตกฏสารโกฯ

คณนาย **มตฺตา**-สโทฺท กติปเยหิ อูนภาวทีปนตฺถํ วุจฺจติฯ ทนฺตฏฺฐิวชฺชิตานิ ตีหิ อูนานิ ตีณิ อฏฺฐิสตานิฯ ตสฺมา **“ติมตฺตานี”**ติ วุตฺตํฯ ยํ ปน วิสุทฺธิมเคฺค ‘‘อติเรกติสตอฏฺฐิกสมุสฺสย’’นฺติ (วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๒) วุตฺตํ, ตํ ทนฺตฏฺฐีนิปิ คเหตฺวา สพฺพสงฺคาหิกนเยน วุตฺตํฯ ‘‘โคปฺผกฏฺฐิกาทีนิ อวุตฺตานี’’ติ น วตฺตพฺพํ ‘‘เอเกกสฺมึ ปาเท เทฺว โคปฺผกฏฺฐีนี’’ติ วุตฺตตฺตา, ‘‘อานิสทฏฺฐิอาทีนี’’ติ ปน วตฺตพฺพํฯ

เตน อฏฺฐินาติ อูรุฏฺฐินาฯ

มรุเมฺปหีติ มรุมฺปจฺเณฺณหิฯ

สุสมาหิตจิเตฺตน เหตุภูเตนฯ **นานารมฺมณวิปฺผนฺทนวิรเหนา**ติ นานารมฺมณภาเวน วิปฺผนฺทนํ นานารมฺมณวิปฺผนฺทนํ, เตน วิรเหนฯ **อนติกฺกนฺตปีติสุขสฺส** ฌานจิตฺตสฺสฯ ตํสมงฺคีปุคฺคลสฺส วาฯ

ปฏิกฺกูลธาตุวณฺณวิเสสนฺติ ปฏิกฺกูลวิเสสํ, ธาตุวิเสสํ, วณฺณกสิณวิเสสํฯ วกฺกปญฺจกาทีสุ ปญฺจสุ วิสุํ, เหฏฺฐิเมหิ เอกโต จ สชฺฌาเย ฉนฺนํ ฉนฺนํ ปญฺจาหานํ วเสน ปญฺจ มาสา ปริปุณฺณา ลพฺภนฺติ, ตจปญฺจเก ปน วิสุํ ติปญฺจาหเมวาติ อาห **“อทฺฒมาเส อูเนปี”**ติฯ **มาสนฺตรคมนํ** สชฺฌายสฺส สตฺตมาทิมาสคมนํฯ

ยเมนฺตนฺติ พเนฺธนฺตํฯ

‘‘นีลํ ปีต’’นฺติอาทินา สงฺฆาเฏ นีลาทิววตฺถานํ ตํนิสฺสยตฺตา มหาภูเต อุปาทายาติ อาห **“มหาภูตํ...เป.... ทุคฺคนฺธนฺติอาทินา”**ติฯ อุปาทายรูปํ มหาภูเตน ปริจฺฉินฺนนฺติ โยชนาฯ **ตสฺสา**ติ อุปาทารูปสฺสฯ **ตโต**ติ มหาภูตโตฯ ฉายาย อาตปปจฺจยภาโว อาตโป ปจฺจโย เอติสฺสาติ, อาตปสฺส ฉายาย อุปฺปาทกภาโว **ฉายาตปานํ อาตปปจฺจยฉายุปฺปาทกภาโว**ฯ เตน อุปฺปาเทตพฺพอุปฺปาทกภาโว อญฺญมญฺญปริเจฺฉทกตาติ ทเสฺสติฯ **อายตนานิ จ ทฺวารานิ จา**ติ ทฺวาทสายตนานิ, ตเทกเทสภูตานิ ทฺวารานิ จฯ

สปฺปจฺจยภาวาติ สปฺปจฺจยตฺตาฯ

ยถาวุเตฺตน อากาเรนาติ ‘‘อิติ อิทํ สตฺตวิธํ อุคฺคหโกสลฺลํ สุคฺคหิตํ กตฺวา’’ติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๓๕๖), ‘‘อิมํ ปน กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา อรหตฺตํ ปาปุณิตุกาเมนา’’ติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๓๕๖) วา วุตฺตปฺปกาเรน วิธินาฯ ‘‘อวิเสสโต ปน สาธารณวเสน เอวํ เวทิตพฺพา’’ติ, ‘‘อิโต ปฏฺฐายา’’ติ จ วทนฺติฯ **วณฺณาทิมุเขนา**ติ วณฺณปฏิกฺกูลสุญฺญตามุเขนฯ **อุปฏฺฐาน**นฺติ กมฺมฏฺฐานสฺส อุปฏฺฐานํ, โย อุคฺคโหติ วุโตฺตฯ **เอตฺถา**ติ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานปฐมชฺฌานวิปสฺสนาสุ เอกสฺมิํ สนฺธียติฯ เกน? กมฺมฏฺฐานมนสิกาเรเนว, ตสฺมา อุคฺคโหว สนฺธิ **อุคฺคหสนฺธี**ติ เวทิตพฺพํฯ

อุฏฺฐานกํ อุปฺปชฺชนกํฯ สาติเรกานิ ฉ อมฺพณานิ **กุมฺภํ**ฯ **ตโต**ติ มุขโธวนขาทนโภชนกิจฺจโตฯ **นิวตฺตตี**ติ อรหตฺตาธิคเมน อจฺจนฺตนิวตฺติวเสน นิวตฺตติฯ

กมฺมเมวาติ มนสิการกมฺมเมวฯ **อารมฺมณ**นฺติ ปุพฺพภาคภาวนารมฺมณํฯ

ตถาติ วนมกฺกโฏ วิยฯ

เอกนฺติ เอกํ โกฏฺฐาสํฯ

สตฺตคหณรหิเตติ สตฺตปญฺญตฺติมฺปิ อนามสิตฺวา เทสิตตฺตา วุตฺตํฯ สสนฺตานตาย อหํการวตฺถุมฺหิ อปฺปหีนมานสฺส ปหีนาการํ สนฺธายาห **“วิทฺธสฺตาหํกาเร”**ติฯ **ตตฺถา**ติ ปรสฺสกาเยฯ

๓๕๗. **อาทิมฺหิ เสวนา** มนสิการสฺส อุปฺปาทนา อารโมฺภฯ

๓๖๒. **คมิตา**ติ วิคมิตาฯ

กายานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เวทนานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา

๓๖๓. **สมฺปชานสฺสา**ติ สมฺมา ปกาเรหิ ชานนฺตสฺส, วตฺถารมฺมณเณหิ สทฺธึ สุขสามิสาทิปฺปกาเรหิ อวิปรีตํ เวทนํ ชานนฺตสฺสาติ อโตฺถฯ ปุพฺพภาคภาวนา โวหารานุสาเรเนว ปวตฺตตีติ อาห **“โวหารมเตฺตนา”**ติฯ **เวทยามี**ติ ‘‘อหํ เวทยามี’’ติ อตฺตุปนายิกา วุตฺตาติ, ปริญฺญาตเวทโนปิ วา อุปฺปนฺนาย สุขเวทนาย โลกโวหาเรน ‘‘สุขํ เวทนํ เวทยามี’’ติ ชานาติ, โวหรติ จ, ปเคว อิตโรฯ เตนาห **“โวหารมเตฺตน วุตฺต”**นฺติฯ

อุภยนฺติ วีริยสมาธิํฯ **สห โยเชตฺวา**ติ สมธุรกิจฺจโต อนูนาธิกํ กตฺวาฯ อตฺถธมฺมาทีสุ สโมฺมหวิทฺธํสนวเสน ปวตฺตา มคฺคปญฺญา **เอว โลกุตฺตรปฏิสมฺภิทา**ฯ

วณฺณมุขาทีสุ **ตีสุปิ มุเขสุฯ ปริคฺคหสฺสา**ติ อรูปปริคฺคหสฺสฯ ‘‘วตฺถุ นาม กรชกาโย’’ติ วจเนน นิวตฺติตํ ทเสฺสโนฺต **“น จกฺขาทีนิ ฉ วตฺถูนี”**ติ อาหฯ อญฺญมญฺญุปตฺถมฺภเนน ฐิเตสุ ทฺวีสุ นฬกลาเปสุ เอกสฺส อิตรปฏิพทฺธฏฺฐิติตา วิย นามกายสฺส รูปกายปฏิพทฺธวุตฺติตาทสฺสนเณฺหตํ นิสฺสยปจฺจยวิเสสทสฺสนนฺติฯ

เตสนฺติ เยสํ ผสฺสวิญฺญาณานิ ปากฏานิ, เตสํฯ **อเญฺญส**นฺติ ตโต อเญฺญสํ, เยสํ ผสฺสวิญฺญาณานิ น ปากฏานิฯ สุขทุกฺขเวทนานํ สุวิภูตวุตฺติตาย วุตฺตํ **“สเพฺพสํ วิเนยฺยานํ เวทนา ปากฏา”**ติฯ **วิลาเปตฺวา วิลาเปตฺวา**ติ สุวิสุทฺธํ นวนีตํ วิลาเปตฺวา สีติภูตํ อติสีตเล อุทเก ปกฺขิปิตฺวา ปตฺถินฺนํ ฐิตํ มเตฺถตฺวา ปริปิเณฺฑตฺวา ปุน วิลาเปตฺวาติ สตวารํ เอวํ กตฺวาฯ

ตตฺถาปีติ ยตฺถ อรูปกมฺมฏฺฐานํ เอว…เป…. ทสฺสิตํ, ตตฺถาปิฯ เยสุ สุเตฺตสุ ตทโนฺตคธํ รูปกมฺมฏฺฐานนฺติ โยชนาฯ

เวทนานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จิตฺตานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา

๓๖๕. กิเลสสมฺปยุตฺตานํ น วิสุทฺธตา โหตีติ สมฺพโนฺธฯ **อิตเรหิปี**ติ อตฺตนา สมฺปยุตฺตกิเลสโต อิตเรหิปิ อสมฺปยุเตฺตหิฯ **วิสุํ วจน**นฺติ อญฺญากุสลโต วิสุํ กตฺวา วจนํฯ **วิสิฏฺฐคฺคหณ**นฺติ วิสิฏฺฐตาคหณํ, อาเวณิกสโมหตาทสฺสนนฺติ อโตฺถ, ยโต ตทุภยํ โมมูหจิตฺตนฺติ วุจฺจติฯ

จิตฺตานุปสฺสนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ธมฺมานุปสฺสนานิเทฺทโส

ก. นีวรณปพฺพวณฺณนา

๓๖๗. เอกสฺมิํ ยุเค พทฺธโคณานํ วิย เอกโต ปวตฺติ **ยุคนทฺธตา**ฯ

คหณาการเนาติ อสุเภปิ อารมฺมเณ ‘‘สุภ’’นฺติ คหณาการเนฯ **นิมิตฺตนฺติ จา**ติ สุภนิมิตฺตนฺติ จ วุจฺจตีติ โยชนาฯ เอกํเสน สตฺตา อตฺตโน อตฺตโน หิตสุขเมว อาสีสนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ **‘‘อากงฺขิตสฺส หิตสุขสฺสา’’**ติฯ **อนุปาโย** เอว จ หิตวิสิฏฺฐสฺส สุขสฺส อโยนิโสมนสิกาโร, อากงฺขิตสฺส วา ยถาธิเปฺปตสฺส หิตสุขสฺส **อนุปายภูโต**ฯ อวิชฺชนฺธา หิ ตาทิเสปิ ปวตฺตนฺตีติฯ **นิปฺผาเทตเพฺพ**ติ อโยนิโสมนสิกาเรน นิพฺพเตฺตตเพฺพ กามจฺฉเนฺทติ อโตฺถฯ

ตทนุกูลตฺตาติ เตสํ อสุเภ ‘‘สุภ’’นฺติ, ‘‘อสุภ’’นฺติ จ ปวตฺตานํ อโยนิโสมนสิการโยนิโสมนสิการานํ อนุกูลตฺตาฯ รูปาทีสุ อนิจฺจาทิอภินิเวสสฺส, อนิจฺจสญฺญาทีนญฺจ ยถาวุตฺตมนสิการูปนิสฺสยตา ตทนุกูลตาฯ

อาหาเร ปฏิกฺกูลสญฺญํ โส อุปฺปาเทตีติ สมฺพโนฺธฯ **ตพฺพิปริณามสฺสา**ติ โภชนปริณามสฺส นิสฺสนฺทาทิกสฺสฯ **ตทาธารสฺสา**ติ อุทรสฺส, กายเสฺสว วาฯ **โส**ติ โภชเนมตฺตญฺญูฯ สุตฺตนฺตปริยาเยน กามราโค ‘‘กามจฺฉนฺทนีวรณ’’นฺติ วุจฺจตีติ อาห **‘‘อภิธมฺมปริยาเยนา’’**ติฯ อภิธเมฺม หิ ‘‘นีวรณํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ นีวรโณ ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นปุเรชาตปจฺจยา’’ติ (ปฏฺฐา. ๓.๘.๘) เอตสฺส วิภเงฺค ‘‘อรูเป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถินมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรณํ อุปฺปชฺชตี’’ติอาทิวจนโต ภวราโคปิ กามจฺฉนฺทนีวรณํ วุตฺตนฺติ วิญฺญายติฯ เตนาห **‘‘สโพฺพปิ โลโภ กามจฺฉนฺทนีวรณ’’**นฺติฯ

สีมาเภเท กเตติ อตฺตาทิมริยาทาย ภินฺนาย, อตฺตาทีสุ สพฺพตฺถ เอกรูปาย เมตฺตาภาวนายาติ อโตฺถฯ **วิหาราทิอุเทฺทสรหิต**นฺติ วิหาราทิปเทสปริเจฺฉทรหิตํฯ **อุคฺคหิตาย** เมตฺตายฯ **อฏฺฐวีสติวิธา**ติ อิตฺถิอาทิวเสน สตฺตวิธา ปเจฺจกํ อเวราทีหิ โยชนาวเสน อฏฺฐวีสติวิธาฯ **สตฺตาทิอิตฺถิอาทิอเวราทิโยเคนา**ติ เอตฺถ สตฺตาทิอเวราทิโยเคน วีสติ, อิตฺถิอาทิอเวราทิโยเคน อฏฺฐวีสตีติ อฏฺฐจตฺตารีสํ เอกิสฺสา ทิสายฯ ตถา เสสทิสาสุปีติ สพฺพาสงฺคเหตฺวา อาห **‘‘อสีตาธิกจตุสตปฺปเภทา’’**ติฯ

กตากตานุโสจนญฺจ น โหตีติ โยชนาฯ ‘‘พหุกํ สุตํ โหติ สุตฺตํ เคยฺย’’นฺติอาทิวจนโต (อ. นิ. ๔.๖) พหุสฺสุตตา นวงฺคสฺส สาสนสฺส วเสน เวทิตพฺพา, น วินยมตฺตเสฺสวาติ วุฑฺฒตํ ปน อนเปกฺขิตฺวา อิเจฺจว วุตฺตํ, น พหุสฺสุตตญฺจาติฯ

ติฏฺฐติ อนุปฺปนฺนา วิจิกิจฺฉา **เอตฺถ** เอเตสุ ‘‘อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธาน’’นฺติอาทิกาย (ม. นิ. ๑.๑๘; ส. นิ. ๒.๒๐) ปวตฺติยา อเนกเภเทสุ ปุริมุปฺปเนฺนสุ วิจิกิจฺฉาธเมฺมสูติ เต **ฐานีย า** วุตฺตาฯ

อฏฺฐวตฺถุกาปีติ น เกวลํ โสฬสวตฺถุกา, นาปิ รตนตฺตยวตฺถุกา จ, อถ โข อฏฺฐวตฺถุกาปิฯ รตนตฺตเย สํสยาปนฺนสฺส สิกฺขาทีสุ กงฺขาสมฺภวโต, ตตฺถ นิเพฺพมติกสฺส ตทภาวโต จ เสสวิจิกิจฺฉานํ รตนตฺตยวิจิกิจฺฉามูลิกตา ทฏฺฐพฺพาฯ **อนุปวิสนํ** ‘‘เอวเมต’’นฺติ สทฺทหนวเสน อารมฺมณสฺส ปกฺขนฺทนํฯ

นีวรณปพฺพวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ข. โพชฺฌงฺคปพฺพวณฺณนา

เตนาติ อตฺถสนฺนิสฺสิตคฺคหเณนฯ

ปจฺจยวเสน ทุพฺพลภาโว **มนฺทตา**ฯ

ปพฺพตปเทสวนคหนนฺตริโตปิ คาโม น ทูเร, ปพฺพตํ ปริกฺขิปิตฺวา คนฺตพฺพตาย อาวาโส อรญฺญลกฺขณูเปโต, ตสฺมา มํสโสเตเนว อโสฺสสีติ วทนฺติฯ

สมฺปตฺติเหตุตาย ปสาโท สิเนหปริยาเยน วุโตฺตฯ

อินฺทฺริยานํ ติกฺขภาวาปาทนํ **เตชนํ**ฯ **โตสนํ** ปโมทนํฯ

โพชฺฌงฺคปพฺพวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สมถวิปสฺสนาวเสน ปฐมสฺส สติปฏฺฐานสฺส, **สุทฺธวิปสฺสนาวเสน** อิตเรสํฯ **อาคมนวเสน วุตฺตํ** อญฺญถา มคฺคสมฺมาสติยา กถํ กายารมฺมณตา สิยาติ อธิปฺปาโยฯ **กายานุปสฺสิอาทีนํ** จตุพฺพิธานํ ปุคฺคลานํ วุตฺตานํฯ เตนาห **“น หิ สกฺกา เอกสฺส…เป.… วตฺตุ**”นฺติฯ **อเนกสติสมฺภวาวโพธปสงฺคา**ติ เอกจิตฺตุปฺปาเทน อเนกิสฺสา สติยา สมฺภวสฺส, สติ จ ตสฺมิํ อเนกาวโพธสฺส จ อาปชฺชนโตฯ **สกิจฺจปริจฺฉินฺนนฺ**ติ อตฺตโน กิจฺจวิเสสวิสิเฏฺฐฯ **ธมฺมเภเทนา**ติ อารมฺมณเภทวิสิเฏฺฐน ธมฺมวิเสเสนฯ **น ธมฺมสฺส ธโมฺม กิจฺจนฺ**ติ เอกสฺส ธมฺมสฺส อญฺญธโมฺม กิจฺจํ นาม น โหติ ตทภาวโตฯ **ธมฺมเภเทน** ธมฺมสฺส วิภาเคนฯ **ตสฺส เภโท**ติ ตสฺส กิจฺจสฺส เภโท นตฺถิฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา นยิธ ธมฺมสฺส วิภาเคน กิจฺจเภโท อิจฺฉิโต, กิจฺจเภเทน ปน ธมฺมวิภาโค อิจฺฉิโต, ตสฺมาฯ เตน วุตฺตํ **“เอกาวา**”ติอาทิฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๓๗๔. **“กาเย กายานุปสฺสี**”ติ อิทํ ปุคฺคลาธิฏฺฐาเนน สติปฏฺฐานวิเสสนํ, ตญฺจ อาคมนสิทฺธํ, อญฺญถา ตสฺส อสมฺภวโตติ อาห **“อาคมนวเสน…เป.… เทเสตฺวา**”ติฯ **ปุคฺคลํ อนามสิตฺวา**ติ ‘‘กาเย กายานุปสฺสี’’ติ เอวํ ปุคฺคลํ อคฺคเหตฺวาฯ ตถา อนามสนโต เอว **อาคมนวิเสสนํ อกตฺวา**ฯ **นยทฺวเย**ติ อนุปสฺสนานโย, สุทฺธิกนโยติ เอตสฺมิํ นยทฺวเยฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สติปฏฺฐานวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๘. สมฺมปฺปธานวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๓๙๐. การณสโทฺท ยุตฺติวาจโก ‘‘สพฺพเมตํ อการณํ วทตี’’ติอาทีสุ วิย, ตสฺมา **การณปฺปธานา**ติ ยุตฺติปฺปธานา, อนุปฺปนฺนปาปกานุปฺปาทนาทิกิริยาย อนุรูปปฺปธานาติ เอวํ วา เอตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ อนุปฺปนฺนปาปกาทีนํ อนุปฺปาทาทิ **อนุปฺปนฺนปาปกานุปฺปาทาทิ**ฯ

๓๙๑. **‘‘น อโญฺญ ธโมฺม**ติ ยถา ตณฺหายนมิจฺฉาภินิเวสวายมนสภาวานํ ตณฺหาทีนํ ฉนฺทปริยาโย อญฺญธโมฺม นาม โหติ กตฺตุกมฺยตาสงฺขาตสฺส ฉนฺทนิยสฺส เตสุ อภาวา, ธมฺมจฺฉโนฺท ปน ตํสภาวตฺตา อญฺญธโมฺม น โหติฯ เตนาห **‘‘ธมฺมจฺฉโนฺทติ สภาวจฺฉโนฺท’’**ติฯ

๔๐๖. **อฎฺฐกถาย**นฺติ โปราณฎฺฐกถายํฯ **วฎฺฎานตฺถสํวตฺตนโต**ติ สํสารทุกฺขสมฺภวโตฯ

น สโกฺกนฺตีติ อาห ‘‘สนฺตาย สมาปตฺติยา ปริหีนา พฺรหฺมจริยวาเส สนฺถมฺภิตุํ น สโกฺกนฺตี’’ติฯ

ตตฺถ ทุวิธายาติ โยเชตพฺพํฯ **อุปฺปนฺนาเยวา**ติ อุปฺปนฺนปุพฺพา เอว อุปฺปชฺชนฺติ สมุทาจาราทิวเสนฯ

สพฺพาสุ อวตฺถาสูติ ปกตตฺตาทิอวตฺถาสุฯ ปกตตฺตาวเตฺถน หิ สเพฺพน สพฺพํ ตานิ น จริตพฺพานิฯ อิตราวเตฺถน จ ตทวตฺถาย ตานิ ตานิเยว จริตพฺพานิฯ **วตฺตพฺพนฺติอาทีนีติ อาทิ**-สเทฺทน ‘‘น เอกจฺฉเนฺน อนาวาเส วตฺถพฺพํ, น เอกจฺฉเนฺน อาวาเส วา อนาวาเส วา วตฺถพฺพํ, น เอกาสเน นิสีทิตพฺพํ, น นีเจ อาสเน นิสิเนฺน อุเจฺจ อาสเน นิสีทิตพฺพํ, น ฉมายํ นิสิเนฺน อาสเน นิสีทิตพฺพํ, น เอกจงฺกเม จงฺกมิตพฺพํ, น นีเจ จงฺกเม จงฺกมเนฺต อุเจฺจ จงฺกเม จงฺกมิตพฺพํ, น ฉมายํ จงฺกมเนฺต จงฺกเม จงฺกมิตพฺพ’’นฺติ อิมานิ สงฺคณฺหาติฯ **เตส**นฺติ ปาริวาสิกวุฑฺฒตราทีนํ วเสนฯ **สมฺปิเณฺฑตฺวา**ติ สงฺกฑฺฒิตฺวาฯ **เอเกกํ กตฺวา**ติ นวาปิ เอกเมกํ กตฺวาฯ ‘‘อภิวาทนปจฺจุฎฺฐานญฺชลิกมฺมสามีจิกมฺมํ น สาทิตพฺพํ, อาสนาภิหารํ, เสยฺยาภิหารํ, ปาโททกํ, ปาทปีฐํ, ปาทกถลิกํ, ปตฺตจีวรปฎิคฺคหณํ น สาทิตพฺพ’’นฺติ อิทํ สพฺพมฺปิ อสาทิยนสามเญฺญน เอกํฯ **ทสา**ติ ‘‘น สีลวิปตฺติยา, น อาจารวิปตฺติยา, น ทิฎฺฐิวิปตฺติยา, น อาชีววิปตฺติยา, น ภิกฺขู ภิกฺขูหิ เภเทตพฺพา, น คิหิทฺธโช ธาเรตโพฺพ, น ติตฺถิยทฺธโช ธาเรตโพฺพ, น ติตฺถิยา เสวิตพฺพา, ภิกฺขู เสวิตพฺพา, ภิกฺขุสิกฺขาย สิกฺขิตพฺพ’’นฺติ (จูฬว. ๖๐) เอวมาคตา ทสฯ

‘‘กมฺมญฺจา’’ติ ปจฺจตฺตวเสน วุตฺตํ กมฺมํ ‘‘อวิปกฺกวิปากสฺสา’’ติ เอตฺถ ‘‘กมฺมสฺสา’’ติ สามิวจนวเสน ปริณาเมตฺวา โยเชตพฺพํฯ ภูตาปคตุปฺปนฺนนฺติ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ **อิธา**ติ อิมิสฺสา สโมฺมหวิโนทนิยาฯ ‘‘เอวํ กเต โอกาเส วิปาโก…เป…. อุปฺปโนฺนติ วุจฺจตี’’ติ วทโนฺต **วิปากเมว วทติ**ฯ **ตตฺถา**ติ อฎฺฐสาลินิยํฯ มเคฺคน สมุจฺฉินฺนา ถามคตา กามราคาทโย ‘‘อนุสยา’’ติ วุจฺจนฺตีติ อาห **‘‘อนุสยิต…เป…. มเคฺคน ปหาตพฺพา’’**ติฯ

อาหตขีรรุกฺข วิย อารมฺมณํ, กถํ? นิมิตฺตคฺคาหวเสนฯ ตเมวตฺถํ วิวรติ **“อธิคต”**นฺติ อาทินาฯ ตตฺถ นิมิตฺตคฺคาหวเสน อารมฺมณสฺส อธิคฺคหิตตฺตา ตํ อารมฺมณํ อนุสฺสริตานุสฺสริตกฺขเณ กิเลสุปฺปตฺติเหตุภาเวน อุปฺปตฺติภูฐานโต อธิคตเมว นาม โหตีติ อาห **“อธิคตํ นิมิตฺตคฺคาหวเสนา”**ติ, ตํ อารมฺมณํ ปาตุภูตกิเลสนฺติ อธิปฺปาโยฯ กิเลสุปฺปตฺตินิมิตฺตตาย อุปฺปตฺติรหํ กิเลสํ **“อารมฺมณํ อโนฺตคธกิเลส”**นฺติ วุตฺตํฯ ตญฺจ โข คาหเก ลพฺภมานํ คเหตพฺพ อุปจริตฺวา, ยถา นิสฺสิเต ลพฺภมานํ นิสฺสเย อุปจริตฺวา ‘‘มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตี’’ติฯ อิทานิ อุปจารํ มุญฺจิตฺวา นิปฺปริยาเยเนว อตฺถํ ทเสฺสโนฺต **“นิมิตฺตคฺคาห…เป…. สทิสา”**ติ อาหฯ **วิตฺถาเรตพฺพ**นฺติ ‘‘ยถา กึ? สเจ ขีรรุกฺข’’นฺติอาทินา วิตฺถาเรตพฺพํฯ

ติธาติ อตีตาทิวเสน ติธาฯ **อาภโต** อุปมาวเสนฯ **อปฺปหีนตาทสฺสนตฺถมฺปี**ติ **ปิ**-สเทฺทน ‘‘ติธา นวตฺตพฺพตาทสฺสนตฺถมฺปี’’ติ วุตฺตเมว สมฺปิเณฺฑติฯ **เอวํ มเคฺคน ปหีนกิเลสา ทฏฺฐพฺพา** มเคฺค อนุปฺปเนฺน อุปฺปตฺติรหานมฺปิ อุปฺปเนฺน สเพฺพน สพฺพํ อภาวโตฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๔๒๗. **วีริยเชฏฺฐิกาย ปน มคฺคภาวนาย น วตฺตพฺพานิ** สมฺมปฺปธานานิ **“มคฺคาธิปตีนี”ติ วา “นมคฺคาธิปตีนี”ติ วา**ติ วาติ เอตฺถ ปฐมสฺส วีริยนฺตราภาโว, อิตรสฺส อิตราธิปติโน, นมคฺคภูตวีริยาธิปติโน จ อภาโว นวตฺตพฺพตาย การณนฺติ อิมมตฺถมาห **“มคฺคาธิปตีนี”**ติอาทินาฯ **ตทา**ติ วีริยเชฏฺฐิกมคฺคภาวนากาเลฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สมฺมปฺปธานวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๙. อิทฺธิปาทวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๔๓๑. **ปฐโม กตฺตุอตฺโถ** ‘‘อิชฺฌตีติ อิทฺธี’’ติฯ **ทุติโย กรณตฺโถ** ‘‘อิชฺฌนฺติ เอตายา’’ติฯ ปชฺชิตพฺพา อิทฺธิ วุตฺตา ‘‘อิทฺธึ ปชฺชนฺติ ปาปุณนฺตี’’ติ กตฺตุสาธนสฺส อิทฺธิสทฺทสฺส กรณสาธเนน ปาทสทฺเทน สมานาธิกรณตาย อสมฺภวโต, อิชฺฌนกสฺส จ อตฺถสฺส กรณภูเตน ปาเทน ปชฺชิตพฺพตฺตา ‘‘อิทฺธิ เอว ปาโท’’ติ สทฺทโยชนา น สมฺภวตีติ อิมมตฺถมาห **‘‘น จ… เป…. วตฺตุ’’**นฺติฯ **อิทฺธิกิริยากรเณนา**ติ อิชฺฌนกิริยาย กรณภูเตน อเตฺถน สาเธตพฺพา จ อิทฺธิ ปชฺชิตพฺพาติ โยชนาฯ **ทฺวินฺนํ กรณาน**นฺติ อิชฺฌนปชฺชนกิริยากรณานํ อิทฺธิปาทตฺถานํฯ **น อสมานาธิกรณตา สมฺภวติ** ปฏิเสธทฺวยํ ปกติยํ ฐเปตีติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา ปฐเมน เตฺถน สมานาธิกรณสมาโส, ทุติเยน สามิวจนสมาโส อิทฺธิปาทสทฺทานํ น ยุชฺชติ, ตสฺมาฯ ยถาวุตฺตา วา ปฐเมนเตฺถน สมานาธิกรณสมาสวเสเนว โยชนา ยุชฺชติ ปาทสฺส ปชฺชมานโกฏฺฐาสภาวโตฯ ทุติเยนเตฺถน อิตรสมาเสเนว โยชนา ยุชฺชติ ปาทสฺส อิชฺฌนกรณูปายภาวโตฯ

เกจีติ **ธมฺมสิริเตฺถรํ** สนฺธาย วทติฯ **ทฺวิธตฺถายา**ติ นิพฺพตฺติอตฺถาย, วุทฺธิอตฺถาย จฯ **วิสฺ**นฺติ ‘‘อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท’’ติ อิมสฺมา วิสุํฯ **สมาสโยชนาวเสนา**ติ ‘‘อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท’’ติ เอวํ สมาสโยชนาวเสนฯ **ยถายุโตฺต**ติ กตฺตุกรณเตฺถสุ โย โย ยุโตฺตฯ **ปฏิลาภปุพฺพภาคาน**นฺติ วิเสสาธิคมตํปุพฺพภาคานํ ยถากฺกมํ กตฺติทฺธิกรณิทฺธิภาวํ สนฺธาย วุโตฺตติ โยชนาฯ อุตฺตรจูฬภาชนีเย ‘‘ฉโนฺทเยว ฉนฺทิทฺธิปาโท, จิตฺตเมว, วีริยเมว, วีมํสาว วีมํสิทฺธิปาโท’’ติ วุตฺตตฺตา อาห **‘‘อุตฺตรจูฬภาชนีเย วา วุเตฺตหิ ฉนฺทาทีหิ อิทฺธิปาเทหี’’**ติอาทิฯ

ฉนฺทจิตฺตวีมํสิทฺธิปาเทสุ ตาว ยุตฺตํ ปธานสงฺขารคฺคหณํ อปุพฺพตฺตา, วีริยิทฺธิปาเท ปน กถนฺติ โจทนํ สนฺธายาห **‘‘วีริยิทฺธิปาทนิเทฺทเส’’**ติอาทิฯ ยทิ เทฺวเยว สมนฺนาคมงฺคานิ, ฉนฺทาทโย กิมตฺถิยาติ อาห **‘‘สมาธิวิเสสนานี’’**ติฯ **น อิธ…เป…. วุตฺตา โหติ** อตพฺพิเสสนตฺตาฯ ยทิปิ สมาธิวิเสสนสมนฺนาคมงฺคทสฺสนตฺถํ ทฺวิกฺขตฺตุํ วีริยํ อาคตนฺติ วุตฺตํ, ตํ ปน ‘‘วีริยสมาธิสมนฺนาคต’’นฺติ เอตฺตาวตาปิ สิทฺธํ โหติฯ เอวํ สิเทฺธ สติ ปุน วจนํ วีริยนฺตรสพฺภาวํ นุ โข ทีเปตีติ กทาจิ อาสเงฺกยฺยาติ ตทาสงฺกานิวตฺตนตฺถํ **‘‘วีริยญฺจา’’**ติอาทิมาหฯ **ฉนฺทาทีหิ วิสิโฏฺฐ**ติ ฉนฺทาทีนํ อธิปติปจฺจยตาวิเสเสน วิสิโฏฺฐฯ เตเนว หิ ฉนฺทาทิมุเขเนว อิทฺธิปาทา เทสิตาฯ ตถา จ วุตฺตํ ‘‘ฉนฺทํ เจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธิ’’นฺติอาทิฯ **ตํตํอวสฺสยนวเสนา**ติ ตสฺส ตสฺส ฉนฺทสฺส สมาธิโน อวสฺสยตาวเสน, ปจฺจยวิเสสตายาติ อโตฺถฯ **อุปายเตฺถน…เป…. วุตฺตา โหติ** อธิคมูปายตาปิ นิสฺสยภาโวเยวาติฯ **‘‘เตเนวา’’**ติอาทินา ยถาวุตฺตํ ฉนฺทาทีนํ อิทฺธิปาทตํ ปาฬิยาเยว วิภาเวติฯ ตตฺถ **เตเนวา**ติ ฉนฺทาทีนํเยว อุปายตฺถภาเวเนว อิทฺธิปาทภาวสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ **อุปายิทฺธิปาททสฺสนตฺถเมวา**ติ ฉนฺทาทิเก ธุเร เชฏฺฐเก ปุพฺพงฺคเม กตฺวา นิพฺพตฺติตสมาธิ ฉนฺทาทีนํ อิทฺธิยา อธิคมูปายตาทสฺสนํ อุปายิทฺธิปาททสฺสนํ, ตทตฺถเมว ‘‘ตถาภูตสฺส เวทนากฺขโนฺธ…เป…. วิญฺญาณกฺขโนฺธ’’ติ ตตฺถ ตตฺถ ปาฬิยํ นิสฺสยิทฺธิปาททสฺสนํ กตํ ฉนฺทาทิวิสิฏฺฐานํเยว เวทนากฺขนฺธาทีนํ อธิเปฺปตตฺตาฯ เอวเญฺจตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํฯ **อญฺญถา** เกวลํ อิทฺธิสมฺปยุตฺตานํเยว ขนฺธานํ วเสน อิทฺธิปาทภาเว คยฺหมาเน **จตุพฺพิธตา น โหติ** วิเสสการณาภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ

๔๓๓. โตสนํ สตฺถุ อาราธนํ, สิกฺขาย วาฯ **ถามภาวโต**ติ ถิรภาวโตฯ กุลาปเทเส ชาติมา ปุริสฺสโร โหตีติ **“ปุพฺพงฺคมตฺตา จิตฺตสฺส วิสิฏฺฐชาติสทิสตา”**ติ วุตฺตํฯ วิจารณาปญฺญาเหตุกตฺตา มนุตสฺส วีมํสาสทิสตา สุวิเญฺญยฺยาวาติ น อุทฺธฏาฯ

ฉนฺทาทิเกติ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารา, วีริยจิตฺตวีมํสาสมาธิปธานสงฺขาราติ อิเม ตโย ตโย ธมฺมาฯ **อเภทโต** เภทํ อกตฺวา อภินฺทิตฺวา อิทฺธิภาวสามเญฺญน, อิทฺธิปาทภาวสามเญฺญน จ สงฺคณฺหิตฺวาฯ เตนาห **“สมฺปิเณฺฑตฺวา”**ติฯ เภทนํ วา สเมฺภทนํ มิสฺสีกรณนฺติ อาห **“อมิเสฺสตฺวา”**ติฯ ตถา หิ ‘‘เสสา ปน สมฺปยุตฺตกา จตฺตาโร ขนฺธา อิทฺธิปาทาเยวา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๔๓๓) อิทฺธิอิทฺธิปาเท อมิเสฺสตฺวาปิ กถิตํฯ **วิเสเสนา**ติ เภเทน จตูสุ อิทฺธิปาเทสุ อสมฺมิสฺสภาเวน อาเวณิกตฺตาฯ อาเวณิกา หิ ฉนฺทาทโย ตสฺส ตสฺส อิทฺธิปาทสฺสฯ **อวิเสเสนา**ติ อเภเทน, จตุริทฺธิปาทสาธารณภาเวนาติ อโตฺถฯ

ฉนฺทิทฺธิปาทสมาธิทฺธิปาทาทโยติ **อาทิ**-สเทฺทน ปธานสงฺขารํ, วีริยจิตฺตวีมํสา จ สงฺคณฺหาติฯ **ปาโท**ติ เตหิ สมฺปยุตฺตํ จตุกฺขนฺธมาหฯ ‘‘ฉนฺทิทฺธิปาเท ปวิสนฺตี’’ติอาทินา **วิสิเฏฺฐเสฺวว ปเวสํ อวตฺวา**ฯ **จตูสู**ติ ฉโนฺท, สมาธิ, ปธานสงฺขารา, ตํสมฺปยุตฺตา ขนฺธาติ เอวํ จตูสุฯ ฉนฺทเหตุโก, ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ อธิเปฺปโตติ อาห **“ฉนฺทวโต โก สมาธิ น อิชฺฌิสฺสตี”**ติฯ **อิตี**ติ เอวํ อเนน ปกาเรน, ยํ สมาธิภาวนามุขํฯ สมาธิภาวนานุโยเคน ภาวิตา ขนฺธา **สมาธิภาวิตา**ฯ

“เย หี”ติอาทินา ‘‘อภินวํ นตฺถี’’ติ สเงฺขปโต วุตฺตํ วิวรติฯ **ติณฺณ**นฺติ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารานํฯ **อิท**นฺติ ‘‘อิเม หิ ตโย’’ติอาทิวจนํฯ **ปุริมสฺสา**ติ ‘‘ฉโนฺท สมาธี’’ติอาทิวจนสฺสฯ **การณภาเวนา**ติ สาธนภาเวนฯ **เตนา**ติ ‘‘อิเม หิ ตโย ธมฺมา’’ติอาทิวจเนนฯ ยสฺมา ฉนฺทาทโย ตโย ธมฺมา อญฺญมญฺญํ, สมฺปยุตฺตกานญฺจ นิสฺสยภาเวน ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา เตสมฺปิ อิทฺธิปาทภาโว วุโตฺตฯ โส ปน นิสฺสยภาโว สมฺปโยคาวินาภาวีติ อาห **“ตทโนฺตคธตฺตา”**ติ, สมฺปยุตฺตกโนฺตคธตฺตาติ อโตฺถฯ ฉนฺทาทีนํ วิย สมฺปยุตฺตกฺขนฺธานํ สภาวโต อิทฺธิภาโว นตฺถีติ อาห **“อิทฺธิภาวปริยาโย อตฺถี”**ติฯ เตน วุตฺตํ **“เสสา สมฺปยุตฺตกา…เป.… น อตฺตโน สภาเวนา”**ติฯ **เอกเทสสฺสา**ติ ฉนฺทาทีนํฯ **จตุนฺนมฺปิ** ขนฺธานํ, ฉนฺทาทีนํ วา **จตุนฺนํฯ ปุนปี**ติ ‘‘สมฺปยุตฺตกา ปนา’’ติอาทิํ สนฺธายาหฯ **อิมินา** จตุกฺขนฺธตเทกเทสานํ อิทฺธิภาวทีปเนนฯ

ปุเพฺพ วุตฺตโต วจนกฺกเมน อญฺญนฺติ อาห **“อปุพฺพนฺติ กตฺวา”**ติฯ เกนเฏฺฐน อิทฺธิ ปฏิลาโภ, เกนเฏฺฐน ปาโท ปุพฺพภาโคติ ยถากฺกมํ โยชนาฯ ยทิ ปติฏฺฐานเฏฺฐน ปาโท, นิสฺสยิทฺธิปาโทเยว วุโตฺต สิยา, น อุปายิทฺธิปาโทติ อาห **“อุปาโย จา”**ติอาทิฯ **สพฺพตฺถา**ติ สุตฺตนฺตภาชนีเย, อภิธมฺมภาชนีเย จฯ เตนาห **“สุตฺตนฺตภาชนีเย หี”**ติอาทิฯ **สมาธิวิเสสนภาเวนา**ติ ‘‘ฉนฺทาธิปติ, ฉนฺทเหตุโก, ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ ฉนฺทสมาธี’’ติอาทินา สมาธิสฺส วิเสสนภาเวน ฯ ‘‘สมาธิเสวนวเสนา’’ติ จ ปาโฐฯ ตตฺถ **สมาธิเสวนวเสนา**ติ ฉนฺทาธิเก อธิปติํ กริตฺวา สมาธิสฺส อาเสวนวเสนฯ **อุปายภูตาน**นฺติ ‘‘ฉนฺทวโต เจ สมาธิ อิชฺฌติ, มเยฺหว อิชฺฌตี’’ติ สมาธิอาเสวนาย อุปายภูตานํฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๔๔๔. สาธิปติวารานิ อฎฺฐสตานิ, เตสุ ปเจฺจกํ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา น สมฺภวนฺตีติ อาห **"สาธิปติวารานํ ปริปุณฺณานํ อภาวา"**ติฯ ตตฺถ การณมาห **"น หิ อธิปตีนํ อธิปตโย วิชฺชนฺตี"**ติฯ ยทิ หิ อธิปตี สิยุํ สาธิปตีติ อิทฺธิปาทเภเทน ทฺวตฺตึส นยสตานิ, สุทฺธิกานิ อฎฺฐาติ จตฺตาริ นยสหสฺสานิ ภเวยฺยุํ, ตํ ปน นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ ยตฺตกา ปน นยา อิธ ลพฺภนฺติ, ตํ ทเสฺสตุํ **"เอเกกสฺมิํ ปนา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ สุทฺธิกานิ อฎฺฐ นยสตานิ สาธิปติกานิปิ อเฎฺฐวาติ จตุนฺนํ มคฺคานํ วเสน โสฬส นยสตานิฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

สยํ เชฎฺฐกภาเวน ปวตฺตนโต จตฺตาโร อธิปตโย อญฺญมญฺญํ ครุํ น กโรนฺติฯ ตสฺมา ''จตฺตาโร อิทฺธิปาทา น มคฺคาธิปติโน''ติ วุตฺตาฯ เตนาห **"อญฺญมญฺญสฺส ปน อธิปตโย น ภวนฺตี"**ติฯ **เอตมตฺถนฺ**ติ ''อธิปตโย อญฺญมญฺญสฺส อธิปตี น ภวนฺตี''ติ เอตมตฺถํฯ **อธิปติโน**ติ อธิปติ ภวิตุํ สมตฺถสฺสฯ **อธิปติํ น กโรนฺตี**ติ อธิปติํ กตฺวา ครุํ กตฺวา นปฺปวตฺตนฺติฯ **อธิปตีนํ สหภาเว**ติ อธิปติกิจฺจกรเณน สหปวตฺติยํฯ **"อวีมํสาธิปติกสฺส มคฺคสฺส อภาวา"**ติ อิทํ ''อธิปติตาสมตฺถา ธมฺมา อธิปติภาเวเนว ปวเตฺตยฺยุ''นฺติ โทสาโรปนวเสนาห, น ยถาธิคตวเสนฯ อธิปติธมฺมานญฺหิ ปุพฺพาภิสงฺขาเร สติ อธิปติภาเวน ปวตฺติ, น อญฺญถาติ สหภาเวปิ ตทภาวํ สนฺธาย วิเสสนํ น กตฺตพฺพํ สิยาติ สกฺกา วตฺตุํฯ **อญฺญมญฺญาธิปติกรณภาเว**ติ อญฺญมญฺญํ อธิปติํ กตฺวา ปวตฺติยํฯ **วีมํสาธิปติกตฺตวจนนฺ**ติ วีมํสาธิปติกภาวสฺส วจนํฯ **น วตฺตพฺพํ สิยา** สเพฺพสมฺปิ อธิปตีนํ สาธิปติกตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **สหภาโว ปฎิกฺขิโตฺต เอว** สาธิปติภาวสฺส อเนกํสิกตาวจนโตฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อิทฺธิปาทวิภงฺควณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๑๐. โพชฺฌงฺควิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

ปฐมนยวณฺณนา

๔๖๖. ปติฏฺฐานํ อิธ สํสาเร อวฏฺฐานํ, ตสฺส มูลํ กิเลสาติ อาห **“กิเลสวเสน ปติฏฺฐาน”**นฺติฯ ปติฏฺฐานาย ปน พฺยาปาราปตฺติ กมฺมนฺติ วุตฺตํ **“อภิสงฺขารวเสน อายูหนา”**ติฯ ยสฺมา กิเลเสสุ ตณฺหาทิฏฺฐิโย ตณฺหาทิฏฺฐิจริตานํ วิเสสโต สํสารนายิกา, กิเลสสหิตเมว จ กมฺมํ ปติฏฺฐานาย โหติ, น เกวลํ, ตสฺมา วุตฺตํ **“ตณฺหาทิฏฺฐีหิ...เป.... อายูหนา”**ติฯ ตถา ตณฺหาย ภวสฺสาทภาวโต, ทิฏฺฐิยา วิภวาภินนฺทนภูตาย วิภวาภิสงฺขรณภาวโต **“ตณฺหาวเสน ปติฏฺฐานํ, ทิฏฺฐิวเสน อายูหนา”**ติ วุตฺตํฯ ทิฏฺฐีสุปิ อโนฺตมุขปฺปวตฺตาย ภวทิฏฺฐิยา วิเสสโต สํสาเร อวฏฺฐานํ, ยโต โอลียนาติ วุจฺจตีติ อาห **“สสฺสตทิฏฺฐิยา ปติฏฺฐาน”**นฺติฯ พหิมุขปฺปวตฺตาปิ วิภวทิฏฺฐิ ภวาภิสงฺขรณํ นาติวตฺตตีติ วุตฺตํ **“อุเจฺฉททิฏฺฐิยา อายูหนา”**ติฯ ลยาปตฺติ ยถารทฺธสฺส อารมฺภสฺส อนิฏฺฐานํ อโนฺตสโงฺกจภาวโตติ อาห **“ลีนวเสน ปติฏฺฐาน”**นฺติฯ อุทฺธตาปตฺติ อนุปายภูตา พฺยาปาราปตฺติ อสโงฺกจภาวโตติ วุตฺตํ **“อุทฺธจฺจวเสน อายูหนา”**ติฯ ตถา โกสชฺชปกฺขิกตฺตา จ กามสุขานุโยคสฺส อุทฺธจฺจปกฺขิกตฺตา จ อตฺตกิลมถานุโยคสฺส ตทุภยวเสน ปติฏฺฐานายูหนา วุตฺตา, อิตรํ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํฯ **อิธา**ติ อิมิสฺสา **สโมฺมหวิโนทนิยา**ฯ **อวุตฺตาน**นฺติ ‘‘กิเลสวเสน ปติฏฺฐาน’’นฺติอาทีนํ วเสน เวทิตพฺพา ปติฏฺฐานายูหนาติ โยชนาฯ

สมปฺปวเตฺต ธเมฺมติ ลีนุทฺธจฺจวิรเหน สมปฺปวเตฺต สมฺปยุตฺตธเมฺมฯ **ปฏิสญฺจิกฺขตี**ติ ปติรูปํ สงฺกเลติ คเณติ ตุเลติฯ เตนาห **“อุปปตฺติโต อิกฺขตี”**ติฯ **ตทากาโร**ติ ปฏิสงฺขานากาโร อุปปตฺติโต อิกฺขนากาโรฯ **เอวญฺจ กตฺวา**ติ ปฏิสงฺขานสภาวตฺตา เอว อุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคสฺสฯ **ปจฺฉิมปจฺฉิมการณภาโว**ติ ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส การณภาโวฯ ปุริมํ ปุริมญฺหิ ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส วิเสสปจฺจโยติฯ

๔๖๗. อวิปรีตกายาทิสภาวคฺคหณสมตฺถตาย **พลวตี เอว สติ**ฯ **ปญฺญา คหิตา** สติ เนปเกฺกนาติ อโตฺถฯ **เอวํจิโตฺต**ติ เอวํ ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตจิโตฺตฯ **จิรกตวตฺตาทิวเสนา**ติ จิรกตวตฺตาทิสีเสนฯ **“วุโตฺต”**ติ อิมินาปิ ‘‘กตฺวา อาห กายวิญฺญตฺติํ…เป….โกฏฺฐาส’’นฺติ โยชนาฯ

ปเรสนฺติ น อนนฺตรานํฯ **สเพฺพสํ...เป.... โยเชตพฺพา** ‘‘สเพฺพ โพชฺฌงฺคา สเพฺพสํ ปจฺจยวิเสสา โหนฺติเยวา’’ติฯ กาเมตีติ กาโม, อสฺสาทนวเสน อามสตีติ อามิสํ, กาโมว อามิสนฺติ **กามามิสํ,** กิเลสกาโมฯ วตฺถุกาโม ปน อามสียตีติ **อามิสํ**ฯ เอวํ เสสทฺวยมฺปิฯ เตสุ โลกียนฺติ เอตฺถ สุขวิเสสาติ **โลโก,** อุปปตฺติวิเสโสฯ **วฏฺฏํ** สํสาโรฯ กามสฺสาทวเสน ปวโตฺต โลโภ **กามามิสํ**ฯ ภววิเสสปตฺถนาวเสน ปวโตฺต **โลกามิสํ**ฯ วิภโว นาม กิมตฺถิโย, โก วา ตํ อภิปเตฺถยฺยาติ วฏฺฏานุเคธภูโต โลโภ วฏฺฏามิสนฺติ จ วทนฺติฯ **ตทารมฺมณ**นฺติ ตสฺสา ตณฺหาย อารมฺมณํ, รูปาทิฯ **โลกธมฺมา** ลาภาทโยฯ วุตฺตาวเสสา สพฺพาว ตณฺหา **สํสารชนโกราโค**ฯ

ปฐมนยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุติยนยวณฺณนา

๔๖๘-๙. สเพฺพ สตฺตาติ กามภวาทีสุ, สญฺญีภวาทีสุ, เอกโวการภวาทีสุ จ สพฺพภเวสุ สเพฺพ สตฺตาฯ อาหารโต ฐิติ เอเตสนฺติ **อาหารฏฺฐิติกา,** ปจฺจยฏฺฐิติกาฯ เยน ปจฺจเยน เต ติฏฺฐนฺติ, โส เอโกว ธโมฺม ญาตปริญฺญาสงฺขาตาย ‘‘อาหารฏฺฐิติกา’’ติ อภิญฺญาย อภิเญฺญยฺโยฯ **เทฺว ธาตุโย**ติ สงฺขตาสงฺขตธาตุโยฯ **ติโสฺส ธาตุโย**ติ กามธาตุรูปธาตุอรูปธาตุโยฯ **ปญฺจ วิมุตฺตายตนานี**ติ ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุโน สตฺถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุฏฺฐานิโย’’ติอาทินา (ที. นิ. ๓.๓๒๒, ๓๕๕; อ. นิ. ๕.๒๖) อาคตานิ วิมุจฺจนการณานิฯ **อนุตฺตริยานี**ติ ทสฺสนานุตฺตริยาทีนิ ฉ อนุตฺตริยานิฯ **นิทฺทสวตฺถูนี**ติ เยหิ การเณหิ นิทฺทโส โหติ, ตานิ นิทฺทสวตฺถูนิ นามฯ เทสนามตฺตเญฺจตํฯ ขีณาสโว หิ ทสวโสฺส หุตฺวา ปรินิพฺพุโต ปุน ทสวโสฺส น โหติฯ น เกวลญฺจ ทสวโสฺส, นววโสฺสปิ…เป…. เอกมุหุตฺติโกปิ น โหติเยว ปุน ปฏิสนฺธิยา อภาวา, อฏฺฐุปฺปตฺติวเสน ปเนวํ วุตฺตํฯ ตานิ ปน ‘‘อิธ, ภิกฺขุ, สิกฺขาสมาทาเน ติพฺพจฺฉโนฺท โหตี’’ติอาทินา (ที. นิ. ๓.๓๓๑) สุเตฺต อาคตานิเยวฯ ‘‘สมฺมาทิฏฺฐิสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิชฺชิณฺณา โหตี’’ติอาทีนิ (ที. นิ. ๓.๓๖๐; อ. นิ. ๑๐.๑๐๖) **ทส นิชฺชรวตฺถูนิ**ฯ **ขนฺธาทโย**ติ ขนฺธายตนธาตาทโยฯ **วินนฺธน**นฺติ ‘‘ภวาทิวินนฺธนเฏฺฐน วานํ วุจฺจติ ตณฺหา’’ติ ทเสฺสติฯ **คมน**นฺติ อสฺสาทนวเสน อารมฺมเณ ปวตฺติมาหฯ เตน วุตฺตํ **‘‘ปิยรูปสาตรูเปสู’’**ติฯ

วิปสฺสนาสหคตนฺติ เวทิตพฺพํ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกตฺตาฯ ‘‘มคฺคํ อปฺปตฺตํ กายิกํ วีริย’’นฺติ วิเสเสตฺวา วุตฺตตฺตา ปน โลกุตฺตรวีริยมฺปิ ปริยาเยน กายิกํ นาม อตฺถีติ ทีปิตํ โหติฯ

รูปาวจเร ปีติสโมฺพชฺฌโงฺคติ น วุจฺจตีติ อาห **‘‘รูปาวจเร…เป…. ปฏิกฺขิตฺตา’’**ติฯ ยถา วิปสฺสนาสหคตา ปีติ ปริยาเยน ‘‘ปีติสโมฺพชฺฌโงฺค’’ติ วุจฺจติ, เอวํ รูปาวจเร ปีติ นิเพฺพธภาคิยา วตฺตพฺพา สิยาฯ เอวํ ลพฺภมานาปิ อลพฺภมานํ อุปาทาย น วุตฺตาฯ **‘‘อวิตกฺกอวิจารา’’**ติ วิเสสนํ สนฺตปณีตาย ปีติยา ทสฺสนตฺถํฯ **โพชฺฌงฺคภูตา**ติ ปริยายโพชฺฌงฺคภูตาฯ **อวิตกฺกอวิจาโร ปีติ…เป…. น วุโตฺต** สวิตกฺกสวิจารตฺตา ตสฺสฯ น หิ กามาวจรา อวิตกฺกอวิจารา ปีติ อตฺถิฯ

อิธ วุโตฺต ปริยาเยนาติ อโตฺถฯ มคฺคปฏิเวธานุโลมนโต วิปสฺสนาย วิย ปาทกชฺฌาเนสุปิ สติอาทโย ‘‘โพชฺฌงฺคา’’เตฺวว วุจฺจนฺตีติ อาห **‘‘นิเพฺพธภาคิยตฺตา น ปฏิกฺขิปิตโพฺพ’’**ติฯ เอวํ กสิณชฺฌานาทีสุ โพชฺฌเงฺค อุทฺธรนฺตานํ อธิปฺปายํ วตฺวา อนุทฺธรนฺตานํ อธิปฺปายํ วตฺตุํ **‘‘อนุทฺธรนฺตา ปนา’’**ติอาทิมาหฯ เต หิ อาสเนฺนกนฺตกิจฺจนิพฺพตฺตีหิ วิปสฺสนากฺขเณ โพชฺฌเงฺค อุทฺธรนฺติ, น ฌานกฺขเณ ตทภาวโตฯ เตนาห **‘‘วิปสฺสนากิจฺจสฺส วิย…เป…. น อุทฺธรนฺตี’’**ติฯ กสิณนิสฺสโนฺท อรูปานีติ อาห **‘‘ตทายตฺตานี’’**ติฯ

ทุติยนยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ตติยนยวณฺณนา

๔๗๐-๑. โวสฺสชฺชนํ ปหานํ โวสฺสโคฺค, โวสฺสชฺชนํ วา วิสฺสฏฺฐภาโว นิราสงฺกานุปฺปเวโสติ อาห **‘‘โวสฺสคฺคสโทฺท…เป…. ทุวิธตฺตา วุตฺตา’’**ติฯ วิปสฺสนากฺขเณ **ตทงฺคตนฺนินฺนปฺปกาเรน,** มคฺคกฺขเณ **สมุเจฺฉทตทารมฺมณกรณปฺปกาเรน**ฯ

ตติยนยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๔๗๒. อุเปกฺขนมุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคสฺส สภาโว, โส จ สมาธิวีริยสโมฺพชฺฌโงฺค วิย สมฺปยุตฺตานํ อูนาธิกภาวพฺยาวโฏ อหุตฺวา เตสํ อนูนานธิกภาเว มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺตีติ อิมมตฺถํ อาห “**อุเปกฺขนวเสนา**”ติอาทินาฯ ตตฺถ **อุปปตฺติโต อิกฺขน**นฺติ ปฏิสงฺขานมาหฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โพชฺฌงฺควิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๑. มคฺคงฺควิภงฺโค

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๔๙๐. **อภิธมฺเม**ติ ธมฺมสงฺคเหฯ โส หิ นิปฺปตฺติตาภิธมฺมเทสนา, น วิภงฺคเทสนา วิย สุตฺตนฺตนยวิมิสฺสาฯ **อริโยปปทตํ น กโรติ** วินาปิ เตนสฺส อริยภาวสิทฺธิโตฯ เตนาห อฏฺฐกถายํ ‘‘ยถา หี’’ติอาทิฯ

๔๙๓. **‘‘โลกิยกาเลนา’’**ติ อิทํ ปุพฺพภาคภาวนานุภาเวน กิจฺจาติเรกสิทฺธีติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **เอเตส**นฺติ สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนํฯ อปฺปหาเน, ปหาเน จ อาทีนวานิสํสวิภาวนาทินา วิเสสปฺปจฺจยตฺตา **สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนิ มิจฺฉาวาจาทีนิ ปชหาเปนฺตีติ วุตฺตานิ**ฯ มิจฺฉาวาจาทิโต นิวตฺติ สมฺมาวาจาทิกิริยาติ วุตฺตํ **‘‘สมฺมาวาจาทิกิริยา หิ วิรตี’’**ติฯ สมฺมาทิฏฺฐิอาทโย วิย **น การาปกภาเวน,** ตํสมงฺคีปุคฺคโล วิย **น กตฺตุภาเวนฯ โลกุตฺตรกฺขเณปี**ติ น เกวลํ โลกิยกฺขเณเยว, อถ โข โลกุตฺตรกฺขเณปิฯ

ขนฺธปทํ วิปจฺจตีติ ปฏิสนฺธิทายิกํ สนฺธายาหฯ **ตตฺถ วิปจฺจตี**ติ ปวตฺติวิปากทายิกํฯ

เอเกกนฺติ ‘‘ตตฺถ กตมา สมฺมาทิฏฺฐี’’ติอาทินา เอเกกํ องฺคํ ปุจฺฉิตฺวาฯ **ตสฺส ตเสฺสวา**ติ เอเกกองฺคเสฺสว, น องฺคสมุทายสฺสฯ **สห ปน ปุจฺฉิตฺวา**ติ ‘‘ตตฺถ กตโม ปญฺจงฺคิโก มโคฺค’’ติ ปุจฺฉิตฺวาฯ **เอกโต วิสฺสชฺชนปฏินิเทฺทสตฺตา**ติ ยทิปิ ‘‘ตตฺถ กตมา สมฺมาทิฏฺฐิ? ยา ปญฺญา’’ติอาทินา (วิภ. ๔๙๕) วิสฺสชฺชนํ กตํ, ‘‘ตตฺถ กตโม ปญฺจงฺคิโก มโคฺค’’ติ (วิภ. ๔๙๔) ปน เอกโต กตาย ปุจฺฉาย วิสฺสชฺชนวเสน ปฏินิเทฺทสภาวโต น ปาฏิเยกฺกํ ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนํ นาม โหติฯ กสฺมา ปเนตฺถ ปญฺจงฺคิกวาเร เอว ปาฏิเยกฺกํ ปุจฺฉาวิสฺสชฺชนํ กตํ, น อฏฺฐงฺคิกวาเรติ โจทนํ สนฺธายาห **‘‘ตตฺถา’’**ติอาทิฯ **เอเกกมุขายา**ติ สมฺมาทิฏฺฐิอาทิมุขายฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อริยํ โว, ภิกฺขเว, สมฺมาทิฏฺฐิํ เทเสสฺสามิ สอุปนิสํ สปริกฺขาร’’นฺติอาทิ (สํ. นิ. ๕.๒๘)ฯ **ปุพฺพสุทฺธิยา สิชฺฌนฺติ**ฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘ปุเพฺพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุโทฺธ โหตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๔๓๑), ตสฺมา สมฺมาวาจาทิมุขา ภาวนา นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **‘‘น มคฺคสฺส อุปจาเรนา’’**ติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

มคฺคงฺควิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๒. ฌานวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

มาติกาวณฺณนา

๕๐๘. **ปาติโมกฺขสํวราทีติ อาทิ**-สเทฺทน อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตา, โภชเน มตฺตญฺญุตา, สติสมฺปชญฺญํ, ชาคริยานุโยโคติ เอวมาทิเก สงฺคณฺหาติฯ **อสุภานุสฺสติโย**ติ อสุภฌานานิ, อนุสฺสติฌานานิ จฯ สติ สมณภาวกรปุพฺพภาคกรณียสมฺปตฺติยํ สมณภาโวปิ สิโทฺธเยว โหตีติ อาห **“สุญฺญา…เป…. ทเสฺสตี”**ติฯ การเณ หิ สิเทฺธ ผลมฺปิ สิทฺธเมว โหตีติฯ สิกฺขาปทานํ สรูปํ, สิกฺขิตพฺพาการํ, สงฺเขปโต วิภาคญฺจ ทเสฺสตุํ **“สิกฺขาปเทสู”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **นามกายาทิวเสนา**ติ นามกายปทกายพฺยญฺชนกายวเสน วุเตฺตสุฯ อิมินา สิกฺขาปทานํ สิกฺขาย อธิคมูปายภูตปญฺญตฺติสภาวตํ ทเสฺสติฯ เตสุ สิกฺขิตพฺพาการาโร สตฺถุอาณานติกฺกโมเยวาติ อาห **“วจ…เป…. ตเพฺพสู”**ติฯ **สิกฺขาโกฏฺฐาเสสู**ติ วุตฺตปฺปเภเทสุ อธิสีลสิกฺขาภาเคสุฯ เตสุ สมาทานเมว สิกฺขิตพฺพาการาโรติ วุตฺตํ **“ปริปูรณวเสน สิกฺขิตเพฺพสู”**ติฯ **สิกฺขาปเทกเทสภูตา**ติ สิกฺขาปทสมุทายสฺส อวยวภูตาฯ ภิกฺขุสิกฺขา หิ อิธาธิเปฺปตา ‘‘อิธ ภิกฺขู’’ติ วุตฺตตฺตาฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘เสสสิกฺขา ปน อตฺถุทฺธารวเสน สิกฺขาสทฺทสฺส อตฺถทสฺสนตฺถํ วุตฺตา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๕๑๖)ฯ

มาติกาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิเทฺทสวณฺณนา

๕๐๙. **ทิฏฺฐตฺตา**ติ สยมฺภูญาเณน สจฺฉิกตตฺตาฯ **ขนฺติ**อาทีสุปิ เอเสว นโยฯ สยมฺภูญาเณน สจฺฉิกรณวเสเนว หิ ภควโต ขมนรุจฺจนาทโย, น อเญฺญสํ วิย อนุสฺสวาการปริวิตกฺกาทิมุเขนฯ **อวิปรีตโฏฺฐ** เอกนฺตนิยฺยานเฏฺฐน เวทิตโพฺพฯ **สิกฺขิยมาโน**ติ สิกฺขาย ปฏิปชฺชิยมาโน ฯ **สิกฺขิตพฺพานิ สิกฺขาปทานี**ติ สิกฺขาปทปาฬึ วทติฯ **ขนฺธตฺตย**นฺติ สีลาทิกฺขนฺธตฺตยํฯ ‘‘สพฺพปาปสฺส…เป…. พุทฺธาน สาสน’’นฺติ (ธ. ป. ๑๘๓; ที. นิ. ๑.๙๐; เนตฺติ. ๓๐) วจนโต อาห **“อนุสาสนทานภูตํ สิกฺขตฺตย”**นฺติฯ

สมฺมาทิฏฺฐิยา ปจฺจยตฺตาติ มคฺคสมฺมาทิฏฺฐิยา เอกนฺตเหตุภาวโตฯ เอตฺถ จ **สมฺมาทิฏฺฐี**ติ กมฺมสฺสกตาสมฺมาทิฏฺฐิ, กมฺมปถสมฺมาทิฏฺฐิ จฯ **ผลการโณปจาเรหี**ติ ผลูปจาเรน สมฺมาทิฏฺฐิปจฺจยตฺตา, การณูปจาเรน สมฺมาทิฏฺฐิปุพฺพงฺคมตฺตาฯ **กุสลธเมฺมหิ อตฺตโน เอกเทสภูเตหี**ติ สมฺมาทิฏฺฐิธเมฺม สนฺธายาหฯ กุสลปญฺญาวิญฺญาณานํ วา ปชานนวิชานนวเสน ทสฺสนํ **ทิฏฺฐี**ติฯ เตน อวยวธเมฺมน สมุทายสฺส อุปจริตตฺตํ ทเสฺสติฯ **วินยนกิริยตฺตา**ติ เทสนาภูตํ สิกฺขตฺตยมาหฯ **ธเมฺมนา**ติ ธมฺมโต อนเปเตนฯ **อวิสมสภาเวนา**ติ อวิสเมน สภาเวน, สเมนาติ อโตฺถฯ

๕๑๐. **อนญฺญเตฺถนา**ติ ครหาทิอญฺญตฺถรหิเตน สกเตฺถนฯ **ภินฺนปฏธเร**ติ ภิกฺขุสารุปฺปวเสน ปญฺจขณฺฑาทินา เฉเทน ฉินฺนจีวรธเรฯ

เภทนปริยายวเสน วุตฺตํ, ตสฺมา กิเลสานํ ปหานา กิเลสานํ เภทา ภิกฺขูติ วุตฺตํ โหติฯ

คุณวเสนาติ เสกฺขธมฺมาทิคุณานํ วเสนฯ เตน ภาวตฺถโต ภิกฺขุสโทฺท ทสฺสิโต โหติฯ

อิทํ ทฺวยนฺติ ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทินา ปรโต สงฺคหทสฺสนวเสน วุตฺตํ ‘‘เสโกฺข’’ติอาทิกํ วจนทฺวยํฯ **อิมินา**ติ ‘‘เสโกฺข ภิกฺขุ ภินฺนตฺตา ปาปกาน’’นฺติ ปทานํ อตฺถทสฺสเนนฯ **น สเมติ** เสกฺขอเสกฺขปุถุชฺชนาเสกฺขทีปนโตฯ **ตทิทนฺ**ติ ปฐมทฺวยํฯ **นิปฺปริยายทสฺสนํ** อริยานํ , อเสกฺขานํเยว จ เสกฺขภินฺนกิเลสภาวทีปนโตฯ **วุโตฺต**ติ ปฏิญฺญาวจนํ, สจฺจํ วุโตฺตติ อโตฺถฯ **น ปน อิธาธิเปฺปโต** อตฺถุทฺธารวเสน ทสฺสิตตฺตาฯ

ภควโต วจนนฺติ อุปสมฺปทากมฺมวาจมาหฯ **ตทนุรูปนฺ**ติ ตทนุจฺฉวิกํ, ยถาวุตฺตนฺติ อโตฺถฯ ปริสาวตฺถุสีมาสมฺปตฺติโย ‘‘สมเคฺคน สเงฺฆน อกุเปฺปนา’’ติ (วิภ. ๕๑๐) อิมินา ปกาสิตาติ **‘‘ฐานารห’’**นฺติ ปทสฺส **‘‘อนูน...เป.... อวุตฺต’’**นฺติ เอตฺตกเมว อตฺถมาหฯ

๕๑๑. **อวีติกฺกมนวิรติภาวโต**ติ อวีติกฺกมสมาทานภูตา วิรตีติ กตฺวา วาริตฺตสีลํ ปตฺวา วิรติ เอว ปธานนฺติ เจตนาสีลสฺสปิ ปริยายตา วุตฺตาฯ **‘‘นครวฑฺฒกี วตฺถุวิชฺชาจริโย’’**ติ อิทํ อิธาธิเปฺปตนครวฑฺฒกีทสฺสนํฯ วตฺถุวิชฺชา, ปาสาทวิชฺชาติ ทุวิธา หิ วฑฺฒกีวิชฺชาฯ **เลหิตพฺพนฺ**ติ สายิตพฺพํฯ **จุพิตพฺพนฺ**ติ ปาตพฺพํฯ

อินฺทฺริยสํวราหารตฺตาติ อินฺทฺริยสํวรเหตุกตฺตาฯ ปาติโมกฺขสีลํ สิกฺขาปทสีลํ น ปกติสีลาทิเกน คยฺหตีติ อาห **‘‘ปาติโมกฺขโต อญฺญํ สีลํ กายิกอวีติกฺกมาทิคฺคหเณน คหิต’’**นฺติฯ ตํ ปน ปาติโมกฺขสีเลน น สงฺคยฺหตีติ น สกฺกา วตฺตุํ, กายิกวาจสิกสํวรสฺส ตพฺพินิมุตฺตสฺส อภาวโตติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อิมินา อธิปฺปาเยน วุตฺต’’**นฺติ อาหฯ

> ตตฺถ ปาติโมกฺขสทฺทสฺส เอวํ อโตฺถ เวทิตโพฺพ – กิเลสานํ พลวภาวโต, ปาปกิริยาย สุกรภาวโต, ปุญฺญกิริยาย จ ทุกฺกรภาวโต พหุกฺขตฺตุํ อปาเยสุ ปตนสีโลติ ปาตี, ปุถุชฺชโน, อนิจฺจตาย วา ภวาทีสุ กมฺมเวคกฺขิโตฺต ฆฏิยนฺตํ วิย อนวฏฺฐาเนน ปริพฺภมนโต คมนสีโลติ ปาตี, มรณวเสน วา ตมฺหิ ตมฺหิ สตฺตนิกาเย อตฺตภาวสฺส ปาตนสีโลติ ปาตี, สตฺตสนฺตาโน, จิตฺตเมว วาฯ ตํ ปาตินํ สํสารทุกฺขโต โมเกฺขตีติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ จิตฺตสฺส หิ วิโมเกฺขน สโตฺตปิ ‘‘วิมุโตฺต’’ติ วุจฺจติฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘จิตฺตโวทานา วิสุชฺฌนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑๐๐), ‘‘อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุตฺต’’นฺติ (มหาว. ๒๘) จฯ อถ วา อวิชฺชาทินา เหตุนา สํสาเร ปตติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ ปาตีฯ ‘‘อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสํโยชนานํ สนฺธาวตํ สํสรต’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๑๒๔; ๓.๙๙; ๕.๕๒๐; กถา. ๗๕) หิ วุตฺตํฯ ตสฺส ปาติโน สตฺตสฺส ตณฺหาทิสํกิเลสตฺตยโต โมโกฺข เอเตนาติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ ‘‘กเณฺฐกาโฬ’’ติอาทีนํ วิย ตสฺส สมาสสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ
>
> อถ วา ปาเตติ วินิปาเตติ ทุเกฺขติ ปาติ, จิตฺตํฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘จิเตฺตน นียติ โลโก, จิเตฺตน ปริกสฺสตี’’ติ (สํ. นิ. ๑.๖๒)ฯ ตสฺส ปาติโน โมโกฺข เอเตนาติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ ปตติ วา เอเตน อปายทุเกฺข วา สํสารทุเกฺข วาติ ปาตี, ตณฺหาทิสํกิเลโสฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘ตณฺหา ชเนติ ปุริสํ (สํ. นิ. ๑.๕๕-๕๗), ตณฺหาทุติโย ปุริโส’’ติ (อิติวุ. ๑๕; มหานิ. ๑๙๑; จูฬนิ. ปารายนานุคีติคาถา นิเทฺทส ๑๐๗) จ อาทิฯ ตโต โมโกฺขติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ
>
> อถ วา ปตติ เอตฺถาติ ปาตีนิ, ฉ อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘ฉสุ โลโก สมุปฺปโนฺน, ฉสุ กุพฺพติ สนฺถว’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๗๐; สุ. นิ. ๑๗๑)ฯ ตโต ฉอชฺฌตฺ

ติกพาหิรายตนสงฺขาตโต ปาติโต โมโกฺขติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ

อถ วา ปาโต วินิปาโต อสฺส อตฺถีติ ปาตี, สํสาโร, ตโต โมโกฺขติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ

อถ วา สพฺพโลกาธิปติภาวโต ธมฺมิสฺสโร ภควา ''ปตี''ติ วุจฺจติ, มุจฺจติ เอเตนาติ โมโกฺข, ปติโน โมโกฺข เตน ปญฺญตฺตตฺตาติ ปติโมโกฺข, ปติโมโกฺข เอว **ปาติโมกฺขํ**ฯ สพฺพคุณานํ วา มูลภาวโต อุตฺตมเฏฺฐน ปติ จ โส ยถาวุเตฺตนเตฺถน โมโกฺข จาติ ปติโมโกฺข, ปติโมโกฺข เอว **ปาติโมกฺขํ**ฯ ตถา หิ วุตฺตํ ''ปาติโมกฺขนฺติ มุขเมตํ ปมุขเมต''นฺติ (มหาว. ๑๓๕) วิตฺถาโรฯ

อถ วา ป-อิติ ปกาเร, อตีติ อจฺจนฺตเตฺถ นิปาโต, ตสฺมา ปกาเรหิ อจฺจนฺตํ โมเกฺขตีติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ อิทญฺหิ สีลํ สยํ ตทงฺควเสน, สมาธิสหิตํ ปญฺญาสหิตญฺจ วิกฺขมฺภนวเสน สมุเจฺฉทวเสน จ อจฺจนฺตํ โมเกฺขติ โมเจตีติ **ปาติโมกฺขํ**ฯ ปติ ปติ โมโกฺขติ วา ปติโมโกฺข, ตมฺหา ตมฺหา วีติกฺกมโทสโต ปเจฺจกํ โมโกฺขติ อโตฺถ, ปติโมโกฺขเยว **ปาติโมกฺขํ**ฯ โมโกฺข วา นิพฺพานํ, ตสฺส โมกฺขสฺส ปฎิพิมฺพภูโตติ ปติโมกฺขํฯ สีลสํวโร หิ นิเพฺพธภาคิโย สูริยสฺส อรุณุคฺคมนํ วิย นิพฺพานสฺส อุทยภูโต ตปฺปฎิภาโค วิย โหติ ยถารหํ กิเลสนิพฺพาปนโตติ ปติโมกฺขํ, ปติโมกฺขํเยว **ปาติโมกฺขํ**ฯ

อถ วา โมกฺขํ ปติ วตฺตติ, โมกฺขาภิมุขนฺติ วา ปติโมกฺขํ, ปติโมกฺขํเยว **ปาติโมกฺขนฺติ**ฯ อิทมฺปิ ปาติโมกฺขสทฺทสฺส มุขมตฺตทสฺสนเมวฯ สพฺพากอาเรน ปน ชินปาติโมโกฺข ภควาว อนวชฺชปติโมกฺขํ ปาติโมกฺขํ สํวเณฺณยฺยฯ

๕๑๓. ครุภณฺฑวิสฺสชฺชนกรณภูตํ เอตสฺส อตฺถีติ **ครุภณฺฑวิสฺสชฺชนํ**ฯ **ครุภณฺฑนฺตรภูตํ** ถาวราทิฯ อูนกํ น วฎฺฎตีติ **ผาติกมฺมํ** วุตฺตํฯ อติเรกคฺฆนกํ, ตทคฺฆนกเมว วา วฎฺฎตีติฯ **ยถาวุตฺตนฺ**ติ โปกฺขรณิโต ปํสุอุทฺธรณาทิถาวรกมฺมํฯ

ธาเรติ, โปเสติ วา ปเรสํ ทารเกฯ

คิหีนํ กริยมานํ วุตฺตํ, น สงฺฆสฺส, คณสฺส วาติ อโตฺถฯ **ปิณฺฑปฎิปิณฺฑนฺ**ติ อุตฺตรปทโลปํ, ปุริมปเท อุตฺตรปทโลปญฺจ กตฺวา นิเทฺทโสติ อาห **''ปิณฺฑตฺถ''**นฺติอาทิฯ **อโยนิโส วิจารณํ** อยาถาวปฎิปตฺติฯ

๕๑๔. คจฺฉนฺติ ยถาสกํ วิสเย ปวตฺตนฺตีติ **คาโว,** จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิฯ

วิธุนนํ ปโปฺผฎนํ, ปวาหนนฺติ อโตฺถฯ

๕๑๕. ยถา กรณโตฺถ กรณียสโทฺท, เอวํ วิกิรณโตฺถปิ โหตีติ อาห **''วิกฺขิปิตพฺพานี''**ติ, วิทฺธํสิตพฺพานีติ อโตฺถฯ สํยมนียานิ วา **สํยมกรณียานิ,** ''น ปุน เอวํ กโรมี''ติ อตฺตโน ทหนํ มนสา อธิฎฺฐานํ สํยมนํ, สํยมนกรณียานิ **สํวรกรณียานี**ติ จิตฺตมตฺตายตฺตา เอว สํยมสํวรา อาจริเยน อธิเปฺปตาติ อาห **''อนาปตฺติคมนียานี''**ติ ฯ อเนฺตวาสิกเตฺถโร ปน เทสนาปิ จิตฺตุปฺปาทมนสิกาเรหิ วินา น โหตีติ เทสนาวิสุทฺธึ นิสฺสรณํ วทติฯ

๕๑๖. ''อลงฺกโต เจปิ…เป…. ส ภิกฺขู''ติอาทีสุ (ธ. ป. ๑๔๒) วิย อิธาปิ **คุณโต ภิกฺขุ อธิเปฺปโต**ฯ ตถา จ วุตฺตํ ''อิธ ภิกฺขูติ ปฎิปตฺติยา ภิกฺขุภาวทสฺสนโต เอวมาหา''ติ (วิภ.

อฎฺฐ. ๓๕๕)ฯ ยตฺตกํ เอเกน ปุคฺคเลน อเสเสตฺวา สมาทาตุํ สกฺกา, ตํ สนฺธายาห **“เยน สมาทาเนน สพฺพาปิ สิกฺขา สมาทินฺนา โหนฺตี”**ติ ยถา อุปสมฺปทาปาริปูริยา อเสสํ อุปสมฺปนฺนสิกฺขาสมาทานํฯ **ตนฺ**ติ สมาทานํฯ **อเนเกสู**ติ วิสุํ วิสุํ สมาทาเนสุฯ ยถา สมาทินฺนาย สิกฺขาย สเพฺพน สพฺพํ อวีติกฺกมนํ สิกฺขิตพฺพากาโร, เอวํ สติ วีติกฺกเม เทสนาคามินิยา เทสนา, วุฎฺฐานคามินิยา วุฎฺฐานํ ตทุปายภูตํ ปาริวาสิกวตฺตจรณาทีติ วุตฺตํ **“อวีติ...เป.... อาการेน**า**”**ติฯ ยํ สิกฺขาปทํ ปมาเทน วีติกฺกนฺตํ, ตํ สิกฺขิยมานํ น โหตีติ เสสิตํ นาม โหตีติ อาห **“วีติกฺกมนวเสน เสสสฺสา”**ติฯ

๕๑๙. **จิตฺตปริโสธนภาวนา**ติ จิตฺตสฺส ปริโสธนภูตา อาวรณียธมฺมวิกฺขมฺภิกา สมาธิวิปสฺสนาภาวนา จิตฺตปริโสธนภาวนาฯ **สุปฺปปริคฺคาหก**นฺติ นิทฺทาปริคฺคาหกํฯ **อิทนฺ**ติ อิทํ อโพฺพกิณฺณภวโงฺคตฺตรณสงฺขาตํ กิริยมยจิตฺตานํ อปฺปวตฺตนํ สุปฺปํ นามฯ **อิโต** ภวโงฺคตฺตรณโตฯ **ปุเพฺพ อิโต** กิริยมยจิตฺตปฺปวตฺติโต ปรญฺจ นตฺถิฯ **อยํ** กายกิลมโถ, ถินมิทฺธญฺจ **เอตสฺส** สุตฺตสฺส ปจฺจโยฯ

๕๒๒. **สติปฎฺฐานาทโย**ติ สติปฎฺฐานสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาทา, เอกเจฺจ จ มคฺคธมฺมา สห น ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา ปาฬิยํ น วุตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ เอเต ตาว เอกสฺมิํ อารมฺมเณ สห น ปวตฺตนฺตีติ น คเณฺหยฺยุํ, อินฺทฺริยพลานิ กสฺมา น คหิตานีติ อาห **“ปวตฺต...เป.... โหนฺตี”**ติฯ เอวมฺปิ สทฺธินฺทฺริยพลานิ โพชฺฌเงฺคหิ น สงฺคยฺหนฺตีติ กถํ เตสํ ตทโนฺตคธตาติ โจทนํ สนฺธายาห **“ปีติ...เป.... วุตฺตตฺตา”**ติฯ

๕๒๓. **สมนฺตโต**ติ สพฺพภาเคสุ สเพฺพสุ อภิกฺกมาทีสุ, สพฺพภาคโต วา เตสุ เอว อภิกฺกมาทีสุ อตฺถานตฺถาทิสพฺพภาคโต สพฺพาการโตฯ **สมฺมา**ติ อวิปรีตํ โยนิโสฯ **สม**นฺติ อวิสมํ, อิฎฺฐาทิอารมฺมเณ ราคาทิวิสมรหิตํ กตฺวาติ อโตฺถฯ

ภิกฺขา จรียติ เอตฺถาติ ภิกฺขาจาโร, ภิกฺขาย จรณฎฺฐานํ, โส เอว โคจโร, ภิกฺขาย จรณเมว วา สมฺปชญฺญสฺส วิสยภาวโต โคจโร, ตสฺมิํ ***ภิกฺขาจารโคจเร****ฯ โส ปน อภิกฺกมาทิเภทภินฺนนฺติ วิเสสนวเสน วุตฺตํ* **“*อภิกฺกมาทีสุ ปนา*”***ติฯ* **กมฺมฎฺฐานสงฺขาเต**ติ โยคกมฺมสฺส ภาวนาย ปวตฺติฎฺฐานสงฺขาเต อารมฺมเณ, ภาวนากเมฺมเยว วา, โยคิโน สุขวิเสสเหตุตาย วา กมฺมฎฺฐานสงฺขาเต สมฺปชญฺญสฺส วิสยภาเวน **โคจเร**ฯ **อภิกฺกมาทีสู**ติ อภิกฺกมปฎิกฺกมาทีสุ เจว จีวรปารุปนาทีสุ จฯ **อสมฺมุยฺหนํ** จิตฺตกิริยาวาโยธาตุวิปฺผารวเสเนว เตสํ ปวตฺติ, น อญฺญถาติ ยาถาวโต ชานนํฯ

กมฺมฎฺฐานํ ปธานํ กตฺวาติ จีวรปารุปนาทิสรีรปริหรณกิจฺจกาเลปิ กมฺมฎฺฐานมนสิการเมว ปธานํ กตฺวาฯ

ตสฺมาติ ยสฺมา อุสฺสุกฺกชาโต หุตฺวา อติวิย มํ ยาจสิ, ยสฺมา จ ชีวิตนฺตรายานํ ทุชฺชานตํ วทสิ, อินฺทฺริยานิ จ เต ปริปากํ คตานิ, ตสฺมาฯ **ติหา**ติ นิปาตมตฺตํฯ **เต** ตยาฯ **เอว**นฺติ อิทานิ วตฺตพฺพาการํ วทติฯ **สิกฺขิตพฺพ**นฺติ อธิสีลสิกฺขาทีนํ ติสฺสนฺนมฺปิ สิกฺขานํ วเสน สิกฺขนํ กาตพฺพํฯ ยถา ปน สิกฺขิตพฺพํ, ตํ ทเสฺสโนฺต **“ทิเฎฺฐ ทิฎฺฐมตฺตํ ภวิสฺสตี”**ติอาทิมาหฯ

ตตฺถ **ทิเฎฺฐ ทิฎฺฐมตฺต**นฺติ รูปายตเน จกฺขุวิญฺญาเณน ทิฎฺฐมตฺตํฯ ยถา หิ จกฺขุวิญฺญาณํ รูเป รูปมตฺตเมว ปสฺสติ, น นิจฺจาทิสภาวํ, เอวํ เสสตํทฺวาริกวิญฺญาเณหิปิ เม เอตฺถ ทิฎฺฐมตฺตเมว ภวิสฺสตีติ สิกฺขิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ อถ วา **ทิเฎฺฐ ทิฎฺฐํ** นาม จกฺขุวิญฺญาณํ, รูเป

รูปวิชานนฺติ อโตฺถฯ **มตฺตา**ติ ปมาณํฯ ทิฏฺฐํ มตฺตา เอตสฺสาติ **ทิฏฺฐมตฺตํ,** จกฺขุวิญฺญาณมตฺตเมว เม จิตฺตํ ภวิสฺสตีติ อโตฺถฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยถา อาปาถคเต รูเป จกฺขุวิญฺญาณํ น รชฺชติ น ทุสฺสติ น มุยฺหติ, เอวํ ราคาทิวิรเหน จกฺขุวิญฺญาณมตฺตเมว เม ชวนํ ภวิสฺสติ, จกฺขุวิญฺญาณปฺปมาเณเนว นํ ฐเปสฺสามีติฯ อถ วา **ทิฏฺฐํ** นาม จกฺขุวิญฺญาเณน ทิฏฺฐรูปํฯ **ทิเฏฺฐ ทิฏฺฐํ** นาม ตเตฺถว อุปฺปนฺนํ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณโวฏฺฐพฺพนสงฺขาตํ จิตฺตตฺตยํฯ ยถา ตํ น รชฺชติ น ทุสฺสติ น มุยฺหติ, เอวํ อาปาถคเต รูเป เตเนว สมฺปฏิจฺฉนาทิปฺปมาเณน ชวนํ อุปฺปาเทสฺสามิ, นาสฺส ตํ ปมาณํ อติกฺกมิตฺวา รชฺชนาทิวเสน อุปฺปชฺชิตุํ ทสฺสามีติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ เอส นโย สุตมุเตสุฯ **มุต**นฺติ จ ตทารมฺมณวิญฺญาเณหิ สทฺธิํ คนฺธรสโผฏฺฐพฺพายตนํ เวทิตพฺพํฯ **วิญฺญาเต วิญฺญาตมตฺต**นฺติ เอตฺถ ปน **วิญฺญาตํ** นาม มโนทฺวาราวชฺชเนน วิญฺญาตารมฺมณํ, ตสฺมิํ วิญฺญาเตฯ **วิญฺญาตมตฺต**นฺติ อาวชฺชนปฺปมาณํฯ ยถา อาวชฺชนํ น รชฺชติ น ทุสฺสติ น มุยฺหติ, เอวํ รชฺชนาทิวเสน อุปฺปชฺชิตุํ อทตฺวา อาวชฺชนปฺปมาเณเนว จิตฺตํ ฐเปสฺสามีติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ **เอวญฺหิ เต พาหิย สิกฺขิตพฺพ**นฺติ เอวํ อิมาย ปฏิปทาย ตยา พาหิย ติสฺสนฺนํ สิกฺขานํ อนุปวตฺตนวเสน สิกฺขิตพฺพํฯ อิติ ภควา พาหิยสฺส สํขิตฺตรุจิตาย ฉหิ วิญฺญาณกาเยหิ สทฺธิํ ฉฬารมฺมณเภทภินฺนํ วิปสฺสนาวิสยํ ทิฏฺฐาทีหิ จตูหิ โกฏฺฐาเสหิ วิภชิตฺวา ตตฺถสฺส ญาตตีรณปริญฺญํ ทเสฺสติฯ

กถํ? เอตฺถ หิ รูปายตนํ ปสฺสิตพฺพเฏฺฐน **ทิฏฺฐํ** นาม, จกฺขุวิญฺญาณํ ปน สทฺธิํ ตํทฺวาริกวิญฺญาเณหิ ทสฺสนเฏฺฐน, ตทุภยมฺปิ ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานํ ธมฺมมตฺตเมว, น เอตฺถ โกจิ กตฺตา วา กาเรตา วาฯ ยโต ตํ หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิจฺจํ, อุทยพฺพยปฏิปีฬนเฏฺฐน ทุกฺขํ, อวสวตฺตนเฏฺฐน อนตฺตาติ กุโต ตตฺถ ปณฺฑิตสฺส รชฺชนาทีนํ โอกาโสติ อยเมฺหตฺถ อธิปฺปาโยฯ เอส นโย สุตาทีสุปิฯ

อิทานิ ญาตตีรณปริญฺญาสุ ปติฏฺฐิตสฺส อุปริ สห ผเลน ปหานปริญฺญํ ทเสฺสตุํ **“ยโต โข เต พาหิยา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ยโต**ติ ยทา, ยสฺมา วาฯ **เต**ติ ตวฯ **ตโต**ติ ตทา, ตสฺมา วาฯ **เตนา**ติ เตน ทิฏฺฐาทินา, ทิฏฺฐาทิปฏิพเทฺธน วา ราคาทินาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – พาหิย, ตว ยสฺมิํ กาเล, เยน วา การเณน ทิฏฺฐาทีสุ มยา วุตฺตวิธิํ ปฏิปชฺชนฺตสฺส อวิปรีตสภาวาวโพเธน ทิฏฺฐาทิมตฺตํ ภวิสฺสติ, ตสฺมิํ กาเล, เตน วา การเณน ตฺวํ เตน ทิฏฺฐาทิปฏิพเทฺธน ราคาทินา สห น ภวิสฺสสิ, รโตฺต วา ทุโฏฺฐ วา มูโฬฺห วา น ภวิสฺสสิ ปหีนราคาทิกตฺตา, เตน วา ทิฏฺฐาทินา สห ปฏิพโทฺธ น ภวิสฺสสีติฯ **ตโต ตฺวํ, พาหิย, น ตตฺถา**ติ ยทา, ยสฺมา วา ตฺวํ เตน ราเคน วา รโตฺต, โทเสน วา ทุโฏฺฐ, โมเหน วา มูโฬฺห น ภวิสฺสสิ, ตทา, ตสฺมา วา ตฺวํ ตตฺถ ทิฏฺฐาทิเก น ภวิสฺสสิ, ตสฺมิํ ทิเฏฺฐ วา สุตมุตวิญฺญาเต วา ‘‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’ติ (มหาว. ๒๑) ตณฺหามานทิฏฺฐีหิ อลฺลีโน ปติฏฺฐิโต น ภวิสฺสสิฯ เอตฺตาวตา ปหานปริญฺญํ มตฺถกํ ปาเปตฺวา ขีณาสวภูมิ ทสฺสิตาฯ **ตโต ตฺวํ, พาหิย, เนวิธ, น หุรํ, น อุภยมนฺตเรนา**ติ ยทา ตฺวํ, พาหิย, เตน ราคาทินา ตตฺถ ทิฏฺฐาทีสุ ปฏิพโทฺธ น ภวิสฺสสิ, ตทา ตฺวํ เนว อิธ โลเก, น ปรโลเก, น อุภยตฺถ โหสิฯ **เอเสวโนฺต ทุกฺขสฺสา**ติ กิเลสทุกฺขสฺส, วฏฺฏทุกฺขสฺส จ อยเมว อโนฺต อยํ ปริเจฺฉโท ปริวฏุมภาโวติ อยเมว หิ เอตฺถ อโตฺถ ฯ เย ปน ‘‘อุภยมนฺตเรนา’’ติ ปทํ คเหตฺวา อนฺตราภวํ นาม อิจฺฉนฺติ, เตสํ ตํ มิจฺฉาฯ ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต **อนฺตราภวกถายํ** (กถา. ๕๐๕ อาทโย) อาวิ ภวิสฺสติฯ

เอเตสนฺติ อติหรณวีติหรณานํฯ

“ตตฺถ หี”ติอาทินา ปญฺจวิญฺญาณวีถิยํ ปุเรตรํ ปวตฺตอโยนิโสมนสิการวเสน อาวชฺชนาทีนํ อโยนิโส อาวชฺชนาทินา อิฎฺฐาทิอารมฺมเณ โลภาทิปฺปวตฺติมตฺตํ โหติ, น ปน อิตฺถิปุริสาทิวิกปฺปคาโห, มโนทฺวาเรเยว ปน โส โหตีติ ทเสฺสติฯ **ตสฺสา**ติ ‘‘อิตฺถี, ปุริโส’’ติ รชฺชนาทิกสฺสฯ **ภวงฺคาที**ติ ภวงฺคอาวชฺชนทสฺสนานิ, สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณโวฏฺฐพฺพนปญฺจทฺวาริกชวนญฺจฯ **อปุพฺพติตฺตรตาวเสนา**ติ อปุพฺพตาอิตฺตรภาวานํ วเสนฯ

อติหรตีติ มุขทฺวารํ อติกฺกมิตฺวา หรติฯ **ตํตํวิชานนนิปฺผาทโก**ติ ตสฺส ตสฺส ปริเยสนาทิวิสยสฺส, วิชานนสฺส จ นิปฺผาทโกฯ เยน หิ ปโยเคน ปริเยสนาทิ นิปฺผชฺชติ, โส ตพฺพิสยํ วิชานนมฺปิ นิปฺผาเทติ นาม โหติฯ **สมฺมาปฏิปตฺติ**นฺติ ธเมฺมสุ อวิปรีตปฏิปตฺตึ ยถาภูตาวโพธํฯ

คมเนปีติ คมนปโยเคปิฯ **อติหรณํ** ยถาฐิตเสฺสว กายสฺส อิจฺฉิตเทสาภิมุขกรณํฯ **คมนํ** เทสนฺตรุปฺปตฺติฯ **วกฺขมาโน**ติ ‘‘อภิกฺกเนฺต ปฏิกฺกเนฺตติ…เป.… อทฺธาคมนวเสน กถิโตฯ คเต ฐิเต นิสิเนฺนติ เอตฺถ วิหาเร จุณฺณิกปาทุทฺธารอิริยาปถวเสน กถิโต’’ติ (วิภ. อฎฺฐ. ๕๒๓) วกฺขมาโน วิเสโสฯ

ปวเตฺตติ จงฺกมาทีสุ ปวเตฺต รูปารูปธเมฺมฯ **ปริคฺคณฺหนฺตสฺส** อนิจฺจาทิโตฯ

กายิกกิริยาทินิพฺพตฺตกชวนํ ผลูปจาเรน **“กายาทิกิริยามย”**นฺติ วุตฺตํฯ **กิริยาสมุฎฺฐิตตฺตา**ติ ปน การณูปจาเรนฯ

๕๒๖. **กมฺมฎฺฐานอุปาสนสฺสา**ติ กมฺมฎฺฐานภาวนายฯ **โยคปถ**นฺติ ภาวนาโยคฺคกิริยาย ปวตฺตนมคฺคํฯ

๕๓๗. **กายาทีสู**ติ กายเวทนาจิตฺตธเมฺมสุฯ **สุฎฺฐุ ปวตฺติยา**ติ อสุภานุปสฺสนาทิวเสน ปวตฺติยาฯ **นิยฺยานสภาโว** สมฺมาสติตา เอว ฯ **อุปฎฺฐาน**นฺติ สตึ กิจฺจโต ทเสฺสติฯ เอตฺถ จ ยถาวุโตฺต ปริคฺคโห ชาโต เอติสฺสาติ **ปริคฺคหิตา,** ตํ ปริคฺคหิตํ นิยฺยานภูตํ สตึ กตฺวาติ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๕๔๒-๓. ปกุปฺปนํ อิธ **วิการาปตฺติภาโว**ฯ

๕๕๐. **ตปฺปฏิปกฺขสญฺญา**ติ ถินมิทฺธปฏิปกฺขสญฺญาฯ สา อตฺถโต ตทงฺคาทิวเสน ถินมิทฺธวิโนทนาการปฺปวตฺตา กุสลวิตกฺกสมฺปยุตฺตสญฺญา, ตถาภูโต วา จิตฺตุปฺปาโท สญฺญาสีเสน วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

๕๕๓. **สารมฺภ**นฺติ อารมฺภวนฺตํ, สหารมฺภนฺติ อโตฺถฯ **นิราวรณาโภคา** ถินมิทฺธนฺธการวิคเมน นิราวรณสมนฺนาหารสญฺญาฯ **วิวฎา** อปฺปฏิจฺฉาทนาฯ

๕๖๔. **ตตฺถ ตตฺถา**ติ ‘‘อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหตี’’ติอาทีสุ (วิภ. ๕๑๑)ฯ

๕๘๘. ยถา เกนจิ นิกฺกุชฺชิตํ ‘‘อิทํ นาเมต’’นฺติ ปกติญาเณน น ญายติ, เอวํ สพฺพปฺปกาเรน อวิทิตํ นิกฺกุชฺชิตํ วิย โหตีติ อาห **“สพฺพถา อญฺญาตตา นิกฺกุชฺชิตภาโว”**ติฯ **นิรวเสสปริจฺฉินฺทนาภาโว**ติ ทุวิเญฺญยฺยตาย นิรวเสสโต ปริจฺฉินฺทิตพฺพตาภาโว, ปริจฺฉินฺทิกาภาโว วาฯ เอกเทเสเนว หิ คมฺภีรํ ญายติฯ

อาจิกฺขนฺตีติอาทิโต ปริพฺยตฺตํ กเถนฺติฯ **เทเสนฺตี**ติ อุปทิสนวเสน วทนฺติ, ปโพเธนฺติ วาฯ **ปญฺญาเปนฺตี**ติ ปชานาเปนฺติ, สํปกาเสนฺตีติ อโตฺถฯ **ปฏฺฐเปนฺตี**ติ ปกาเรหิ อสงฺกรโต ฐเปนฺติฯ **วิวรนฺตี**ติ วิวฏํ กโรนฺติฯ **วิภชนฺตี**ติ วิภตฺตํ กโรนฺติฯ **อุตฺตานีกโรนฺตี**ติ อนุตฺตานํ คมฺภีรํ อุตฺตานํ ปากฏํ กโรนฺติฯ เอตฺถ จ **''ปญฺญาเปนฺตี''**ติอาทีหิ ฉหิ ปเทหิ อตฺถปทานิ ทสฺสิตานิฯ **''อาจิกฺขนฺติ เทเสนฺตี''**ติ ปน ทฺวีหิ ปเทหิ พฺยญฺชนปทานีติ เอวํ อตฺถพฺยญฺชนปท สมฺปนฺนาย อุฬาราย ปสํสาย ปสํสนํ ทเสฺสติฯ ยํ ปเนเตสุ อตฺถพฺยญฺชนปเทสุ วตฺตพฺพํ, ตํ **เนตฺติอฏฺฐกถายํ (เนตฺติ. อฏฺฐ. ๒๓ อาทโย)** วิตฺถารโต วุตฺตเมว, ตสฺมา ตตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๖๐๒. **เอเตฺถว โยเชตพฺพํ** ตสฺส เหฏฺฐาภูมิสมติกฺกมนมุเขน ภูมิวิเสสาธิคมุปายทีปน โตฯ **สพฺพตฺถาปี**ติ ''รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา, อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา''ติ สเพฺพสุปิ สมติกฺกมวจเนสุฯ

๖๑๐. **ตํเยว อากาสํ ผุฏฺฐํ วิญฺญาณ**นฺติ ตํเยว กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ''อนนฺต''นฺติ มนสิ กาเรน ผุฏฺฐํ ผริตฺวา ฐิตํ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ ''อนนฺตํ วิญฺญาณ''นฺติ **มนสิ กโรตี**ติ อโตฺถฯ ทุติ ยวิกเปฺป ปน สามญฺญโชตนา วิเสเส ติฏฺฐตีติ ''ผุฏฺฐ''นฺติ อิมินา วิญฺญาณเมว วุตฺตนฺติ **ผุฏฺฐํ วิญฺญาณ**นฺติ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณมาหฯ ตญฺหิ อากาสสฺส สผรณกวิญฺญาณํฯ **วิญฺญาเณ นา**ติ จ กรณเตฺถ กรณวจนํ, ตญฺจ ทุติยารุปฺปวิญฺญาณํ วทตีติ อาห **''วิญฺญาณญฺจายตน วิญฺญาเณน มนสิ กโรตี''**ติฯ **เตนา**ติ ปฐมารุปฺปวิญฺญาเณนฯ **คหิตาการ**นฺติ อนนฺตผรณว เสน คหิตาการํฯ **มนสิ กโรตี**ติ ทุติยารุปฺปปริกมฺมมนสิกาเรน มนสิ กโรติฯ **เอว**นฺติ ยถาวุตฺ ตาการํ กสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปฐมารุปฺปวิญฺญาเณน อนนฺตผรณวเสน โย คหิตากาโร, ตํ มนสิ กโรนฺตํเยวฯ **ตํ วิญฺญาณ**นฺติ ตํ ทุติยารุปฺปวิญฺญาณํฯ **อนนฺตํ ผรตี**ติ ''อนนฺต''นฺติ ผรติ, ตสฺ มา ทุติโยเยวโตฺถ ยุโตฺตติฯ **''ยญฺหี''**ติอาทินา ยถาวุตฺตมตฺถํ ปากฏํ กโรติฯ **ตํผรณาการส หิต**นฺติ ตสฺมิํ อากาเส ผรณาการสหิตํฯ **วิญฺญาณ**นฺติ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํฯ

๖๑๕. **ปุเพฺพ**ติ ทุติยารุปฺปปริกมฺมกาเลฯ ยํ ''อนนฺตํ วิญฺญาณ''นฺติ มนสิ กตํ, **ตํเยว** ปฐมารุปฺปวิญฺญาณเมวฯ ตํเยว หิ อภาเวติฯ อารมฺมณาติกฺกมวเสน หิ เอตา สมาปตฺติโย ลทฺธพฺพาติฯ

นิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๖๒๓. จตุกฺกนเย ทุติยชฺฌานเมว เยสํ วิจาโร โอฬาริกโต น อุปฏฺฐาติ, เยสญฺจ อุปฏฺฐา ติ, เตสํ วเสน ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา เทสิตนฺติ จตุกฺกนยโต ปญฺจกนโย นีหโตติ อาห **''อุทฺ ธฎานํเยว จตุนฺนํ...เป.... ทสฺสนโต จา''**ติฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๖๔๐. **ตีสูติ** ปฐมาทีสุ ตีสุฯ จตุกฺกนเยน หิ ตํ วุตฺตํฯ **เอวํโกฎฺฐาสิกาติ** อปฺปมาณาติ วุตฺตาฯ เตนาห **“โลกุตฺตรภูตา เอวาติ อธิปฺปาโย”**ติฯ ปริจฺฉินฺนากาส…เป…. จตุตฺถานํ วฏฺฏวิปสฺสนาปาทกตฺตา **“สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถ สงฺคหิตานี”**ติ วุตฺตํฯ

อยํ กถาติ ปริตฺตารมฺมณาทิกถาฯ เหฏฺฐิโม อริโย อุปริมสฺส อริยสฺส โลกุตฺตรจิตฺตานิ ปฏิวิชฺฌิตุํ น สโกฺกตีติ วุตฺตํ **“น จ…เป…. สโกฺกตี”**ติฯ

‘‘กิริยโต ทฺวาทสนฺน’’นฺติ จ ปาโฐ อตฺถิฯ **สห วทติ** โลกุตฺตรผลจตุตฺถตาสามเญฺญนาติ อธิปฺปาโยฯ อิธ สพฺพสทฺทสฺส ปเทสสพฺพวาจิภาวโต เอกเทสสฺส อสมฺภเวปิ สพฺพตฺถปาทกตา เอว เวทิตพฺพาติ ทเสฺสตุํ **“สพฺพตฺถ…เป…. ทฏฺฐพฺพ”**นฺติ อาหฯ **ปริจฺฉินฺนากาสกสิณจตุตฺถาทีนีติ** **อาทิ**-สเทฺทน อานาปานจตุตฺถาทโย สงฺคหิตาฯ **นวตฺตพฺพตายา**ติ นวตฺตพฺพารมฺมณตายฯ

นิพฺพานญฺจาติ วตฺตพฺพํ ตทารมฺมณสฺสาปิ พหิทฺธารมฺมณภาวโตฯ

“สสนฺตานคตมฺปี”ติ อิทํ **รูป**-สเทฺทน, **กมฺม**-สเทฺทน จ สมฺพนฺธิตพฺพํ ‘‘สสนฺตานคตมฺปิ อปากฏํ รูปํ ทิพฺพจกฺขุ วิย สสนฺตานคตมฺปิ อปากฏํ กมฺมํ วิภาเวตี’’ติฯ ปากเฏ ปน สสนฺตานคเต รูเป, กเมฺม จ อภิญฺญาญาเณน ปโยชนํ นตฺถีติ **“อปากฏ”**นฺติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ฌานวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๓. อปฺปมญฺญาวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา

๖๔๒. **ทิสาเทโสธินา**ติ ‘‘เอกํ ทิสํ’’นฺติอาทิทิโสธินา, วิหารคามนิคมนครชนปทรชฺชาทิเทโสธินา จฯ **สโตฺตธินา**ติ ‘‘สพฺพา อิตฺถิโย, สเพฺพ ปุริสา, อริยา, อนริยา’’ติอาทิวสปฺปวเตฺตน สโตฺตธินาฯ **เอตสฺสา**ติ เอตสฺส ปทสฺส, ปทตฺถสฺส วาฯ **อนุวตฺตก**นฺติ อธิการวเสน ปวตฺตกํฯ **ตํ ทฺวย**นฺติ ตถา-สโทฺท, อิติ-สโทฺทติ อุภยํฯ ‘‘ตถา ทุติย’’นฺติ หิ วุเตฺต ‘‘ตถา-สโทฺท ยถา เมตฺตาสหคเตน เจตสา ปุรตฺถิมาทีสุ เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ, ตถา ทุติยมฺปิ ทิสํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา ผริตฺวา วิหรตี’’ติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ เสสทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ ยสฺมา **อิตี**ติ อยํ อิติ-สโทฺท ปการเตฺถ, เอวนฺติ วุตฺตํ โหติ, ตสฺมา ‘‘ยถา เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ, ทุติยํ, ตติยํ, จตุตฺถํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ, เอวํ อุทฺธํ, อโธ, ติริยํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา ผริตฺวา วิหรตี’’ติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘เมตฺตา…เป.… ตํ ทฺวย’’**นฺติฯ **ตสฺสา**ติ ทฺวยสฺสฯ **ผรณนฺตราทิฏฺฐาน**นฺติ ผรณโต อญฺญํ ผรณนฺตรํ, ตํ อาทิ ยสฺส, ตํ ผรณนฺตราทิฯ ผรณนฺตรเณฺหตํ เมตฺตาภาวนาย, ยทิทํ วิปุลตาฯ **อาทิ**-สเทฺทน ภุมฺมนฺตรปคุณภาวาทิ คยฺหติ, ตสฺส ผรณนฺตราทิโน ฐานํ ฐานภูโต ‘‘วิปุเลนา’’ติอาทินา วุจฺจมาโน เมตฺตาภาวนาวิเสโสฯ วุตฺตปฺปการมตฺตปรามสนสฺส **ตสฺส** ทฺวยสฺส **อฏฺฐานํ** อโนกาโสติฯ **อิติ กตฺวา** อิมินา การเณน น วุตฺตํ ตํ ทฺวยนฺติ อโตฺถฯ

๖๔๓. **ราคสฺสา**ติ กามราคสฺสฯ **สิเนหสฺสา**ติ ปุตฺตสิเนหาทิสิเนหสฺสฯ **วิปตฺติยา**ติ ราคสิเนหสงฺขาตาย เมตฺตาภาวนาย วิปตฺติยา วินาสสฺสฯ **อนุปฺปตฺติโต** หิโรตฺตปฺปพเลน อนุปฺปชฺชนโตฯ

๖๔๕. **อธิมุญฺจิตฺวา**ติ ภาวนาจิตฺตํ อารมฺมเณ สุฏฺฐุ วิสฺสเชฺชตฺวา, ตํ ปเนตฺถ อธิมุจฺจนํ ยสฺมา ผรณวเสเนว โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **‘‘สุฏฺฐุ ปสาเรตฺวา’’**ติฯ ยสฺมา ปน อารมฺมเณ สุฏฺฐุ อสํสปฺปนวเสเนว ตํ เมตฺตาภาวนาย อธิมุจฺจนํ โหติ, ตสฺมา **‘‘พลวตา วา อธิโมเกฺขน อธิมุจฺจิตฺวา’’**ติ จ วุตฺตํฯ

๖๔๘. **เอเตสํ** ปทานํ **สเพฺพน** สกเลน ทิสาเทสาทิเภเทน **อวธินาฯ สพฺพาวธิทิสาทิผรณากาเรหี**ติ สพฺพาวธิภูตทิสาเทสปุคฺคลผรณปฺปกาเรหิฯ

๖๕๐. **วิฆาตวเสนา**ติ วิกฺขมฺภนวเสนฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๖๙๙. **กถิตานํ** กุสลาทิธมฺมานํฯ อิมสฺมิํ ปน อปฺปมญฺญาวิภเงฺค กถิตา อปฺปมญฺญา, ตา จ สภาวโต โลกิยา เอว, น ขนฺธวิภงฺคาทีสุ กถิตา ขนฺธาทโย วิย โลกุตฺตราปีติ เอกํสโต สพฺพาสํ อปฺปมญฺญานํ โลกิยภาวเมว ทีเปตุํ อฏฺฐกถายํ ‘‘อิมสฺมิํ ปนา’’ติอาทิ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อิมสฺมิํ ปน…เป.… โหตี’’**ติฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อปฺปมญฺญาวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๔. สิกฺขาปทวิภงฺค

๑. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๗๐๓. สิกฺขาสงฺขาตานํ กุสลธมฺมานํ ปญฺจ สีลงฺคานิ นิสฺสยภาเวน วา ปติฏฺฐา สิยุํ, อุปนิสฺสยภาเวน วาติ ตทุภยํ ทเสฺสนฺโต อาห **“สมฺปโยควเสน, อุปนิสฺสยวเสน จ โอกาสภาเวนา”**ติฯ

๗๐๔. ‘‘กมฺมปถา เอวา’’ติ นิยมสฺส กตตฺตา วุตฺตํ **“อสพฺพสาธารเณสู”**ติฯ น หิ สกฺกา อินฺทฺริยาทิสาธารณโกฏฺฐาสวเสน นิยมํ กาตุํฯ **กมฺมปถโกฏฺฐาสิกา เอว,** น ฌานาทิโกฏฺฐาสิกาฯ **กมฺมปถภาเวน อาคตนฺติ วทนฺติ,** ทุคฺคติยา, ตตฺถ อุปฺปชฺชนทุกฺขสฺส จ ปวตฺติอุปายภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ **อสฺส** สุราปานสฺสฯ **อุปการกตฺตํ** สเพฺพสํฯ **สภาคตฺตํ** มิจฺฉาจารสฺสฯ

ตถาคหิตสงฺขารารมฺมณตายาติ ‘‘สตฺตํ อวหรามิ, สเตฺต วิปฺปฏิปชฺชามี’’ติอาทินา สตฺตากาเรน คหิตสงฺขารารมฺมณตาย, น ปน สตฺตปญฺญตฺติอารมฺมณตายาติ อธิปฺปาโยฯ **“ปญฺจ สิกฺขาปทา”**ติอาทินา ตเมวตฺถํ วิวรติฯ

ตสฺส ตสฺสาติ ยสฺส ยสฺส พฺยสนตฺถายฯ สยํ วา อุสุอาทิํ ขิปติ, โอปาตขณนาทิํ กโรติ, ตาทิสํ มนฺตํ ปริชปฺปติ, กมฺมชอิทฺธิํ วฬเญฺชติ, อเญฺญน วา ตํ สพฺพํ กาเรตีติ อาห **“นิสฺสคฺคิย...เป.... เทฺว เอว คหิตา”**ติฯ

ยทิปิ โกฏฺฐาสวาเร วิรติ สรูเปน นาคตา ‘‘เยวาปนา’’เตฺวว วุตฺตา, ภชาปิยมานา ปน มคฺคภาวํเยว ภชตีติ อาห **“วิรติสีลํ ปน มคฺคโกฏฺฐาสิก”**นฺติฯ **เสสสีลาน**นฺติ เสสอวีติกฺกนฺตสีลานํฯ

๗๑๒. **อภพฺพฏฺฐานา**ติ ปาณาติปาตาทโยฯ ยถา ปาณาติปาตาทโย เวรเหตุตาย เวรํ, เอวํ ตทเญฺญปิ อกุสลาติ วุตฺตํ **“ตํสภาคตาย เวรภูตาน”**นฺติฯ วิรตีนํ อุปฺปตฺติ น น ภวิสฺสติ เสกฺขานนฺติ โยชนาฯ **“อกุสลสมุฏฺฐิตานิ จา”**ติอาทินาปิ เสกฺขานํ อุภเยน วิรติสพฺภาวํเยว วิภาเวติฯ ตสฺสโตฺถ – ยานิ อกุสลสมุฏฺฐิตานิ กายกมฺมาทีนิ, ตานิ เตสํ เสกฺขานํ กายทุจฺจริตาทีนีติ เวรานิเยว , **เตหิ** เวเรหิ **เตสํ** เสกฺขานํ วิรติโย สมฺภวนฺติเยวฯ **ยโต**ติ ยสฺมา ปาณาติปาตาทิวิรมิตพฺพนิปฺปริยายเวราภาเวปิ กายทุจฺจริตาทิเวรมตฺตโต เสกฺขานํ วิรติสมฺภวโตฯ **นผลภูตสฺสาปี**ติ ยถา ผลสฺส มคฺคปฏิพิมฺพภูตตฺตา มคฺคสทิสํ สตฺตอฏฺฐงฺคิกตา สิยา, เอวํ อผลภูตสฺสาปิ สกทาคามิมคฺคาทิกสฺส ยโต วิรติสมฺภวโต **อฏฺฐงฺคิกตา โหติ,** อญฺญถา ปญฺจงฺคิโก เอว สิยาติ อธิปฺปาโยฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๗๑๔. **ยถาวิรมิตพฺพโต**ติ โย โย ปาณาติปาตาทิ วิรมิตโพฺพ, ตโต วิรติวเสนฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๕. ปฏิสมฺภิทาวิภงฺค

๑. สุตฺตนฺตภาชนียํ

๑. สงฺคหวารวณฺณนา

๗๑๘. ‘‘เอเสว นโย’’ติ ธมฺมาทีสุ กโต อติเทโส สเงฺขปโต เตสํ ทสฺสนํ โหตีติ อาห **‘‘สเงฺขเปน ทเสฺสตฺวา’’**ติฯ เตสํ นิรุตฺติปฏิภานานํ วิสยา **ตพฺพิสยา,** เตสํ, นิรุตฺติปฏิภานวิสยภูตานนฺติ อตฺโถฯ **ปจฺจยุปฺปนฺนาทิเภเทหี**ติ ปจฺจยุปฺปนฺนนิพฺพานภาสิตตฺถาทิเภเทหิฯ

ทุกฺขเหตุผลชาตาทิธมฺมชรามรณานิ **ทุกฺขาทีนิ**ฯ สจฺจเหตุธมฺมปจฺจยาการวาเรสุ ทุกฺขสมุทยาทิปริยาเยน อาคโต ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ, สจฺจปจฺจยาการวาเรสุ อริยมคฺค, ปริยตฺติวาเร ภาสิตํ, อภิธมฺมภาชนีเย กุสลํ, อกุสลนฺติ เอวํ ปาฬิยํ วุตฺตานํเยว วเสน ปญฺจ ธมฺมา เวทิตพฺพาติ อิมมตฺถมาห **‘‘ตถา ธมฺมา จา’’**ติ อิมินาฯ

นิพฺพตฺตกเหตุอาทีนนฺติ นิพฺพตฺตกสมฺปาปกญาปกานํฯ **ปุริโม**ติ ปวตฺตนโตฺถฯ **ตสฺมิ**นฺติ มเคฺคฯ **ปจฺฉิโม**ติ ปาปนโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

อวิปรีตนิรุตฺตีติ พุทฺธาทีหิ อาจิณฺณา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วาจกภาเว นิรุฬฺหา ยาถาวนิรุตฺติฯ ยสฺมา วิญฺญตฺติวิการสหิโต สโทฺท ปญฺญตฺตีติ อตฺตโน อธิปฺปาโย, ตสฺมา ปรมตโต ตํ ทเสฺสโนฺต **‘‘อวจนภูตายา’’**ติ วิเสเสตฺวา **‘‘เกจิ วณฺณยนฺตี’’**ติ อาหฯ **เอวํ สตี**ติ เอวํ นิรุตฺติยา ปญฺญตฺติภาเว สติฯ ปญฺญตฺติ อภิลปิตพฺพาติ อาปชฺชตีติ วุเตฺต, โหตุ, โก โทโส ตสฺสา วจนียภาวโตติ กทาจิ วเทยฺยาติ อาสงฺกโนฺต อาห **‘‘น จ วจนโต…เป.… อุจฺจาเรตพฺพํ อตฺถี’’**ติฯ **เตสํ** อตฺถธมฺมานํฯ น วจนนฺติ **อวจนํ** อวจนสภาวํฯ **เอวํปการ**นฺติ เอวํวิธํ เอวํ นิยตลิงฺควิเสสโชตนาการํฯ

ปรโตติ ปรภาเค อนนฺตรมโนทฺวาเรฯ สทฺทคฺคหณานุสาเรน คหิตาย นามนิรุตฺติยํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปวตฺตตีติ วทนฺติฯ ยทิ เอวํ กสฺมา ปาฬิยํ ‘‘นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา’’ติ วุตฺตาติ อาห **‘‘นิรุตฺติ…เป.… สนฺธาย วุตฺต’’**นฺติฯ **ปจฺฉา ชานน**นฺติ สทฺทคฺคหณุตฺตรกาลํ นามนิรุตฺติยา ชานนํฯ **เอวน**ฺติ เอวํ สทฺทคฺคหณโต ปจฺฉา นามนิรุตฺติํ อารพฺภ ปวตฺตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาติ คยฺหมาเนฯ เอวํ นิรุตฺติยา นามปญฺญตฺติปเกฺข ปาฬิยา, อฏฺฐกถาย จ วิโรธํ ทเสฺสตฺวา สทฺทปเกฺข ตทภาวํ ทเสฺสโนฺต **‘‘ยถา ปนา’’**ติอาทิมาหฯ **ตํตํสทฺทวิภาวก**นฺติ ยถา ตสฺส ตสฺส สทฺทปฺปเภทนิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ทิพฺพโสตญาณํ สทฺทารมฺมณเมว ตํ ตํ สทฺทํ วิภูตํ กโรติ, เอวํ นิรุตฺติปฺปเภทนิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ นิรุตฺติสทฺทารมฺมณเมว นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาญาณํ ตํ วิภูตํ กโรตีติ ตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วุตฺตาฯ สทฺทํ ปน วิภาเวนฺตํ เอกนฺตโต สทฺทูปนิพนฺธํ ปญฺญตฺติมฺปิ วิภาเวติเยว, ยโต สภาวาสภาววิเสสวิภาวนํ สมฺปชฺชติฯ อญฺญถา หิ สทฺทมตฺตคฺคหเณ วิเสสาวโพโธ เอว น สิยาติ โปราณา ปญฺญตฺติวิภาวนมฺปิ ตสฺส อิจฺฉนฺติฯ **ตํวิภาวก**นฺติ นิรุตฺติสทฺทวิภาวกํฯ **น ปาฬิวิโรโธ โหตี**ติ ยทิปิ อภิธมฺมภาชนีเย ‘‘ยาย นิรุตฺติยา เตสํ ธมฺมานํ ปญฺญตฺติ โหตี’’ติ (วิภ. ๗๒๗) วุตฺตํ, ตมฺปิ สภาวนิรุตฺติสเทฺทน ธมฺมานํ ปโพธนเมว สนฺธาย วุตฺตํ, น ตพฺพินิมุตฺตํ ปญฺญตฺตินฺติ ‘‘นิรุตฺติสทฺทารมฺมณา นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา’’ติ วุจฺจมาเน ปาฬิยา วิโรโธ น โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘ปจฺจ

เวกฺขนฺตสฺสา’’ติ วุตฺตตฺตา สทฺทํ คเหตฺวา ปจฺฉา คหิตาย ปณฺณตฺติยา ปจฺจเวกฺขเณน ภวิตพฺพนฺติ อาสงฺกยฺยาติ ตทาสงฺกานิวตฺตนตฺถมาห **“ตํ สภาวนิรุตฺตึ สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา”**ติอาทิฯ **สภาวนิรุตฺตึ วิภาเวนฺตํเยวา**ติ สภาวนิรุตฺติวิสยสฺส สโมฺมหสฺส ปเคว วิทฺธํสิตตฺตา อตฺถสาธนวเสน อภิญฺญาญาณํ วิย ตํ วิภาเวนฺตเมว ปวตฺตติฯ เตนาห **“นิรุตฺตึ ภินฺทนฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตเมว อุปฺปชฺชตี”**ติฯ ปเภทคมนเญฺจตฺถ อนวเสสโต นิรุตฺติวิภาคชานนํฯ ตถา เสเสสุฯ **สกฺกฏนามาที**ติ สกฺกฏวเสน วุตฺตนามาขฺยาตาทิฯ นิปาตปทํ นามาทิปทานิ วิย อตฺถํ น วทติ, อถ โข พฺยเญฺชติ โชเตตีติ **“พฺยญฺชน”**นฺติ วุตฺตํ นิปาตปทํฯ

โพธิ ญาณํ มณฺฑภูตํ เอตฺถาติ **โพธิมโณฺฑ,** มหาโพธิฏฺฐานํฯ เตนาห **“ปฐมาภิสมฺพุทฺธฎฺฐาเน”**ติฯ **อเญฺญน ปกาเรนา**ติ อุคฺคหาทิปฺปกาเรนฯ

อญฺญถา โหนฺตีติ ปุริสยุเค ปุริสยุเค เอกเทเสน ปริวตฺตนฺตา กาลนฺตเร อญฺญาการา ภวนฺติฯ **วินสฺสนฺตี**ติ ตํตํภาสานํ มนุสฺสานํ วินาเสน น ปญฺญายนฺติ, มนุสฺสานํ ทุรุคฺคหณาทินา กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ พฺรหฺมโลกาทีสุ ยถาสภาเวเนว อวฏฺฐานโต น สพฺพตฺถ, สพฺพทา, สพฺพถา จ ปริวตฺตติฯ เตนาห **“กปฺปวินาเสปิ ติฏฺฐติเยวา”**ติฯ **เอตสฺส** นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาญาณสฺสฯ

อตฺถาทีสุ ญาณนฺติ อตฺถปฏิสมฺภิทาทิฯ อตฺถธมฺมนิรุตฺติวเสน **ตีสุ**ฯ อตฺถธมฺมนิรุตฺติปฏิภานวเสน **จตูสุปิ วา**ฯ อตฺถธมฺมาทินา อตฺตนา โชเตตพฺเพน สห อเตฺถนาติ **สาตฺถกานิฯ สโพฺพ** อตฺถธมฺมาทิโก **อโตฺถ** วิสยภูโต **เอตสฺส** ญาณสฺส อตฺถีติ **สพฺพตฺถกํฯ สพฺพสฺมึ** อตฺถาทิเก วิสเย **ขิตฺตํ** อตฺตโน ปจฺจเยหิ ฐปิตํ ปวตฺติตํฯ **อรหตฺตปฺปตฺติยา วิสทา โหนฺติ** ปฏิปกฺขธมฺมานํ สพฺพโส วิทฺธํสิตตฺตาฯ **ปญฺจนฺน**นฺติ อธิคมปริยตฺติสวนปริปุจฺฉาปุพฺพโยคานํฯ **ยถาโยค**นฺติ ยํ ยํ ยสฺส ปุคฺคลสฺส วิสทตาย ยุชฺชติ, ตถา โยเชตพฺพํฯ

ปริปุจฺฉาเหตุ ปวตฺตา กถา ปริปุจฺฉาติ วุตฺตาติ อาห **“ปุจฺฉาย…เป…. ปริปุจฺฉาติ วุตฺตา”**ติฯ

เตหีติ มเคฺคหิฯ **ปฏิลาโภ** นาม ปุพฺพโยคสมฺปตฺติยา อตฺถาทิวิสยสฺส สโมฺมหสฺส สมุจฺฉินฺทนํ, ตํ ปน มคฺคกิจฺจเมวาติ อาห **“โส โลกุตฺตโร”**ติฯ อตฺถาทีนํ ปเภทโต สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถาปนา ยถารหํ ปริตฺตกุสลมหากิริยจิตฺตวเสน โหตีติ วุตฺตํ **“ปเภโท กามาวจโร”**ติฯ **ยถา** ปุพฺพโยโค **อธิคมสฺส พลวปจฺจโย** สภาวเหตุภาวโต, **น ตถา ปเภทสฺส** อสภาวเหตุตาย, ปรมฺปรปจฺจยตาย จาติ อธิปฺปาโยฯ **ปริยตฺติอาทีนํ** ปเภทสฺส พลวปจฺจยตาย , **อธิคมสฺส** จ ตทภาเว เอเสว นโยฯ **ตตฺถา**ติ นิมิตฺตเตฺถ ภุมฺมํ, ตาสุ ปริยตฺติสวนปริปุจฺฉาสุ นิมิตฺตภูตาสูติ อโตฺถฯ **ยํ วุตฺตํ โหตี**ติ ‘‘เอเตสุ ปนา’’ติอาทินา อฏฺฐกถาวจเนน ยํ อตฺถชาตํ วุตฺตํ โหติฯ **ตํ ทเสฺสโนฺต**ติ ตํ นิทฺธาเรตฺวา ทเสฺสโนฺตฯ **“ปุพฺพโยคาธิคมา”**ติ วตฺวา **“เทฺวปี”**ติ วจนํ อธิคมสหิโตเยว ปุพฺพโยโค ปเภทสฺส พลวปจฺจโย, น เกวโลติ ทสฺสนตฺถํฯ เตน วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ ‘‘เทฺวปิ เอกโต หุตฺวา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๑๘)ฯ ‘‘เทฺวปิ วิสทการณา’’ติ วุเตฺต ปุพฺพโยคสฺสาปิ วิสทการณตฺตํ ลพฺภเตวาติ อาห **“เทฺวปิ วิสทการณาติ…เป…. วุตฺต”**นฺติฯ

สงฺคหวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. สจฺจวาราทิวณฺณนา

๗๑๙. **กาลตฺตเยปี**ติ อตีตาทีสุ ตีสุปิ กาเลสุฯ **เหตุผลธมฺมา** เหตูนํ ผลภูตา ธมฺมา, ปจฺจยนิพฺพตฺตาติ อโตฺถฯ **เตสญฺจ เหตุธมฺมา**ติ เตสํ เหตุผลานํ ปจฺจยนิพฺพตฺตานํ เหตุภูตา ธมฺมา ‘‘ธมฺมา’’ติ วุตฺตาติ โยชนาฯ **วิเนยฺยวเสนา**ติ ตถาวิเนตพฺพปุคฺคลชฺฌาสยวเสนฯ **อุปฺปนฺนา สมุปฺปนฺนาติอาทิ น วุตฺต**นฺติ อุปฺปนฺนา สมุปฺปนฺนา อุฏฺฐิตา สมุฏฺฐิตา ปจฺจุปฺปนฺนาติ อาทิ น วุตฺตํ เอกนฺตปจฺจุปฺปนฺนเสฺสว สงฺคาหกตฺตาฯ **ตํนิพฺพตฺตกา**ติ เตสํ อตฺถภาเวน วุตฺตานํ นิปฺผาทกาฯ **ธมฺมาติ วุตฺตา** ธมฺมภาเวน กถิตาฯ

สจฺจวาราทิวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สุตฺตนฺตภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา

๗๒๕. **สามเญฺญน วตฺวา วิเสเสน อวุตฺตตฺตา**ติ ‘‘เตสํ วิปาเก’’ติ ยถาวุตฺตกุสลวิปากตาทิสามเญฺญน วตฺวา สเหตุกาเหตุกาทิวิเสเสน อวุตฺตตฺตา, สรูเปน นิทฺธาเรตฺวา อวุตฺตตฺตาติ อโตฺถฯ **อวิปากตฺตา**ติ อวิปากธมฺมตฺตาฯ **ยทิ เอว**นฺติ ปจฺจยภาวโต ลพฺภมาโนปิ ธมฺมภาโว อวิปากธมฺมตาย กิริยานํ ยทิ น วุโตฺต, เอวํ สติฯ สติปิ ปจฺจยุปฺปนฺนภาเว อวิปากภาวโต อตฺถภาโวปิ น วตฺตโพฺพฯ เตนาห **‘‘วิปากา น โหนฺตีติ อตฺถภาโว จ น วตฺตโพฺพ’’**ติฯ **เอวเญฺจ**ติ ยทิ ปจฺจยุปฺปนฺนตฺตา กิริยานํ อตฺถภาโว วุโตฺตฯ **นปฺปฏิสิโทฺธ** อิจฺฉิโตวาติ อโตฺถฯ ยทิ เอวํ กสฺมา น วุโตฺตติ อาห **‘‘วิปากสฺส ปนา’’**ติอาทิฯ **เตส**นฺติ กุสลากุสลานํ, วิปากกิริยธมฺมานญฺจฯ **อตฺถธมฺมตา**ติ วุตฺตนเยน ลพฺภมาโนปิ ยถากฺกมํ อตฺถภาโว, ธมฺมภาโว จ น วุโตฺตฯ **ปจฺจยภาวํ สตฺติวิเสสํ สนิปฺผาเทตพฺพต**นฺติ ปทตฺตเยนาปิ วิปากธมฺมตเมวาหฯ สา หิ วิปากานํ เหตุภาวโต ปจฺจยภาโว, ตทุปฺปาทนสมตฺถตาย สตฺติวิเสโส, **เตหิ** สคพฺภา วิย โหตีติ ‘‘สนิปฺผาเทตพฺพตา’’ติ จ วุจฺจติฯ ตํ **ปสฺสนฺตี** นิปฺผาทกวิเสสาปิ **นิปฺผาเทตพฺพาเปกฺขา โหติ** ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ **ตํสมฺพเนฺธนา**ติ นิปฺผาเทตพฺพสมฺพเนฺธนฯ ธมฺมปฏิสมฺภิทํ วทเนฺตน อตฺถปฏิสมฺภิทาปิ วุตฺตาฯ

สภาวธเมฺม ปญฺญตฺติ **สภาวปญฺญตฺตี**ติ อาห **‘‘น สตฺตาทิปญฺญตฺติยา’’**ติฯ สภาเวน, นิรุตฺติเยว วา สภาวปญฺญตฺตีติ วุตฺตาติ อาห **‘‘อวิปรีตปญฺญตฺติยา วา’’**ติฯ

๗๔๖. โวหารภูมิํ, อธิคมภูมิญฺจ เอกชฺฌํ กตฺวา อาห **‘‘กามาวจรา, โลกุตฺตรา จ ภูมิ ภูมี’’**ติฯ **จิตฺตุปฺปาทา วา** ปวตฺติฏฺฐานภาวโต ภูมิฯ

อภิธมฺมภาชนียวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา

๗๔๗. **สพฺพญาณารมฺมณตายา**ติ ปฏิสมฺภิทาปฏิสมฺภิทาญาณารมฺมณตายฯ ‘‘สุตฺตนฺตภาชนีเย ปน…เป…. สิยา’’ติ อิทํ อภิธมฺมภาชนีเยน วิรุชฺฌติ, ตสฺส วา สาวเสสเทสนตา อาปชฺชตีติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **‘‘อภิธมฺมภาชนีเย’’**ติอาทิฯ **นิรวเสสกถน**นฺติ อเสเสตฺวา กถนํฯ เตน จิตฺตุปฺปาทสงฺคหิเต อเตฺถ อเสเสตฺวา เทสนา อิธ อภิธมฺมภาชนียสฺส ภาโร, น สพฺพเญฺยยฺยธเมฺมติ ทเสฺสติฯ **ยถาทสฺสิตวิสยวจนวเสนา**ติ ทสฺสิตปฺปการวิสยสฺส กถนวเสน, ธมฺมตฺถวเสน ทสฺสิเต ตํตํจิตฺตุปฺปาเท ตตฺถ ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเปน ญาณสฺส กถนวเสนาติ อโตฺถฯ **อญฺญารมฺมณตํ น ปฏิเสเธติ** อตปฺปรภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ **น นิรวเสเสน**

กถนํ อจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนสฺส วิสยสฺส อกถิตตฺตาฯ เอวํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาวิสยสฺสาปิ น นิรวเสเสน กถนนฺติ สุตฺตนฺตภาชนีเย อวิเสสวจเนน สพฺพญาณารมฺมณตํเยว ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย ปติฏฺฐาเปติฯ ตถา **ติโสฺส ปฏิสมฺภิทา**ติอาทิปญฺหปุจฺฉกปาฬิยาปิฯ **ติโสฺส**ติ อตฺถธมฺมปฏิภานปฏิสมฺภิทาฯ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา หิ ‘‘ปริตฺตารมฺมณา’’เตว วุตฺตาฯ

ยทิปิ สิยา น ตสฺสา มหคฺคตารมฺมณตาติ สมฺพโนฺธฯ **‘‘น หิ มโคฺค ปจฺจยุปฺปโนฺน น โหตี’’**ติ อิมินา ‘‘อตฺถปฏิสมฺภิทา น มคฺคารมฺมณา’’ติ วจนสฺส ยถาวุตฺตตฺถสาธกตํ วิภาเวติฯ **ตสฺสา**ติ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย **น มหคฺคตารมฺมณตา** สมฺภวติ นนุ นยํ อนุสฺสรนฺตสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ **เทฺวปี**ติ ‘‘อตฺถปฏิสมฺภิทา น มคฺคารมฺมณา, ติโสฺส ปฏิสมฺภิทา สิยา ปริตฺตารมฺมณา, สิยา มหคฺคตารมฺมณา, สิยา อปฺปมาณารมฺมณา’’ติ จ เทฺวปิ เอตา ปาฬิโยฯ ตาสุ พลวตราย ฐานสฺส, อิตราย อธิปฺปายมคฺคนสฺส จ อุปายทสฺสนมุเขน ตาสํ อญฺญมญฺญํ อวิโรธํ ทเสฺสตุํ **‘‘กุสลากุสลานํ ปนา’’**ติอาทิมาหฯ **‘‘นิปฺปริยายา ตตฺถ ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’**ติ เอเตน ตตฺถ อตฺถปฏิสมฺภิทาย ปริยายภาวมาหฯ **ตถา วิปากกิริยาน**นฺติอาทิ ยถาธิเปฺปตสฺส อตฺถสฺส วิสทิสูทาหรณทสฺสนํฯ อุภเยนปิ ‘‘อตฺถปฏิสมฺภิทา น มคฺคารมฺมณา’’ติ (วิภ. ๗๔๙) วจนํ สุตฺตนฺตนยานุคตํ นิปฺปริยายตฺถสฺส ตตฺถ อธิเปฺปตตฺตาติ ทีเปติฯ **กิญฺจิ ปน ญาณ**นฺติอาทิ ‘‘ติโสฺส ปฏิสมฺภิทา’’ติอาทิปาฬิยา สมตฺถกํฯ ยถาธิเปฺปตสฺส อตฺถสฺส ปฏิภานํ ทีปนํ **ปฏิภานํ**ฯ เตนาห **‘‘เญยฺยปฺปกาสนโต’’**ติฯ อิติ ยา ‘‘ติโสฺส ปฏิสมฺภิทา’’ติ ปาฬิ, ตสฺสา พลวภาววิภาวเนน อิตราย อธิปฺปายมคฺคนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **นิปฺปริยายา**ติ ปริยายรหิตา อุชุกํ สรูเปเนว ปวตฺตาฯ **นิปฺปริยาย…เป…. ปวตฺติย**นฺติ เอกนฺติกอตฺถารมฺมณํ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ญาณารมฺมณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาติ คเหตฺวา เทสนายํฯ

โส เอวาติ ปรสฺส อภิลาปสโทฺท เอวฯ อนุวตฺตมานตา จสฺส นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนเมว สทฺทํ อารมฺมณํ กโรนฺตี, สทฺทํ สุตฺวา ‘‘อยํ สภาวนิรุตฺติ, อยํ น สภาวนิรุตฺตี’’ติ ชานนฺตีติ จ อาทิวจนวเสน เวทิตโพฺพฯ

ปญฺหปุจฺฉกวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ปฏิสมฺภิทาวิภงฺควณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๑๖. ญาณวิภงฺค

๑. เอกกมาติกาทิวณฺณนา

๗๕๑. สมฺปยุตฺตานํ นิสฺสยปจฺจยตาย, อารมฺมณสฺส ปวตฺติฏฺฐานตาย โอกาสโฏฺฐ เวทิตโพฺพฯ **นเหตาทีติ อาทิ**-สเทฺทน ‘‘อเหตุกา’’ติอาทิกํ สพฺพํ เอกวิเธน ญาณวตฺถุํ สงฺคณฺหาติฯ **เอกํ นเหตูติ** นเหตุตาย เอกํ ปญฺจวิญฺญาณํ นเหตูติ วุตฺตา เตสํ นเหตุตาฯ เอกนฺตาเหตุภาเวน หิ เต เอกปฺปการาวาติฯ **อญฺญมฺปีติ** อเหตุกาทิฯ **อวิตกฺกสามญฺญยุตฺตนฺ**ติ เตเนว อเหตุกตาทินา ยถาภูเตน สมานภาเวน ยุตฺตํฯ **ญาณารมฺมณนฺ**ติ ญาณสฺส อารมฺมณํ ยถาวุตฺตปญฺจวิญฺญาณาทิฯ **วตฺถุวิภาวนา**ติ ปญฺจวิญฺญาณาทิกสฺส ญาณวตฺถุสฺส ยถาวุตฺตวิเสเสน วิภาวนา ปกาสนา ปญฺญาฯ

โอสานทุกสฺสาติ ‘‘อตฺถชาปิกา ปญฺญา, ชาปิตตฺถา ปญฺญา’’ติ อิมสฺส ทุกสฺสฯ ทุกมาติกา ธมฺมสงฺคณิยํ วุตฺตทุกมาติกาติ อาห **‘‘ทุกมาติกํ อนิสฺสายา’’**ติฯ

‘‘จินฺตามยา ปญฺญา’’ติอาทิกา ติกมาติกํ อนิสฺสาย วุตฺตาติ อาห **‘‘เอวํ ติกานุรูเปหีติ เอตฺถาปิ ทฏฺฐพฺพ’’**นฺติฯ ยทิปิ ชาป-สโทฺท พฺยตฺตวจเน, มานเส จ ปวตฺตติ, ชนนเตฺถปิ ปน ทฏฺฐโพฺพติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทาน’’**นฺติอาทิฯ กุสลปญฺญา วิปากสงฺขาตสฺส, กิริยปญฺญา ปริกมฺมาทิภูตา อตฺตนา นิพฺพเตฺตตพฺพผลสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส นิพฺพตฺตนโต อตฺถชาปิกาติ วุตฺตาติ อาห **‘‘อตฺถชาปิกา การณคตา ปญฺญา’’**ติฯ วิปากปญฺญา, กิริยปญฺญา จ สหชาตาทิปจฺจยวเสน ตํตํวิปากาทิอตฺถํ ชาเปติ ชเนตีติ อาห **‘‘ชาปิโต ชนิโต อโตฺถ เอติสฺสาติ ชาปิตตฺถา’’**ติฯ สติปิ สหชาตานํ ปจฺจยภาเว วิปากกิริยปญฺญา น กุสลา วิย วิปากานํ นิปฺปริยาเยน การณโวหารํ ลภตีติ อาห **‘‘การณปญฺญาสทิสี’’**ติฯ วิภาวนเฏฺฐน ปญฺญา อารมฺมณํ วิย สมฺปยุเตฺตปิ ปกาเสติเยวาติ วุตฺตํ **‘‘ผลปฺปกาสนภูตา’’**ติฯ ยโต สา อาโลโกภาสปโชฺชตปริยาเยหิ วิภาวิตาฯ

๑๐. ทสกมาติกาวณฺณนา

๗๖๐. ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ญาณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ ญาณํฯ อตีตมฺปิ อทฺธานํ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ญาณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ ญาณํฯ อนาคตมฺปิ อทฺธานํ ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ญาณํ, อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณนฺติ ญาณํฯ ยมฺปิสฺส ตํ ธมฺมฏฺฐิติญาณํ, ตมฺปิ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราคธมฺมํ นิโรธธมฺมนฺติ ญาณํฯ ภวปจฺจยา…เป…. อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา…เป…. นิโรธธมฺม’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๓๔) เอวมาคตานิ **สตฺตสตฺตติ ญาณานิ**ฯ ‘‘ชรามรเณ ญาณํ, ชรามรณสมุทเย ญาณํ, ชรามรณนิโรเธ ญาณํ, ชรามรณนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํฯ ชาติยา ญาณํ…เป…. สงฺขาเรสุ ญาณํ…เป…. ปฏิปทาย ญาณ’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๓๓) เอวมาคตานิ **จตุจตฺตารีสํ ญาณานิ**ฯ สุตมยญาณาทีนิ อนาวรณญาณปริโยสานานิ ปฏิสมฺภิทามเคฺค (ปฏิ. ม. มาติกา ๑.๑ อาทโย) อาคตานิ **เตสตฺตติ ญาณานิ**ฯ เตนาห **‘‘เตสตฺตติ ปน…เป…. น สํยุตฺตเก’’**ติฯ ‘‘สํยุตฺตเก’’ติ วา อิทํ ‘‘สตฺตสตฺตติ ญาณานี’’ติ อิมินา สมฺพนฺธิตพฺพํ, น ‘‘เตสตฺตตี’’ติ อิมินาฯ **อญฺญตฺถ** นิเกฺขปกณฺฑาทีสุฯ ยถา สมฺมาปฏิเวธาภาวโต มิจฺฉาญาณาทิ ถุสราสิมฺหิ นิขาตขาณุโก วิย อารมฺมเณ จญฺจลํ โหติ, น เอวํ โหติ ยถาภูตาวโพธกํ ญาณนฺติ อาห **‘‘ยาถาวปฏิเวธโต สยญฺจ อกมฺปิย’’**นฺติฯ อธิพลกรณํ อุปตฺถมฺภนนฺติ ตํ ปุคฺคเล อาโรเปโนฺต อาห

“ปุคฺคลญฺจ...เป.... กโรตี”ติฯ วิสภาคธมฺมสฺ วา อกมฺปิยโตฺถ, สภาคธมฺมสฺ อุปตฺถมฺภนโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

อภิมุขํ คจฺฉนฺตีติ ‘‘อุปคจฺฉนฺตี’’ติ ปทสฺส อตฺถวจนํฯ อุปคมนเญฺจตฺถ สพฺพญฺญุตาย ปฏิชานนเมวาติ วุตฺตํ **“ปฏิชานนวเสนา”**ติฯ **อฏฺฐ วา ปริสา อุปสงฺกมนฺตีติ** เอตฺถาปิ ปฏิชานนวเสน สพฺพญฺญุตนฺติ โยเชตพฺพํฯ อฏฺฐสฺ ปริสาสฺ ทสฺสิตอกมฺปิยญาณยุโตฺตติ สมฺพโนฺธฯ

ผลสมฺปตฺติปวตฺตีติ สปฺปุริสูปนิสฺสยาทีนํ การณสมฺปตฺตีนํ ผลภูตาย ปติรูปเทสวาสอตฺตสมฺมาปณิธิอาทิสมฺปตฺติยา ปวตฺตนํฯ **อาทิ**-สเทฺทน สุตฺตเสสา สงฺคหิตาฯ **ตตฺถ** สปฺปุริสูปนิสฺสยาทิเกฯ กสฺมา ปเนตฺถ สมาเน อตฺถกิเจฺจ ปฏิเวธญาณสฺส วิย เทสนาญาณสฺสาปิ ยาว อรหตฺตมคฺคา อุปฺปชฺชมานตา น วุตฺตาติ โจทนํ สนฺธายาห **“ปฏิเวธนิฏฺฐตฺตา”**ติอาทิฯ **ปฏิเวธนิฏฺฐตฺตาติ** ปฏิเวธสฺส ปริโยสานตฺตาฯ **เตนาติ** ปฏิเวธปริโยสานภูเตน อรหตฺตมคฺคญาเณนฯ ตทธิคเมน หิ สมฺปตฺตสกลสพฺพญฺญุคุโณ ภควา อนนฺตปฏิภาโน อนุปมาย พุทฺธลีฬาย ธมฺมํ เทเสตุํ สมโตฺถ อโหสิฯ **“ปฏิลทฺธสฺสาปี”**ติ อิมินา สพฺพถา ลภาปกสฺส ปฏิเวธานุรูปตา เทสนาญาณสฺส อสกฺกุเณยฺยาติ ทีเปติ, เตน จ ปฏิเวธนมเตฺตเนตฺถ อตฺถสิทฺธีติ ทเสฺสติฯ เตนาห **“เทสนาญาณสฺสา”**ติอาทิฯ

หานภาคิยธมฺมนฺติ วา หานภาคิยภาวสฺส การณํฯ **กามสหคตสญฺญาทิธมฺมนฺติ** กามคุณารมฺมณํ สญฺญามนสิการาทิํฯ **ปุเพฺพว กตาภิสงฺขาราทินฺติ** ‘‘จเนฺท วา สูริเย วา เอตฺตกํ คเต วุฏฺฐหิสฺสามี’’ติอาทินา สมาปชฺชนโต ปุเพฺพ ปวตฺตจิตฺตาภิสงฺขารปริกมฺมาทิํฯ

ตทภาวคฺคหเณนาติ กิเลสาวรณาภาวคฺคหเณนฯ **ฐิตินฺติ** อตฺถิภาวํฯ **ตพฺพิปรีตายาติ** ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทิกาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยาฯ **ฐานาภาวนฺติ** อปฺปวตฺติํ, นตฺถิภาวํ วาฯ **อุปรีติ** อิมิสฺสา พลานํ อนุกฺกมกถาย อุปริ อนนฺตรเมวฯ **วิปากาวรณาภาวทสฺสนาทิกสฺสาติ อาทิ**-สเทฺทน กมฺมาวรณาภาวทสฺสนํ สงฺคณฺหาติฯ **อิตรนฺติ** อธิคมสฺส อฏฺฐานทสฺสนํฯ **ตํสหิตานํ ธาตูนนฺติ** ราคาทิสหิตานํ สภาวานํฯ **เวมตฺตตา** จ เตสํ ปจฺจยวิเสสสิเทฺธน อวตฺถาทิวิเสเสน เวทิตพฺพาฯ **จริยาเหตูนนฺติ** ราคาทิจริยาการณภูตานํ ธมฺมานํฯ

๑. เอกกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๑. **อยํ วิเสโสติ** สมาเนปิ นยทฺวยสฺส เตสํ อเหตุภาวาทิทีปเน เอกสฺส เหตุภาวาทิปฏิเสธตา, อิตรสฺส ราสนฺตราสงฺคโหติ อิทํ นานากรณํฯ **เอกาย ชาติยาติ** อาทานนิเกฺขปปริจฺฉินฺนสฺส เอกสฺส ภวสฺสฯ **ตทโนฺตคธตายาติ** คติอโนฺตคธตายฯ **ตตฺถ ตตฺถาติ** ตํตํคติจุติภเวสุฯ

๗๖๒. **ตถาติ** อญฺญทฺวารารมฺมณตายฯ **ขีราทีนํ...เป.... วิลกฺขณตาติ** ยถา ขีรสฺส ทธิภาเวน, ทธิโน ตกฺกภาเวน วิลกฺขณตาปตฺติ, น เอวํ ปญฺจวิญฺญาณานํ นเหตุภาวาทิโต อญฺญสฺส สภาวาปตฺติ อตฺถีติ อโตฺถฯ

๗๖๓. **มหเตฺตปีติ** ปุถุเตฺตปิฯ พหุภาววาจโก หิ อยํ มหา-สโทฺท ‘‘มหาชโน’’ติอาทีสุ วิย รูปสงฺฆาฏสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ อญฺญถา สภาวธมฺมสฺส กา มหนฺตตา, สุขุมตา วาฯ จกฺขุวิญฺญาณสฺส วจนํ กตฺวา วุตฺตตฺตา อาห **‘‘จกฺขุปสาเท มม วตฺถุมฺหี’’**ติฯ **อิสฺสริยฏฺฐานนฺติ** อิสฺ

สริยปวตฺตนฏฺฐานํฯ ตถา หิ นํ อญฺญตฺถ ภาวิตํ วิภาเวนฺตเมว ติฏฺฐติ, อญฺญวิญฺญาณานิ จ เตน ทินฺนนยาเนว ตตฺถ ปวตฺตนฺติ, อปิ ทิพฺพจกฺขุญาณํ, ยโต ตํ อนฺธสฺส น นิปฺผชฺชติฯ

๗๖๔. **ววตฺถิตานมฺปี**ติ อญฺญมญฺญํ อสํกิณฺณานมฺปิฯ **ปฏิปาฏินิยโม** นิยตานุปุพฺพิกตาฯ **เตนา**ติ ''อโพฺพกิณฺณา''ติ วจเนนฯ

๗๖๖. **อาวฏฺฏนภาโว** อาวชฺชนกิจฺจตาฯ

เตสนฺติ รูปาทีนํฯ เอเตสญฺหิ รูปาทีนํ ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ สมาคโมฯ **อภินิปติตพฺพานิ** อาลมฺพิตพฺพานิ, วิชานิตพฺพานีติ อโตฺถฯ เตนาห **''อารมฺมณกรเณน ปฏิวิชานิตพฺพานี''**ติฯ กุสลากุสลเจตนาย, ตํสมฺปยุตฺตานญฺจ ยถาวุตฺตานํ ''มโนปุพฺพงฺคมา…เป…. อกุสลํ วา''ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๖๖) เอวํ วุตฺตานํ ปฏิวิชานิตพฺพานํ ปฏิวิชานนนฺติ สมฺพโนฺธฯ กมฺมเตฺถ หิ เอตํ สามิวจนํฯ **สหชปุพฺพงฺคมธเมฺมนา**ติ ทสฺสนาทีหิ สหชาตผสฺสาทินา ปุพฺพงฺคเมน อาวชฺชนาทินาฯ **กิจฺจนฺตร**นฺติ ทสฺสนาทิกิจฺจโต อญฺญํ สมฺปฏิจฺฉนาทิกิจฺจํฯ

อวิปากภาเวน การเณน, เตน วา สทฺธิํฯ **อญฺญ**นฺติ รูปภาวาทิํฯ **ภาสนกรณกรา**ติ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปนวเสน ปวตฺตกุสลากุสลจิตฺตุปฺปาทธมฺมาฯ เต เอว กายงฺควาจงฺคํ อโจเปตฺวา ปวตฺตา **ตํสทิสา**ฯ **ปุพฺพงฺคมปฏิวิชานน**นฺติ ปุพฺพงฺคมภาเวน วิชานนํ มโนทฺวาริกชวนานํ ปุเรจรภาเวน คหณํฯ **ตตฺถา**ติ ปญฺจทฺวาเรฯ **''น ปฏิสิทฺธ''**นฺติ วตฺวา สฺวายมปฺปฏิเสโธ สามตฺถิยลโทฺธติ ทเสฺสตุํ **''น กายกมฺมํ…เป…. อนุญฺญาตตฺตา''**ติ วุตฺตํฯ **''ตถา''**ติ อิทํ ยถา กายวจีกมฺมปฏฺฐปนํ, เอวํ กุสลาทิธมฺมสมาทานมฺปิ นตฺถีติ อุปสํหรณตฺถํ เวทิตพฺพํฯ ยทิ น ภวโต จวติ, กถํ ปญฺจทฺวาเร จุติ วุตฺตาติ อาห **''น ปญฺจทฺวาริก…เป…. อตํทฺวาริกตฺตา''**ติฯ **ตสฺสา** ปาฬิยาฯ **อาปาถมตฺตน**ฺติ อาปาถคมนมตฺตํ อารมฺมณปจฺจยภาวมตฺตํฯ **อญฺญ**นฺติ ''รูปํ นีล''นฺติ เอวมาทิธมฺมวิเสสํฯ เตนาห **''ธมฺมสภาว''**นฺติฯ **รูปนฺติ จ น คณฺหาตี**ติ รูปารมฺมณมฺปิ สมานํ ''รูปํ นาเมต''นฺติ น คณฺหาติฯ ตถา จาหุ เอเก ''จกฺขุวิญฺญาณสมงฺคี นีลํ วิชานาติ, โน ตุ นีล''นฺติฯ **รูปนีลาทิอากาโร** รูปารมฺมณรูปาทานาการปญฺญตฺติฯ ตชฺชาปญฺญตฺติ เหสา ยถา อนิจฺจตาทิฯ **สาติสยํ** สวิตกฺกสวิจารตฺตาฯ **ตโต อญฺญ**นฺติ สทฺทารมฺมณโต อญฺญํ นามปญฺญตฺติอารมฺมณํ, อญฺญถา สหุปฺปตฺติปฏิเสโธ น สมฺภเวยฺยาติ อธิปฺปาโยฯ

มโนทฺวาเรปีติ น ปญฺจทฺวาเรเยว ทุติเย โมฆวาเร, อถ โข มโนทฺวาเรปิฯ **อาวชฺชนํ ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ…เป…. ทฏฺฐพฺพํ** เอกจิตฺตกฺขณิกสฺส อาวชฺชนสฺส อุปฺปตฺติยํ ตถา อสมฺภวโตฯ

ตสฺสาติ ยาถาวกวตฺถุวิภาวนาย ปญฺญายฯ

เอกกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. ทุกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๗. **อธิกรเณสู**ติ ปทเตฺถสุฯ **อญฺญตฺร สภาวํ คเหตฺวา**ติ อตฺถสทฺทสฺส ตตฺถ ปวตฺตนาการทสฺสนํ, เตน อตฺถสทฺทสฺส สภาวตฺถตํ ทเสฺสติฯ **อธิกรณวเสน ลิงฺคปริวตฺติํ คจฺฉติ**ฯ ''อภิเธยฺยานุรูปํ ลิงฺควจนานี''ติ หิ สทฺทวิทู วทนฺติฯ

ทุกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ติกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๘. **ปริปาจิเตสู**ติ สาธิเตสุฯ ‘‘วิหิเตสู’’ติ เอตฺถ ทุทฺธาทีสุ วิย ภูตกาลตา นาธิเปฺป ตาติ อาห **‘‘วิสยวิเสสนมตฺตเมวา’’**ติฯ **‘‘กมฺมํ, สิปฺป’’**นฺติ ปญฺญา การณูปจาเรน วุตฺตาติ อาห **‘‘ปญฺญา เอว วา...เป.... เวทิตพฺพา’’**ติฯ

กุสลํ กมฺมํ สกํ เอกนฺตํ หิตสุขาวหตฺตาฯ ตปฺปฏิปกฺขตฺตา **อิตรํ** อกุสลํ กมฺมํ **โนสกํ**ฯ สจฺจปฏิเวธานุโลมนํ สจฺจานุโลมนํ วุตฺตนฺติ อาห **‘‘ตปฺปฏิเวธปจฺจยภาเวนา’’**ติฯ มคฺคสจฺจสฺส อนุโลมนโต วา สจฺจานุโลมิกตา, ตถา ปรมตฺถสจฺจสฺส อนุโลมนโตฯ เตนาห อฏฺฐกถายํ **‘‘มคฺคสจฺจสฺสา’’**ติอาทิฯ **ปญฺญา วุตฺตา** ปญฺญาวิสเย ปญฺญากิจฺจสฺส ทสฺสิตตฺตาฯ ‘‘โยควิหิเตสู’’ติอาทินา วุตฺตภูมินิเทฺทโส, ‘‘กมฺมสฺสกตํ สจฺจานุโลมิก’’นฺติ วุตฺตสรูปนิเทฺทโส, ‘‘รูปํ อนิจฺจ’’นฺติอาทินา วุตฺตปฺปการนิเทฺทโส จ **ยถาวุตฺตา...เป.... นิเทฺทสา**ฯ ‘‘โยควิหิเตสุ กมฺมายตเนสุ ขนฺตึ, กมฺมสฺสกตํ ขนฺตึ, ‘รูปํ อนิจฺจ’นฺติ ขนฺติ’’นฺติอาทินา ขนฺติ อาทิปเทหิ โยเชตพฺพาฯ **โอโลกนํ** ปจฺจกฺขกรณํฯ **ธมฺมา โอโลกนํ ขมนฺตี**ติ ปญฺญาย ตโทโลกนสมตฺถตมาหฯ

๗๖๙. **มุญฺจตี**ติ ปชหติฯ อารพฺภ-กิริยาย อธิฏฺฐานํ สมงฺคิภาโว, อธิกรณํ ปฏฺฐปนนฺติ อาห **‘‘มุญฺจ...เป.... วตฺตุํ ยุตฺต’’**นฺติฯ

๗๗๐. ปญฺจสีลทสสีลานิ กมฺมวเฎฺฎกเทสภูตานิ สนฺธาย เตสํ ธมฺมฏฺฐิติยํ สมวโรโธ วุโตฺตฯ **สติปิ สวเน**ติ ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, อริยสาวโก ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต’’ติอาทินา (อ. นิ. ๘.๓๙; กตา. ๔๘๐) ตถาคตโต สวเน สติปิฯ ***ภิกฺขุอาทีนมฺปิ ตํ วุตฺตํ*** อธิสีลปญฺญาปนํ วิย น พุทฺธาเวณิกนฺติฯ

อธิปญฺญานิพฺพเตฺตสูติ ฐเปตฺวา อธิปญฺญํ ตทเญฺญสุ มคฺคผลธเมฺมสุฯ **ตทธิฏฺฐาเนสู**ติ ตสฺสา อธิปญฺญาย อธิฏฺฐาเนสุ วิปสฺสนาธเมฺมสุฯ

๗๗๑. **อปายุปฺปาทนํ** อวฑฺฒินิพฺพตฺตนํฯ **ตสฺมิํเยว ฐาเน**ติ ตสฺมิํเยว ขเณฯ

ติกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๗๙๓. ปริตสฺสนํ ปริตฺตาโส, จิตฺตุตฺราโส จาติ **‘‘น ปริตสฺสตี’’**ติ ปทสฺส **‘‘น ปเตฺถติ น อุตฺตสตี’’**ติ อตฺถมาหฯ

๗๙๖. **อริยสเจฺจสุ ธมฺมสโทฺท** ‘‘ทิฏฺฐธโมฺม’’ติอาทีสุ วิยฯ **อริยมโคฺค, ตสฺส จ ผลํ ธโมฺม** ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปเนฺน อปาเยสุ อปตมาเน ธาเรตีติฯ **ตตฺถ ปญฺญา**ติ ตสฺมิํ อริยมคฺคผเล นิสฺสยภูเต ปญฺญาฯ เตนาห **‘‘ตํสหคตา’’**ติฯ อวิทิตํ วิทิตํ วิย เนติ ญาเปตีติ **นโย,** อนุมานํ, ตสฺส **นยนํ** ปวตฺตนํ, ตํ ปน วิสุํเยเวกํ ญาณุปฺปาทนนฺติ อาสงฺกาย นิวตฺตนตฺถมาห **‘‘น อญฺญ...เป.... วิเสโส’’**ติฯ อตฺตโน หิ อธิคมานุสาเรน ปราธิคตานํ กาลตฺตเย มคฺคาทีนํ ปวตฺติอาการานุมานํ **นยนยนํ**ฯ อนุมินนาการเมว หิสฺส สนฺธาย วุตฺตํ **‘‘ญาณเสฺสว**

ปวตฺติวิเสโส”ติฯ **การณญฺจ นยนยนสฺส** สเจฺจสุ ปจฺจกฺขปวตฺตนโตฯ **“ตถา”**ติ อิมินา ยถา มคฺคญาณโต อญฺญาปิ ‘‘อิมินา ธเมฺมนา’’ติ วตฺตุํ ยุตฺตํ, ตถา ปการนฺตเรนปิ ‘‘อิมินา ธเมฺมน ญาเณนา’’ติ เอตฺถ อโตฺถ ยุชฺชตีติ อิมมตฺถํ อุปสํหรติฯ **เตนา**ติ ตสฺมา ญาเณน ญาตโต สมฺปโยเคหิ นยนยนโตฯ **ญาณวิสยภาเวนา**ติ ปฏิเวธญาณสฺส วิสยภาเวนฯ **ญาเตน** ปฏิวิเทฺธน จตุสจฺจธเมฺมน, ญาณสมฺปโยเคน วา ญาเตน ชานิตฺวา ฐิเตน มคฺคผลธเมฺมนฯ

สเพฺพน สพฺพนฺติ สพฺพปฺปกาเรน สพฺพํ, อนวเสสนฺติ อโตฺถฯ อทฺธตฺตยปริยาปนฺนญฺหิ สพฺพํ เตภูมกสงฺขารคตํ สมฺมสียติฯ **นยนโต**ติ นยคฺคาหโตฯ **อนุรูปตฺถวาจโก วา การณสโทฺท** ‘‘การณํ วทตี’’ติอาทีสุ วิยฯ

อนฺวยญาณสฺสปิ ปริโยคาเหตฺวา ปวตฺตนโต สวิเสโส วิสยาวโพโธติ วุตฺตํ **“ธมฺมญาณ...เป.... อภาวา”**ติฯ **วิสโยภาสนมตฺตชานนสามเญฺญนา**ติ อสติปิ อภิสเมจฺจ คหเณ วิสยวิภาวนสงฺขาตอวโพธสามญฺญมเตฺตนฯ **“ญาณ”นฺติ สมฺมเตสู**ติ ‘‘ญาณ’’นฺติ โวหริเตสุ ลทฺธญาณโวหาเรสุฯ **สมฺมุติวเสนา**ติ ธมฺมญาณาทิ วิย สมฺเขน วิสเย อปฺปวตฺติตฺวา ปญฺญตฺติมุเขน ปวตฺตํฯ **อวเสส**นฺติ สมฺมุติญาณเมวาหฯ **อิตรญาณตฺตยวิสภาค**นฺติ ธมฺมญาณาทิญาณตฺตยวิธุรํฯ

๗๙๗. **กามภวธมฺม**ติ กามภวสงฺขาเต ธเมฺมฯ

๗๙๘. **สา**ติ ปฐมชฺฌานปญฺญาฯ **วีตราคภาวนาวตฺถสฺสา**ติ ‘‘วีตราโค โหตี’’ติ เอวํ วุตฺตสฺสฯ **ต**นฺติ ฉฏฺฐาภิญฺญํฯ มคฺคญาณญฺหิ กิจฺจโต มคฺคสจฺจมฺปิ ปฏิวิชฺฌติฯ **อิตรา**ติ เหฏฺฐิมมคฺคปญฺญาฯ **ตทุปนิสฺสยตฺตา**ติ ตสฺสา ฉฏฺฐาภิญฺญาย, ตสฺส วา ปฏิวิชฺฌนสฺส อุปนิสฺสยตฺตา ปฏิวิชฺฌติ นามฯ **ยถานุรูป**นฺติ ทิฏฺฐาสวาทีนํ ยถานุรูปํฯ **อาสวกฺขเย**ติ อาสวกฺขยปริยาเย การณูปจาเรนฯ **ตํนิพฺพตฺตนโต**ติ ตสฺส อาสวกฺขยสงฺขาตสฺส ผลสฺส นิพฺพตฺตนโตฯ อิทญฺจ ‘‘อาสวานํ ขเย ญาณํ ฉฏฺฐาภิญฺญา’’ติ สุเตฺต อาคตตฺตา วุตฺตํฯ

๘๐๑. **อภิวิสิเฏฺฐน วา ญาเณน ปากฏํ กโรนฺตสฺสา**ติ อธิคมวเสน ปกาสํ วิภูตํ กโรนฺตสฺสฯ

๘๐๒. **วสิตาปญฺจกรหิตํ** วสิภาวํ อปาปิตํ ปฏิลทฺธมตฺตํฯ ปฏิปทารมฺมณสหคตา ปญฺญา ปฏิปทารมฺมณสมฺพนฺธินีติ อาห **“ปญฺญาย ปฏิปทารมฺมณุเทฺทสนา”**ติฯ

จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๔. **ตเมว** ปญฺญํ ‘‘ทฺวีสุ ฌาเนสุ ปญฺญา ปีติผรเณนา’’ติอาทินา **วิภชติ**ฯ อภิสนฺทน ปริสนฺทนปริปูรณานิปิ ปริปฺผรณํ วิย ผรณาปีติยา, ตํสหคตสุขสฺส จ กิจฺจวิเสสภูตานิ อธิเปฺปตานีติ อาห **“อภิสเนฺทติ...เป.... เวทิตพฺพ”**นฺติฯ **อาทินา นเยนา**ติ ‘‘อภิสเนฺทตี’’ติ อาทินา (ที. นิ. ๑.๒๒๖; ม. นิ. ๑.๔๒๗) สุเตฺต อาคตนเยนฯ ผรณเญฺจตฺถ ปีติสุขสมุฏฺฐิตปณีตรูเปหิ กายสฺส อภิพฺยาปนํ ทฏฺฐพฺพํฯ **อารมฺมเณ**ติ ปีติผรณตาสุขผรณตาสีเสน วุตฺตานํ ติกทุกฌานานํ อารมฺมเณฯ **ตา**ติ ปีติผรณตาสุขผรณตาฯ

สมาธิมุเขนาติ สมาธึ มุขํ ปมุขํ กตฺวา, สมาธิสีเสนาติ อโตฺถ, สมาธิปมุเขน วา อุเทฺทสนิเทฺทเสนฯ **อเญฺญ กิเลสา** ทิฏฺฐิมานาทโย ฯ **อปฺปโยเคนา**ติ ฌานวิโมกฺขาทีนํ วิย อุปฺปาทนียปริกมฺมปโยเคน วินาฯ อาวชฺชนาสทิโส หิ ผลสมาปตฺติอโตฺถ สมฺมสนจาโรฯ **ฐปิตตฺตา**ติ ปวตฺติตตฺตาฯ **สติพหุลตายา**ติ สติยา อภิณฺหุปฺปตฺติยาฯ ปริจฺฉินฺทนสติยา กาลสฺส สโตติ ทเสฺสตีติ โยชนาฯ

ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๕. **วิสุทฺธิภาว**นฺติ วิสุทฺธิยา สพฺภาวํฯ **''ทิพฺพจกฺขุญาเณกเทสตฺตา''**ติ อิทํ ตสฺส ปริภณฺฑญาณตฺตา วุตฺตํฯ ตถา หิ ปาฬิยํ ''สตฺตานํ จุตูปปาตญาณาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตี''ติ (ที. นิ. ๑.๒๔๗) อารภิตฺวา ''โส ทิเพฺพน จกฺขุนา วิสุเทฺธนา''ติอาทิ (ที. นิ. ๑.๒๔๖) วุตฺตํฯ ทิพฺพสฺส ติโรหิตวิปฺปกฏฺฐาทิเภทสฺส, อิตรสฺส จ รูปายตนสฺส ทสฺสนสมตฺถสฺสาปิ ทิพฺพจกฺขุญาณสฺส สิขาปตฺติ จวมาโนปปชฺชมานสตฺตทสฺสนนฺติ อาห **''มุทฺธปฺปเตฺตน จา''**ติอาทิฯ

ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๗. สตฺตกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๖. **ฉพฺพิธมฺปิ ปจฺจเวกฺขณญาณ**นฺติ ''ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ ญาณ''นฺติอาทินา (วิภ. ๘๐๖) วุตฺตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานํ ปจฺจเวกฺขณวเสน ปวตฺตญาณํฯ **สห คเหตฺวา**ติ เอกชฺฌํ คเหตฺวา วิปสฺสนารมฺมณภาวสามเญฺญน เอกเตฺตน คเหตฺวาฯ **สงฺขิปิตฺวา วุเตฺตนา**ติ ปุเพฺพ ฉธา วุตฺตํ วิย ทสฺสิตํ ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติ เอวํ สงฺขิปิตฺวา วุเตฺตนฯ ''ขยธมฺม''นฺติอาทินา ปกาเรน ทสฺสนนฺติ สมฺพโนฺธฯ **ปวตฺตญาณสฺสา**ติ ''ชาติปจฺจยา ชรามรณ''นฺติอาทินา ปวตฺตสฺส ญาณสฺส, ปวเตฺต วา สํสารวเฏฺฏ ญาณสฺสฯ ญาณารมฺมณา วิปสฺสนา **ญาณวิปสฺสนา**ฯ **วิปสฺสนา**ติ จ ''ชาติปจฺจยา ชรามรณ''นฺติอาทินา ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนธเมฺม วิภาเคน ทสฺสนโต ธมฺมฏฺฐิติญาณํ อิธาธิเปฺปตํฯ ตสฺส ขยธมฺมตาทิชานนํ **ปฏิวิปสฺสนา**ฯ เตนาห **''วิปสฺสนาปฏิวิปสฺสนาทสฺสนมตฺต''**นฺติฯ

เอวเมตฺถ อฎฺฐกถาธิปฺปายวเสน ปาฬิยา อตฺถํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อตฺตโน อธิปฺปายวเสน ทเสฺสตุํ **''ปาฬิยํ ปนา''**ติอาทิมาหฯ **สพฺพตฺถา**ติ อเทฺธตฺตเย ปจฺจยวิเสเสน ปจฺจยุปฺปนฺนวิเสสนิทฺธารเณฯ **ญาณวจเนนา**ติ ''ชาติปจฺจยา ชรามรณ''นฺติอาทินา ญาณสฺส คหเณนฯ **องฺคาน**นฺติ สตฺตสตฺตติยา องฺคานํฯ **อิติสเทฺทนา**ติ ''นิโรธธมฺม''นฺติ เอตฺถ วุตฺตอิติสเทฺทนฯ **ปกาเสตฺวา**ติ ญาณสฺส ปวตฺติอาการํ โชเตตฺวาฯ เตน ธมฺมฏฺฐิติญาณโต อญฺญํเยว ปริโยสาเน วุตฺตํ ญาณนฺติ ทเสฺสติฯ เตนาห **''วิปสฺสนาญาณํ สตฺตมํ ญาณ''**นฺติฯ อยเมว เจตฺถ อโตฺถ ยุโตฺตติ ทเสฺสโนฺต **''น หี''**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **''ตมฺปิ ญาณนฺติ สมฺพโนฺธ น โหตี''**ติ เอวํ สมฺพโนฺธ น ยุโตฺต องฺคนฺตรภาวสฺส อวิภาวนโตติ อโตฺถฯ เตน วุตฺตํ **''ตํญาณ...เป.... อนธิเปฺปตตฺตา''**ติฯ น หิ วิสุํ วิสุํ วุตฺตเมว เอกชฺฌํ วจนมเตฺตน อตฺถนฺตรํ โหตีติฯ **''ขยธมฺมํ...เป.... จา''**ติ อิมินา ปุริมสฺมึ ปเกฺข อุปจเยน โทสมาหฯ

สตฺตกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๘. อฎฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๘. **ปจฺจนีกธมฺม**ติ นีวรณาทิปจฺจนีกธมฺมฯ **ทุกฺข**นฺติ สมาปชฺชเน อสติ อุปฺปชฺชนกทุกฺขํฯ

อฎฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๑๐. ทสกนิเทฺทโส

ปฐมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๐๙. น ฐานนฺติ **อฎฺฐานํ,** อนุปลพฺภนโตฺถ อยมกาโรติ อาห **''อวิชฺชมานํ ฐานํ อฎฺฐาน''**นฺติฯ อภาวโตฺถ วา, น อญฺญปฎิปกฺขาทิอโตฺถติ อาห **''นตฺถิ ฐานนฺติ วา อฎฺฐาน''**นฺติฯ โก ปเนตสฺส อตฺถทฺวยสฺส วิเสโสติ? ปฐโม เหตุปจฺจเยหิ อนุปลพฺภมานตํ วทติ, ทุติโย สเพฺพน สพฺพํ อภาวนฺติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ ตณฺหุปาทานาทีนมฺปิ สุขโต อุปคมนสฺส เหตุภาเว ทิฎฺฐิวิปลฺลาสสฺส โส สาติสโย อสุเขปิ ทฬฺหํ ปวตฺตาปนโตติ อาห **''ทิฎฺฐิวิปลฺลาโสว...เป.... อธิเปฺปต''**นฺติฯ ''อตฺตทิฎฺฐิวเสนา''ติ กสฺมา วิเสเสตฺวา วุตฺตํ, นนุ อริยสาวกสฺส สพฺพาปิ ทิฎฺฐิโย นตฺถีติ? สจฺจํ นตฺถิ, อตฺตทิฎฺฐิสนฺนิสฺสยา ปน สพฺพทิฎฺฐิโยติ ทเสฺสตุํ **''อตฺตทิฎฺฐิวเสนาติ ปธานทิฎฺฐิมาหา''**ติ วุตฺตํฯ **เภทานุรูปสฺส** วตฺถุโนฯ **เภทานุรูเปน** ''อธมฺมํ ธมฺโม''ติอาทินยปฺปวเตฺตนฯ

โส เอวาติ โย ลิเงฺค อปริวเตฺต ตสฺมิํ อตฺตภาเว ภวงฺคชีวิตินฺทฺริยปฺปพโนฺธ, โส เอวฯ ตณฺหิ อุปาทาย เอกชาติสมญฺญา, น เจตฺถ ภาวกลาปชีวิตินฺทฺริยสฺส วเสน โจทนา กาตพฺพา ตทญฺญเสฺสว อธิเปฺปตตฺตาฯ ตญฺหิ ตตฺถ อวิเจฺฉทวุตฺติยา ปพนฺธโวหารํ ลภติ, อิตรมฺปิ วา ภาวานุปาลนตาสามเญฺญนาติ อโนกาสาว โจทนาฯ

สปตฺตวเสน โยเชตพฺพนฺติ ''สปตฺตํ มาเรมีติ อภิสนฺธินา สปเตฺตน นิปนฺนฎฺฐาเน นิปนฺนํ มนุสฺสภูโต มนุสฺสภูตํ มาตรํ ปิตรํ วา มาเรนฺต''ติอาทินา โยเชตพฺพํฯ **สพฺพตฺถา**ติ จตูสุปิ วิกเปฺปสุฯ **ปุริมํ อภิสนฺธิจิตฺต**นฺติ ปุพฺพภาคิโย มรณาธิปฺปาโยฯ **อปฺปมาณํ** เตน อตฺถสิทฺธิยา อภาวโตฯ **ปุถุชฺชนเสฺสว ตํ หินฺนํ โหตี**ติ เอตฺถ ยถา อรหตฺตํ ปตฺวา ปริภุตฺตมฺปิ ปุถุชฺชนกาเล ทินฺนํ ปุถุชฺชนทานเมว โหติ, เอวํ มรณาธิปฺปาเยน ปุถุชฺชนกาเล ปหาเร ทิเนฺน อรหตฺตํ ปตฺวา เตเนว ปหาเรน มเต กสฺมา อรหนฺตฆาโตเยว โหติ, น ปุถุชฺชนฆาโตติ? วิเสสสมฺภวโตฯ ยถา หิ ทานํ เทยฺยธมฺมสฺส ปริจฺจาคมเตฺตน โหติ, น เอวํ วโธฯ โส หิ ปาโณ, ปาณสญฺญิตา, วธกเจตนา, อุปกฺกโม, เตน มรณนฺติ อิเมสํ ปญฺจนฺนํ องฺคานํ ปาริปูริยาว โหติ, น อปาริปูริยาฯ ตสฺมา อรหตฺตํ ปตฺตเสฺสว มรณนฺติ อรหนฺตฆาโตเยว โหติ , น ปุถุชฺชนฆาโตฯ ยสฺมา ปน ''อิมํ มาเรมี''ติ ยํ สนฺตานํ อารพฺภ มารณิจฺฉา, ตสฺส ปุถุชฺชนขีณาสวภาเวน ปโยคมรณกฺขณานํ วเสน สติปิ สนฺตานเภเท อเภโทเยวฯ ยทา จ อตฺถสิทฺธิ, ตทา ขีณาสวภาโวฯ ตสฺมา อรหนฺตฆาโตว โหตีติ นิจฺฉิตํฯ กถํ ปเนตฺถ วธกเจตนา วตฺตมานวิสยา สิยาติ อาห **''วธกจิตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณมฺปิ...เป.... ปวตฺตตี''**ติฯ ตตฺถ **ปพนฺธวิเจฺฉทวเสนา**ติ เยน ปพโนฺธ วิจฺฉิชฺชติ, ตาทิสํ ปโยคํ นิพฺพเตฺตตีติ อโตฺถฯ เตน ยทา ปพนฺธวิเจฺฉโท, ตทา อรหาติ ยถาวุตฺตํ อรหนฺตฆาตํ ปติฎฺฐาเปติฯ **น เอว**นฺติ ยถา กาลนฺตราเปกฺขกิจฺจสิทฺธํ วธกจิตฺตํ, น เอวํ จาคเจตนาฯ **''สา หี''**ติอาทินา จาคเจตนาย กาลนฺตรานเปกฺขกิจฺจสิทฺธิตํเยว วิภาเวติฯ **อญฺญสกกรณ**นฺติ อตฺตโต วินิโมเจตฺวา อญฺญสฺส ทกฺขิเณยฺยสฺส

สนฺตกภาวกรณํฯ **ตสฺสา**ติ จชิตพฺพสฺส วตฺถุโนฯ **ยสฺสา**ติ ยสฺส ปุถุชฺชนสฺสฯ **ตเสฺสว** ตํ **ทินฺนํ โหติ,** สเจปิ อรหตฺตํ ปตฺวา เตน ปริภุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

‘‘กปฺปวินาเส’’ติ อิทํ ‘‘สณฺฐหเนฺต กเปฺป’’ติ วุตฺตตฺตา มหากปฺปวินาสํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ อาห **‘‘กปฺปฏฺฐกถาย น สเมตี’’**ติ เอตฺถ อายุกปฺปสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ อายุกโปฺป เจตฺถ อวีจิยํ นิพฺพตฺตสตฺตานํ อนฺตรกปฺปปริมาณํ ปรมายุ เวทิตพฺพํฯ ตญฺหิ สนฺธาย ‘‘เอกํ กปฺปํ อสีติภาเค กตฺวา ตโต เอกภาคมตฺตํ กาล’’นฺติ (กถา. อฏฺฐ. ๖๕๔-๖๕๗) วุตฺตํฯ ตยิทํ **‘‘เอกํ กปฺป’’**นฺติ ยทิ เอกํ มหากปฺปนฺติ อโตฺถ, ตถา สติ วีสติอนฺตรกปฺปปริมาโณ เอโก อสเงฺขยฺยกโปฺปติ วุตฺตํ โหติฯ อถ เอกํ อสเงฺขยฺยกปฺปนฺติ อโตฺถ, สพฺพถาปิ ‘‘จตุสฏฺฐิ อนฺตรกปฺปา’’ติ วจเนน วิรุชฺฌตีติ วีมํสิตพฺพํฯ ยถา ปน กปฺปฏฺฐกถาย อยํ อฏฺฐกถา สเมติ, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘กปฺปวินาเสเยวาติ ปนา’’**ติอาทิมาหฯ

ปกตโตฺต วา อปาราชิโกฯ **สมานสํวาสโก** กมฺมลทฺธีนํ วเสน อนานาสํวาสโกติ เอวเมตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

นิยตสฺส ปุคฺคลสฺส วิชฺชมานตํ ปฏิเสเธตฺวาติ โยชนาฯ ตตฺถ **ปฏิเสเธตฺวา**ติ ‘‘ปุคฺคโล ปน นิยโต นาม นตฺถี’’ติ เอวํ ปฏิเสเธตฺวาฯ ตตฺถ การณมาห **‘‘มิจฺฉตฺตสมฺมตฺตนิยตธมฺมานํ วิย สภาวโต’’**ติฯ ปญฺญตฺติมตฺตเญฺหตํ มิจฺฉตฺตสมฺมตฺตนิยตธมฺมนิสฺสยํ, ยทิทํ นิยโต ปุคฺคโลติ ฯ **ยถาปุจฺฉิต**นฺติ ‘‘กึ ปุพฺพเหตุ นิยเมตี’’ติอาทินา ปุจฺฉิตปฺปการํ นิยามกเหตุํฯ **เยนา**ติ เยน อุปริมคฺคตฺตยวิปสฺสนาญาเณนฯ **นิยตานิยตเภท**นฺติ โสตาปนฺนาทินิยตเภทํ, สตฺตกฺขตฺตุปรมาทิอนิยตเภทญฺจฯ โสตาปโนฺน เอว หิ เอโก สตฺตกฺขตฺตุปรโม นาม โหติ, เอโก โกลํโกโล นาม, เอโก เอกพีชี นามาติ โสตาปนฺนสฺส นิยตภาโว วุโตฺตติ อาห **‘‘โสตาปโนฺน จ นิยโต’’**ติฯ พฺยติเรกโตฺถ หิ อยํ **จ**-สโทฺทฯ **ตโต ปุเพฺพ**ติ โสตาปตฺติมคฺคโต ปุเพฺพฯ **‘‘ปุพฺพเหตุกิจฺจํ นตฺถี’’**ติ อิทํ โสตาปนฺนสฺส นิยตตาย วุตฺตตฺตา วกฺขมานญฺจ โทสํ หทเย ฐเปตฺวา วุตฺตํฯ อุปริมคฺคานํ สอุปนิสฺสยเตฺต ปฐมมคฺคสฺสาปิ สอุปนิสฺสยตา สิทฺธา เอวาติ โจทนํ สนฺธายาห **‘‘ยทิ หี’’**ติอาทิฯ **ตญฺจ** นิยตตฺตํฯ **อสฺสา**ติ โสตาปตฺติมคฺคสฺสฯ

เตเนว ขีณาติ โสตาปตฺติมเคฺคเนว ขีณาฯ การณุปเจฺฉเทน หิ ผลุปเจฺฉโท สิยาฯ **ตโต**ติ สตฺตกฺขตฺตุปรมาทิโตฯ **สา**ติ สตฺตกฺขตฺตุปรมาทิตาฯ **ปวตฺติโต**ติ วิปากปฺปพนฺธโตฯ **เตนา**ติ โสตาปตฺติมเคฺคนฯ **วุฏฺฐาเน**ติ วุฏฺฐาเน สติฯ การเณน วินา ผลํ นตฺถีติ อาห **‘‘สกฺกาย…เป…. ภวิตพฺพ’’**นฺติฯ **‘‘นามกรณนิมิตฺตโต’’**ติ อิมินา นามกรณเหตุตาย นิยามกตํ วิภาเวติ เอกพีชิอาทิสมญฺญานํ อนฺวตฺถสญฺญาภาวโตฯ เตนาห **‘‘วิปสฺสนา…เป…. สนฺธาย วุตฺต’’**นฺติฯ

อาทิ-สเทฺทน ‘‘เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุโทฺธ, สีตีภูโตสฺมิ นิพฺพุโต’’ติอาทีนิ (มหาว. ๑๑; กถา. ๔๐๕; ม. นิ. ๑.๒๘๕) สงฺคยฺหนฺติฯ เอตฺถ จ ‘‘สทิโส เม น วิชฺชติ, เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุโทฺธ (มหาว. ๑๑; กถา. ๔๐๕; ม. นิ. ๑.๒๘๕)ฯ ‘อเตฺถตรหิ อเญฺญ สมณา วา พฺราหฺมณา วา ภควตา สมสมา สโมฺพธิย’นฺติ เอวํ ปุโฏฺฐ อหํ, ภเนฺต, ‘โน’ติ วเทยฺย’’นฺติอาทิ (ที. นิ. ๓.๑๖๑) วจเนหิ อิมิสฺสา โลกธาตุยา วิย อญฺญสฺส พุทฺธสฺส อญฺญิสฺสา โลกธาตุยา อุปฺปาโท นิวาริโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ น หิ วิชฺชมาเน ‘‘สทิโส เม น วิชฺชตี’’ติอาทิ สกฺกา วตฺตุํฯ ยํ ปน วทนฺติ ‘‘โลกธาตุวิเสสาเปกฺขาย วุตฺต’’นฺติ, ตมฺปิ นตฺถิ ตถา วิเสสนสฺส อภาวโต, พุทฺธานุภาวสฺส จ อสมตฺถภาววิภาวนโตฯ อาณาเขตฺตกิตฺตนเญฺจตฺถ ธมฺมตาทสฺสนตฺถํฯ สโกฺกติ หิ ภควา ยตฺถ ยตฺถ อิจฺฉติ, ตตฺถ ตตฺถ อาณํ วเตฺตตุํฯ **‘‘เอกิสฺสา โลกธาตุยา’’**ติ จ อิทํ พุทฺธเขตฺตภูตาย

โลกธาตุยา ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ตตฺถายมโตฺถ – พุทฺธเขตฺตภูตา เอกาวายํ โลกธาตุฯ ตตฺถ เอกสฺมึ กาเล เอโก เอว สมฺมาสมฺพุโทฺธ อุปฺปชฺชตีติฯ เตนาห **“พุทฺธเขตฺต…เป…. อธิปฺปาโย”**ติฯ

ตสฺมาติ ยสฺมา อุปสมฺปทาธีนํ ปาติโมกฺขํ, อุปสมฺปทา จ ปพฺพชฺชาธีนา, ตสฺมาฯ **ปาติโมเกฺข** สิเทฺธ, สิทฺธาสุ **ตาสุ** ปพฺพชฺชูปสมฺปทาสุฯ **ตโต ปรํ วินฏฺฐํ นาม โหตี**ติ ปจฺฉิมปฏิเวธโต ปรํ ปฏิเวธสาสนํ, ปจฺฉิมสีลเภทโต จ ปรํ ปฏิปตฺติสาสนํ วินฏฺฐํ นาม โหตีติ สาสนภาวสามเญฺญน ปน อุภยํ เอกชฺฌํ กตฺวา ทเสฺสโนฺต **“ปจฺฉิม…เป…. เอกโต กตฺวา”**ติ อาหฯ

ปริเทวนการุญฺญนฺติ ปริเทวเนน กรุณายิตพฺพตา กรุณายนาฯ

ธมฺมานํ สภาววิเสโส น สกฺกา ธาเรตุํ, ยโต ปารมีปวิจยาทีสุ อุทกปริยนฺตํ กตฺวา มหาปถวีกโมฺป อโหสิ, อภิสโมฺพธิทิวเส จ ฐเปตฺวา ปุพฺพุตฺตรทิสาภาเค โพธิรุกฺขมูเล ภูมิภาโค มหาปุริสํ ธาเรตุํ นาสกฺขิ, อญฺญทตฺถุ เอกปเสฺส ปกฺขิตฺตอติภารภริตนาวา วิย จกฺกวาฬคโพฺภ วิปริวโตฺตฯ ‘‘สมฺปฺปาทิกา’’ติ วตฺตเพฺพ ส-กาเร อ-การสฺส อา-กาโร, เอกสฺส จ ป-การสฺส โลโป กโตติ ทเสฺสโนฺต อาห **“สมํ อุทฺธํ ปชฺชตีติ สามุปาทิกา”**ติฯ สมํ อุปาทิยตีติ วา สมุปาทา, สมุปาทา เอว **สามุปาทิกา,** สมุปาหินีติ อโตฺถฯ

สนฺตติขณวเสนาติ สนฺตติวเสน อายูหนสมงฺคิตา, สปุพฺพปจฺฉาภาคสฺส คหณวเสน เจตนากฺขณวเสน เจตนาสมงฺคิตาติ โยเชตพฺพาฯ เอกสฺมึ อุปฏฺฐิเต ปจฺจยวเสน ตทญฺญสฺส อุปฏฺฐานํ ปริวตฺตนํฯ

ปฐมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุติยพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๑๐. โภเค ภุญฺชิตุํ น ชานาติ, วินาเสตีติ โยชนาฯ

ลหุปริวตฺติตาย ชีวิตสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ

น อทาสิ ปยุตฺตวาจาย อุปฺปนฺนนฺติ อธิปฺปาเยนฯ

สมฺมาปโยเคนาติ สมฺมาปฏิปตฺติยาฯ

ทุติยพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปญฺจมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๑๓. **ธาตุสภาโว**ติ ภูตาทิสงฺขาตธาตูนํ สภาโวฯ **สภาควเสน** ผลภูเตนฯ **อชฺฌาสยธาตุปริจฺฉินฺทนโต**ติ อชฺฌาสยสภาวสฺส ‘‘หีนํ, ปณีต’’นฺติ วา ปริจฺฉิชฺช ชานนโต, วุฏฺฐินิมิเตฺตน วิย มโหเฆน อุปริเมฆวุฏฺฐิยาฯ

ปญฺจมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ฉฏฺฐพลนิเทฺทสวณฺณนา

สทฺทโตฺถ สมฺภวติ สมาสเนฺตเนว ตถา สทฺทสิทฺธิโตฯ **เตส**นฺติ ปโรปรานํ วิสทาวิสทานํ สทฺธาทิอินฺทฺริยานํฯ **เอวญฺจ กตฺวา**ติ อาสยาทิโต อินฺทฺริยปโรปริยตฺตสฺส, อินฺทฺริยปโรปริยตฺตโต จ อธิมุตฺติเภทสฺส วิสิฏฺฐสภาวตฺตา เอวฯ

๘๑๕. ‘‘เก ปน เต อริยาวาสา’’ติ ปุจฺฉิตฺวา เต สุเตฺตเนว ทเสฺสโนฺต **‘‘อิธ, ภิกฺขเว’’**ติ อาทิปาฬิํ อาหริตฺวา **‘‘เอวํ วุตฺตา’’**ติ นิคเมตฺวา ปุน มคฺคาธิคเมเนว เตสํ อธิคมํ ทเสฺสโนฺต **‘‘เอเตสู’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อิตเร**ติ ฉฬงฺคสมนฺนาคมเอการกฺขาสงฺขายปฏิเสวนาทโยฯ

๘๑๖. **อารมฺมณสนฺตานานุสยเนสู**ติ อารมฺมณานุสยนํ, สนฺตานานุสยนนฺติ ทฺวีสุ อนุสยเนสุฯ ยถา หิ มเคฺคน อสมุจฺฉิโนฺน ราโค การณลาเภ อุปฺปชฺชนารโห ถามคตเฏฺฐน สนฺตาเน อนุเสตีติ วุจฺจติ, เอวํ อิฏฺฐารมฺมเณปีติ ตสฺส อารมฺมณานุสยนํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตํ ปนสฺส อนุสยนํ อุปฺปตฺติยา ปากฏํ โหตีติ ทเสฺสตุํ อฏฺฐกถายํ ‘‘ยถา นามา’’ติอาทิ (วิภ. อฏฺฐ. ๘๑๖) วุตฺตํฯ **‘‘อาจิณฺณสมาจิณฺณา’’**ติ เอเตน อิฏฺฐารมฺมเณ ราคสฺส จิรปริภาวนํ วิภาเวติฯ ยสฺมา ปน เอวํ จิรปริภาวิตํ ปริเวเฐตฺวา วิย ฐิตํ โหติ, ตสฺมา **‘‘สมนฺตโต เวเฐตฺวา วิย ฐิตภาเวน อนุสยิตตํ ทเสฺสตี’’**ติ วุตฺตํฯ ตถา หิ อุทเก นิมุคฺคสทิโส อุทาหโฏฯ ‘‘สเพฺพปิ เตภูมกา ธมฺมา กามนียเฏฺฐน กามา’’ติอาทิปาฬิวเสน ภวราคสฺสาปิ วตฺถุกามตา เวทิตพฺพาฯ **ราควเสนา**ติ อารมฺมณรชฺชนวเสนฯ

๘๑๘. **อินฺทฺริยวิเสโส** วิเนยฺยานํ อินฺทฺริยปโรปริยตฺตํฯ

๘๑๙. ปหาตเพฺพน อุปทฺทุตนิโรธนตฺถํ ปหายกํ ปริเยสตีติ ปฐมํ ปหาตพฺพํ, ปจฺฉา ปหายกนฺติ อยํ **ปหาตพฺพปชหนกฺกโม** ปหานกฺกมปเทน วุโตฺตฯ **ยสฺสา**ติ ปหาตพฺพสฺสฯ **ต**นฺติ ปหาตพฺพํฯ **ปฐมํ วุจฺจตี**ติ ปหานวิจารณานํ ปฐมํ วุจฺจติฯ **ตโต** ปจฺฉา **อปฺปหาตพฺพํ** ยถา ตํ ทสฺสนตฺติกาทีสุฯ

๘๒๖. **ต**นฺติ ภวงฺคํฯ **ตสฺสา**ติ โลกุตฺตรสฺสฯ **ปาทก**นฺติ อนฺติมภวิกสฺส ภวงฺคํ สนฺธายาหฯ

ฉฏฺฐพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สตฺตมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๒๘. **สมาปโนฺนมฺหี**ติ มญฺญตีติ อโตฺถฯ

สมาธิ วา ตสฺส อารมฺมณภูตํ **กมฺมฏฺฐานํ วา** จิตฺตมญฺชูสาติ โยชนาฯ **ฐเปตุ**นฺติ ยถาปริจฺฉินฺนํ กาลํ สมาปตฺติจิตฺตํ ปวเตฺตตุํฯ

เตหีติ สญฺญามนสิกาเรหิฯ **ตํสภาวตา**ติ กามาทิทุติยชฺฌานาทิอนุปกฺขนฺทนสภาวตาฯ **ปคุณโวทานํ** ปคุณภาวสิทฺธา ฌานสฺส ปฏิปกฺขโต วิสุทฺธิฯ

สตฺตมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทสมพลนิเทฺทสวณฺณนา

๘๓๑. **ปญฺญาว วิมุตฺตี**ติ ราคาทีหิ วิมุตฺติภูตา ปญฺญาว วิมุตฺตีติ โยชนาฯ **กมฺมนฺตรสฺส วิปากนฺตรเมวาติ อโตฺถ** วิปากนฺตรชานนเสฺสว ทุติยพลกิจฺจตฺตา, กมฺมนฺตรชานนสฺส จ ตติยพลกิจฺจตฺตาฯ **พลสทิสต**นฺติ เอกจฺจพลสทิสตํฯ กสฺมา ปเนตฺถ พลญาณกิเจฺจ วุจฺจมาเน ฌานาทิอพลญาณํ อุทาหฏนฺติ โจทนํ สนฺธายาห **''ยทิปี''**ติอาทิฯ **ตทโนฺตคธ**นฺติ ตสฺมิํ ฌานาทิปจฺจเวกฺขณาสภาเว สตฺตมพลญาเณ อโนฺตคธํฯ **เอวํ**นฺติ ฌานาทิญาณํ วิยฯ **อเปฺปตฺวา, วิกฺขมฺภิตฺวา**ติ อตฺตนา วุตฺตาการํ สนฺธายาหฯ สมุทยปฺปหานาทิเอกจฺจญาณกิจฺจมฺปิ อกโรนฺตํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ กถมปฺปนาทิกํ ฌานาทิกิจฺจํ กเรยฺย, พลญาเณหิ ปน ชานิตพฺพํ, ตโต อุตฺตริญฺจ ชานนฺตมฺปิ ยสฺมา เอกจฺจพลกิจฺจํ น กโรติ, ตสฺมา อญฺญาเนว พลญาณานิ, อญฺญํ สพฺพญฺญุตญฺญาณนฺติ ทสฺสนตฺถํ ''เอเตสํ ปน กิจฺจํ น สพฺพํ กโรตี''ติอาทิ (วิภ. อฎฺฐ. ๘๓๑) อฎฺฐกถายํ วุตฺตํฯ ตตฺถ ยถา สพฺพญฺญุตญฺญาณํ อพลกิจฺจํ เอกจฺจํ น กโรติ, เอวํ พลกิจฺจมฺปีติ อุทาหรณทสฺสนวเสน ''ตญฺหิ ฌานํ หุตฺวา อเปฺปตุ''นฺติอาทิ วุตฺตนฺติ ทเสฺสตุํ **''อถ วา...เป.... ทฎฺฐพฺพ''**นฺติ วุตฺตํฯ

ทสมพลนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ญาณวิภงฺควณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๑๗. ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺค

๑. เอกกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๔๓-๔. อตฺถิปฏิจฺจํ นามาติ อตฺถิตา ปฏิจฺจโตฺถ นาม, อสติปิ สหชาตปุเรชาตาทิภาเว ยสฺมึ สติ ยํ โหติ, โส ตสฺส ปจฺจโยติ กตฺวา ยถา ตถา อตฺถิตามตฺตํ อิธ ปฏิจฺจโตฺถติ อโตฺถฯ ตํ ปน ปฏิจฺจตฺถํ พฺยติเรกมุเขน ปากฏตรํ กาตุํ **“ยถา”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **นิสฺสยาทิปจฺจยภาเวน ปฏิจฺจาติ วุตฺต**นฺติ นิสฺสยาทิปจฺจยภาวโต ปจฺจยภูตํ จกฺขาทิ ‘‘ปฏิจฺจา’’ติ วุตฺตํฯ **เอกิสฺสา เสณิยา**ติ อฏฺฐารสสุ เสณีสุ มยํ อมุกาย เสณิยา ชาตามฺห, น อเญฺญ วิย อปฺปญฺญาตาติ เอวเมตฺถ อตฺถํ วทนฺติฯ

ปุรโต กรณํ ปมุขภาวกรณํฯ **นิธานราสี**ติ นิทหิตฺวา ฐปิตธนนิจโยฯ **ยโส**ติ อิสฺสริยํฯ ตํ ปน เยสุ วตฺตติ, เตสุ ปฏฺฐาปกอาณากรเณหิ ปากโฏ โหตีติ **“ปฏฺฐาปกมโท, อาณากรณมโท**’’ติ จ วุตฺตํฯ

๘๔๕. วตฺถุนาติ ชาติอาทิปวตฺติเหตุนาฯ

๘๔๖. ปติฏฺฐาภาโวติ กุสลกเมฺมสุ ปติฏฺฐานาภาโว, โส ปน ยสฺมา กุสลกิริยาย ฐานํ น โหติ, ตสฺมา **“กุสลกรเณ อฏฺฐาน”**นฺติ อาหฯ ปมาทสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส เอวมาทิโก ปริยาโยติ โยชนาฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘วจีทุจฺจริเต, มโนทุจฺจริเต จิตฺตสฺส โวสฺสโคฺค, มโกฺข, ปฬาโส’’ติ จ เอวมาทิกสฺส สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ ‘‘ปมาโท ปมชฺชนาที’’ติอาทิโก **ตทตฺถปฺปกาสโก,** ‘‘จิตฺตสฺส โวสฺสโคฺค โวสฺสคฺคานุปฺปาทน’’นฺติอาทิโก **ตปฺปริยายปฺปกาสโก** พฺยญฺชนปริยาโย จ อปริยโนฺตติ สมฺพโนฺธฯ **“จตฺตาโร ขเนฺธ ทเสฺสตี”**ติ อิมินา สติโวสฺสคฺคาการปฺปวตฺตา จตฺตาโร อกุสลกฺขนฺธา ปมาโทติ วทติฯ

๘๔๗. อนิวาตวุตฺติตาย เหตุภูโต จิตฺตสมฺปคฺคโห **มานวิเสโส**ฯ

๘๔๘. อุตฺตรภาโว อุตฺตริยํ, กรเณน อุตฺตริยํ **กรณุตฺตริยํ,** สารเมฺภน ปรสฺส กิริยโต อุตฺตริกิริยาฯ

๘๔๙. เนรุตฺติกวิธาเนนาติ อิ-การจฺจ-การานญฺจ ร-การตาปาทเนนฯ

อตฺตหิตํ อตฺตาติ อุตฺตรปทโลเปน นิเทฺทสมาห ยถา ‘‘รูปภโว รูปํ, ภีมเสโน ภีโม’’ติ จฯ **อาทิโนฺน, ปโตฺต** วา อโตฺถ **อตฺตา**ติ นิรุตฺตินเยน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพาฯ

มุทฺทิตสฺสาติ องฺกิตสฺสฯ

๘๕๐. ชานนฺตเสฺสว มหาชนสฺสฯ **อุปาทานาทิปจฺจเย**ติ อินฺธนุทกจีวราทิเก ปาริปูริเหตุเกฯ

๘๕๑. คณฺฐิกา สยํ คณฺฐิกรณโตฯ ปติรูปวจนโต, อเญฺญสํ คณฺฐิเภทโต จ **คณฺฐิภูตา**ฯ

๘๕๒. อเภชฺชนฺตรตาย **สมาเสวิตตาย** สุฏฺฐุ อาเสวิตตายฯ

๘๕๓. จิรกาลปริภาวิตเตฺตน **เตมนกรณํ** อลฺลภาวกรณํ, โลภวเสน อวสฺสวนฺติ อโตฺถฯ

เอวํ สเนฺต กถํ ขียนฺติ นิเทฺทโสติ อาห **“ขียนฺติ จา”**ติอาทิฯ

๘๕๔. **จีวรมณฺฑนาทีน**ฺติ จีวรมณฺฑนา ปตฺตมณฺฑนา เสนาสนมณฺฑนาติ อิเมสํฯ อิทานิ ตํ วิเสสนภาวํ โยเชตฺวา ทเสฺสตุํ **“จีวเรน หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๘๕๕. สภาครหิโต, สภาคปฏิปโกฺข วา **อสภาโค,** อนนฺกูลานํ ปฏิกฺกูลตา วาฯ เตนาห **“มานถทฺธตา, วิโรโธ วา”**ติฯ

๘๕๖. **สงฺกมฺปนา** อุกฺกณฺฐนาวเสน อนวฏฺฐานํ, อนวธานํ วาฯ **ตสฺส ตสฺส** อารมฺมณสฺส **ตณฺหายนา**ฯ

๘๕๗. **กายสฺสา**ติ นามกายสฺสฯ ตสฺมิญฺหิ อวิปฺผาริเก รูปกาโยปิ อวิปฺผาริโก โหติฯ

๘๖๐. **ราคาทีน**ฺติ ราคโมหอหิริกาโนตฺตปฺปวิจิกิจฺฉาทีนํฯ

๘๖๑. ติวิธมฺปิ กุหนวตฺถุํ ทเสฺสตุนฺติ สมฺพโนฺธฯ **ตตฺถา**ติ มหานิเทฺทเสฯ ‘‘ตตฺถ กตมา กุหนา ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺสา’’ติอาทินา (วิภ. ๘๖๑) อิธ ขุทฺทกวิภเงฺค อาคตํ เทสนานยํ นิสฺสาย มหานิเทฺทสเทสนา ปวตฺตาติ อาห **“นิสฺสยภูตาย อิมาย ปาฬิยา”**ติฯ

อนฺตรหิตานีติ อนฺตวิกลานิ ฉินฺทนฺตานิฯ

ลาภสกฺการสิโลกเหตุ สมฺภาวนาธิปฺปาเยน สํยตาการทสฺสนํ โกหญฺญนฺติ อาห **“ปาปิจฺฉตาย นิรตฺถกกายวจีวิปฺผนฺทนิคฺคหณํ โกรช”**นฺติฯ โย สํเวคพหุโล กุกฺกุจฺจโก ปุเพฺพนาปรํ อตฺตโนปิ กิริยํ ปริสงฺกเนฺต ปจฺจเวกฺขมาโน ติฏฺฐติ, ตาทิสํ วิย อตฺตานํ ทเสฺสเนฺต **“อติปริสงฺกิโต”**ติ วุโตฺตฯ

๘๖๔. ปสํสามุเขน นินฺทนนฺติ ปสํสาวตฺถุโต ขิปนํ **พหิ ฉฑฺฑนํ** ยถา ‘‘อทายกํ อโหทานปตี’’ติฯ

๘๖๕. **คเวสนกมฺม**นฺติ อปฺปเกน ลาเภน มหนฺตสฺส ปริเยสนกพฺยาปาโรฯ

๘๖๖. โปกฺขรํ วุจฺจติ สุนฺทรํ, วณฺณสฺส สุนฺทรภาโว วณฺณปาริปูรี โหตีติ อาห **“วณฺณปาริปูรี วา วณฺณโปกฺขรตา”**ติฯ

๘๗๙. **เสยฺยมานาทินิเทฺทเสสู**ติ ‘‘ตตฺถ กตโม เสยฺยสฺส ‘เสโยฺยหมสฺมี’ติ มาโน’’ติอาทินา (วิภ. ๘๖๙) นิทฺทิเฏฺฐสุ นวสุ มานนิเทฺทเสสุฯ **“เสยฺยาทิปุคฺคโล”**ติ อิทํ ตตฺถ ปาฬิยํ เสยฺยาทีนํ นวนฺนํ ปุคฺคลานํ อามฏฺฐตฺตา วุตฺตํฯ อิธ ปน ปุคฺคลามสเน สติ เสยฺยปุคฺคโล จ อามสิตโพฺพ สิยาฯ เตเนวาห **“เสยฺยมานภาเวปี”**ติฯ **เสยฺยมานภาเวปี**ติ **ปิ**-สโทฺท อากฑฺฒโก อเสยฺยมานนิเทฺทเสปิ ปุคฺคลามสนสฺส กตตฺตาฯ **ยสฺส กสฺสจี**ติ เสยฺยาทีสุ ยสฺส กสฺสจิ ปุคฺคลสฺสฯ

๘๘๐. **ปุริมมานสฺสา**ติ ปุเพฺพ ปวตฺตสฺส สทิสมานสฺส, หีนมานสฺส วา, สทิสมานวเส เนว ปน ปาฬิ อาคตาฯ

๘๘๑. ‘‘มิคานํ โกตฺถุโก อโนฺต, ปกฺขีนํ ปน วายโส’’ติ (ชา. ๑.๓.๑๓๕) วจนโต อาห **‘‘ปกฺขิชาตีสุ วายโส อโนฺต ลามโก’’**ติฯ

๘๘๒. **วิราค**นฺติ อรหตฺตํฯ

๘๘๓. **มานสมฺปยุตฺตจฺฉโนฺท** ตณฺหาฉโนฺทฯ **มานสภาวํ อนุคโต** เสยฺยาทิโต สมฺปคฺคณฺหนวเสน ปวโตฺต มานสมฺปยุตฺตกตฺตุกมฺยตาฉโนฺท **วา มานจฺฉโนฺท**ฯ

๘๘๔. **ตตฺถา**ติ ตสฺมิํ วิลมฺพเน นิปฺผาเทตเพฺพฯ **ยุตฺตํ** อนุจฺฉวิกํฯ **มุตฺตํ** วิสฺสฎฺฐํฯ **สิลิฎฺฐํ** สหิตํ, อตฺถทฺวยวิภาวกํ วาฯ

๘๘๘. **อนุทฺทยเสฺสวา**ติ เมตฺตายนฺตสฺส วิย อนุกมฺปนฺตสฺส วิย วิกปฺปนาติ อาห **‘‘สหนนฺทิตาทิกสฺสา’’**ติ, เมตฺตาทิปติรูเปน ปวตฺตเคหสิตสิเนหสฺสาติ อโตฺถฯ เตนาห **‘‘ตาทิโส ราโค’’**ติฯ **อโตฺถ ยุชฺชตี**ติ เอวมฺปิ ‘‘ตตฺถา’’ติ ปาฬิปทสฺส อโตฺถ ยุชฺชติฯ ปรานุทฺทยตาเหตุโก หิ ปรานุทฺทยตาสหิโต โส วิตโกฺกติฯ

๘๙๐. กามคุณปาริปูริยา เยภุเยฺยน โลโก สมฺภาเวตีติ อาห **‘‘อนวญฺญตฺตตฺถเมว กามคุเณ จ ปเตฺถตี’’**ติฯ

เอกกนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๒. ทุกนิเทฺทสวณฺณนา

๘๙๑. **พนฺธตี**ติ กุชฺฌนาการํ พนฺธติ ฆเฎติฯ อุปนาโห หิ อาฆาตวตฺถุนา จิตฺตํ พนฺธโนฺต วิย โหติ, ยโต อญฺญถา ปวตฺติตฺวาปิ อวิทิเต อุปนาเห อาฆาตวตฺถุสนฺนิสฺสิโตว โหติฯ

๘๙๒. **ทเนฺตหิ ฉินฺทิตฺวา**ติ ทเนฺตหิ ฉินฺทิตฺวา วิย เอกเทสํ อปเนตฺวา เอกเทสํ คเหตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ

๘๙๔. **อจฺจยํ กตฺวา**ติ วีติกฺกมํ กตฺวาฯ **ปฎิจฺฉาทเน**ติ อตฺตนา กตสฺส อจฺจยสฺส ปฎิจฺฉาทเนฯ โวจฺฉินฺทนํ วีติกฺกมกิริยาย อปฺปฎิชานวเสน อุปจฺฉินฺทนํ, โวจฺฉินฺทเนน ฉาทนา **โวจฺฉินฺทนฉาทนา**ฯ

อสมฺมาภาสเน สฐ-สโทฺท โลเก นิรุโฬฺหติ อาห **‘‘โย น สมฺมา ภาสติ, โส สโฐ’’**ติฯ สฐสฺส ยกฺขสูกรสทิสตํ ทเสฺสโนฺต **‘‘กุจฺฉิ วา ปิฎฺฐิ วา ชานิตุํ น สกฺกา’’**ติ อาห, อินฺทชาลสทิโส วา เอโส ทฎฺฐโพฺพฯ

โย สพฺพถา วิปนฺนชฺฌาสโยปิ สมาโน กายวจีเภทมเตฺตน อตฺตานํ สมฺปนฺนํ วิย ทเสฺสตฺวา โลกํ วเญฺจโนฺต อญฺญถา สนฺตํ อญฺญถา ปเวเทติฯ เตนาห **‘‘เตเนตํ สาเฐยฺยํ มายาโต พลวตรา วญฺจนาติ ทฎฺฐพฺพ’’**นฺติฯ สนฺตโทสปฎิจฺฉาทนเมว หิ มายาฯ **เตเนวา**ติ พลวตรวญฺจนาภาเวเนวฯ ทฬฺหเกราฎิยญฺหิ **‘‘ปริกฺขตตา’’**ติ วุตฺตํฯ

๙๐๘. **อภาเวปี**ติ **ปิ**-สเทฺทน ‘‘โก ปน วาโท ภาเว’’ติ ทเสฺสติฯ ยทิปิ หิ ปุถุชฺชนานํ, เอกจฺจานญฺจ เสกฺขานํ ยถารหํ อตฺตาภินิเวสาทีหิ กตูปการํ รูปราคาทิสํโยชนกิจฺจํ สาเธติ, เอกจฺจานํ ปน วินา เอว เตหีติ กสฺสจิปิ กิเลสสฺส อวิกฺขมฺภิตตฺตา กณฺจิปิ อวิมุตฺโต กามภโว อชฺฌตฺตคฺคหณสฺส วิเสสปจฺจโยติ ‘‘อชฺฌตฺต’’นฺติ วุจฺจติ, ตทภาวโต ‘‘พหิทฺธา’’ติ ลทฺธโวหาเร รูปารูปภเว เกวลมฺปิ สํโยชนกิจฺจํ สาเธนฺตํ ปวตฺตตีติ, ตโต เอว รูปารูปาวจรสตฺตานํ พหิทฺธาสํโยชนภาวเหตุชาตนฺติ จ ‘‘พหิทฺธาสํโยชน’’นฺติ วุจฺจตีติ อิมมตฺถมาห **‘‘สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ...เป.... โยชนํ นามา’’**ติฯ

ทุกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ติกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๐๙. อวิชฺชาภวตณฺหาหิ วิย อิสฺสามจฺฉริยโทมนสฺสาทิสหายภูเตน โทเสนปิ ภวาภิสงฺขรณํ โหตีติ **‘‘อกุสลมูลาเนว วฏฺฏมูลานี’’**ติฯ เตนาห **‘‘ตีหิ...เป.... กถิโต’’**ติฯ

๙๑๙. รูปารูปาวจรวิปากานํ สนฺตปณีตภาเวน อุฬารตมตฺตา ตตฺถ **สาติสโย ภวราโค** วุตฺโตฯ

๙๒๐. **มาเนน ฐปนา**ติ มาเนน เสยฺยาทิวเสน อตฺตโน ฐปนาฯ **ฐปนา**ติ จ ทหนา, ปคฺคณฺหนา วาฯ

๙๒๑. **ตํสมฺปยุตฺตา**ติ โทสสมฺปยุตฺตาฯ

๙๒๒. **เตสํ วณฺณเภท**นฺติ เตสํ ชีวานํ วณฺณวิเสสํ, เตสํ วา ตถา กเถนฺตานํ สุตฺวาฯ **พฺยาปี**ติ สกลโลกพฺยาปี, สกลสรีรพฺยาปี วาฯ **ปริมณฺฑโล**ติ ปรมาณุปฺปมาโณ หุตฺวา ปริมณฺฑโลฯ **อาทิ**-สเทฺทน องฺคุฏฺฐปฺปมาโณ วยปฺปมาโณติอาทิกํ สงฺคณฺหาติฯ

๙๒๓. **อุตุวิปริณามโช** สีตาทิอุตุวิปริวตฺตชาโตฯ **โอปกฺกมิโก** อตฺตโน, ปรสฺส วา ตาทิสอุปกฺกมนิพฺพตฺโตฯ **วิสมปริหารโช** จิราสนจิรฏฺฐานาทินา กายสฺส วิสมปริหรณโต ชาโตฯ **สนฺนิปาตโช** สญฺจยโต ปฏฺฐาย ปเจฺจกํ วิสมาการโต โทสตฺตยสโมธานโต ชาโตฯ **กมฺมสมุฏฺฐาโน** อุตุวิปริณามาทีหิ วินา กมฺมโต สมุฏฺฐิโตฯ **ปิตฺตเสมฺหวาตสมุฏฺฐานา** ปน ปิตฺตาทีนํ อธิกภาเวเนว วุตฺตาฯ สพฺพสฺสาปิ หิ โรคสฺส โทสตฺตยํ อาสนฺนการณํ โทสปฺปโกเปน วินา อภาวโตฯ กมฺมํ ปธานการณํ กโตกาเส เอว ตสฺมึ อุปฺปชฺชนโต, อิตรํ ปน ตสฺส สหการิการณํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตยิทํ ปุเพฺพกตเหตุวาทิโน ปฏิกฺขิปนฺติฯ อุปปชฺชเวทนียผลมฺปิ ปุเพฺพกตเหตุกปกฺขิกเมว อตีตทฺธิกตฺตา กมฺมสฺสาติ อรุจิสูจนตฺถํ กิร-สทฺทคฺคหณํ กโรติ **‘‘อุปปชฺชเวทนียญฺจ กิร ปฏิกฺขิปนฺตี’’**ติฯ

๙๒๔. **ทาหการณตายา**ติ ราคาทิทสวิธคฺคิทาหสฺส, นรกคฺคิทาหสฺส จ การณตายฯ

๙๒๖. **ปุถุนิมิตฺตสภาเวสู**ติ ปุถุ นานากิเลสาทีนํ การณสภาเวสุฯ

๙๓๑. อทฺทนํ **อทฺทา** มทฺทโว, อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ ตปฺปฏิเกฺขเปน **อนทฺทา**ติ อาห **‘‘อมุทฺตา วา อนทฺทา’’**ติฯ

๙๓๖. อโยนิโสมนสิการเหตุกตฺตา อาวชฺชนาย อกุสลานุกูลกิจฺจตา ทฏฺฐพฺพาฯ

ติกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๓๙. **เอวํ-สเทฺทนา**ติ นิทสฺสนเตฺถน เอวํ-สเทฺทนาติ อธิปฺปาโยฯ ภโว เอว อภิวุโทฺธ **อภโว** ยถา ‘‘อเสกฺขา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๑)ฯ ทุติยสฺมิํ ปเกฺข ภวาภวสเทฺทน สมฺปตฺติวิปตฺติโย, วุทฺธิหานิโย วา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

อคติยาติ อยุตฺตคติยา, อปฺปติรูปกิริยายาติ อโตฺถฯ

โกธูปายาส…เป…. มาตุคามา วา อูมิอาทิภยนฺติ โยชนาฯ **ปญฺจกามคุณมาตุคามคฺคหเณ**ติ ปญฺจกามคุณคฺคหเณ, มาตุคามคฺคหเณ จฯ

‘‘สยํกตํ สุขทุกฺข’’นฺติอาทิกา ทิฏฺฐิ ยทิปิ อเญฺญสมฺปิ ทิฏฺฐิคติกานํ อเตฺถว, **ติมฺพรุโก** ปน ตถาทิฏฺฐิโก ภควนฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉีติ สา ทิฏฺฐิ **‘‘ติมฺพรุกทิฏฺฐี’’**ติ (สํ. นิ. ๒.๑๘) วุตฺตาฯ เตนาห **‘‘ติมฺพรุโก…เป…. อาคตตฺตา’’**ติฯ

จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๔๐. **อาคมนสฺส** ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ

๙๔๑. **อุปจยนโต**ติ วฑฺฒนโตฯ **อญฺญถา**ติ ลาภโต ตกฺกนโต จ อญฺญปฺปกาโร คหิโตติ ตํ ทเสฺสโนฺต **‘‘สทฺธารุจิอาทีหี’’**ติ อาหฯ อนุสฺสวโต หิ สทฺทหนํ, รุจฺจนํ ปน ชาติสฺสรญาณโตปิ โหติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ขนฺติอาทีนํ สงฺคโหฯ

๙๔๒. อกฺขนฺติ มูลํ เอเตสนฺติ **อกฺขนฺติมูลกาฯ ทุกฺกฏทุพฺภาสิตตาทิโทสา** ตาทิสานิ กายวจีมโนทุจฺจริตานิฯ

๙๔๓. **อุทฺคตาสงฺขาโต อวูปสโม** น อุทฺธจฺจสงฺขาโตติ ปีติยา เอว สวิปฺผาริกตาสงฺขาตํ อสนฺตสภาวํ อาหฯ **อวูปสมเหตุภูโต**ติ วิเกฺขปเหตุภูโตฯ **ปีติยา อาการโร**ติ ปีติยา ปวตฺติอาการโรฯ

ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๔๔. **เตนา**ติ โกธาทีนํเยว วิวาทมูลตฺตาฯ

๙๔๕. กุสลานุโยเค สาตจฺจํ **กุสลานุโยคสาตจฺจํ**ฯ

คเณน สตฺตสมูเหน สงฺคณิ สนฺนิปตนํ เยน สทฺธึ, เตน สงฺคติ **คณสงฺคณิกา**ฯ **กสฺสจิ** ฌาสจฺฉาทนาทิกสฺสฯ

๙๔๖. **อุปวิตเกฺกตี**ติ อารมฺมณํ อุเปจฺจ ตเกฺกติฯ

๙๔๘. **อธิจฺจสมุปฺปนฺนิโก**ติ ‘‘อธิจฺจสมุปฺปนฺโน อตฺตา จ โลโก จา’’ติ เอวํวาทีฯ

ฉกฺกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๘. อฏฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๕๒. **โอสีทนากาเรนา**ติ กตฺตพฺพกเมฺม อนุสฺสหนากาเรนฯ

๙๕๘. **เต** อภินิเวสา **อสญฺญีวาทา** วทนฺติ เอเตหีติฯ

อฏฺฐกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๙. นวกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๖๐-๙๖๓. **ทสมสฺสา**ติ อฏฺฐานฆาตสฺสฯ

อชฺฌตฺตนฺติ โคจรชฺฌตฺตํ อธิเปฺปตํฯ **เอตสฺส** คาถาวจนสฺสฯ **นิฏฺฐเปตฺวา**ติ อภินิวิสฺสฯ

๙๖๔. **อเณฺญสํ** ผสฺสาทีนํ **สงฺขตภาเว** ยถาสกํปจฺจเยหิฯ เยนากาเรน มานสฺส สาติสยา ปวตฺติ, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘อหนฺติ, อสฺมีติ จา’’**ติ วุตฺตํฯ **อตฺตโน**ติ ทิฏฺฐิคตปริกปฺปิตสฺส อตฺตโนฯ ยถา มานสฺส สมฺปคฺคหวเสน, เอวํ ตณฺหาย มมตฺตวเสน, ทิฏฺฐิยา นิจฺจาทิวเสน **ปวตฺติวิเสสวตี** สมาเนปิ อนาคตกาลามสเนติ อาห **‘‘ภวิสฺสนฺตี...เป.... วุโตฺต’’**ติฯ ‘‘อหมสฺมี’’ติ ปน ปวตฺตมานเสฺสว ภวตีติ สพฺพปทสาธารณสฺส มานเสฺสว วเสน อิญฺชิตาทิตา อฏฺฐกถายํ วุตฺตาฯ

นวกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๐. ทสกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๗๐. **สงฺกปฺปนฺ**ติ ‘‘กุสลตา’’ติ วุตฺตปทสฺส อตฺถวจนํฯ **ตสฺสา** อุปายจินฺตายฯ **มิจฺฉาภาโว** สาวชฺชภาโวฯ **ตทากาโร โมโห**ติ ยถาวุตฺตากาเรน ปวเตฺต จิตฺตุปฺปาเท โมโหฯ **ตสฺสาปิ** ยถาวุตฺตปจฺจเวกฺขณายปิ ยถากตปาเปปิฯ **อธิมานสมฺปยุตฺตํ สญฺชานนํ** ปกติปุริสนฺตรทสฺสนาทิวเสน ปวตฺตํ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิตฺตํ ผลํ วิย วิมุตฺตนฺติ คหิตํ ทฏฺฐพฺพํฯ

ทสกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ตณฺหาวิจริตนิเทฺทสวณฺณนา

๙๗๓. **วิเสสํ อกตฺวา**ติ อนุปนิธานํ, สมโต จ อสมโต จ อุปนิธานนฺติ อิมํ วิภาคํ อกตฺวา, โย ‘‘อิตฺถํ, เอวํ, อญฺญถา’’ติ ปเทหิ ปกาสิโตฯ

วิเสสสฺสาติ ‘‘อิตฺถํ, เอวํ, อญฺญถา’’ติ ยถาวุตฺตเสฺสว วิเสสสฺสฯ **ทิฏฺฐิยา**ติ ทิฏฺฐิยา คหิตาย ตทวินาภาวินี **ตณฺหา** ทสฺสิตาฯ **สีสสีสมูลเกหี**ติ จตูหิ สีเสหิ, ทฺวาทสหิ จ สีสมูลเกหิฯ สยเมว จ ตณฺหา ทสฺสิตาติ โยชนาฯ ยทิ ทิฏฺฐิมานคาโหปิ อิธาธิเปฺปโต, ยโต ‘‘ตณฺหามานทิฏฺฐิวเสน สมูหคาหโต’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๙๗๓) อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ, กถํ ‘‘ตณฺหาวิจริตานี’’ติ วจนนฺติ อาห **‘‘ทิฏฺฐิมาเนสู’’**ติอาทิฯ **ตํมูลกตฺตา**ติ ตณฺหามูลกตฺตาฯ

๙๗๔. น อวกฺกรียตีติ **อนวการี,** ตํ อนวการึ กตฺวา, ตํ ปทนฺตเรน วิภาเวโนฺต **‘‘อนวกฺกริ, ตํ กตฺวา’’**ติ อาหฯ **วิเกฺขปนํ** อวยวโต วิภาโคฯ **อตฺตโต อวินิพฺภุชิตฺวา**ติ ยฺวายํ ทิฏฺฐิคติกปริกปฺปิโต อตฺตา, ตโต อวิสุํ กตฺวาฯ

๙๗๖. พหิกตานิ รูปาทีนิ อุปคนฺตฺวา ปวตฺตา ตณฺหา อุปาทายาติ วุตฺตาติ โยชนาฯ

เอกจฺจสฺส ปุคฺคลสฺส เอกสฺมึ อตฺตภาเว กสฺสจิ ตณฺหาวิจริตสฺส อสมฺภโว, กสฺสจิเทว สมฺภโวติ อาห **‘‘กสฺสจิ สมฺภวทสฺสนตฺถํ วุตฺต’’**นฺติฯ

ตณฺหาวิจริตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๘. ธมฺมหทยวิภงฺค

๑. สพฺพสงฺคาหิกวารวณฺณนา

๙๗๘. **ธาตุสมฺภว...เป.... สงฺคหิตตฺตา**ติ เอตฺถ ขนฺธาทีนํ กามธาตุอาทิธาตูสุ สมฺภวเภทภินฺนานํ นิรวเสสโต สงฺคหิตตฺตาติ วิภาเคน โยชนา, ตถา เสเสสุปิ ปริยาปนฺนปเภทภินฺนานนฺติอาทินาฯ ตตฺถ **"นิรวเสสโต สงฺคหิตตฺตา"**ติ อิมินา ''สพฺพสงฺคาหิกวาโร''ติ อยมสฺส อตฺถานุคตา สมญฺญาติ ทเสฺสติฯ ยสฺมา เจตฺถ ขนฺธาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ โกฏฺฐาสานํ อนวเสสสงฺคโห, ตสฺมา เอวํ ทุติยวาราทีนเญฺจตฺถ อนุปฺปเวโส เวทิตโพฺพฯ ขนฺธาทีนเมว หิ เตสํ สมฺภวาทิวิจาโร อุปฺปตฺตานุปฺปตฺติทสฺสนวาโรติ วตฺตุํ ยุโตฺตติ โยชนาฯ อนุปฺปตฺติทสฺสนเญฺจตฺถ อตฺถาปตฺติสิทฺธํ เวทิตพฺพํฯ น หิ ตตฺถ ''กติ ขนฺธา น ปาตุภวนฺตี''ติอาทิปาฬิ อตฺถิฯ

๙๗๙. **ปุจฺฉานุรูป**นฺติ เยนาธิปฺปาเยน ปุจฺฉา กตา, ตทนุรูปํฯ **อวิตถพฺยากรณํ** นาม พุทฺธานํ เอว อาเวณิกํ, อเญฺญสํ ตํ ยาทิจฺฉิกํ สุตกฺขรสทิสนฺติ อาห **"สพฺพญฺญุวจนํ วิญฺญาย กตตฺตา"**ติฯ

สพฺพสงฺคาหิกวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อุปฺปตฺตานุปฺปตฺติวารวณฺณนา

๙๙๑. ''กามภเว''ติ อิทํ โอกาสวเสน วตฺวา ปุน สตฺตสนฺตานวเสน วตฺตุํ ''กามธาตุสมฺภูตานญฺจา''ติ วุตฺตนฺติ ตมตฺถวิเสสํ ทเสฺสโนฺต **"อิทฺธิยา...เป.... อโตฺถ"**ติ อาหฯ ''น วตฺตพฺพํ สิยา''ติ กสฺมา วุตฺตํ, ยทิปิ อสญฺญสตฺตานํ อจกฺขุกตฺตา รูปายตนํ อจฺจนฺตสุขุมตฺตา เหฏฺฐิมภูมิกานญฺจ อโคจโร, สมานภูมิกานํ ปน เวหปฺผลานํ, อุปริภูมิกานญฺจ สุทฺธาวาสานํ จกฺขายตนสฺส โคจโร โหตีติ อายตนาทิกิจฺจํ กโรติเยวาติ สกฺกา วตฺตุํฯ ยํ ปเนตฺถ วิตฺถารโต วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ ''เหฏฺฐโต อวีจินิรยํ ปริยนฺตํ กตฺวา อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺติเทเว อโนฺตกริตฺวา ยํ เอตสฺมิ''นฺติอาทินา (ธ. ส. ๑๒๘๗) วุตฺตปเทสา **กามาวจราทิโอกาสาฯ เต สตฺตนิกายา จ ธาตูติ วุจฺจนฺติ** สมุทายสฺส อวยวาธารภาวโต ยถา ''มาสปุโญฺชมาโส''ติฯ สตฺตา อุปฺปชฺชนฺติ เอตฺถาติ สตฺตุปฺปตฺติ, อุปฺปชฺชนเฏฺฐน สตฺตาว อุปฺปตฺติ สตฺตุปฺปตฺตีติ เอวํ โอกาสสตฺตโลกทฺวยสฺส สตฺตุปฺปตฺติปริยาโย เวทิตโพฺพฯ **สตฺตภาเวน อุปฺปตฺติ,** น อนุปาทินฺนกฺขนฺธา วิย สงฺขารภาเวเนวาติ อธิปฺปาโยฯ เก ปน เตติ อาห **"สตฺตาวาสวเสน...เป.... อุปาทินฺนกกฺขนฺธา"**ติฯ **ตํตํปริยาปนฺนาน**นฺติ ตํตํสตฺตาวาสปริยาปนฺนานํ สตฺตานํ, สงฺขารานเมว วาฯ **สทิสาธิฏฺฐานภาเวนา**ติ สทิสากาเรน ปวตฺตมานานํ ขนฺธานํ ปติฏฺฐานภาเวนฯ เยภุเยฺยน หิ ตสฺมิํ สตฺตาวาเส ธมฺมา สมานากาเรน ปวตฺตนฺติฯ

อุปฺปตฺตานุปฺปตฺติวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ปริยาปนฺนาปริยาปนฺนวารวณฺณนา

๙๙๙. **ตตฺถ, อญฺญตฺถ จา**ติ ตสฺมิํ, อญฺญสฺมิญฺจ ภเว, โอกาเส จฯ ปริเจฺฉทการิกาย กามาทิตณฺหาย ปริจฺฉิชฺช อาปนฺนา คหิตาติ ปริยาปนฺนาติ ตํตํภวาทิอโนฺตคธา **ตํตํปริยาปนฺนา**ฯ

ปริยาปนฺนาปริยาปนฺนวารวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๖. อุปฺปาทกกมฺมอายุปฺปมาณวาโร

๑. อุปฺปาทกกมฺมวณฺณนา

๑๐๒๑. **ธาตุตฺตยภูตเทววเสนา**ติ กามาทิธาตุตฺตเย นิพฺพตฺตเทวานํ วเสนฯ

อุปฺปาทกกมฺมวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. อายุปฺปมาณวณฺณนา

๑๐๒๖. สุปริมชฺชิตกญฺจนาทาสํ วิย โสภติ วิโชฺชตตีติ สุโภ, สรีโรภาโส, เตน สุเภน กิณฺณา วิกิณฺณาติ **สุภกิณฺณา**ฯ

๑๐๒๗. **ตํตํมนสิการ**นฺติ ปริตฺตปฐวีกสิณาทิคตมนสิการํฯ **อปฺปนากฺขเณปี**ติ **ปิ**-สทฺเทน ปุพฺพภาคํ สมฺปิเณฺฑติฯ ฉนฺทนํ อารมฺมณปริเยสนํ **ฉนฺท,** กตฺตุกมฺยตาฉนฺทฯ ปณิธานํ จิตฺตฎฺฐปนา **ปณิธิ,** สญฺญาวิราคาทีหิ อารมฺมณสฺส วิเสสนํ ตถาปวตฺตาย ภาวนาย อารมฺมณกรณเมวฯ

วิปุลํ วุจฺจติ มหนฺตํ, สนฺตภาโวปิ มหนียตาย มหนฺตเมวาติ อาห **“วิปุลา ผลาติ วิปุลสนฺตสุขายุวณฺณาทิผลา”**ติฯ

๑๐๒๘. ยํ จาตุมหาราชิกานํ อายุปฺปมาณํ, **สญฺชีเว** เอโส เอโก รตฺติทิโว, ตาย รตฺติยา ตึส รตฺติโย มาโส, เตน มาเสน ทฺวาทสมาสิโก สํวจฺฉโร, เตน สํวจฺฉเรน ปญฺจ วสฺสสตานิ สญฺชีเว อายุปฺปมาณํฯ ยํ ตาวตึสานํ อายุปฺปมาณํ, เอโส **กาฬสุตฺเต** เอโก รตฺติทิโว…เป…. เตน สํวจฺฉเรน วสฺสสหสฺสํ กาฬสุตฺเต อายุปฺปมาณํฯ ยํ ยามานํ อายุปฺปมาณํ, เอโส **สงฺฆาเต** เอโก รตฺติทิโว…เป…. เตน สํวจฺฉเรน เทฺว วสฺสสหสฺสานิ สงฺฆาเต อายุปฺปมาณํฯ ยํ ตุสิตานํ อายุปฺปมาณํ, **โรรุเว** เอโส เอโก รตฺติทิโว…เป…. เตน สํวจฺฉเรน จตฺตาริ วสฺสสหสฺสานิ โรรุเว อายุปฺปมาณํฯ ยํ นิมฺมานรตีนํ อายุปฺปมาณํ, **มหาโรรุเว** เอโส เอโก รตฺติทิโว…เป…. เตน สํวจฺฉเรน อฏฺฐ วสฺสสหสฺสานิ มหาโรรุเว อายุปฺปมาณํฯ ยํ ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนํ เทวานํ อายุปฺปมาณํ, **ตาปเน** เอโส เอโก รตฺติทิโว…เป…. เตน สํวจฺฉเรน โสฬส วสฺสสหสฺสานิ ตาปเน อายุปฺปมาณํฯ **มหาตาปเน** อุปฑฺฒนฺตรกโปฺปฯ **อวีจิยํ** เอโก อนฺตรกโปฺป จ อายุปฺปมาณนฺติ วทนฺติฯ เทวานํ อธิมุตฺตกาลกิริยา วิย ตาทิเสน ปุญฺญพเลน อนฺตราปิ มรณํ โหตีติ **“กมฺมเมว ปมาณ”**นฺติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เอวญฺจ กตฺวา อพฺพุทาทิอายุปริเจฺฉโทปิ ยุตฺตตโร โหตีติฯ

กึ ฌานนฺติ อฏฺฐสุ ฌาเนสุ กตรํ ฌานํฯ **ภวสีสานี**ติ ภวคฺคานิ, ปุถุชฺชนภวคฺคํ อริยภวคฺคํ สพฺพภวคฺคนฺติ เวหปฺผลาทีนํ สมญฺญาฯ **กสฺสจิ สตฺตา**ติ ปุถุชฺชนสฺส, **กสฺสจิ ปญฺจา**ติ โสตาปนฺนสฺส, สกทาคามิโน จ, **กสฺสจิ ตโย**ติ อนาคามิโน วเสน วุตฺตํฯ ตสฺมา โส พฺรหฺมกายิกาทีหิ จุโต อรูปํ อุปปชฺชโนฺต เวทิตโพฺพฯ ‘‘นวสุ พฺรหฺมโลเกสุ นิพฺพตฺตอริยสาวกานํ ตตฺรูปปตฺติเยว โหติ, น เหฏฺฐูปปตฺตี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๑๐๒๘) อยํ อฏฺฐกถาปาโฐติ อธิปฺปาเยน **“ยํ ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ตตฺรูปปตฺติปิ โหติ อุปรูปปตฺติปิ, น เหฏฺฐูปปตฺตี’’ติ ปนปาโฐติ เตน ‘‘เหฏฺฐูปปตฺติเยว นิวาริตา’’ติอาทิวจเนน ปโยชนํ นตฺถิฯ อรูปธาตูปปตฺติ จ น นิ

วาริตาติ สมฺพโนฺธฯ อรูปธาตูปปตฺติ น นิวาริตา ‘‘มตฺถเก ฐิโตว ปรินิพฺพาตี’’ติ นิยมสฺส อนิจฺฉิตตฺตาฯ

อญฺญตฺถาติ กามโลเกฯ **ตตฺถา**ติ รูปโลเกฯ **อยํ อฎฺฐกถา**ติ ‘‘ปฐมชฺฌานภูมิยํ นิพฺพโตฺต…เป…. ปรินิพฺพาตี’’ติ เอวํ ปวตฺตา อฎฺฐกถาฯ **เตเนวา**ติ ยสฺมา รูปธาตุยํ อุปฺปโนฺน อธิเปฺปโต, น อุปปชฺชนารโห, เตเนว การเณนฯ **ตสฺสา**ติ ยถาวุตฺตสฺส รูปธาตุยํ อุปฺปนฺนสฺส อริยสาวกสฺสฯ เยน รูปราเคน ตตฺถ รูปภเว อุปฺปโนฺน, ตสฺมิํ อรูปชฺฌาเนน วิกฺขมฺภิเต สมฺมเทวทิฎฺฐาทีนเวสุ ยถา กามรูปภเวสุ อายติํ ภวาภิลาโส น ภวิสฺสติ, เอวํ อรูปภเวปีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ปุน…เป…. ภวิสฺสติเยวา**’’ติฯ **ตตฺถ นิพฺพโตฺต**ติ รูปธาตุยํ อุปฺปโนฺนฯ **อริยมคฺคํ ภาเวตฺวา**ติ เหฎฺฐิมํ อริยมคฺคํ สมฺปาเทตฺวาฯ **นิพฺพตฺตภวาทีนวทสฺสนวเสนา**ติ ตสฺมิํ รูปภเว นิพฺพโตฺตปิ ตเตฺถว อาทีนวทสฺสนวเสนฯ **อนิวตฺติตภวาภิลาโส**ติ อุปริ อรูปภเว อวิสฺสฎฺฐภวปตฺถโน, ยโต อรูปธาตุยํ อุปปชฺชนารโหฯ **ตสฺส วเสนา**ติ ตาทิสสฺส อริยสาวกสฺส วเสนฯ ‘‘กสฺสจิ ปญฺจ, กสฺสจิ ตโย อนุสยา อนุเสนฺตี’’ติ อยํ **ยมกปาฬิ** (ยม. ๒.อนุสยยมก. ๓๑๒) **ปวตฺตา**ฯ

อายุปฺปมาณวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๗. อภิเญฺญยฺยาทิวารวณฺณนา

๑๐๓๐. ‘‘รุปฺปนลกฺขณํ รูปํ, อนุภวนลกฺขณา เวทนา’’ติอาทินา **สามญฺญลกฺขณปริคฺคาหิกา**ฯ ‘‘ผุสนลกฺขโณ ผโสฺส, สาตลกฺขณํ สุข’’นฺติอาทินา **วิเสสลกฺขณปริคฺคาหิกา**ฯ

‘‘จตฺตาโร ขนฺธา สิยา กุสลา’’ติอาทีสุ อิธ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ขนฺธวิภงฺคาทีสุ วุตฺตํ, ตสฺมา ตตฺถ วุตฺตนเยเนว คเหตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ เสสํ ยเทตฺถ น วุตฺตํ, ตํ สุวิเญฺญยฺยเมวาติฯ

อภิเญฺญยฺยาทิวารวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ธมฺมหทยวิภงฺควณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อิติ สโมฺมหวิโนทนิยา ฎีกาย ลีนตฺถวณฺณนา

วิภงฺค-อนุฎีกา สมตฺตาฯ